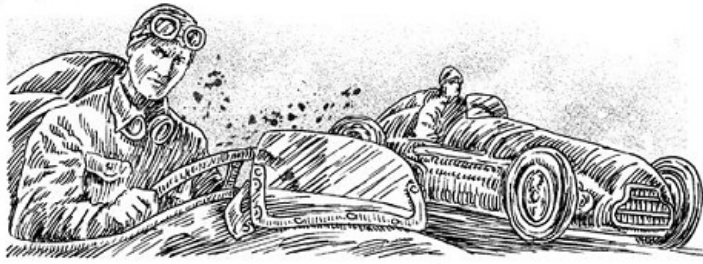

Еріх Марія Ремарк
ЖИТТЯ У ПОЗИКУ
МАНСАРДА МРІЙ
ІСКРА ЖИТТЯ

1

Клерфе зупинив авто на заправці, перед якою було розчищено сніг, і посигналив. Ворони, що кружляли навколо телефонних стовпів, зняли гучний вереск, а в маленькій майстерні на запліччі хтось kleпав молотком бляху. Врешті гуркіт стих, з будівлі вигулькнув хлопчина в червоному светрі й окулярах у сталевій оправі.

- До повного, - сказав Клерфе й вийшов.

- Бензин «Супер»?

- Так. Чи можна ще десь тут перекусити?

Хлопець показав великим пальцем через дорогу.

- Навпроти. Нині на обід їхня фірмова страва - свиняче коліно з квашеною капустою. Зняти ланцюги?

- Навіщо?

- Там вище шосе закрижаніло ще сильніше, ніж тут.

- До самого перевалу?

- Перевалом не проїдете. Від учора його геть засипало. Таким низьким спортивним автом ви не маєте найменших шансів.

- Ні? - сказав Клерфе. - Ти починаєш мене інтригувати.

- Ви мене також, - відбрив хлопець.

Ресторація в готелі просякла запахом старого пива й довгої зими. Клерфе замовив вуджений яловичий окіст, хліб, сир і карафку білого швейцарського вина. Попросив офіціантку занести йому їжу на терасу. Назовні було не дуже зимно. Розлоге небо мало барву тирличу.

- Може, облити ваше авто зі шланга? - запитав через дорогу хлопець. - Щоб я скис, коли йому того не бракує.

- Не треба. Протри тільки вітрове скло.

Авто довго не було мите, і це впадало у вічі. Буря замінила червоний прибережний пил Сен-Рафаеля на капоті та крилах на батиковий узор, сюди додалися вапняні бризки з калюж на шосе центральної Франції, а також болото, яким затраскали авто задні колеса незліченних вантажівок, коли він їх обганяв. «Навіщо, власне, я приїхав сюди? - роздумував Клерфе. - На лижви й так уже запізно. Співчуття? Співчуття - кепський товариш подорожі, та ще гірший у ролі мети. Чому я не їду до Мюнхена? Або до Мілана? Але що б я робив у Мюнхені? А в Мілані? Або деінде? Я втомлений. Утомлений сидінням на одному місці та втомлений прощаннями. А може, я тільки втомлений необхідністю ухвалювати рішення? Але на що я мав би наважитися?» Він допив вино й повернувся до ресторації.

Дівчина за прилавком мила келихи. Опудало козулі дивилося непорушно скляними очима понад її головою на рекламу якоїсь щоріхської броварні на протилежній стіні. Клерфе витягнув з кишені плескату пляшку в шкіряному футлярі.

- Чи можете мені наповнити її коньяком?

- Курвуазьє, ремі-мартін, мартен?

- Мартен.

Дівчина почала чаркою відміряти коньяк. Клерфе попросив ще дати дві пачки

цигарок і розрахувався.

- Це кілометри? – запитав хлопець на заправці, показуючи на спідометр.

- Ні, милі.

Хлопець свиснув.

- Що ви робите в Альпах? Чому, маючи таке авто, ви не на автобані?

Клерфе зиркнув на нього. Блискучі скельця окулярів, кирпатий ніс, прищі, відкоплені вуха – істота, яка щойно змінила меланхолію дитинства на всі помилки напівдорослого стану.

- Не завжди треба робити те, що правильно, синку. Навіть коли це усвідомлюєш. У цьому може інколи полягати чарівність життя. Розумієш?

- Не, – відказав хлопець, шморгнувши носом. – Але телефони аварійної допомоги знайдете уздовж усіх перевалів. Якщо застрягнете, достатньо зателефонувати. Ми вас витягнемо. Тут є наш номер.

- Ви не маєте вже сенбернарів із пляшечками горілки на шиї?

- Не. Коньяк надто дорогий, а собаки зробилися надто бешкетними. Самі випивали алкоголь. Для цієї мети маємо тепер волів. Здорових волів для витягання авт.

Хлопець, зблискуючи окулярами, витримав погляд Клерфе, який укінці сказав:

- Тебе тільки мені сьогодні бракувало. Альпійський мудрагель на висоті тисяча двісті метрів! Може, на додаток звешся Песталоцці або Лаватер?

- Не. Герінг.

- Що?

- Герінг. – Хлопець показав зуби, в яких бракувало одного сікача. – Але ім'я маю Губерт.

- Ти, може, родич цього...

- Не, – перебив його Губерт. – Ми походимо з Герінгів базельських. Якби я належав до тих, то не мусив би тут помпувати бензин. Ми б отримували грубу пенсію.

Клерфе помовчав.

- Дивний день, – сказав урешті. – Хто б таке сподівався? Усього найкращого тобі, синку, в наступному житті. Ти був для мене сюрпризом.

- Ви для мене не. Ви ж автогонщик, правда?

- Чому ти так вирішив?

Губерт Герінг показав на майже геть затрасканий болотом номер на радіаторі.

- То ти ще й детектив! – Клерфе сів за кермо. – Може, тебе краще завчасу ув'язнити, щоб позбавити людство від нового нещастя. Коли станеш прем'єром, буде вже пізно.

Він увімкнув двигун.

- Ви забули заплатити, – нагадав Губерт. – Сорок два франчики.

Клерфе подав йому гроші.

- Кажеш, Губерте, франчики! Це мене тішить. У країні, де гроші називають

пестливо, ніколи не буде диктатури.

За годину авто застрягло. Кілька снігових лавин на схилі обірвалося і засипало шосе. Клерфе міг розвернутися і спуститися назад у долину, але не мав бажання ще раз так швидко зустрітися з риб'ячими очима Губерта Герінга. Крім того не любив розвертатися. Тому терпляче сидів далі в своєму авто, курих цигарки, пив коньяк, прислухався до каркання ворон і чекав на Бога.

Бог з'явився за якийсь час в образі невеликого снігового плуга. Клерфе поділився з водієм решткою коньяку. Потім той рушив уперед і почав знімати своєю машиною тумани снігу й відкидати його вбік. Виглядало це так, мовби під час пиляння великого поваленого дерева виникало променисте віяло тирси, яка на сонці ряхтіли всіма барвами веселки.

Двісті метрів далі шосе знову було чисте. Сніговий плуг з'їхав убік, і авто Клерфе прослизнуло повз нього. Водій плуга помахав йому на прощання. Він, як і Губерт, носив червоний светр і окуляри. Тому Клерфе, розмовляючи з ним, тримався безпечних тем – сніг і алкоголь, двох Герінгів упродовж одного дня було б, однак, забагато.

Губерт плів дурниці, перевал не був засипаний. Авто піднімалося тепер швидко вгору, і враз Клерфе побачив далеко перед собою долину, сизу й лагідну в ранніх сутінках, а в ній село з розсипаними кубиками будинків із білими дахами, кривою церквою, ковзанками, кількома готелями й першим світелками у вікнах. Потім повільно з'їхав униз серпантином. Десь у долині, в одному з санаторіїв, повинен мешкати Гольманн, його змінник, який минулого року захворів. Лікар установив туберкульоз, але Гольманн сміявся з цього діагнозу – щось таке в епоху антибіотиків і пеніциліну вже не могло бути, а якщо й було, то людина діставала жменю пігулок, кілька заштриків і знову була здорова. Але ті чудесні засоби виявлялися не такими вже прекрасними та безвідмовними, як їх вихваляють, особливо серед людей, які виростили в роки війни й були виснажені. Під час «Перегонів Тисяча Миль» в Італії Гольманн неподалік Рима дістав кровотечу, і Клерфе мусив його дорогою висадити. Лікар наполягав на тому, щоб вислати його на кілька місяців у гори. Гольманн казався, але врешті скорився, з тією лише різницею, що кілька місяців перетворилися на рік.

Враз двигун почав кашляти. Свічки, знову свічки! Останній відрізок схилу проїхав із вимкненим двигуном, поки авто не зупинилося на рівній дорозі, і лише тоді відкрив капот.

Проблема була, як завжди, в залитих мастилом свічках другого й четвертого циліндра. Викрутив його, прочистив, після чого засунув на давнє місце та ввімкнув стартер. Тепер двигун функціонував, і Клерфе натиснув кілька разів рукою на педаль газу, щоб усунути зайве мастило. Мотор знову заревів. Коли випростався і побачив, що галас сполохав коней, запряжених у сани, що під'їжджали з другого боку. Коні стали дуба і, шарпаючи саньми, кинулися у бік авто. Клерфе вибіг їм навперейми, вхопив лівого коня за віжки й добру хвилину дозволив себе волочити.

Нарешті коні зупинилися. Вони тремтіли всім тілом, а над головами клубочилася хмара пари. Їхній переляканий, божевільний погляд справляв враження, ніби очі належали якимсь доісторичним істотам. Клерфе обережно опустив віжки. Коні стояли, пирхаючи та побрязкуючи дзвониками. Вочевидь, то не були звичайні шкапи, вживані до запрягу.

З саней піднявся високий чоловік у чорній хутряній шапці й почав заспокоювати тварин. Біля нього сиділа молода жінка, котра міцно вхопилася за поручні. У неї було засмагле обличчя і дуже світлі очі.

- Мені дуже прикро, що я вас налякав, - сказав Клерфе. - Я не подумав про те, що коні тут не звиклі до авто.

Чоловік ще трохи займався кінями, після чого пустив поводи й сів у сани.

- Не звиклі до авто, які так галасують, - сказав холодно. - У кожному разі сани я міг би сам затримати. Проте я дякую, що ви намагалися нас урятувати.

Клерфе оглянув свої штани, потім підняв очі й побачив зарозуміле обличчя, в якому тлів ще слід насмішки, мовби той чоловік глузував з того, що він без потреби вчинив героїчний жест. Уже давно ніхто в нього не викликав такої відрази з першого погляду.

- Я не збирався рятувати вас, - відказав він сухо, - а своє авто від полоззя ваших саней.

- Маю надію, що ви при цьому не дуже вимастилися.

Чоловік зайнявся знову кіньми. Клерфе придивився до жінки. «Вона і є причиною, - подумав Клерфе. - Він сам хоче залишитися героєм».

- Ні, я не вимастився, - відказав повільно. - Для цього треба чогось більшого.

Санаторій «Белла Віста» розташувався на узвозі вище села. Клерфе припаркував авто біля входу, де стояло вже кілька саней.

- Клерфе! - гукнув хтось.

Озирнувшись, він побачив, на своє здивування, Гольманна, який наближався до нього. Думав, що застане його в ліжку.

- Клерфе! - гукав Гольманн. - Це справді ти?

- Авжеж. А ти? На ногах? Я думав, лежиш у ліжку.

Гольманн розсміявся.

- Лежання тут старосвітське. - Він поплескав Клерфе по спині та втупив погляд в авто. - Мені здалося, що я чую знизу гарчання «Джузеппе», я думав уже, що то галюцинація. А потім побачив, як ви піднімаєтеся вгору. Що за несподіванка! Звідки ти їдеш?

- З Монте-Карло.

- Ти диви! - Гольманн не міг заспокоїтися. - І на додачу з «Джузеппе», цим старим левом! Я думав уже, що ви забули за мене!

Попестив кузов авта, в якому не раз їздив на перегонах. У ньому дістав також свою першу важку кровотечу.

- То це таки «Джузеппе», правда ж? Не його менший брат?

- Так, «Джузеппе». Але вже не бере участі в перегонах. Я викупив його з фабрики. Тепер на пенсії.

- Як і я.

Клерфе підвів очі.

- Ти не на пенсії, лише у відпустці.

- Цілий рік! То вже не відпустка. Але ходімо всередину. Мусимо відсвяткувати цю зустріч! Що ти п'єш? Далі горілку?

Клерфе кивнув.

- А ви маєте тут горілку?

- Для гостей є все. Це сучасний санаторій.

- Принаймні справляє таке враження. Виглядає на готель.

- У цьому між іншим полягає лікування. Сучасна терапія. Ми вже не пацієнти, а курортники. Такі слова як «хвороба» і «смерть» – табу. Їх просто ігнорують. Прикладна психологія. Дуже практична для духу, але люди всупереч цьому помирають. Що ти робив у Монте-Карло? Був на перегонах?

- Звичайно. Ти вже не читаєш спортивних вістей?

Гольманн знітився.

- Спочатку читав. Потім припинив. Маразм, правда?

- Навпаки, дуже розсудливо. Ти почнеш читати, коли знову їздитимеш.

- Так, – сказав Гольманн. – Коли знову їздитиму. І коли виграю великий приз. З ким ти їхав у пробігу?

- З Торріані.

Рушили до входу. Схили гір червоніли від сонця. Лещетарі шмигали в цьому блиску, мов чорні коми.

- Гарно тут, – зауважив Клерфе.

- Авжеж, гарна в'язниця.

Клерфе не відповів. Він знав інші в'язниці.

- Ти тепер завжди їздиш із Торріані? – запитав Гольманн.

- Ні. Раз з одним, раз із другим. Чекаю на тебе.

Клерфе сказав неправду. Уже півроку він їздив із Торріані на всіх перегонах спортивних авт. Але що Гольманн не читав спортивних вістей, то ця брехня була невинна. Зате подіяла на Гольманна, як вино. На його чолі з'явилися краплі поту.

- Ти домігся чогось у пробігу? – поцікавився він.

- Ні. Ми спізналися.

- Звідки ви їхали?

- З Відня. То була безглузда ідея. Усі советські патрулі затримували нас дорогою. Усі думали, що ми хочемо захопити Сталіна або підкласти десь динаміт. Зрештою, я не хотів виграти, тільки випробувати нове авто. Але ж у них там дороги, в тій російській зоні! Як з льодовикової епохи.

Гольманн розсміявся.

- То була помста «Джузеппе»! А де ти їздив раніше?

Клерфе підняв руку.

- Напиймося чогось. І зроби мені певну послугу: упродовж перших днів розмовляймо про все, тільки не про перегони й авта!

- Але ж, Клерфе! То про що ж ми розмовлятимемо?

- Це лише кілька днів.

- До біса! Щось сталося?

- Ні, ні. Просто я втомлений. Я хотів би відпочити й кілька днів не чути про цю холерно ідіотичну забаву, коли люди ганяють колами на супершвидких машинах.

Розумієш, що я маю на увазі?

- Звичайно, - сказав Гольманн. - Але в чому справа? Що сталося?

- Нічого, - відказав роздратований Клерфе. - Просто я марновірний, як і кожен інший. Мій контракт закінчується і не був поновлений. Я не хочу викликати вовка з лісу. Це все.

- Клерфе, хто розбився?

- Феррер. На зовсім легеньких, просто-таки гівняних перегонах на узбережжі.

- Помер?

- Ще ні. Але йому ампутували ногу. А та навіжена баба, яка вешталася з ним від перегонів до перегонів, фальшива баронова, не хоче його тепер бачити. Сидить у казино й реве. Не хоче каліки. А тепер ходімо, поставиш мені горілку. Рештка мого коньяку зникла в паші водія снігового плуга, який має більше розуму, ніж ми, його авто ніколи не перевищує п'яти кілометрів за годину.

Сиділи в холі за малим столиком біля вікна. Клерфе роззирнувся.

- Хіба тут лише самі хворі?

- Ні. Є також здорові, які провідують хворих.

- Ну, звичайно! Оті, що з блідими обличчями, то хворі?

- Ні, то якраз здорові! - Гольманн розсміявся. - А бліді вони тому, що приїхали зовсім недавно. Натомість ті засмагли, як спортсмени, то хворі, які перебувають уже віддавна.

Офіціантка принесла склянку помаранчевого соку для Гольманна й малу карафку горілки для Клерфе.

- Як довго думаєш тут залишитися? - запитав Гольманн.

- Кілька днів. Де б я міг оселитися?

- Найкраще в «Палас Готелі». У них там добрий бар.

- А звідки ти про це знаєш?

- Ми ходимо туди, коли час від часу вдається нам звідси чкурнути.

- Чкурнути?

- Так, часом уночі, коли ми хочемо відчутти себе здоровими. Це, правда, заборонено, але краще вже похмілля, ніж безрезультатні дискусії з Богом, чому людина хворіє. - Гольманн витягнув із кишені на грудях плескату пляшку й долив до своєї склянки трішки алкоголю. - Це джин, - пояснив він. - Теж помагає.

- Вам не дозволяють пити? - запитав Клерфе.

- Цілковитої заборони нема, але так зручніше. - Гольманн сховав пляшку до кишені. - Тут на горах трохи впадаєш у дитинство.

Перед входом зупинилися сани. Ті самі, які Клерфе зустрів на шосе. Із них вийшов чоловік у чорній хутряній шапці.

- Знаєш, хто це? - запитав Клерфе.

- Ця жінка?

- Ні, чоловік.

- Якийсь росіянин. Зветься Борис Волков.

- Білий росіянин?

- Так. Але для різноманітності не колишній великий князь, хоч і далеко не бідний. Його батько, мабуть, своєчасно відкрив рахунок у Лондоні, але невчасно покинув Москву, його розстріляли. Дружині й синові вдалося вирватися. Вона мала, либонь, ушиті в корсеті смарагди завбільшки з горіх. У 1917 році носили ще корсети.

Клерфе розсміявся.

- Ти справжнє детективне бюро! Звідки ти все це знаєш?

- Тут люди швидко довідуються про себе все, - відказав Гольманн із відтінком гіркоти в голосі. - За два тижні, коли закінчиться сезон лещетарів, село на решту року знову стане пліткарською глушиною.

Біля них протиснулися між столиками кілька зодягнених у все чорне курдуплів, які жваво розмовляли між собою іспанською.

- Як на мале село товариство здається доволі міжнародним, - зауважив Клерфе.

- Бо таке і є. Смерть так і не стала шовіністкою.

- У цьому я б не був такий певний. - Клерфе кинув оком на двері. - Вона дружина цього росіянина?

Гольманн озирнувся.

- Ні.

Росіянин і жінка увійшли досередини.

- Невже ці обоє теж хворі? - запитав Клерфе.

- Авжеж. Але не виглядають на таких, правда?

- Ні.

- Часто так і є. Упродовж якогось часу людина виглядає квітучою. Потім уже ні, але тоді перестає з'являтися публічно.

Росіянин і жінка зупинилися біля дверей. Чоловік наполегливо щось переконував. Вона вислухала його, після чого енергійно труснула головою і швидко пройшла у глиб холу. Чоловік провів її поглядом, вичекав хвилину, а відтак вийшов і сів у сани.

- Либонь, посварилися, - промовив Клерфе не без задоволення.

- Такі сцени трапляються тут щохвилини. З часом тут кожен трохи божеволіє. Психоз табору військовополонених. Пропорції міняються місцями, дрібниці набирають ваги, а важливі речі стають другорядними.

Клерфе уважно поглянув на Гольманна.

- У тебе також?

- У мене також. Не можна безперервно витріщатися в один пункт.

- Ці двоє мешкають тут?

- Жінка. Чоловік мешкає поза санаторієм.

Клерфе підвівся з-за столика.

- Поїду в готель. Де ми могли б разом повечеряти?

- Тут. У нас є їдальня, у якій дозволено пригощати гостей.

- Добре. О котрій?

- О сьомій. Бо о дев'ятій я мушу бути в ліжку. Як в інтернаті.

- Як у війську, - сказав Клерфе. - Або перед перегонами. Пам'ятаєш, як у Мілані наш командир заганяв нас до готелю, як курей до курника?

Обличчя Гольманна проясніло.

- Габріелі? Він ще в ділі?

- Звичайно. Що з ним могло статися? Керівники вмирають у ліжку, як генерали.

Жінка, яка була з росіянином, повернулася і попрямувала до виходу, але її затримала якась сива жінка й тихо сказала щось гострим тоном. Жінка не відповіла й озирнулася. Хвилику повагалася, врешті зауважила Гольманна і підійшла до нього.

- Крокодилиця не хоче мене випустити. Каже, що ніхто мене не пускав кататися. І що вона змушена буде донести на мене Далай-ламі, якщо я ще раз таке зроблю.

Тут вона помітила Клерфе й замовкла.

- Ліліан, це Клерфе, - сказав Гольманн. - Я розповідав вам про нього. Приїхав несподівано.

Жінка кивнула. Вона лише ковзнула поглядом по Клерфе і звернулася знову до Гольманна.

- Вона каже, що я мушу лягти в ліжку, - сказала роздратовано. - Тільки тому, що кілька днів тому я мала гарячку. Але я не дозволю себе ув'язнити. Не цього вечора! Ви зостанетеся нагорі?

- Так. Ми з'їмо вечерю в Передпеклі.

- Я також прийду.

Кивнула й повернулася у глиб холу.

- Тобі все це нагадує тибетський стиль, - сказав Гольманн. - Передпеклом зветься тут приміщення, в якому можна перебувати гостям. Далай-лама - це, звісно ж, наш професор, а Крокодилиця - старша сестра.

- А ця жінка?

- Ліліан Дюнкерк. Бельгійка, мати її була росіянкою. Батьки вже померли.

- Чому вона так рознервувалася через якусь дурницю?

Гольманн знизав плечима. Тепер він здавався втомленим.

- Я вже тобі говорив, що всі тут трохи божеволіють. Особливо коли хтось вмирає.

- То хтось останнім часом помер?

- Так, її приятелька. Учора, тут, у санаторії. Люди цим не надто переймаються, але завжди разом із небіжчиком умирає щось більше. Імовірно, трохи надії.

- Авжеж, - згодився Клерфе. - Але це всюди так.

Гольманн кивнув.

- Тут починають умирати навесні. Частіше, ніж у Відні. Цікаво, правда?

Верхні поверхи санаторію правили за лікарню. Ліліан зупинилася перед дверима покою, в якому померла Агнес Сомервіл. Почувши зсередини якісь голоси, прочинила двері.

Труну вже винесли. Вікна були відкриті, і дві жінки прибирали кімнату. Вода плюскотіла по підлозі, у повітрі витав запах лізолу й мила, меблі було зсунуто, і яскраве електричне світло проникало в кожен закут.

Ліліан на хвилику навіть засумнівалася, чи втрапила за адресою. Потім, однак, побачила закинутого на шафу малого плюшевого ведмедика, який був талісманом померлої.

- Її вже забрали? - поцікавилася.

Одна з прибиральниць підвела голову.

- Перенесли її до сьомого номера. Ми мусимо тут прибрати. Завтра вранці приїде вже якась нова.

Ліліан зачинила двері. Вона знала сьомий номер - то був малий покій біля багажного ліфта. Туди завше переносили мертвих, бо звідти легко можна було спустити їх уночі ліфтом. Як валізи. А останні сліди після них змивають милом і лізолом.

У покою номер сім було темно. Звідси забрали навіть свічки. Труна була вже зачинена. Під віком зникло худорляве обличчя і блискуче руде волосся. Усе було готове до переїзду. Квіти, зняті з труни, лежали на столику збоку, загорнені в шматок церати. Збоку лежали вінки, вкладені один у другий, як капелюхи в крамниці. Штори - розсунуті, вікна - навстіж. У покої панував гострий холод. Усередину зазирає місяць.

Ліліан прийшла, щоб ще раз побачити покійну. Але прийшла запізно. Ніхто ніколи вже не побачить блідого обличчя і блискучого волосся Агнес Сомервіл. Цієї ночі тайкома спустять труну додолу, а далі саньми до крематорію. Там у шаленому полум'ї вона почне горіти, руде волосся затріщить і сипоне іскрами, туге тіло напнеться, ніби оживши, а потім усе опадє, змінюючись на попіл, і небуття, і кілька блідих спогадів.

Ліліан поглянула на труну. «А якщо вона ще жива? - подумала раптом. - Чи не може так трапитися, що вона отямиться у цій жахливій скрині? Хіба раніше таке не бувало? Хтозна, як часто це траплялося? Відомо лише про нечисленні випадки, коли людей рятували з летаргії, але скільки було таких, що задихнулися, нікому не відомі? Хіба це неможливе, щоб Агнес Сомервіл пробувала тепер, саме тепер, кричати в тісній темряві шелестливого шовку, з пересохлим горлом, не в змозі видобути жодного звуку? Мабуть, я збожеволіла. Що за думки спадають мені до голови? Не треба було сюди заходити! Чому я це зробила? З якогось сентиментального пориву? Через збентеження? Чи через цю жахливу цікавість, щоб ще раз вдивитися в чиєсь мертве обличчя, наче в якусь прірву, з якої, може, вдасться видобути відповідь? Світло, я мушу запалити світло!»

Повернулася до дверей, однак зупинилася і почала прислухатися. Їй здалося, що почулося якесь шелестіння, дуже тихе, але виразне, мовби нігті дряпали шовк. Швидко намацала вимикач. Яскраве світло в одну мить вигнало ніч, місяць і жах! «Я чую духів, - подумала. - То була моя власна сукня! Мої власні нігті. А не втомлений, гаснучий імпульс життя, що затремтів у мертвому тілі».

Знову втупила погляд у труну, осяяну яскравим світлом. Ні, в цьому чорному лискучому ящику з бронзовими держакками не було вже життя. Навпаки - в ній замкнена наймоторошніша загроза, яку знає людство. Там уже не лежала непорушно із застиглою кров'ю і роздутими легенями її приятелька Агнес Сомервіл, то не була воскова копія людини, в якій ув'язнені соки починали повільно розкладати тіло - ні, в цьому ящику чигала тільки суцільна пустка, тінь, позбавлена тіні, незбагненна пустка з вічною спрагою іншої пустки, яка жила й

росла в кожній істоті, яка приходила на світ разом із кожною людиною, яка була також у ній, Ліліан Дюнкерк, і росла в мовчанні, день у день вижираючи з неї життя, щоб врешті-решт зосталася тільки оболонка життя, котру, як і цю отут, запакують до чорного ящика, мов непотріб, призначений на смітник.

Ліліан сягнула рукою по клямку. У момент, коли її торкнулася, клямка в її долоні несподівано крутнулася. Вона здавлено скрикнула. Двері відчинилися. Перед Ліліан стояв ошелешений санітар із витріщеними очима.

- Що тут таке? - пробурмотів. - Звідки ви тут, пані, взялися? - Глянув повз неї всередину покою, де штори тріпотіли на протязі. - Тут було замкнено! Як ви увійшла сюди? Де ключ?

- Тут не було замкнено.

- Тоді хтось мусив... - санітар поглянув на двері. - А, є в замку! - Витер рукою чоло. - Знаєте, хвильку тому мені здалося... - показав на труну. - Я думав, що то ви й що...

- Це я і є, - шепнула Ліліан.

- Що?

- Нічого.

Чоловік ступив крок усередину.

- Ви не зрозуміли мене. Я подумав, що ви і є покійниця! Уявляєте? А я бачив у житті багато чого! - Засміявся. - Це називається страх проти ночі! Що ви, власне, тут робите? Номер вісімнадцять давно вже запакований.

- Хто?

- Номер вісімнадцять. Імені я не знаю. Зрештою, це зайве. Коли випаде комусь гегнути, то йому не допоможе й найгарніше ім'я, - санітар вимкнув світло й замкнув двері і сказав добродушно: - Можете тішитися, панянку, що то не ви.

Ліліан вигребла з торби монету.

- Це маленька компенсація за страх, якого я вам нагнала.

Санітар віддав честь і потер долонею щетину на бороді.

- Глибоко вдячний. Поділюся з колегою. Після такого сумного заняття пиво завжди особливо смакує. Але прошу вас не брати нічого надто близько до серця, панянку. Колись усі ми змушені будемо в це повірити.

- Так, - відказала Ліліан. - Є в цьому певна потіха. Авжеж, чудова потіха, правда?

У її покої дзеленчало центральне опалення. Горіли всі лампи. «Я вар'ятка, - подумала вона. - Я боюся ночі. Боюся самої себе. Що я маю чинити? Я можу випити снодійне й залишити запалене світло. Можу зателефонувати до Бориса й побалакати з ним». Простягла руку до слухавки, але не піднімала. Знала, що він їй скаже. Знала також, що Борис має рацію. Та й що з того? Людина не може жити чужим розумом. Люди живуть почуттями, а для почуттів байдуже, хто має рацію.

Вона примостилася на кріслі під вікном. «Я маю двадцять чотири роки, - подумала вона, - саме стільки, що й Агнес. І я тут уже чотири роки. А перед тим шість років була війна. Що я пізнала в житті? Знищення, втечу з Бельгії, сльози, страх, смерть батьків, голод, а потім хворобу, спричинену голодом і втечею. Раніше я була дитиною. Я уже ледве можу пригадати, як виглядали міста вночі за мирного часу. Море вогнів і вулиці, залити яскравим світлом, - що я з цього ще пам'ятаю? Я знаю тільки затемнені вікна та зливу бомб із чорного неба, а потім окупацію і страх, і переховування, і холод. Щастя? Як же змаліло це безмежне слово, яке так

виблискувало колись у мріях! Щастям уже здавалися не тепла кімната, а хліб, підвал, безпечне місце від обстрілів. А потім я потрапила до санаторію».

Ліліан непорушно дивилася у вікно. Унизу біля входу для постачальників і служби стояли сани. Може, приїхали вже по Агнес Сомервіл? Торік вона увійшла – весела, в хутрі та з букетом квітів – головним входом до санаторію, а тепер покидала будинок крадькома, службовим входом, так, мовби не сплатила рахунку. Шість тижнів тому вона ще снувала з Ліліан плани від'їзду. Від'їзду – примари, виїзду – фата-моргани, який ніколи не здійснився.

Задзвонив телефон. На хвильку завагалася, але підняла слухавку.

– Так, Борісе, – вона уважно слухала. – Так, Борісе... Так, я розсудлива... Так, я знаю, що набагато більше людей помирає через інфаркт і рак. Я читала статистику, так, Борісе. Я знаю, що так нам тільки здається, бо ми живемо вкупі тут усі на горах... Так, багатьох вдається вилікувати, так-так... нові ресурси, так, Борісе, я розсудлива, напевно... Ні, не приїжджай... Так, я кохаю тебе, Борісе, звичайно.

Поклала слухавку.

– Розсудлива, – шепнула до себе, поглянувши в дзеркало, з якого дивилося на неї її обличчя, чуже, чужими очима, – розсудлива! Боже мій, я надто довго була розсудлива! І навіщо? Щоб стати двадцятим чи тридцятим номером у кімнаті номер сім біля багажного ліфта? Опинитися у чорному ящику, від вигляду якого волосся їжить на голові?

Поглянула на годинник. Наближалась дев'ята. Перед нею була безмежна темна ніч, повна паніки та нудьги, тієї жакливої суміші, котра є сталою ознакою всіх санаторіїв, – паніки перед хворобою і нудьгою регламентованого існування, які разом ставали нестерпними, бо той контраст призводив лише до загостреного відчуття повної безпорадності.

Ліліан устала. Тепер тільки б не залишатися сам на сам із собою! Унизу має бути ще кілька осіб – принаймні Гольманн і його гість.

У ідальні, крім Гольманна та Клерфе, сиділо ще троє латиноамериканців – двоє чоловіків і дебела, невисока жінка. Усі троє одягнені були начорно, усі троє мовчали. Скидалися на малі чорні пагорби посеред зали під яскравою лампою.

– Вони приїхали з Боготи, – пояснив Гольманн. – Їх викликали телеграфом. Донька чоловіка в рогових окулярах була навмируща. Але відколи вони тут, дівчині покращало. Тепер не знають, що робити: повертатися чи лишитися тут.

– Мати могла б лишитися, а ті повернутися.

– Та товста жінка не є матір'ю, а мачухою. І це вона дає гроші, за які живе тут Мануела. Власне, ніхто з них не хоче залишитися, навіть її батько. В Америці вони майже забули про дівчину. Регулярно присилали чеки, самі жили в Боготі, а Мануела тут – від п'яти років – і раз на місяць писала їм листа. Батько й мачуха вже давно мають дітей, яких Мануела не знає. Усе було добре – поки їй не захотілося вмирати. Тоді очевидно мусили прилетіти, хоч би з уваги на репутацію. Дружина не хотіла пускати чоловіка самого. Вона старша за нього, ревнива і знає, що надто товста. Щоб почуватися певніше, взяла з собою брата. У Боготі й без того пліткують про неї, що виштовхнула Мануелу з дому, тепер хоче показати, що її любить. Отже, це не тільки питання ревності, але й престижу. Якби повернулася сама, знову потрапила б на людські язика. Тому сидять тут і чекають.

– А Мануела?

– Батько й мачуха відразу після приїзду дуже за нею упадали, бо мала ж ось-ось померти. Бідна Мануела, яка ніколи не зазнала батьківської любові, така була щаслива, що почала набирати сил. Однак тепер батькам уже уривається терпець. Крім того, з кожним днем вони гладшають, бо діймає їх якийсь нервовий голод, і

раз у раз напихаються славетними місцевими солодощами. За тиждень уже будуть Мануелу ненавидіти, що вона не квапиться на той світ.

- Або при звичаються до села, куплять цукерню й оселяться тут, - сказав Клерфе.

Гольманн розсміявся.

- Ти маєш жахливу уяву.

- Навпаки. Я маю тільки жахливий досвід. Але звідки ти все це знаєш?

- Я ж тобі уже казав, що тут ніхто не має таємниць. Сестра Корнелія розмовляє іспанською і є повірницею мачухи.

Три чорні постаті мовчки підвелися з-за столика. Урочисто, з гідністю крокували одне за одним до виходу, щоб за мить ледь не зіткнутися з Ліліан Дюнкерк, яка влетіла до їдальні так стрімко, що товстуля перелякалася і, писнувши пронизливо, по-пташиному, відступила вбік. Ліліан підійшла квапливим кроком до столика Гольманна та Клерфе й лише тоді озирнулася за жінкою.

- Чому вона верескнула? - прошепотіла. - Адже я не дух! А може, вже й так? - Вона почала шукати люстерко. - Цього вечора, здається, я можу кожного перелякати.

- Кого ще? - запитав Гольманн.

- Санітара.

- Що? Жозефа?

- Ні, того другого, що помагає Жозефу. Знаєте його?

Гольманн кивнув.

- Нас ви не перелякаєте, Ліліан.

Вона заховала люстерко до торби.

- Тут уже була Крокодилиця?

- Ні, але щохвилини має надійти й викинути нас. Пунктуальна, як прусський фельдфебель.

- Жозеф має варту при дверях сьогодні вночі. Ми можемо вислизнути. Підете?

- Куди? До «Палас Бару»?

- А куди ж бо ще?

- У «Палас Барі» нічого не відбувається, - вклинився Клерфе. - Я саме звідти прийшов.

- Для нас відбувається завжди досить багато, - засміявся Гольманн. - Навіть якщо нема там живої душі. Досить лише вистромити носа поза санаторієм, то все нас збуджує. Тут люди робляться скромними.

- Тепер можемо вийти, - сказала Ліліан. - Крім Жозефа, ніхто не пильнує виходу. Другий санітар наразі зайнятий.

Гольманн стенив плечима.

- У мене температура, Ліліан. Несподівано, дідько знає, звідки вона взялася! Може, тому, що я побачив знову це заталяпане спортивне авто Клерфе.

До залу зайшла прибиральниця і почала виставляти крісла на столи, щоб вимити підлогу.

- Інколи ми відривалися і з температурою, - зауважила Ліліан.

Гольманн поглянув на неї розгублено.

- Я знаю. Але не сьогодні, Ліліан.

- Через заталяпане спортивне авто?

- Мабуть. А що з Борісом? Він не приєднається?

- Боріс думає, що я сплю. Сьогодні пополудні я вже раз його змусила взяти мене на прогулянку. Вдруге він цього не зробить.

Прибиральниця розсунула штори. За вікном враз постав величний і безлюдний краєвид - залиті місяцем схили, чорний ліс, сніг. У порівнянні з ним троє людей скидалися на зовсім загублених. Прибиральниця почала гасити бра. З кожною погашеною лампою краєвид, здавалося, наближався на крок до людей у ідальні.

- А ось і Крокодилиця, - сказав Гольманн.

У дверях стояла старша сестра. Усміхнулася міцними щелепами й холодними очима.

- Нічні посиденьки, як зазвичай! Ми закінчуємо, прошу панства! - При цьому вдала, що не зауважила, що Ліліан усе ще не спить. - Закінчуємо, - повторила. - До ліжок! До ліжок! Завтра теж буде день!

Ліліан устала.

- Справді? Ви в цьому впевнені?

- Цілком певна, - відказала похмуро старша сестра, - ваше снодійне на нічному столику, міс Дюнкерк. Ви спочиватиме, наче в обіймах Морфея!

- Наче в обіймах Морфея! - повторив Гольманн з відразою, коли та відійшла. - Крокодилиця - королева банальних фраз. Сьогодні увечері вона обійшлася з нами ще прихильно. І чому ці вартові здоров'я мусять трактувати кожного, хто потрапить до лікарні, з такою потворною поблажливістю, мовби ти дитина або кретин?

- Вони мстяться за свою професію, - відповіла Ліліан із ненавистю. - Якщо в кельнерів і медсестер відняти це право, вони помруть від комплексу неповноцінності.

Вони стояли в холі біля ліфта.

- Куди ви йдете? - запитала Ліліан.

Клерфе поглянув на неї.

- До «Палас Бару».

- Заберете мене з собою?

Він завагався, маючи певний досвід з ексцентричними росіянками. Але потім нагадав собі сцену з саньми та погордливу міну Волкова.

- Чом би й ні?

- Хіба це не сумно, - вона безпорадно усміхнулася, - просити трішки свободи, мов якийсь пияцюра в неприступного бармена останню чарку.

Клерфе похитав головою.

- Часто я й сам це робив.

Вона вперше поглянула йому просто в обличчя.

- Ви? Чому саме ви?

- Кожен має свою причину. Навіть камінь. Де мені на вас зачекати? Хіба ви одразу підете зі мною?

- Ні. Ви мусите вийти головним входом, який стереже Крокодилиця. А відтак спуститесь серпантинном, візьмете сани та під'їдете ззаду зі службового входу. Я вийду туди.

Ліліан сіла в ліфт.

- Ти не матимеш нічого проти, якщо я не поїду з вами? - запитав Гольманн.

- Та ні, звичайно. Я ж бо завтра ще не виїжджаю.

Гольманн допитливо зиркнув на нього.

- А Ліліан? Ти не бажаєш лишитися сам?

- У жодному разі. Нікому не хочеться залишатися самому.

Клерфе перетнув порожній хол. Біля дверей стояла Крокодилиця.

- Добраніч, - сказав Клерфе.

- Good night, - відповіла та, не знати чому переходячи на англійську.

Клерфе в самому кінці серпантину знайшов сани.

- Чи не могли б ви підняти будку? - запитав візника.

- Навіщо? Морозу нема!

Клерфе не хотів садити Ліліан у відкриті сани, але не мав бажання винаходити якісь аргументи.

- Для вас, може, ні, але для мене є. Я саме приїхав з Африки. Тому зашторте сани.

- То інша справа. - Візник зіскочив із козел і підняв будку. - Може бути так?

- Дуже добре. А тепер прошу заїхати до службового входу санаторію «Белла Віста».

Ліліан чекала в тонкій чорній смушевій накидці. Клерфе не здивувався б, якби вона прийшла в самій вечірній сукні без плаща.

- Мені все вдалося, - шепнула. - Я маю ключа, Жозеф дістане за це пляшку вишнівки.

Клерфе допоміг їй сісти в сани.

- Де ваше авто? - поцікавилася Ліліан.

- У мийці.

Коли вони минали головний вхід до санаторію, вона відкинулася в глиб темної будки.

- Цього вечора ви не приїхали нагору своїм авто з огляду на Гольманна?

Клерфе зиркнув на неї.

- Чому з огляду на Гольманна?

- Щоб він його не бачив. Ви його пожаліли?

Так і справді було. Клерфе зауважив, що вигляд «Джузеппе» викликав у Гольманна надто сильне збудження.

- Ні, - відповів. - Просто я мусив нарешті помити авто.

Клерфе витягнув з кишені пачку цигарок.

- Пригостіть і мене, - сказала Ліліан.

- А вам можна курити?

- Звичайно, - відказала таким гострим тоном, що одразу здогадався, що то неправда.

- Я маю тільки ґалузи. Чорний міцний тютюн Іноземного Легіону.

- Я знаю цей ґатунок. Ми курили його під час окупації.

- У Парижі?

- В одному підвалі в Парижі. Звідки ви приїхали? - запитала Ліліан. - З Монте-Карло?

- Ні, з В'єн, неподалік Ліона. Це сонне містечко, яке, проте, має один із найкращих ресторанів у Франції - у «Готель де Пірамід».

- І як ви їхали?

Клерфе здивувався, чому її це цікавило.

- Звичайною трасою. Через Белфорт і Базель.

Ліліан помовчала.

- І як було? - поцікавилася вона.

- Що? Подорож? Нудьга. Сіре небо та плескатий краєвид, поки не заїхав у Альпи.

Він почув, як вона дихає в темряві. А потім у світлі вітрини з годинниками, що ковзнуло по санях, побачив її обличчя. На ньому малювався особливий вираз здивування, насмішки й болю.

- Нудьга? - повторила вона. - Плескатий краєвид? Боже мій, скільки б я дала за те, щоб не мусити вже дивитися на гори.

Він враз зрозумів, чому випитувала його так докладно. Для хворих гори тут були мурами, які обмежили їхню свободу. Гори давали їм легке дихання і надію, але не могли їх відпустити. Їхній світ обмежувався цією високо розташованою місциною, і тому кожне повідомлення знизу було повідомленням із втраченого раю.

- Як довго ви тут? - поцікавився Клерфе.

- Чотири роки.

- А коли зможете спуститися вниз?

- Прошу поцікавитися у Далай-лами, - відповіла вона з гіркотою. - Обіцяє мені це що кілька місяців - так, як збанкрутілі уряди обіцяють один поквартальний план за другим.

Сани зупинилися перед в'їздом на головне шосе. Їх проминула галаслива група туристів у комбінезонах лещетарів. Ліліан різким рухом викинула цигарку в сніг.

- Ці люди платять купу грошей, щоб приїхати в гори - можна сконати від сміху. Пригостіть мене ще однією цигаркою. Ви, напевно, не розумієте всього цього. Тут можна почуватися, як у таборі військовополонених. Не як у в'язниці, бо там принаймні відомо, коли вийдеш. А як у таборі, де ніхто не має жодного вироку.

- Я розумію це, - сказав Клерфе. - Сам це пережив.

- Ви? У санаторії?

- У таборі військовополонених. Під час війни. Але в нас було саме навпаки. Нас утримували на низинних болотах, і швейцарські гори означали для нас вимріяну свободу. Ми бачили їх з табору. Один чоловік, що походив із цих околиць, своїми розповідями доводив нас майже до безумства. Якби запропонували нам тоді звільнення в обмін на те, щоб ми зобов'язалися жити потім кілька років у цих горах, думаю, багато хто б згодився. Теж можна сконати від сміху, правда?

- Ні. І ви б також згодилися?

- Я мав план втечі.

- Хто б його не мав! І ви втекли?

- Так.

Ліліан подалася вперед.

- Вам вдалося втекти? Чи вас знову впіймали?

- Мені вдалося втекти. Інакше мене б не було тут. Третього виходу я не мав.

- А той чоловік? - поцікавилась вона за хвилину. - Той, що безперервно розповідав про гори?

- Помер у таборі через тиф. За тиждень до визволення.

Сани зупинилися перед готелем. Клерфе помітив, що Ліліан не має мокроступів. Він узяв її на руки, переніс через сніг і поставив на землі перед входом.

- Пара шовкових черевичків врятована, - сказав Клерфе. - Ви справді хочете піти до бару?

- Так. Я мушу чогось напитися.

У барі лещетарська компанія у важких черевиках тупотіла на танцювальному майданчику. Кельнер підсунув до стійки бару столик і два стільці.

- Вам горілки, як і минулого разу? - запитав він Клерфе.

- Ні, глінтвейну або бордо. - Клерфе подивився на Ліліан. - А вам що?

- Мені горілки, - відповіла вона. - Хіба й ви раніш не пили горілки?

- Так, але то було перед їдою. А зараз я б рекомендував те, що французи називають Богом в оксамитових штанятках. Бордо.

Тут він помітив, що вона інспектує його недовірливим поглядом, мабуть, запідозривши, що він її хоче трактувати як хвору.

- Я не підігрую вам, - сказав він. - Якби я був тепер сам, також би замовив вино. Горілку можемо пити скільки вам завгодно завтра перед вечерею. Я пронесу пляшку до санаторію.

- Добре. Тоді може бути вино, яке вчора ввечері ви пили у Франції, у В'єн.

Клерфе здивувався, що вона запам'ятала назву місцевості. Треба з нею пильнувати,

бо хто має таку пам'ять до назв, також звертає увагу на інші речі.

- То було бордо, - промовив він. - Лафіт Ротшільд.

То була неправда, бо у В'єн він пив місцеве легке вино, невідоме за межами міста, але не було потреби це уточнювати.

- Я прошу нам принести «Шато Лафіт» 1937 року, якщо його маєте, - сказав до офіціанта. - І прошу не загортати його в гарячу серветку. Краще принесіть таке, яке лежить у підвалі.

- Ми маємо його також у кімнатній температурі, пане.

- Чудово.

Офіціант підійшов до буфету і згодом повернувся.

- Телефон, пане Клерфе.

- Це з санаторію! - сполошилась Ліліан. - Крокодилиця!

- Зараз переконаємося. - Клерфе встав, попрохавши офіціанта розкоркувати пляшку, аби вино трохи подихало.

- То була Крокодилиця? - запитала Ліліан, коли він повернувся.

- Ні. То телефонували з Монте-Карло. - Клерфе завагався, але, коли побачив ознаку зацікавлення на її обличчі, подумав, що, може, не зашкодить, якщо вона дізнається, що деінде також помирають люди. - З лікарні в Монте-Карло. Один мій знайомий помер.

- Ви мусите повернутися?

- Ні. Зрештою, я вже нічим не зараджу. Я думаю, що для нього це щастя.

- Щастя?

- Так. Він розбився під час перегонів і став би калікою до кінця життя.

Ліліан витріщила на нього очі. Мала таке враження, що недочула. Що за варварські дурниці меле цей здоровий непрошений гість?

- А ви не вважаєте, що й покалічені часом хочуть жити? - поцікавилася вона дуже тихо набряклим від гніву голосом.

Клерфе відповів не відразу. У вухах йому ще дзвенів твердий, металевий, зневірений голос жінки, яка до нього дзвонила: «Що мені тепер робити? Феррер нічого по собі не залишив! Ані гроша! Я прошу приїхати! Я прошу мені допомогти! Я не знаю, що далі! То ви винні! Усі ви винні! Ви з вашими клятими перегонами!»

Він відігнав від себе цей спогад.

- То залежить, - сказав до Ліліан. - Цей чоловік був шалено закоханий в одну жінку, яка зраджувала його з кожним механіком. А він був завзятим автогонщиком, який, однак, ніколи не вибився вище пересічного. Усе, чого він хотів від життя, то були перемоги у великих перегонах і ця жінка. Помер, так і не довідавшись правди, помер, не знаючи, що ця жінка не хотіла його більше бачити, бо він мав ампутовану ногу. То саме це я й маю на увазі, кажучи тут про щастя.

- А може, він всупереч тому хотів ще жити?

- Цього я не знаю, - відказав Клерфе роздратованим тоном. - Проте я бачив, як ще нещасніші люди вмирали. Ви, мабуть, також?

- Авжеж, - визнала Ліліан, так і триваючи у своїй впертості. - Але всі хотіли ще жити.

Клерфе мовчав. «Про що я тут балакаю? І навіщо? І чи не для того, щоб переконати себе в тому, у що сам не вірю? Який жорсткий, холодний голос мала приятелька Феррера в слухавці!»

- Нікому не вдається втекти від долі, - нарешті нетерпляче сказав він. - І ніхто не знає, коли і як його вона дожене. Хто б там, зрештою, зважав на час? І що таке, власне, довге життя? Довге минуле. А майбутнє завжди сягає тільки до наступного подиху. Або до наступних перегонів. Що далі, невідомо. Вип'ємо?

- За що?

- Ні за що. Може, за трішки відваги.

- Я маю вже відваги по дірки в носі, - мовила Ліліан. - І втіхи також. Розкажіть мені краще, як виглядає життя там, унизу. По той бік гір.

- Сумно. Нічого, окрім дощу. Уже цілий тиждень.

Вона повільно відставила келих.

- Дощ не падав тут уже від жовтня. Тільки сніг. Я вже майже забула, як виглядає дощ.

Коли виходили, падав сніг. Клерфе викликав свистом сани. Вони їхали серпантинами вгору. Дзвонили дзвіночки на кінській збруї. Шосе було тихе й темне. Згодом почули дзвіночки, що наближалися з протилежного боку. Візник зупинився на роз'їзді під ліхтарем, щоб розминутися. Кінь нетерпляче пирхав і бив копитами землю. У сніговій хурделиці другі сани промчали повз них майже безшелесно. То були низькі сани, на яких лежав довгий ящик, оповитий чорною цератою. Біля ящика видно було брезент, з-під якого виглядали квіти й вінки.

Візник перехрестився і погнав коня далі. Вони мовчки подолали останні закрути й зупинилися перед бічним входом до санаторію. Ліліан встала з саней.

- Усе намарне, - сказала з вимушеною посмішкою. - На хвилину можна забутися, але втекти перед цим неможливо. - Вона відчинила двері. - Дякую... І вибачте - я не була добрим товариством. Але я не могла бути на самоті цього вечора.

- Я також.

- Ви також? Чому?

- З тієї самої причини, що й ви. Я ж вам розповідав. Дзвінок із Монте-Карло.

- Але ж ви казали, що це щастя.

- Є різні види щастя. Та й мало що можна сказати. - Клерфе сягнув до кишені плаща. - Це вишнівка, яку ви пообіцяли санітарові. А це пляшка горілки для вас. Добраніч.

Коли вранці Клерфе прокинувся, побачив захмарене небо й почув, як вітер стукає віконницями.

- Фен, - пояснив офіціант. - Теплий вітер, який викликає втому. Дошкульний передусім у кістках. Особливо в місцях перелому.

- Ви їздили на лижвах?

- Ні, в моєму випадку то рани, отримані на війні.

- Але ж ви швейцарець?

- Я австрієць, - сказав офіціант. - Їзда на лижвах для мене закінчилася. Лишилася тільки одна нога. Але не повірите, як та ампутована нога болить за такої погоди.

- Який сьогодні сніг?

- Між нами кажучи, липкий, як мед. Згідно з готельним бюлетенем, добрий, а на вершинах сипкий.

Клерфе вирішив відкласти лижви на пізніше. І без того був ще втомлений, а щодо вітру - офіціант мав рацію. У нього теж боліла голова. «То через коньяк учора вночі, - подумав він. - Чому я пив далі, коли відвіз до санаторію цю таємничу дівчину, котра поєднувала в собі біль світу й жагу життя? Дивні люди перебували тут у горах - люди з дуже тонкою шкірою. Я теж колись був такий. Цілі століття тому. Але я змінився, і то дуже. Я мусив. І що залишилося? Що, крім цинізму, іронії та фальшивого відчуття вищості? Як довго я міг би ще брати участь у перегонах? Хіба я вже не застарий? А що потім? Що ще на мене чекає? Посада представника автозаводу в якомусь провінційному місті - і старість, що повільно надходить, з нескінченними вечорами, поступовою втратою сил, болючими спогадами, з гнітючими втратами, з рутиною, з примарою екзистенції, яка добігає кінця в нудотних повторях? Біль світу заразливий. Ресурс життя, без мети й без жодної опори». Вдягнувши плащ, він виявив у ньому чорну оксамитну рукавичку. Клерфе знайшов її вчора на столі, коли повернувся з бару. То, мабуть, її забула Ліліан. Він сховав рукавичку до кишені, щоб віддати пізніше.

Він ішов уже годину по снігу, коли неподалік шосе, біля лісу, побачив невелику квадратну будівлю, увінчану банею, звідки снував чорний дим. Зупинився. У Клерфе прокинулися огидливі спогади, через які він змарнував кілька років життя, намагаючись їх забути.

- Що це за будівля? - поцікавився у хлопця, який відгортав лопатою сніг біля крамниці.

- По той бік вулиці? Крематорій, пане.

Клерфе ковтнув слину. Отже, він не помилявся.

- Тут? - запитав. - Навіщо вам тут крематорій?

- Для санаторійників. Тобто для померлих.

- І для цього потрібен вам крематорій? Аж стільки вмирає?

Хлопець сперся на лопату.

- Тепер уже не так, як давніше, пане. Але до війни, я маю на увазі першу війну, та й пізніше теж - тоді багато вмирало. У нас тут довгі зими, а взимку важко копати землю, замерзає на камінь, і то глибоко. Крематорій набагато практичніший. Цей має вже майже тридцять років.

- Тридцять? Отже, у вас уже був крематорій, перш ніж він увійшов у моду? Задовго до розповсюдження в масовому масштабі?

Хлопець не зрозумів, що Клерфе мав на увазі.

- Якщо йдеться про практичні речі, ми тут завжди були першими, пане. Так, зрештою, дешевше. Люди не хочуть уже більше витратити стільки коштів на перевезення трупів. Колись було інакше. Тоді багато родин перевозили своїх померлих на батьківщину в цинкових трунах. То була краща пора, ніж тепер!

- Я теж так думаю.

- Не до порівняння! Ви мусите колись послухати мого батька, як розповідає про той час. Він отаким робом побачив цілий світ.

- Тобто яким?

- Як конвоір трупів, - сказав хлопець, здивований нездогадливістю незнайомця. - Тоді люди трактували ще своїх померлих з піететом. Не пускали їх самих у подорож. Особливо до заморських країн. Мій батько знає, наприклад, Південну Америку, як власну кишеню. Люди були там багаті й завжди прагнули забрати померлих на батьківщину. То було ще перш, ніж літаки стали популярними. Транспортування відбувалося залізницею, а потім на пароплавах, з гідністю, як належить. Це тривало цілими тижнями. А як годували, пане, конвоїра трупів! Батько навіть збирав меню і вставив їх потім у рамки. Під час однієї подорожі з однією вишуканою чилійською дамою - поповнів на цілих тридцять фунтів. Усе було безкоштовно, також пиво, а крім того, коли доправив труну на місце, отримав прекрасний подарунок. А потім, - хлопець непривітно поглянув на квадратну будівлю, - а потім поставили крематорій. Спочатку він служив лише для людей, які не визнавали жодної релігії, але тепер став повсюдно модним.

- Так, - підтвердив Клерфе. - Це вже не тільки тут таке.

Хлопець похитав головою.

- Люди не мають більше жодної поваги до смерті, каже мій батько. То провина двох світових воєн, надто багато людей втратило тоді життя. Та й відразу мільйони. Мій батько каже, що тому пропав його фах. Тепер навіть родини із заморських країн просять спалювати трупи своїх померлих, а урни з попелом посилають до Південної Америки літаками.

- Без конвоїрів?

- Без конвоїрів, пане.

Дим із крематорію припинив снувати. Клерфе витяг пачку цигарок і підсунув балакучому підліткові.

- Якби ви бачили сигари, які привозив мій батько, - сказав той, беручи цигарки і приглядаючись. - «Гавани», пане, найкращі у світі. Цілі ящики! Йому шкода було їх для себе, просто щоб викурити самому, тож він завжди продавав тутешнім власникам готелю.

- Чим займається тепер ваш батько?

- Тепер ми тут маємо квітникарню. - Хлопець кивнув на крамницю, перед якою вони стояли. - Майте на увазі, що ми, пане, дешевші, ніж ці шкуродери в селі. І в нас часом є прекрасні речі. Саме сьогодні вранці прийшов свіжий товар. Нічого не потребуєте?

Клерфе подумав хвилику. Квіти? Чом би й ні? Міг би їх послати до санаторію бунтівливій молодій бельгійці. Це підняло б її дух. А якщо дізнається її приятель, цей гоноровий росіянин, то навіть ще краще.

Зайшов до крамниці. Пролунав пронизливий звук дзвінка. З-за штори вигулькнув чоловік, схожий водночас на офіціанта й паламаря. Він мав на собі темний костюм і був дуже низьким на зріст. Клерфе приглядався до нього з цікавістю. Він уявляв його неабияким здорованем, хоча за хвилину усвідомив, що той не мусив сам волочити труни.

Крамниця виглядала вбого, а квіти були пересічними, за винятком кількох справді прекрасних, що геть не пасували до цього приміщення. Клерфе задивився на вазон із білим бузком і довгу гілку білих орхідей.

- Свіжісінькі! - сказав малий чоловік. - Привезли сьогодні. Ця орхідея - винятковий екземпляр. Протримається щонайменше тиждень. Дуже рідкісний різновид.

- Ви знаєтесь на орхідеях?

- Так, пане. Я бачив багато видів. Також за кордоном.

«У Південній Америці, - подумав Клерфе. - Може, після доправлення трун брав участь у невеликій експедиції в джунглі, щоб пізніше мати що розповідати дітям і онукам».

- Запакуйте її, будь ласка, - сказав він, витягнувши з кишені чорну оксамитну рукавичку Ліліан. - І прошу докласти це. Чи маєте конверт і картку паперу?

До села Клерфе повернувся пішки. Дорогою йому здавалося, що він і далі відчуває бридкий солодкуватий дим із крематорію. Знав, що це неможливо, фен прибивав дим до землі, а Клерфе був уже задалеко, аби відчувати що-небудь. Залишився тільки спогад про печі, в яких вогонь горів день і ніч неподалік концтабору. Печі, які хотілося забути. Він зайшов до придорожнього шинку.

- Подвійну вишнівку, будь ласка.

- Краще візьміть сливовицю, - порадив шинкар. - Ми маємо чудову. Вишнівка надто банальна.

- А сливовиця - ні?

- Менше знана й не експортована. Спробуйте.

- Добре. Тоді прошу подвійну.

Шинкар наповнив келишок ущерть. Клерфе випив залпом.

- Хвацько, - сказав шинкар. - Але чи відчули ви смак таким чином?

- Я не хотів нічого смакувати, я хотів лише виполоскати деякий присмак. Налийте ще одну, цього разу я розсмакую.

- Тоді я собі теж наллю, - мовив шинкар. - Пиття - то заразлива хвороба.

- І в шинкарів?

- Шинкар я тільки наполовину, а наполовину митець. То одна з небагатьох речей у наш час, коли можна випити без особливого ризику. Пейзажі не стріляють. Салют!

Відтак Клерфе пішов до гаража, щоб зазирнути до «Джузеппе». Авто стояло доволі далеко, у глибині великого похмурого приміщення. Клерфе зупинився біля входу. У півтемряві спостеріг когось за кермом.

- Ваші учні бавляться тут в автогонщиків? - запитав він у власника гаража, який його супроводжував.

- То ніякий не учень. Каже, що він ваш приятель.

Клерфе придивився й упізнав Гольманна.

- Чи то неправда? - запитав власник.
- Навпаки - найчистіша правда. Він довго вже тут?
- Недовго. Може, п'ять хвилин.
- Уперше?
- Ні, був уже сьогодні вранці, але заходив тільки на хвильку.

Гольманн сидів за кермом «Джузеппе» спиною до Клерфе. Не було сумніву, що у своїй уяві він бере участь у перегонах, бо час від часу чувся тихий тріск, коли він перемикав швидкість. Клерфе подумав хвилину, потім кивнув власникові гаража і вийшов.

- Не кажіть йому, що я його тут бачив. - Чоловік кивнув. - Нехай він робить з автом, що йому заманеться. Прошу, - Клерфе витягнув з кишені ключі, - дайте йому ці ключі, якщо він попросить. А якщо не попросить, то залиште їх в авті. Щоб були на наступний раз. Розумієте?
- Я повинен дозволити йому робити що завгодно. З ключиками також?
- Також. І з автом, - сказав Клерфе.

З Гольманном він зустрівся на обіді в санаторії. Той виглядав натомленим.

- Фен, - сказав Гольманн. - У таку погоду кожен почувається зле. Я спав важким сном, і мені снилися навіжені речі. А ти?
- Нормальне похмілля. Трохи забагато випив.
- З Ліліан?
- Пізніше.
- Тут, у горах, людина не відчуває цього, коли п'є, - аж наступного ранку.

Клерфе роззирнувся по їдальні. Людей було небагато. Бракувало Ліліан.

- У таку погоду більшість не встає з ліжка, - пояснив Гольманн. - Ти чув щось нового про Феррера?
- Помер.

Запала мовчанка. Не було чого додати.

- Що робиш пополудні? - поцікавився Гольманн.
- Думаю поспати, а потім трохи розглянутися довкола. Не журися мною. Я тішуся, що потрапив туди, де поза «Джузеппе» майже нема авт.

Двері відчинилися, на порозі з'явився Борис Волков і кивнув Гольманнові, зігнувши Клерфе. Кинув оком по їдальні й одразу вийшов.

- Шукає Ліліан, - сказав Гольманн. - Хтозна, де вона. Мабуть, у своєму покої.

Клерфе встав.

- Я піду спати. Тутешнє повітря справді викликає втому, маєш рацію. Ти зможеш сьогодні увечері лишитися довше? Тут, на вечері?
- Звичайно. Сьогодні я не маю температури, а тієї, яку мав учора, просто не вписав до медичної картки. Медсестра так довіряє, що я сам можу собі міряти

температуру. Непогане досягнення, правда? Ох, як я ненавиджу термометри!

- Тоді до восьмої.

- До сьомої. А ти не хотів би часом повечеряти деінде? Це середовище мало б тобі вже набриднути.

- Не плети дурниць. Я мав у житті надто мало okazій, щоб добряче занудитися в довоєнному стилі. Щось таке в наш час стало великою, рідкісною пригодою, заброньованою тільки для швейцарців, а більш ні для кого в Європі. Навіть не для шведів, їхня валюта теж зійшла на пси, коли з усіх боків треба було рятувати людство. Пронести для тебе щось із села?

- Ні. Я маю все. Сьогодні увечері буде велика пиятика в однієї італійки, Марії Савіні. Звичайно, потай.

- Ти збираєшся?

Гольманн похитав головою.

- Не маю бажання. Такі гулянки влаштовуються завжди, коли хтось від'їхав. Тобто помер. Люди тоді п'ють і додають собі відваги.

- Своєрідні поминки?

- Так, більш-менш. - Гольманн позіхнув. - Пора на планову сіесту на веранді з забороною розмови. Для мене також. До вечора, Клерфе.

Кашель перестав. Виснажена Ліліан лягла знову. Ранкова жертва була складна, то була плата за день. І за попередній вечір також. Чекала, поки по неї прийде медсестра. На сьогодні припадала щотижнева рентгеноскопія. Вона знала аж до огиди цей ритуал, який щоразу викликав у ній роздратування.

Ліліан ненавиділа інтимність рентгенівського кабінету. Ненавиділа стояти з оголеною огрудиною і відчувати на собі погляд асистента.

Далай-лама їй не перешкоджав. Для нього вона була буденністю, для його асистента – жінкою. Її дратувала не сама голизна її тіла, а те, що вона поставала перед екраном голіша голої. Адже тоді була гола також під шкірою, гола наскрізь аж до кісток і внутрішніх пульсуючих органів. Для зближуючих у червоноавій темряві окулярів вона була голіша, ніж коли-небудь бачила й могла бачити саму себе.

Упродовж якогось часу Ліліан ходила на рентгеноскопію разом з Агнес Сомервіл. Вона бачила тоді, як Агнес раптом із прекрасної молоді дівчини змінюється на живий скелет, у якому легені та шлунок, наче бліді звірятка, розтягувалися, мовби вижирали життя. Бачила, як скелет рухається з боку на бік і вперед, як дихає і говорить, і знала, що в неї усе це виглядає так само. Подеколи їй здавалося річчю геть соромітькою, що асистент може оглядати її такою, коли чула в темряві його подих.

Прийшла медсестра.

- Хто переді мною? – запитала Ліліан.

- Панна Савіні.

Ліліан вбрала халат і рушила за сестрою до ліфта. Побачила у вікні сірий день.

- Зимно сьогодні? – поцікавилася вона.

- Ні. Чотири градуси.

Незабаром прийде весна. Хворий вітер, фен, важке повітря, вона мало не задихнулася вранці. З рентгенівського кабінету вийшла Марія Савіні. Стріпуючи головою, поправила своє чорне волосся.

- Як було? – запитала Ліліан.

- Він нічого не каже. Має поганий гумор. Тобі подобається мій новий халат?

- Чудесний шовк.

- Справді? То від Ліссі з Флоренції. – Марія скривила помарніле обличчя і розсміялася. – Що нам іще залишається? Коли ми не можемо ніде вийти ввечері, то мусимо гарцювати тут у своїх хатніх дрес-кодах. Прийдеш увечері до мене?

- Ще не знаю.

- Панно Дюнкерк, професор чекає, – нагадала сестра у дверях.

- Приходь! – сказала Марія. – Інші також прийдуть! Я маю плити з Америки. Фантастичні!

Ліліан зайшла до оповитого сутінками кабінету.

- Нарешті! – сказав Далай-лама. – Я хотів би, щоб принаймні раз ви були пунктуальні.

- Мені прикро.

- Та добре! Діаграма температури.

Медсестра подала йому картку. Він почав її вивчати, обмінюючись пошепки заувагами зі своїм асистентом. Ліліан намагалася зрозуміти, про що вони говорять, але їй це не вдалося.

- Загасити світло! - звелів Далай-лама. - Прошу ліворуч. Ліворуч. Ще раз.

Фосфоресцюючий відблиск екрана падав на лису голову й окуляри асистента. Ліліан щоразу робилося трохи недобре, коли вона мусила так дихати й зупиняти дихання, - це нагадувало момент, який передував непритомності.

Дослідження тривало довше, ніж зазвичай.

- Прошу ще раз показати мені медичну картку, - сказав Далай-лама.

Сестра увімкнула світло. Ліліан стояла біля екрана й чекала.

- Ви мали два запалення плеври? - запитав Далай-лама. - Одне з яких через власну необережність?

Ліліан відповіла не одразу. Навіщо він питає? Усе ж було написано в медичній картці. Хіба що Крокодилиця розбовкала, а він хоче тепер освіжити ті старі історії, щоб влаштувати її новий прочухан?

- Це правда, панно Дюнкерк? - повторив професор.

- Так.

- Ви мали щастя. Майже жодних зрощень. Однак звідки... от шляк! - Далай-лама підвів очі. - Прошу зайти до бічної кімнати й підготуватися до наповнення пневмографу.

Ліліан пішла за медсестрою.

- Що таке? - шепнула вона. - Якась рідина?

Медсестра заперечливо похитала головою:

- Можливо, перепади температури.

- Але ж це не має нічого спільного з моїми легенями! То тільки хвилювання! Від'їзд міс Сомервіл! Фен! Адже я негативна! Я не позитивна! А може, так?

- Ні, ні. Будь ласка, лягайте! Ви мусите бути готові, коли прийде професор.

Медсестра присунула апарат. «Усе намарно, - подумала Ліліан. - Упродовж цілих тижнів я робила все, що від мене вимагали, і замість покращення мені знову погіршало. Те, що я відірвалася вчора, не може бути приводом, адже сьогодні я не маю температури - може, навіть і мала б її, якби не виходила з санаторію, - хтозна. Що він тепер хоче зі мною зробити? Буде мене бурувати й колоти, чи тільки знову мене наповнить, як м'яча?»

До приміщення зайшов професор.

- Я не маю температури! - проторохтіла Ліліан. - То тільки легке знервування. Уже тиждень я не маю гарячки, та й раніше я мала її тільки тоді, коли була рознервована.

Далай-лама сів біля неї і провів долонею по її тілу, шукаючи місце для уколу.

- Наступні кілька днів прошу вас залишатися у своєму покої.

- Я не можу безперервно лежати в ліжку. Саме тому в мене буває гарячка. Це доводить мене до безумства.

- Достатньо, що зостанетесь у своєму покої. А сьогодні в ліжку... Настоянку йоду, сестро, тут.

Перевдягнувшись у своєму покої, Ліліан приглядалася до брунатної плями після йоду. Потім витягнула з-під білизни пляшку горілки і, прислухаючись до відголосів з коридору, налила собі склянку. Щохвилини має прийти медсестра з вечерею, не хотілося попастися на питті. «Я ще не така худа, - подумала вона, стоячи перед дзеркалом. - Я поповніла на півфунта. Великий подвиг». З іронічною посмішкою випила сама і сховала пляшку. Ззовні почула візок із вечерею. Сягнула по якусь сукню.

- Одягаєтесь? - поцікавилася медсестра. - Але ж вам не вільно виходити.

- Я одягаюсь, бо тоді краще почуваюся.

Медсестра похитала головою.

- Чому не ляжете до ліжка? Я б хотіла, щоб колись мені подали їжу до ліжка!

- Тоді полежте собі на снігу, поки дістанете запалення легенів, - сказала Ліліан. - Тоді вам подаватимуть їжу до ліжка.

- Якщо йдеться про мене, то все дарма. Я хіба б лише застудилася й одержала легкий катар. Тут є якась пачечка для вас. Мабуть, квіти.

«Боріс», - подумала Ліліан, беручи білу картонну коробку.

- Не відкриєте? - запитала зацікавлена медсестра.

- Пізніше.

Ліліан хвилюк пошпорталася виделкою в тарілці, після чого попрохала забрати їжу. Тим часом сестра заправила її ліжко.

- Налаштувати вам радіо? - поцікавилася медсестра. - Варто трохи розважитися!

- Як хочете.

Медсестра покрутила кружальцями. З'явився Цюріх із передачею про Конрада Фердинанда Майєра й Лозанна з новинами. Крутнула далі - і враз з'явився Париж. Якийсь піаніст грав Дебюссі.

Ліліан підійшла до вікна й чекала, поки сестра закінчить і залишить pokій. Вдивлялася у вечірній туман і слухала музику з Парижа, але не могла її витримати.

- Ви знаєте Париж? - запитала медсестра.

- Так.

- Я ні. Мабуть, він чудесний!

- Коли я там була, він був зимний, темний, похмурий і окупований німцями.

Медсестра розсміялася.

- То давно минуло. Тепер, я певна, все таке ж, як і до війни. Вам не хочеться ще раз туди поїхати?

- Ні, - сухо відказала Ліліан. - Хто ж їздить до Парижа взимку? Ви закінчили?

- Так-так, зараз. Куди ви так поспішаєте? Адже в санаторії вже й так нема що робити.

Нарешті медсестра пішла. Ліліан вимкнула радіо. Справді, тут не було вже що робити. Можна було тільки чекати. Чекає, але на що? На те, що життя далі складатиметься тільки з чекання?

Відкрила коробку, перев'язану голубою шовковою стяжкою. «Боріс вирішив залишитися тут, у горах, – подумала, – принаймні він так казав. А я?»

Розгорнула тонкий папір і враз випустила коробку додолу, мовби всередині побачила змію. Втупила погляд в орхідеї на підлозі. Упізнала ці квіти. Збіг, огидний збіг, це інші квіти, не ті самі, інші, схожі! Водночас Ліліан знала, що такі збіги не трапляються, а в селі ніхто не мав запасів цього виду орхідей. Вона сама таких шукала і, не знайшовши, замовила з Цюріха. Порахувала квіти на гілці. Число збігалося. Потім помітила, що в найнижчій квітці бракує пелюстки, і нагадала собі, що зауважила це, коли прийшла коробка з Цюріха. Не було вже найменшого сумніву – квіти, що лежали перед нею на килимі, були тими самими квітами, які вона поклала на труні Агнес Сомервіл.

«Я стаю істеричкою», – подумала Ліліан. Усе це мусить з'ясуватися, не могли ж ці квіти їй примаритися, хтось пожартував з неї дуже негарним чином, але чому? І як? Як ці орхідеї опинилися знову тут? І що повинна означати ця рукавичка збоку, що скидалася на мертву почорнілу руку, яка висунулася з землі, наче символ якоїсь мафії духів?

Ліліан кружляла навколо гілки, мовби та й справді була гадюкою. Квіти вже не нагадували квітів: зіткнувшись зі смертю, вони справляли тепер несамолюбне враження, і їхня білина була білішою над усе, що досі бачила. Рвучко відчинивши двері на балкон, вона обережно вхопила папір, а через папір гілку й викинула все на вулицю. Услід за квітами викинула коробку.

Хвильку прислухалася. Крізь туман пробивалися віддалені голоси та звуки дзвіночків на санях. Повернувшись до покою, побачила на підлозі рукавичку. Тепер Ліліан упізнала й нагадала собі, що мала її, коли була з Клерфе в барі. Клерфе... що він має з цим спільного? Вона мусить довідатись! Негайно!

Спливло кілька хвилин, перш ніж він підійшов до телефону.

– То ви прислали мені рукавичку? – запитала Ліліан.

– Так. Ви забули її в барі.

– А квіти також від вас? Ці орхідеї?

– Так. Ви не бачили моєї картки?

– Ні! – Ліліан ковтнула слину. – Ще ні. Звідки ви взяли квіти?

– З квітникарні, – відказав Клерфе, не приховуючи подиву. – Чому ви питаєте?

– У селі?

– Так, але що ж таке? Хіба вони були крадені?

– Ні. Хоча, може, й так. Я не знаю, – Ліліан замовкла.

– Я можу приїхати? – запитав Клерфе.

– Так. За годину... тоді тут буде спокійніше.

Ліліан, полегшено зітхнувши, поклала слухавку. Дякувати Господу, то був той, кому не треба нічого пояснювати. Той, кому вона була байдужа і хто не піклувався про неї так, як Боріс.

Клерфе чекав її біля бічних дверей.

- Ви не зносите орхідей? - здивувався він, показавши на сніг. Квіти й коробка ще лежали там.

- Де ви їх узяли? - поцікавилася Ліліан.

- З малої квітникарні внизу - недалко за селом. Чому ви запитуєте? Ці квіти зачаровані?

- Ці квіти... ці самі квіти... - сказала Ліліан із зусиллям, - я поклала вчора на труну моєї приятельки. Я бачила їх ще перед тим, як забрали труну. У санаторії не залишають квітів з домовин. Усе було забрано. Я запитувала в санітара. Усе відіслано до крематорію. Я не знаю, яким чином...

- До крематорію? - запитав Клерфе. - Добрий Боже! Крамниця, в якій я купив квіти, розташована неподалік від крематорію. Така вбога крамничка, я ще навіть здивувався, звідки взялися там ці квіти. Тоді все ясно! Якийсь працівник крематорію, замість спалити квіти, перепродує їх для квітникарні.

Ліліан витріщила на нього очі.

- Невже таке можливе?

- Чом би й ні? Квіти як квіти і загалом не надто відрізняються між собою. Шанс викриття шахрайства незначний. Можливість, що рідкісна орхідея потрапить знову в ті самі руки, які її вислали, така виняткова, що ніхто з нею не рахуватиметься.

Клерфе взяв Ліліан під руку.

- І що ми зробимо? Ми дістанемо шок чи просто посміємося з нестримної підприємницької жилки людства? Пропоную посміятися - бо якби ми цього не робили час від часу, то потонули б у сльозах нашого прекрасного двадцятого сторіччя.

Ліліан поглянула на квіти.

- Це огидно, - прошепотіла вона. - Украсти в померлої...

- Не менш і не більш огидно, ніж багато інших речей, - відказав Клерфе. - Я також ніколи не думав, що коли-небудь обшукуватиму трупи в пошуках хліба й цигарок, але я це робив. Під час війни. Спочатку це жахливо, але потім людина звикає, особливо коли дуже голодна й довго не курила. Досить спогадів, ходімо чогось вип'ємо.

Але вона й далі дивилася на квіти.

- Хай тут і залишаться?

- Авжеж. Вони не мають уже нічого спільного ані з вами, ані з померлою, ані зі мною. Завтра надішлю вам нові. З іншої крамниці.

Клерфе відчинив дверцята саней. При нагоді він звернув увагу на обличчя візника, чий погляд спокійно, але з цікавістю спинився на орхідеях, і знав, що опісля той повернеться сюди й забере квіти. Бог знає, що станеться з ними пізніше. Хвильку Клерфе розмірковував, чи не затоптати їх - але навіть самому вдавати Бога? Такі забави ніколи нікому особливо не сприяли.

Сани зупинилися. Перед входом до готелю на мокрому снігу лежали дошки. Ліліан вийшла. Спортсмени у важких лещетарських черевиках і у светрах тупотіли туди й сюди, коли худенька Ліліан проходила поміж ними, трохи нахилившись уперед у своїх вечірніх черевичках, притримуючи на грудях плащ, овіяна похмурим чаром своєї хвороби серед кипучого докола неї здоров'я, скидаючись на майже екзотичну істоту.

«У що влізаю, - подумав він. - І з ким? У будь-якому разі це було щось інше, ніж

Лідія Мореллі, яка годину тому зателефонувала до нього з Рима. Лідія Мореллі, яка знала кожен телефон і не забула жодного».

Клерфе наздогнав Ліліан біля дверей.

- Сьогодні ввечері, - сказав він, - ми розмовлятимемо тільки про найбанальніші речі під сонцем.

За годину бар уже був повний. Ліліан зиркнула на двері.

- Прийшов Борис. Я мала б це передбачити.

Клерфе зауважив росіянина вже раніше. Волков повільно протиснувся між людьми, які, мов грона винограду, висіли коло буфету, й промовив, цілковито ігноруючи Клерфе:

- Твої сани чекають, Ліліан.

- Відішли сани, Борисе. Я їх не потребую. Це Клерфе. Якщо вже ти його зустрів.

Клерфе підвівся з місця дещо по-панібратськи.

- Справді? - сказав Волков. - Ах, справді! Пробачте! - Борис поглянув у бік Клерфе, але оминаючи його погляд. - У спортивному авті, яке сполохало коней, правда?

Клерфе відчув приховане глузування. Нічого не відповів, але продовжував стояти.

- Мабуть, ти забула, що завтра тебе знову чекає рентген, - сказав Волков Ліліан.

- Не забула.

- Ти мусиш відпочити й виспатися.

- Я знаю про це. Ще є час.

Вона говорила повільно, так, як звертаються до дитини, яка не дуже розуміє. Клерфе здогадався, що для неї це єдиний шанс пригальмувати свій гнів, викликаний контролем. Йому стало майже шкода росіянина, який опинився в безнадійній ситуації.

- Може, сядете? - поцікавився не цілком безкорисливо.

- Дякую, - відказав Волков холодним тоном, мовби відповідав офіціантові, який запитав, чи не хоче щось замовити. Він, як і Клерфе хвилину тому, теж відчув глузування.

- Я мушу ще декого зачекати, - звернувся він до Ліліан. - Якби ти захотіла тим часом сісти в сани.

- Ні, Борисе! Я хочу ще залишитися.

Клерфе втратив терпець.

- Міс Дюнкерк прийшла сюди в моєму товаристві, - спокійно сказав він. - І вважаю, що я в змозі відвезти її назад.

Волков окинув його швидким поглядом. Вираз його обличчя змінився за одну мить. Він усміхнувся.

- Боюся, що ви погано мене зрозуміли. Але будь-які пояснення не мають жодного сенсу.

Борис схилив голову перед Ліліан, і якусь хвилю здавалося, мовби маска пихи ось-ось спаде, однак хутко опанував себе й підійшов до буфету. Клерфе сів. Він був незадоволений собою. «Що я тут роблю? - думав він. - Мені ж уже не двадцять

років!»

- Чому ви не повертається разом із ним? – роздратовано поцікавився Клерфе.

- Хочете мене позбутись?

Клерфе поглянув на неї. Ліліан здавалася безпорадною, але він знав, що саме безпорадність у жінках найгрізніша – бо жодна жінка насправді не безпорадна.

- Звичайно, ні.

- Ну, то лишаймося. – Вона зиркнула в бік бару й шепнула: – Не йде. Стежить за мною. Думає, що погоджуся.

Клерфе взяв пляшку й наповнив келихи.

- Добре. Перевіримо, хто перший утомиться.

- Ви його не зрозуміли, – сказала Ліліан гострим тоном. – Він не ревнивий.

- Ні?

- Ні. Нещасний і хворий, і піклується про мене. Легко вигравати, коли ти здоровий.

Клерфе відставив пляшку. Що за лояльна мала бестія! Ледве була врятована, а вже клює руку рятівника.

- Можливо, – сказав він байдужим тоном. – Але чи бути здоровим – то злочин?

Вона обернулася до нього.

- Очевидно, що ні. Я не знаю, що кажу. Краще вже піду.

Ліліан стягнула по торбу, але не встала. Клерфе також мав її вже досить на сьогодні, але нізачо у світі не дозволив би їй відійти, поки Волков стоїть ще біля буфету й чекає на неї. «Я не такий уже й старий», – подумав він і сказав:

- Ви не мусите поводитися зі мною, як із яйцем, я не надто вразливий.

- Тут кожен вразливий.

- Але я не звідси.

- Отож. – Ліліан усміхнулася. – Про це й мова.

- Про що?

- Про те, що нас дратує. Що ви єдиний, хто не належить до нас. Хіба ви не зрозуміли цього? Невже й за Гольманном цього не помітили?

- Цілком можливо, – відказав Клерфе заскочено. – Мабуть, я не повинен був приїжджати.

- Можливо. Тож навіщо завдавати собі стільки зусиль, щоб і я це відчула?... – А за хвилину додала: – Він виходить.

Клерфе теж це побачив.

- А ви? Ви ж теж повинні бути раніше в санаторії?

- Хто це знає? Далай-лама? Я? Крокодилиця? Бог? – Ліліан підняла келих. – А хто відповідальний? Хто? Я? Бог? І хто за кого? Ходімо танцювати!

Клерфе не ворухнувся з місця. Вона витріщила на нього очі.

- Ви теж боїтеся за мене? Чи вважаєте, що я мушу...

- Я нічого не вважаю, - сказав Клерфе. - Просто я не вмю танцювати, але якщо хочете, можемо спробувати.

Вони вийшли на паркет.

- Агнес Сомервіл завжди робила все, що їй рекомендував Далай-лама, - сказала Ліліан, коли оточили їх галасливі туристи, гучно тупочучи. - Все.

У санаторії панувала тиша. Хворі лежали на верандах. Лежали мовчки на ліжках і лежаках, випростані, наче жертви, в яких змучене повітря точило безголосу боротьбу з ворогом, що обжирався в теплій темряві легенів.

Ліліан сиділа у блакитних штанах на своєму балконі. Ніч давно минула й пішла в забуття. Тут, у горах, завжди так було: коли вдалося дожити до ранку, нічна паніка зникала, мов тінь на обрії, і забувалася. Перед нею в снігу, якого вітер навів уночі на балкон, стояла пляшка горілки, подарована Клерфе.

Задзвонив телефон. Вона взяла слухавку.

- Так, Борісе... ні, звичайно, ні... до чого б ми дійшли, якби так робили?... Не говоримо про це... звичайно, можеш приїхати... так, я сама, а хто б мав бути в мене?
...

Хвильку розмірковувала, чи треба ховати пляшку, але врешті відкрила її. Горілка була дуже зимна й добра.

- Добридень, Борісе, - привіталась вона, почувши відголос дверей, що зачинялися. - Я, власне, п'ю горілку. Вип'єш зі мною? Тоді принеси собі склянку.

Ліліан витягнулася на лежку й чекала. На балкон вийшов Волков зі склянкою в руці. Ліліан зітхнула з полегкістю, дякувати Богу, жодних проповідей. Боріс налив собі горілки. Підставила йому свою склянку, і той налив повну.

- Чому, душко? - поцікавився Волков. - Страх перед рентгеном?

Ліліан похитала головою.

- Температура?

- Також ні. Швидше низька температура.

- Чи Далай-лама казав уже щось на тему твоїх знімків?

- Ні. А що він мав казати? Зрештою, я і так не хочу цього знати.

- Добре, - відказав Волков. - І за це вип'ємо.

Він випив свою горілку одним ковтком і відставив пляшку.

- Дай-но мені ще, - попросила Ліліан. - Склянки зовсім маленькі.

- Скільки завгодно.

Ліліан стежила за ним. Знала: він ненавидить, коли вона п'є, але знала також, що тепер Боріс не пробуватиме відмовити її від подальшого пиття. Він був на це достатньо мудрий і знав її настрій. Замість цього поцікавився:

- Налити ще?

- Ні. - Ліліан поставила склянку біля себе, не торкнувшись до неї. - Знаєш, Борісе, - сказала вона, випростовуючи ноги на лежку, - ми розуміємося надто добре. Ти розумієш мене надто добре, а я тебе, і в цьому полягає наше нещастя.

Волков розсміявся.

- Особливо, коли віє фен.

- Не тільки тоді.

- Або коли приїде хтось чужий.

- Ти бачиш, - мовила вона. - Ти знаєш уже причину. Ти вмієш усе пояснити. А я ні. Ти наперед знаєш про мене все. Це так виснажує! Чи це також фен?

- Фен і весна.

Ліліан заплющила очі. Відчувала гостре неспокійне повітря.

- Чому ти не ревнуєш?

- Але ж я ревнивий. Завжди.

Вона розплющила очі.

- До кого? До Клерфе? - Він похитав головою. - Так я й думала. Отже, до кого?

Волков не відповів. Навіщо вона питала? І що вона, власне, про це знає? Ревнощі не починаються з якоїсь людини й не закінчуються на ній. Починаються від повітря, яким дихає кохана людина, і не закінчуються ніколи. Навіть у момент смерті того другого.

- До кого, Борісе? - запитала Ліліан. - Хіба не до Клерфе?

- Не знаю. Може, до того, що з'явилося тут разом з ним.

- А що таке тут з'явилося? - Ліліан зручно витягнулася і знову заплющила очі. - Ти не мусиш бути ревнивий. За кілька днів Клерфе повернеться з гір униз і забуде про нас, а ми про нього.

Упродовж якогось часу вона лежала непорушно на лежку. Волков сидів за нею і читав. Сонце перемістилося, і його світло дісталось її очей, які під повіками миттю виповнилися теплим, помаранчевим і золотим сяйвом.

- Знаєш, Борісе, інколи я хотіла б зробити щось геть безглузде, - сказала Ліліан. - Щось таке, що розірвало б цей скляний перстень. Кинутися кудись...

- Кожен би хотів.

- Ти також?

- Я також.

- Чому ж ми цього не робимо?

- Це нічого б не змінило. Ми б тільки ще сильніше відчували цей перстень. Або розбили б його і, покалічившись об його гострі береги, знекровились.

- Ти також?

Боріс поглянув на худорляву постать, що лежала перед ним. Як мало вона про нього знала, хоч вважала, що розуміє його!

- Я змирився з ним, - сказав він, знаючи, що то неправда. - Так простіше, душко. Перш ніж людина вичерпає всі сили, безглуздо ненавидячи когось, має спробувати, чи не вдасться з цим жити.

Ліліан відчула наближення втоми, яку зазвичай викликали ті балачки, в яких вона заплутувалася, наче в павучих мережах. Усе збігалося, але що з того?

- Змиритися - отже, відмовитися, - буркнула вона за хвилю. - Отже, я ще доволі не стара.

«Чому він не йде? - подумала. - І чому я його ображаю, хоча не хочу цього? Навіщо я дорікаю за те, що він тут довше за мене і йому пощастило, що він думає про все це не так, як я? Чому мене так дратує, що він нагадує ув'язненого, який дякує

Богові за те, що живий, а я нагадую того, хто ненавидить Бога за те, що невільний».

- Не слухай мене, Борісе, - сказала Ліліан. - Я лише так кажу. Полудень, я випила, дме фен. А може, це все ж таки страх перед рентгеном - тільки я не хочу собі в цьому признатися. Відсутність новин у горах - погана новина.

У селі озвалися церковні дзвони. Волков підвівся й опустив сонцезахисну штору ще нижче.

- Єва Мозер виходить завтра, - сказав. - Здорова.

- Знаю. Вона виходила вже двічі.

- Цього разу справді здорова. Крокодилиця підтвердила це.

Раптом крізь затихаючі дзвони Ліліан почула хурчання «Джузеппе». Авто на швидкості піднімалося серпантинами під гору й зупинилося. Вона здивувалася, чому Клерфе приїхав ним до санаторію вперше від свого прибуття. Волков глянув через балкон униз і захрипло сказав:

- Сподіваюсь, він не збирається ковзатися на авті.

- Напевно. Чому ти так сказав?

- Бо він припаркувався на схилі за ялицями, а не перед санаторієм.

- То його справа. А, власне, чому ти його не терпиш?

- Дідько знає! Може, тому, що колись я був такий самий, як він.

- Ти? - сонно промовила вона. - Мабуть, багато років тому.

- Авжеж, - з гіркотою підтвердив Волков. - То було хтозна-коли.

За півгодини Ліліан почула, як авто Клерфе від'їжджає. Боріс вийшов раніше. Вона полежала ще хвильку, примружившись, і дивилася на світло, що колихалося під повіками. Потім устала й зійшла вниз. На свій подив, побачила Клерфе, що сидів на лавці під санаторієм.

- Мені здавалося, що хвилину тому ви спустилися вниз, - сказала вона, підсідаючи до нього. - Може, я галюциную?

- Анітрохи. - Заморгав він через яскраве світло. - То був Гольманн. Я послав його до села, щоб купив пляшку горілки. Це найкращий час, щоб він сів нарешті за кермо.

Знову почулося хурчання двигуна. Клерфе встав і почав прислухатися.

- А тепер побачимо, що він зробить: чи ввічливо і слухняно повернеться нагору, чи десь завіється.

- Завіється? Куди?

- Куди захоче. У баку досить бензину. Може доїхати хоч і до Цюріха. - Клерфе знову почав прислухатися. - Не повертається. Іде селом у бік озера й шосе. Ось погляньте, де він уже - за «Палас Готелем». Дякувати Богу!

Ліліан зірвалася з лавки.

- Дякувати Богу? Ви збожеволіли? Посилаєте його в дорогу у відкритому спортивному авті? До Цюріха, якщо захоче? Хіба ви не знаєте, що він хворий?

- Саме тому. Він думав, що забув уже, як їздити.

- А якщо застудиться?

Клерфе розсміявся.

- Він одягнувся тепло. До того ж авто для гонщика – те саме, що для жінки вечірня сукня: якщо вона приносить їй приємність, то жінка ніколи в ній не застудиться.

Ліліан дивилася на нього широко відкритими очима.

- А якщо все ж таки застудиться? Знаєте, що це означає у горах? Вода в легенях, нарости, важка адаптація! Тут через застуду можна потрапити на той світ!

Клерфе придивився до неї. Така Ліліан подобалася йому значно більше, ніж попереднього вечора.

- Чому ж тоді ви, замість лежати в ліжку, вислизаєте увечері до бару в тоненькій сукні й шовкових черевичках?

- То не має нічого спільного з Гольманном!

- Напевно. А я вірю в терапію забороненого плоду. Досі я думав, що й ви також!

Ліліан отетеріла.

- Але не стосовно інших.

- Добре. Більшість людей вірять у її дівість завжди тільки для інших. – Клерфе поглянув униз, у бік озера. – Він там! Бачите його? Тільки послухайте, як бере закрути! Не забув ще, як перемикається швидкість. Сьогодні увечері він буде іншою людиною.

- Де? У Цюріху?

- Усюди. Тут також.

- Сьогодні увечері він лежатиме в ліжку з гарячкою.

- Не думаю. А якщо навіть і так, краще щоб він мав трохи гарячки, ніж щоб з опущеними вухами боявся підійти до авта і вважав себе калікою.

Ліліан знервовано відвернулася. Каліка, бо хворий? Що собі дозволяє цей грубошкірий здоровий грубіян? Може, її він також вважає калікою? Вона згадала вечір у барі, коли Клерфе розмовляв по телефону з Монте-Карло. Чи й тоді він не говорив про каліку?

- Трохи гарячки може тут швидко змінитися в смертельне запалення легенів, – сказала вона непривітно. – Але я певна, що це вас не хвилює! Тоді ви зможете просто сказати, що Гольманн також мав щастя, що помер, зате перед тим ще раз сів за кермо спортивного авта, вірячи, що стане великим автогонщиком.

Та відразу ж пошкодувала за свої слова, не розуміючи, чому раптом так напустилася.

- А ви маєте добру пам'ять, – сказав з усмішкою Клерфе. – Я помічав це й раніше. Але прошу заспокоїтися, авто зовсім не таке швидкісне, як можна судити з відголосу. З ланцюгами на опонах не вдасться, мабуть, їхати у швидкому темпі.

Клерфе пригорнув її за плече. Ліліана мовчала й не рухалася. Дивилася, як «Джузеппе», малий і чорний, вигулькує з-за лісу біля озера і, наче джміль, з гудінням мчить крізь білий блиск, що стелиться в сонці на снігу. Вона чула гуркіт двигуна й луну, що котилася попід гори. Авто наближалось до шосе, яке вело перевалом на другий бік, і враз усвідомила, що саме тому така збуджена. Побачила, як авто зникає за закрутом. Тепер чувся тільки двигун, шалений бубон, який кликав на експедицію в невідоме і який був у її вухах чимось більшим, ніж звичайним шумом.

- Сподіваюсь, що він таки не втік, - сказав Клерфе.

Ліліан відповіла не одразу. Губи пересохли.

- Чому б він мав утікати? - нарешті видушила вона із зусиллям. - Адже він уже майже вилікувався. Чому ж тепер ризикувати?

- Часом ризикують саме тоді.

- А ви на його місці б ризикнули?

- Я не знаю.

Ліліан зітхнула.

- А чи ви б зробили це, знаючи, що ніколи не будете здоровим? - поцікавилася вона.

- Замість лишитися тут?

- Замість нидіти тут ще кілька місяців?

Клерфе усміхнувся. Раніше йому вже доводилося нидіти в концтаборі.

- Залежно що ви під цим розумієте.

- Обережне життя, - відказала вона швидко.

Клерфе розсміявся.

- Не маю поняття. Цього ніколи не можна передбачити. Може, так, щоб ще раз узяти у свої руки щось, що зветься життям... А може, я провадив би поміркований спосіб життя і відмовляв би собі у всьому, щоб прожити ще день, ще годину. Цього справді ніколи не передбачиш. А життя підкинуло мені не одну дивну несподіванку.

Ліліан висунулася з-під плеча Клерфе.

- А хіба ви не мусите впоратися з цим самостійно перед кожними перегонами?

- Це виглядає більш драматично, ніж є насправді. Я не їжджу, керуючись якимсь романтичним імпульсом. Я їжджу задля грошей і тому, що не вмю нічого іншого, а не задля жаги пригод. Пригод у наш клятий час я мав удосталь, зовсім цього не бажаючи. Ви, мабуть, теж.

- Так, - відказала Ліліан. - Але не тих, що треба.

Враз вони знову почули двигун.

- Він повертається, - сказав Клерфе.

- Так, - кивнула вона та глибоко зітхнула, - повертається. Ви розчаровані?

- Ні. Я хотів тільки, щоб він знову проїхався автом. Востаннє, коли в нім сидів, від дістав свою першу кровотечу.

Ліліан побачила, як блискавично наближається «Джузеппе», і раптом подумала, що не витримає вигляду сяючого обличчя Гольманна.

- Я мушу повернутися, - квапливо сказала вона. - Крокодилиця мене вже шукає. А коли ви збираєтеся через перевал?

- Коли захочете, - відказав Клерфе.

Була неділя, а неділі в санаторії завжди було важче пережити, ніж будні.

Відзначалися вони оманливим спокоєм, позбавленим рутини буднів. Лікарі приходили до покоїв тільки за необхідності, так що пацієнтам могло здаватися, ніби вони здорові. Однак під кінець недільного дня у них наростав неспокій і медсестра часто мусила збирати увечері важко хворих із покоїв, де вони не повинні були опинитися.

Ліліан попри заборону зійшла на вечерю до їдальні, у неділю Крокодилиця зазвичай не контролювала. Вона випила дві чарки горілки, щоб позбутись меланхолії сутінків, але їй це не вдалося. Потім вбрала свою найкращу сукню – одяг помагав інколи більше, ніж будь-яка моральна утіха – але цього разу це теж нічого не дало. Залишалося похмілля, раптовий біль світу та ще суперечка з Богом, якого в горах кожен знав і який приходив і відходив без жодної видимої причини. Похмурий настрій спурхнув на неї, мов темний метелик.

Лише коли зайшла до їдальні, усвідомила собі, звідки він узявся. Приміщення було майже залюднене, а за столом посеред залу сиділа Єва Мозер в оточенні купки приятелів, перед нею стояли пляшки шампанського, а також торт і лежали подарунки, загорнені в кольоровий папір. То був її останній вечір. Завтра вранці вона має виїхати.

Ліліан першої миті хотіла розвернутися, але потім побачила Гольманна. Сидів сам біля столика, зайнятого трьома вбраними в чорне латиносів, які чекали на смерть Мануели, і помахав їй.

- Я проїхався сьогодні на «Джузеппе», - сказав. - Ви бачили мене?

- Авжеж. А чи крім мене хтось іще вас бачив? Наприклад, Крокодилиця? Або Далай-лама?

- Ніхто. Авто було припарковане на закруті. А хоч би й бачили! Я щасливий. Я думав уже, що не впораюся.

- Сьогодні увечері кожен здається щасливим, - відказала Ліліан з гіркотою. - Самі погляньте!

Ліліан кивнула на столик, за яким сиділа Єва Мозер серед своїх співчутливих і заздрісних приятелів. Жінка нагадувала когось, хто виграв велику суму в лотерею і не може зрозуміти, звідки береться це несподіване співчуття.

- А ви як? - запитала Ліліан. - Уже зміряли собі температуру?

Гольманн розсміявся.

- У мене на це ще є час. Сьогодні не хочу про це думати.

- Не думаєте, що маєте гарячку?

- Мені байдуже. А крім того, я не думаю, що маю.

«Навіщо я його випитую про такі речі, - подумала Ліліан. - Хіба я йому заздрила так, як усі заздять Єві Мозер?»

- Клерфе увечері не прийде? - поцікавилася вона.

- Ні. Пополудні до нього хтось приїхав. Зрештою, нема потреби так часто приходити. Йому тут нудно.

- Чому ж він не виїде? - роздратовано запитала Ліліан.

- Виїде, але за кілька днів. У середу або в четвер.

- Цього тижня?

- Так. Я припускаю, що виїде разом зі своїм гостем.

Ліліан не відповіла, не була певна, чи Гольманн каже їй це навмисно. А що не була цього певна, то вирішила, що той робить це навмисно, і тому не допитувалася далі.

- Маєте при собі щось випити? - поцікавилася Ліліан.
- Ані краплі. Пополудні я подарував решту свого джину Чарльзу Нею.
- Хіба ви не привезли горілку опівдні?
- Горілку я дав у свою чергу Долорес Пальмер.
- З чого б це? Невже вирішили враз стати зразковим пацієнтом?
- Більш-менш, - відказав Гольманн трохи змішаний.
- Опівдні ви були його протилежністю.
- Саме тому, - сказав Гольманн. - Хочу знову їздити.

Ліліан відсунула свою тарілку.

- І з ким я тоді відриватимуся вечорами?
- Чоловіків не бракує. І Клерфе врешті також іще є.
- Так. А потім?
- Боріс увечері не прийде?
- Ні, не прийде. Крім того з Борісом не можна відірватися. Я сказала йому, що в мене болить голова.
- Справді болить?
- Так. - Ліліан підвелася. - Сьогодні ввечері я ошчасливлю Крокодилицю, щоб усі були щасливі. Я піду спати. В обійми Морфея. Добраніч, Гольманне.

- Щось сталося, Ліліан?

- Нічого крім того, що зазвичай. Нудьга. Певна ознака доброго почуття, сказав би Далай-лама. А якщо комусь і справді нудьга зашкодить, то паніка, мабуть, не йде в рахунок. Людина буде просто надто ослабленою. Бог дуже прихильний, правда?

Сестра з нічного чергування закінчила вечірній обхід. Ліліан сиділа на ліжку й пробувала читати. Згодом відклала книжку вбік. Перед нею знову була ніч, чекання на сон, сон, а потім на прокид зі сну й той момент невагомості, коли не розпізнаєш нічого: ні покою, ні самої себе, коли зависаєш у шумі, темряві і є тільки страх, імлавий страх перед смертю, секунди, що тягнуться до нескінченності, - аж врешті вікно повільно набирає знову знайомого вигляду й у чужому хаосі нема вже тіні хреста, тільки знову вікно, і покій є покоєм, а клубок одвічного ляку й безголосого крику знову стає нею, тією, що впродовж свого короткочасного перебування на землі зветься Ліліан Дюнкерк.

Пролунав стукіт. За дверима стояв Чарльз Ней у червоному халаті й капцях.

- Усе готове, - шепнув. - Ходім до Долорес! Прощальне прийняття на честь Єви Мозер.
- Навіщо? Чому вона ще не виїхала? Навіщо їй ще та прощальна урочистість?
- То не вона хоче, а ми.
- Адже ви вже прощалися у їдальні.
- Тільки для видимості, щоб обдурити сестру. Ходи, не будь плакучою вербою.

- Не маю бажання.

Чарльз Ней став на коліно коло її ліжка.

- Ходи, Ліліан, таємнице, виткана з місяця, срібла й палаючого вогню! Якщо ти лишишся тут, будеш злитися, що сама, а якщо ти долучишся до нас, злитимешся, що пішла. Наслідок буде той самий - тому ходи! - Він прислухався до відголосів із коридору й відчинив двері. Чути було, що йде хтось на милицях. Повз двері прошкандибала худа старша жінка. - Усі прийдуть! Уже є Ліллу Стрептоміцин. А ось саме надходить Шірмер з Андре.

Повз них проїхав сивобородий дідок в інвалідному візку, якого штовхав молодик, рухаючись у ритмі чарльстону.

- Сама бачиш, навіть мертві встають з могил, щоб сказати панні Мозер: «Цезарю, роковані на смерть вітають тебе», - виголосив Чарльз Ней. - Забудь на один вечір своє російське походження і пригадай собі свого поштивого валлонського батька. Вдягнися і ходи!

- Я не переодягнуся. Я піду в піжамі!

- Можеш бути в піжамі, але ходи!

Долорес Пальмер жила поверхом нижче. Уже три роки вона займала там апартаменти, що склалися зі спальні, покою і ванної. Платила найвищу платню в санаторії і безсовісно користувалася всіма можливими привілеями, які їй завдяки цьому титулу надавали.

- Маємо для тебе дві пляшки горілки у ванні, - сказала вона Ліліан. - Де ти хочеш сидіти? Біля дебютантки, яка мандрує до здорового життя, чи в гроні залишенців? Вибери собі якесь місце.

Ліліан роззирнулася. Картина була знайома: лампи були затулені хустками, сивобородий обслуговував грамофон, голосник якого був затканий шовковою білизною, щоб занадто не галасував, а Ліллу Стрептоміцин сиділа в кутку на підлозі, бо її відчуття рівноваги було розхитане наркотиками й вона легко переверталася. Інші порозсідалися в штучних, вимушених позах богемі, нагадуючи дорослих дітей, які тайкома сидять уночі довше, ніж зазвичай. Долорес Пальмер була вбрана в китайську довгу сукню, розпороту внизу. Вона мала в собі щось із трагічної краси, чого сама не усвідомлювала. Її залицяльників це баламутило так само, як зводить на манівці марево в пустелі. Вони намагалися бути екстравагантними в той час, коли Долорес не прагнула в принципі нічого більше, крім звичайного життя, дрібнобуржуазного життя зі всілякими люксами. Великі почуття набридали їй, але вона сама їх провокувала й мусила з ними воювати.

Єва Мозер сиділа й дивилась у вікно. Її радісний настрій раптом змінився.

- Тепер рюмсає, - сказала Марія Савіні до Ліліан. - І що ти на це скажеш?

- Чому рюмсає?

- Сама поцікався, ти не повіриш. Вважає санаторій своїм домом.

- Це мій дім, - мовила Єва Мозер. - Тут я була щаслива. Тут я маю приятелів. Унизу я не знаю нікого.

На хвилю всі замовкли.

- Ви можете лишитися тут, - сказав Чарльз Ней. - Нема нікого, хто б вам у цьому перешкодив.

- Авжеж, що є! Мій батько. Якби я лишилася тут, йому б це надто дорого коштувало. Він хоче, щоб я здобула якийсь фах. Але який фах? Я ж бо нічого не вмію! А тих небагато речей, які я вміла, я забула тут.

- Тут можна все забути, - звістила спокійно зі свого кута Ліллу Стрептоміцин. - Достатньо, що людина побуде тут кілька років, і вже не придатна для життя внизу.

Ліллу була здавна дослідним кроликом Далай-лами у сфері нових терапій. Тепер він випробовував на ній стрептоміцин. Вона погано його зносила, але, якби навіть Далай-лама відмовився від цього лікування і виписав її, вона б ніколи не реагувала так, як Єва Мозер. Ліллу - єдиний пацієнт санаторію, народжений у селі, і завиграшки могла всюди знайти посаду, бо була чудовою кухаркою.

- Ким я повинна стати? - лементувала Єва в паніці. - Секретаркою? Хто мене візьме? Я ледве вмю клацати на машинці. Крім того багато хто уникає секретарок із санаторним минулим.

- Можна стати секретаркою у хворого на легені, - заскреготів сивобородий.

Ліліан приглядалася до Єви, мовби та була доісторичною твариною, яка враз вилізла з якоїсь щілини в землі. Раніше вона вже бачила пацієнтів, які, виписуючись, наполягали, що бажають лишитися - але казали так лише з огляду на тих, що мусили лишитися, аби пом'якшити дивне почуття дезертирства, яке супроводжувало кожну виписку. Але Єва була іншим випадком, вона справді думала те, що казала. І пхикала, щиро зневірена, бо призвичаїлася до санаторію і боялася життя, яке чекало її внизу. Долорес підсунула Ліліан склянку горілки.

- Ця особа! - сказала вона, дивлячись з відразою на Єву. - Досконалий брак манер! Як вона поводить! Просто непристойно, хіба ні?

- Я піду собі, - повідомила Ліліан. - Не можу цього витримувати.

- Не йди! - прохав Чарльз Ней, нахилившись до неї. - Прекрасне світло, що мерехтить на непевному шляху, лишися ще! Ніч повна тіней і фраз, а ми потребуємо тебе і Долорес, як фігур на носі корабля перед нашими обтріпаними вітрилами, щоб не затоптала нас жахлива плоскостопість Єви Мозер. Заспівай щось, Ліліан!

- Цього тільки бракувало! А що? Може, колискову для дітей, які ніколи не народяться?

- Не бійся: Єва матиме дітей! Та ще й багато! Заспівай ту пісню про хмари, які ніколи не вертаються, і сніг, який засипає серце. Пісню про вигнанців гір. Заспівай її для нас! Не для цієї кухонної медузи, Єви. Ми потребуємо сьогодні вночі темного вина самозакоханості, повір мені. Незагальмований сентименталізм кращий за сльози.

- Чарльз здобув десь півпляшки коньяку, - сказала Долорес і, ступаючи на своїх довгих ногах, підійшла до грамофона. - Пустити нові американські плити, Шірмере!

- Що за потвора! - зітхнув Чарльз Ней, оглядаючись за нею. - Вона схожа на всю світову поезію, та в мізках у неї статистика. Я кохаю її, як кохають джунглі, а мені відповідає овочева грядка. Що робити в такій ситуації?

- Страждати й бути щасливим.

Ліліан підвелася з місця. У цей момент відчинилися двері і з'явилася Крокодилиця.

- Так я й думала! Цигарки! Алкоголь у покої! Оргії! Навіть ви тут, панно Рюш! - шипіла вона до Ліллу. - На милицях! І ви, Шірмере, ви також! Маєте бути в ліжку!

- Я мав би вже давно бути мертвий, - відказав весело сивобородий. - Теоретично, зрештою, таким і є. - Він вимкнув грамофон, витяг із динаміка шовкову білизну й помахав нею над головою. - Я живу в кредит! А в такому житті діють інші права, ніж у тому, в якому людина народилася.

- Так? А які то права, якщо можна поцікавитися?

- Тільки одне: брати з життя стільки, скільки вдасться. Як цього досягти - індивідуальна справа кожної людини.

- Я змушена попросити вас негайно лягти в ліжку. Хто вас сюди привіз?

- Мій власний розум.

Сивобородий піднявся на свій візок. Андре не міг зважитися - штовхати чи ні. Ліліан виступила вперед.

- Я відвезу вас, - вона штовхнула візок до дверей.

- Отже, то ви! - сказала Крокодилиця. - Я повинна була б здогадатися.

Ліліан випроводила візок на коридор. Чарльз Ней і решта вийшли за нею. Хихотіли, мов діти, спіймані на пустощах.

- Хвилиночку! - сказав Шірмер і повернув візок знову в бік дверей, перед якими стояла Крокодилиця з гордо піднятою головою. - З усього того, що ви втратили у своєму житті, - сказав він, - троє хворих могли б щасливо існувати. Спокійної ночі з чавунною совістю!

Шірмер спрямував візок знову на коридор. Далі штовхав Чарльз Ней.

- Навіщо стільки морального обурення, Шірмере? - поцікавився він. - Адже вічливе звірятко тільки виконує свій обов'язок.

- Я знаю. З тією лише різницею, що робить це надто по-хамськи. Але я її ще переживу! Я пережив уже її попередницю - та мала сорок чотири роки й померла раптом за чотири тижні, хвора на рак - переживу й цю бестію. Скільки років Крокодилиці? Напевно, понад шістдесят. А може, й усі сімдесят! Її також переживу!

- Прекрасна мета! Шляхетні з нас люди! - усміхнувся Чарльз.

- Ні, - відказав сивобородий з гіркою сатисфакцією. - Ми роковані на смерть. Але не тільки ми. Інші також! Усі! Усі! З тією лише різницею, що ми про це знаємо, а інші ні.

За півгодини до покою Ліліан прийшла Єва Мозер і поцікавилася:

- Моє ліжко тут?

- Ваше ліжко?

- Так. Мій pokій спустошений. Також зник мій одяг. Але ж я мушу щедесь переночувати. Цікаво, де мої речі. - Коли когось виписували з санаторію, одним зі звичних жартів було ховання його речей в останню ніч. Єва була засмучена. - Я ж попросила все випрасувати. А вони ще, чого доброго, вимастять! Тепер, коли я виписана, то мушу рахуватися з грошиками.

- А ваш батько не буде вами опікуватися?

- Він хоче мене позбутися. Думаю, заміряється знову мене одружити.

Ліліан охопило раптове почуття, що вона не витримає цю дівчину ані хвилини довше.

- Пропоную вам зайти до ліфта й причаїтися там, поки Чарльз Ней не вийде зі свого покою. Чарльз зайде до мене. Тоді ви прошмигніть до його покою, напевно, він не замкне його на ключ. Звідти зателефонуйте до мене і скажіть, що кинете його смокінг до гарячої води, а його білизну залете чорнилом, якщо ваші речі й ліжко не повернуться на місце. Ясно?

- Так, але...

- Їх лише сховали. Я не знаю хто. Але я здивувалася б, якби Чарльз нічого про це не знав.

Ліліан підняла слухавку.

- Чарльз? - Вона дала знак Єві Мозер, щоб та вийшла. - Чарльзе, ти можеш зазирнути до мене на хвилику? Так? Чудово.

За кілька хвилин він з'явився.

- Як закінчилася історія з Крокодилицею? - запитала Ліліан.

- Усе гаразд. Долорес робить це майстерно. Це зветься маскування! Просто сказала їй правду, що ми хотіли заглушити свою розпач, бо мусимо залишатися тут. Чудова ідея. Здається, що Крокодилиця, відходячи, пустила сльозу.

Озвався телефон. Голос Єви був такий гучний, що Чарльз міг почути її слова.

- Вона у твоїй лазничці, - сказала Ліліан. - Напустила до ванни гарячої води. У лівій руці тримає твій новий вечірній костюм, у правій - твоє бірюзове чорнило для авторучки. Не намагайся її заскочити. У момент, коли ти відчиниш двері, вона здійснить свою погрозу. На, поговори з нею.

Ліліан подала йому слухавку й підійшла до вікна. «Палас Готель» у селі був ще освітлений. За два-три тижні зникне й цей овид. Туристи відлетять, мов перелітні птахи, і довгий, одноманітний рік далі волоктиметься усю весну, літо й осінь до наступної зими.

Ліліан почула за спиною, як слухавка клацнула.

- Ох і каналія! - сказав з недовірою Чарльз. - То не в її голові вилупилося! Навіщо ти мене закликала?

- Я хотіла знати, що сказав Крокодилиця.

- І так було спішно! - Чарльз криво посміхнувся. - Завтра ще про це поговоримо. Тепер мушу рятувати свій костюм. Та здібна ідіотка хоче його зварити! Добраніч. То був прекрасний вечір!

Він зачинив за собою двері. Ліліан почула швидке чалапання його капців у коридорі. Його вечірній костюм, символ надії на одужання, на свободу, на ночі в містах, його талісман, так само як і для неї дві вечірні сукні, які в горах були ні до чого, але якби Ліліан їх зрелася, то зрелася б надії. Знову підійшла до вікна й дивилася на світло внизу. Прекрасний вечір! Вона знала багато таких похмурих, прекрасних вечорів!

Зашторила вікно. Паніка з'явилася знову! Ліліан почала шукати снодійних пігулки, які сама від себе сховала. На хвилику їй здалося, що чує ззовні двигун авта Клерфе. Поглянула на годинник. Він міг би її врятувати від довгої ночі, але вона не могла до нього зателефонувати. Хіба Гольманн не казав, що до нього хтось приїхав? Хто? Якась квітуча панночка з Парижа, Мілана або Монте-Карло! До дідька його, і так виїде за кілька днів! Проквітнула пігулки. Вона мусить піддатися й мусить робити те, що каже Боріс, мусить з цим жити, а не воювати, мусить піддатися, але, якщо піддасться, буде пропаша!

Ліліан сіла за стіл і витягнула поштовий папір. «Коханий, - писала вона, - ти з невиразним обличчям, незнайомцю, завжди очікуваний, ніколи не бачений, чи ти не відчуваєш, що час спливає?» - відтак порвала листа і скинула зі столу касетку, в якій лежало вже багато не відісланих листів, листів, для яких не знала адреси, а потім поглянула на біле ліжко перед собою і подумала: «Чому я плачу? Адже плач нічого не змінить».

Старий на ліжку під ковдрою здавався плескати, немов безтілесним. Його обличчя було вихудле, очі запалі, але виразно голубі, товсті жили випиналися під шкірою, що скидалася на зіжмаканий пергамент. Він лежав у вузькому ліжку у вузькому покої. Біля ліжка на нічному столику стояла шахівниця.

Хворий звався Ріхтером. Він мав вісімдесят років і жив двадцять років у санаторії. Спочатку мешкав у двомісному покої на першому поверсі, потім на другому поверсі в однієї кімнаті з балконом, потім у покої без балкона на третьому поверсі, а тепер, відколи не мав грошей, лежав у цьому вузькому приміщенні. Це був наочний приклад для всього санаторію. Далай-лама раз у раз наводив його як приклад, коли мав пацієнтів, що занепадали духом, а Ріхтер демонстрував йому свою вдячність. Просто не вмирав.

Ліліан сиділа біля його ліжка.

- Погляньте на це! - сказав Ріхтер, показуючи на шахівницю. - Він грає, як нічний сторож, і через цей хід конем дістане мат за наступні десять ходів. Що сталося з Реньє? Раніше він грав добре. Ви вже були тут під час війни?

- Ні, - відповіла вона.

- Він приїхав сюди під час війни, мабуть, у 1944-му. То був для мене рятунок. Бо раніше, моя дорога паняно, раніше я мусив упродовж року грати з одним шаховим клубом із Цюриха. Тут, у горах, ми не мали нікого. Було жахливо нудно.

Шахи були єдиною пристрастю Ріхтера. Під час війни партнери, яких мав у санаторії, виїхали або померли, а ніхто новий не прибув. Два приятелі з Німеччини, з якими грав листовно, загинули в Росії, інший потрапив у полон під Сталінградом. Кілька місяців Ріхтер не мав жодного партнера, почувався втомлений життям і схуд. Потім головний лікар дозволив йому розігравати партії з членами шахового клубу з Цюриха. Однак більшість із них була для нього надто сильна. Спочатку нетерплячий Ріхтер передавав свої ходи по телефону, але це виявилось надто дорого, довелося задовольнятися поштою. Оскільки листи йшли досить довго, то Ріхтер практично міг робити хід не частіше, ніж раз на два дні. З часом навіть і ця форма гри завмерла і Ріхтер знову був приречений на вивчення старих партій і шахових книжок.

Тоді з'явився Реньє. Він зіграв із Ріхтером партію, і Ріхтер був щасливий, що знайшов нарешті гідного супротивника, проте Реньє був французом, звільненим з німецького концтабору, а тому, коли дізнався, що Ріхтер німець, відмовився грати далі. Упередження на національному ґрунті аж ніяк не закінчувалися біля брам санаторію. Ріхтер знову почав марніти, а Реньє теж важко захворів. Обидва нудилися, але жоден не хотів поступитися. Один вихрещений негр із Ямайки врешті знайшов рішення. Він теж був важко хворий. Двома окремими листами він запросив Ріхтера й Реньє розіграти з ним партію шахів телефоном, не встаючи з ліжка. Обидва неабияк зраділи. Єдиний клопіт полягав у тому, що негр не мав уявлення про шахи, але вирішив цю проблему просто. Проти Ріхтера грав білими, а проти Реньє - чорними. Оскільки білим належав перший хід, Реньє, виконавши його, зателефонував негрові. Той повідомив хід Ріхтерові, з яким грав білими. Потім почекав відповідь Ріхтера й зателефонував Реньє. Другий хід від Реньє він передав знову Ріхтерові, а відповідь Ріхтера Реньє. А сам не мав навіть шахівниці: його роль зводилася лише до того, щоб дати змогу Реньє і Ріхтерові, без їхнього відома, грати в шахи.

Незабаром по війні негр помер. Реньє і Ріхтер мусили тим часом змінити покої на менші, бо обидва зубожіли - один лежав тепер на третьому, другий на другому поверсі. Щоб гра могла точитися далі, роль негра перейняла Крокодилиця, і медсестри передавали ходи супротивників, які вірили й далі, що грають із негром, про якого їм повідомили, що через загострений туберкульоз горла не може розмовляти. Усе вляглося добре, поки Реньє не встав з ліжка. Перші ж кроки

спрямував до покою негра, щоб його провідати, і таким чином уся справа розкрилася.

Тим часом упередження на національному тлі трохи спали, а коли Реньє дізнався, що родина Ріхтера в Німеччині загинула під час бомбових нальотів, він із ним помирився, і відтоді вони грали постійно. З часом хвороба прикувала Реньє знову до ліжка, а що обоє не мали вже в покоях телефонів, функції гінця виконувало кілька пацієнтів. Серед інших і Ліліан. А три тижні тому Реньє помер. Ріхтер на ту пору був такий слабкий, що сподівалися також його смерті, і ніхто не хотів йому сказати, що Реньє не живе. Щоб утримувати його далі в невіданні, місце партнера зайняла Крокодилиця, котра тим часом сама навчилася грати в шахи, але була слабким супротивником для Ріхтера. І тому Ріхтер, який і далі вірив, що має справу з Реньє, не міг надивуватися, як такий добрий гравець став раптом безнадійним профаном.

- Чи не хочете ви навчитися грати в шахи? - поцікавився він у Ліліан, яка принесла йому останній хід Крокодилиці. - Я можу швидко вас навчити.

Ліліан побачила страх у голубих очах. Старий думав, що Реньє незабаром помре, якщо грає так погано, і боявся знову залишитися без партнера. Тому запитував кожного, хто його провідував.

- Можна швидко навчитися. Я покажу вам усі штучки. Я грав із самим Ласкером.

- Я не маю до цього ні таланту, ні терпіння.

- Кожен має талант. А терпіння також придасться, коли не можна вночі заснути. Бо що іншого робити? Молитися? То не помагає. Я атеїст. Філософія також не помагає. Детективні романи - тільки ненадовго. Я пробував усе, моя пані. Усього лише дві речі помагають. Одна з них та, що біля тебе хтось є, тому я одружився. Але моя дружина давно не живе.

- А та друга річ?

- Розв'язування шахових завдань. Це таке віддалене від усього, що людське - од невпевненості і страху - таке абстрактне й дуже заспокоює. Це світ, якому не відомі ані паніка, ані смерть. І це помагає. Принаймні на одну ніч - а більше нам і не треба, правда? Тільки б пережити до наступного ранку.

- Так. Більше тут нічого не хочеться.

У вікні покою, розташованого на найвищому поверсі, не видно було нічого, крім хмар і засніжених верхівок гір. Хмари цього пополудня були жовті, золоті та неспокійні.

- Я мушу вас навчити, - сказав Ріхтер. - Можемо почати відразу.

Виразні очі в черепі живого трупа зблиснули. Він прагнув товариства, а не шахових розв'язок. Прагнув когось, хто міг бути при ньому, коли двері несподівано відчиняться і не увійде ніхто крім безголосого вітру, під подихом якого кров вирветься з горла й наповнить легені, спричиняючи задуху.

- Як довго ви тут? - поцікавилася вона.

- Двадцять років. Усе життя, правда?

- Так, усе життя.

Усе життя, але що за життя! Кожен день був такий самий, як і наступний, закостенілий у безмежній рутині, день по дню, а в решті року дні зливалися між собою в один довжелезний день, бо настільки сильно вони були схожі, і так само зливалися між собою роки, мовби вони були одним суцільним роком, бо й вони нічим між собою не відрізнялися. «Ні, - думала Ліліан, - тільки не так! Я не хочу

так закінчити! Не так!»

- Ми почнемо сьогодні? - запитав Ріхтер.

Ліліан похитала головою.

- Нема сенсу. Я не лишуся тут надовго.

- Ви їдете в долину? - прохрипів Ріхтер.

- Так. За кілька днів.

«Що я вибовкую? - подумала раптом вона. - Адже це неправда». Але слова відлунювали в її голові, мовби не хотіли, щоб їх забули. Ліліан у замішанні підвелася зі стільця.

- Ви вже вилікувалися?

У захриплого голосі залунала така претензія, ніби Ліліан зрадила його довіру.

- Я не виїжджаю надовго, - додала поспішно. - Тільки на короткий час. Я повернуся.

- Усі повертаються, - прохрипів Ріхтер заспокоєно. - Усі.

- Я маю передати ваш хід Реньє?

- Нема сенсу. - Ріхтер перекинув фігури на шахівниці. - Це вже, власне, мат. Передайте йому, що ми мусимо почати нову партію.

- Добре. Почати нову партію. Так.

Тривога її не відпускала. Пополудні їй вдалося переконати молоду асистентку в процедурному покої, щоб та показала останні рентгенівські знімки. Медсестра вважала, що Ліліан нічого в цьому не тямить, і принесла кліше.

- Я можу його затримати на хвильку? - запитала Ліліан.

Медсестра завагалася.

- Це всупереч правилам. Уже те, що я взагалі вам це показую, порушення.

- Професор майже завжди сам мені показує знімки й пояснює. А цього разу забув. - Ліліан підійшла до шафи й витягнула з неї сукню. - Це сукня, яку я вам недавно пообіцяла. Тепер можете її забрати.

Медсестра зарум'яніла.

- Жовта сукня? Ви справді казали це серйозно?

- Чом би й ні? Мені вже не пасує. Я схудла, щоб її носити.

- Ви ще могли б віддати її звззити.

Ліліан похитала головою.

- Прошу її забрати.

Медсестра взяла сукню, наче та була зі скла, і приклала до тіла.

- Я думаю, навіть пасує, - шепнула вона, дивлячись у дзеркало, після чого повісила сукню на крісло. - Я залишу її ще на кілька хвилин тут. Знімки також. Потім усе заберу. Мені ще треба зазирнути до двадцятого шостого номера. Саме від'їхав.

- Від'їхав?

- Так. Годину тому.
- Хто це двадцятий шостий номер?
- Та мала латиночка з Боготи.
- Мануела?
- Так. Усе відбулося швидко, але цього можна було сподіватися.
- Досить загортати в папери, - сказала Ліліан, роздратована жаргоном, яким послуговувалися в санаторії. - Вона зовсім не від'їхала, вона не живе, померла, її вже немає!
- Звичайно, - відказала збентежена медсестра, поглядаючи крадькома на сукню, яка висіла на кріслі, мов жовтий прапор на кораблі, сигналізуючи карантин.

Ліліан це зауважила.

- Можете йти, - сказала вже спокійніше. - Ви маєте рацію: коли повернетесь, відразу заберете усе.

- Добре.

Ліліан швидко витягнула темні гладкі конверти кліше й підійшла з ними до вікна. Так, справді, вона не вміла їх читати. Далай-лама часто показував їй тільки окремі, на його думку, важливі тині й забарвлення. Кілька останніх місяців він цього вже не робив.

Ліліан поглянула на виблискуючі сіро-чорні знімки, від яких залежало її життя. То були кістки її плеча, хребет, ребра, то був її скелет - а всередині оте несамолюбне, похмуре щось, що позначало здоров'я або хворобу. Нагадала собі попередні знімки, імлаві сірі плями, і пробувала їх відшукати. Їй здалося, що розпізнає їх, ба навіть склалося враження, що плями побільшали. Вона відійшла від вікна й увімкнула світло. Потім зняла абажур, щоб мати ще більше світла, і враз почувалася так, мовби побачила саму себе, мертву, віддавна в могилі, тіло вже розпалося на сіре порохно, і лише кістки були ще цілими, тільки вони й залишилися. Поклала кліше на столі. «Знову я роблю дурниці, - подумала вона, але всупереч тому підійшла до дзеркала і вдивилася у своє обличчя, її обличчя і не її, подекуди навіть чуже. - Я не знаю себе такою, якою є насправді, я не знаю того, що бачать інші, я знаю тільки цю примару з дзеркала, яка має усе переставлене місцями - правий бік там, де інші бачать лівий, я знаю тільки цю оманливу картину, так само, як я знаю іншу омани, барви й форми... А однак того, що головне, свого скелета, який потихеньку працює в мені, щоб видобутися на поверхню, я не знаю. Тільки це, якщо дивитись на чорне блискуче кліше, тільки це - єдине справжнє дзеркало. - Ліліан помацала чоло та щоку, відчула під пальцями кістки, і здалося, що стирчать вони сильніше, ніж перед тим. - Тіла потроху убуває, з очей починає дивитися та невідкупна й безіменна, а може, й невидима для мене істота, дивиться з-за плеча, і наші погляди зустрічаються в дзеркалі».

- Що ви там знову робите? - запитала медсестра, безшумно зайшовши знову до покою.

- Я дивлюся в дзеркало. Упродовж останніх двох місяців я схудла на три фунти.

- Ви ж недавно поправилися на півфунта.

- Я встигла його вже скинути.

- Ви надто всім цим переймаєтесь. І мусите більше їсти.

Ліліан блискавично обернулася.

- Чому ви завжди трактуєте нас, як дітей? - запитала вона надміру розгнівано. - Ви

справді думаєте, що ми віримо в усе, що ви нам розповідаєте? Ось, прошу, – Ліліан підсунула медсестрі рентгенівські знімки, – подивіться! Я знаюся на цьому досить добре! Ви ж знаєте, що мені не стало краще!

Медсестра перелякано поглянула на неї.

– Ви вмієте читати рентгенівські знімки? Навчилися?

– Так, я навчилася. Часу мала вдосталь.

То була неправда. Але вона вже не могла відступити. Почувалася так, мовби стояла на линві, тримаючись руками за платформу під цирковим шатром, а за мить має рушити понад прірвою, пронизувана сотнями поглядів. Ще могла всього цього уникнути, якби змовчала, і, власне, хотіла цього, але щось, що було сильніше, ніж ляк, штовхало її вперед.

– Це не таємниця, – сказала спокійно вона. – Професор особисто мені сказав, що не бачить у мене поліпшення, а тільки погіршення! Я хотіла тільки в цьому переконатись, тому попросила вас показати мені ці знімки. Я не розумію, навіщо робити перед пацієнтами такий цирк! Адже набагато краще мати ясну картину ситуації.

– Більшість би цього не витримали.

– Я б витримала. Однак ви мені не сказали. Чому? – Ліліан здалося, ніби вона відчувала безголосу тишу очікування, яка виповнювала циркове шатро там, унизу.

– Ви ж самі сказали, що вже знаєте, – відказала з ваганням медсестра.

– Що? – поцікавилася Ліліан, тамуючи подих.

– Ваш знімок... що ви його розумієте.

Тиша очікування враз перестала бути тишею. Стала високим чужим шумом у вухах.

– Звичайно, я знаю, що не покращилося, – сказала Ліліан із зусиллям. – Таке часто трапляється.

– Звичайно, – защебетала медсестра з полегкістю. – Завжди є коливання. Угору й униз. Невеликі рецидиви завжди трапляються. Особливо взимку.

– І навесні, – сказала Ліліан. – І влітку. І восени.

– У вас є почуття гумору, – розсміялася медсестра. – Якби ви ще вміли бути спокійнішою! І виконували рекомендації професора. Врешті, він знає все найкраще.

– Добре, так я й зроблю. Будь ласка, не забудьте своєї сукні.

Ліліан чекала нетерпляче, поки медсестра, забравши знімок і сукню, вийде. Здавалося їй, наче разом із нею завітав до покою подих смерті, який вона принесла у складках свого білого кітеля з покою Мануели. «Яка вона бездушна! – подумала Ліліан. – Якими бездушними буваємо всі ми! Чому вона не йде? І як свавільно та з яким огидним уподобанням перекидає сукню через плече».

– Тих кілька фунтів ви швидко надолужите, – сказала медсестра. – Тільки треба добре їсти! Наприклад, увечері! На десерт буде чудове шоколадне суфле з ванільною поливою.

«Я сама це спровокувала, – подумала Ліліан. – Не тому, що я хоробра, а тому, що боюся. Я збрехала. Я хотіла почути щось протилежне!»

Пролунав стукіт, і до покою зайшов Гольманн.

– Клерфе завтра виїжджає. Сьогодні вночі місяць уповні. Це традиційне свято на

горах у рятувальницькій садибі. Може, й ми відірвемося ще раз і поїдемо туди з ним?

- І ви також?

- Так. Востаннє.

- Мануела померла.

- Я чув. Це полегкість для всіх. Особливо для її родичів - і, мабуть, для Мануели також.

- Ви говорите, як Клерфе, - сказала непривітно Ліліан.

- Гадаю, з часом ми всі заговоримо, як Клерфе, - відказав спокійно Гольманн. - У його випадку дистанція просто коротша, тому звучить це гостріше. Він живе від одних перегонів до інших. А його шанси з кожним роком маліють. Може б, ми провели з ним цей вечір?

- Я не знаю.

- То його останній вечір. А Мануела вже не оживе, незалежно від того, що ми робитимем.

- Знову ви говорите, як він.

- Чому б я не мав так говорити?

- Коли він виїжджає?

- Завтра пополудні. Хоче проїхати перевал, перш ніж знову почне падати сніг. Прогноз погоди передбачає сніговицю на завтрашню ніч.

- Клерфе їде сам? - поцікавилася Ліліан, долаючи внутрішній опір.

- Так. То ви прийдете ввечері?

Ліліан не відповіла. Надто багато всього звалилося на неї водночас. Треба все обдумати. Але над чим тут було замислюватись? Хіба ж вона й раніше не відвідувала ті вечірки? Тепер залишається лише погодитися.

- А ви не думали, що, може, варто бути обережнішим? - поцікавилася вона.

- Сьогодні ввечері ні. Долорес, Марія і Чарльз також придуть. На дверях сьогодні Жозеф. Якщо ми вислизнемо звідси о десятій, то встигнемо в саму пору на канатну колію. Сьогодні уночі вона курсує до першої. Я прийду по вас, - Гольманн розсміявся. - На майбутнє я буду знову найслухнянішим і найобережнішим мешканцем «Белла Віста». Сьогодні святкуємо.

- Що святкуємо?

- Що-небудь. Що є повня. Що приїхав «Джузеппе». Що ще ми живемо. Що прощаємось.

- Що завтра знову станемо ідеальними пацієнтами?

- І це також. Я прийду до вас. Ви ж не забули, що таке костюмована забава?

Гольманн зачинив за собою двері. Завтра. Завтра - але що з ним раптом сталося? То було інше майбутнє, ніж вчорашнє майбутнє і все попереднє майбутнє. Завтра ввечері Клерфе вже не буде й санаторна рутинна сповіє все, як мокрий сніг, що його приносить хворий вітер, м'який і лагідний, покриваючи все, повільно притлумлюючи та душачи. «Не мене! - подумала вона. - Не мене!»

Хата рятувальників містилася високо над селом, і раз на місяць, коли була повня, залишалася відкритою упродовж усієї ночі для учасників з'їзду лещетарів зі смолоскипами. «Палас Готель» послав з цією метою на гору циганську капелу, двох скрипалів і цимбаліста. Піаніно там не було.

Гості приходили у вбраннях лещетарів або в костюмах. Чарльз Ней і Гольманн про людське око приклеїли собі вуса. Чарльз Ней був у вечірньому костюмі, в якому досі ніколи не мав okazji покрасуватися. Марія Савіні вбрала іспанські коронки й вуаль. Долорес Пальмер вдягла китайську сукню, а Ліліан Дюнкерк – світло-голубі штани й короткий кошушок. Хата була переповнена. Клерфе вдалося зарезервувати столик під вікном, бо старший офіціант був завзятим вболівальником автоперегонів.

Ліліан була дуже схвильована і вдивлялася в драматичну ніч за вікном. Десь понад горами шаленіла буря, місяць виринав із-за обтріпаних хмар і ховався в них знову, а їхні тіні оживляли білі схили, наче то гігантські темні фламінго з могутніми крилами летіли понад світом.

У коминку палахкотів вогонь. З напоїв були пунш і вино.

- Що будете пити? – запитав Клерфе. – Пунш і глінтвейн подають відразу, але якщо ми захочемо, офіціант має для нас у запасі трохи горілки та коньяку. Я пополудні дозволив йому проїхатися селом на «Джузеппе». Залив мастилом дві свічки й не тямився від щастя. Маєте охоту на коньяк? Я пропоную глінтвейн.

- Добре, – сказала Ліліан, – хай буде. Коли ви завтра їдете?

- На світанку.

- Куди?

- До Парижа. Поїдете зі мною?

- Так, – відказала Ліліан.

Клерфе розсміявся, не вірячи їй.

- Добре. Але ви не зможете взяти багато багажу. «Джузеппе» до цього не пристосований.

- Я потребую небагато. Де ми зупинимося на перших порах?

- Спочатку виїдемо зі снігів, які ви так ненавидите. Не дуже далеко. Через гори до Тічино. Над Лаґо Маджоре. Там уже весна.

- А потім?

- До Женеві.

- А потім?

- До Парижа.

- Хіба не можна відразу поїхати до Парижа?

- Тоді б ми мусили вирушити вже сьогодні вночі. Це трохи задалеко як на один день.

- А з Лаґо Маджоре можна доїхати за день?

Клерфе придивився до неї уважніше. Він досі вважав усе забавою, але як на забаву випитувала його надто докладно.

- За день можна доїхати, – сказав він. – Але навіщо? Невже ви не хочете побачити

нарцисові луки навколо Женеви? Їх усі хочуть побачити.

- Я можу їх побачити з вікна авта.

На терасі запалили штучні вогні. Феєрверки злітали в повітря, вогняні колеса крутилися, сиплячи іскрами, а потім прийшла черга на червоні ракети, які злітали стрімко, і, коли глядачі вже думали, що в процесі самотнього польоту вони вичерпали свою енергію, вони раптом розбризкувалися на золоті, зелені та голубі снопи й опадали на землю сотнями іскор.

- О Господи! - шепнув раптом Гольманн. - Далай-лама!

- Де?

- У дверях. Щойно прийшов.

І справді, біля входу стояв професор, блідий, з лисою головою, і уважно розглядав тлум, що клубочився в хаті. Хтось начепив йому на голову паперову шапку. Він скинув її одним рухом і почав протискатися до столика біля дверей.

- Хто б подумав? - сказав Гольманн. - Що тепер робити?

- Просто нічого, - мовила Ліліан.

- Може, нам краще обережно змішатися з натовпом і зникнути?

- Ні.

- Він вас не розпізнає, Гольманне, - промовила Долорес Пальмер, - з цими вусами.

- Але вас! І Ліліан. Особливо Ліліан.

- Можемо сісти так, щоб він не бачив наших облич, - запропонував Чарльз Ней, підводячись.

Долорес помінялася з ним місцями, а Марія Савіні сіла на стілець Гольманна. Клерфе усміхнувся і весело зиркнув на Ліліан, чи не хоче й вона помінятися з ним місцями. Але вона похитала головою.

- Може б, ви пересіли, Ліліан? - спитав Чарльз. - Інакше він упізнає вас і завтра буде великий скандал. Ми й так уже в цьому місяці маємо чимало на совісті.

Ліліан бачила бліде обличчя Далай-лами з водянистими очима, що піднімалося понад столиками, наче місяць, і зникало в юрбі, а потім знову з'являлося, як і його партнер у небі між хмарами.

- Ні, - відказала вона. - Я зостануся тут.

Лещетарі збиралися виходити.

- Ви з ними не збираєтеся з'їхати? - запитала Долорес у Клерфе, що був у вбранні лещетаря.

- І не думаю. Для мене це надто небезпечно.

Долорес вибухнула сміхом.

- Він має рацію, - сказав Гольманн. - Те, чого ти не опанував досконало, завжди небезпечно.

- А якщо опанував? - запитала Ліліан.

- Тоді ще небезпечніше, - відповів Клерфе. - Бо людина стає легковажною.

Вони вийшли з хати, щоб подивитися, як будуть з'їжджати лещетарі. Гольманн,

Чарльз Ней, Марія Савіні й Долорес прослизнули, скориставшись метушнею, коли всі рушили до виходу. Ліліан прочимчикувала без поспіху з Клерфе перед носом професора.

Протоптанною в снігу стежкою вони підійшли до місця старту. Смолоскипи кидали відблиски на сніг і обличчя людей. Перші лещетарі, тримаючи високо смолоскипи, рушили додолу освітленим схилом і зникли за стрімкими закрутами. Ліліан дивилася, як вони кидаються вниз, мовби кидалися в обійми життя, наче ракети, які досягнувши найвищої точки свого польоту, падали знову на землю у вигляді зіркового дощу.

- Коли завтра вирушаємо? - поцікавилася вона у Клерфе.

- Коли захочете, - відказав той. - О будь-якій порі. Можливо, після сутінків. Можливо, раніше або пізніше, якщо ви не будете готові.

- Не обов'язково. Я вмю швидко пакуватися. Коли ви думаете виїхати?

- Близько четвертої.

- Я можу бути готова о четвертій.

- Добре. Я приїду по вас.

- Ви не мусите про мене піклуватися, - сказала Ліліан. - Можете мене висадити в Парижі. Просто я поїду з вами як... - шукала вона в пам'яті відповідне слово.

- ...Як хтось, хто подорожує автостопом? - запитав Клерфе.

- Так, саме так.

Ліліан, відчуваючи трем, стежила за Клерфе, але він ні про що більше не питав. «Я не мушу йому нічого пояснювати, - подумала. - Просто нехай мені вірить. Те, що для мене є життєвим рішенням, для нього - буденний учинок. Може, він, зрештою, і не вважає мене за дуже хвору, треба хіба що зазнати аварії на перегонах, щоб він так вважав». На свій подив, вона відчула, як тягар, який вона довго носила, сповзає нарешті з її плечей. То була перша людина за багато років, яка не цікавилася її хворобою! Це дивним чином робило її щасливою. Вона мала враження, ніби переступила тим самим межу, якої досі їй подолати не вдавалося. Хвороба, яка, мов тьмяна шибя, відділяла її від світу, раптом зникла - замість неї, в повному світлі місяця, лежало перед нею життя разом із хмарами й долинами, забиваючи подих своєю прозорістю і безкраєм, і вона до нього належала, не була з нього виключена, стояла, як інші, здорові, на старті перед великим спуском, з палаючим, тріскучим смолоскипом у руці, готова до стрибка вниз і в його обійми. Як Клерфе колись сказав? У житті найважливіше добитися того, щоб мати змогу вибрати момент власної смерті, бодай заради того, щоб смерть не змогла придушити людину зненацька, як пацюка, якщо та готова. Вона була готова. Тремтіла, але була готова.

Волков застав її наступного ранку схилену над валізами.

- Ти пакуєшся, душко? Так рано?

- Так, Борісе, пакуюся.

- Навіщо? Адже за кілька днів знову все розпакуєш.

Він уже кілька разів бачив її за пакуванням. Щороку її охоплювало, мов перелітну пташку навесні й восени, могутнє бажання лету. Валізи були розставлені по цілому покою упродовж кількох днів, а інколи навіть кількох тижнів, поки Ліліан не втрачала цього бажання і не піддавалася.

- Я йду, Борісе, - вона боялася цієї розмови. - Цього разу я відходжу насправді!

Він сперся на двері та стежив за нею. Сукні та плащі лежали на ліжку, а светри й нічні сорочки висіли на віконних клямках і на дверях. Туфлі на високих підборах стояли на туалетному столику й на кріслах, а всі лижварські причандалля лежали на купі біля балконних дверей.

- Я справді йду, - нервово повторила Ліліан, бачачи, що він не вірить.

Боріс кивнув.

- Ти від'їдеш завтра. А післязавтра або за тиждень ми розпакуємо речі. Даремно тільки завдаєш собі клопоту.

- Борісе! - вигукнула Ліліан. - Дай мені спокій! Це все ні до чого. Я йду.

- Завтра?

- Ні, сьогодні. - Вона відчувала його покірливість і недовіру, то була павутина, яка хотіла її знову обплутати й паралізувати. - Я йду, - сказала рішучим тоном. - Сьогодні. З Клерфе.

Ліліан зауважила, як його очі змінилися.

- З Клерфе?

- Так. - Вона поглянула на нього, прагнучи позбутися всього цього якнайшвидше. - Я йду сама. Але виїжджаю з Клерфе, бо й він сьогодні виїжджає і, зрештою, сама я не маю відваги це зробити. Я йду з ним лише з цієї причини. Сама я заслабка, щоб протистояти всьому цьому тут, у горах.

- Протистояти й мені?

- І тобі теж, але не так, як ти гадаєш.

Волков ступив на середину покою.

- Ти не можеш їхати, - сказав.

- Можу, Борісе. Я думала тобі написати. Поглянь, - вона показала на латунний кошик для паперів біля столика, де лежав пожмаканий поштовий папір. - Я не змогла. То безнадійна справа, якби я хотіла тобі щось тепер пояснити.

«Безнадійна справа, - подумав Волков. - Що саме? Чому щось, чого вчора ще не було, сьогодні є безнадійною справою?» Він поглянув на сукні й туфлі - ще секунду тому вони були картиною чудового безладу, а тепер лежали в гострому світлі розставання і були зброєю, націленою в його серце. Він уже не дивився на них, як на милий гармидер, а радше з боєм, який відчуваєш після повернення з похорону коханої людини, несподівано побачивши щось з її особистих речей: капелюх,

білизну, пару черевиків.

- Ти мусиш тут залишитися, - сказав Борис.

Ліліан похитала головою.

- Я знаю, що я не вмю цього пояснити. Тому я хотіла піти без побачення з тобою. Я думала написати тобі, коли спустимося з гори, але впевнена, що й на це б мені не стало сил. Не ускладнюй, Борісе.

Не ускладнюй. Так завжди казали ті уособлення привабливості, егоїзму й безпорадності, коли задумували розбити комусь серце. Не ускладнюй! А чи вони коли-небудь задумувалися, щоб не ускладнювати життя партнерові? Хоча хтозна, чи не було б гірше, якби справді так думали. Чи не було тут чогось з тієї фатальної жалості, яка погладжує тебе, тримаючи в руках кропиву?

- Ти їдеш із Клерфе?

- Я їду з Клерфе вниз, - похмуро відказала Ліліан. - Він забирає мене так, як людина в авті забирає дорогою пішохода. У Парижі ми розлучимося. Я залишуся там, а він поїде далі. Мій стрийко живе в Парижі, керує моїм невеликим капіталом. Там я і залишуся.

- У свого стрийка?

- Ні, в Парижі. - Ліліан знала, що каже неправду, але цієї миті саме це здавалося їй правдою. - Зрозумій мене, Борісе!

Він поглянув на валізи.

- Навіщо тобі, щоб я тебе зрозумів? Досить того, що ти їдеш.

Ліліан опустила голову.

- Ти маєш рацію. Бий далі.

Бий далі. Вистачало на хвилюк завагатися, як вони одразу казали: «Бий далі», - так, мовби то їх хтось хотів покинути. Їхня логіка ніколи не сягала далі, ніж до наступної відповіді, все, що було раніше, негайно витиралося з пам'яті, наче взагалі не відбулося. Достовірним було не те, що крик спровокувало, а сам крик.

- Я не буду тебе бити, - сказав.

- Ти хочеш, щоб я лишилася з тобою.

- Я хотів би, щоб ти лишилася тут. А це дещо інше.

«Я теж уже брешу, - подумав він. - Звичайно, я хочу тільки того, щоб вона залишилася зі мною, вона - єдина, те останнє, що я маю, ціла планета скорчилася для мене й обмежилася цим селом, я можу порахувати його мешканців, я знаю майже кожного з них, це село стало тепер моїм світом, а вона є тим, чого я хочу від цього світу, я не можу її втратити... Мені не можна її втратити, я вже її втратив...»

- Я не хотів би, щоб ти відкинула своє життя, як безвартісні гроші.

- То тільки слова, Борісе. Якщо хтось у в'язниці має вибір: жити бодай рік на волі, а потім померти, або гнити до кінця життя у в'язниці, - що має зробити?

- Ти не у в'язниці, душко! Ти маєш на диво фальшиве уявлення про те, що таке життя внизу.

- Знаю. Бо й справді те життя мені невідоме. Я знаю тільки той його бік, який був війною, шахрайством і злиднями, а якщо навіть другий бік виявиться повним розчарувань, то й так, напевно, не буде гіршим за той, який я пізнала і який, я

певна, не може вичерпати всього життя. Там мусить бути ще щось – щось, чого я не знаю, що збуджує в мені неспокій і кличе мене. – На мить замовкла. – Досить про це, Борісе. Усе, що я кажу, фальш, стає фальшивим у момент, коли я промовляю, слова фальшиві, банальні й сентиментальні не поціляють, замінюються на ножі, а я не хочу тебе ранили. Проте кожне слово мусить бути ударом, якщо я хочу бути чесна, і навіть коли я думаю, що чесна, насправді все виявляється зовсім не так... Чи ти й сам не бачиш, що я нічого не розумію?

Ліліан підвела на нього погляд, в якому безсиле кохання змішалось зі співчуттям і ворожістю. Чому він змушував її повторювати те, що казала собі тисячу разів і хотіла вже забути?

– Клерфе хай собі їде, а ти за кілька днів і сама зрозумієш, яку помилку зробила б, поїхавши за цим щуроловом, – сказав Волков.

– Борісе, тут не йдеться про Клерфе, – відказала Ліліан без тіні надії в голосі. – Невже завжди мусить бути інший чоловік?

Боріс не відповів. «Навіщо я це їй кажу, – подумав він. – Я дурень, роблю все, щоб іще дужче відштовхнути її від себе! Чому я не скажу їй з усмішкою, що вона має рацію? Чому я не застосував цього старого фортелю? Хіба я не знаю, що програє той, хто прагне втримати, а виграє той, хто з усмішкою відпускає? Невже я забув про це?»

– Ні, – сказав він. – Не обов'язково має бути інший чоловік. Але якщо це так, то чому ти не запитаєш мене, чи не хотів би я поїхати з тобою?

– Тебе?

«Помилка, – подумав Волков, – знову помилка! Навіщо я їй нав'язуюся? Вона хоче втекти з лікарні, то навіщо мала б брати з собою хворого? Я є останнім чоловіком, з яким вона хотіла б подорожувати!»

– Я не хочу з собою брати нічого, – відказала Ліліан. – Я кохаю тебе, Борісе, але я не хочу з собою брати нічого.

– Ти хочеш усе забути?

«Знову помилка», – подумав він із відчаєм.

– Я не знаю, – сказала Ліліан пригнічено. – Я не хочу звідси брати з собою нічого. Не можу. Не муч мене!

Він на хвилю завмер. Знав, що не повинен відповідати, але водночас йому здалося неймовірно важливим пояснити їй, що вони обоє мають зовсім мало життя попереду, і той час, яким досі вона так гордувала, колись буде найдорожчим, хоч би то були лічені дні й години, і тоді її охопить відчай, що вона відкинула його пропозицію, хоча зараз зовсім так не вважає. Але він також знав, що кожне вимовлене ним слово прозвучить банально, і навіть той факт, що воно правдиве, не зробить його зрозумілішим. Запізно. Він не міг уже налагодити з нею контакту. Запізно – несподівано між одним подихом і другим. У чому він прорахувався? Невідомо. Учора ще все було близьке та звичне, а зараз між ними виросла скляна стіна, як в авті між водієм і заднім сидінням. Вони ще дивилися на себе, але вже не розумілися, відчували взаємність, проте говорили різними мовами, які не мали пунктів дотику. Не можна було вже нічого зробити. Відчуженість, яка наростала за ніч, виповнила вже все. Була в кожному позирку й у кожному жесті. Не можна було вже нічого зробити.

– Адью, Ліліан, – сказав.

– Вибач мені, Борісе.

– У коханні нема чого вибачати.

Вона не мала часу, щоб обдумати. Прийшла медсестра й покликала до Далай-лами. Професор пахнув добрим милом і антисептичною білизною.

- Я бачив вас учора ввечері в хаті рятувальників, - сухо мовив він.

Ліліан кивнула.

- Ви ж знаєте, що вам заборонено виходити?

- Так, знаю.

По блідому обличчю Далай-лами пробігла рожева тінь.

- Отже, вам байдуже, чи підкоряєтесь ви цій забороні, чи ні. У такому випадку я змушений просити вас покинути санаторій. Може, деінде знайдете місце, яке краще вам відповідатиме.

Ліліан не ризикнула відповісти, іронія була надто виразна.

- Я розмовляв зі старшою сестрою, - сказав Далай-лама, сприйнявши її мовчання за прояв страху, - вона сказала, що це вже не вперше. Вона вас часто застерігала, але ви не брали цього до серця. Однак така поведінка деморалізує цілий санаторій. Ми не можемо з цим миритися.

- Розумію, - перебила його Ліліан. - Сьогодні пополудні я покину санаторій.

Далай-лама поглянув на неї з виразним приголомшенням.

- Аж так не кваптеся, - відказав він за хвилину. - Прошу вас ще добре все обдумати, перш ніж підшукаєте собі інше місце. Чи, може, ви вже це зробили?

- Ні.

Професор був дещо збитий з пантелику. Він чекав сліз і прохань пробачити їй.

- Навіщо стільки зусиль, щоб зашкодити власному здоров'ю, панно Дюнкерк? - запитав він нарешті.

- Коли я робила все, що рекомендовано, мені теж не ставало краще.

- Але коли комусь часом стане гірше, то це ж не привід, щоб переривати лікування, - розгнівався професор. - Навпаки! Саме тоді потрібно бути особливо обережним!

Коли комусь часом стане гірше. Але це вже так її не струснуло, як учора, коли медсестра підтвердила її припущення.

- Безглуздий порив до самогубства! - скаженів далі Далай-лама, який вважав, що під шорсткою оболонкою має голубине серце. - Будь ласка, вибийте собі ці дурниці зі своєї чарівної голівки! - Він обняв Ліліан рукою і легенько струснув. - Ну, а тепер прошу повернутися до свого покою і відтепер суворо дотримуватися розпорядку.

Ліліан вивільнилася з-під його руки.

- Я певна, що й далі порушувала б розпорядок, - сказала спокійно. - Тому вважаю, що краще буде, якщо я покину санаторій.

Слова Далай-лами щодо стану здоров'я не тільки її не перелякали, а навпаки - додали їй упевненості й рішучості. А ще притупили біль від розлуки з Борісом, бо в неї вже не залишалось свободи вибору. Вона почувалася, як солдат, який після тривалих зволікань отримав наказ іти в наступ. Не залишалось нічого іншого, як тільки виконати. Невідворотність стала частиною її самої, так само як наказ про наступ уже містить у собі й уніформу, і прийдешню битву, і, можливо, навіть смерть.

- Не завдавайте собі клопоту! - вигукнув Далай-лама. - Адже тут майже нема інших санаторіїв - куди ви переїдете? До пансіонату?

Він стояв перед нею, цей великий, добрий бог санаторію, і починав втрачати терпіння, бо ця норавлива кішка упіймала його на слові, щоб тепер змусити взяти його назад.

- Кілька наших правил існують лише у ваших інтересах, - гарячкував він далі. - До чого б ми докотилися, якби запанувала анархія? А як же інакше? Адже тут не в'язниця! Чи ви іншої думки?

Ліліан посміхнулася.

- Уже ні, - сказала вона. - І я вже не ваша пацієнтка. Ви знову можете зі мною розмовляти, як із жінкою, а не як з дитиною чи арештантом.

Вона зауважила, як Далай-лама знову почервонів, а за хвилину була вже за дверима.

Валізи спаковані. Сьогодні ввечері гори будуть позаду. Вперше за багато років її гори будуть далеко позаду. Вперше за багато років її охопило почуття безмежного, тривожного очікування - та це вже було не очікування якоїсь фата-моргани, якої треба чекати роками і яка постійно поверталася, вона чекала того, що станеться з нею в найближчі кілька годин. Минуле й майбутнє перебували в хиткій рівновазі, а перше, що вона відчувала, була не самотність, але повна напруги відчуженість від усього. Вона нічого не брала з собою і не знала, куди їде. Боялася, що прийде ще Волков, і водночас прагнула його ще раз побачити. Коли замикала валізи, її очі сліпили сльози. Ліліан сіла на ліжку й зачекала, поки заспокоїться. Відтак розраховалася і відбила дві атаки Крокодилиці, одна з яких була від імені Далай-лами. Потім попрощалася з Долорес Пальмер, Марією Савіні й Чарльзом Неєм, котрі вдивлялися в неї, мабуть, так само, як японці під час війни дивилися на своїх льотчиків-камікадзе. Повернувшись до свого покою, зачекала. Раптом Ліліан почула за дверима дряпання і гавкіт. Вона відчинила, і всередину зайшла вівчарка Волкова. Пес любив її і часто сам приходив до неї. Вона подумала, що собаку прислав Борис і сам ще прийде. Але не прийшов. Натомість з'явилася медсестра і сказала, що рідня Мануели вирішила вислати померлу до Боготи в цинковій труні.

- Коли? - запитала Ліліан, аби щось сказати.

- Ще сьогодні. Хочуть виїхати якнайскоріше. Сани вже чекають. Зазвичай це відбувалося вночі, але труп має ще встигнути на корабель. Вони полетять літаком.

- Я мушу вже йти, - буркнула Ліліан, почувши авто Клерфе. - Успіхів.

Ліліан зачинила за собою двері й рушила вздовж білого коридору, мов злодій, що втікає. Вона мала надію, що їй вдасться минути хол непомітно, але Крокодилиця чекала біля ліфта.

- Професор просив сказати вам ще раз, що можете лишитися тут. І що ви повинні залишитися.

- Дякую, - відповіла Ліліан і пішла далі.

- Будьте розсудливі, міс Дюнкерк! Ви не знаєте, в якому ви стані. Вам не можна змінювати клімат. Ви не переживете й року.

- Саме тому.

Ліліан рушила далі. З-за столиків для бриджу підвелось кілька голів, назагал хол був порожнім. Пацієнти лежали на верандах. Бориса не було. Біля виходу стояв Гольманн.

- Якщо ви вже конче мусите виїхати, то їдьте принаймні потягом, - сказав Крокодилиця.

Ліліан мовчки показала старшій сестрі своє хутро й вовняні речі. Крокодилиця зневажливо махнула рукою.

- Це вас не врятує! Ви задумали скоїти самогубство?

- Ми всі це робимо - хто швидше, а хто пізніше. Ми поїдемо обережно. І не дуже далеко.

Вхідні двері були вже цілком близько. Сонце знадвору засліплювало. Ще кілька кроків, і цей біг крізь стрій різок закінчиться. Ще один крок!

- Ми вас застерегли, - пролунав за нею монотонний, зимний голос. - Ми вмиваємо руки!

Їй було не до сміху, але Ліліан усміхнулася. Цією останньою фразою Крокодилиця врятувала ситуацію.

- Прошу їх вимити в стерилізованій цноті, - сказала Ліліан. - Адью! Дякую за все.

Вона вийшла. Сніг іскрився так, що вона майже нічого не бачила.

- До побачення, Гольманне!

- До побачення, Ліліан. Незабаром я долучусь до вас.

Вона глянула на нього. Дякувати Богу, нарешті знайшовся хтось, хто не хоче її повчати. Гольманн закутав її в хутро й вовняні хустки.

- Ми їхатимемо повільно, - пообіцяв Клерфе. - Коли сонце зайде, спустимо дах. А поки що боки авта затулять вас од вітру.

- Так, - відказала вона.

- Можемо їхати? Нічого не забули?

- Ні.

- Втім, якщо й забули, вам пришлють.

Вона про це не подумала. І враз зауважила в цьому факті певну втіху, бо вважала, що, виїхавши, обірве всі зв'язки.

- Так, справді, можна попросити, щоб прислали, - сказала Ліліан.

Непоказний чоловік, який виглядав так, мовби офіціанта схрестили з церковним сторожем, швидким кроком перетнув майдан перед санаторієм. Клерфе здивувався.

- Та то ж...

Чоловік пройшов зовсім поруч авта, і тоді Клерфе його упізнав. Він був зодягнений у темний костюм і чорний капелюх, у руці ніс валізу. То був конвоір трупів, але геть перевтілений - уже не пом'ятий і неговіркий, а радісний і авторитетний: вирушав у дорогу до Боготи.

- Хто це? - запитала Ліліан.

- Ні... Я думав, що то знайомий. Готова?

- Так, - відповіла Ліліан. - Готова.

Авто рушило. Гольманн помахав їм на прощання. Борис не з'явився. Собака біг ще упродовж якогось часу за автом, потім і він лишився позаду. Ліліан озирнулася. На сонячних терасах, які ще хвилину тому були порожні, раптом зарядило від людей. Ті, що приймали сонячні ванни, піднялися зі своїх лежаків. Таємний телеграф

санаторію вже сповістив їх про небуденну подію, і тепер, почувши шум мотора, вони повставали й дивилися вниз, тонкий ланцюжок людей темнів на фоні густо-синього неба.

- Як на верхній трибуні під час бою биків, - сказав Клерфе.

- Так, - погодилася Ліліан. - А хто ж ми? Бики чи матадори?

- Завжди доводиться бути биком. Але думаєш, що ти матадор.

Авто рухалося повільно білим ярмом, над яким, наче потік, струмувало небо кольору тирличу. Вони вже минули перевал, але купи снігу обабіч дороги височіли майже на два метри й затуляли краєвид. Були тільки снігові мури й голуба стрічка неба. Досить було трохи довше посидіти з відхиленою головою назад, і зникало розуміння, де верх, а де низ, де білість, а де блакить. Потім з'явився запах живиці та ялиць, а відтак насунулося брунатне плескате село. Клерфе затримав авто.

- Думаю, можна вже зняти ланцюги з коліс. Яка там дорога вниз? - запитав він хлопця на автозаправці.

- Чиста.

Клерфе придивився до хлопця, зодягненого в червоний светр і нову шкіряну куртку, він мав окуляри в нікелевій оправі, мав прищі й настовбурчені вуха.

- Ми, мабуть, знайомі! Герберт, Гельмут чи...

- Губерт.

Хлопець показав на дерев'яну табличку, прикріплену до стійок перед заправною станцією:

- Це не нова вивіска? - запитав Клерфе.

- Та ні, зовсім новенька.

- Чому ж ти не написав своє ім'я повністю?

- Так практичніше. Завдяки цьому багато людей думає, що мене звати Герман.

- Швидше можна було б сподіватися, що ти волів би змінити прізвище, ніж малювати його такими великими літерами.

- Я був би страшним дурнем, - сказав хлопець. - Тепер, коли знову з'являється дедалі більше німецьких авт! Він не уявляє собі, які я отримую чайові! Ні, пане, моє прізвище - золота жила.

Клерфе зиркнув на його шкіряну куртку.

- Це вже куплено за ці гроші?

- Наполовину. Але, перш ніж закінчиться сезон, будуть іще лещетарські черевики і плащ, я певен.

- А може, ти прорахуєшся: від декого не одержиш чайових саме через своє прізвище.

Хлопець вискалив зуби і вкинув ланцюги до багажника.

- Але не від тих, хто може собі дозволити виїжджати на лижви, пане. Крім того нічого поганого не може статися: одні дають, радіючи, що його вже немає, а другі - тому що в них пов'язані з ним приємні спогади, але дають майже всі. Я спостеріг це, відколи тут з'явилася ця вивіска. Бензин, пане?

- Бензин, - сказав Клерфе, - цілих сімдесят літрів, але я куплю його не в тебе, а в когось не такого спритного, як ти. Пора, Губерте, щоб твоя картина світу трохи змінилася.

За годину сніг лишився позаду. Уздовж шосе мчали потоки, з дахів капотіло, а стовбури дерев блищали від вогкості. У вікнах червонів захід сонця. Діти бавилися при дорозі. Поля були чорні й мокрі, а на луках видно було жовту й сіро-зелену

торішню траву.

- Хочете зупинитися? - запитав Клерфе.

- Ще ні.

- Боїтеся, що сніг може нас наздогнати?

Ліліан кивнула.

- Я більше ніколи не хотіла його бачити.

- Не раніше від наступної зими?

Ліліан не відповіла. Наступна зима. То було щось як Сиріус або Плеяди. Ледве чи колись вона її ще побачить.

- А може б, ми щось випили? - запитав Клерфе. - Кави з вишнівкою? Ми маємо ще чималий шмат дороги.

- Добре, - згодилася Ліліан. - Коли будемо над Лаґо Маджоре?

- За кілька годин. Пізно ввечері.

Клерфе затримав авто перед сільським готелем. Усередині офіціантка запалила світло. На стінах висіли картини, що зображували оленів під час гону й тетеруків під час токування.

- Ви голодні? - запитав Клерфе. - Що ви їли на обід?

- Нічого.

- Так я і думав. - Він звернувся до офіціантки: - Що у вас є з їжі?

- Саямі, мисливські ковбаски й шубліґи. Шубліґи готові.

- Два шубліґи та кілька скибок чорного хліба. Крім того масло й точене вино. Маєте фендан?

- Фендан і вальполічелло.

- Фендан. А ви що вип'єте?

- Сливовицю, якщо не заперечуєте, - сказала офіціантка.

- Не заперечую.

Ліліан сиділа в кутку біля вікна. Відсторонь прислухувалася до розмови Клерфе з офіціанткою. Червонясте світло лампи грало на пляшках у буфеті зеленими й червоними відблисками. За вікном чорніли дерева на тлі високого зеленавого вечірнього неба, в сільських будинках спалахувало перше світло. Усе було дуже спокійним і природним, вечір без страху й бунту, і Ліліан була його частиною, такою ж природною і спокійною, як усе інше. Вона врятувалася! Коли вона це усвідомила, їй забило дух.

- Шубліґи - це жирні сільські ковбаски, - пояснив Клерфе. - Чудові, але, може, вам не сподобаються.

- Я люблю все, - промовила Ліліан. - Тут, унизу, я люблю все!

Клерфе поглянув на неї в задумі.

- Боюся, що це правда.

- Чому ви цього боїтеся?

- Нема нічого небезпечнішого за жінку, яка все любить, - розсміявся він. - Як зробити так, щоб вона любила тільки одного?

- Просто нічого в цьому напрямку не робити.

- Теж правда.

Офіціантка принесла біле вино. Налила його в келихи. Потім підняла свою чарку зі сливовицею.

- На здоров'я!

Випили. Клерфе роззирнувся по вбогому готеликові.

- Це ще не Париж, - сказав він із посмішкою.

- Але ж ні! - заперечила Ліліан. - Це перше передмістя Парижа. Париж починається вже тут.

До Гошенена світили зірки й була світла ніч. Клерфе завантажив «Джузеппе» на одну з товарних платформ, які стояли біля перону. Крім них тунелем їхали ще два лімузини й червоне спортивне авто.

- Хочете залишитися в машині чи поїдемо у вагоні?

- Ми не дуже забруднимся, якщо залишимося тут?

- Ні. Це електровоз. І дах спускається.

Залізничник підклав під колеса гальмівні колодки. Інші водії теж залишилися у своїх автах. В обох лімузинах горіло верхнє світло. Вагони зчепили, і потяг в'їхав у тунель Святого Готарда.

Стіни в тунелі були мокрі. З боків миготіли вогники сигналізації. За кілька хвилин Ліліан почало здаватися, що вона в шахті й опускається в глиб землі. Повітря стало важким і застоїним. Стукіт коліс відбивався від стін луною. Освітлені лімузини, що гойдалися перед очима Ліліан, здавалися їй вагонетками на шляху в Аїд.

- Чи це колись закінчиться? - скрикнула вона.

- Ще чверть години. - Клерфе подав плескату флягу, яку наповнив у готелику. - Варто привычати до тунелів, бо, судячи з того, що я чув і бачив, незабаром усі ми житимемо в схожих умовах, у бомбосховищах і підземних містах.

- Де ми виїдемо з тунелю?

- Поблизу Айроло. Там уже Південь.

Ліліан боялася цього першого вечора. Думала, що спогади й туга виповзуть до неї з темряви, як пацюки. Тим часом гучний переїзд кам'яним черевом землі витісняв будь-яку думку. Глибоко укорінений страх бути похованим, який властивий кожній істоті, що живе на поверхні землі, а не в її нутрі, наповнював її таким нетерплячим очікуванням появи світла й неба, що на інші почуття не було вже місця. «Усе дуже швидко міняється, - думала вона. - Лише кілька годин тому я була високо в горах і мріяла спуститися вниз, а тепер я мчу під землею і мрію знову піднятися нагору».

З одного лімузина вилетів шматок паперу й ударився об вітрове скло їхнього авта.

- Є люди, які завжди і всюди мусять жвакуляти, - зауважив Клерфе. - Навіть у пекло вони прихоплять із собою канапки.

Він висунув руку й відліпив папір від скла. З вікна лімузина випурхнув другий шматок паперу. Ліліан розсміялася. Потім пролетіла куля, яка задудніла об раму їхнього вікна.

- Булка, - сказав Клерфе. - Панство в авті перед нами їсть саму ковбасу, без хліба. Міщанська столиця пекла в череві землі.

Ліліан усілася зручніше. Здавалося, тунель знімав з неї усе, що налипло на неї у колишньому житті, наче гострі щітки гуркоту здирали з Ліліан минуле. Стара планета, на якій розташувався санаторій, залишилася назавжди позаду, повернутися назад було неможливо, як неможливо двічі перебрести Стікс. Вона з'явиться тепер на новій планеті, викинута з надр Землі, долаючи падіння, в нестримному русі вперед, з однією лише думкою в голові: вирватися і жити. Вона почувалася так, ніби в останню мить вирвалася з вузької, довгої могили, стіни якої обвалилися позад неї, і втікала вперед, до світла, яке несміливо ряхтіло, але блискавично наближалося до неї і врешті розсіяло темряву.

Підземний гуркіт перейшов у звичний стукіт, а потім замовк. Потяг стояв у м'якому шумі сірості, золота й лагідного повітря. Після зимного, мертвого повітря, що било від склепіння тунелю, то було повітря життя. За хвилину Ліліан зрозуміла, що падає дощ. Вслухалася у відголос крапель, що легенько барабанили об дах, вдихала м'яке повітря і виставила руку у вікно. Вона врятована. Переправилась через Стікс і врятована.

- Краще було б навпаки, - сказав Клерфе. - По той бік дощ, а тут погода. Ви розчаровані?

Вона похитала головою.

- Я з жовтня минулого року не бачила дощу.

- І чотири роки ви не були внизу? Це майже так, наче ви ще раз народилися. Ще раз, але збагачена спогадами.

Вони зупинилися на автозаправці.

- Вам можна тільки позаздрити. Ви ще раз починаєте все спочатку. Із властивим молодості темпераментом, але без юнацької безпорадності.

Потяг від'їхав, червоне світло зникло в дощі. Механік віддав ключики. Авто виїхало задом на дорогу. Клерфе загальмував, щоб розвернутися. На мить він побачив Ліліан у малому замкненому просторі, під спущеним верхом машини, на тлі мерехтливих крапель дощу, що шумів за вікном, у спокійному світлі приладів на панелі. Її обличчя, освітлене лампочками годинника і приладів для виміру відстані та швидкості, здавалося Клерфе, всупереч усім цим механізмам, не підвладним часу, як сама смерть, з якою Ліліан мчала наввипередки. Клерфе раптом зрозумів, що в порівнянні з цими перегонами всі автоперегони на світі - дитяча гра. «Коли я висаджу її в Парижі, то втрачу, - подумав він. - Ні, я мушу спробувати її затримати! Я був би ідіотом, коли б не спробував!»

- Ви вже знаєте, що хочете робити в Парижі? - поцікавився.

- Я маю там стрийка, який керує моїми грошима. Досі він прислав мені їх щомісяця. Тепер я заберу в нього всю решту. Буде велика драма. Йому й далі здається, що мені чотирнадцять років.

- А скільки маєте справді?

- Двадцять чотири й вісімдесят.

Клерфе розсміявся.

- Добра комбінація. Я мав тридцять шість і вісімдесят, коли повернувся з війни.

- І що сталося?

- Мені виповнилося сорок, - сказав Клерфе і ввімкнув першу швидкість. - То була дуже сумна річниця.

Авто піднялося на узвіз, що відділяв залізницю від шосе, і почало з'їжджати довгою простою дорогою вниз. Цієї миті за ними завив інший двигун. То було червоне спортивне авто, яке разом із ними їхало тунелем. Водій ховався раніше за якоюсь стодолюю. Тепер ревів за ними так, ніби мав не чотири циліндри, а шістнадцять.

- Я не думав, що таке ще трапляється, - мовив Клерфе. - Він хоче з нами йти на перегони. Дамо йому урок? Чи залишимо йому ілюзію, що в нього найшвидше авто на світі?

- Залишмо сьогодні кожному його ілюзію.

- Добре.

Клерфе пригальмував «Джузеппе». Червоне авто за ними зупинилося також і почало сигналізувати. Місця було доволі, щоб їх обігнати, однак невідомий прагнув перегонів.

- Ну що ж, - зітхнув Клерфе, знову рушаючи з місця. - Є люди, які прагнуть своєї згуби.

Червоне авто набридало їм аж до Фаїдо, безперервно пробуючи їх наздогнати.

- Він готовий ще злетіти з траси та вбитися, - сказав Клерфе. - Мало вже не вилетів на останньому закруті. Пропустімо його.

Він загальмував, але раптово знову додав газу.

- Що за бевзь! Замість нас обігнати мало в нас не в'їхав! Він однаково небезпечний попереду, як і ззаду.

Клерфе з'їхав на узбіччя. З придорожньої стодоли долинав запах деревини. Червоне авто цього разу не зупинилося. Водій помахав їм зневажливо й засміявся.

Запанувала тиша. Чути було тільки плюскіт струмка й тихе лопотіння дощу. Оце і є щастя. Ця хвилина тиші повна темного, вогкого, плідного очікування. Її ніколи не забути - ніч, легенький шурхіт води і блискуче, мокре шосе.

За чверть години в'їхали в туман. Клерфе змінив світло на ближнє. Їхав дуже вільно. Згодом знову стало видно узбіччя дороги. На сто метрів попереду туман був змитий дощем, потім вони знову занурилися в імлу, що піднімалася низу.

Враз Клерфе різко загальмував. Саме виїхали з туману. Перед ними висіло одним колесом над прірвою, зачепившись за кілометровий стовпчик, червоне спортивне авто. Біля авта стояв водій, який не був навіть поранений.

- Оце називається щастя, - сказав Клерфе.

- Щастя? - відхаркнувся чоловік. - А авто? Подивіться на нього. Воно не застраховане. А моя рука?

- У найгіршому разі вивихнута. Але ж ви можете нею рухати. Радійте, що ви ще стоїте на цьому шосе.

Клерфе вийшов і оглянув розбиту машину.

- Інколи кілометрові стовпчики стають у пригоді.

- Це ви винні! - закричав чоловік. - Ви змусили мене їхати надто швидко. Я вважаю вас відповідальним! Якби ви дозволили мені обігнати вас, а не влаштували перегони!

Ліліан розсміялася.

- Чому ця пані сміється? – запитав розлючено чоловік.

- Не ваше діло. Та оскільки сьогодні середа, щасливий день, то я вам поясню. Ця пані прибула з іншої планети і ще не знає наших звичаїв, а сміється тому, що ви лементує над своїм авто замість того, щоб радіти життю. Пані цього геть не розуміє. Я ж, навпаки, захоплююся вами. Тому з найближчої місцевості надішлю вам буксирне авто.

- Стоп! Так легко вам не викрутитися. Якби ви не викликали мене на перегони, я був би їхав спокійно.

- Якби та коби... у вас проблеми з умовним способом, – сказав Клерфе. – Краще звалити все на програну війну.

Чоловік глянув на номерний знак авто Клерфе.

- Французький! І як я тепер поверну свої гроші? – Він почав розмахувати олівцем і клаптиком паперу, тримаючи їх у лівій руці. – Ваш номер! Прошу мені його записати! Хіба ви не бачите, що я не можу писати лівою рукою?

- То навчіться. Я мусив навчитися гірших речей.

Клерфе знову сів до авто. Чоловік не відставав.

- Ви хочете втекти від відповідальності!

- Так. Але машину я вам усе ж пришлю.

- Що? Ви хочете залишити мене на дорозі під дощем?

- Авжеж. Бо це двомісне авто. Дихайте глибоко, дивіться на гори, дякуйте Богові, що ще живі, й думайте про те, що кращі люди, ніж ви, мусили померти.

У селі вони знайшли автомайстерню. Власник саме вечеряв, але облишив, прихопив з собою пляшку червоного вина і сказав:

- Можливо, він потребуватиме трохи алкоголю. І я, либонь, теж.

Авто рухалося далі вниз, закрут за закрутом, серпантин за серпантином.

- Це доволі одноманітний відрізок, – мовив Клерфе. – Тягнеться до Локарно. Потім буде озеро. Ви втомлені?

Ліліан похитала головою. «Одноманітний! – подумала вона. – Втомлена! Чи цей здоровий шмат життя, що сидить збоку, не відчуває, що в мені все клекоче? Не розуміє, що зі мною робиться? Не відчуває, що застигла картина світу в мені раптом відтанула, зарухалася і промовила до мене, розповідаючи, що каже дощ, що говорять мокрі скелі й долина зі своїми тіннями і світлом, і шосе? Він не здогадується, що я ніколи не буду така злита з природою, як тепер, коли я немов лежу в колісці в обіймах невідомого бога, ще полохлива, як молода пташка, яка вже усвідомила, що все триватиме лише мить, і що я втрачу цей світ, перш ніж він стане моїм, втрачу цю вулицю, ці дерева, темні вантажівки біля сільських готелів і пісні за осяяними вікнами, сіре та срібне небо, і ці назви сіл: Осонья, Крещіано, Кляро, Кастіоне й Беллінцона. Назви, які, ледве з'явившись, уже зникають, мов тіні, мовби їх ніколи й не було. Невже він не бачить, що я більше схожа на ненадійне сито, з якого все висипається, аніж на надійний кошик? Не зауважує, що я надто мало кажу, бо серце в мені піднімається великим, анонімним почуттям і, хоча поміж небагатьох прізвись, які воно знає, є також його прізвисьце, але кожне з них звучить тільки так: Життя?»

- І як вам сподобалася ваша перша зустріч із життям? – запитав Клерфе. – Той чоловік, який лементує над своєю власністю, а своє життя вважає за щось буденне? Ви зустрінете ще багато схожих випадків.

- Це все ж різноманітність. У горах кожен вважав своє життя чимось страшенно важливим. Я також.

Перед ними раптом вигулькнули вулиці, світло, будинки, блакить і просторий майдан з аркадами.

- За десять хвилин будемо на місці, - сказав Клерфе. - Це вже Локарно.

Проторохтів трамвай, в останню мить загородивши їм дорогу. Клерфе розсміявся, побачивши, що Ліліан придивляється до трамвая, наче то був собор. Вона не бачила їх чотири роки. У горах не було трамваїв.

Раптом перед ними з'явилося озеро, широке, сріблясте й неспокійне. Перестало моросити. Низькі хмари пропливали швидко, затуляючи місяць. Біля озера лежала тиха Аскона зі своєю площею.

- Де ми замешкаємо? - запитала Ліліан.

- Біля озера. У готелі «Тамаро».

- Звідки ви все це знаєте?

- Після війни я мешкав тут цілий рік, - відказав Клерфе. - Уранці ви переконаєтеся чому.

Він зупинився перед невеликим готелем і випакував багаж.

- Власник готелю має бібліотеку, - сказав Клерфе. - Він, можна сказати, учений. А в іншому готелі в горах стіни обвішані картинами Сезанна, Утрілло й Тулуз-Лотрека - ось які тут люди! Ми відразу поїдемо вечеряти?

- Куди?

- До Бріссаго, під італійським кордоном. Десять хвилин звідси до ресторану, який зветься «Джардіно».

Ліліан роззирнулася.

- Тут цвітуть гліцинії!

Грона блакитних квітів дерлися по білих стінах будинків. Мімоза висипала свої золоті квіти й пір'ясте листя понад муром, що оточував чийсь сад.

- Весна, - сказав Клерфе. - Хай Бог благословляє «Джузеппе», який пересуває пори року.

Авто їхало повільно вздовж озера.

- Мімози, - сказав Клерфе, киваючи на квітучі дерева над озером. - Цілі алеї. А цей пагорб заріс ірисами й нарцисами. Село зветься Порто Ронко. А там, на горах, лежить Ронко. Побудували їх римляни.

Він припаркував авто біля довгих кам'яних сходів, і вони увійшли до невеликого ресторану. Клерфе замовив пляшку вина, шинку, креветок з рисом і сир із Валле Маджі. Усередині не булолюдно. Вікна були повідкривані, повівав лагідний вітерець. На столі стояла ваза з білими камеліями.

- Ви тут мешкали? - запитала Ліліан. - Біля цього озера?

- Так. Майже рік. Після втечі з табору й потім після війни. Я думав побути тут лише кілька днів, але лишився набагато довше. Я відчув, що потребую цього. То було лікування, яке полягало на безділлі: сонце, ящірки на мурах... Я лікувався тим, що годинами дивився на небо й на озеро, прагнучи все забути, щоб нарешті мої очі перестали втуплюватися в одну цятку, і я зрозумів, що природа навіть не помітила

двадцяти років людського безумства. Салют!

Ліліан випила ковток легкого італійського вина.

- Я помиляюся, чи то їжа дивовижно смачна?

- Їжа дивовижно смачна. Ресторатор міг би стати шеф-кухарем у будь-якому великому готелі.

- Чому ж не став?

- Колись був. Але йому більше подобається рідне село.

- Я щаслива, Клерфе, - сказала Ліліан. - На додачу мушу зізнатися, що не знаю навіть, що це слово означає.

- Я також не знаю.

- Ви ніколи не були щасливим?

- Часто. Але щоразу інакше.

- Коли найбільше?

- Коли був сам, - відказав Клерфе.

Ліліан засміялася.

- Куди ми підемо тепер? Чи є тут ще такі зачаровані ресторатори й готелярі?

- Багато. Уночі, коли місяць у повні, з озера виринає скляний ресторан. Він належить одному з синів Нептуна. Там можна погостувати старими римськими винами. Натомість зараз ми підемо до бару, де є ще вино, давно вже розпродане в Парижі.

Вони знову поїхали в Аскону. Клерфе залишив авто перед готелем. Вони пішли вздовж площі й зійшли сходами до якогось підвалу. Внизу був маленький бар.

- Я не мушу вже нічого пити, - сказала Ліліан. - Я п'яна мімозами. Усе довкола просто в них потонуло. Що це за острів на озері?

- У римську добу там стояла, мабуть, святиня Венери. Тепер хтось має там ресторан. Але інколи вночі при повному місяці там ще блукають давні боги. Потім власник наступного ранку знаходить багато порожніх пляшок із неторканими корками. Час від часу Пан відсипляється на острові після нічної п'ятики й прокидається пополудні. Тоді чути його флейту, а на всіх радіостанціях починає фонити.

- Це вино чудесне. Що це таке?

- Старе шампанське, яке прекрасно відлежалось в тутешньому підвалі. На щастя, античні боги в цьому нічого не тямлять, бо інакше б давно його випили. Шампанське відкрили щойно в середньовіччі.

До готелю вони поверталися пішки. На стіні якогось дому висів розп'ятий Христос. Навпроти був вхід до ресторану. Спаситель мовчки заглядав в освітлене приміщення, з якого лунали сміх і галас. Ліліан мала враження, що у зв'язку з цим треба було б щось сказати - але слів забракло.

Ліліан стояла біля вікна у своїй кімнаті. За вікном було озеро, ніч і вітер. Весна шуміла в платанах на площі та в хмарах. Увійшов Клерфе. Він обняв її. Вона обернулася і подивилася на нього. Він поцілував її.

- Ти не боїшся? - поцікавилася вона.

- Чого?

- Що я хвора?

- Я боюся, що під час перегонів зі швидкістю двісті кілометрів за годину в мене може тріснути передня опона.

Ліліан глибоко зітхнула й подумала: «Ми в схожій ситуації. Обоє не маємо майбутнього! Його майбутнє сягає тільки до наступних перегонів, а моє - до наступної кровотечі». Вона усміхнулася.

- Є така історія, - сказав Клерфе. - У Парижі в добу гільйотини вели певну людину на екзекуцію. Стояла зима, і було далеко до місця страти. Конвоїри зупинилися дорогою, щоб напиться вина. Коли самі випили, запропонували пляшку засудженому. Цей узяв її, покрутив, розглядаючи, і врешті сказав: «Сподіваюся, що жоден із нас не носить у собі якоїсь заразної хвороби», і теж випив. А за півгодини його голова скотилася до кошика. Цю історію розповіла мені моя бабця, коли мені було десять років. Вона мала звичай випивати впродовж дня пляшку кальвадосу. Їй пророкували ранню смерть. Але вона живе досі, а пророки давно вже померли. Я взяв пляшку цього старого шампанського з бару в підвалі. Кажуть, навесні воно піниться дужче, ніж в інші пори року. Бо тоді відчуває життя. Я залишаю його вам тут.

Він поставив пляшку на підвіконні, але відразу переставив на столик.

- Не можна, щоб вино опинялося у світлі місяця. Місяць убиває його аромат. То теж слова моєї бабці.

Клерфе рушив до дверей.

- Клерфе, - покликала Ліліан. Він озирнувся. - Я виїхала звідти не для того, щоб залишитися на самоті.

Перед ними був Париж зі своїми передмістями – сірими, потворними, дощовими. Але що далі вони рухалися усередину міста, то сильніше він їх зачаровував. Завулки й вулиці вигулькували, наче картини Утрілло й Пісарро, сірість зблідла і стала майже сріблястою, раптом з'явилася ріка з мостами й буксирами, деревами та баржами, барвистими рядами букіністів і старих кам'яниць на правобережжі Сени.

– Саме звідси, – розповідав Клерфе, – забрали на страту Марію-Антуанетту. А в ресторани навпроти можна дуже смачно попоїсти. Мабуть, тут голод і історія всюди пов'язані між собою. Де ти хочеш зупинитися?

– Там, – відповіла Ліліан і показала на той бік річки, де світлішав фасад маленького готелю.

– Ти знаєш цей готель?

– Звідки мені його знати? – запитала Ліліан.

– Ти ж тут жила.

– Коли я жила тут, то переважно ховалася у підвалі одного продавця овочів.

– Може, тобі краще зупинитися десь у шістнадцятому окрузі? Чи у стрійка?

– Стрійко такий скупий, що сам, напевно, тулиться в одній кімнаті. Поїдьмо в той готель і запитаймо, чи є у них вільні номери. А де ти мешкатимеш у Парижі?

– У готелі «Ріц».

– Я так і знала, – сказала Ліліан.

Клерфе похитав головою.

– Я не такий багатий, щоб мешкати деінде.

Вони проїхали міст бульвару Сен-Мішель, по набережній Гранд Огюстен і зупинилися біля готелю «Біссон». Коли вони виходили з машини, у дверях готелю з'явився служник з валізами.

– Це й буде моя кімната, – сказала Ліліан. – Хтось якраз виїжджає.

– Ти справді хочеш тут мешкати? Просто тому, що побачила цей готель із другого боку ріки?

Ліліан кивнула.

– Я, власне, й збираюся так жити. Без жодних особливих рекомендацій і упереджень.

Покій був вільний. Готель не мав ліфта, але номер, на щастя, містився на першому поверсі. Сходи були зачовгані й старі. Покій виявився малим і скупо умебльованим, але ліжко виглядало непогано й була ванна. Меблі стояли сучасні, за винятком барокового столика, який стояв, наче князь поміж невірників. Шпалери були старі, електричне світло тьмаве – зате за вікном виблискувала річка, виднілися набережні, Консьєржері, дзвіниця собору Паризької Богоматері.

– У будь-який момент, якщо ти матимеш бажання, можеш звідси виїхати, – сказав Клерфе. – Дехто забуває про це.

– Куди? До тебе в «Ріц»?

– Не до мене, а в «Ріц», – відказав Клерфе. – Я мешкав там під час війни півроку. З

бородою і під іншим прізвиськом. У дешевих номерах. А в іншій половині готелю, з вікнами на Вандомську площу, жили високопоставлені нацистські бонзи. Це було дуже знаменно.

Служник приніс валізи. Клерфе рушив до дверей.

- Ти повечеряєш зі мною?

- Коли?

- О дев'ятій.

- Добре, о дев'ятій.

Вона подивилася йому вслід. Під час мандрівки вони ані словом не перекинулися про ніч в Асконі. «Французька мова дуже зручна, - подумала вона. - Легко переходити з «ти» на «ви» і навпаки, усе дуже просто, як у грі». Почувши ревіння «Джузеппе», Ліліан підійшла до вікна.

Він, може, повернеться, а може, ні. Вона цього не знала, але це їй не було аж таким важливим. Важливе те, що вона в Парижі, що вечір і що вона дихає. На бульварі Сен-Мішель загорілося зелене світло, і, мов розлючена зграя хортів, услід за «Джузеппе» кинулося стадо «сітроєнів», «рено» і вантажівок. Ліліан не могла пригадати, чи бачила вона коли-небудь стільки автомобілів. Під час війни їх було мало. Шум був неабиякий, але в її вухах він звучав, як орган, на якому залізні руки грали потужне «Te Deum».

Ліліан розпакувала свої речі. Взяла вона з собою небагато. Грошей мала теж обмаль. Зателефонувала до стрийка. Телефон не відповідав. Стрийко вже кілька років, як відмовився від телефону.

На мить її охопила паніка. Вона отримувала гроші щомісяця через банк і тривалий час не мала від стрийка жодної вістки. Неможливо, щоб він не жив. Дивно, що саме це перш за все спало на думку! Може, виїхав, мешкає деінде. Ліліан поцікавилася в готелі про адресну книжку. У них була тільки стара, з першого року війни, а нова телефонна книжка ще не з'явилася. Крім того, в Парижі бракувало вугілля. Увечері в кімнаті робилося холодно. Ліліан накинула плащ. Добре, що, покидаючи санаторій, прихопила кілька вовняних речей. Думала, що комусь їх тут подарує. Тепер була задоволена, що має їх. Сірі, брудні сутінки починали вповзати у вікно. Ліліан покупалася, щоб зігрітися, і лягла в ліжко. Уперше, відколи виїхала, вона була сама. Уперше віддавна справді була сама. Грошей їй могло вистачити найбільше на тиждень. Разом із темрявою знову з'явилася паніка. Хтось, де був тепер її стрийко. Може, з ним щось сталося, а може, помер. Може, й Клерфе зник уже в цьому невідомому місті, переїхав до іншого готелю, почав інше життя, і вона теж про нього більше ніколи не почує. Ліліан морозило. Романтика швидко зникла перед фактом холоду й самотності. У теплій клітці санаторію зараз тихо дзенькали рури центрального опалення.

Хтось постукав. За дверима стояв готельний посланець із двома згортками. В одному з них були квіти. Мабуть, від Клерфе. Вона швидко тицьнула хлопцеві в тьмяному приміщенні завеликі чайові. У другому згортку була вовняна ковдра. «Думаю, що може тобі знадобитися, - писав Клерфе. - У Парижі й далі бракує вугілля». Ліліан розстелила ковдру. З неї випали дві невеликі коробки. В обох були лампочки. «Французькі готелярі завжди заощаджують на світлі, - коментував Клерфе ще один подарунок. - Якщо замінити лампочки, які є у твоїй кімнаті, новими, світло відразу стане удвічі яснішим».

Ліліан послушалася його поради. Принаймні мепер вона могла читати. Посланець приніс їй газету. Зазирнула в неї, але за хвилику відклала. Це все вже їй не обходило. Вона ніколи не дізнається, хто наступного року стане президентом, ані які партії засідатимуть у парламенті. Зрештою, це їй не цікавило, вона вся просякла спрагою життя. Власного життя.

Вона одягнулася. У неї збереглася остання адреса стрийка, півроку тому вона отримала від нього листа з цією адресою. Треба поїхати туди й розпитати.

Виявилося, що стрийко мешкав за старою адресою, він відмовився лише від телефону.

- Твої гроші? - запитав він. - Як хочеш. Я посилав їх тобі щомісяця в Швейцарію, дуже важко було отримати дозвіл на пересилання. Я можу виплачувати їх тобі щомісяця тут, у Франції. На яку адресу пересилати?

- Я не хочу отримувати їх щомісяця. Я хочу забрати все відразу.

- Навіщо?

- Хочу купити собі різне вбрання.

Старий витріщив на неї очі.

- Ти так сама, як і твій батько. Якби він...

- Він не живе, стрийку Ґастоне.

Ґастон поглянув на свої великі бліді долоні.

- Ти не маєш надто багато грошей. Що ти збираєшся тут робити? Господи, якби я мав таке щастя жити в Швейцарії!

- Я жила не в Швейцарії, а в лікарні.

- Ти не знаєшся на грошах і розтринькаєш їх за кілька тижнів. Усе розтринькаєш.

- Можливо, - сказала Ліліан.

Стрийко перелякано подивився на неї.

- А коли все витратиш, що тоді?

- Я не буду для вас тягарем.

- Ти повинна вийти заміж. Ти здорова?

- Чи я інакше була б тут?

- Отже, ти повинна вийти заміж.

Ліліан розсміялася. Його наміри були надто прозорі: хотів перекинути відповідальність за неї на когось іншого.

- Повинна вийти заміж, - повторив Ґастон. - Я міг би познайомити тебе з кількома людьми.

Ліліан знову розсміялася, проте їй було цікаво, що зробить старий. «Йому, мабуть, під вісімдесят, - думала вона, - але поводитьсь він так, ніби має передбачити все ще на вісімдесят років наперед».

- Добре, - відповіла Ліліан. - А тепер скажи мені таке: що ти робиш на самоті?

Спантеличений старий підвів свою пташину голівку.

- Та мало що. Я завжди зайнятий. Дивне питання. Не розумію, чому ти запитуєш.

- Тобі ніколи не спадало на думку забрати все, що в тебе є, поїхати світ за очі й усе протринькати?

- Ти така сама, як і твій батько! - зневажливо сказав старий. - Він ніколи не мав

почуття обов'язку й почуття відповідальності. Треба буде спробувати знову призначити тобі опікунів!

- Це тобі не вдасться. Ти вважаєш, що я марную гроші, а я вважаю, що ти марнуєш своє життя. Нехай кожен залишається при своїй думці. І дістань мені гроші не пізніше завтрашнього дня. Я хочу якнайскоріше купити собі сукні.

- А де ти їх купиш? - швидко запитав старий марабу.

- У Баленсіаги. Не забудь, що це мої гроші.

- Твоя мати...

- До завтра, - сказала Ліліан і ледь торкнулася губами лоба старого.

- Послухай, Ліліан, не роби дурниць! Ти зодягнена дуже добре, вбрання в цих будинках моди коштують масток!

- Цілком можливо, - відповіла Ліліан і подивилася на сірий двір і сірі вікна навпроти, в яких відбивалися рештки сонця, наче відполіровані сланці.

- Ти така сама, як твій батько. - Старий був щиро наляканий. - Така сама! Ти могла б зараз жити без турбот, коли б не його вічні фантазії.

- Стрийку Гастоне, кажуть, у наш час можна покінчити з грошима двома способами. Один із них - заощаджувати, а потім втратити їх під час інфляції, інший - витратити їх. А тепер скажи мені, як тобі ведеться.

Гастон нервово махнув рукою.

- Сама бачиш. Мені важко. Такі часи! Я бідний.

Ліліан роззирнулася. Вона побачила красиві старовинні меблі, фотелі в чохлах, кришталеву люстру, перев'язану марлею, кілька добрих картин.

- Ти завжди був скупий, стрийку Гастоне. Ти й зараз такий?

Якийсь час він розглядав її своїми темними пташиними очками.

- Хочеш жити тут? Але ж у мене обмаль місця.

- Місця у тебе досить, але я не хочу жити тут. Скільки тобі, власне кажучи, років? Здається, ти на двадцять років старший за батька?

Старий, вочевидь, був збитий з пантелику.

- Ти ж знаєш. То навіщо запитувати?

- А ти не боїшся смерті?

Гастон помовчав з хвилину, після чого тихо сказав:

- У тебе жахливі манери.

- Ти маєш рацію. Мені не варто було тебе запитувати про це.

- Я почуваюся цілком пристойно. Якщо ти розраховуєш скоро отримати спадок, то тебе чекає розчарування.

Ліліан подивилася на скривдженого старого марабу.

- Ні, не розраховую. Я живу в готелі й ніколи не буду для тебе тягарем.

- У якому готелі? - квапливо запитав Гастон.

- У «Біссон».

- Слава Богу! Я б не здивувався, якби ти оселилася в «Ріц».

- Я також, - сказала Ліліан.

Трохи згодом по неї зайшов Клерфе. Вони поїхали в ресторан «Гран Вефур».

- Як відбулася твоя перша зустріч із тутешнім світом? - запитав він.

- У мене таке відчуття, ніби я опинилася серед людей, які збираються жити вічно. У будь-якому разі вони так поводяться. Вони так перейнялися грошима, що забули про життя.

Клерфе розсміявся.

- А під час війни всі присягалися, що більше не повторять цієї помилки, якщо виживуть. Але людина швидко все забуває.

- І ти теж усе забув? - запитала Ліліан.

- Намагався щосили. Але мені не зовсім вдалося.

- Може, я кохаю тебе саме тому?

- Ти мене не кохаєш. Якби ти мене кохала, то не вживала б цього слова так легковажно. І не говорила б мені цього.

- Я кохаю тебе тому, що ти не думаєш про майбутнє?

- Тоді ти мусила б кохати кожного чоловіка в санаторії. Ми будемо їсти морські язички зі смаженим мигдалем і запивати їх молодим монтраше.

- Тоді чому я тебе кохаю?

- Тому, що я з тобою. І тому, що ти любиш життя. А я для тебе безіменна частка життя. Це небезпечно.

- Для кого?

- Для того, хто безіменний. Його в будь-який час можна замінити.

- Мене теж, - сказала Ліліан. - Мене також, Клерфе.

- У цьому я не зовсім упевнений. Розумна людина на моєму місці втекла б якнайскоріше.

- Ти не настільки захоплений.

- Завтра я від'їжджаю.

- Куди? - запитала Ліліан, не повіривши йому.

- Далеко. Мушу їхати до Рима.

- А я - до Баленсіаґи. Купити сукні. Це ще далі, ніж Рим.

- Я дійсно від'їжджаю. Необхідно потурбуватися про новий контракт.

- Добре, - мовила Ліліан. - Отже, у мене буде час кинутися в авантюру з модними кравцями. Стрийко Гастон із задоволенням віддав би мене під опіку або видав заміж.

Клерфе подивився на неї.

- Він хоче знову ув'язнити тебе, хоча ти ще не встигла дізнатися, що таке свобода?

- А що таке свобода?

Клерфе посміхнувся.

- Я теж не знаю. Знаю тільки одне: свобода - це не безвідповідальність і не життя без мети. Легше зрозуміти, якою вона не буває, аніж якою вона є.

- Коли ти повернешся? - запитала Ліліан.

- За кілька днів.

- Ти маєш коханку в Римі?

- Авжеж.

- Так я й думала.

- Чому?

- Було б дивно, якби ти жив сам. Я також не жила сама, коли ти з'явився.

- А тепер?

- Тепер, - сказала Ліліан, - я тут надто п'яна сама собою, щоб могла над цим замислюватись.

Наступного дня Ліліан поїхала до Баленсіяґи. Крім спортивного одягу, в неї було небагато вбрань. Деякі пошиті були ще за воєнною модою, інші zostалися після матері, перероблені дешевою кравчиною.

Ліліан уважно обстежувала жінок, що сиділи біля неї. Вивчала їхнє вбрання і шукала в їхніх обличчях того самого очікування, яке було в ній. І не знаходила його. Бачила натомість підстаркуватих надутих папуг, які були понад міру напomadжені й очима, всіяними зморшками, без повік, дивилися на молодших жінок, а також - молодиць із крихкою елегантністю, яких скептичні погляди не виражали нічого, окрім незрозумілого зачарування тим, що вони просто живуть. Між ними сиділа гарненька зграйка американок, балакучих, щебетливих і геть наївних. Тільки де-не-де в збудженій порожнечі, наче лагідний вогник, що вже пригасає, але все ще спалахує серед темряви, майнуло обличчя не першої молодості, що має в собі якусь магічну силу, без паніки, зате з рідкісним чаром, інколи властивим старінню, який не іржа, а як патина на шляхетному посуді вивищує його красу.

Розпочався парад манекенниць. Ліліан чула міський галас, що зливався у какофонію сталі, бетону й машин. Здавалося, ніби то вітер навів звідти манекенниць, що рухаються на худорлявих ногах, наче якісь штучні тварини, стрункі хамелеони, які змінюють сукні, як колір шкіри, і мовчки вихляють поміж стільців. Ліліан вибрала п'ять моделей.

- Хочете приміряти відразу? - поцікавилася продавчиня.

- А я можу?

- Так. Ці три пасуватимуть вам, а ті трохи завеликі.

- Коли я могла б їх забрати? - запитала Ліліан.

- А коли ви їх потребуєте?

- Негайно.

Продавчиня розсміялася.

- Негайно тут означає за три-чотири тижні - не раніше.

- Я потребую їх негайно. Чи можу я купити моделі, які мені пасують?

Продавчиня похитала головою.

- На жаль, ні, ми потребуємо їх щодня. Але ми зробимо, що в нашій силі. Ми завалені роботою, мадемуазель. Якби ми реалізовували замовлення по черзі, вам довелося б чекати шість тижнів. Може, ми приміряємо оцю чорну вечірню сукню?

Зразки суконь перенесли до кабінки, викладеної дзеркалами. Разом із ними увійшла кравчиня, щоб зняти мірку.

- Чудовий вибір, мадемуазель, - сказала продавчиня. - Сукні вам пасують так, наче були для вас спроектовані. Месьє Баленсіаґа зрадіє, коли побачить їх на вас. Шкода, що його зараз нема.

- А де він? - запитала Ліліан винятково з ввічливості, стягуючи водночас сукню.

- У горах. - Продавчиня назвала місцевість, з якої приїхала Ліліан. Це пролунало у вухах Ліліан так, мовби та сказала: «Тибет». - Він поїхав туди на відпочинок, - додала продавчиня.

- Там справді можна відпочити.

Ліліан випросталася і поглянула в дзеркало.

- Ось бачите! - сказала продавчиня. - Саме це я мала на увазі. Більшість жінок купують те, що їм подобається. Ви ж купили щось, у чому вам гарно. Чи не так? - поцікавилася жінка у кравчині.

Кравчиня кивнула.

- Тепер іще плащ!

Вечірня сукня була чорна, як вугіль, з дрібною мексиканського червоного кольору, і обтисла, плащ до неї був натомість широкий і нагадував пелерину, пошиту з напівпрозорого матеріалу, який відставав, мовби накрохмалений.

- Шикарно, - сказала продавчиня. - Ви виглядаєте, як упалий янгол.

Ліліан придивилася до себе. З великого трираменного дзеркала на неї дивилося троє жінок, дві у профіль і одна в анфас, а коли відсунулась трохи набік, побачила в дзеркалі ззаду четверту, яка була обернута спиною і, здавалося, рушала до виходу.

- Шикарно! - повторила продавчиня. - Чому Лусіль не вміє цього так носити?

- Хто така Лусіль?

- Наша найкраща манекенниця. Та, яка презентувала цю сукню.

«Чому вона мала б це саме так носити? - подумала Ліліан. - Вона ще буде носити тисячу інших суконь і буде мати безліч показів моди, а потім вийде заміж, матиме дітей і постаріє. А я носитиму цей плащ тільки одне літо».

- Чи можливо було б пошити це скоріше, ніж за чотири тижні? - поцікавилася Ліліан. - Принаймні на один тиждень? У мене мало часу.

- Як ви вважаєте, мадемуазель Клод? - запитала кравчиня.

Продавчиня кивнула.

- Ми почнемо відразу.

- Отже, коли? - запитала Ліліан.

- За два тижні може бути готове.

За два тижні. То для неї – як два роки.

- Якщо вдасться, за десять днів. Треба буде ще кілька примірок.

- Добре. Якщо не можна інакше.

- Справді, не можна інакше.

Ліліан щодня приходила на примірку. Тиша в кабіні якимсь дивним чином зачаровувала її. Інколи вона чула зовні голоси інших жінок, але срібло й сирість власної кабіні відмежовували її від міського гаму. Біля неї увихалася кравчиня, наче жрець на службі в якогось ідола. Заколювала, збирала матеріал у фалди, морщила, кроїла, бурчала незрозумілі слова, бо губами стискала шпильки, стояла навколішки й натягувала, гладила обережно, колінкувала то назад, то вперед, мовби під час якоїсь церемонії, що повторювалася знову та знову. Ліліан стояла непорушно й бачила перед собою в дзеркалах трьох жінок, які були схожі на неї, а водночас якимсь дуже холодним чином дистанціювалися від неї, з ними на її очах робилося щось, що тільки здалека, здавалося, мало зв'язок з нею, а попри те її глибоко змінювало. Інколи штора її кабіні відхилилася, і всередину заглядала інша клієнтка, квапливо інспектуючи поглядом невтомних войовниць статі, з зацікавленням, але водночас із настороженістю. Ліліан відчувала тоді, що не має з цим нічого спільного. Вона не полювала на чоловіка, полювала на життя.

У процесі цих днів розвинулися взаємини дивної чужої інтимності між нею та жінками в дзеркалі, які змінювалися разом із кожним новим вбранням. Вона розмовляла з ними без слів, відображення посміхалися до неї, не посміхаючись. Вони були серйозні і якимсь тихим, сумним чином близькі між собою, як сестри, які виховалися окремо й ніколи не підозрювали, що колись побачаться. А тепер відбулося, немов уві сні, оце мовчазне рандеву, сповнене лагідної меланхолії, бо незабаром вони знову муситимуть розлучитися і не побачаться вже ніколи. Навіть одяг з іспанським акцентом мав у собі щось із того: позбавлена світла, драматична чернь оксамиту, бухаюча раптовим полум'ям тропічна червіль шовку, широкі плащі, в яких тіло здавалося майже нематеріальним, і важка парча коротких камізелок, що їх носять тореадори й з-за яких визирали пісок, і сонце, і раптова смерть.

Повернувся Баленсіаґа. Він мовчки придивився до однієї з примірок. Наступного дня продавчиня принесла до кабіні щось срібне, що скидалося на шкіру риби, яка ніколи не бачила сонця.

- Месьє Баленсіаґа хотів би, щоб ви мали цю сукню.

- Я мушу зупинитися. Я купила вже більше речей, ніж повинна, щодня щось докуповувала.

- Але приміряйте, будь ласка. Напевно ви її візьмете. - Продавчиня усміхнулася. - Та й ціна буде така, що ви залишитесь задоволеною. Дім моди Баленсіаґи хотів би, щоб ви носили його вбрання.

Ліліан вдягнула те срібне «щось». Воно було майже перлового кольору, але замість зробити її блідішою, додало барв її обличчю і рукам, оздоблюючи їх золото-брунатним відтінком.

- Я візьму її, - зітхнула вона. - Таку сукню відкинути важче, ніж залицання Дон Жуана й Аполлона.

Не завжди, але в цей момент саме так і було. Вона жила в невагомому, сірому та срібному світі. До полудня довго спала, потім ішла до Баленсіаґи, відтак мандрувала без мети вулицями, а потім сама вечеряла в готельному ресторані. Ресторан належав до найкращих у Парижі, хоча вона про це раніше й не здогадувалася. Вона не прагнула товариства й не дуже відчувала брак Клерфе.

Анонімне життя, яке різко напирало на неї з вулиць, кав'ярні й ресторану, було доволі потужне й незвідане, тому вона не відчувала, що її особисте життя чимось обділене. Ліліан дозволила течії підхопити її, натовп ніс її, але не жахав, вона любила його, бо він був життям, невідомим, безглуздим життям, що марнується на безглузді вчинки, які вигойдувалися на його хвилях, наче буйки на морі у вітряну погоду.

- Ви зробили гарні закупи, - сказала продавчиня під час останньої примірки. - Ці сукні ніколи не вийдуть з моди. Ви зможете носити їх роками.

«Роками...» - подумала Ліліан з легким трепетом і усміхнулася.

Прокинулася вона, ніби під лагідним хмелем. Майже два тижні провела серед суконь, капелюхів і туфель, наче п'яниця в пивниці. Коли доставили перші сукні, вона послала рахунки стрийкові Гастонові, який, щоправда, передав їй до готелю місячну пенсію, але крім того – ні гроша. Віднікувався, що оформлення займає багато часу.

Наступного дня з'явився знервований Гастон. Він покрутився трохи готелем, повідомив, що вона безвідповідальна, і несподівано зажадав, щоб переїхала до нього.

- Щоб ти мене мав під контролем?

- Щоб ти заощаджувала гроші. Це злочин – витратити стільки на сукні. За такі гроші вони мусли б бути із золота!

- Вони і є із золота, тільки ти цього не бачиш.

- Розпродати добрі акції, що приносять відсоток, задля кількох ганчірочок! – лементував Гастон. – Треба тебе віддати під опіку!

- Спробуй. Кожен суддя у Франції мене зрозуміє і натомість почне за тобою спостерігати. Якщо ти якнайшвидше не повернеш мені мої гроші, я куплю удвічі більше суконь і надішлю тобі рахунки.

- Удвічі більше ганчірочок? Та ти...

- Ні, стрийку Гастоне, я не шалена, то ти шалений. Ти, що не дозволяєш собі нічого зайвого, аби кілька спадкоємців, яких ти ненавидиш і ледве знаєш, розтринькали потім твоє майно. Але не говорімо вже про те! Лишися на обід. Тутешній ресторан винятково добрий. Я вдягну для тебе одну з тих ганчірочок.

- Це виключено! Розтринькувати гроші ще й на...

- Я тебе запрошую. Я маю тут кредит. Під час обіду зможеш мені далі розповідати, як живуть розсудливі люди. Тепер я голодна, як лещетар після шести годин тренування. Ні, навіть дужче! Примірювання дуже сприяє апетитові. Почекай на мене внизу. За п'ять хвилин я буду готова.

За годину Ліліан зійшла вниз. Гастон, блідий від злості й довгого чекання, сидів за столиком, на якому стояв якийсь вазон і лежало кілька журналів мод. Він не замовив собі навіть аперитиву. Ліліан мала велику втіху з того, що він не відразу її упізнав. Зате, коли побачив, як вона спускається тьмяно освітленими сходами, підкрутив вуса, випростався й окинув її поглядом старосвітського завсідника.

- Це я, стрийку Гастоне, – сказала Ліліан. – Сподіваюсь, ти знаєш, що таке інцест.

Гастон закашлявся.

- Дурниці, – прохрипів він. – Просто я погано бачу. Коли я бачив тебе востаннє?

- Два тижні тому.

- Ні, я не про те. Раніше.

- Десь чотири роки тому – я була тоді заморена голодом і геть розгублена.

- А тепер?

- Тепер я й далі заморена голодом, але дуже рішуча.

Гастон витягнув із кишені пенсне.

- Для кого ти купила ці вбрання?

- Для себе.

- Ти не маєш жодного...

- Єдиними чоловіками в горах, які підходили до одруження, були інструктори лещетарів. У комбінезонах лещетарів вони презентуються непогано, а так виглядають, як селяни, вибрані на свято.

- Отже, ти цілковито самотня?

- Авжеж, але не так, як ти, - відповіла Ліліан і рушила до ресторану.

- Що б ти з'їла? - запитав Ґастон. - Звичайно, то я тебе запрошую. Сам я не голодний. А що для тебе? Напевно, щось легке? Омлет, фруктовий салат, трохи води Віші.

- Для мене, - перебила його Ліліан, - на початок морських їжаків... дванадцять штук... і горілку.

Ґастон зиркнув у стравопис.

- Морські їжаки шкідливі для здоров'я!

- Тільки для скнар. Зараз ними всі обжиряються, стрийку Ґастоне. А ще я хочу куряче філе.

- Чи воно не загостре? Може, краще візьмеш варену курку або вівсянку? Вам давали в санаторії вівсянку?

- Авжеж, стрийку Ґастоне. Вівсянок і варених курей я наїлася на все життя в горах з виглядом на прекрасну природу. Досить! До м'яса замов для нас пляшку «Шато Лафіт». А може, ти не любиш?

- Я не можу собі на таке дозволити. Я дуже зубожів, моя люба Ліліан.

- Я знаю. Тому вечеря з тобою стає такою драматичною.

- Чому?

- Бо в кожному випитому ковтку є крапля крові твого серця.

- Тьху, до дідька! - заговорив раптом Ґастон цілком нормальним голосом: - Що за образ! І це, п'ючи таке вино! Побалакаймо про щось інше. Я можу спробувати твоїх морських їжаків?

Ліліан подала йому тарілку. Ґастон з'їв похапцем три. Він усе ще намагався заощадити на їжі, але вино пив на пару з нею. Він-бо за нього платив, то хотів бодай свого не втратити.

- Дитинко, - сказав, коли пляшка спорожніла, - як час летить! Я пам'ятаю тебе, ще як...

Ліліан відчула короткий, гострий біль.

- Я не хочу вже про це чути, стрийку Ґастоне. Поясни мені одне: чому мене назвали Ліліан? Я ненавиджу це ім'я.

- То твій батько.

- Чому?

- Хочеш, може, лікеру до кави? Коньяку? Шартрез? Арманьяк? Я міг би й здогадатися! - Ґастон відчутно розтанув. - Отже, добре, два арманьяки. Так, твій

батько.

- Що?

Марабу примружив одне око.

- Замолоду він провів кілька місяців у Нью-Йорку. Сам. Пізніше наполягав, щоб тебе назвати Ліліан. Твоїй матері було однаково. Потім я чув, що в Нью-Йорку він мав, мабуть, якусь... ну, якусь дуже романтичну пригоду. З кимось, хто мав ім'я Ліліан. Вибач, але ти сама про це запитала.

- Слава Богу! - сказала Ліліан. - Я думала вже, що мама знайшла це ім'я в якійсь книжці. Вона багато читала.

Ґастон похитав своєю пташиною головою.

- Так, то правда. Зате твій батько нічого не читав. А ти, Лілі! Ти хочеш, - він роззирнувся, - жити тепер саме так?... Ти не вважаєш це помилкою?

- Саме про це я збиралася поцікавитися в тебе. Після вина ти почав демонструвати майже людське обличчя.

Ґастон пригубив трохи свого арманьяку.

- Я влаштую для тебе невелике прийняття.

- Ти вже раз мені цим погрожував.

- Прийдеш?

- Ні, якщо то буде чаювання або коктейль-паті.

- То буде обід. Я маю також кілька пляшок вина - лише кілька, але вони не поступляться оцим, що тут.

- Добре.

- З тебе вийшла чудова дівчина, Лілі. Але гостра! Гостра! Твій батько таким не був.

«Гостра, - подумала Ліліан. - Що він називає гострим? Чи справді я така? А може, у мене просто немає часу делікатно обманювати, прикриваючи гірку правду фальшивою позолотою добрих манер, яку називають тактом?»

Зі свого вікна вона бачила шпиль каплиці Сен-Шапель, що стирчала, наче голка, на тлі неба понад сірими мурами Консьєржері. Ліліан пам'ятала цю каплицю з давніх часів. Щойно випогодилося, вона вирушила до неї.

Був полудень, і весь простір із високими вітражами виповнювало світло, каплиця була наче виткана з променів. Здавалося, вона складається з самих вікон, насичених блакиттю, мов плащ Мадонни, полум'яним червоним кольором, зеленню і жовцю. Блиск був такий сильний, що барви відчувалися на шкірі, мовби вона купалася в кольоровому світлі. Крім Ліліан, тут було тільки кілька американських солдатів, які незабаром вийшли. Вона сиділа на лавці, оповита світлом, наче тендітною королівською тканиною, найвитонченішою на землі, їй хотілося скинути з себе одяг, щоб подивитися, як прозора парча струмує її тілом. То був водоспад світла, сп'яніння, непідвладне земним законам, падіння і водночас час злет. Їй здавалося, що вона дихає світлом. Вона відчувала, як ці сині, червоні й жовті барви розчиняються в її крові та легенях, а її тілесна оболонка та свідомість - те, що відділяло її від навколишнього світу, - зникли, і всю її, мов рентгенівські промені, пронизує світло, з тією лише різницею, що рентген оголює кістки, а світло розкриває ту таємничу силу, яка примушує битися серце й пульсувати кров. То

було саме життя, і коли вона так сиділа, тихо, без руху, дозволяючи світлу падати на себе й усередину себе, цілковито належачи йому й будучи з ним одним цілим, вона не була вже ізольованою одиницею, світло пригорнуло її і захищало, і враз нею оволоділо містичне почуття, що вона не може померти, поки, воно її так тримає, і що щось у ній ніколи не помре – саме те, що належало до цього магічного світла. То була велика втіха, вона ніколи не забуде цей день, і нехай її життя, усе, що їй ще зосталось прожити, стане таким же, як цей зал, схожий на вулик, повний якнайлегшого променистого меду, нехай її життя буде схоже на світло без тіні, щастя без жалю, горіння без попелу...

Ліліан нагадала собі, коли востаннє була в Сен-Шапель. Її привела туди мати. Це було тоді, коли гестапо шукало її батька. Цілими днями вони перебували в церквах, які здавалися найпевнішим захистком. Таким чином Ліліан побачила доволі багато паризьких церков, сидячи завжди в найтемніших кутках і вдаючи, що молиться. Але за якийсь час стали з'являтися шпигуни і в церквах, і сутінки Нотр-Дам перестали бути безпечними. Тоді приятелі порадили її матері переховуватися упродовж дня в Сен-Шапель, тамтешній доглядач мав бути надійним. У полум'яному світлі Ліліан почувалася злочинцем, якого витягли силоміць зі свого підземного схрону на безжальне яскраве світло поліцейського детектора, або прокаженою, виставленою на біле, оголене світло операційної зали. Вона зненавиділа це й не забувала про це ніколи.

Тепер із цього всього нічого вже не лишилося. Тіні минулого розпливлися, як туман, під першим м'яким ударом світла. Ненависть зникла, було тільки щастя. Цьому світлу не можна було опиратися. У ньому танула та жахлива влада пам'яті, що не давала спогадам минулого тяжіти над свідомістю, перетворюючи їх на скам'яніле життя, наповнюючи ними теперішність, наче кімнату, непотрібними, старими меблями – і перевтілювалася в те, чим насправді має бути: сильнішим, усвідомленим життям, опертим на досвід. Ліліан тягнулася до світла, що падало на неї згори. І мала враження, наче його чула. Стільки речей можна почути, якщо тільки людина навчиться слухати тишу. Вона дихала повільно та глибоко. Дихала золотом, блакиттю і червоною барвою вина. Відчувала, як у цих барвах розпливається санаторій і його остання тінь, сірі й чорні, прозорі, як клапті желатину, рентгенівські знімки згорнулися і згоріли в малому, яскравому полум'ї. Ліліан очікувала цього й задля цього сюди прийшла. Променисте щастя, найлегше на світі...

Доглядач мусив звернутись до неї двічі.

- Ми закриваємо, мадемуазель.

Вона встала й побачила втомлене, заклопотане обличчя чоловіка. Якусь хвилину не могла зрозуміти, як доглядач не здогадується, що вона відчуває, але, мабуть, навіть чуда, якщо трапляються часто, стають чимось звичним.

- Як довго ви вже тут? - поцікавилася вона.

- Два роки.

- Чи знали ви доглядача, який був тут під час війни?

- Ні.

- Мабуть, це чудово - перебувати тут цілими днями.

- Це моє джерело утримання, - відповів. - Дуже скромне при такій інфляції.

Ліліан витягнула з торбинки банкноту. Очі доглядача зблиснули. То було диво, безперечно, то було диво: хліб, і вино, і життя, і, напевно, також щастя. Вона вийшла на сірий двір і подумала: «Чи чуда справді стають одноманітними, коли людина до них призвичаюється? Вони буденнішають так, як, здавалося, буденніє тут, унизу, поняття життя, змінюючись у світло рутини, яке завжди витісняло світло променистої каплиці?»

Ліліан роззирнулася. Одноманітно яскраве сонце спочивало на дахах в'язниці, але складалося з тих самих променів, які справляли в каплиці свято світла. На подвір'ї крутилися поліцейські, проїхало, підскакуючи на бруківці, авто з приліпленими до заґратованих вікон обличчями в'язнів. Променисте диво між будівлями поліції і суду оточувала атмосфера шаф для актів, злочинців, убивств, процесів, заздності, зла й безпорадного привида, якого людство називало справедливістю. Ліліан раптом згадала Клерфе й усміхнулася. Вона була до цього готова. Відколи він виїхав, то не подав ознак життя. Але це її не гнітило, вона й не очікувала цього. Не відчувала ще в ньому потреби, але добре було знати, що він десь є.

У Римі Клерфе просиджував у бюро, кав'ярнях і майстернях. Вечори проводив із Лідією Мореллі. Спочатку він часто думав про Ліліан, але потім на багато днів забув про неї. Вона зворушувала його, а це стосовно жінок траплялося в нього рідко. Вона була наче гарненьке молоде цуценя, яке перебільшує у всьому, що робить. Але вона, напевно, призвичаїться до тутешнього життя. Ліліан ще вірить, що мусить надолужити все, що оминуло її досі. Незабаром вона впевниться, що ніщо її не оминуло. Розбереться в ситуації і стане такою, як інші – схожа на Лідію Мореллі, але ймовірно не такою досконалою. Ліліан не мала ні скептичної мудрості Лідії, ні її жіночної безсердечності. Вона була добра для легко сентиментального чоловіка з поетичними ідеалами, але не для нього. Ліліан повинна була лишитися з Волковим, який, як здавалося, жив тільки для неї і саме тому її втратив, так буває. Клерфе зник до іншого життя. Він не хотів дозволити втягнути себе в щось глибше. Лідія Мореллі була саме для нього. Ліліан залишиться для нього звабливою, короткою вакаційною пригодою. Для Парижа вона була надто провінційна, надто вимоглива й надто недосвідчена.

Клерфе відчув полегкість, прийнявши це рішення. Після повернення до Парижа він зателефонує до Ліліан і ще раз із нею зустрінеться, щоб усе пояснити. Може, зрештою, і нема чого пояснювати. Вочевидь, таки нема чого пояснювати. Мабуть, вона сама собі давно все пояснила. Тоді навіщо він хотів з нею зустрітися ще? Він не розмірковував над цим надто довго. Чом би й ні? Адже між ними майже нічого не було. Він підписав свій контракт і залишився в Римі ще на два дні.

Того самого дня, що й він, до Парижа їхала Лідія Мореллі. Він їхав на «Джузеппе», вона потягом, бо ненавиділа подорожі автотом і літаком.

Ліліан завжди боялася ночі. Ніч була пов'язана з атаками задухи, з тінями рук, які хапали за горло, з жахливою, нестерпною самотністю смерті. У санаторії упродовж місяців вона не гасила світло, щоб уникнути разючої для очей яскравості сніжних ночей при повному місяці та пригніченості блідих, безмісячних ночей із сірим снігом, який був тоді найбезбарвнішою річчю на світі. Ночі в Парижі були лагіднішими. За вікном була ріка й Нотр-Дам, і час від часу якийсь п'яниця галасував на тротуарі або авто зі скреготом мчало вулицею. Коли надійшли перші сукні, Ліліан не стала ховати їх у шафі, а розвісила по всій кімнаті. Одну сукню, оксамитну, повісила над ліжком, срібну – поряд, так, щоб, прокидаючись уночі від жахить, коли їй здавалося, що вона з тамованим криком падає і падає з нескінченної п'янки в нескінченну п'янку, вона могла простягнути руку й торкнутися своїх суконь, цих рятівних лив, якими вона зуміє піднятися з безформних сірих сутінків до чотирьох стін, до відчуття часу, до людей, до простору й життя. Вона погладжувала їх, відчувала тканину під пальцями, вставляла й починала ходити покоем, часто гола, і сукні оточували її тоді, як приятельки, звисали на своїх вішаках зі стін та дверей шафи, натомість туфлі на тонких, високих підборах, золоті, брунатні й чорні, стояли поруч рядком на комоді, ніби їх залишила зграйка дуже елегантних ангелів Ботічеллі, що відлетіли на коротке нічне богослужіння до Сен-Шапель і повернуться на світанку. Тільки жінка може знати, скільки втіхи може ховатися бодай у капелюшку. Вона мандрувала вночі по кімнаті між своїми речами, милувалася парчею у сьняві місяця, клала на голову капелюшок і приміряла туфлі, а часом сукню, ставала в блідому світлі перед дзеркалом і уважно приглядалася до його матової блискучої поверхні, до свого обличчя, плечей, чи не випинаються кістки ключиці, до своїх грудей, чи не обвисли, і до ніг, чи з внутрішнього боку не з'явилися складки, що свідчать про схуднення. «Ще ні, ще ні», – думала вона і продовжувала свою німу жахливу забаву: інша пара туфель, хвилина в капелюшку, що невідомо яким чином взагалі тримається на голові, кілька штукочок біжутерії, які вночі виглядали так, наче мали якусь чародійну силу. Відображення в дзеркалі, яке посміхалося до неї, не задавало питань, а дивилося на неї так, мовби знало більше, ніж вона сама.

Клерфе витріщив очі, коли побачив її знову – настільки вона змінилася. Він зателефонував до неї після двох днів перебування в Парижі, ніби виконуючи прикрий обов'язок, а більше з цікавості, і, маючи намір лишитися на годину, зостався на цілий вечір. І причиною була не та навала суконь, він спостеріг це відразу, адже він бачив у житті достатньо жінок, які добре одягалися, а на вбранні Лідія Мореллі зналася краще, ніж капрал на муштрі. Ліліан змінилася сама по собі, вона змінилася так, як міняється дівчина, з якою ти розлучився, коли вона була ще незграбним несформованим підлітком, і зустрівся знову, коли вона стала молодою жінкою: ця жінка щойно переступила містичну грань дитинства й хоча ще зберегла його чарівність, проте вже набула таємної впевненості у своїх жіночих чарах. Він думав покинути Ліліан, але тепер радів, що дістав ще один шанс затримати її. За час своєї відсутності він приписував їй перебільшені ознаки провінційної гуски, а невідповідність між інтенсивністю її почуттів і формою їх вираження схильний був сприйняти як своєрідну істерію. Але від усього цього не залишилося й сліду. Натомість палало полум'я, спокійне й сильне полум'я, і Клерфе знав, яке це рідкісне явище. Чому він не спостеріг цього раніше? Передчував, але не розпізнав. Йому здавалося, наче він бачив тоді пструга, кинутого в надто тісний для нього акваріум, пструга, який безперервно наштовхується на стінки й баламутить на дні твань. Тепер голій риби не заважали вже шиби й каміння, вона потрапила у свою стихію і вже ні на що не наштовхувалася, вона втішалася своєю прудкістю і грала барвами веселки, що миготіли на її гладкій шкірі, наче блискавиці.

- Мій стрийко Г'астон хоче влаштувати для мене паті, – сказала Ліліан.

- Справді?

- Так. Хоче видати мене заміж.

- Досі ще?

- Більш ніж будь-коли! Він побоюється не тільки моєї, але також власної руйнації, якщо я й далі купуватиму вбрання.

Вони знову сиділи в ресторані «Гран Вефур». Офіціант приніс, як і тоді, морські язики зі смаженим мигдалем, і вони так само пили молоде монтраше.

- Ти став у Римі неговірким, - сказала Ліліан.

Клерфе поглянув на неї.

- Справді?

Ліліан усміхнулася.

- А може, то через жінку, яка щойно увійшла?

- Яка жінка?

- Якщо треба, я можу тобі її показати.

Клерфе не бачив, як Лідія Мореллі заходила до приміщення. Зауважив її лише тепер. Що в дідька привело її саме сюди? Він не знав чоловіка, з яким вона сиділа, але знав, що звати його Джонсон і, мабуть, він дуже багатий. Лідія справді не галяла часу, відколи вранці Клерфе повідомив їй, що ввечері не зможе з нею зустрітись. Тепер він нагадав собі також, чому Лідія його тут вистежила: торік він часто з нею бував у цьому закладі. Треба бути обережним зі своїми улюбленими ресторанами, подумав він роздратовано.

- Ти з нею знайомий?

- Як і з багатьма іншими, не більше й не менше.

Він бачив, що Лідія спостерігає за Ліліан і знає вже з точністю до ста франків, у що та вбрана, де купила і скільки це коштувало. Клерфе був переконаний, що вона оцінила навіть туфлі Ліліан, незважаючи на те, що не могла їх бачити. Щодо цього Лідія була ясновидицею. Він міг би уникнути цієї ситуації, якби про це подумав, але тепер, якщо вже так сталося, вирішив її використати. Адже найпростіші почуття - це і є найсильніші почуття. І одне з них - ревності. Ліліан почне ревнувати його - тим краще. Він і так уже докоряв собі, що був відсутній надто довго.

- Вона чудово одягнена, - сказала Ліліан.

Клерфе кивнув.

- Вона відома цим.

Тепер Клерфе очікував зауваги щодо Лідії. Вона мала сорок років, впродовж дня виглядала на тридцять, а ввечері на двадцять п'ять, якщо світло цьому сприяло. Світло в закладах, які відвідувала Лідія, завжди їй сприяло. Заувага на тему віку не прозвучала.

- Вона гарна, - сказала Ліліан. - Ти мав з нею роман?

- Ні, - відказав Клерфе.

- То була дурість з твого боку.

Він поглянув на неї заскочено.

- Чому?

- Вона дуже гарна. Звідки походить?

- Італійка.

- З Рима?

- Так, з Рима. Чому ти питаєш? Ревнуєш?

Ліліан поставила на стіл чарку з жовтим шартрезом.

- Бідолашний Клерфе, - сказала вона. - Я не ревнива. Я не маю на це часу.

Клерфе уважно подивився на неї. У вустах будь-якої іншої жінки така відповідь здалася б йому банальністю, але у вустах Ліліан це звучало не так, і Клерфе зрозумів це. Вона говорила щиро. Щосекунди він дедалі дужче шаленів, сам не знаючи чому.

- Говорімо про щось інше.

- Чому? Тому, що ти повернувся до Парижа з іншою жінкою?

- Абсурд! Звідки ця нісенітниця спала тобі на думку?

- Хіба це неправда?

Клерфе завагався на хвилю.

- Так, правда.

- Ти маєш дуже добрий смак.

Він мовчав, чекаючи наступного питання. Клерфе мав рішучість казати правду. Позавчора думав, що може тримати Ліліан на боці, а тепер, коли бачив обох водночас, хотів тільки її. Знав, що потрапив у власну пастку, і через те злився, але знав також, що ніщо не зможе тут щось змінити, а тим більше логіка. У цей момент Ліліан від нього вислизнула, та й то найнебезпечнішим чином, без боротьби. Щоб її повернути, він не мав іншого виходу, як зробити найважчу річ у боротьбі, що супроводжується зазвичай тільки перед дзеркалом: зізнатися, при тому не програвши.

- Я не хотів у тебе закохуватися, Ліліан.

Вона усміхнулася.

- Це ще не засіб на закоханість. Так поведуться тільки школярі.

- У коханні ніхто не дорослий.

- Кохання... - промовила Ліліан. - Яке це містке слово! І скільки всього в ньому криється! - Зиркнула на Лідію Мореллі. - Усе набагато простіше, Клерфе. Ходімо?

- Куди?

- Я хочу повернутися до свого готелю.

Клерфе нічого не відповів і заплатив. Кінець, подумав він.

Вони вийшли центральним входом повз столик Лідії, яка вдала, що не бачить їх. Авто Клерфе було припарковане на тротуарі перед рестораном. Ліліан показала на «Джузеппе».

- Тут стоїть твій зрадник. Завези мене до готелю.

- Ні. Ходімо ще до Пале-Рояля. Сад ще відкритий? - поцікавився він у паркувальника.

- Арки, пане.

- Я знаю цей сад, - сказала Ліліан. - Що ти хочеш робити? Стати двоєженцем?

- Дай спокій! Ходімо.

Вони пройшли в арки палацу. Був холодний вечір, що міцно пахнув землею і весною. Рвучкий вітер, що проникав згори до саду, був теплішим за ніч, котра загусала між мурами. Клерфе зупинився.

- Нічого не кажи. І не проси мене нічого пояснювати: я не вмю цього.

- Що ти мав би мені пояснити?

- Ти вважаєш, що нічого?

- Справді нічого, - сказала Ліліан.

- Я кохаю тебе.

- Бо я не роблю тобі сцен?

- Ні, - сказав Клерфе. - То було б страшне. Я кохаю тебе, бо ти робиш мені незвичайну сцену.

- Я не роблю тобі жодної сцени, - відказала Ліліан і защепила міцніше на шії вузький хутрянний комір жакета. - Я ледве чи знаю, як до цього братися.

Ліліан стояла перед ним, неспокійний вітер розвіював її волосся. Вона здавалася йому цілком чужою жінкою, жінкою, якої ніколи не знав і яку вже втратив.

- Я кохаю тебе, - повторив Клерфе, узяв її за плечі й поцілував. Відчув слабкий запах її волосся і гіркий запах парфумів, що бив від її шиї. Вона не опиралася йому. Спочивала в його обіймах з широко відкритими очима й відсутнім зором, мовби вслухалася в звуки, що долинали з вітром.

Втративши терпіння, він струснув нею.

- Скажи щось! Зроби щось! Краще вже прожени мене! Дай мені ляпаса! Але не будь, як кам'яна статуя.

Вона випросталася, і він пустив її.

- Навіщо тебе проганяти? - запитала Ліліан.

- Ти хочеш, щоб я залишився?

- Хотіти щось - це сьогодні таке важке слово, наче з литого заліза. І що з цим робити? Чавун так легко тріскає. Ти відчуваєш вітер? Чого він хоче?

Клерфе поглянув на неї.

- Я думаю, що все, що ти кажеш, це серйозно, - вражено сказав він згодом.

Вона усміхнулася.

- Чом би й ні? Я казала тобі, що все набагато простіше, ніж ти вважаєш.

Він помовчав, не знаючи, що має тепер зробити.

- Добре, - мовив нарешті, - я завезу тебе до готелю.

Вона йшла спокійно поруч. «Що зі мною робиться? - думав він. - Я розгублений і злий на неї та на Лідію Мореллі, а тим часом єдина особа, на яку я повинен злитися, - це я сам».

Вони зупинилися біля авта. У цей момент у дверях ресторану з'явилася Лідія зі

своїм супутником. Вона думала вдруге зігнорувати Клерфе, але її цікавість перемогла. Крім того, вона зі своїм товаришем мусили почекати, поки паркувальник виведе авто Клерфе з вузького паркінгу, щоб дістатися до свого. Лідія з вишуканою фамільярністю привіталася з Клерфе і представила свого товариша. Спритність, з якою вона взялася з'ясовувати, ким є Ліліан і звідки походить, була вражаюча. Клерфе думав, що треба спробувати захистити Ліліан, але незабаром з'ясувалося, що в цьому нема потреби. У той час, як обидва паркувальники, перегукуючись, пересували машини туди й назад, затримуючи рух, а він із товаришем Лідії розмовляли про авта, між жінками зав'язалася невинна на перший погляд розмова, в якій атаки й демонстрації були сповнені вбивчої чемності. Лідія Мореллі перемогла б напевно в цьому нерівному поєдинку – вона була старша за Ліліан, а крім того, набагато спритніша й підступніша – але, здавалося, її удари потрапляли у вату. Ліліан ставилася до неї з такою обеззброювальною наївністю і такою образливою пошаною, що уся тактика її суперниці виявилася марною. Лідія була показала себе як неврастенічка й тим самим наполовину вже програла. Навіть її товариш зауважив, що з двох жінок вона була найбільш меркантильною. Та й старшою.

- Ваше авто, пане, – сповістив паркувальник Клерфе.

Клерфе виїхав з вулички і повернув у найближчий провулок.

- То був вищий клас, – сказав він Ліліан. – Вона не знає, ким ти є, звідки походиш і де живеш.

- Якщо захоче, завтра може дізнатися, – відказала спокійно Ліліан.

- У кого? У мене?

- У мого кравця. Вона впізнала, з якої майстерні походить моя сукня.

- І тобі байдуже?

- Ще й як! – сказала і глибоко вдихнула нічне повітря. – Проїдьмо площею Згоди. Сьогодні неділя, фонтани будуть підсвічені.

- У мене враження, що тобі все байдуже, чи ні? – поцікавився Клерфе.

Вона обернулася до нього, усміхнувшись.

- У певному, дуже особливому сенсі – так.

- Саме так я й думав. Що з тобою сталося?

«Я знаю, що помру, – думала вона, відчуваючи, як світло ліхтаря ковзає її обличчям. – І знаю це краще за тебе, ось у чому вся справа, ось чому те, що здається тобі просто хаотичним нагромадженням звуків, для мене і плач, і крик, і триумф, ось чому те, що для тебе є повсякденним, я сприймаю як щастя, як дар долі».

- Поглянь, фонтани! – сказала вона.

Він повільно об'їхав майдан. Під срібно-сірим паризьким небом піднімалися блискучі промені, взаємно перепліталися і, мов закохані, кидалися в обійми. Фонтани шуміли, обеліск стояв освітлений тисячолітнім блиском свого існування, наче вертикальна, світла вісь серед непостійності фонтанів, які струменіли в небо й замирали, долаючи земне тяжіння лише на мить, а потім, упокорені, знову прямували вниз, наспівуючи найдавнішу колискову на світі – монотонний гімн води, гімн про вічне відродження матерії і вічне знищення особистості.

- Яка краса! – захопилась Ліліан.

- Так, – кивнув Клерфе. – Тут стояла гільйотина. По той бік майдану стяли Марію-Антуанетту. Тепер тут струменіють фонтани.

- Їдьмо ще в Рон-Пуен, - сказала Ліліан. - Там теж є фонтани.

Клерфе мовчки їхав Єлисейськими полями. На Рон-Пуен вони почули той самий гімн спіненої води. Але тут навколо фонтанів виріс мініатюрний гай жовтих тюльпанів, які, наче виструнчені пруські солдати під час муштри, нащетинилися лісом багнетів.

- І все це тобі теж байдуже? - запитав він.

Ліліан на хвильку зосередилась. Повільно відірвала погляд від плюскоту й ночі. «Він мучиться, - подумала вона. - Як легко мені було викликати в ньому розкаяння!»

- Сподіваюся, байдуже, - сказала вона. - Я мовби розчиняюся, дивлячись на це. Хіба ти не розумієш мене?

- Ні. Я не хочу розчинятися ні в чому, я хочу завжди відчувати себе сильним.

- Я теж хочу.

- Власне, це й я маю на увазі. Коли людина не опирається, це дуже помагає.

У нього було величезне бажання - зупинити машину й поцілувати її, але він не знав, чим це може закінчитися. Він почувався якось дивно обманутим і радше б виїхав на клумбу, зім'яв жовті тюльпани, розкидав усе навкруги і, пригорнувши Ліліан, помчав з нею кудись. Але куди? Забрати її в якусь печеру, сховок, або назавжди залишитися прикованим до цього запитального погляду, до очей, які, як йому здавалося, ніколи не дивилися на нього відверто.

- Я кохаю тебе, - мовив він. - Забудь про все. Забудь про ту жінку.

- Чому? Навіщо тобі бути самому? Ти думаєш, я весь цей час була сама?

«Джузеппе» раптом підстрибнув і завмер. Клерфе знову ввімкнув мотор.

- Ти маєш на увазі санаторій? - запитав він.

- Я маю на увазі Париж.

Він пильно подивився на неї. Вона посміхнулася.

- Я не можу бути сама. А тепер відвези мене до готелю. Я втомилася.

- Добре.

Клерфе поїхав уздовж Лувру, біля Консьєржері й через міст Сен-Мішель. Він був роздратований і безпорадний. Він би із задоволенням надавав ляпасів Ліліан, але не мав права: адже вона призналася йому в тому ж, у чому він до цього признався їй. Сумніватися ні в чому не доводилося. Клерфе хотів тільки одного - втримати її. Ліліан раптом стала для нього дорожчою, бажанішою над усе. Він мусить щось зробити. Не можна так просто розпрощатися з нею біля входу в готель. Тоді вона більше не повернеться до нього. Зараз його останній шанс. Щоб утримати її, треба знайти якесь магічне слово, інакше вона вийде з машини і з відсутнім виглядом, посміхнувшись, поцілує його та зникне в дверях готелю. Її назавжди поглине цей готель, вестибюль якого пропах рибною юшкою і часником, вона підніметься перекошеними вищербленими сходишками, пройде повз буфет, за яким дримає портьє, маючи під рукою шмат ліонської ковбаси і пляшку столового вина, і останне, що залишиться в пам'яті у Клерфе, - це тонкі світлі щиколотки Ліліан у напівтемряві вузького проходу, щиколотки, що підіймаються сходишками одна за одною. А коли Ліліан опиниться у себе в кімнаті, у неї за спиною раптом виростуть крила й вона, випурхнувши на вулицю, полетить, але не до каплиці Сен-Шапель, про яку сьогодні оповідала, а сидячи на дуже елегантній мітлі, мабуть, теж від Баленсіаги або Діора, полетить на відьомський шабаш, де будуть самі чорти у

фраках, які побили всі рекорди у швидкості, вільно володіють шістьма мовами, вивчили всіх філософів від Платона до Хайдеггера й на додаток ще були віртуозами-піаністами, світовими чемпіонами з боксу й поетами.

Портє позіхнув і прокинувся.

- У вас є ключ від кухні? – запитав Клерфе.

- Звісно. Мінеральна? Шампанське? Пиво?

- Будь ласка, принесіть з холодильника слоїк кав'яру.

- До холодильника я не можу дістатися, пане. Ключ у мадам.

- Тоді прошу збігати до ресторану «Лаперуз» на розі й принести від них кав'яр. Вони ще відкриті. Ми почекаємо тут. А в цей час я виконуватиму ваші обов'язки.

Він дістав із кишені гроші.

- Я не хочу кав'яру, – мовила Ліліан.

- А чого ти хочеш?

Вона завагалася.

- Клерфе, – сказала вона врешті. – У мене о цій порі досі не був жоден чоловік. Адже ти саме це хочеш знати?

- Правда, – втрутився портє. – Мадам завжди повертається додому сама. Це ненормально, месє. Принести вам шампанське? У нас ще є шампанське урожаю тридцять четвертого року, «Дом Периньон».

- Тягніть його сюди. Ви – золото! – вигукнув Клерфе. – А що у вас буде перекусити?

- Мені хочеться такої ковбаси, – Ліліан показала на вечерю портє.

- Я віддам вам свою, мадам. У буфеті її скільки завгодно.

- Принесіть ковбасу з буфету, – сказав Клерфе. – І ще шматок чорного хліба і шматок брі.

- І пляшку пива, – додала Ліліан.

- А шампанського не хочете, мадам?

Обличчя портє спохмурніло: він подумав про те, що його чайові змаліють.

- У будь-якому разі принесіть пляшку «Дом Периньон», – сказав Клерфе, – хоч би для мене одного. Я хочу сьогодні якимось відсвяткувати.

- Що саме?

- Вибух почуттів. – Клерфе зайняв місце портє. – Ідіть! Я за вас почергую.

- А ти вмієш користуватися цією штукаю? – запитала Ліліан, показуючи на дошку чергового.

- Звичайно. Навчився під час війни.

Вона сперлася ліктем на стіл.

- Ти багатьох речей навчився на війні, правда?

- Більшість. Адже майже завжди є якась війна.

Клерфе занотував замовлення пляшки мінеральної води й побажання якогось мандрівника, щоб його розбудили о шостій ранку. Здивованому лисому чоловікові подав ключ до 12-го покою, а двом молодим англійкам ключі до номерів 24 і 25. З вулиці увійшов якийсь добряче захмелений чоловік і хотів довідатися, чи Ліліан вільна та скільки коштує.

- Тисячу доларів, - сказав Клерфе.

- Ти хіба здурів, стільки не коштує жодна жінка, - відказав пияк і зник серед ночі та плюскоту води на набережній.

Портъє приніс пляшки і ковбасу й заявив, що, якщо вони ще щось потребуватимуть, він готовий знову податися до «Тур д'Аржан» або в «Лаперуз». У нього, мовляв, є ровер.

- Завтра, - сказав Клерфе. - У вас знайдеться вільна кімната?

Портъє подивився на нього як на божевільного.

- Але ж у мадам є кімната.

- Мадам заміжня. Вона - моя дружина, - сказав Клерфе, черговий раз шокуючи портъє, бо він уже перестав розуміти, навіщо ж тоді знадобився «Дом Периньон».

- Шостий номер вільний, - сказав він. - Якраз поруч із мадам.

- Добре. Віднесіть усе туди.

Портъє відніс закупи і, побачивши чайові, заявив, що, коли треба, він готовий хоч усю ніч роз'їжджати на ровері, виконуючи доручення месъє. Клерфе дав йому картку паперу, де було записано, що він має купити та покласти вранці перед його дверима зубну щітку, шматок мила й таке інше. Портъє пообіцяв усе виконати й пішов. Потім він ще раз повернувся - приніс лід - і нарешті зник остаточно.

- Я подумав, що ніколи більше не побачу тебе, якщо залишу сьогодні увечері сам, - сказав Клерфе.

Ліліан сіла на підвіконня.

- Я про це думаю щоночі.

- Про що?

- Що ніколи вже цього всього не побачу.

Він відчув гострий біль. Її ніжний профіль вирізнявся на тлі ночі за вікном. Вона раптом здалася йому жахливо самотньою, саме самотньою, а не покинутою.

- Я кохаю тебе, - мовив він. - Не знаю, потребуєш ти цього чи ні, але я кажу правду. - Вона не відповіла. - Ти ж розумієш, я говорю так не через нинішній вечір, - продовжував він, сам не усвідомлюючи, що бреше. - Забудь сьогоднішній вечір. Це вийшло випадково, я вчинив безглуздо, я геть заплутався. Нізачо у світі я не хотів би тебе ранили.

Вона ще трохи помовчала.

- Мені здається, що в певному сенсі мене неможливо поранити, - промовила вона в задумі. - Я щиро так вважаю. Можливо, це компенсація за щось інше.

Клерфе не знав, що сказати. Він розумів, що вона має на увазі, але волів думати, що все якраз навпаки.

- Уночі твоя шкіра світиться, як мушля зсередини, - сказав Клерфе. - Вона не поглинає світло, вона відбиває його. Ти дійсно питимеш пиво?

- Так. І ще дай мені трохи цієї ліонської ковбаси. З хлібом. Тебе це не дуже шокує?
- Мене ніщо не шокує. У мене таке відчуття, ніби я завжди чекав цієї ночі. Весь той світ, який тягнеться позаду конторки порт'є, що просмерділа часником, загинув. Тільки ми одні встигли врятуватися.
- Хіба ми встигли?
- Так. Чуєш, як тихо стало навкруги?
- Це ти став тихим, - відповіла вона. - Тому що домігся свого.
- Хіба я домігся? Мені здається, я потрапив до якогось салону моди.
- Ах, мої мовчазні друзі! - Ліліан подивилася на сукні, розвішені по кімнаті. - Ночами вони мені розповідали про казкові бали й карнавали. Але сьогодні вони мені вже не потрібні. Може, зібрати їх і повісити в шафу?
- Нехай залишаться. Що вони тобі розповідали?
- Багато чого. Іноді навіть про море. Я ж бо не бачила моря.
- Ми поїдемо до моря, - сказав Клерфе. Він передав їй холодну склянку з пивом. - За кілька днів. Мені треба на Сицилію. Там будуть перегони. Але в мене немає шансів перемогти. Їдь зі мною.
- А ти завжди хочеш бути переможцем?
- Іноді це дуже доречно. Ідеалісти вміють знаходити застосування грошам.
- Ліліан розсміялася.
- Я розповім це дядькові Ґастону.
- Клерфе уважно дивився на сукню з тонкої сріблястої парчі, що висіла в узголів'ї ліжка.
- Ця сукня якраз для Палермо, - мовив він.
- Я вдягала її вчора пізно вночі.
- Де?
- Тут.
- Сама?
- Сама, якщо ти хочеш знати. Я веселилася з Сен-Шапель, пляшкою вина, Сеною і місяцем.
- Більше ти не будеш сама.
- Я й не була настільки сама, як ти думаєш.
- Знаю, - сказав Клерфе. - Я кажу, що кохаю тебе, так ніби ти маєш бути мені вдячна. Але я так не думаю. Просто я так примітивно висловлююсь, бо то для мене таке незвичайне.
- Ти не висловлюєшся примітивно.
- Кожен чоловік це робить, коли не бреше.
- Ходи, - сказала Ліліан. - Відкрий пляшку «Дом Периньон». З хлібом, ковбасою і пивом ти здаєшся мені надто невпевненим, загальним і дуже легко скочуєшся до філософування. Що ти так нюхаєш? Чим я пахну?

- Часником, місяцем і брехнею, яку я ніяк не можу розпізнати.

- Ну й слава Богу. Вернімося на землю і вже тримаймося її. Людина так легко від неї відривається, коли є повня. А мрії нічого не важать.

Десь співала канарка. Клерфе почув її крізь сон. Прокинувшись, він роззирнувся. Хвильку не міг зрозуміти, де знаходиться. Сонячні відблиски від білих хмар і річки танцювали на стелі, кімната здавалася перекинutoю догори дригом. Стелю обрамляв ясно-зелений сатиновий фриз. Двері до лазнички й вікно в ній були відчинені, і Клерфе побачив клітку канарки, що висіла у вікні навпроти по той бік двору. У глибині за столом сиділа жінка з потужним бюстом і жовтим волоссям, наскільки Клерфе міг розгледіти, перед нею стояв не сніданок, а обід і півпляшка бургундського.

Клерфе пошукав свого годинника. То не була ілюзія – годинник показував дванадцять. Він уже цілий місяць не спав так довго й раптом відчув вовчий голод. Обережно відчинив двері. На порозі лежав згорток, у якому виявилось усе, що він замовив напередодні увечері. Портъє дотримав обіцянки. Клерфе розпакував приладдя, наповнив ванну водою, вимився і одягнувся. Він покинув Ліліан пізно вночі. Вона заснула поруч нього, і він вирішив, що буде краще, якщо він піде до себе в номер. Канарка все ще співала. Товста блондинка пила тепер каву з яблучним пирогом. Клерфе підійшов до другого вікна, яке виходило на набережну.

Вуличний галас ударив у його вуха з усією силою. Будки книгарів були відчинені, а річкою, виблискуючи на сонці, плыв буксир із гавкучим шпіцом на кормі. Клерфе нахилився і побачив у сусідньому вікні Ліліан. Не помічаючи, що Клерфе спостерігає за нею, вона висунулася з вікна й дуже зосереджено й уважно спускала на мотузці плескати кошик. Якраз під ними, біля дверей ресторану, розташувався продавець вустриць зі своїми ящиками. Ця процедура була йому, мабуть, знайома. Коли кошик спустився, продавець виклав його дно мокрими водоростями й поглянув угору.

- Морену? Белону? Белони сьогодні кращі.

- Шість белон, - відповіла Ліліан.

- Дванадцять, - додав Клерфе.

Ліліан повернула голову й засміялася.

- А ти не хочеш поснідати?

- Я хочу вустриць. І пляшку легкого вина замість помаранчевого соку.

- Дванадцять? - запитав продавець.

- Вісімнадцять, - відповіла Ліліан, а потім, звертаючись до Клерфе, додала: - Іди сюди. І принеси вино.

Клерфе пішов до ресторану по пляшку вина й келихи. Приніс також хліб, масло та шматок сиру.

- І часто ти це проробляєш? - запитав він.

- Майже щодня. - Ліліан показала листа. - Післязавтра бал на мою честь у стрійка Гастона. Ти хочеш бути запрошеним?

- Ні.

- Добре. Зрештою, це суперечило б меті обіду: знайти для мене багатого жениха. А може, ти багатий?

- Я буваю багатий лише на кілька тижнів. Якщо знайдеться досить багатий жених, ти вийдеш за нього?

- Налий мені вина, - відповіла вона, - і не мели дурниць.

- Від тебе всього можна чекати.
- Відколи?
- Я багато думав про тебе.
- Коли?
- Уві сні. Твої вчинки ніколи не можна передбачити. Ти підкоряєшся особливим, невідомим мені законам.
- Добре, що ти думав про мене, - сказала Ліліан. - Це ніколи не зашкодить. Що ми робитимемо пополудні?
- Сьогодні вдень ти поїдеш зі мною в готель «Ріц». Там я тебе посаджу хвилин на п'ятнадцять у холі, в якомусь затишному куточку, і дам кілька журналів, а сам переодягнуся. Потім ми пообідаємо на зло дядькові Гастону. - Вона подивилася у вікно й нічого не відповіла. - Якщо хочеш, я згоден піти з тобою перед цим у каплицю Сен-Шапель, або в собор Паризької Богоматері, або навіть у музей. Найнебезпечніше те, що в тобі уживаються і синя панчоха, і грецька гетера часів занепаду, яку доля закинула до Візантії. Загалом я готовий на все, можу вирушити на Ейфелеву вежу або прогулятися Сеною на пароплавчику.
- Прогулянку Сеною я вже якось відбула. Там мені запропонували стати коханкою багатого різника з власною трикімнатною квартирою.
- А на Ейфелевій вежі ти була?
- Туди я поїду з тобою, коханий.
- Так я й думав. Ти щаслива?
- А що це таке?
- І далі не знаєш? Зрештою, хто це справді знає? Може, це танець на кінчику голки.
- Ліліан повернулася з прийняття в стрійка Гастона. До готелю її відвіз своїм автом віконт де Пестре. Вона відбула жахливий нудотний вечір із чудовою їжею. Присутніми були кілька жінок і шість чоловіків. Жінки були їжакуваті, від них біла ворожість, поєднана з цікавістю. Жодна з жінок не була елегантна, і всі вони були заміжні. З чоловіків четверо виявилися неодруженими та ще й заможними, двоє були молодих, а найстаріший і найбагатший був віконт де Пестре.
- Чому ви живете на лівому березі? - запитав він. - З романтичних спонукань?
- Випадково. Це найкраща спонука з усіх, які я знаю.
- Вам треба жити на Вандомській площі.
- Просто вражаюче, - сказала Ліліан. - Стільки людей знають краще, де мені жити, ніж я сама.
- На Вандомській площі в мене є помешкання, щось на зразок художнього ательє, де я ніколи не буваю.
- Ви хочете здати його мені?
- А чом би й ні?
- Скільки це коштуватиме?
- Навіщо нам говорити про гроші? - Пестре засовгався на сидінні. - Подивитися його коли-небудь. Воно у вашому розпорядженні, варто вам тільки захотіти.

- Без жодних умов?

- Без жодних. Звичайно, я буду радий, якщо ви погодитеся при нагоді піти зі мною до ресторану, але це не є жодною умовою.

- Отже, безкорисливі люди ще не перевелися на світі, - мовила Ліліан.

- Коли ви оглянете помешкання? Хочете завтра? Чи можу я забрати вас завтра на обід?

Ліліан подивилася на його вузьке обличчя з білою щіткою вусиків.

- Власне кажучи, стрийко хоче видати мене заміж, - сказала вона.

Пестре розсміявся.

- У вас іще багатьох часу попереду. Ваш стрий дещо старомодний.

- У помешканні вистачить місця для двох?

- Гадаю, що так. А чому ви запитуєте?

- На випадок, якщо я захочу оселитися там з моїм приятелем.

Хвильку Пестре уважно дивився на неї.

- Про такий варіант теж слід подумати, - сказав він після паузи, - хоча, відверто кажучи, для двох помешкання дещо тіснувате. А чом би вам не пожити якийсь час самій? Спершу гарненько оглянете Париж. Тут перед вами відкриється багато можливостей.

- Маєте рацію.

Авто зупинилося, і Ліліан вийшла.

- То о котрій годині заїхати по вас завтра? - запитав віконт.

- Я ще подумаю. Ви не заперечуєте, якщо я запитаю стрийка Гастона?

- На вашому місці я б цього не робив. Навіщо даремно його тривожити? Та ви цього й не зробіть.

- Чому?

- Той, хто про це запитує, ніколи так не чинитиме. Ви дуже вродлива й молода, мадемуазель. Я був би щасливий подбати для вас про оправу, яка вам личить. Повірте мені, людині вже немолодій, наскільки б вам тут усе не здавалося привабливим, але це - втрачений час. Вам потрібна розкіш, велика розкіш. Пробачте за цей комплімент, але в мене набите око. Добраніч, мадемуазель.

Ліліан піднялася сходами. Спочатку виставка женихів, влаштована стрийком Гастоном, не викликала в ній нічого, окрім убивчої іронії. Вона здавалася собі вмирущим вояком, якого спокушають принадами життя. Але потім їй раптом стало нудно. Вона відчула себе так, немов була єдиною здоровою особою серед усіх цих людей, які гнили живцем. Їхні розмови були для неї незрозумілі. Усе, до чого вона ставилася байдуже, вони вважали найважливішим, а те, чого вона прагнула, було чомусь для них табу. Пропозиція віконта де Пестра здалася їй, мабуть, найрозумнішою.

- Ну, як, стрийко Гастон був на висоті? - пролунав у коридорі голос Клерфе.

- Ти тут? Не пішов у нічний ресторан і не п'єш?

- Я втратив смак до таких речей.

- Ти чекав мене?

- Так, - сказав Клерфе. - Через тебе я стану страшенно добродішним. Не хочу більше пити. Без тебе.

- А раніше ти пив?

- Так. У проміжках між перегонами завжди пив. Часто це були проміжки між аваріями. Думаю, що я пив зі страху. А може, щоб утекти від самого себе. Тепер усе це минуло. Сьогодні вдень я був у каплиці Сен-Шапель. А завтра збираюся навіть до музею Клоні. Хтось зі знайомих, що бачили тебе зі мною, стверджує, що ти схожа на кралю з однорогом, яка зображена на гобелені, що висить у цьому музеї. Ти маєш великий успіх. Ну як, підемо ще кудись?

- Цього вечора ні.

- Сьогодні ти була в гостях у буржуа, для яких життя - це кухня, салон і спальня, де вже їм зрозуміти, що життя - це вітрильник, на якому надто багато вітрил, так що в будь-який момент він може перекинутися. Тепер ти мусиш відпочити.

Очі Ліліан зблиснули.

- Ти все-таки випив?

- Та ні, мені це не конче. Невже тобі не хочеться ще кудись поїхати?

- Куди?

- На будь-яку вулицю і в усі кнайпи, про які ти щось чула. Ти чудово вбрана. Ти чудово вбрана, але змарнувала таку прекрасну сукню на кандидатів стрійка Гастона. Цю сукню ми за будь-яких умов зобов'язані вивести на світло, навіть якщо ти сама не бажаєш виїжджати. Щодо суконь існують відомі зобов'язання.

- А щодо людей - ні?

- Звичайно, ні.

- Добре. Але їдьмо повільно. Багатьма вулицями. Усі вони без снігу. З квітничарками на кожному розі. І ми заладуємо ціле авто фіялками.

Клерфе випровадив «Джузеппе» з лабіринту вулиць біля набережній і чекав перед дверима готелю. Ресторан поруч із готелем якраз зачиняли.

- Сумуючий коханець, - вимовив хтось поруч з ним. - Чи не надто ти старий для цієї ролі? - Біля Клерфе стояла Лідія Мореллі. Вона щойно вийшла з ресторану, випередивши свого супутника.

- Безумовно, - відповів він. - У цьому й полягає уся чарівність!

Лідія закинула на плече край білого хутра.

- Нова роль! Доволі провінційна, мій любий. З молодістю гускою!

- Ось це комплімент, - відповів Клерфе. - Якщо вже ти так кажеш, отже, вона чарівна.

- Що? Чарівна! Оце дурненьке створіннячко з трьома сукнями Баленсіаґи?

- Три? Гадаю, вона має їх принаймні тридцять. На ній вони щоразу виглядають по-новому, - Клерфе розсміявся. - Відколи це ти, мов сищик, вистежуєш гусок і дурненьких створіннячок?

Лідія зібралася було сказати йому ще кілька ядучих слів, але тут із ресторану вийшов її супутник. Схопивши руку свого кавалера з таким виглядом, наче то була

зброя, Лідія пройшла повз Клерфе. Ліліан з'явилася за кілька хвилин.

- Мені щойно сказали, що ти чарівлива, - повідомив її Клерфе. - Час тебе кудись заховати.

- Тобі було нудно чекати?

- Ні. Якщо хтось довго нікого не чекав, очікування молодить його на десять років. А то й на всі двадцять. - Клерфе подивився на Ліліан. - Мені здавалося, що я вже ніколи не чекатиму.

- А я завжди чогось чекала. - Ліліан подивилася услід обстриженій на бубон жінці в кремових коронках, що вийшла з ресторану, на ній було намисто з діамантів завбільшки з горіх.

- Як воно виблискує! - сказала Ліліан.

Клерфе нічого не відповів. Коштовності були для нього небезпечною темою, якщо вони захоплять увагу Ліліан, завжди знайдуться люди, які зуміють краще, ніж він, задовольнити її примхи.

- Не для мене, - сказала зі сміхом, мовби відгадавши його думки.

- Ти вбрала нову сукню? - запитав.

- Так. Сьогодні надіслали.

- Скільки їх тепер у тебе?

- Вісім разом із цією. Чому ти запитав?

Лідія Мореллі здавалася добре інформованою. І те, що вона сказала, ніби суконь три, нормально.

- Стрийко Гастон жахається, - зауважила Ліліан, розсміявшись. - Усі рахунки я відправила йому. Він не знає тільки одного: цих суконь мені вистачить на все життя. А тепер рушаймо в найкращий нічний клуб, який знаєш. Ти маєш рацію, у суконь теж є свої права.

Була четверта ранку.

- Поїдемо кудись іще? - запитав Клерфе.

- Так, поїдемо, - кивнула Ліліан. - Ти не втомився?

Клерфе знав, що він не має права запитувати Ліліан, чи не втомилася вона.

- Поки що ні, - сказав він. - Тобі подобається?

- Усе чудово!

- Добре, тоді поїдемо в інший ресторан. З циганським хором.

І Монмартр, і Монпарнас, хоч і з деяким запізненням, усе ще переживали післявоєнний чад. Строкаті лігва кабаре й нічних ресторанів тонули в тумані, мовби знаходилися під водою. Усе, що тут відбувалося, було нескінченим повторенням одного й того самого. Без Ліліан Клерфе люто нудьгував би, але для неї усе це було новим, вона бачила не те, що є насправді, і не те, що бачили інші, а те, що хотіла побачити. У її очах нічні ресторани, що дерли шкуру з клієнтів, перетворювалися на вогнища життя, а оркестри, що ганялися за чайовими, давали концерти здійснених мрій. Зали, заповнені фордансерами, нуворишами, вульгарними й безглуздими кралеями, - усіма тими, хто не вертався додому, бо не знав, як убити час, або ж тому, що розраховував на легку пригоду або на якусь угоду, ставали в її очах іскристим виром, бо вона цього хотіла та прийшла сюди заради цього.

«Ось що відрізняє її від тих, хто товчється тут, – думав Клерфе. – Усі вони прагнуть або пригод, або бізнесу, або заповнити гармонійним галасом порожнечу в собі. Вона ж полює на життя, тільки на життя, вона, мов навіжена, полює на нього, наче життя – це білий олень або казковий одноріг. Вона так віддається гонитві, що її азарт заражає інших, вона не знає гальм, не дивиться на боки. З нею почуваєшся то підупалим стариганом, то молодиком, і тоді з глибин забутих років раптом випливають обличчя, прагнення і тіні снів, а потім несподівано, мов спалах блискавки в сутінках, з'являється давно забуте відчуття неповторності життя».

Цигани нахилилися над столиком, уважно стежачи своїми оксамитовими очима, і грали. Ліліан слухала зачаровано. «Для неї все це справжнє, – думав Клерфе, – степ, самотня скарга ночі, самотність, перше вогнище, біля якого людство знайшло сховище, навіть найдавніша, найзаяложеніша й найсентиментальніша пісня є для неї гімном людства, у кожній такій пісні їй вчуваються і скорбота, і бажання втримати нестримне. Можливо, Лідія Мореллі мала рацію: в цьому було щось провінційне, але цур йому й пек, якщо не саме через це я мушу її обожнювати».

– Мабуть, я надто багато випив, – мовив він.

– Що означає «надто багато»?

– Коли втрачаєш відчуття власного «я».

– Якщо так, я завжди буду пити надто багато. Я не люблю свого «я».

«Нічого не боїться, – подумав Клерфе. – І якщо це кубло є для неї відображенням життя, то кожна банальність звучить для неї так само чарівно й розумно, як вона, напевно, звучала, коли її вимовили вперше. Це просто нестерпно. Вона знає, що повинна померти, і звиклася з цією думкою, як люди звикаються з морфієм, ця думка перетворює для неї весь світ, вона не знає страху, її не лякають ні вульгарність, ні блюзнірство. Чому ж я, до дідька, відчуваю щось на зразок жаху, замість того щоб, не замислюючись, кинутися у вир?»

– Я обожнюю тебе, – сказав він.

– Не кажи цього так часто. Для цього треба бути дуже незалежним.

– Але не в твоєму випадку.

– Тоді говори про це раз у раз, – промовила вона. – Мені це необхідно, як вода й вино.

Клерфе розсміявся.

– Адже ми обоє праві, втім, кому до цього яке діло? Куди ми підемо?

– У готель. Я хочу виселитися.

Клерфе вирішив нічому не дивуватися і сказав:

– Добре, тоді поїдемо пакувати твої речі.

– Я вже спакувалася.

– Куди ти хочеш переїхати?

– До іншого готелю. Уже дві ночі підряд о цій порі телефонує мені якась жінка й каже, щоб я забиралася звідси, бо тут мені не місце. І багато чого іншого в тому ж дусі.

Клерфе подивився на Ліліан.

– Чому ти не скажеш портъє, щоб він не з'єднавав тебе з нею?

- Я казала, але їй завжди вдається додзвонитися. Учора йому сказала, що вона моя мати. Вона говорить з акцентом, ця жінка не французенка.

«Лідія Мореллі», - подумав Клерфе.

- Чому ти мені нічого про це не казала?

- Навіщо? А «Ріц» заповнений?

- Ні.

- То добре. Стрийко Ґастон знепритомніє, коли дізнається, де я мешкатиму завтра.

Речі Ліліан не були запаковані. Клерфе позичив у портъє велетенську скриню, яку залишив під час відступу німецький майор, і запакував до неї вбрання Ліліан. Вона сама сиділа на ліжку та сміялася.

- Мені прикро, що я звідси йду, - сказала. - Я тут усе дуже полюбила. Але я люблю без печалі. Ти розумієш це?

Клерфе підвів голову.

- Боюся, що так. Ти не шкодуєш за тим, що покидаєш.

Вона знову розсміялася, сидячи на ліжку з витягнутими ногами і з келихом вина.

- Тепер усе вже не важливо. Якщо я пішла з санаторію, то можу піти звідусіль.

«Так вона піде й від мене, - подумав Клерфе, - з тією ж легкістю, з якою люди міняють готелі».

- Дивися, ось шабля німецького майора, - сказав він. - У паніці він, мабуть, зовсім забув про неї. Для німецького офіцера це дуже поганий вчинок. Я залишу шаблю в скрині. А знаєш, ти п'яна, але тобі це дуже пасує. На щастя, я вже два дні тому замовив для тебе номер у «Ріці». Інакше нам було б досить важко пройти повз портъє.

Ліліан схопила шаблю і, не встаючи з місця, засалютувала.

- Ти мені дуже подобаєшся. Чому я ніколи не кличу тебе на ім'я?

- Мене ніхто не зве на ім'я.

- Тоді я й понадто мушу кликати.

- Готово, - сказав Клерфе. - Ти хочеш узяти з собою шаблю?

- Залиш її тут.

Сховавши ключ до кишені, Клерфе подав Ліліан плащ.

- Я не дуже схудла? - запитала вона.

- Ні, як на мене, ти поправилася на кілька фунтів.

- Тепер це для всіх найголовніше, - пробурмотіла вона.

Валізи вони запакували в замовлене таксі.

- Моя кімната в «Ріці» виходить на Вандомську площу? - запитала Ліліан.

- Так. Не на вулицю Камбон.

- А де ти мешкав під час війни?

- На Камбон, коли повернувся з табору військовополонених. То була добра криївка, ніхто не підозрював, що можна там заховатися. Мій брат мешкав тоді на Вандомській площі з німецького боку. Ми ж бо ельзасці. Мій брат має німецького батька, а я французького.

- Невже твій брат не міг тебе якось визволити?

Клерфе розсміявся.

- Він і не здогадувався, що я тут, а найрадше бачив би мене в Сибіру. Може, і ще далі. Бачиш це небо? Світає. Чуєш птахів? У місті чути їх тільки о цій порі. Шанувальники природи мусять сидіти до ранку в нічних клубках, щоб дорогою додому мати змогу почути дрозда.

Вони повернули на Вандомську площу. Просторий сірий майдан був занурений у тишу. З-поміж хмар проблискував інтенсивним жовтим кольором молодий день.

- Коли бачиш, які чудові будівлі люди будували за старих часів, мимоволі думаєш, що вони були щасливіші за нас, - сказала Ліліан. - Ти так не вважаєш?

- Ні, - відповів Клерфе. Біля під'їзду готелю зупинив авто і сказав: - Я зараз щасливий. І мені нема діла до того, чи знаємо ми, що таке щастя, чи ні. Так, я щасливий цієї миті, щасливий, що слухаю тишу на цій площі з тобою удвох. А коли виспишся, ми поїдемо малими етапами на південь. На Сицилію, щоб взяти участь у перегонах під назвою «Тарґа Флоріо».

Траса «Тарга Флоріо», що налічує 108 кілометрів з майже 400 закрутами, була замкнена щодня упродовж кількох годин із тренувальною метою. Але й у решту часу гонщики, хоч і на малих швидкостях, об'їжджали дистанцію, запам'ятовуючи закрути, спуски, злети й особливості дороги. Тому від зорі до зорі біле шосе й уся ця світла місцевість здригалися від гуркоту потужних моторів.

Напарником Клерфе був Альфредо Торріані, 24-річний італієць. Обидва майже весь день пропадали на трасі. Вечорами вони поверталися додому, засмагли, помираючи з голоду і спраги.

Клерфе заборонив Ліліан бути присутньою на тренуваннях. Він не хотів, щоб вона уподібнилася дружинам і коханкам гонщиків, які, прагнучи бути корисними, з секундомірами й папірцями в руках стирчали весь день на заправних пунктах, у боксах для дрібного ремонту й заміни шин. Клерфе познайомив Ліліан зі своїм другом, у якого була вілла на березі моря, там Клерфе її й поселив. Друга Клерфе звали Леваллі, він був власником флотилії, яка займалася ловитвою тунців. Вибір Клерфе не випадково упав на нього: Леваллі був естетом, лисим товстуном, а на додачу гомосексуалістом.

Цілими днями Ліліан лежала біля моря або в саду, який оточував віллу Леваллі. У цьому здичавілому романтичному саду було повно мармурових статуй, як у віршах Ейхендорфа. Ліліан не прагнула бачити Клерфе на трасі, але їй подобався приглушений гуркіт моторів, який проникав навіть у тихі помаранчеві гаї. Його приносив до Ліліан вітер разом із густим ароматом квітучих дерев, і гуркіт цей, зливаючись із шумом прибою, творив своєрідний концерт. То була дивна музика, але Ліліан здавалося, що вона чує голос Клерфе. Увесь день, невидимий, він їй вчувався, і вона віддавалася звуку його голосу, так само як віддавалася гарячому небу й білому сяйву моря. Клерфе завжди, де б вона не перебувала, був із нею – чи спала вона під пініями в тіні якогось ідола, чи читала на лавці Петрарку або «Сповідь святого Августина», чи милувалася морем, не думаючи ні про що, або сиділа на терасі в ту таємничу годину, коли спускаються сутінки й італійки кажуть: «felicissima notte» – «чарівна ніч», і коли в кожному слові вчувається питання якогось невідомого бога. Далекий гуркіт, наче барабанний бій неба й вечора, вчувався постійно, і кров Ліліан тихо струмувала й пульсувала йому в унісон. То була любов без слів. А ввечері поява Клерфе уже звідала знаменувалася рокотанням мотору, а що ближче, то рокіт переходив у громоподібний рев.

- Вони – як античні боги, – сказав Леваллі до Ліліан. – Наші сучасні кондотьери з'являються в супроводі громів і блискавок, наче були синами Юпітера.

- Чому ви їх не любите?

- Я взагалі не люблю гарчання двигунів. Вони дуже мені нагадують виття бомбардувальників під час війни.

Вразливий, опасистий чоловік поставив платівку з фортеп'яним концертом Шопена. Ліліан задумливо приглядалася до нього. «Дивно, – подумала вона, – як однобока людина, він визнає тільки власний досвід і тільки ту небезпеку, яка загрожує йому особисто. Невже цей естет і знавець мистецтв ніколи не замислювався над тим, що відчувають тунці, яких знищує його флотилія?»

За кілька днів Леваллі влаштував прийняття. Запросив на нього близько ста осіб. Горіли свічки й лампіони, ніч була зоряна й тепла, а гладке море скидалося на величне дзеркало для велетенського червоного місяця, який рухався низько над обрієм, наче повітряна куля з якоїсь іншої планети. Ліліан була захоплена.

- Подобається вам? – запитав Леваллі.

- Тут усе, про що я мріяла.

- Усе?

- Майже все. Чотири роки я марила про таке свято, замурована в горах, за сніговими стінами. Усе тут - повна протилежність снігу, горам.

- Я дуже радий, - сказав Леваллі. - Я тепер так рідко влаштовую свята.

- Чому? Боїтеся, що вони стануть звичними?

- Не тому. Свята, як би це трохи краще висловитися, навівають на мене меланхолію. Влаштовуючи їх, завжди хочеш щось забути. Але забути не вдається.

- Я нічого не хочу забути.

- Невже? - ввічливо запитав Леваллі.

- Тепер уже ні, - відповіла Ліліан.

Леваллі посміхнувся.

- У цьому місці стояла, мабуть, стара римська вілла, в якій відбувалися величні бенкети за участю прекрасних римлянок при світлі смолоскипів і Етни, що плювала вогнем. Чи не думаєте ви, що давні римляни були ближчі до вирішення таємниці?

- Якої таємниці?

- Навіщо ми живемо.

- А ми живемо?

- Може, ні, бо постійно про це запитуємо. Пробачте, що про це кажу. Італійці меланхолійні. Вони справляють протилежне враження, хоча такими не є.

- А хто є? - зауважила Ліліан. - Навіть конюхи - і ті не завжди веселі.

Почувши, що наближається авто Клерфе, вона посміхнулася.

- Кажуть, - продовжував Леваллі, - що остання власниця цієї вілли наказувала вранці убивати своїх коханців. Вона була романтиком і не могла примиритися з розчаруванням після ілюзій ночі.

- Як складно! - вигукнула Ліліан. - Невже вона не могла просто виганяти їх на світанку? Або ж піти самій?

Леваллі взяв її під руку.

- Відхід не завжди найпростіший, адже від себе самого не сховаєшся.

- Це завжди просто, якщо пам'ятаєш, що бажання володіти людиною тільки обмежує, і що не можна нічого затримати, навіть самого себе.

Вони наблизились до музикантів.

- Ви не хочете володіти жодною власністю? - запитав Леваллі.

- Я хочу володіти всім, а тому не володію нічим. Що майже те саме.

- Майже! - Він поцілував її руку. - А тепер я проведу вас до тих кипарисів. Ми влаштували біля них танцювальний майданчик зі скляною підлогою, освітленою знизу. Я бачив ці майданчики в літніх ресторанах на Рив'єрі та скопіював. А ось і ваші кавалери - тут половина Неаполя, Палермо й Рима. - Відтак він підійшов до Клерфе і сказав: - Можна бути глядачем або брати участь у грі. Або одне і друге. Я бажаю бути глядачем. Хто робить обидві речі нараз, робить їх недосконало.

Вони сиділи на терасі, спостерігаючи за жінками, які танцювали перед кипарисами

на освітленій скляній підлозі. Ліліан танцювала з князем Фіолою.

- Як полум'я, - сказав Леваллі, звертаючись до Клерфе. - Подивіться, як вона танцює. Ви пам'ятаєте помпейські мозаїки? Жінки, створені мистецтвом, тому такі прекрасні, що все випадкове в них відкинуто! Зображена лише їхня краса. Ви бачили картини в палаці легендарного Міноса на Криті? Бачили зображення єгиптянок часів Ехнатона? Пам'ятаєте цих спорзних танцівниць і юних цариць, з вузькими обличчями й видовженими очима? В усіх у них бушує вогонь. А тепер подивіться на танцювальний майданчик. На цьому лагідному штучному вогні з пекла родом, що повстав зі скла, електрики й техніки, ці жінки здаються пурхаючими в повітрі - тому-то я наказав усе так облаштувати: штучне пекельне світло, яке, здається, палає під сукнями й піднімається по них угору язиками полум'я, що б'є знизу, і зимне світло місяця, яке разом із блиском зірок спочиває на їхніх плечах і скронях. З цієї алегорії можна за бажанням посміятися, але можна й поміркувати кілька хвилин. Вони просто прекрасні, ці жінки, які не дозволяють нам стати напівбогами, перетворюючи нас на батьків родин, бюргерів, годувальників, піймавши нас на ілюзію, що зроблять з нас богів. Хіба вони не прекрасні?

- Вони прекрасні, Леваллі.

- У кожній від народження сидить друга Цирцея. Іронія полягає в тому, що вони самі ніколи в це не повірять. У них горить полум'я молодості, але за ними вже танцює невидима тінь - тінь міщанства й тих двадцяти фунтів майбутнього надлишку ваги, сімейної нудьги, обмежених амбіцій, прагнень і цілей, утоми, сидання для відпочинку, нескінченної одноманітності й невблаганної старості. Тільки одній із них усе це не загрожує, тій, що танцює з Фіолою, тій, яку ви сюди привезли. Де ви її знайшли?

Клерфе знизав плечима.

- Дотримуючись вашого стилю, скажу, що знайшов біля брам Аїду. Уперше за багато років я бачу вас у такому ліричному настрої.

- Не так часто є змога піддатися йому. Біля брам Аїду. Не буду вас більше розпитувати. Цього досить, щоб збудити уяву. Ви знайшли її в сірих сутінках безнадійності, з яких вдалося вирватися тільки одному смертному - Орфею. Можливо. Але, як це не парадоксально, за те, що Орфей хотів врятувати з пекла жінку, йому довелося заплатити дорогою ціною - ще страшнішою самотністю. А ви готові платити за це, Клерфе?

Клерфе посміхнувся:

- Я забобонний. І не відповідаю на такі питання, та ще перед самими перегонами.

«Сьогодні ніч Оберона, - думала Ліліан, танцюючи то з Фіолою, то з Торріані. - Усе тут зачароване: це яскраве світло, ці сині тіні й саме життя, яке здається і реальним, і примарним водночас. Зовсім не чути кроків, усі безшумно ковзають під музику. Так я собі це й уявляла, сидячи серед снігів у своєму покої з діаграмою температури на поручні ліжка і слухаючи радіоконцерти з Неаполя і Парижа. У таку ніч біля моря, коли світить місяць і кожен подих вітру приносить запах мімоз та квітучих помаранчів, здається, неможливо померти. Люди сходяться і, хвилюк побувши разом, губляться в натовпі, щоб знову опинитися в чийось обіймах, обличчя змінюються, але руки раз у раз ті самі. Чи справді ті самі? Там сидить мій коханий разом з меланхолійною людиною, яка на коротку мить стала власником цього казкового саду, я знаю, вони розмовляють про мене. Напевно, говорить тужливий Леваллі, він хоче дізнатися те, про що запитував мене, - мою таємницю. Здається, є така стара казка, як карлик крадькома сміявся з усіх, бо ніхто не міг розкрити його секрету. Ніхто не міг вгадати його ім'я». Ліліан посміхнулася.

- Про що ви подумали? - запитав Фіола.

- Я згадала казку про людину, таємниця якої полягала в тому, що ніхто не знав її

імені.

Фіола посміхнувся. На його засмаглому обличчі зуби здавалися удвічі білішими, ніж в інших людей.

- Може, це і є ваша таємниця? - запитав він.

Ліліан похитала головою.

- Яке значення має ім'я?

Фіола поглянув на гроно матерів під пальмами.

- Для деяких людей ім'я є всім.

Танцюючи поблизу Клерфе, Ліліан зауважила, що він дивиться на неї в задумі. «Він мене тримає, а я його кохаю, - подумала вона, - бо він при мені й ні про що не питає. Коли почне питати? Маю надію, що ніколи. Можливо, ніколи. Ми не матимемо на це часу».

- Ви так посміхаєтеся, наче дуже щасливі, - сказав Фіола. - Можливо, ваша таємниця в цьому?

«Яке безглузде питання, - міркувала Ліліан. - Невже йому ще не розтлумачили, що ніколи не можна запитувати жінку, чи щаслива вона?»

- У чому ж ваша таємниця? - поцікавився Фіола. - У великому майбутньому?

Ліліан знову похитала головою.

- Жодного майбутнього. Ви не уявляєте, як це багато що спрощує.

- Ось подивитися на Фіолу, - сказала стара графиня Вітеллеші в компанії матерів, - можна подумати, що окрім цієї незнайомки тут немає жодної молодички.

- Нічого дивного, - відповіла Тереза Маркетті. - Якби він стільки ж танцював з якоюсь із наших панночок, його б уже вважали наполовину зарученим, і брати цієї панночки потракували б це за образу, якби він із нею не одружився.

Вітеллеші пильно подивилася в бінокль на Ліліан.

- Звідки вона з'явилася?

- Вона не італійка.

- Бачу. Напевно, якесь схрещення.

- Як і я, - уїдливо зауважила Тереза Маркетті. - У мені тече американська, індійська та іспанська кров. Проте я виявилася дуже милою, коли врятувала Уго Маркетті за допомогою доларів свого татка від щурів у його напівзруйнованому палаці, облаштувавши там лазнички й уможлививши Уго гідно утримувати своїх метрес.

Графиня Вітеллеші вдала, ніби нічого не чує.

- Вам легко казати. Маєте одного сина й рахунок у банку. А я маю чотирьох доньок і борги. Фіолі пора одружитися. До чого ми докотимося, якщо багаті й такі нечисленні кавалери пошлюблять англійських манекенниць. Тепер це стало модним. Країна буде розграбована.

- Треба видати закон, що забороняє це, - продовжувала Тереза Маркетті іронічно. - Добре б заборонити також їхнім молодшим братам, у яких немає засобів, одружуватися з багатими американками: адже ті не знають, що після бурхливої дошлюбної любові їх чекає самотнє ув'язнення в гаремі свого чоловіка.

Графиня знову вдала, ніби не чує. Вона інструктувала своїх обох доньок. Фіола зупинився біля одного зі столиків. Ліліан звільнила його й дозволила Торріані відвести себе до Клерфе.

- Чому ти не танцюєш зі мною? - запитала вона Клерфе.

- Я з тобою танцюю, - відповів він, - не встаючи з місця.

Торріані розсміявся.

- Він не любить танцювати. Надто пихатий.

- Це правда, - визнав Клерфе. - Я танцюю слабенько. Ти, Ліліан, маєш це пам'ятати з «Палас Бару».

- Я давно вже забула.

Вона повернулася з Торріані на майданчик. Леваллі знову підсів до Клерфе.

- Темне полум'я, - сказав він. - Або кинджал. Чи не вважаєте, що ці підсвічені скляні плити насправді є несмаком? - поцікавився за хвилину роздратовано. - Місяць світить досить яскраво. Луїджі! - покликав він. - Загаси світло під майданчиком і принеси пляшку старої ґраппи. Вона мене засмучує, - сказав він раптом, звертаючись до Клерфе, а його обличчя в темряві набрало похмурого вигляду. - Краса жінки мене засмучує. Чому?

- Бо відомо, що вона проминальна, а хотілося б, щоб залишилася.

- То так просто?

- Цього я не знаю, але мені достатньо.

- Вас теж засмучує?

- Ні, - сказав Клерфе. - Засмучують мене зовсім інші речі.

- Я розумію. - Леваллі ковтнув своєї ґраппи. - Мені все це знайоме. Але я від цього тікаю. Хочу залишитися товстим П'єро і тільки. Спробуйте ґраппи.

Випили мовчки. Ліліан знову протанцювала повз них. «Я не маю майбутнього, - думала вона, - це майже те саме, що не підкорятися земним законам».

Ліліан поглянула на Клерфе, і її губи щось безгучно висловили. Клерфе сидів тепер у темряві. Вона насилу могла розпізнати його обличчя. Зрештою, це не обов'язково. Не було потреби дивитися життю в очі. Вистачило його відчувати.

- На якому я місці? - запитав Клерфе, коли авто зупинилося біля заправки, гуркіт глушив його голос.

- На сьомому, - крикнув Торріані. - Як дорога?

- Ригати хочеться. При такій спеці жере гуму, як ікру. Ти бачив Ліліан?

- Так. Вона на трибуні.

- Слава Богу, що не стирчить тут з секундоміром.

Торріані підніс до рота Клерфе кухоль з лимонадом. Підбіг тренер.

- Ну як, готові? Рухом! Рухом!

- Ми не чарівники! - крикнув старший механік. - За тридцять секунд вам ніхто не змінить колеса.

- Поїхали! Швидше!

У бак сильним струменем лився бензин.

- Клерфе, - сказав тренер. - Попереду вас іде Дюваль. Женіть за ним. Женіть доти, поки в нього не закипить вода в охолоджувачі! А потім тримайте його позаду. Більше нам нічого не треба. У нас обидва перші місця.

- Їдьте! Готово! - закричав старший механік.

Авто рвонуло вперед.

«Обережно, - подумав Клерфе. - Аби лише не переборщити!» Трибуни мигнули строкатою, білою і блискучою на сонці плямою, потім залишилося тільки шосе, яскраво-синє небо й пункт на обрії, який стане стовпом пилу, Дювалем і його автом.

Дорога повела на висоту чотириста метрів. Наближався гірський ланцюг Мадоні, купки цитринових дерев, сріблясте мерехтіння оливкових гаїв, закрути серпантину, бризки гравію, що струменів з-під коліс, гарячий подих двигуна, комаха, що вдарила в окуляри, наче куля, кактусові чагарники, віражі вгору й вниз, скелі, руїни, кілометр за кілометром потім сіро-брунатна давня фортеця Калтавуртуро і хмара пилу - пилу ставало все більше, - і раптом комаха, що нагадує павука: авто.

Клерфе збільшив швидкість на закрутах. Він повільно доганяв. За десять хвилин він уже добре розрізняв авто, що йшло попереду. Звичайно, це був Дюваль. Клерфе вчепився до нього, але не міг обігнати, бо Дюваль його не пускав. Він блокував Клерфе при кожній спробі. Він не міг його не бачити - це було виключено. Двічі, на особливо крутих закрутах, коли Дюваль виходив з віражу, а Клерфе тільки входив у нього, авта так наближалися, що водії могли зазирнути одне одному в обличчя. Дюваль навмисно заважав Клерфе.

Обидва авта мчали одне за другим. Клерфе в хмарах пилу вичікував хвили, коли дорога лагідною дугою почне підніматися вгору й відкриє овид далеко попереду. Він знав, що далі має бути не дуже крутий закрут. Дюваль увійшов у нього, тримаючись зовнішнього краю шосе, щоб перешкодити Клерфе обійти його авто праворуч. Але Клерфе тільки цього й чекав, зрізаючи закрут, він помчав поруч із Дювалем внутрішнім боком віражу. Авто Клерфе стало заносити, але він вирівняв його, приголомшений Дюваль на секунду сповільнив рух, і Клерфе промчав повз нього. Хмара пилу раптом опинилася позаду, на тлі розігрітого неба він побачив величну Етну, увінчану світлою хмаркою диму, обидва авта - Клерфе був попереду - мчали вгору до Поліції, найвищої точки всієї траси.

У ті хвилини, коли Клерфе, обійшовши Дюваля, після багатьох кілометрів вирвався з хмари густого пилу й побачив блакитне небо, коли чисте, цілюще, як вино, повітря війнуло йому в обличчя, покрите товстим шаром бруду, коли він знову відчув жар розбісованого мотора і знову побачив сонце, вулкан удаліні й увесь цей світ, простий, великий і спокійний, світ, якому нема діла ні до перегонів, ні до людей, коли він досяг гребеня гори, у цю прометейську хвилину Клерфе відчув небувалий приплив сил і не думав уже ні про що, бо водночас був усім: автом, яке провадив, вулканом, якого кратер вів до пекла, і небом з гарячого голубого металу, яке штурмував. За кілька хвилин шосе раптом почало опадати вниз, закрут за закрутом, і авто разом з ним, перемикаючи швидкості, бо тут перемаже той, хто вміє краще за всіх перемикає швидкості. Авто летіло вниз у долину Фіуме Гранде, а потім знову на дев'ятсот метрів угору, до мертвих голих скель, а відтак знову вниз, як на гігантській гойдалці. Так було аж до самого Коллезано, де він знову побачив пальми, агави, квіти, зелень і море, а від Кампо Феліче починався єдиний прямий відрізок дороги – сім кілометрів уздовж берега.

Клерфе згадав про Ліліан, щойно коли зупинився змінити шини з пробитим протектором. Він, як у тумані, побачив трибуни, схожі на вазони зі строкатими квітами. Ревіння мотору, який, здавалося, злився з нечутним ревом вулкана, завмерло. У тиші, що несподівано настала, яка зовсім не була тишею, йому раптом здалося, що підземний поштовх викинув його колись із кратера вулкана і що він плавно, як Ікар, ширяв, щоб приземлитися в обійми нескінченного щастя, яке було чимось більшим за кохання і персоніфікувалося в певній жінці на трибуні, певному імені та в певних вустах.

- Жени! - крикнув тренер.

Авто знову рвонуло вперед, але тепер Клерфе був не сам. Наче тінь фламінго, що летить високо, супроводжувало його тепер це почуття до Ліліан, часом позаду, як вітер, часом попереду, як прозорий прапор, але завжди близько.

Коли почалося наступне коло, авто завихляло, Клерфе опанував його, проте задні колеса не слухалися. Він намагався вирівняти їх за допомогою керма, але тут несподівано виник закрут, обліплений людьми, як мухами, що обліпили пиріг у сільського пекаря. Авто немов сказалося: його кидало в різні боки, кермо виривалося з рук. Клерфе загальмував, закрут був уже зовсім близько. Він загальмував надто сильно і знову дав газу, але кермо перевернуло йому руки, він відчув, як плече щось шарпнуло, закрут виростав перед ним до величезних розмірів, на тлі блискучого неба люди стали втричі більшими, до того ж вони вирости, стали велетнями, минути їх було неможливо, з неба спустилося мовби чорне полотнище. Він учепився зубами в щось, йому здавалося, що йому відривають руку, але він міцно тримав кермо, плече залила розпечена лава, в пітьмі, що насувалася, він уперто дивився на синю пляму, яскраву та сліпучу, він не випускав її з ока, відчуваючи, як авто танцює під ним, а потім раптом побачив вільний простір, єдиний проміжок, де не копошилися ці гігантські двоногі мухи, і тоді він ще раз різко повернув кермо, натиснув на педаль газу і – о диво! – авто послухалася, воно промчала повз людей вгору схилом і застрягло між кущами й камінням, розірвана опона заднього колеса стрельнула, як бич, і авто зупинилося.

Клерфе побачив, що до нього біжать люди. Спершу вони розлетілися на всі боки, як розлітаються бризки, коли у воду кидають камінь, але тепер вони поверталися, трясучи кулаками, кричачи, викривляючи обличчя з відкритими чорними ямами ротів. Він не знав, чого вони хочуть – убити його чи привітати, йому було байдуже. Тільки одне не було йому байдуже: вони не повинні торкатися авта, не повинні допомагати йому, інакше його дискваліфікують.

- Відійти! Не торкатися! - закричав він, устаючи, і тут знову відчув біль, йому стало гаряче, побачив кров, що капала з носа на його голубий комбінезон, він міг підняти тільки одну руку й почав нею погрожувати, захищаючи доступ. - Не торкатися! Не помагати! - Клерфе виліз із авта і став перед радіатором. - Не помагати! Заборонено!

Люди зупинилися. Вони побачили, що він може ходити. Рана була негрізна, вдарився тільки обличчям у кермо. Клерфе підбіг до заднього колеса. Придивився до опони. Зовнішня частина відколослася. Вилаявся. Як це могло трапитися з новою опоною! Швидко розрізав протектор, стягнув його й обмацав опону. У ній було ще трохи повітря, але достатньо, щоб пом'якшувати струси під час їзди, якщо занадто швидко не входитиме в закрути. Плече не зламане, тільки вивихнуте. Він мусив спробувати їхати далі, керуючи тільки правою рукою. Мусив дістатися до боксу, там був Торріані, який міг його змінити, там були механіки й лікар.

- З дороги! - крикнув. - Над'їжджають авта!

Йому не довелося повторювати це двічі. З-за гір долинуло ревіння наступного авта, воно набирало сили й нарешті заповнило собою весь світ, люди почали дертися вгору схилом, пролунав скрегіт опон, і авто промчало повз Клерфе зі швидкістю кулі, що складалася з куряви, і зникло за закрутом.

Клерфе вже сидів за кермом. Виття другого авта подіяло на нього краще, ніж будь-який укол.

- З дороги! - крикнув він. - Виїжджаю!

Авто сіпнулося назад. Клерфе рвонув кермо, спрямовуючи авто на шосе, мотор заревів. Клерфе увімкнув першу швидкість і виїхав на дорогу, тепер він їхав повільно, міцно тримаючи кермо й думаючи лише про одне: треба дотягнутися до боксу. Скоро почнеться рівний відрізок дороги, закрутів залишилося не так уже багато, а на рівному він зможе вести авто.

Позаду пролунало виття - його наздогнало ще одне авто. Зціпивши зуби, Клерфе загороджував йому дорогу доти, поки міг. Він знав, що заважає іншому, знав, що це заборонено, що це непорядно, але він нічого не міг з собою зробити, він їхав посередині дороги, поки інше авто не обійшло його на закруті праворуч. Обігнавши Клерфе, гонщик підняв руку й повернув до нього своє біле від пилу лице із захисними окулярами. Він побачив скривавлене обличчя Клерфе й розірвану опону. На мить Клерфе відчув хвилю товариської симпатії, але ось він знову почув позаду себе виття наступного авта й почуття товариства, що виникло в ньому, перетворилося на лють, найжахливішу лють з усіх: безпідставну й безсилу.

«Це тому, - мигнуло йому на думці, - що я мав би пильнуватися, а не мріяти! Лише дилетантам здається, що перегони - це дуже романтично, насправді під час їзди не має бути нічого, окрім авта й гонщика, третьою може бути тільки небезпека або те, що її притягує, хай пекло поглине всіх фламінго, хай чорти заберуть усі почуття, я міг би втримати авто, якби лагідніше зрізав закрути й заощаджував опони, тепер уже запізно, я трачу надто багато часу, а ось уже під'їжджає наступна клята тарадайка, яка мене пережене, і ще одна, проста дорога - мій ворог, авта рояться, як шершні, а я мушу їх пропускати, до дідька з Ліліан, що вона має спільного з цим усім, і до дідька зі мною, що я маю з нею спільного?»

Ліліан сиділа на трибуні. Її бадьорило хвилювання усього цього натовпу, затиснутого між лавками, хоча вона намагалася не піддаватися йому. Але протистояти людському збудженню було неможливо. Гуркіт безлічі моторів діяв, як тисячократна анестезія, проникаючи у вуха, він паралізував і в той же час уніфікував мозок.

За якийсь час, коли вуха звикли до дикого шуму, настала реакція. Здавалося, що гуркіт існує окремо від того, що відбувається на шосе. Відокремившись, він висів у повітрі, як хмари, а тим часом внизу миготіли маленькі барвисті авта. Усе це було схоже на якусь дитячу гру, маленькі чоловічки в білих і кольорових комбінезонах котили перед собою колеса, носили назад і вперед домкрати, тренери піднімали вгору прапорці й таблички, схожі на бісквіти, час від часу з гучномовців лунав глухий голос диктора, він повідомляв про хід перегонів у хвилинах і секундах, і його слова не відразу доходили до свідомості. Так само як на скачках або під час кориди, усе, що відбувалося, нагадувало забаву й забавку, в поважність якої не дуже

хотілося вірити, не будучи її безпосереднім учасником.

Ліліан відчувала, як щось у ній протестує проти цього дрібного затьмарення. Сама надто довго й надто близько була до смерті, щоб цю забаву з нею не сприймати легковажно. Вболівальники нагадували їй дітей, бо теж пробували чимдуж перебігти на другий бік шосе перед автом, що наближалось. Вона знала, що так роблять кури й при цьому гинуть, але факт, що люди чинять так само, зовсім не був гідний подиву. Життя було чимось надто великим, і смерть теж була чимось надто великим – з ними не можна жартувати. Мужність зовсім не рівнозначна відсутності страху, мужність невіддільна від усвідомлення небезпеки, а відсутність страху виникала від незнання.

- Клерфе! – відізався хтось біля неї. – Де він?

Ліліан перелякано здригнулася.

- Що з ним?

- Він давно мав проїхати.

Люди на трибуні починали хвилюватися. Ліліан побачила Торріані, який зиркнув у її бік, покивав їй, після чого показав на трасу та знову поглянув на неї, даючи знати, що вона може бути спокійна, нічого не сталося. Його поведінка налякала її більше, ніж усе решта. «Він розбився», – подумала вона, сидячи далі непорушно. Доля наздогнала в моменті, коли цього навіть не сподівалася, десь на одному з багатьох закрутів цієї клятої траси. Секунди волочилися немилосердно, хвилини здавалися годинами. І вся ця карусель на білій стрічці шосе здавалася їй поганим сном, її груди, спустошені очікуванням, скидалися на чорну яму. А потім з динаміка раптом пролунав механічно здеформований голос спікера:

- Авто Клерфе під номером дванадцять вилетіло з траси на закруті. Інших вістей поки що не отримано.

Ліліан повільно підвела голову. Все було, як і раніше, – небо, яскрава блакить, строкатий квітник вбрань, біла лава вражаючої сицилійської весни – але ніде не було видно ще безбарвної цятки, хмари туману, в якому Клерфе борювався або вже задихнувся. Недостовірність смерті раптом знову витягнула до неї мокрі долоні, їй забракло повітря, а за хвилю настала тиша, яка завжди була незбагненною аж до небуття. Вона роззирнулася. Невже тільки вона одна була позначена невидимою проказою цього усвідомлення? Невже тільки вона одна відчувала це так, мовби всі клітини в ній розпалися, мовби їм бракувало повітря і кожна окремо задихалася, переживаючи власну смерть? Пробіглась по обличчях людей. Не помітила в них нічого, окрім спраги сенсації, спраги, яка насолоджувалася смертю, як спонуюкою, але не відкрито, а таємно, маскуючи свої почуття брехливим жалем, брехливим страхом, зате маючи сатисфакцію, що стосувалося це когось іншого, спраги, яка на хвилю стимулювала байдужу вдачу, наче заштрик дигіталісу в хворе серце.

- Клерфе живий, – повідомив диктор. – У нього нема жодних серйозних пошкоджень. Він сам вивів авто знову на трасу і їде. Далі бере участь у перегонах.

Ліліан почула гомін, який прокотився трибунами. Побачила, як змінилися обличчя. Було в них тепер полегшення, розчарування і подив. Комуś вдалося вирватися з мацаків смерті, хтось продемонстрував відвагу, не зламався і їхав далі. Кожен на трибуні відчув раптом у собі цю саму відвагу, наче то він їхав далі, і за кілька хвилин верткий жиголо здавався уже собі героєм, а розманіжений дамський угодник почувався сміливцем, що зневажає смерть. І секс – супутник будь-якої небезпеки, яка не стосується когось особисто, гнав адреналін у кров цих людей. Ось заради чого вони платили гроші за вхідні квитки.

Ліліан відчула, як пелена гніву застилає її очі. Вона ненавиділа всіх цих людей, кожного зокрема, вона ненавиділа чоловіків, що випростували плечі, ненавиділа жінок, які намагалися когось причарувати своїми поглядами, ненавиділа хвилі симпатії, що ширилися навкруги, ненавиділа великодушність натовпу, який,

довідавшись, що жертва вислизнула, перелаштувався на захоплення, і ненавиділа Клерфе, хоч знала, що це реакція на страх, та все ж вона ненавиділа його за те, що брав участь у цій дитячій забаві зі смертю. Уперше, відколи покинула санаторій, вона подумала про Волкова. А потім вона побачила, як наближається знизу Клерфе. Побачила його скривавлене обличчя, побачила, як він висідає.

Механіки оглядали авто. Вони міняли колеса. Торріані стояв поряд із Клерфе.

- Ясно! - вигукнув тренер. - Їдь, Торріані!

Торріані ускочив до авта.

- Готово! - крикнув перший механік.

Авто блискавично рушило з місця.

- Що з рукою? - запитав тренер. - Зламали?

- Ні. Вивихнув, здається. У плечі.

З'явився лікар. Клерфе відчув скажений біль і сів на якомусь ящику.

- Це кінець? - поцікавився він. - Маю надію, що Торріані витримає.

- Вам більше їхати не можна, - сказав лікар і похитав головою.

- Забинтуйте його, - мовив тренер. - Візьміть широкий бинт і зав'яжіть плече. Про всяк випадок треба його склеїти.

Лікар похитав головою.

- Бинт не дуже допоможе. Він це одразу відчує, як тільки знову сяде за кермо.

Тренер розсміявся.

- Минулого року він припик собі обидві підшви, а однак їхав далі. Дослівно: припик - не обсмалив.

Клерфе сидів на ящику. Він почувався слабким і спустошеним. Лікар туго забинтував йому плече еластичною пов'язкою. «Мені треба було їхати обережніше, - думав Клерфе. - Бути швидшим за самого себе ще не означає стати богом. Це неправда, що тільки людина своїм мозком уміє вигадати щось, що дозволить їй бути швидшою за її природну швидкість. Хіба воша в пір'ї орла не переверщує сама себе в швидкості?»

- Як то з вами сталося? - запитав тренер.

- Клята опона! Авто винесло на закруті. Зачепив якесь деревце. Луснувся в кермо. Повна дупа!

- Повна дупа була б, якби відмовили гальма, двигун або кермо! Драндулет ще їде. Ще не один зійде з траси! До кінця перегонів - го-го! Маймо надію, що дамо раду!

Клерфе вдивлявся в металеві частини, які механіки стягнули обценьками. «Я вже застарий, - думав він, - що я тут шукаю. Але що я умію робити, окрім цього?»

- То він! - заволав тренер, дивлячись у бінокль. - Щоб я так жив, цей хлопець - сатана! Але не дамо ради. Ми надто відстали.

- Хто з наших ще їде?

- На жаль, тільки Вебер. На п'ятому місці.

Торріані промчав повз них. Махнув рукою і зник. Тренер виконав індіанський танець радості.

- Дюваль відпав! Торріані виграв чотири хвилини! Чотири хвилини! Пресвята Мати, заопікуйся ним!

Виглядало так, ніби він збирався молитися. Торріані далі надолужував прогаяну дистанцію.

- На цій пооббиваній балагулі! - вигукнув тренер. - Золотий хлопець, зараз його поцілую! Проїхав кільце за рекордний час! Святий Антонію, заопікуйся ним!

Торріані далі надолужував прогаяну дистанцію. Клерфе не хотів йому заздрити, але відчував наростаючу гіркоту. Давалася взнаки шістнадцятирічна різниця віку. Знав, однак, що не завжди молодість перемагала. Караччола зі зламаним стегном, терплячи пекельний біль, виграв перегони та чемпіонат із набагато молодшими водіями, Нуволарі й Ланг їздили по війні так, мов були на десять років молодшими - але кожен мусив колись відійти. Знав, що кінець його кар'єри також близький.

- У Валенте заклинило поршні! Монті лишився позаду. Вебер третій! - вигукнув тренер. - Клерфе, змініте Торріані, коли щось трапиться?

Клерфе помітив сумнів у його очах і подумав: «Поки ще мене питають, але незабаром перестануть питати».

- Хай ще їде, - сказав він. - Поки вистачить сил. Молодий, може, витримає.

- Він надто нервовий.

- А їде чудово.

Тренер кивнув.

- Зрештою з вивихнутим плечем, особливо на закрутах, то було б для вас самогубством, - сказав він нещиро.

- Жодного самогубства. Я мусив би тільки повільніше їхати.

- Мати Божа! - молився далі тренер. - Зроби, щоб у Тореллі заїло гальма! Ні, не так, аби розбився, але так, щоб не міг їхати далі. Поможі Веберу й Торріані! Продіряв бак у Бордоні!

Щоразу під час перегонів тренер раптом ставав на диво побожним, правда, на свій лад, але варто було перегонам закінчитися, як він знову починав клясти. Перед останнім колом авто Торріані раптом зупинилося біля боксу. Торріані ледве тримав голову над кермом.

- Що сталося? - заревів тренер. - Не можете їхати далі? Що сталося? Витягніть його! Клерфе! Свята Мадонно, слава на небесах, Мати всіх скорботних, у нього сонячний удар! Неймовірно! Таж нема спеки! Лише весна! Ви можете їхати далі? Авто... - Механіки вже працювали. - Клерфе! - тренер заламав руки. - Вам треба довести авто до фінішу! Вебер на третьому місці. Ми можемо втратити ще п'ять хвилин, це не грає ролі. Далі ви будете четвертим. Швидше! Сідайте! Великий Боже, Царю Небесний, що за перегони! - Клерфе вже сидів в авті. Торріані сповзав на землю. - Тільки дістатися фінішу! - благав тренер. - Тільки дістатися фінішу! І привезете четверте місце! Вебер звичайно трете! Або друге. І ще тільки мала діра в баку Бордоні! А крім того у своїй доброті, Свята Діво, додай кілька зіпсутих опон у решти суперників! Солодка кров Ісусова!

«Ще одне коло, - подумав Клерфе. - Якось доїду. Біль можна витримати. Це напевно менш болюче, ніж висіти на хресті в концтаборі. Я бачив хлопця, якому СД у Берліні пробурило здорові зуби аж до коренів, щоб зрадив приятелів. Не зрадив. Вебер у передовій групі. Чи не однаково, з якою швидкістю мені їхати? Усе ж таки не однаково! Щось крутиться перед очима! Авто ж не літак! Натиснути клятву педаль газу! Страх - то вже половина катастрофи!»

- Клерфе знову їде. Торріані вибув! - загримів механічний голос диктора.

Ліліан побачила авто Клерфе. Помітила забинтоване плече. «Безнадійний дурень! - подумала. - Дитина, яка ніколи не виросте. Легковажність - ще не відвага. Знову розіб'ється! Що вони всі знають про смерть, ці бездумні здорові люди? Що таке смерть, знають лише там, у горах, у санаторії, ті, що мусять боротися за кожен подих, мов за якусь нагороду!»

Чиясь рука збоку тицьнула їй у долоню візитівку. Вона викинула її і підвелася. Хотіла звідси піти. На неї були спрямовані сотні очей. Здавалося, мовби за нею стежило сто порожніх скелець, у яких відбивається сонце. Пильнували її крок за кроком. «Порожні очі, - подумала вона. - Очі, які бачать і водночас не бачать. Хіба не завжди так було? Де не було? - Знову згадала санаторій серед снігів. - Там було інакше. Там в очах світилося розуміння».

Вона зійшла сходами з трибуни. «Що я тут роблю, серед цих чужих людей? - подумала вона й зупинилася, мовби долаючи сильний порив вітру. - То що я тут роблю? Я хотіла сюди повернутися, але чи можна повернутися? Я щиро я хотіла повернутися, але чи належу я тепер до цього світу? Чи стала я така ж, як решта людей тут? - Вона роззирнулася. - Ні, я не належу до цього світу! Неможливо повернутися до теплої безвідповідальності. Неможливо нічого змінити». Не вдалося забути похмурої таємниці, яку вона знала, а інші воліли ігнорувати. Вона її супроводжувала завжди, куди б не втекла. Почувалася так, мовби враз опали всі барви й позолоты декорацій театральної вистави, оголюючи підмостки. То не було застереження, тільки хвилина, коли все стало чітким, як на долоні, вона не могла вже повернутися, і не було жодної допомоги ззовні. Натомість дужче відчула це саме зараз: бив той єдиний, останній фонтан, який їй залишився, його сила вже не була поділена на десяток менших, а зосередилася в одній, щоб таким чином спробувати сягнути хмар і Бога. Не досягне їх ніколи, але хіба сама спроба не була достатньо великим подвигом, а опадання розтанцьованої води знову до джерела не було вже звершенням? Знову до джерела. Як далеко треба було втекти і як високо націлитися, щоб до нього добратися!

Раптом їй здалося, ніби з неї спав якийсь безіменний тягар. Якась глуха відповідальність, що відбриніла, сповзла з її плечей на дерев'яні сходи трибуни. Вона переступила через неї, як через скинуту стару сукню. Хоча театральні декорації обвалилися, але підмостки залишилися, і хто не боявся їхньої голизни, ставав незалежним і міг продовжувати грати в міру власного страху або власної сміливості. Міг інсценувати свою самотність у тисячних варіаціях, навіть у коханні - вистава не мала кінця. Тільки змінювалася. Можна було стати своїм єдиним актором, а водночас глядачем.

Оплески, що вибухнули навколо неї, залунали, мов кулеметні постріли. Водії минали лінію фінішу. Ліліан залишалася на сходах, поки не побачила авто Клерфе. Лише тоді поволі зійшла вниз, оточена галасом чужої радості, і ступила в холод нової, цінної свідомості, яка однаково добре могла зватися свободою, як і самотністю, і в теплу зону кохання, в якому звучало вже слово «розлука», і обидві зони охопили її, наче літня ніч з пульсуючими фонтанами.

Клерфе витер кров з обличчя, але з губ ще капотіло.

- Я не можу тебе поцілувати, - сказав він. - Ти боялася?

- Ні. Але ти не повинен більше їздити.

- Мабуть, не повинен, - відказав терпляче Клерфе. Він знав цю реакцію. - Такий я був кепський? - поцікавився він і обережно скривив обличчя в посмішці.

- Ти був прекрасний, - сказав блідий Торріані, сидячи на ящику та п'ючи коньяк.

Ліліан поглянула на нього вороже.

- Уже по всьому, Ліліан, - сказав Клерфе. - Припини про це думати. Там не було

небезпеки. То тільки так виглядало.

- Ти не повинен їздити, - повторила вона.

- Добре. Завтра порвемо контракт. Задоволена?

Торріані розсміявся:

- А післязавтра його склеїмо.

З'явився тренер Габріелі, механіки загнали авто до боксу. Авто смерділо згорілим мастилом і бензином.

- Клерфе, ви прийдете ввечері? - запитав Габріелі.

Клерфе кивнув і за хвилю сказав:

- Ми тут заважаємо, Ліліан. Ходімо з цієї брудної стайні. - Він зазирнув у її обличчя. Побачив ту саму серйозність. - Що сталося? Ти справді хочеш, щоб я вже не їздив?

- Так.

- Чому?

Вона завагалася.

- Я не знаю, як це висловити. Але це, в певному сенсі, дуже аморальне.

- О Господи! - вирвалося в Торріані.

- Спокійно, Альфредо, - сказав Клерфе.

- Я знаю, що це звучить по-дитячому, - сказала Ліліан. - І не це я мала на увазі. Кілька хвилин тому я знала точно, про що мені йдеться, тепер забула.

Торріані зробив чималий ковток коньяку.

- Водії після перегонів такі ж вразливі, як раки після скидання шкаралупи. Прошу не додавати нам комплексів.

Клерфе розсміявся.

- Тобі, Ліліан, ідеться про те, що не треба спокушати Бога?

Вона кивнула.

- Тільки тоді, коли іншого виходу нема. А не для забави.

- О Господи! - повторив Торріані. - Забава! - Він устав зі свого ящика й підійшов до Габріелі.

- Я мелю дурниці, - розчаровано сказала Ліліан, - не слухай мене!

- Ти не мелеш жодних дурниць. Ти вмєш тільки здивувати.

- Чому?

Він зупинився.

- Чи я просив тебе коли-небудь, щоб ти повернулася до санаторію?

Вона глянула на нього. Досі вважала, що він або не знає, або впевнений, що вона не серйозно хвора.

- Я не мушу повертатися до санаторію, - швидко відказала вона.

- Я знаю про це. Але чи колись я тебе просив?

Ліліан почула іронію в його голосі.

- Я не повинна балакати, правда?

- Але ж ні - повинна. Завжди.

Вона розсміялася.

- Я дуже тебе кохаю, Клерфе. Чи всі жінки після перегонів такі дитинячі, як я?

- Уже й не пам'ятаю. Чи ця сукня від Баленсіаги?

- Теж не пам'ятаю.

Він обмацав свої вилиці та плече.

- Увечері я матиму обличчя, як кольоровий пудинг, і спухле плече. Їдьмо до Леваллі, поки я ще можу кермувати.

- Хіба ти не мусиш їхати до свого тренера?

- Ні. То буде тільки п'янка в готелі на честь перемоги.

- Ти не любиш святкувати перемог?

- Кожна здобута перемога означає на одну перемогу менше. На одну перемогу менше до здобуття. - Обличчя у нього почало вже спухати. - Ти мені робитимеш увечері мокрі гірчичники на обличчя і читатимеш якийсь розділ з «Критики чистого розуму»?

- Добре, - згодилася Ліліан. - А коли-небудь я хочу поїхати до Венеції.

- Чому?

- Бо там нема ні гір, ні авт.

Вони лишалися на Сицилії ще два тижні. Клерфе лікував своє плече. Дні минали в здичавілому саду Леваллі й біля моря. Вілла була кабіною, що зависла понад морем і часом, котрі пропливали під нею без жодного початку й кінця. Клерфе мав ще кілька тижнів до наступних перегонів.

- Ми залишаємося тут? - поцікавився він. - Чи повертаємося?

- Куди?

- До Парижа. Або куди-небудь. Коли нема дому, можна їхати всюди. Тут стає спекотно.

- Хіба весна вже закінчилася?

- Тут, на півдні, так. Але можемо взяти «Джузеппе» і поїхати за нею. У Римі вона лише починається.

- А коли й там закінчиться?

- Тоді, якщо ти захочеш, - розсміявся Клерфе, - ми поїдемо за нею далі. Потім вона почнеться в Ломбардії, над озерами. Можемо її переслідувати до Швейцарії, а потім униз уздовж Райну, аж врешті побачимо її біля моря у всіх барвах на полях тюльпанів Голландії. Тоді може здатися, що час зупинився.

- Ти робив уже колись щось таке?

- Так, сто років тому. До війни.

- З жінкою?

- Так, але було інакше.

- Напевно, це завжди інакше. Навіть з тією самою жінкою. Я не ревнива.

- Я б хотів, щоб була.

- Вважаю, що було б жахливо, якби ти нічого не пережив і розповідав мені, що я перша жінка в твоєму житті.

- Ти і є нею.

- Не є. Але досить, що на якийсь час завдяки мені ти забув імена інших.

- Їдемо?

Ліліан похитала головою.

- Ще не тепер. Я не хочу собі робити ілюзій, що час зупинився. Я хочу його відчувати й не обманювати сама себе. Час стояв на місці інколи взимку в санаторії, але я не стояла на місці. Я ковзала вздовж вісі часу, як на крижаній стіні, туди й назад.

- А тепер ти стоїш на місці?

Вона поцілувала його.

- Я кручуся на місці. Тимчасово. Як танцівниця.

Потім, однак, вона втратила терпіння і забажала виїхати. Їй почало здаватися, що вона перебуває вже на Сицилії багато місяців. Зрештою, то були місяці для неї. Вона мала власне літочислення. Один день від другого завжди відокремлювала ніч, наче багатотижнева прірва, а потім наставало пробудження наодинці. Ліліан

ніколи не дозволяла Клерфе залишатися на всю ніч. Не хотіла, щоб вранці він став свідком її пробудження. Він вважав це за каприз, а вона просто не хотіла, щоб Клерфе чув її кашель.

Ліліан полетіла до Рима, щоб звідти летіти далі. Клерфе повертався з Торріані автом. Вони домовилися зустрітися в Парижі. Одного дня пополудні вона прогулювалася серед римських руїн. Наступного дня сиділа в саду кав'ярні на Венето. Увечері мала летіти далі, але не могла відважитися. Раптом її охопила хвиля безпричинної меланхолії, почуття великої насолоди, позбавлене будь-якого смутку, може, за винятком цього одного, останнього, срібно-сірого смутку, який майорить на обрії кожного життя, такого ж незбутнього, як життя бухгалтера. Ліліан провела цю ніч у готелі й лише наступного дня пішла до каси авіаліній. Там побачила у вікні плакат з краєвидом Венеції і, нагадавши собі, що сказала Клерфе в Леваллі, не вагаючись, попрохала переоформити квиток на лет до Венеції. Вона вважала, що перед поверненням до Парижа мусить її побачити. Вона хотіла щось для себе осмислити, хоч достеменно й не знала, що саме, але мусила це зробити перш, ніж побачиться знову з Клерфе.

- Коли відлітає літак?

- За дві години.

Ліліан повернулася до готелю і спакувала речі. Мабуть, Клерфе вже в Парижі, але вона не мала відваги зателефонувати або написати йому, що затримається. Вона зможе це зробити з Венеції, хоча знала, що цього не зробить. Хотіла побути кілька днів на самоті, геть сама, без контактів чи втручань з будь-якого боку, і лише потім повернутися. Повернутися? Куди? Хіба вона не відлетіла та хіба не літає й далі, мов один із тих казкових птахів, які народжуються без ніг і мусять пурхати, доки не помруть? Хіба вона не знала про це? І хіба не хотіла обдумати, чи не повинна покинути Клерфе?

Літак знизив політ над лагуною і занурився в пізній рожевий полудень. Ліліан дістала кутовий номер у готелі «Даніелі». Коли піднімалася в номер, ліфтер розповів їй, що в цьому готелі відбувся бурхливий роман старіючої Жорж Санд з молодим Альфредом де Мюссе.

- І що сталося? З ким він її зрадив?

- Ні з ким, мадемуазель. Він був у розпачі. То мадам Санд його зрадила. - Ліфтер усміхнувся. - З одним італійським лікарем. Месьє де Мюссе був поетом.

Ліліан помітила в його очах іскри іронії і розваги. Мабуть, вона обманювала сама себе, коли кохала одного, будучи з іншим. Ліфтер відчинив двері.

- Вона покинула його, - пояснив. - Виїхала без попередження.

«Так само, як і я, - подумала Ліліан. - Може, і я теж хочу зрадити сама себе?» Вона увійшла до покою і зупинилася. Приміщення було сповнене розпорошеним рожевим вечірнім світлом, яке побачити можна тільки у Венеції. Ліліан підійшла до вікна й виглянула. Вода була голуба та спокійна, але досить було, що з боку собору Сан-Заккарія припливло й зупинилося парове судно, щоб ряди гондол загойдалися на хвилях. Замиготіло перше світло, дуже бліде й загублене серед усієї цієї рожевості та блакиті, за винятком помаранчевого застережного світла уздовж мілин, що делікатно оточили спину Сан-Джорджо Маджоре, наче яскравий ланцюг. Це місто найвіддаленіше від усляких гір. Далі неможливо було втекти. Ніщо тут людину не гнітило, все заспокоювало. І все було чуже й чарівне. «Ніхто мене тут не знає, - думала вона. - І ніхто не знає, що я тут!» Вона відчула цю анонімність, наче якесь дивне, бурхливе щастя, щастя, яке полягало у втечі від щастя бодай на короткий час або назавжди.

Це почуття загострилось, коли вона йшла через площу. У цьому було щось з авантюрної чарівності будь-якого починання. Ліліан не мала мети, дозволила течії підхопити себе і приземлити в партері ресторану «Квадріго», їй сподобалося, що до

невеликого приміщення із золотими люстрами і фресками, що зображали сцени XVIII сторіччя, можна було увійти просто з вулиці. Вона їла креветок і пила легке біле вино. Біля неї на стінах танцювали маски. Вона почувалася так, начеб і сама заховалася, зачалася за невидимою маскою, у тому запамороччені безвідповідальною свободою, яку давав кожен маскарад. Тисяча початків розкривалося перед нею в рожевому сутінку, як і тисяча вуличок цього міста, яке любило маски. А куди вони провадили? До невідомих, неназваних нових відкриттів чи тільки до чарівливих, виснажливих повторень, після яких чекало похмілля і усвідомлення, що знову втратила найцінніше: час? Зрештою, час завжди втрачається бездумно або так, як той чоловік із казки, який хотів так багато за свою брилу золота, що не міг вирішити скільки й помер у злиднях.

- Куди я могла б піти увечері? - поцікавилася вона в офіціанта.

- Увечері? Може, до театру, синьоро.

- Там ще будуть вільні місця?

- Напевно. У театрі завжди є вільні місця.

- Як туди дістатися?

Офіціант почав їй описувати дорогу.

- А не можна взяти гондолу?

- Звичайно, можна. Раніше так завжди робили. Тепер уже ні. Театр має два входи. Пішки недалеко.

Ліліан взяла гондолу біля Палаццо Дукале. Офіціант мав рацію: крім неї, припливла ще тільки одна гондола. У ній сиділа пара американців похилого віку й фотографувала все підряд, в тому числі й гондолу Ліліан.

- Жінка у Венеції не може бути сама, - сказав гондольєр, допомагаючи їй висісти. - Тим більш молода жінка. А вродлива ніколи.

Ліліан глянула на нього. Він був старий і не виглядав на такого, який би пропонував себе, як лік.

- Чи коли-небудь можна бути самому? - поцікавилася вона, дивлячись на червоне вечірне небо понад дахами.

- Тут ще більше, ніж деінде, синьоро. Звичайно, якщо хтось не народився тут.

Ліліан увійшла саме в момент, коли піднялася завіса. Грала якусь комедію XVIII сторіччя. Роззирнулася залом, освітленим тьмяним світлом зі сцени і стель. То був найпрекрасніший театр на світі й до появи електрики мусив справляти чарівне враження завдяки безлічі свічок і розмальованих балконів. Таким, зрештою, здався й досі.

Глянула на сцену. Вона мало що розуміла італійською і незабаром припинила стежити за текстом. Її знову охопило дивне почуття самотності й меланхолії, які відчула в Римі. Може, гондольєр мав рацію? А може, вся річ у тому, що вона з незрозумілою наполегливістю шукає алегорію в сьогоdnішньому вечорі: ти приходиш, дивишся п'єсу, в якій спершу не розумієш ні слова, а потім, коли починаєш щось розуміти, тобі вже час іти. На сцені не відбувалося нічого серйозного - це було відразу видно, весела комедія, спокушання, шахрайство, доволі злі жарти з якогось дурня, і Ліліан не розуміла, чому це їй так зворушило, що вона не змогла стримати дивного ридання і їй довелося притиснути до губ хустинку. Тільки після того, як ридання повторилося і вона побачила на хусточці темні плями, їй усе стало ясно.

Вона почекала хвилику, намагаючись упоратися з собою, але кров з'явилася знову.

Треба було вийти, але Ліліан не знала, чи в змозі вона це зробити сама. Вона французькою попросила свого сусіда допомогти їй вийти. Не глянувши на неї, він незадоволено затряс головою. Він стежив за п'есою і не зрозумів, про що їй ідеться. Тоді Ліліан звернулася до жінки ліворуч. У відчаї вона намагалася згадати, як італійською буде «допомога». Але це слово не спадало їй на думку.

- Misericordia, - пробурмотіла Ліліан нарешті. - Misericordia, per favore!

Жінка поглянула на неї зі здивуванням.

- Are you sick?

Ліліан кивнула, тримаючи далі хусточку біля вуст, і спробувала встати.

- Too many cocktails, - сказала старша білява жінка. - Mario, darling, help the lady to get some fresh air. What a mess!

Маріо підвівся і підтримав Ліліан.

- Тільки до дверей, - шепнула вона.

Чоловік узяв її під руку й випровадив. На хвилику до них обернулося кілька голів. На сцені спритний коханець саме святкував тріумф. Маріо відчинив двері до фойє і витріщив очі на Ліліан. Перед ним стояла дуже бліда жінка в білій сукні, кров текла їй між пальцями і скапувала на груди.

- But, signora, you are really sick, - сказав Маріо розгублено. - Shall I take you to a hospital?

Ліліан похитала головою.

- Готель «Даніелі». Якесь авто, прошу... таксі.

- Але ж синьоро, у Венеції нема таксі! Тільки гондоли! Або моторні човни. Ви мусите піти до клініки.

- Ні, ні! Човен. До готелю. Там напевно є лікар. Прошу... тільки до човна... ви ж мусите повернутися.

- Е, Мері може там почекати, - сказав Маріо. - І так не розуміє ані слова італійською. Та й вистава нудна.

Бліда помпейська червінь за насиченою червінню штор. Білизна декорацій. Двері, сходи і вітер, потім майдан із брязкотом тарілок і виделок, вуличний ресторан з реготом і гамором відвідувачів. Минувши їх, вони дійшли до похмурого, смердючого, вузького каналу, в якому з'явився човен і перевізник, мовби родом зі Стіксу.

- Гондола, синьоро, гондола?

- Так! Швидко! Швидко! Синьоро хвора.

Гондольєр витріщив очі.

- Підстрелена?

- Не питай! Рушай! Швидко!

Вузький канал. Маленький міст. Мури будівель. Плюскіт води. Протяжливі вигуки гондольєрів на перехрестях. Прогнилі сходи, заіржавілі двері, маленькі садки з пеларгоніями, покої, з яких лунало радіо, жовті жарівки без абажурів, білизна, що сушиться на мотузках, щур, що балансує, як ливхоходець, на вузькому мурі, гострі голоси жінок, запах цибулі, часнику й оливкової олії і важкий, мертвий запах води.

- Зараз будемо на місці, - сказав Маріо.

Другий канал, ширший. Потім сильніші хвилі, широчінь Каналу Гранде.

- Затримати моторний човен?

Ліліан лежала на задній лаві впоперек, так, як упала.

- Ні, - шепнула. - Далі! Не змінювати...

Освітлені готелі, тераси, парові судна, що сопуть, димлять, повні пасажирів, моторні човни з білими мундирами на борту, - якою ж самотньою була людина серед солодкого сум'яття існування, коли боролася за нього, і як усе змінювалося на жахіття, в якому з зусиллям хапала повітря! Вони проминули ряди гондол, які колихалися біля причалів, наче чорні труни на дзеркальній воді, наче великі чорні водяні яструби, що намагаються вхопити її металевими дзьобами, а потім - піцерія, задимлене світло, простір і зірки, яскрава просторінь, прикрита банею неба, а під Мостом Зітхань нестерпно солодкавий тенор у човні з туристами співає «Санта Лючія». «Може, саме так і виглядає смерть, - подумала Ліліан, - коли я лежу так із задертою назад головою, чуючи зовсім поруч шум води, а попереду уривки пісні, у компанії невідомого чоловіка, який щохвили запитує: «Витримаєте ще дві хвилини? Зараз будемо на місці». Ні, то не смерть, вона знала про це. Маріо допоміг їй зійти з човна.

- Заплатіть за мене, - шепнула вона порт'є на помості перед готелем. - І лікаря! Негайно!

Маріо провів її через хол. Там не було багато людей. Американці за столиком витріщали на неї очі. Десь мигнуло обличчя, яке вона знала, але не могла пригадати.

Молодий ліфтер знову ніс службу, Ліліан усміхнулася із зусиллям.

- Це драматичний готель, - шепнула. - Хіба не так ви сказали?

- Не розмовляйте, мадам, - сказав Маріо. Він був добре вихованим ангелом-охоронцем з оксамитним голосом. - Зараз прийде лікар. Доктор Пісані. Дуже добрий. Не розмовляйте! Принеси лід, - сказав він ліфтерові.

Ліліан цілий тиждень лежала в готельному покої. Вікна були відчинені, відчутно потепліло. Вона не сповістила Клерфе. Не хотіла, щоб застав її хворою. Також не хотіла його бачити біля свого ліжка. То була її справа, тільки її. Вона спала і дрімала цілими днями, до пізньої ночі чула захриплі вигуки гондольєрів і плюскіт гондол. Час від часу приходив лікар, приходив Маріо. Не було тут нічого загрозового, тільки й усього, що невелика кровотеча, лікар розумів її, а Маріо приносив квіти й розповідав їй про своє тяжке життя зі старшими дамами. Якби ж то вдалося знайти нарешті багату й молоду, яка б його розуміла. Він не мав на увазі Ліліан. Він до неї придивився і відразу зрозумів, у чому річ. Він був цілком щирий і розмовляв з нею, як із подругою.

- Ти живеш за рахунок смерті, а я за рахунок жінок, які бояться прогавити, мабуть, останній шанс пережити велике кохання, - сказав він і розсміявся. - Або кажучи інакше: ти також цього боїшся, але твоїм жиголо є смерть. Уся різниця полягає в тому, що твій тобі вірний. За це ти зраджуєш його, де тільки можеш.

Ліліан слухала його з усмішкою.

- Смерть є жиголом для нас усіх. Тільки більшість людей про це не знає, - сказала вона. - Що ти хочеш робити пізніше, Маріо? Одружитися з однією з цих старших дам?

Маріо похитав головою.

- Я заощаджую. Коли за кілька років зберу відповідну суму, то відкрию невеликий елегантний бар. Я маю наречену в Падуї, яка чудово варить. Які в неї фетучини! - Маріо поцілував пучки пальців. - Це такі скручені в клубок спагеті. Прийдеш зі своїми знайомими?

- Прийду, - відказала Ліліан, зворушена делікатністю, з якою він намагався її утішати, вдаючи, що вірить, ніби вона буде жити ще так довго. Але хіба вона сама не вірила в це маленьке приватне диво? Що саме те, в чому їй відмовляють, може бути для неї добре? Вона була романтичною, сентиментальною дівчиною, яка подитячому чекала, що якась богиня-мати доброзичливим ляпанцем вирятує її з будь-якої біди. Дивлячись на обличчя Маріо, яке на тлі вікна, залитого полудневим сонцем, скидалося на каменя, висічену на рожевому кварці, Ліліан згадала слова одного англійського гонщика, почуті нею на Сицилії. Гонщик стверджував, що в романських народів немає гумору, їм він не потрібен, для них цей спосіб самоствердження - давно пройдений етап. Гумор був вершинним досягненням цивілізованого варварства, ще в XVIII сторіччі люди майже не знали гумору, зате вони розумілися на галантності, ігноруючи все те, чого не могли здолати. За часів Французької революції засуджені на смерть, ідучи на ешафот, зберігали вишукані манери, не сміючись, мовби прямували до королівського двору.

Маріо приніс їй вервицю, яку посвятив Папа Римський, і розмальовану венеційську шкатулку на листи.

- Я не маю нічого, що могла б тобі дати натомість, - сказала вона.

- А я нічого й не хочу. Добре мати змогу щось дарувати, а не мусити раз у раз жити з подарунків.

- Ти мусиш?

- Мій фах надто прибутковий, аби я міг від нього відмовитися. Але не легкий. Це справді робота. Так мило з твого боку, що ти нічого від мене не хочеш.

Обличчя, яке майнуло перед Ліліан у готельному холі, коли Маріо її вів, належало віконту де Пестре. Він упізнав її і наступного дня почав посилати квіти.

- Що ви робите в готелі? - поцікавився він, коли врешті вона зателефонувала йому.

- Я люблю готелі. Чи ви хочете мене вислати до клініки?

- Звичайно, ні. У клініках роблять операції. Я ненавиджу їх так само, як ви. Але дім із садом над одним з тихих каналів...

- У вас і тут такий будиночок? Як квартира в Парижі?

- Неважко було б такий знайти.

- То ви його маєте?

- Авжеж, - підтвердив Пестре.

Ліліан розсміялася.

- Ви всюди маєте квартири, а я ніде не хочу мати жодної. Кому з нас легше буде відмовитися? Краще заберіть мене кудись на вечерю.

- Вам можна виходити?

- Не конче. Але завдяки цьому експедиція матиме присмак пригоди, правда?

«Це справді має присмак пригоди, - подумала вона, коли зійшла до холу. - Хто часто тікає від смерті, однаково часто народжується заново й щоразу відчуває глибшу вдячність, якщо тільки позбудеться ілюзії, що має якесь право на життя». Заскочена цим відкриттям, вона зупинилася. Ото ж бо й воно! У цьому полягає вся

таємниця! Невже вона мусила приїхати до Венеції, до цього чудового готелю з багатьма полуднями забарвленими кіновар'ю і кобальтовою блакиттю, щоб зробити таке відкриття?

- Ви посміхається, - сказав Пестре. - Чому? Тому що обманюєте свого лікаря?

- Не його. Куди підемо?

- До «Таверни». Візьмемо гондолу.

Бічний вхід до готелю. Гондола, що колишеться на воді. Хвилина спогадів і нудоти, яка швидко минула, коли вона сіла до човна. Гондола не була плавучою труною, не була вже також чорним яструбом, який намагався її вхопити металевим дзьобом. Була просто гондолою, темним символом такої колись могутньої радості життя міста, що врешті з'явився закон, щоб відтоді всі гондоли малювали тільки начорно, а їхні власники більше страждали від зайвої розкоші.

- Я знаю Венецію тільки з мого вікна, - сказала Ліліан. - І з кількох годин першого вечора.

- Тоді ви знаєте її краще за мене. Я знаю Венецію тридцять років.

Канал. Готелі. Тераса зі столиками під білим обрусом. Плюскіт води. Вузький канал, наче води Стіксу. «Звідки я усе це знаю? - розмірковувала Ліліан, охоплена на хвилину неспокоєм. - Чи не з'явиться тепер вікно з канарками в клітках?»

- Де знаходиться та «Таверна»? - поцікавилася вона.

- Біля театру.

- Вона має терасу?

- Так. Ви вже були там?

- Я знаю її дуже поверхово. Я не їла там. Тільки проходила повз неї.

- Це знаменитий ресторан.

Почувся брязкіт тарілок і голоси, перш ніж вони впливли з-за рогу.

- Ви смієтеся, - мовив Пестре. - Чому?

- Ви запитуєте мене про це вже вдруге. Бо я голодна. Але знаю, що дістану щось їсти.

Власник ресторану обслуговував їх особисто. Приніс морепродукти, свіже, печене, варене й біле точене вино.

- Чому ви тут сама? - запитав Пестре.

- Для капризу, але я вже повертаюся.

- До Парижа?

- До Парижа.

- До Клерфе?

Він і про це вже довідався?

- Так, до Клерфе.

- Чи не можна б із цим ще почекати? - поцікавився обережно Пестре.

Ліліан розсміялася.

- А ви впертий. Маєте якусь пропозицію?

- Ні, якщо не бажаєте. А якщо хочете, то без жодних умов. Але чому б вам принаймні на якийсь час не затриматися і все гарно оглянути.

Продавець забавок підійшов до столика. Накрутив двох плюшевих шотландських тер'єрів і пустив його по дошці.

- Я не мушу вже оглядати, - сказала Ліліан. - Не маю часу на повторення чогось, що вже було.

Пестре взяв собачок і віддав чоловікові.

- Ви впевнені, що це завжди повторення?

Ліліан кивнула.

- Для мене так. Зміни в подробицях неважливі. Варіанти мене не цікавлять.

- Тільки есенція?

- Тільки те, що я можу застосувати для себе. Я маю, як мені здається, найпростішу реакцію.

Прийшов ресторатор і приніс палаючі в ромі персики та еспресо.

- Хіба ви ніколи не мали відчуття, що щось можете пропустити? - запитав Пестре.

Ліліан поглянула на нього й помовчала.

- Що? - запитала врешті.

- Якусь пригоду. Або несподіванку. Або новину. Щось, чого ви не знаєте.

- Я мала це, коли сюди приїхала. Я мала відчуття, що оминуть мене Нью-Йорк, Йокогама, Таїті, Аполлон, Діоніс, Дон Жуан і Будда, тепер уже не маю.

- Відколи ви його не маєте?

- Уже кілька днів.

- Чому?

- Бо я навчилася, що людина може прогаяти тільки саму себе.

- Де ви навчилася цього?

- Біля мого вікна в готелі.

- Тепер я поцікавлюся втретє, чому ви усміхаєтесь?

- Бо дихаю. Бо я тут, бо вечір і ми говоримо дурниці.

- Хіба це дурниці?

- Це завжди дурниці. У них є коньяк?

- У них є граппа, стара й дуже добра, - сказав Пестре. - Я заздрю вам. - Ліліан усміхнулася. - Ви змінилися. Ви інша, ніж у Парижі. Знаєте, чому так?

- Не знаю, - знизала плечима вона. - Може, тому, що я позбулася певної ілюзії, що людина має якісь права на життя, і завдяки цьому й другої ілюзії, що в житті підстерігає її несправедливість.

- Це дуже неморально.

- Дуже, - повторила Ліліан і випила ґраппу. - Маю надію, що не муситиму до цих ілюзій повертатися. Принаймні упродовж якогось часу.

- Виглядає так, що я з'явився запізно, - мовив Пестре. - На кілька годин або кілька днів. Коли ви їдете? Завтра?

- Післязавтра.

- Звучить так само. Шкода.

- Шкода, - повторила Ліліан, - не таке вже й сумне слово, як здається.

- Це теж одне з ваших нових відкриттів?

- Одне з сьогоднішніх.

Пестре відсунув свій стілець.

- Я покладаю надію на завтрашні.

- Надія натомість, - сказала Ліліан, - набагато сумніше слово, ніж вважають.

Клерфе марно шукав її в Парижі й нарешті вирішив, що Ліліан повернулася до санаторію. Зателефонував і впевнився, що помилився. Шукав її далі в Римі та в Парижі, але ніде не натрапив на її слід. Врешті вирішив, що вона його покинула. Навіть стрийко Гастон його поінформував, що не знає, де перебуває його небога, і, зрештою, його це не обходить. Клерфе намагався про неї забути й жити – з таким самим наслідком, наче пробував танцювати в клеї.

За тиждень після свого повернення зустрів Лідію Мореллі.

– Невже твоя ластівка випурхнула? – запитала вона.

– Вочевидь, вона в тебе викликає страшні болі голови. Раніше ти не питала про інших жінок.

– Невже покинула?

– Покинути! – відказав Клерфе з посмішкою. – Що за старосвітське слово!

– То одне з найстаріших слів.

Лідія приглядалася до нього.

– Ми розігруємо подружню сцену з 1890 року?

– Отже, ти справді закоханий!

– А ти ревнива.

– Я ревнива, а ти нещасний. У цьому й полягає уся різниця. Я знаю, кого я ревную, а ти ні. Постав мені щось випити.

Клерфе пішов з нею на вечерю. За вечір його безпорадність і тривога за Ліліан напучнявіли примітивною злістю чоловіка, якого покинула жінка, перш ніж він сам устиг її покинути. Лідія гострою голкою шпирала в чутливий пункт.

– Ти повинен одружитися, – промовила вона пізніше.

– З ким?

– Я цього не знаю. Ти дорослий.

– З тобою?

– Я б не хотіла зробити тобі таку кривду, – усмінулася вона. – Зрештою, як для мене, ти маєш дуже мало грошей. Одружися з кимось, хто має гроші. Таких жінок чимало. Як довго ще ти збираєшся брати участь у перегонах? Це забава для молодих чоловіків.

Клерфе похитав головою.

– Я знаю про це, Лідіє.

– Не роби такої наляканої міни. Усі ми старіємо. Треба облаштуватися перш ніж буде запізно.

– Треба?

– Не будь дурнем. Що ж іще залишається?

«Я знаю когось, хто не бажає облаштовуватися», – подумав він.

– Ти вже обдумала, Лідіє, з ким я маюся одружити? Ти стала раптом такою

дбайливою.

Вона допитливо поглянула на нього.

- Ми могли б про це поговорити. Ти змінився.

Клерфе похитав головою і підвівся.

- Успіхів, Лідіє.

Вона підступила до нього впритул.

- Але ти ж повернешся?

- Як довго ми вже знаємося?

- Чотири роки. З багатьма дірами посередині.

- Як парча, поточена міллю?

- Як двоє людей, які ніколи не хотіли прийняти жодної відповідальності, які хотіли мати все й нічого не давати.

- Одне і друге неправда.

- Ми пасували одне одному, Клерфе.

- Як і всі люди, які не пасують ні до чого.

- Цього я не знаю. Розкрити тобі таємницю?

- Що нема жодних таємниць і все є однією великою таємницею.

- Ні, це дещо для чоловіків. Я розкрию тобі жіночу таємницю. Ніщо не є ані таким поганим, ані таким добрим, як ми вважаємо. І ніщо не є остаточним. Приходь увечері.

Він не прийшов. Був отупілий і почувався жахливо. Це було не так, як зазвичай у таких випадках. Йому бракувало не тільки Ліліан – йому бракувало чогось у ньому самому. Навіть не зауваживши цього, він перейняв щось із її стилю життя. Життя без майбутнього. Але так не можна було жити, існувало якесь майбутнє, принаймні для нього, навіть і поза його фахом, мусило бути.

«Вона ізолювала мене, – роздратовано подумав Клерфе. – Завдяки їй я набагато молодший, але й дурніший. Колись я пішов би до Лідії і лишився б з нею скільки хотів, і баста. Тепер, якби це зробив, то почувався б, як гімназист, і мав би потім похмілля, наче впився кепським вином. Я повинен був одружитися з Ліліан. Це б усе вирішило! Лідія мала рацію, хоча в іншому сенсі, ніж вважала». Враз він відчув себе вільніше, і це здивувало його. Раніше ніколи не думав про одруження, а тепер йому раптом здалося воно чимось очевидним, і він не розумів, чому не подумав про це раніше. Зрештою, він не уявляв уже собі життя без Ліліан. Воно не було ані трагічне, ані романтичне, ані сентиментальне, життя без неї здалося йому враз усього лише одноманітною чередою років – як одноманітними є кімнати, в яких погасло світло.

Клерфе припинив пошуки. Знав, що це без сенсу, якщо Ліліан повернеться до Парижа, то прийде до нього або ні. Він не підозрював, що вона мешкала знову в готелі «Біссон». Ще кілька днів вона хотіла лишатися сама. Не хотіла, щоб Клерфе бачив її раніше, ніж вона почуватиметься здоровішою. Ліліан багато спала й не виходила. У той час, коли Клерфе пильнував її валізи в готелі «Ріц», вона задовольнялася тим, що мала в двох дорожніх несесерах, які взяла з собою на Сицилію.

Ліліан почувалася, наче після великої бурі повернулася до порту, але цей порт

відчутно змінився. Інші були куліси, а може, куліси були ще ті самі, але змінилося світло. Тепер воно було прозоре й рішуче, безжальне, але не сумне. Буря минула. Рожеві ілюзії також. Не було втечі. Ані скарги. Галас починав маліти. Незабаром вона зможе почути власне серце. Не тільки його волання, але й відповідь.

Першою особою, яку вона відвідала після повернення, був стрийко Гастон. Побачивши її, він здивувався, але за кілька хвилин почав демонструвати щось у стилі стриманої радості.

- Де ти тепер мешкаєш? - поцікавився.

- У «Біссоні». Це недорогий готель, стрийку Гастоне.

- Ти гадаєш, що гроші плодяться щоночі. Якщо ти продовжиш у такому дусі, незабаром не матимеш нічого. Знаєш, доки тобі вистачить коштів, якщо й далі витрачатимеш у такому темпі?

- Ні. І не хочу знати.

«Я мушу поквартитися з вмиранням», - подумала вона з іронією.

- Ти завжди жила понад свої можливості. Раніше люди жили з відсотків від капіталу.

Ліліан розсміялася.

- Я чула, що в Базелі біля швейцарського кордону той, хто не утримується з відсотків від відсотків, вважається марнотратним.

- Швейцарія, - сказав стрийко так замріяно, мовби говорив про Венеру Калліпігу. - Зі своєю валютою! Щасливий народ! - Він глянув на Ліліан. - Я міг би звільнити для тебе покій у моєму помешканні. Таким чином заощадиш на готелях.

Ліліан роззирнулася. Нема сумніву, що стрийко й далі снував би свої дрібні інтриги і пробував видати її заміж. І знову стежитиме за нею. Мабуть, він боявся, що коли їй не вистачатиме грошей, то муситиме докласти власні. Їй навіть на хвильку не спало на думку сказати йому правду.

- Я не зазіхатиму на жодні твої кошти, - сказала вона. - Ніколи!

- Молодий Буало часто питає про тебе.

- Хто це?

- З родини тих годинниківів. Дуже порядна родина. Мати...

- Отой із заячою губою?

- Заяча губа! Які вульгарні слова ти вживаєш! То дрібна річ, яка часто трапляється в старих родинах! Крім того, її було прооперовано. Майже нічого не видно. Врешті, чоловіки не манекенниці!

Ліліан пильно подивилася на маленького самовпевненого чоловічка.

- Скільки тобі років, стрийку Гастоне?

- Про що тобі йдеться? Ти ж бо знаєш!

- І скільки ти, власне, збираєшся прожити?

- Це геть непристойне питання. Старших людей не питають про такі речі. Усе залежить від Божої волі.

- Багато залежить від Божої волі. Колись Йому доведеться відповісти на безліч

питань, як ти вважаєш? Мені теж треба запитати Його про дещо.

- Що? - Гастон широко відкрив очі. - Що ти плетеш?

- Нічого. - Ліліан стримала короткий вибух гніву. Ось перед нею стояв цей жалюгідний карлик, незнищений, чемпіон на дистанції тридцяти сантиметрів, хоч і старий, але напевно переживе її на кілька років, він знав усе, мав думку на будь-яку тему й був зі своїм Богом на «ти».

- Стрийку Гастоне, - сказала вона, - якби ти міг прожити своє життя ще раз, чи прожив би ти його інакше?

- Очевидно!

- Як? - запитала Ліліан, обманюючись слабкою надією.

- Я б очевидно не став жертвою девальвації франка. Уже в 1914 році я купив би американські акції - а потім, найпізніше в 1938-му...

- Добре, стрийку Гастоне, - перебила його Ліліан. - Розумію. - Її гнів випарувався.

- Нічого ти не розумієш. Інакше ти б не розтринькувала ту решту грошей, яка тобі лишилася! Звичайно, твій батько...

- Я знаю, стрийку Гастоне. Марнотрат! Але є ще набагато більший марнотратник, ніж він.

- Хто?

- Життя. Воно марнотратне для тебе й для мене, і для всіх інших.

- Дурне базікання! Салонний більшовизм! Відучися від цього. Життя - надто серйозна справа, щоб у нього бавитися.

- Авжеж. Доводиться платити свої рахунки. Дай мені гроші. І не кривися так, ніби вони були твоїми власними. Вони мої.

- Гроші! Гроші! Це все, що ти бачиш у житті!

- Ні, стрийку Гастоне. Це все, що ти бачиш!

- Радій! Інакше давно б уже нічого не мала. - Гастон виписав чек. - А потім? - поцікавився їдко, махаючи папірцем у повітрі, щоб чорнило висохло. - Що буде потім?

Ліліан глянула на нього з захопленням. Він заощаджує навіть на папері.

- Не буде жодного «потім», - сказала вона.

- Усі так торочать. А потім приходять, коли вже нічого не мають, і тоді мусиш витратити на них власні дрібні заощадження.

Раптом гнів спалахнув знову, свідомий і бурхливий. Ліліан висмикнула чек із руки стрийка.

- Припини лементувати! І йди собі купити американські акції, патріот!

Ліліан ішла мокрими вулицями. Коли була в Гастона, моросило, але зараз знову світило сонце, відбиваючись на асфальті та в калюжах біля хідників. Небо проглядалося навіть у калюжах. Ліліан розсміялася. Може, й Бог відбивався навіть у стрийкові Гастоні. Де там? Важче було відшукати його в Гастоні, ніж блакить і мерехтіння неба в брудній воді у стоках каналів. Важче було відшукати його в більшості людей, яких знала. Вони сиділи у своїх конторах, мовби були двічі Мафусаїлами, така була їхня похмура таємниця! Жили так, мовби смерті не

існувало. Але чинили це, як крамарі, а не як герої. Вони женуть думку про швидкоплинність життя, ховаючи голови в пісок, і віддаються дрібнобуржуазній ілюзії вічного життя. Навіть спорохнілі старигані намагаються обдурити один одного, примножуючи те, що вже давно перетворило їх на рабів, – гроші та владу.

Вона вийняла стофранкову банкноту, оглянула її, і рішучим рухом кинула в Сену. Висловила таким чином дуже дитячий символічний протест, але їй було байдуже. Цей жест приніс їй справжнє полегшення. Чека стрийка Гастона зрештою не викинула. Ідучи далі, дісталася бульвару Сен-Мішель. Її одразу оточив вуличний гамір. Люди бігали, штовхалися, поспішали, сонце блискало на дахівках авт, гуділи двигуни, кожен прямував до якоїсь мети, кожен хотів досягти її якнайскоріше, і всі ці маленькі цілі геть затуляли кінцеву мету людського життя, здавалося, що її взагалі не існує.

Ліліан перетнула вулицю між двома тремтячими рядами гарячих чудовиськ, прикованими до місця червоним світлом, як колись Мойсей з народом Ізраїлю перетнув Червоне море. У санаторії було інакше, там кінцева мета стояла, наче похмуре сонце на небі, висіла завжди над тобою – її можна було ігнорувати, але викинути зі свідомості її не вдавалося, вона наповнювала людину глибшим розумінням і глибшою відвагою. Хто знав, що йде на забій і не може втекти, хто очікував цього свідомо та з рештками відваги, той уже був чимсь більшим, ніж просто піддослідною твариною. І чимсь навіть перевершував свого ката.

Ліліан повернулася до готелю. Вона знову мала покій на першому поверсі й лише одні сходи для подолання. Перед дверима ресторану стояв продавець морських смаколиків.

– Я маю чудесних креветок, – сказав він. – Вустриці вже майже закінчилися. Вони будуть добрими знову лише у вересні. Будете тоді ще тут?

– Напевно.

– Підготувати вам букет креветок? Сірі найкращі. Рожеві гарніше виглядають. Сірі?

– Сірі. Зараз я спущу кошик. До цього додайте півпляшки рожевого вина, дуже зимного. Попросіть Люсьєна, старшого офіціанта.

Повільно піднялася на поверх. Потім спустила кошик і втягнула його наверх. Вино було відкорковане й таке зимне, що пляшку покривав іній. Вона сіла на підвіконні, підібгавши ноги і притулившись до вікна, вино поставила збоку. Люсьєн запакував також келих і скатертину. Вона випила вина й почала луштити креветки. Таке життя їй подобалося, але вона не хотіла над цим замислюватись. Підсвідомо вона подумала про щось на зразок упокорення, але змиритися не бажала. Принаймні зараз. Її мати померла від раку після дуже важкої операції. Завжди знайдуться люди, яким гірше, ніж тобі. Примружившись, Ліліан подивилася на сонце. Вона відчувала, як світло падає на її обличчя. І цієї хвилини її побачив Клерфе, який, ні на що вже не сподіваючись, вдесьте прогулювався під вікнами готелю «Біссон».

Він різко відчинив двері й вигукнув:

– Ліліан! Де ти була?

Ліліан уже раніше зауважила, як він переходив вулицю.

– У Венеції, Клерфе.

– Але чому?

– Я ж казала тобі на Сицилії, що хотіла б колись вибратися до Венеції. У Римі я згадала цей намір.

– Отже, у Венеції! Чому ти не зателеграфувала мені? Я приїхав би. Як довго ти там була?

- Ти допитуєш мене?

- Ще ні. Я шукав тебе всюди, але про Венецію не подумав. З ким там ти була?

- Це означає, що ти мене все ж таки допитуєш?

- Мені дуже тебе бракувало! Я хвилювався, що з тобою бозна-що сталося! Ти не розумієш цього?

- Розумію, - сказала Ліліан. - Хочеш спробувати цих креветок? Вони мають присмак водоростей і моря.

Клерфе взяв від неї картонну тарілку з креветками й викинув усе у вікно. Ліліан визирнула за ними.

- Ти попав на дах зеленого «сітроена». Якби зачекав секунду, вони впали б на голову товстої блондинки у відкритому «рено». Подай мені, будь ласка, мій кошик з мотузкою. Я далі голодна.

Якусь хвилю здавалося, що Клерфе викине кошик услід за креветками. Врешті подав його Ліліан.

- Передай йому, щоб послав нагору ще одну пляшку рожевого, - сказав Клерфе. - І зійди з цього вікна, щоб я тебе міг обняти.

Ліліан сповзла з підвіконня.

- Ти приїхав на «Джузеппе»?

- Ні. Він стоїть на Вандомській площі в оточенні безлічі «бентлі» і «ролс-ройсів» і поглядає на них з презирством.

- Прижени його й поїдемо в Булонський ліс.

- Можемо поїхати в ліс, - сказав Клерфе й поцілував її. - Але підемо разом і разом приженемо «Джузеппе», інакше, коли я повернуся, ти можеш зникнути. Я не хочу ризикувати.

- Тобі мене дуже бракувало?

- Інколи, коли я ненавидів тебе або коли боявся, що вбив тебе якийсь сексуальний збоченець. З ким ти була у Венеції?

- Сама.

Поглянув на неї.

- Може, так і справді було. З тобою ніколи невідомо. Чому ти нічого мені не сказала?

- Бо це не в наших звичаях. Хіба й ти не виїжджаєш часом до Рима й не з'являєшся знову за кілька тижнів? На додаток зі своєю коханкою?

Клерфе розсміявся.

- Я знав, що колись до цього дійде. Це тому ти не поверталася?

- Звичайно, що не з цього приводу.

- Шкода.

Ліліан вихилилася з вікна, щоб опустити знову кошик. Клерфе терпляче чекав. Пролунав стукіт. Він відчинив двері, взяв у офіціанта вино й випив келих, слухаючи, як Ліліан гукає з вікна, що хотіла б ще кілька жмень креветок. Потім роззирнувся по покою. Побачив її туплі, розставлені в різних місцях, трохи білизи

на стільці, а за відчиненими дверима шафи її сукні. «Вона знову тут», – подумав Клерфе, і його охопило глибоке, невідоме йому досі почуття спокою.

Ліліан обернулася з кошиком у руці.

- Але ж пахнуть! Ми поїдемо теж колись на море?

- Так. До Монте-Карло, якщо хочеш. За якийсь час я там стартуватиму на перегонах.

- А можемо поїхати туди вже тепер?

- Коли тільки захочеш. Сьогодні? Завтра?

- Ти знаєш мене, – усміхнулася Ліліан. – Ні, не сьогодні й не завтра. – Вона взяла в нього келих. – Знаєш, Клерфе, я не хотіла залишатися у Венеції так довго. Лише кілька днів.

- Чому ж ти лишилася довше?

- Я не почувалася добре.

- Що з тобою було?

Завагалася.

- Застуда.

Вона бачила, що Клерфе не повірив їй. Це викликало в неї справжнє захоплення. Через його недовіру навіть кровотеча здавалася їй менш правдоподібною, а вже точно не такою серйозною, як думала.

Раптом відчула себе товстулею, яка схудла на двадцять фунтів, не помітивши цього. Ліліан сперлася на Клерфе, він пригорнув її.

- А коли ти відійдеш знову? – поцікавився він.

- Я не відходжу, Клерфе. Інколи мене просто нема.

Від ріки пролунав сигнальний ріжок якогось буксира. На борту молода жінка розвішувала на шнурках кольорове прання. У дверях кухні дівчинка бавилася з песиком. За кермом стояв шкіпер у самій сорочці й насвистував.

- Бачиш це? – запитала Ліліан. – Мене завжди охоплює заздрість, коли я на це дивлюся. Сімейне умиротворення! Те, чого хотів Бог.

- Якби ти мала таке ж умиротворення, я потай висадився би на найближчій пристані.

- Це не перешкоджає мені заздрити. Ми підемо по «Джузеппе»?

Клерфе обережно підняв її на руках.

- Я тепер не маю бажання ані приганяти «Джузеппе», ані їхати до лісу. На це в нас ще доволі часу ввечері.

- Словом, ти вирішив тримати мене під замком, – сміючись, сказала Ліліан.

Клерфе не сміявся.

- Ні, я не збирався тебе замикати. Я хочу одружитися з тобою.

- Навіщо?

Ліліан, лежачи в ліжку, поглянула під світло на пляшку вина. Шиби на вікнах здавалися ніби залитими кров'ю. Клерфе відібрав у неї пляшку.

- Щоб ти знову якогось дня не зникла без сліду.

- Я залишила свої валізи в «Ріці». Гадаєш, що одруження прив'яже жінку більше, ніж вбрання, і що вона швидше повернеться?

- Я хочу одружитися не для того, щоб ти поверталася, а щоб ти зосталася. Втім, гляньмо на це з іншого боку. У тебе залишилося мало грошей. Від мене ти нічого не хочеш брати.

- Але ж ти сам нічого не маєш.

- Я зберіг свою частку від двох перегонів. Крім того, дещо в мене було й дещо я ще зароблю. На цей рік нам вистачить.

- Добре, тоді почекаємо до наступного року.

- Навіщо чекати?

- Ти переконаєшся, що це нісенітниця. На які гроші ти купуватимеш мені наступного року сукні й туфлі? Ти ж сам казав, що твій контракт витікає у кінці року.

- Наша фірма запропонувала мені представництво.

Піднявши ногу, Ліліан критично роздивлялася її. «Скоро вона вже стане занадто худа», – подумала вона.

- Ти хочеш продавати авта? Не уявляю тебе в цій ролі.

- Я теж, але я не міг собі уявити багатьох речей, які пізніше робив. Або хотів робити. Наприклад, одружитися з тобою.

- Чому раптом ти хочеш усе нараз? Стати шанованим продавцем авт і одруженим.

- Ти говориш так, мовби одне і друге – це справжня катастрофа.

Ліліан вислизнула з ліжка й узяла халат.

- Де ти хочеш продавати ті авта?

Клерфе завагався.

- В окрузі Тулуза скоро буде вакансія.

- Боже! – вигукнула Ліліан. – Коли?

- За кілька місяців. Восени. Найпізніше в кінці року.

Ліліан стала зачісуватися.

- Незабаром я буду застарим, щоб вигравати перегони, – сказав Клерфе з ліжка до

її спину. – Я ж не Нуволарі й не Караччола. Напевно, я міг би влаштуватися кудись тренером, але тоді мені знову довелося б переїжджати з місця на місце, як нашому товстуніві Чезаре, – відколи перегони почали влаштовувати в Африці та в Південній Америці, він навіть узимку не бачить дружину. Ні, з мене досить. Я хочу змінити своє життя.

«Чому вони завжди хочуть змінювати своє життя? – подумала Ліліан. – Чому хочуть змінювати те, чим здобули жінку? Хіба їм ніколи не спадає на думку, що саме тому, ймовірно, жінку і втратять? Навіть Маріо хотів останнього дня відмовитися від свого буття жиголо й розпочати зі мною зразкове життя. А тепер і Клерфе, який вважає, що мене кохає, і якого я кохала, бо, як і я, здавалося, не мав перед собою майбутнього, теж хоче усе змінити й до того ж думає, що я маю бути з цього приводу щаслива».

– Я не раз розмірковувала, чи люди такі, як ми, повинні одружуватися, – промовила вона. – Але жоден з аргументів не здався мені достатньо вагомим. Особливо той, що його висунув хворий шахіст у нашому санаторії. Він сказав, що в хвилину смертної туги добре мати поруч із собою близьку людину, але я думаю, що людина в такі моменти так само безнадійно самотня і ледве чи зауважить, що біля її ліжка зібралася ціла громада вірних приятелів. Камілла Албеї, яка померла в санаторії, хотіла, щоб хоч один з її коханців був присутній при її смерті, і для певності, хоча це коштувало їй багато зусиль, мала роман з трьома водночас і подбала, щоб усі впродовж одного дня могли опинитися біля її ліжка. Задля цього затягнула понад усяку міру свій останній роман з одним огидним, зухвалим грубіяном. Камілли Албеї переїхало авто на тихій сільській вулиці, вона померла за півгодини. Біля неї нікого не було, навіть того огидного типа – він сидів у цукерні Люффа, де нікому не спало б на думку його шукати, і уплітав шоколадні бісквіти зі збитими вершками. Долоню Камілли тримав сільський поліцейський, якого вона ніколи раніше не бачила, і була йому за це така вдячна, що намагалася його поцілувати. Але вже не встигла.

– Ліліан, – спокійно сказав Клерфе, – чому ти раз у раз ухиляєшся від відповіді?

Ліліан відклала гребінь.

– Ти не розумієш? Що, власне, сталося, Клерфе? Нас звів випадок. Чому ти не хочеш залишити усе, як є?

– Я хочу затримати тебе. Скільки зможу. Усе дуже просто, чи не правда?

– Ні. Таким чином не затримаєш нікого.

– Добре. Тоді скажімо інакше. Я не хочу жити далі так, як досі.

– Ти хочеш перейти в стан відпочинку?

Клерфе глянув на розбурхане ліжко.

– Ти завжди вмієш знайти найневдаліше слово. Дозволь мені замінити його іншим. Я кохаю тебе й хочу жити з тобою. Тільки прошу, не смійся з цього.

– З таких речей я ніколи не сміюся. – Ліліан підвела очі. Вони були повні сліз. – Ах, Клерфе! Що за дурість!

– Правда? – Він піднявся з ліжка і схопив її долоні. – Ми були такі впевнені, що з нами цього не може статися.

– Залиш усе, як є! Залиш усе, як є! Не руйнуй.

– Що я можу зруйнувати?

«Усе, – подумала вона. – Не можна побудувати сімейне щастя в Тулузі на крилах метеликів, навіть якщо одягнути їх у свинець. Дивно, як егоїзм засліплює. Якби це

стосувалося когось іншого, він би мене відразу зрозумів, але, коли йдеться про нього самого, він раптом осліпнув».

- Не забувай, Клерфе, що я хвора, - сказала вона врешті з ваганням.

- Це тільки зайвий раз доводить, що тобі не можна бути самій!

Ліліан мовчала. Боріс... Боріс би її зрозумів. Клерфе починає раптом говорити, як він, але він не Боріс.

- Ходімо по «Джузеппе», - запропонувала вона.

- Я сам його прижену. Почекаєш тут?

- Так.

- Коли ти хочеш їхати на Рив'єру? Днями?

- Днями.

Клерфе став за нею.

- Я маю на Рив'єрі поганенький невеликий будиночок.

Вона бачила в дзеркалі обличчя Клерфе і його руки на своїх плечах.

- Ти демонструєш справді несподівані якості.

- Його можна перебудувати, - сказав Клерфе.

- Ти не можеш його продати?

- Я б хотів, аби ти спочатку його оглянула.

- Добре, - раптом роздратовано сказала вона. - Коли ти будеш у готелі, скажи, щоб передали мої валізи.

- Я сам їх привезу.

Клерфе вийшов. Ліліан сиділа далі, дивлячись на гаснучий вечір. На березі ріки розташувалися рибалки. Кілька клошарів готували собі вечерю на мурах набережної. «Які дивні шляхи вибирає іноді почуття, яке ми звемо коханням, - думала вона. - Леваллі якось сказав, що за спиною юної вакханки завжди можна розрізнити тінь хазяйновитої матрони, а за спиною усміхненого героя - бюргера зі стабільним доходом. Це не для мене». Але що раптом сталося з Клерфе? Хіба вона полюбила його не за те, що він цінував кожну мить, наче та була останньою в його житті? Тулуза! Вона засміялася. Ліліан ніколи не говорила про свою хворобу, вважаючи, що у хворому завжди є щось відразливе для здорового. Але зараз вона зрозуміла, що буває і навпаки: здоровий може здаватися хворому вульгарним, як якийсь нувориш збіднілому аристократові. У неї було таке відчуття, немов Клерфе покинув її, якимсь дивним чином залишив її, а сам перейшов на той бік, де було широко й просторо і який був недосяжним для неї. Клерфе перестав бути пропашною людиною, у нього раптом з'явилося майбутнє. На свій подив, Ліліан помітила, що плаче безгучно, але не почувалася нещасною. Просто їй хотілося утримати все це трохи довше.

З'явився Клерфе з валізами.

- Як ти могла так довго витримати без своїх речей?

- Я замовила собі нові. З сукнями це дуже просто.

То була неправда, але вона раптом усвідомила, що має для цього причину. А навіть дві: мусила відсвяткувати те, що у Венеції їй вдалося уникнути смерті, і мусила

бути марнотратною, щоб продемонструвати свій протест проти пропозиції Клерфе, який хотів її пошлюбити й оселитися в Тулузі.

- Я не міг би тобі подарувати кілька суконь? - запитав Клерфе. - Я поки що доволі заможний.

- То має бути мій посаг?

- Навпаки. Подарунок на честь твоєї поїздки у Венецію.

- Добре, ти можеш мені одну подарувати. Куди ми підемо увечері? У Булонському лісі зараз сидіти не зимно?

- Хіба прихопимо плащі. Бо ще холоднувато. Але ми можемо тільки проїхати через ліс. Він світло-зелений і здається зачарованим завдяки весні й голубим випарам бензину. Увечері в бічних алеях стоять цілі колони авт. Кохання вивіщує свої прапори з кожного вікна.

Ліліан узяла сукню з чорної прозорої тканини, гаптовану барвами мексиканської червіні, і почала вимахувати нею з вікна.

- За любов, - сказала, - божисту й земну, малу і велику, але не за любов у Тулузі! Коли ти знову їдеш?

- Звідки ти знаєш, що я мушу знову їхати? Ти стежиш за календарем перегонів?

- Ні. Але в нашому випадку ніколи невідомо, хто кого покидає.

- Усе зміниться.

- Але ж не раніше кінця року?

- Одружитися можна й раніше.

- Відсвяткуймо передусім повернення і прощання. Куди ти мусиш їхати?

- До Рима. А потім на Перегони Тисячі Миль через цілу Італію. За тиждень. Ти не можеш поїхати зі мною. Їдеш і їдеш, і нічого іншого, аж врешті людина стає частиною шосе і двигуна.

- Ти виграєш?

- «Мілле Міліа» - це перегони для італійців. Раз виграв його Караччола, який представляв «Мерседеса», але зазвичай перші місця беруть італійці. Торріані і я їдемо тільки як третій екіпаж. Про всякий випадок, якби щось сталося. Я можу лишитися тут, поки ти одягатимешся?

Ліліан кивнула.

- Яку сукню вбрати? - запитала.

- Одну з тих, які були в мене в полоні.

Вона відкрила валізу.

- Може бути ця?

- Так. Я знаю її добре.

- Ти її ніколи не бачив.

- Я не бачив на тобі, але все ж таки я її знаю. Вона кілька ночей висіла в моєму покої.

Ліліан обернулася з дзеркалом у руках.

- Справді?

- Каюся, - сказав Клерфе. - Я порозвішував твої сукні, щоб тебе заманити, наче якийсь чаклун. Я навчився цього від тебе. То була чорна магія і, крім того, певна потіха. Жінка може покинути чоловіка, але ніколи не залишить своїх вбрань.

Ліліан уважно роздивлялася в дзеркалі свої очі.

- Отже, з тобою були мої тіні.

- То не були твої тіні, а лише скинуті й залишені зміїні шкіри.

- Я б швидше подумала, що з тобою була інша жінка.

- Я пробував і це. Але ти зіпсувала мені апетит на інших жінок. У порівнянні з тобою вони виглядають як кепські кольорові репродукції на тлі «Танцівниці» Деґа.

Ліліан розсміялася.

- Як одна з тих негарних, товстих ляльок, яких він завжди малював?

- Ні. Як один малюнок, який Леваллі має в себе вдома. Ти бачила його - танцівниця в привабливому русі, але її обличчя позначене лише згубша, так що кожен може доповнити її обличчям з власних мрій.

Ліліан відклала помаду.

- Завжди мусить залишатися вільне місце. Правда? Коли все вивершене до кінця - нема вже місця на уяву. Ти це мав на увазі?

- Авжеж, - визнав Клерфе. - Людина знаходить себе тільки у власних мріях - ніколи в мріях когось іншого.

- Знаходить себе або губить.

- Одне і друге. Так як інколи сниться незадовго до пробудження - що людина падає і падає в бездонну діру. Тобі відомо це?

- Так, - відповіла Ліліан. - Мені це снилося майже кожного полудня в санаторії, коли ми відбували те, що Крокодилиця називала сієстою, тобто післяобідню дрімоту, з якої доводилося випадати, як камінь, що летів у прірву. Ще є вино?

Клерфе приніс келих. Ліліан обняла його за шию.

- Дивно, але, поки не забуваєш, що падаєш і падаєш, ніщо не безнадійне. Життя, здається, любить парадокси - коли людина думає, що цілковито безпечна, тоді завжди смішна і в будь-який момент їй загрожує падіння - але коли знаєш, що все пропало, життя задаровує тебе. Зовсім не конче цим перейматися - успіх ходить за людиною, як собака.

Клерфе сів біля неї.

- Звідки ти це все знаєш?

- Так собі, тільки балакаю. Це тільки напівправда - як і все.

- Кохання також?

- Що кохання має спільного з правдою?

- Нічого. Воно її протилежність.

- Ні, - сказала Ліліан і встала. - Протилежністю кохання є смерть, і кохання - це гірке зачарування, яке дозволяє нам на хвильку забути про неї. Тому кожен, хто знає щось про смерть, знає також щось про кохання. - Вона вбрала через голову

сукню. – Але й це лише напівправда. Бо хто знає що-небудь про смерть?

– Ніхто – тільки з тією різницею, що вона є протилежністю життя, а не кохання, хоча й це сумнівно.

Ліліан розсміялася. Клерфе був знову такий, як і колись.

– Знаєш, чого б я хотіла? – поцікавилася вона. – Жити водночас десятима життями.

– Навіщо? Адже завжди було б тільки одне, Ліліан. Це так само, як шахіст, який грає проти десяти різних партнерів, насправді завжди розіграє лише одну партію – свою.

– До цього я теж дійшла.

– У Венеції?

– Авжеж, але не так, як ти думаєш. – Вони стояли біля вікна. Над Консьєржері жевріла бліда вечірня зоря. – Я хотіла б вивернути своє життя догори дном. Я хотіла б тепер пережити день або годину зі свого п'ятдесятого року життя, потім годину з тридцятого, потім годину з вісімдесятого – всі в один день, саме так: не хочу жити рік за роком, прикована до ланцюга часу.

– Як на мене, ти змінюєшся досить швидко, – засміявся Клерфе. – Куди підемо на вечерю?

Зійшли сходами. «Він не розуміє, про що мені йдеться, – думала Ліліан. – Вважає, що то якийсь мій каприз, не відчуває, що я хотіла б тільки випросити від цього світу бодай кілька днів з тих, які ніколи не проживу. У кожному разі – зате ніколи не буду вісімдесятирічною сварливою бабегою, і мене обмине доля старіючої жінки, яку не хоче більше бачити її коханець і від якої він з острахом сахається, зустрівши її за багато років, а я залишуся молодою в пам'яті мого коханого й завдяки цьому буду сильніша, ніж усі жінки, які будуть жити і старіти після мене».

– З чого ти смієшся? – запитав на сходах Клерфе. – З мене?

– З себе, – мовила Ліліан. – Але не питай мене чому – свого часу сам дізнаєшся.

За дві години він відвів її до готелю.

– Достатньо на сьогодні, – сказав із посмішкою. – Ти потребуєш сну.

Ліліан поглянула на нього зі здивуванням.

– Сну?

– Спокою. Ти казала мені, що хвора.

Вона шукала на його обличчі затаєних ознак жарту.

– Справді так вважаєш? – поцікавилася нарешті. – Тільки не кажи мені, що я виглядаю втомленою.

З'явився нічний портьє, кривлячи обличчя в тямкій усмішці.

– Салямі на вечерю? Кав'яр? Шеф залишив не замкнений кав'яр.

– Якесь снодійне, – заявила Ліліан. – Добраніч, Клерфе.

Він притримав її.

– Зрозумій мене, Ліліан! Я не хочу, щоб ти перевтомилася і завтра зазнала нового приступу.

– У санаторію ти не був таким обережним.

- Тоді я думав, що за кілька днів виїду й ніколи тебе вже не побачу.

- А тепер?

- Тепер я жертвую кількома годинами, бо хочу тебе затримати так довго, як тільки зможу.

- Практично! - роздратовано зауважила вона. - Добраніч, Клерфе.

Він уважно поглянув на неї, потім сказав порт'є:

- Прошу принести нагору пляшку білого. - Клерфе взяв Ліліан під руку. - Ходімо! Я проведу тебе.

Вона похитала головою і вивільнилася.

- Знаєш, з ким востаннє я мала таку суперечку? З Борисом. Але в нього це виходило краще. Ти правий, Клерфе. Буде просто чудово, якщо й ти раніше ляжеш спати. Тобі треба відпочити перед перегонами.

Тепер уже він роздратовано видивився на неї. Повернувся порт'є з пляшкою і двома келихами.

- Ми не хочемо вже вина, - сказав Клерфе.

- Я хочу.

Ліліан узяла від офіціанта пляшку, сховала її під пахву й забрала келих.

- Добраніч, Клерфе. Нехай нам сьогодні не сниться, що ми падаємо в діру, яка не має дна. Краще хай тобі насниться Тулуза!

Вона помахала йому келихом і рушила нагору. Клерфе стояв, поки вона не зникла з очей.

- Кон'як, пане? - запитав порт'є. - Може, подвійний?

- Для вас! - відказав Клерфе й тицьнув йому в руку кілька банкнот.

Клерфе ішов уздовж набережної Гранде до ресторану «Ля Перігор». За освітленими вікнами бачив самотню пару, що їла трюфелі, запечені в попелі, фірмову страву закладу. Якесь літнє подружжя саме розплачувалося, пара молодих коханців палко обманювала одне одного. Клерфе перейшов на другий бік вулиці й рушив уздовж зачинених яток книгарів. «Боріс, - думав роздратовано. - Цього тільки бракувало!» Вітер приніс запах Сени. У дихаючій темряві чорніло кілька барок. З однієї з них долинали зойки гармонії.

Вікна в покої Ліліан були освітлені, але зашторені. Клерфе бачив її колихливу тінь на тлі вікон. І хоч вікна були відчинені, вона з них не визирала. Клерфе знав, що повівся недобре, але нічим уже не міг зарадити. Він справді сказав те, що думав. Ліліан виглядала втомленою, її обличчя в ресторані враз змарніло. Невже турбота про когось - це злочин? Цікаво, що вона тепер робить. Пакується? Раптом він усвідомив собі, що вона знає, що він ще не від'їхав - адже не чула «Джузеппе». Швидко перетнув вулицю і ускочив до авта. Запустив двигун, додав навмисне більше газу і блискавично рушив із місця у бік площі Згоди.

Ліліан поставила обережно пляшку на підлозі біля ліжка. Почула даленіючий відголос «Джузеппе». Відшукала у валізі дощовик і вбрала його. То була дивна комбінація з елегантною сукнею, але Ліліан не мала бажання перевдягатися, сукня була все ж більш менш прикрита плащем. Ліліан вирішила не лягати в ліжку. Вона й так уже пролежала в санаторії більш ніж досить. Зійшла сходами вниз. Підбіг нічний порт'є.

- Таксі, мадам?

- Ні, не треба.

Вийшла на вулицю і без зайвих пригод добралася до бульвару Сен-Мішель. Потім, однак, посипалися пропозиції - білі, брунатні, чорні й жовті. Здавалося, наче вона влізла в якесь багно і з усіх боків її обліпила мошва. За кілька хвилин вона отримала пошепки короткий, але інтенсивний курс найпримітивнішої еротики, в порівнянні з якою двоє вуличних собак здавалися ідеальною парою коханців.

Трохи очманіла, сіла вона за один зі столиків перед кав'ярнею. Повії уважно її обстежили, то був їхній район, і вони були готові захищатися від будь-якої конкуренції зубами й нігтями.

Столик негайно став центром загальної уваги, порядні жінки не сиділи самі о такій порі в таких кав'ярнях. Навіть американки.

Ліліан отримала нові пропозиції: перша була пов'язана з купівлею порнофоток, друга - з охороною, третя - з автоекскурсією. Крім того їй було запропоновано дешеві коштовності, молодих негрів, молодих тер'єрів і кількох лесбіянок. Не втрачаючи витримки, Ліліан дала офіціантові чайові наперед. Той глянув на гроші й негайно подбав про те, щоб її нарешті залишили у спокої. Таким чином врешті могла випити келих перно й роззирнутися.

Блідий бородань за сусіднім столиком почав малювати її портрет, якийсь торговець спробував продати їй блідо-зелений молитовний килимок, але його прогнав офіціант, трохи згодом до столика Ліліан підійшов хлопець і представився як бідний поет. Ліліан уже зрозуміла, що залишатися тут самій неможливо, спокою все одно не буде, тому запросила поета на келих вина. Але той попросив, щоб замість вина Ліліан пригостила його канапкою. Вона замовила йому ростбіф.

Поет називався Жерар. Перекусивши, він прочитав їй два вірші, два інші виголосив по пам'яті. То були елегії про смерть, вмирання, проминання і безглуздість існування. Ліліан повеселішала. Поет був худорлявий, але мав казковий апетит. Вона поцікавилася, чи впорається він зі ще одним ростбіфом. Жерар заявив, що для нього це забавка і що Ліліан розуміється на поезії, але чи не вважає вона, що людське життя безрадісне? Навіщо жити? Жерар з'їв ще два ростбіфи, і його вірші стали ще сумнішими. Тепер він почав обсмоктувати проблему самогубства. Що стосується його, то він готовий у будь-який момент накласти на себе руки - зрозуміло, не сьогодні, після такої щедрої вечері, а завтра. Ліліан розвеселилася ще більше. Незважаючи на худизну, вигляд у Жерара був цілком здоровий, він проживе ще років п'ятдесят.

Клерфе посидів трохи в барі готелю «Ріц». Потім вирішив зателефонувати Ліліан. Відповів портє.

- Мадам нема в готелі, - сказав він, упізнавши Клерфе з голосу.

- А де вона?

- Вийшла. Півгодини тому.

Клерфе вирахував, що за такий короткий час вона б не встигла спакуватися.

- Забрала свої валізи? - запитав він про всякий випадок.

- Ні, пане. Мала на собі дощовик.

- Добре, дякую.

Дощовик. «Вона на все здатна, може піти на вокзал зовсім без нічого та поїхати назад до свого Бориса Волкова, який куди кращий за мене».

Побіг до авта. Треба було залишитися в неї. Що з ним робиться? Яким невинним

стає закоханий! Як швидко спадає з нього самовпевненість! І яким самотнім він собі здається, увесь його хвалений досвід раптом розсіюється, як дим, і він відчувається таким невпевненим. Ні, він не повинен її втратити! Попросив порт'є, щоб ще раз йому описав, в якому напрямку пішла Ліліан.

- Не до Сени, пане, - сказав хлопець заспокійливим тоном. - Праворуч. Може, хотіла собі ще трохи погуляти й незабаром повернеться.

Клерфе їхав повільно бульваром Сен-Мішель. Ліліан почула «Джузеппе» і відразу ж його побачила.

- А смерть? - запитала вона Жерара, перед яким стояла тепер тарілка з сирами. - Якщо смерть ще безнадійніша, ніж життя?

- Хто нам скаже, - відповів Жерар, жвакуючи з апатією, - невже життя є карою, яку ми мусимо терпіти за якийсь злочин, скоєний в іншому світі? Можливо, наше життя і є пекло й Церква помиляється, обіцяючи нам після смерті пекельні муки.

- Церква обіцяє нам також небо.

- Тоді, може, усі ми упалі ангели й кожен із нас приречений провести певну кількість років у каторжній в'язниці на цьому світі.

- Але ж за бажання термін ув'язнення можна зменшити.

- Добровільна смерть! - Жерар кивнув із захопленням. - Усе ж таки ми перед нею відступаємо. Хоча самогубство - звільнення! Якби життя було вогнем, ми знали б, що треба зробити! Вискочити! Іронія.

«Джузеппе» проїхав біля кав'ярні вдруге, цього разу з боку площі Едмона Ростана. «Іронія - це усе, що нам залишається, - подумала Ліліан. - Іноді, наприклад, при таких проповідях, як ця, іронія дуже спокуслива». Вона спостерігала за Клерфе, який так пильно роздивлявся перехожих, що не помічав її, хоча вона сиділа за десять кроків від нього.

- Якби всі ваші бажання виконувалися, чого б ви зажадали від долі? Яке ваше найбільше бажання? - запитала вона Жерара.

- Я хочу тільки нездійсненого, - не замислюючись, відповів поет.

Ліліан з вдячністю поглянула на нього.

- Тоді вам нічого більше бажати, - сказала вона. - Ви все вже маєте.

- Я і не бажаю собі нічого, окрім такої слухачки, як ви! - заявив Жерар з похмурою галантністю і прогнав художника, який, завершивши портрет Ліліан, підійшов до столика. - Назавжди. Ви розумієте мене!

- Я візьму цю картину, - сказав Клерфе розчарованому рисувальнику.

Він увійшов до кафе ззаду і зараз несхвально роздивлявся Жерара.

- Забирайтеся, - сказав Жерар. - Хіба ви не бачите, що ми розмовляємо? Бог мені свідок, нам безперервно хтось перешкоджає. Гарсоне, ще два перно! І я прошу викинути цього пана!

- Три, - сказав Клерфе, сідаючи.

Художник продовжував стояти мовчки біля нього в дуже красномовній позі. Клерфе йому заплатив.

- Тут дуже мило, - сказав він, звертаючись до Ліліан. - Шкода, що ми раніше сюди не ходили.

- А хто ви, непрошений гостю? - поцікавився Жерар, далі переконаний, що Клерфе є, либонь, звідником і пробує якихось звичних трюків, щоб зазнайомитися з Ліліан.

- Директор божевільних у Сен-Жермен де Пре, мій сину, і ця дама є однією з наших пацієнток. Сьогодні в неї вихідний. Щось уже сталося? Я запізнився? Гарсоне, заберіть ніж. І виделку теж.

Цікавість поета взяла гору над скептицизмом.

- Справді? - шепнув. - Я завжди хотів...

- Спокійно, можете говорити голосно, - перебив його Клерфе. - Вона обожнює свою ситуацію. Досконалий брак відповідальності. Не підлягає жодному праву. Навіть якби скоїла вбивство, її б виправдали.

Ліліан розсміялася.

- Навпаки, - сказала Жерарові. - То мій колишній чоловік. Утік із божевільні. Та ще й мене звинувачує.

Поет не був дурнем. Крім того він був французом. Зрозумівши все, він піднявся з чарівною усмішкою.

- Деякі люди йдуть надто пізно, а деякі - дуже рано. Треба йти вчасно. Так сказав Заратустра. Мадам, завтра вас тут чекатиме вірш, я залишу його в офіціанта.

- Мило, що ти прийшов, - сказала Ліліан. - Якби я зараз спала, мене б це все оминуло. Зелене світло й солодкий бунт крові. І ця трясовина, і ластівки над нею.

- Іноді мені за тобою важко встигати, - задумливо вимовив Клерфе. - Пробач мені. За тиждень з тобою відбувається стільки перетворень, скільки з іншими жінками не відбувається за роки, ти схожа на рослину в руках йога - за кілька хвилин вона встигає вирости й розквітнути.

«І вмерти», - подумала Ліліан.

- Я мушу це робити, Клерфе. Я стільки ще маю надолужити. Тому я така поверхнева. На мудрість буде згодом ще досить часу.

Він узяв її долоню і поцілував.

- Я ідіот. І щодня більший. Але я не маю нічого проти цього. Мені це подобається. Аби тільки ти була поруч. Я дуже тебе кохаю.

Раптом перед кав'ярнею спалахнула голосна сварка. Миттєво з'явився поліцейський, кілька алжирців жестикулювало, якась дівчина кляла, забігали галасливі газетярі.

- Ходи, - сказала Ліліан. - У мене залишилося трохи вина.

- А коли ви їй надішлете? - поцікавилася Ліліан.

Продавчиня в Баленсіаґи усміхнулася.

- Якнайшвидше, як тільки це буде можливо.

- За тиждень?

- За два тижні. То дуже не проста сукня. Ми не зможемо пошити швидше. Але сьогодні почнемо.

Продавчиня записала мірку.

- Трохи ви схудли, мадам.

- То правда. Хоч як би я старалася, але не повнію.

- Що за щастя!

- Так, - сказала Ліліан. - Для деяких людей це справді щастя!

Вона вийшла на вулицю Георга V. Полудень привітав її золотом, вітром і автами. Спинилась на хвилю і задумалася про замовлені сукні. Власне, вона не збиралася вже нічого купувати, вважаючи, що тих суконь, які має, їй вистачить до кінця життя, але Клерфе знову наполягав, що мусить їй щось подарувати, отже, врешті вона взяла ще й цю за Венецію: кровотеча, яку там пережила, вартувала їй, імовірно, дні й тижні життя, але замість з цього приводу зануритись у смуток, нарікання і тугу, простіше було вирішити, що завдяки цьому менше витратить на своє утримання і може собі купити на одну сукню більше. Ліліан вибирала її винятково старанно. Спочатку думала, що буде надто екстравагантна, але потім виявилось, що вона найпростіша з усіх, які мала. Екстравагантною була сукня, яку їй подарував Клерфе, так вона виразила свій протест проти Тулузи й того, що вона розуміла під цим словом.

Вона усміхнулася до себе в дзеркалі якоїсь вітрини. «У деяких речах не можна взагалі бути поверхневим, - подумала. - І сукні можуть складати більшу моральну опору, ніж усі обґрунтовані аргументи, бути чимось більшим, ніж будь-яка мудрість чи зрадлива радість, і навіть чимось більшим, ніж коханий». Не було в цьому жодної легковажності, тільки потреба усвідомлення і великої сили впливу малих речей.

«Добре усвідомлювати це, - подумала Ліліан, - у моєму випадку це майже єдине, що мені залишилося». Вона не мала більше часу на великі плани чи навіть бунти. Раз, було, збунтувалася, бо хотіла цього, але тепер їй діймали сумніви, тепер на неї чекали тільки розрахунки з долею.

Ліліан знала, що все те, чим вона обманювалася і втішалася, можна вважати доволі дешевими фортелями, але вона була тепер така далека від усіх великих і поважних фортелів, за допомогою яких люди намагаються зробити своє життя стерпним, така далека, що для неї вже не існувало відмінності між великим і дрібним. Крім того їй здавалося, що стільки саме, якщо не більше дисципліни, потрібно відваги й зусиль, щоб повірити на хвилю в дрібні фортелі й черпати з них радість. Ось чому купівля сукні давала їй стільки ж радості, скільки іншим дає філософський трактат, ось чому любов до Клерфе й любов до життя раз у раз плуталися в її свідомості, ось чому вона жонглювала ними - то підкидала в повітря, то ловила: адже вона знала, що скоро вони все одно розіб'ються. На повітряній кулі можна літати, поки та не опуститься, але до неї не можна причепити будинки. А коли вона опуститься, то це вже не повітряна куля, а мертвий шматок матеріалу.

Несподівано вона зустріла віконта де Пестре. Він був здивований її виглядом.

- Виглядаєте на дуже щасливу! Ви закохалися?
- Авжеж. У сукні.
- Дуже розсудливо! – сказав Пестре. – Любов без страху й ускладнень!
- Такого не буває.
- Чому ні? Це частина єдиної любові, яка має сенс: любові до себе самого.

Ліліан розсміялася.

- І цю любов ви називаєте любов'ю без страху й ускладнень? Цікаво – ви із заліза чи з губки?

- Ані одне, ані друге. Я нащадок XVIII сторіччя і ділю долю всіх пізніх нащадків: постійно натрапляю на брак розуміння. Вип'єте зі мною кави на терасі? Або якогось коктейлю?

- Кави.

Вони зайняли столик у пізньому пополудневому сонці.

- Сидіти на сонці – майже те саме, що говорити про любов. Ви все ще живете в тому маленькому готелику на березі Сени?

- Мабуть, так. Іноді я сама починаю сумніватися в цьому. Вранці, коли я відчиняю вікно, мені часто здається, що я спала у вуличному гармидері посеред площі Опери. А вночі інколи здається, що я пливу Сеною вниз – у якомусь тихому човні або пливу на спині з широко розплющеними очима, мовби поза собою, а водночас цілковито в собі самій.

- Які у вас чудні думки.

- Навпаки. Я не маю майже жодних. Інколи сни, але теж небагато.

- Не маєте в них потреби?

- Ні, – сказала Ліліан. – Справді не маю в них потреби.

- Тоді ми схожі. Я також їх не потребую.

Офіціант приніс шеррі для Пестре й горнятко кави для Ліліан. Пестре поглянув несхвально на каву.

- Щось таке краще пити після їжі, – пояснив він. – Не бажаєте якогось аперитиву?

- Ні. Котра година?

- П'ята, – відказав здивований Пестре. – Ви п'єте за годинником?

- Тільки сьогодні. – Ліліан кивнула на старшого офіціанта. – Ви вже щось чули, месьє Ламбер?

- Звичайно! Передають із Рима! Уже кілька годин! Уся Італія біля радіоприймачів або на вулицях, – сказав з ентузіазмом офіціант. – У найближчі хвилині повинні випустити важкі авта. Месьє Клерфе їде разом з месьє Торріані. Не змінюються: Клерфе провадить, Торріані супроводжує його як механік. То перегони в спортивному класі. Принести радіо? У мене тут є.

- Так, принесіть, будь ласка.

- Клерфе в Римі? – запитав Пестре.

- Ні. У Брешії.

- Я не знаюся на перегонах. Що це за перегони?

- Перегони Тисячі Миль з Брешиї через усю Італію і знову до Брешиї.

Офіціант повернувся з транзистором. Він був фанатичним шанувальником автоперегонів і стежив за ними вже багато годин.

- Їх випускають у кількахвилинних проміжках, - пояснив він. - Найшвидші авта в кінці. Це - перегони тільки за секундоміром. Зараз буде передача з Мілана. О п'ятій вони передають останні вісті.

Він покрутив кружальця. Радіо почало скрекотати. За хвилю озвався Мілан з політичними новинами, але прочитаними так швидко, мовби диктор не міг дочекатися, коли прийде черга на спортивні вісті. «А тепер ми передамо трансляцію з Брешиї, - продовжив він зміненим, схвильованим голосом. - Частина учасників змагання вирушила вже на трасу. На ринку люди стоять так тісно, що ледве можуть рухатися». Приймач тріщав і хрипів. Потім у гомоні голосів пролунав виразно рик двигуна, який відразу ж і стих.

- Знову якийсь від'їхав, - шепнув пошвавлено месьє Ламбер. - Мабуть, «альфа».

На терасі запала тиша. Зацікавлені відвідувачі підійшли ближче або обернулися від своїх столиків.

- Хто провадить?

- Зарано щось сказати, - пояснив офіціант авторитетним тоном. - Швидкі авта стартують лише тепер.

- Скільки авт бере участь у перегонах? - запитав Пестре.

- Майже п'ятсот.

- О Господи! - озвався хтось. - А як довго їхатимуть?

- Понад тисячу шістсот кілометрів, пане. При доброму середньому показнику 15-16 годин. Може, навіть менше. Але в Італії дощить. Над Брешиєю шаленіє буря.

Трансляція добігла кінця. Офіціант відніс приймач усередину. Ліліан відкинулася на спинку стільця. Вона бачила перед собою літнє кафе, освітлене тихим золотистим післяполудневим сонцем, чула легке подзвонювання крижинок у келихах і стукіт порцелянових тарілочок, які відвідувачі клали на купку, щоб показати, скільки вина вони випили, - і в той же час перед очима Ліліан стояла зовсім інша картина, безбарвна і прозора, як молюски у воді, так що за нею можна було розрізнити стільці та столи кафе, і одночасно дуже ясна й виразна. Ліліан бачила сіру Ринкову площу в Брешиї, чула безликий шум, примари авт пролітали одне за одним, а в кожному - дві маленькі іскорки життя, які не хотіли нічого іншого, тільки ризикувати собою.

- У Брешиї падає дощ, - сказала. - Де, власне, лежить та Брешия?

- Між Міланом і Вероною, - відказав Пестре. - Повечеряєте сьогодні зі мною?

Усюди клаптями звисали гірлянди, обірвані дощем. Мокрі полотнища прапорів з шумом вдарялися об щогли. Буря шаленіла, можна було подумати, що й у хмарах мчать одне за одним невидимі авта. Штучні громи чергувалися з натуральними, на рик авта відповідав згори блиск і гуркіт грому.

- Ще п'ять хвилин, - сказав Торріані.

Клерфе сидів за кермом. Не був надто напруженим. Знав, що не має шансів, але в перегонах завжди траплялися несподіванки, а в довгих перегонах велику роль

відігравав випадок.

Думав про Ліліан і про «Тарґа Флоріо». Тоді забув про неї і її ненавидів, бо під час перегонів раптом подумав про неї знову й тому не міг зосередитися. Перегони були важливішими, ніж вона. Тепер було інакше. Він не був уже певний і думав про неї, але не розумів, що це залежить тільки від його волі. Дідько зна, чи є ще вона в Парижі. Вранці він розмовляв з нею по телефону, але в пануючому тепер шумі ранок здавався нескінченно віддаленим.

- Ти вислав телеграму до Ліліан?

- Так, - відказав Торріані. - Ще дві хвилини.

Клерфе кивнув. Авто виїхало повільно з Ринку й зупинилося. Перед ними нікого вже не було. Тепер увесь день, що залишився, і частину ночі найважливішою людиною на світі стане для них суддя з секундоміром у руках. «Так мало бути, - подумав Клерфе. - А вийшло не так. Надто багато я думаю про Ліліан. Краще б я посадив за кермо Торріані, але тепер уже запізно».

- Двадцять секунд, - сказав Торріані.

- Слава Богу! Рушай до дідька!

Стартер змахнув прапорцем і авто блискавично рвонуло з місця. Пролунали вигуки юрби.

- Стартував Клерфе, - оголосив диктор, - Торріані їде механіком.

Ліліан повернулася до готелю. Відчувала, що має температуру, але вирішила її зігнорувати. У неї часто піднімалася температура, часом на градус, часом більше, і вона знала, що це означає. Поглянула в дзеркало. «Зате вечорами виглядаєш не такою змученою», - подумала вона й усміхнулася. Ліліан згадала про нову хитрість, винайдену нею, завдяки їй підвищена температура перетворилася з ворога в щовечірнього друга, який надавав їй очам блиску, а обличчю - ніжного пожвавлення.

Коли відступила від дзеркала, побачила на столі дві телеграми. Клерфе, подумала вона, і її серце бурхливо й панічно забилося. Але що могло статися так швидко? Вичекала хвилику, вдивляючись у складені й заклеєні шматки паперу. Потім обережно підняла перший і розгорнула. То була телеграма від Клерфе: «Стартуємо за 15 хв. Потоп. Не відлітай, Фламінго».

Відклавши одну телеграму, розкрила другу. Боялася її ще більше, ніж попередньої, то могла бути телеграма від керівництва перегонів, що повідомляла про якийсь випадок, але й ця була від Клерфе. Чому він це робить? Хіба не знає, що кожна телеграма тепер будить у ній тривогу?

Відчинила шафу, щоб вибрати сукню на вечір. Пролунав стукіт. За дверима стояв портє.

- Я приніс радіо, мадемуазель. Ви легко впіймаєте на ньому Рим і Мілан, - сказав він і ввімкнув приймач у мережу. - І тут ще одна телеграма.

«Скільки він їх ще пришле? Найкраще, якби в сусідньому покої посадив детектива, щоб мене контролювати». Вона вибрала ту саму сукню, яку носила у Венеції. Після чистки на ній не залишилося жодних плям. Відтоді вона почала вірити, що сукня приносить їй щастя, і трактувала її як талісман. Ліліан тримала її міцно в руці, коли відкривала останню телеграму. Ця була не від Клерфе, йому просто бажали успіху. Як вона опинилася в неї? Поглянула на підпис у западаючих сутінках. Гольманн. Санаторій «Белла Віста».

Дуже обережно поклала картку на столі. «Сьогодні день духів», – подумала вона й сіла на ліжку. У балакучому ящику сидить Клерфе, він тільки й чекає моменту, коли зможе заповнити ревом своїх двигунів її кімнату, а тепер ще ця телеграма, яка дозволяє мовчазним духам витрищатися у вікно.

То було перше повідомлення, яке вона отримала з санаторію. Сама жодного разу не написала. Просто не хотіла. Хотіла раз і назавжди мати все це позаду. Вона настільки була впевнена, що ніколи туди не повернеться, що прощання здавалося смертю.

Вона довго сиділа в тиші. Врешті перекурила кружальця радіо, звучали новини. Рим увірвався до кімнати потоком слів і галасом з назвами відомих і невідомих місцевостей і міст – Мантуя, Равенна, Болонья, Аквіла, – з годинами і хвилинами, зі збудженим голосом диктора, який трактував виграні хвилини, мов святий Грааль, водночас описуючи дефекти водяних pomp, заклинених поршнів і поламаних бензопроводів, наче катастрофу у світовому масштабі, він бурею приніс до покою перегони з часом, біснுவату гонитву, що має на меті здобуття кількох секунд, але люди гналися там не за життям, вони боролися за те, щоб по мокрій трасі з десятима тисячами закрутів і натовпом, що верещить, бути на кількисот метрів раніше в якомусь місці, яке за секунду треба було покинути, то була шалена гонитва, мовби людину переслідувала атомна бомба. «Чому я цього не розумію? – думала Ліліан. – Чому я не відчуваю нічого з ентузіазму мільйонів людей, які цього вечора й цієї ночі вишикувалися уздовж доріг Італії? Чи я не повинна відчувати це глибше? Чи моє власне життя не нагадує перегони? Хіба я сама не мчу вперед, прагнучи якомога більше увірвати від долі, і хіба не женуся за примарою, яка утікає, мов штучний заєць від зграї хортів?»

«Флоренція, – повідомив голос у радіо тріумфальним тоном і почав називати по черзі години і хвилини, прізвища й марки авт, середні показники й максимальні швидкості, після чого додав з гордістю: – Якщо водії так їхатимуть і далі, то досягнуть Брешиї за рекордний час».

Ця фраза потрясла Ліліан. У Брешиї! І знову вони опиняться в маленькому провінційному містечку з гаражами, кав'ярнями і крамничками, там саме, звідки вирушили. Знехтувавши смертю, вони цілу ніч мчатимуть з нерухомими, замаскованими, вкритими кіптявою обличчями, а вдосвіта їх звалить з ніг страхотлива втома, але вони мчатимуть далі й далі, мовби йшлося про найважливішу річ на світі – а все тільки для того, щоб повернутися до малого провінційного міста, з якого виїхали! З Брешиї до Брешиї!

Вона вимкнула радіо й підійшла до вікна. Із Брешиї до Брешиї! Чи є промовистіший символ безглуздості? Чи життя для того дарувало їм такі дива, як здорові легені й серце, такі незбагненні хімічні фабрики, як печінка й нирки, а також білу м'яку масу в черепі, яка ще фантастичніша, ніж усілякі зіркові системи, – лише для того, щоб вони ризикували і, якщо матимуть щастя, вернулися до Брешиї? Що за жадлива дурість!

Ліліан дивилася на вервицю авт, що безперервно сунули вздовж набережної. Хіба не всі вони їхали з Брешиї до Брешиї? З Тулузи до Тулузи? Від самовдоволення до самовдоволення? Від самообману до самообману? «І я також! – міркувала вона. – Мабуть, я також! Але де моя Брешия?» Ліліан поглянула на телеграму від Гольманна. Там, звідки вона надійшла, не було жодної Брешиї. Ані Брешиї, ані Тулузи. Там була тільки безголоса, невблаганна боротьба, боротьба за змогу дихати на цій межі, за якою нема вже нічого. Там не було самовдоволення і самообману. Вона відвернулася і ходила з хвилину кімнатою. Торкалася своїх суконь, і раптом їй здалося, що з них опадає попел. Вона взяла свої щітки і гребені й відразу ж відклала, не усвідомлюючи, що тримала в руках. «Що я зробила? – подумала вона. – І що я роблю?» У вікно тінню проникло передчуття, що вона зробила якусь помилку, непоправну помилку, якої неможливо було уникнути.

Ліліан почала одягатися до вечері. Телеграма далі лежала на столі. У світлі лампи здавалася світлішою за решту предметів у кімнаті. Час від часу Ліліан зиркала на

неї. Чула плюскіт ріки, відчувала запах води й листя на деревах. «Що вони тепер роблять там, у горах? – подумала Ліліан і занурилася в спогади. – Чим зайняті люди в санаторії в той час, як Клерфе мчить темним шосе Флоренції за світлом своїх фар?» Повагавшись секунду, вона зняла слухавку й назвала номер санаторію.

- Зараз буде Сіена! – гукнув Торріані. – Заправка, зміна опон.

- Коли?

- За п'ять хвилин. Клятий дощ!

Клерфе скривився.

- Він не тільки дається нам в знаки. Іншим також. Дивися, щоб ми не проскочили пункт обслуговування.

Будинків ставало більше. Рефлектори видобували їх з дощової темряви. Усюди стояли люди в дощовиках під парасольками. З'явилися білі мури, люди, що відскакували від шосе, парасольки, що хиталися, як гриби під час бурі, авта, які закидало на закрутах.

- Стоп! – крикнув Торріані.

Гальма завищали, авто струснулося і зупинилося.

- Бензин, вода, опони, швидко! – перекрикував Клерфе відголос, який ще відлунював після вимкнення двигуна. Йому у вухах усе ще стояв гул, як у порожніх покинутих залах. Хтось подав йому склянку води з цитриновим соком і нові окуляри.

- На якому ми місці? – запитав Торріані.

- Ви йдете прекрасно! На вісімнадцятому.

- Паршиво, – сказав Клерфе. – А як інші?

- Вебер на четвертому, Маркетті на шостому, Фріджеро на сьомому. Конті вибув.

- Хто на першому місці?

- Саккетті з десятихвилинною перевагою над Лотті.

- А ми?

- Ви відстали на дев'ятнадцять хвилин. Не турбуйтеся. Той, хто приходить у Рим першим, ніколи не виграє перегони. Це всім відомо.

Раптом біля них вигулькнув тренер Габріелі і сказав:

- Бог так усе улаштував! Мати Господа нашого, солодка крові Христова, ти теж знаєш про це! – молився він. – Покарай Саккетті за те, що він перший! Пошли йому маленьку дірочку в бензонасосі, більше нічого. І Лотті теж! Оберігайте нас, архангели!

- Звідки ви тут взялися? – запитав Клерфе. – Чому не чекаєте нас у Брешії?

- Готово! – крикнули механіки. – Вперед!

- Чекати? Ви збожеволіли? – почав тренер. – Я полечу...

Решту слів заглушив рик двигуна. Авто вистрілило, як з рогатки. Люди кинулися вбік, і стрічка шосе, до якого вони приліпилися, почала знову витися в незліченних закрутах. «Цікаво, що робить тепер Ліліан», – думав Клерфе. Казна-чому він

сподівався, що на пункті обслуговування буде для нього телеграма, але телеграми могли запізнюватися і, може, телеграма чекатиме на нього на наступному пункті. Потім була знову ніч, світло, люди, схожі на тіні з німого фільму, чиїх вигуків він не чув через рик двигуна, а відтак тільки шосе, цей вуж, який, здавалося, повз довкола землі, і містична тварина, що реве під капотом авта.

Її з'єднали дуже швидко. Ліліан сподівалася розмови найраніше за кілька годин, бо знала французькі телефони, а крім того мала враження, що санаторій так далеко, наче знаходився на іншій планеті.

- Санаторій «Белла Віста».

Ліліан не була певна, чи знає цей голос. Можливо, це була панна Гегер.

- Прошу пана Гольманна, - сказала вона, відчуваючи, як серце їй враз забилося.

- Хвилиночку.

Ліліан вслухалася в ледь чутне бриніння телефонних дротів. Скидалося на те, що Гольманна треба було шукати. Зиркнула на годинник: у санаторії вже було по вечері. «Чому я така схвильована, ніби викликала дух покійника?»

- Гольманн. Хто говорить?

Його голос залунав так виразно, що вона аж перелякалася.

- Ліліан, - прошепотіла вона.

- Хто?

- Ліліан Дюнкерк.

Гольманн помовчав.

- Ліліан, - сказав нарешті з недовірою. - Де ви?

- У Парижі. Ваша телеграма до Клерфе прийшла сюди. Її послали мені з його готелю. Я випадково відкрила.

- То ви не в Брешії?

- Ні, - відповіла вона, відчуваючи легкий укол болю. - Я не в Брешії.

- Клерфе не хотів цього?

- Ні, не хотів.

- Я сиджу біля радіо! - сказав Гольманн. - Ви, мабуть, теж!

- Так, Гольманне.

- Він іде чудово. По суті, перегони ще тільки почалися. Я знаю його, він чекає на зручний момент. Чекає, аж поки інші заїздять свої машини. Раніше півночі він не дасть газу, може, навіть ще пізніше... хоча ні, я думаю, що таки опівночі. Це перегони за секундоміром, про що вам, напевно, відомо. Ніхто з гонщиків не бачить, за ким він йде, це якраз найбільше вимотує, гонщики дізнаються, на якому вони місці, тільки під час заправки, і часто буває, що відомості вже застаріли. Це біг у невідоме - знаєте, що я маю на увазі?

- Так, Гольманне. Біг у невідоме. Як ся маєте?

- Добре. Час просто фантастичний. Середні показники швидкості по сто двадцять і більше кілометрів за годину. У додатку багато з великих двигунів лише тепер виїжджає на пряму. Середні показники швидкості, Ліліан, не максимальні!

- Так, Гольманне. Чуєтеся добре?

- Дуже добре. Набагато краще, Ліліан. Яку станцію ви слухаєте? Прошу

перемикнути на Рим, перегони тепер ближчі до Рима, ніж до Мілана.

- Я маю Рим. Я радію, що вам краще.

- А ви, Ліліан?

- Дуже добре. А...

- Може, і добре, що ви не в Брешиї, там люта буря і злива - хоча я б не витримав, я б мусив там бути. Як ся маєте, Ліліан?

Вона знала, у чому річ.

- Добре, - сказала вона. - А як усе виглядає в горах?

- Так, як завжди. За кілька місяців небагато змінилося.

За кілька місяців? Хіба то не були роки?

- А як ся має... - завагалася вона, але враз усвідомила собі, що зателефонувала ж бо саме з цього приводу. - Як ся має Боріс?

- Боріс Волков? Рідко його бачу. Не заглядає вже до санаторію. Думаю, що з ним усе добре.

- Але ви його зустрічали?

- Так, звичайно. Щоправда, це було два чи три тижні тому. Він ішов на прогулянку зі своїм собакою, тим вівчуром, ви ж бо його знаєте. Ми з ним не спілкувалися. А як там унизу? Так, як ви собі уявляли?

- Більш-менш так, - мовила Ліліан. - Адже все залежить від тебе самого. У горах ще сніг?

Гольманн розсміявся.

- Сніг уже зійшов. Цвітуть луки. Ліліан, - зробив він паузу, - я за кілька тижнів звідси вийду. То не брехня. Далай-лама мені сказав.

Ліліан не повірила. Кілька років тому їй так само казали.

- Це чудесно, - сказала вона. - Тоді побачимося тут. Передати Клерфе?

- Краще поки що ні, щодо цього я забобонний. О, саме надають нові вісті! Ви, певно, теж хочете їх послухати! До побачення, Ліліан!

- До побачення, Гольманне.

Вона хотіла щось додати у зв'язку з Борісом, але не зробила цього. Якусь хвилю вдивлялася в чорну слухавку, потім обережно відклала її і поринула в думках, не стежачи за їхнім перебігом, аж врешті зауважила, що плаче. «Яка я дурна! - подумала вона, встаючи. - За все треба платити. Невже я могла вирішити, що вже розплатилася?»

- У наші дні перебільшують значення слова «щастя», - сказав віконт де Пестре. - Існували епохи, коли це слово було взагалі невідоме. Тоді його не плутали зі словом «життя». Почитайте з цього огляду китайську літературу періоду розквіту, індійську, грецьку. Люди цікавилися у той час не емоціями, в яких корениться слово «щастя», а незмінним і яскравим відчуттям життя. Коли це відчуття зникає, починаються кризи, плутанина, романтика й ідіотичний пошук щастя за будь-яку ціну.

- А хіба відчуття життя не ерзац?

- І він більш гідний людини.

- Ви думаєте, що для людини неможливе щастя без відчуття життя?

- Майже неможливо. Але ви, як на мене, виняток. Якраз це мене у вас і зачаровує. Ви маєте і те, і друге. Але передумовою для цього є стан глибокого відчаю, марно намагатися назвати на ім'я цей стан, так само як і визначити, що таке відчай. Ясно тільки одне: це лежить поза всілякою анархією - на полярній рівнині, яка не знає смутку. Ваші смуток і бунт, думаю, руйнувалися взаємно вже давно. Тому дрібні речі мають ту саму вартість, що й значні. Дрібниці заблищали.

- Відчувається XVIII сторіччя, - сказала Ліліан з легкою посмішкою. - Хіба не ви його останній нащадок?

- Його останній шанувальник.

- Хіба тоді про щастя не говорили більше, ніж будь-коли?

- Тільки у важкі часи, і то, кажучи та мріючи про нього, люди були куди практичніші за нас - у широкому сенсі.

- Доки не ввели гільйотину.

- Доки не ввели гільйотину й не відкрили «право на щастя», - підтвердив Пестре. - Від гільйотини нікуди не сховаєшся.

Ліліан випила вино.

- Чи це все часом не є лише довгою прелюдією до тієї пропозиції, яку ви мені маєте намір зробити, - стати вашою метресою?

Пестре зберіг незворушність.

- Можете називати це як завгодно. Я пропоную створити для вас такі умови, яких ви потребуєте. Чи, точніше, такі умови, які, на мою думку, личать вам.

- Дати каменю відповідну оправу?

- Оправу, якої гідний дуже коштовний камінь.

- І я мушу погодитися, бо я в глибокому відчаї?

- Ні, бо ви надзвичайно самотні. І надзвичайно мужні, мадемуазель. Прийміть мої компліменти! І пробачте мені за наполегливість. Але діаманти такої чистої води зустрічаються украй рідко.

Пестре поставив келих на стіл.

- Хочете послухати останні вісті про перегони в Італії?

- Тут? У «Максимі»?

- Чом би й ні? Альбер, тутешній господар, виконує і не такі забаганки, коли захоче. А він захоче, якщо справа стосується вас. Я це відразу зрозумів, Альбер має набите око.

Оркестр за традицією почав грати мелодії з «Веселої вдови». Офіціанти прибирали зі столу. Збоку з'явився Альбер і наказав подати до столика пляшку коньяку, на якій не виявилось ні шару пилу, ні етикетки з гербом Наполеона, зате була маленька наліпка, надписана від руки.

- Я казав, що він має набите око, - пояснив Пестре. - Прошу спробувати цей коньяк, звичайно, після звичної церемонії обігріву в долонях, вдихання букету й розмови про це. За нами стежать.

Ліліан взяла келих і, не зігріваючи його, не вдихаючи запаху алкоголю, випила залпом. Пестре розсміявся. Альбер з глибини залу послав їм схвальну усмішку. За кілька хвилин з'явився офіціант з невеликою пляшкою фрамбуазу. Він поставив на столик чарки й налив. Тієї ж миті повіяло запахом ранкового літнього саду.

- Стара малинівка, - сказав з пієтетом Пестре. - Ще більша рідкість!

«Що б він вчинив, - подумала Ліліан, - якби я йому вилила цю наливку на його набундючену мармизу? Мабуть, сприйняв би це з розумінням і прокоментував якоюсь вагомою думкою». Вона його не зневажала, навпаки, вважала, що він настільки ж приємний, як лагідне снодійне, і слухала його з увагою. Він для неї був уособленням протилежного боку екзистенції. Він сублімував свій страх перед життям у культ естетичного цинізму, а з небезпечних гірських шляхів пробував робити паркові доріжки. Це нічого не змінювало. Коли вона вже чула це все в схожій формі? Звичайно, на Сицилії в Леваллі. Щоб так жити, потрібно багато грошей і мало серця. Такі люди не їздили з Брешії до Брешії, вони сиділи в Брешії, роблячи вигляд, ніби перебувають у Версалі початку XVIII сторіччя.

- Я мушу йти, - сказала Ліліан.

- Як часто ви це говорите, - зауважив Пестре. - Це надає вам нездоланної чарівності. Це ваша улюблена фраза?

Вона поглянула на нього й повільно сказала:

- Якби ви тільки знали, як мені хотілося б залишитися. Я згодна бути бідною і самотньою, аби лише залишитися! Залишитися! Усе інше - брехня і мужність відчаю.

Ліліан попрохала висадити її під готелем. Схвильований порт'є вибіг напроти.

- Клерфе на дванадцятому місці! Обігнав шість конкурентів. Диктор казав, що він чудово їздить уночі.

- То правда.

- Келих шампану, щоб відсвяткувати це свято?

- Ніколи не треба зарано частуватися. Автогонщики забобонні.

Ліліан посиділа з хвилину в темному холі.

- Якщо він і далі так їхатиме, завтра вранці буде знову в Брешії, - сказав порт'є.

- Мабуть, так, - відказала Ліліан і встала. - Піду ще вип'ю кави на бульварі Сен-Мішель.

Її трактували там уже як постійного гостя. Офіціант наглядав за нею, Жерар її очікував, а ціла група студентів створила для неї своєрідну почесну гвардію. Жерар мав ту гарну властивість, що завжди був голодний, Ліліан, поки він був зайнятий їжею, поринала в роздуми. Вона обожнювала дивитися на вулицю, де борюкалося життя з гарячими й похмурими очима. Важко було вірити в безсмертну душу кожної людини, дивлячись на цей безконечний потік. Куди мандрували душі пізніше? Чи розпадалися так само, як тіла? А може, поверталися в такі ось вечори повні прагнень, насолод і розпачу, живцем розкладаючись і благаючи в беззвучному страху залишити їх самими собою, а не перетворитися на духовний гній, на якому виростуть душі нових людей, щойно бездумно зачатих за тисячами вікон?

Жерар припинив нарешті їсти. Останньою стравою був шмат чудового сиру.

- Цікаво, що такий грубий тваринний процес, як поглинання підсмажених шматків трупів тваринних молочних продуктів, які напівзапліснявіли, зачіпає найпоетичніші струни в душі людини, примушуючи складати гімни, - прорік

Жерар. – Це завжди дивує і втішає мене.

Ліліан розсміялася.

– З Брешії до Брешії, – сказала.

– Я не розумію цієї прозорої і простої думки, але вона здається мені безперечною. – Жерар випив залпом свою каву. – Вона навіть глибока. З Брешії до Брешії! Так я назву наступну збірку своїх віршів. Сьогодні ввечері ви мовчазні.

– Не мовчазна, лише без слів.

– З Брешії до Брешії?

– Більш-менш так.

Жерар кивнув і понюхав свій коньяк.

– То така думка, яка стає щораз кращою. Вона провадить до дуже багатьох дрібних формулювань, які були колись глибокі, як шахти, і, мабуть, ще є.

– Я знаю ще одну схожу думку, – сказала Ліліан. – Усе є однаковим.

Жерар поставив келих на столі.

– Ви кажете це з фантазією чи без?

– З усією фантазією.

Полегшено похитав головою.

– Хвилину тому я боявся, що ви у своїй заклопотаності вишкрябаете якесь безглуздя в стилі кухарки.

– Якраз навпаки – це надзвичайно обнадійлива правда.

– Подобиці є тим самим, що цілість, але цілість є чимось більшим. Ця пляшка вина однаково зачаровує, як картина Рафаеля, у тій прищавій студентці сидить, напевно, також трохи Медеї і Аспазії – життя, позбавлене перспективи. Усе є однаково важливе й неважливе, все є першим планом і все є Богом. Ви це мала на увазі? – запитав Жерар.

Ліліан усміхнулася.

– Як швидко ви все підсумовуєте!

– Надто швидко. – Жерар скорчив кислу міну. – Надто швидко, щоб це пережити. – Потягнув чималий ковток коньяку. – Якщо ви це справді пережили, то вам залишаються лише три речі.

– Аж стільки?

– Вступити до буддистського монастиря, збожеволіти або померти, при цьому найдоречнішою була б смерть із власної руки. Самознищення є, як відомо, однією з трьох речей, якими ми вивищуємося над тваринами.

Ліліан не поцікавилася про дві інші.

– Є ще четверта, – сказала вона. – Наше нещастя полягає в тому, що ми віримо, буцім маємо право на життя. Але ми не маємо його. Якщо це усвідомити, справді усвідомити, то багато гіркого меду набере раптом солодкого смаку.

Жерар мовчазно засалютував, піднявши обидві руки вгору.

– Хто не очікує нічого, ніколи не буде розчарований. Остання з дрібних

премудростей!

- На сьогоднішній вечір остання, - відказала Ліліан і встала. - Найпрекрасніша мудрість умирає за ніч. Скільки трупів змітають наступного ранку! Дивно, скільки різних речей звучить після заходу сонця. Я мушу вже йти.

- Ви завжди це кажете, але потім приходите знову.

Вона поглянула на нього з вдячністю.

- Правда? Дивно, що тільки поети це знають.

- Вони також цього не знають, мають лише таку надію.

Ліліан мандрувала уздовж набережної Гранде аж до набережної Вольтера, а потім повернулася малими вуличками, що тягнуться за набережною. Вона взагалі не боялася ходити сама уночі, не боялася людей. На вулиці Сени вона побачила, що хтось лежить на землі. Думала, що то якась пиячка, і обминула її, але щось у позі тіла жінки, яка, розкинувши руки, лежала біля самого хідника, змусило її повернутися. Вона хотіла її принаймні витягнути всю на хідник, щоб не переїхало якесь авто.

Жінка була мертва. Її відкриті очі дивилися непорушно на Ліліан у слабкому світлі ліхтаря. Коли вона підняла її за плечі, голова жінки опала назад і з глухим стуком вдарилася об бруківку. Ліліан скрикнула, їй здалося, що вона завдала померлій болю. Ліліан подивилася у її обличчя: воно було нескінченно порожнім. Безпорадно розирнулася, не знала, що робити. У кількох вікнах було світло, а за одним з більших, заштореним, звучала музика. Між будинками дуже високо вгорі височіло беззоряне небо. Зблизька пролунав вигук. Ліліан побачила чоловіка, що наближався. На момент Ліліан завагалася, після чого швидко вийшла йому напроти.

- Жераре! - сказала вона з подивом і полегкістю. - Звідки ви знали?

- Я йшов за вами. Це право поетів весняними вечорами.

Ліліан похитала головою.

- Там лежить мертва жінка! Прошу підійти!

- Мабуть, п'яна. Неприємна.

- Ні, вона не жива. Я знаю, як виглядають мертві. - Вона відчула, як Жерар опирається. - Що сталося?

- Я не хочу мати з цим нічого спільного, - відказав поет смерті.

- Ми не можемо її так залишити.

- Чому? Вона ж мертва. Тепер це вже тільки справа поліції. Я не хочу бути в це вплутаний. Ви також не повинні! Вони вирішать, що то ми її ми вбили. Ходімо!

Він потягнув Ліліан за руку. Але вона не рушила з місця. Заирнула в обличчя, яке вже нічого не знало і знало все, чого не знало. Померла здавалася всіма покинутою. Одна її нога під картою спідницею була зігнута. Видно було панчохи, брунатні туфлі, руки без рукавичок, коротке темне волосся і тонкий ланцюжок на шиї.

- Ходімо, - шепнув Жерар. - Інакше нас чекає тільки клопіт! Мати справу з поліцією - це не жарти! Можемо звідкись зателефонувати. Це все, що можемо зробити.

Ліліан дозволила себе відтягнути. Жерар ішов так швидко, що вона ледве за ним устигала. Коли дісталися до набережної, вона побачила, що він дуже блідий.

- Стояти біля неї - це щось зовсім інше, ніж говорити про неї, правда? - сказала Ліліан з гіркою насмішкою. - Звідки ми зателефонуємо? З мого готелю?

- Там нас може підслухати порт'є.

- Я вишлю його по щось.

- Добре.

З'явився сяючий порт'є.

- Тепер Клерфе на десятому місці, але буде...

Тут він побачив Жерара й замовк із докором в очах.

- Це приятель Клерфе, - сказала Ліліан. - Ви маєте рацію, тепер це треба відсвяткувати. Принесіть пляшку вина. Де тут телефон?

Порт'є показав на свій столик і зник.

- Тепер, - сказала Ліліан.

Жерар кинувся шукати номер у телефонній книжці.

- Список старий.

- Поліція не змінює номерів.

На десятому місці, подумала Ліліан. Він їде собі далі з Брешії до Брешії, а тим часом...

Вона почула, як Жерар розмовляє по телефону. Порт'є повернувся з келихами і пляшкою шампанського. Корок вилетів, як постріл, порт'є надто радісно струснув пляшкою. Переляканий Жерар припинив говорити.

- Ні, то не був постріл, - пояснив він у слухавку й поклав.

- Думаю, вам варто випити, - сказала Ліліан. - У цей момент мені нічого іншого не спало на думку, порт'є чекав увесь вечір на відкриття цієї пляшки. Сподіваюся, це не блюзнірство.

Жерар похитав головою і хапливо випив. Дивився при цьому на телефон. Вочевидь, боявся, що поліція може встановити, звідки він телефонував.

- Вони думали, що тут хтось стріляв, - промовив він. - А то був лише корок. Чому трагічні речі часто так страшно комічні?

Ліліан подала йому пляшку, щоб налив.

- Я мушу йти, - сказав він.

- Цього разу мусите йти ви. Добраніч, Жераре.

Він глянув на пляшку.

- Я можу її забрати, якщо ви вже не хочете.

- Ні, Жераре. Одне або друге.

Ліліан побачила, як той швидко зникає за дверима. «Тепер прийде ніч, наодинці», - подумала вона і вручила пляшку порт'є.

- Прошу це випити. Чи радіо ще нагорі?

- Звичайно, мадемуазель.

Ліліан піднялася сходами. Радіо виблискувало в темряві хромом і склом. Ліліан запалила світло й чекала якийсь час біля вікна, чи проїде поліцейське авто. Не проїхало. Повільно роздяглася. Задумалася, чи порозвішувати довкола себе на ніч сукні, свої союзниці, але не зробила цього. «Той час, коли вони могли мені допомогти, минув», – подумала Ліліан. Вона не погасила світло й прийняла снодійне.

Прокинулася з таким відчуттям, мовби її викинуто з якогось місця. Сонце своїм промінням дзьобало крізь штори лампочку, яка світилася упродовж усієї ночі. Розпачливо дзвонив телефон. «Поліція», – подумала й підняла слухавку. То був Клерфе.

- Ми саме дісталися до Брешії!

- Так, до Брешії. – Ліліан струснула рештки сну, що западався в забуття. – Отже, ти доїхав!

- Шостим, – Клерфе розсміявся.

- Шостим. Чудово.

- Дурниця! Завтра я повертаюся. А зараз мушу виспатися. Торріані вже спить у кріслі.

- Так, виспись. Добре, що ти зателефонував.

- Поїдеш зі мною на Рив'єру?

- Так, коханий.

- Чекай на мені.

- Так, коханий.

- Не виїжджай ніде до мого повернення.

«А куди б я мала поїхати? – подумала вона. – До Брешії?»

- Чекаю на тебе, – відповіла вона.

Опівдні Ліліан ішла вулицею Сени. Вулиця була така, як завжди. Ліліан шукала якоїсь згадки на газетних шпальтах. Не знайшла нічого. Те, що померла людина, було річчю надто дріб'язковою, щоб заслужити на згадку в газеті.

- Я купив цей дім за багато років до війни, - сказав Клерфе. - Тоді можна було купити за безцінь пів-Рив'єри. Я ніколи тут не мешкав, а сюди завіз лише кілька речей. Як бачиш, він збудований у найгідкішому стилі, але ці ліпні орнаменти можна повідбивати, а дім модернізувати й облаштувати.

- Навіщо? Ти справді хочеш тут мешкати?

- Чом би й ні?

Ліліан виглянула з зануреного в півтемряву покою на темніючий сад із гравієвими алеями. З цього місця не видно було моря.

- Але ж, Клерфе! - сказала вона з посмішкою. - Ти можеш поселитися тут, коли матимеш шістьдесят п'ять років! Не раніше. Після трудового життя в Тулузі. Тоді, якщо захочеш, зможеш тут провадити зразкове життя французького рантьє з недільним обідом у «Готель де Паріс» і екскурсією до казино.

- Сад великий, а дім можна розбудувати, - незворушно відказав Клерфе. - Я маю на це гроші. Сподіваюсь, що після перегонів у Монако ще щось до того докладу. Чому ти вважаєш, що тут так страшно мешкати? А де б ти хотіла мешкати?

- Я не знаю, Клерфе.

- Такі речі треба знати! Принаймні приблизно.

- Я ні, - відповіла Ліліан, впадаючи в легку паніку. - Ніде. Хотіти десь мешкати означає завжди хотіти десь померти.

- Узимку тутешній клімат у сто разів кращий, ніж у Парижі.

- Узимку! - повторила Ліліан, ніби говорила «Сиріус», або «Стікс», або «вічність».

- Зима мине швидко. Якщо ми хочемо встигнути, треба незабаром почати перебудову.

Ліліан роззирнулася по похмурому приміщенню. Вони не вперше розмовляли на цю тему. «Я не хочу бути тут ув'язнена», - подумала вона.

- Хіба ти не мусиш взимку працювати в Тулузі?

- Одне другому не заважає. Я хочу, щоб узимку ти жила в найкращому для тебе кліматі.

«Яке мені діло до клімату?» - подумала Ліліан і сказала з відчаєм:

- Найкращий клімат там, де санаторій.

Клерфе подивився на неї.

- Тобі треба повернутися до санаторію? - Ліліан мовчала. - Ти б хотіла туди повернутися?

- Що мені на це відповісти? Хіба я не тут?

- Ти радилася з лікарем? Ти взагалі зверталася хоч раз тут до лікаря?

- Мені нема чого радитися з лікарем.

Він недовірко глянув на неї.

- Ми разом пошукаємо якогось лікаря. Я підшукаю найкращого лікаря у Франції, і ми з ним порадимося.

Ліліан не відповіла. Цього ще бракувало. Клерфе вже раніше питав її кілька разів, чи ходить вона до лікаря, але ніколи не домагався від неї, щоб розповідала щось більше, крім запевнення, що вона це робить. Цього разу було інакше. Це збіглося з домом, майбутнім, коханням, піклуванням, зі всіма цими прекрасними назвами, які вже для неї не існували, лише утруднювали смерть. Наступний крок буде, мабуть, той, що він спробує її помістити в якійсь лікарні.

Перед вікном раптом дуже пронизливо заспівала якась пташка.

- Ходімо звідси, - несподівано сказав Клерфе. - Коли запалюєш цей різнобарвний канделябр, світло здається страшенно сумовитим. Але тут усе можна переробити.

Вечір спирався на мури, прикрашені ліпними орнаментами. Ліліан глибоко зітхнула. Почувалася так, мовби після вдалої втечі.

- Правда така, - сказав Клерфе, - що ти не хочеш зі мною жити, Ліліан! Я знаю про це.

- Але ж я живу з тобою, - відказала вона безпорадним тоном.

- Ти живеш зі мною, як хтось, кого завтра вже не буде. Як хтось, хто безперервно від'їжджає.

- Ти не хотів, щоб так було?

- Можливо, але тепер уже я не хочу. А чи ти коли-небудь хотіла жити зі мною інакше?

- Ні, - відповіла вона тихо. - Але також ні з ким іншим, Клерфе.

- Чому?

Вона покірливо мовчала. Навіщо ці ідіотичні питання?

- Ми вже неодноразово розмовляли про це. Навіщо до цього повертатися? - врешті сказала.

- Будь-які стосунки можуть змінитися. Невже кохання може бути гідним презирства?

Ліліан похитала головою. Клерфе поглянув на неї.

- Нічого в житті я ніколи не прагнув так сильно, Ліліан. Тепер прагну лише цього. Я прагну тебе.

- Але ж ти мене маєш!

- Не зовсім. Не так.

«Він хоче прив'язати мене й ув'язнити, - подумала вона, - він цим пишається і називає це подружжям, піклуванням і коханням і, може, зрештою, має рацію. Однак чому не розуміє, що саме те, чим він пишається, мене від нього відштовхує». Ліліан із ненавистю поглянула на віллу з гравієвими алеями. Хіба вона для того втекла з гір, щоб закінчити тут? Тут або в Тулузі, або в Брешії? Куди поділася пригода? Куди подівся Клерфе? Що його змінило? Чому вони не сміялися з цього? Що ще їм залишилося?

- Ми могли б принаймні спробувати, - мовив Клерфе. - Якщо не вдасться, продамо дім.

«Я не маю вже часу, щоб щось пробувати, - подумала Ліліан. - І не маю вже часу на експерименти з домашнім щастям. Це для мене надто сумне. Я мушу відійти! Я не маю навіть часу на такі розмови. Усе це я знала в набагато кращому виданні, в горах у санаторії, в Боріса, звідки я втекла».

Раптом Ліліан заспокоїлася. Вона ще не знала, що встругне, але те, що може втекти, зробило все менш нестерпним. Вона не боялася нещастя, надто довго жила з ним і завдяки ньому – не боялася також щастя, як безліч інших людей, яким здавалося, що його шукають, – боялися в'язниці пересічності.

Увечері біля моря був показ штучних вогнів. Ніч була світлою, а небо дуже далеким, але на обрії море зливалося з небом і тому здавалося, що вогні націлені в нескінченність і падають кудись за межі земної кулі, у простір, що перестав бути простором, бо в нього немає меж. Ліліан згадала, що востаннє бачила феєрверк у «Гірській хатині». Це було ввечері напередодні від'їзду. А тепер хіба не чекав її знову від'їзд? «Вочевидь, усі рішення, які я приймаю в житті, проходять під знаком феєрверків, – з гіркотою думала вона. – А може, усе, що зі мною трапляється, схоже на цей феєрверк, який швидко гасне, перетворюючись на попіл і пил?» Вона роззирнулася. «Аби лише не зараз, – подумала вона з тривогою, – аби лише не зараз. Невже наприкінці не станеться ще одного спалаху, такого яскравого, що не шкода буде віддати всю себе?»

– Ми ще не грали, – сказав Клерфе. – Ти робила це вже коли-небудь? Я маю на увазі казино.

– Ніколи.

– Тоді мусиш спробувати. Ти маєш невинну руку й повинна виграти. Поїдемо? Чи, може, ти втомлена? Уже друга.

– Дитяча година! Хіба можна втомитися так рано?

Вони їхали повільно серед ночі, сповненої блиску зірок.

– Нарешті тепло, – сказала Ліліан.

– Можемо залишитися тут, поки й у Парижі не настане літо.

Вона притулилася до нього.

– Чому люди не живуть вічно, Клерфе? Без смерті?

Він обняв її.

– Ба й справді – чому? Чому ми старіємо? Чому не можемо жити так, мовби мали тридцять років аж до вісімдесяти, а потім раптом померти?

Розсміялася.

– Я не маю ще тридцяти.

– То правда, – сказав Клерфе й випустив її з обіймів. – Я постійно про це забуваю. Але маю враження, ніби за ці три місяці ти постаріла принаймні на п'ять років, так ти змінилася. Ти стала на п'ять років гарніша. І на десять небезпечніша.

Вони грали спочатку у великих залах, а потім, коли ці зали спорожніли, перейшли в менші, де ставки були вищі. Клерфе почав вигравати. Він грав спочатку в «trente et quarante». Потім перейшов до рулетки, де максимальна ставка була вища, ніж за іншими столами.

– Побудь зі мною, – сказав він Ліліан. – Ти приносиш щастя.

Клерфе ставив на «дванадцять», на «двадцять два» і на «дев'ять». Помалу Клерфе програв майже всі свої жетони. У нього залишилося їх якраз стільки, щоб ще раз зробити максимальну ставку. Він поставив на «червоне». Випало «червоне». Половину виграшу він відклав, решту знову поставив на «червоне». «Червоне» випало вдруге. Він знову поставив максимальну ставку. «Червоне» випало ще двічі. Перед Клерфе тепер лежала ціла купа жетонів. Інші гравці в залі зацікавилися його грою. Стіл Клерфе виявився раптом оточеним людьми. Ліліан побачила, що до

рулетки підходить Фіола. Він посміхнувся їй і поставив на «чорне». «Червоне» випало знову. Під час наступного кола чорне поле було всуціль покрите жетонами максимальної ставки. Навколо столу в три ряди юрбилися гравці. Майже всі вони грали проти Клерфе. Тільки худа стара у вечірній сукні з голубою вуалі ставила, як і він, на «червоне».

У залі запала тиша. Кулька застукала знову, стара почала чхати. «Червоне» випало ще раз. Фіола зробив Клерфе знак бути обережним, адже колись серія везінь повинна закінчитися. Клерфе похитав головою і знову поставив максимальну ставку на «червоне».

- Він з'їхав з глузду, - сказав хтось позаду Ліліан.

Стара, яка вже заховала було свій виграш, в останню мить знову поставила все на «червоне». У тиші, що запанувала, було чутно, як вона голосно почала дихати, а потім затримала подих. Вона намагалася більше не чхати. Жовта рука старої лежала, мов кіготь, на зеленому сукні. Перед нею на столі була маленька зелена черепаха - талісман.

Знову випало «червоне». Стара зовсім втратила голову.

- Приголомшливо! - сказала якась жінка до Ліліан.

- Хто це?

На номери вже майже ніхто не ставив. По всіх залах розлетілася чутка про небувалу серію. Рядами вишикувалися гірки жетонів на великі суми: усі ставили на «чорне». «Червоне» випало сім разів підряд, колір мусив би змінитися. Тільки Клерфе продовжував, як і раніше, ставити на «червоне». В останню секунду стара від хвилювання поставила на червоне поле черепаху. Не встигла вона виправити свою помилку, як залом прокотився гомін. Знову випало «червоне».

- На жаль, мадам, ми не можемо подвоїти вашу черепаху, - сказав круп'є, посуваючи до неї через стіл тварину з головою мудрою і дровнюю.

- Де мій виграш?! - заскрипіла стара.

- Даруйте, мадам, але ви не зробили ставки й навіть не заявили про неї.

- Адже ви бачили, що я хотіла поставити! Цього достатньо.

- До того як кулька впала, ви повинні або зробити ставку, або заявити про неї.

Стара із злістю роззирнулася.

- Faites vos jeux, - байдуже сказав круп'є.

Клерфе знову поставив на «червоне». Розгнівана стара поставила на «чорне». Інші теж поставили на «чорне». Фіола поставив на «шістку» і на «чорне». Випало знову «червоне».

Клерфе забрав свій виграш. Потім підсунув круп'є кілька жетонів і встав.

- Ти й справді принесла мені щастя, - сказав він Ліліан.

Він не відходив від столу, поки кулька не зупинилася. Випало «чорне».

- Бачиш, іноді в людини з'являється шосте чуття.

Ліліан усміхнулася. «Якби ж ти мав його ще й у коханні», - подумала вона. До них підійшов Фіола.

- Вітаю вас. Припинити гру вчасно - це найбільше мистецтво. - Фіола обернувся до Ліліан. - Ви не вважаєте?

- Не знаю. Я ніколи не мала okazji переконатися.

Фіола засміявся.

- Не вірю. Ви зникли з Сицилії, закрутивши безліч голів. Потому ви приїхали до Рима й випарувалися, як камфора. А у Венеції, як мені повідомили по секрету, вас ніде не могли розшукати.

Вони пішли в бар, щоб відсвяткувати щасливу гру Клерфе.

- Мені здається, що виграшу якраз достатньо, щоб відразу ж перебудувати будинок, - сказав Клерфе, сяючи.

- Завтра ти можеш усе програти.

- Ти цього хочеш?

- Звичайно, ні.

- Я більше не гратиму, - пообіцяв Клерфе. - Ми збережемо всі гроші. І я облаштую для тебе в саду басейн.

- Мені він не потрібен. Я не плаваю, ти ж знаєш.

Клерфе швидко зиркнув на неї.

- Знаю. Ти втомилася?

- Ні.

- Те, що «червоне» випало дев'ять разів підряд, - дивний випадок, - сказав Фіола. - Лише раз мені довелося побачити ще довшу смугу везіння. «Чорне» випало дванадцять разів. Це сталося ще до війни. Тоді максимальні ставки на деяких столах були набагато вищі, ніж зараз. Гравець, який ставив на «чорне», зірвав банк. Він ставив на «чорне» і ще на «тринадцять». За дванадцять кіл кулька шість разів упала на «тринадцять». Це була справжня сенсація. Усі ставили так само, як він. Так він двічі за ніч зірвав банк. Це був росіянин. Як же його звали? Здається, Волков. Так, Волков.

- Волков? - недовіриливо запитала Ліліан. - Але ж не Борис Волков?

- Так! Борис Волков. Ви його знали?

Ліліан похитала головою. «Таким не знала», - подумала вона. Ліліан бачила, що Клерфе спостерігає за нею.

- Цікаво, що з ним сталося опісля, - мовив Фіола. - То була людина, яка викликала тут сенсацію. Один з останніх гравців у давньому великому стилі. Крім того, чудовий стрілець. Він приїжджав тоді з Марією Андерсен. Може, ви чули про неї. Одна з найпрекрасніших жінок, яких я будь-коли бачив. Вона загинула в Мілані під час бомбардування. - Фіола обернувся до Клерфе. - Ви також ніколи не чули про Волкова?

- Ніколи, - підтвердив Клерфе.

- Дивно! Він брав участь також у кількох перегонах. Звичайно, як аматор. Я ніколи не бачив людину, яка могла стільки випити. Напевно, він сам себе загубив, враження було таке, що він цього прагне.

Обличчя Клерфе спохмурніло. Він зробив знак офіціантові, щоб той приніс ще одну пляшку вина.

- Ви ще сьогодні гратимете? - запитав Фіола Клерфе. - Звичайно ж, ні.

- Чому? Смуги везіння теж приходять смугами. Можливо, сьогодні знову «чорне» вийде тринадцять разів підряд.

- Він не повинен грати далі, - сказав Фіола Ліліан. - Не сьогодні. Це старий принцип, як світ.

Ліліан глянула на Клерфе. Цього разу він не попросив її бути поруч, щоб приносити йому щастя. І вона знала чому. «Який він дитячий, - подумала вона з ніжністю, - і як безглуздо він ревнує! Невже він раптом забув, що справа не в комусь іншому, а тільки у власному почутті?»

- Грати потрібно вам, - сказав Фіола. - Ви тут уперше. Чи не хочете зіграти за мене? Ходімо!

Вони підійшли до іншого столу. Фіола почав робити ставки. За кілька хвилин Ліліан теж придбала трохи жетонів. Вона грала обережно і ставила невеликі суми. Гроші означали для Ліліан дуже багато. Вони були для неї частинкою життя. Вона не бажала перебувати в залежності від стрийка Гастона, від його буркотіння і подачок. Ліліан майже відразу ж почала вигравати.

- Ось що означає щаслива рука, - сказав Фіола, який програвав. - Ця ніч ваша. Ви не заперечуєте, якщо я ставитиму так само, як ви? Буду вашою тінню?

- Ви про це пошкодуєте.

- Але не в грі. Ставте так, як вам спаде на думку.

Деякий час Ліліан ставила то на «червоне», то на «чорне», потім на другу «дюжину» і, нарешті, на різні номери. Двічі вона виграла на «зеро».

- Ви улюблениця небуття, - сказав Фіола.

За столом з'явилася стара з черепахою. Вона сіла навпроти Ліліан. Обличчя у неї було зле. У проміжках між ставками стара шепотілася про щось зі своєю черепахою. На її жовтому пальці вільно бовтався перстень з діамантом надзвичайної краси. Шия у старої була зморшкувата, як у черепахи, вони взагалі були схожі. Очі в обох були майже без повік і, здавалося, склалися з самих зіниць.

Ліліан ставила тепер на зміну то на «чорне», то на «тринадцять». Підвівши за якийсь час очі, вона побачила, що Клерфе підійшов до протилежного боку столу та спостерігає за нею. Сама того не усвідомлюючи, вона грала так само, як колись грав Волков. Ліліан стало ясно, що Клерфе це теж помітив. З почуття протесту Ліліан продовжувала ставити на «тринадцять». На шостий раз «тринадцятка» врешті випала.

- Досить, - сказала Ліліан.

Зібравши зі столу жетони, вона кинула їх у торбинку. Вона виграла, але не знала скільки.

- Ви вже йдете? - запитав Фіола. - Але ж ця ніч - ваша. Ви самі бачите, що вона ваша. Це вже ніколи не повториться!

- Ніч минула. Варто тільки розсунути штори, як відразу настане блідий ранок, який перетворить усіх нас на примари. Добраніч, Фіоло. Продовжуйте гру! Хтось завжди повинен продовжувати.

Коли вони з Клерфе вийшли з казино, Рив'єра постала перед ними такою, якою була перед тим, як її відкрили туристи. Небо блищало в латунному та блакитному блиску й чекало на сонце, море було біле на обрії і прозоре, як аквамарин. На воді гойдалося кілька рибальських човнів із жовтими й червоним вітрилами. пляж був тихий, на шосе жодного авто. Вітер мав запах лангустів і моря.

Ліліан не розуміла, звідки раптом вибухла сварка. Вона слухала Клерфе і згодом зрозуміла, про що йому йдеться. Його ревності до Волкова раптом прорвалися назвні.

- Що я можу зробити? - почула вона. - Я мушу воювати з тінню, з кимось, кого я не можу зрозуміти, з кимось, кого тут нема, але тому він тим більше тут, він сильніший за мене, бо його нема, хто безгрішний, бо його тут нема, кого ідеалізують, бо його тут нема, хто має потворну перевагу, виникаючу з відсутності, яка дає йому найсильнішу зброю проти мене, у той час як я є тут, і ти бачиш мене, яким я є, ось як тепер, я не паную над собою, може, я навіть несправедливий, дріб'язковий, наївний - і з другого боку великий ідеаліст, який не може нічого поганого зробити, бо не робить нічого, бо мовчить, і нічого не можна на те порадити, як не можна нічого порадити зі спогадом про померлого!

Ліліан у знеможі відкинула голову назад. Які потворні дурниці в типово чоловічому стилі вибовкує він знову?

- Хіба це не так? - запитав Клерфе, вдаряючи долонею по керму. - Скажи, що це не так! Я одразу відчув, чому ти ухиляєшся від розмови зі мною. Я знаю, що через нього ти не хочеш вийти заміж за мене! Ти хочеш повернутися назад. Ось у чому справа! Ти хочеш повернутися назад!

Ліліан підвела голову. Що він говорить? Поглянула на Клерфе.

- Що ти говориш?

- Хіба це неправда? Хіба навіть тепер ти не думала про це?

- Я думала тепер тільки про те, якими жахливо нерозумними можуть бути наймудріші люди. Не відштовхуй мене силоміць!

- Я - тебе? Я роблю все, щоб тебе затримати!

- Ти думаєш, що таким чином можеш мене затримати? Мій Боже!

Ліліан знову поклала голову на опору сидіння.

- Тобі не конче бути ревнливим. Боріс би мене навіть не хотів, якби я повернулася.

- Це не має нічого до речі. Ти хотіла б повернутися!

- Не відганяй мене від себе. О Боже, невже ти осліп?

- Так, - сказав Клерфе. - Напевно! Напевно, - повторив він здивовано. - Але нічого вже не пораджу. У мене вже нема виходу.

Вони мовчки їхали в напрямі Антіба. Навпроти них з'явився віз, запряжений віслюком. На возі сиділо дівчесько і співало. Ліліан утомлено глянула на неї з пекучою заздрістю. Згадала стару з казино, яка напевно житиме ще багато років, і поглянула на розсміяну дівчину, а потім подумала про себе, і раптом настала знову одна з тих хвилин, коли все здалося незрозумілим, і не помагали вже усілякі фортелі, коли її охоплювала жахлива розпука і все в ній кричало в безсилу бунті: «Чому? Чому саме я? Що таке я зробила, що це мусило спіткати саме мене?»

Незрячими очима дивилася на чудесний краєвид. Над шосе линув сильний запах квітів.

- Чому ти плачеш? - запитав роздратовано Клерфе. - Бігме, ти не маєш жодної причини для плачу.

- Так, не маю.

- Ти зраджуєш мене з якоюсь тінню, - сказав він з гіркотою. - І ти плачеш!

«Так, – подумала вона, – але ця тінь не зветься Борис. Сказати йому, як вона зветься? Але тоді він замкне мене в лікарні, а перед дверима поставить на варті кохання, щоб мене заопікували на смерть, за молочними шибамі, оточену запахом дезінфекції, доброї волі й нудотним смородом людських випорожнень».

Ліліан глянула на обличчя Клерфе й подумала: «Ні, тільки не в'язниця кохання, проти якої не можна збунтуватися, залишається лише втеча! Феєрверк згорів, не варто порпатися в попелі».

Авто в'їхало у двір готелю. Якийсь англієць у купальному плащі спускався на пляж. Клерфе допоміг Ліліан вийти, не дивлячись на її.

– Тепер ти рідко мене бачитимеш, – промовив Клерфе. – Завтра почнуться тренування.

Він перебільшував, перегони мали відбуватися в межах міста, і тренування були неможливими. Вулиці можна було перекрити для руху тільки на час самих перегонів, тренування зводилося до того, що гонщики проїжджали дистанцію і запам'ятовували, де їм доведеться перемикаати швидкості.

Ліліан раптом уявила собі все, що станеться між нею і Клерфе, їй здавалося, що вона бачить довгий коридор. Коридор стає усе вужчим і вужчим і врешті сліпим. Вона не може йти ним. Усі інші, що мали час на розлуку, могли. Вона – ні. У коханні не було повернень, ніколи не можна було починати заново. Те, що відбувалося, залишалося в крові. Клерфе ніколи вже не може бути з нею таким, як раніше. Може, з будь-якою іншою жінкою, але не з нею. А того, що було між ними, не вдасться повернути так само, як і час. І ні жертви, ні готовність на все, ні добра воля – ніщо не може допомогти, такий похмурий і безжальний закон любові. Ліліан знала його, тому хотіла відійти. Решта життя була для неї всім її життям, а в житті Клерфе то була тільки дуже маленька частка. Тому все залежало від неї, а не від Клерфе. У них було надто нерівне становище, те, що для нього було тільки епізодом, незважаючи, що він сам у це не вірив, для неї було кінцем. Вона не могла жертвувати собою і була в цьому переконана. Не відчувала ні печалі, ні смутку, навіть на це у неї замало часу, але вона відчувала ясність, що нагадує ясність світланку. І коли ця ясність з'явилася, зник останній туман непорозуміння. Вона усвідомила маленьке, виразне щастя, яке виникало з прийняттям рішення. А разом з ним – о диво! – повернулася ніжність до Клерфе, але вже не була небезпечною.

– Жодне з твоїх тверджень несправжнє, Клерфе, – сказала Ліліан зміненим голосом. – Жодне! Забудь про це! Все це неправда! Все!

Вона побачила, що його обличчя посвітліло.

– Ти зостанешся зі мною? – швидко поцікавився він.

– Так, – відповіла Ліліан. Протягом цих останніх днів вона не хотіла більше жодних сварок.

– Ти розумієш врешті, чого я хочу?

– Так, я розумію, – відказала вона й усміхнулася.

– Ти вийдеш за мене?

Він не відчув її вагання.

– Так, – сказала вона. Бо й це було для неї тепер байдуже.

Клерфе уважно придивлявся до неї.

– Коли?

– Коли захочеш. Восени.

Він помовчав.

- Нарешті! Нарешті! Ти ніколи про це не жалітимеш, Ліліан!

- Я знаю.

В одну мить усе змінилося.

- Ти втомлена! Ти мусиш бути смертельно втомлена! Навіщо нам це все було? Ти мусиш спати, Ліліан! Ходи, я відведу тебе нагору.

- А ти?

- Я візьму приклад з того англійця, скупаюся, а тоді проїдуся вулицями, перш ніж почнеться рух. То тільки рутинна, я знаю цю трасу. - Він стояв на порозі. - Але ж я ідіот! Я програв більш ніж половину з того, що раніше виграв! Зі злості!

- Я виграла.

Ліліан кинула на стіл торбу з жетонами.

- Я не рахувала їх.

- Завтра знову виграємо. Ти підеш зі мною до лікаря?

- Так. А зараз я мушу спати.

- Спи до полудня. Потім щось з'їмо і знову підемо спати. Я безмежно тебе кохаю!

- Я тебе також, Клерфе.

Він обережно зачинив за собою двері. «Уперше так, мовби виходив від хворої», - подумала вона й виснажена сіла на ліжку. Вікно було відчинене. Вона бачила, як він сходить на пляж. «Після перегонів, - подумала вона. - Я спакуюся і після перегонів виїду, коли йому доведеться вирушити до Рима. Ще кілька днів». Вона не знала, куди поїде Клерфе. Зрештою, байдуже. Вона просто мусила відійти.

Кожне коло мало трохи більше трьох кілометрів, але траса бігла вулицями Монте-Карло, якраз центром міста, довкола порту, вгору до казино й назад, у багатьох місцях вона була така вузька, що ледве вистачало місця для обгону, складаючись переважно із закрутів, подвійних віражів, закосів у формі шпильки та під гострим кутом. Треба було проїхати сто таких кіл – понад триста кілометрів, а це означало, що гонщик мусить десятки тисяч разів перемикати швидкості, гальмувати, рушати з місця, знову перемикати швидкості, гальмувати та знову рушати.

– Майже карусель, – сказав із посмішкою Клерфе до Ліліан. – Щось на зразок циркової акробатики. Ніде не можна розігнати авто бодай до половини максимальної швидкості. Де ти сидиш?

– На трибуні. Десятий ряд праворуч.

– Буде гаряче. Маєш якийсь капелюх?

– Авжеж, – Ліліан показала брилика, якого тримала в руці.

– Добре. Увечері ми будемо їсти лангустів у «Павільйон д'Ор» біля моря і попивати холодне вино. А завтра поїдемо до одного мого знайомого – він архітектор і зробить нам план перебудови дому. Дім буде світлий, з великими вікнами й сонячний.

Тренер гукнув щось Клерфе італійською.

– Починається, – сказав Клерфе застібаючи під шиєю білий комбінезон. Він вийняв з кишені шматок дерева й поплескав ним по авті, а відтак по долоні.

– Готово? – крикнув тренер.

– Готово.

Ліліан поцілувала Клерфе та виконала ритуальні забобони: буцім поплювала на авто й на комбінезон Клерфе і прошепотіла якесь заклинання, яке мало б викликати зворотню дію, відтак підняла руку з двома розчепіреними пальцями в напрямку шосе й боксів, де знаходилися інші авта, – це було «vettatore», спеціальне заклинання проти лихого ока. Коли Ліліан пішла до виходу, італійці-механіки дивилися на неї з німим обожнюванням. Ідучи, вона чула, як за її спиною моляться тренер:

– О, солодка крові Ісуса й Ти, Матір Усіх Скорботних, допоможіть Клерфе, і Фріджерію.

У дверях Ліліан озирнулася. Дружина Маркетті та два інші водії сиділи вже з секундомірами й картками паперу на своїх місцях. «Мені не варто було його залишати», – подумала Ліліан і підняла руку. Клерфе засміявся і помахав їй у відповідь. Він здавався зараз зовсім молодим.

– А ви, всі святі, спаліть опони конкурентів удвічі швидше, ніж наші! – молився тренер, після чого крикнув: – Готові до старту! Стороннім вийти!

Стартувало двадцять авт. Після першого кола Клерфе їхав на восьмій позиції, він не мав найкращого місця на старті й, коли рушали, трішки забарився. Тепер він тримався за Мікотті, про якого знав, що той буде рватися до перемоги. Перед ними їхали Фріджерію, Монті й Саккетті, перед вів Маркетті.

На четвертому колі Монті обігнав Саккетті на рівній дорозі, що вела вгору до казино, витискаючи максимальні можливості двигуна. Клерфе, який сидів йому на хвості, також розігнався і обігнав Саккетті перед самим тунелем. Коли виїхав з тунелю, побачив, як авто Мікотті починає димити й відстає. Він обігнав його й рушив у погоню за Монті. За три кола він наздогнав його на «шпильці» і причепився, як тер'єр, до його задніх коліс.

«Ще дев'яносто два кола й сімнадцять конкурентів», – подумав Клерфе, коли побачив друге авто, що зупинилося біля Мікотті. Тренер сигналізував йому, щоб він поки що не рвався вперед, мабуть, Фріджеріо й Маркетті, які терпіти не могли одне одного, вирішили воювати між собою, замість підкорятися дисципліні та їхати колективно, і тренер хотів тримати Клерфе й Мейера в резерві на випадок, якщо лідери потрощать свої авта.

Ліліан бачила, що вся зграя мчала повз трибуни частіше, ніж кожні дві хвилини. Швидкість, з якою це відбувалося, робила в її очах перегони ще безглуздішими. Щойно авта були ще тут, але досить було на секунду відвернутися, як вони знову з'являлися на тому ж місці, тільки в дещо іншому порядку; здавалося, вони не пропадали з виду, а просто пересувалися назад і вперед, мов скельця в магічній камері. «І як тільки вони можуть порахувати ці сто кіл!» – подумала Ліліан, а потім згадала тренера, який молився, пітніючи та проклинаючи, і показував гонщикам таблички та прапорці, увесь час міняючи їх відповідно до якогось секретного коду.

Після сорока кіл вона хотіла вже йти. Мала враження, що повинна тепер, саме зараз, виїхати – перш ніж перегони закінчаться. Перспектива стеження за наступними шістдесятма колами з невеликими переміщеннями на трасі здалася їй марнуванням часу, таким же, як і змарнований час до її від'їзду з санаторію. У неї в торбинці лежав квиток до Цюріха. Ліліан купила його вранці, коли Клерфе востаннє об'їжджав дистанцію. Квиток був на післязавтра. Цього дня Клерфе повинен був відлетіти до Рима. За два дні він збирався повернутися. Літак Клерфе відлітав уранці, потяг від'їжджав увечері. «Я вислизаю, як злодій, – подумала вона, – ніби якийсь зрадник. Так само, як у санаторії я хотіла вислизнути від Боріса. А врешті все ж мусила відбути розмову з Борісом, але що це дало? У таких випадках завжди звучать фальшиві слова, люди завжди брешуть, бо правда тоді – безглузда жорстокість, а потім вони відчувають гіркоту й відчай, бо не зуміли розлучитися інакше, бо останні спогади, які їм залишилися, – це спогади про сварки, непорозуміння і ненависть».

Вона почала шукати в торбі свій квиток. Раптом їй здалося, що вона його загубила. Цього моменту було достатньо, щоб її прикувати до місця. Незважаючи на спекотне сонце, її морозило. «У мене знову піднялася температура», – подумала Ліліан. Натовп навколо неї заволав. Унизу, там, де виднівся блакитний мініатюрний порт і білі яхти, на яких юрмилися люди, маленьке, наче іграшкове, авто раптом протиснулося боком і обігнало інше.

– Клерфе! – вигукнула радісно огрядна дама поруч неї, ляскаючи програмкою по товстих стегнах під полотняною сукнею. – The son of a gun made it!

За годину Клерфе уже вийшов на друге місце. Він тепер із зимною кров'ю, безжально переслідував Маркетті. Клерфе хотів ще його випереджати, бо йому не квапилося, міг це зробити після вісімдесятого кола, ба навіть на дев'яностому, він хотів його тільки переслідувати, тримаючись на невеликій відстані, аж поки той почне нервувати. Він не бажав ще раз ризикувати, перенапружуючи мотор, він розраховував, що це зробить Маркетті в надії позбутися свого переслідувача. Маркетті так і вчинив без жодних наслідків для двигуна, та все ж Клерфе відчув, що Маркетті дуже стурбований, адже йому не вдалося досягти своєї мети – відірватися від Клерфе. Маркетті став блокувати дорогу й віражі, він не хотів пропустити Клерфе вперед. Клерфе почав хитрувати, роблячи вигляд, ніби має намір обігнати Маркетті, насправді навіть цього не пробував, а в результаті Маркетті почав уважніше спостерігати за ним, ніж за власним автом, і став менш обережним.

Так вони зробили коло й добряче обігнали кількох гонщиків. Обливаючись потом, тренер показував Клерфе таблички й махав прапорцями. Він вимагав, щоб Клерфе не йшов на обгін. Маркетті належав до тієї самої «стайні», і достатньо було, що він уже перед тим, змагаючись із Фріджеріо, втратив опону й відстав від Клерфе на цілу хвилину, між ними було вже п'ять інших гонщиків. Самого Клерфе наздоганяв тепер Монті, але ще не вчепився йому в колеса. Клерфе, зрештою, швидше долаючи віражі, легко позбувався суперника.

Знову проїхали біля боксів. Клерфе бачив, як тренер волає до всіх святих, а водночас трясє на його адресу кулаками, щоб не тримався надто близько до Маркетті, котрий дав перед тим тренерові розпачливий знак, щоб стримав Клерфе. Клерфе кивнув і відстав на довжину авта, але не більше. Він хотів виграти ці перегони, чи з благословенням тренера, чи без нього. Він також хотів отримати премію за перемогу, а крім того поставив на себе в тоталізаторі. «Я потребує грошей, – подумав. – На майбутнє. Дім. Життя з Ліліан». Через кепський старт він трохи відстав, але знав, що виграє, почувався дуже спокійним, у дивній рівновазі між концентрацією і розрядкою, яка дає певність, що нічого ніколи не може з ним статися. Це було щось як яснобачення, котре вилучає будь-які сумніви, вагання і невпевненість. Раніше Клерфе часто переживав цей стан, але останніми роками йому не раз його бракувало. То була одна з рідкісних хвилин чистого щастя.

За черговим закрутом Клерфе побачив, що авто Маркетті раптом затанцювало і стало упоперек дороги, пролунав скрегіт розтрощеного металу об перешкоду. Він побачив, як чорна калюжа мастила заливає трасу, як два інші авта на величезній швидкості зіткнулися одне з одним, як авто Маркетті, наче у сповільненому темпі, дуже повільно перекидається, водій пролітає в повітрі й падає на землю, сотнями очей Клерфе вдивлявся в шосе, намагаючись знайти хоч якийсь просвіт, у який можна було втиснути авто, але просвіту не було, шосе раптом різко збільшилося і водномить скорчилося, Клерфе не відчував страху, він лише прагнув наскочити на інше авто не під прямим кутом, а боком, в останню мить він ще встиг подумати, що варто звільнитися від керма, але руки були надто повільні, все злетіло вгору, він раптом став невагомим, а відтак дістав удар в огрудину та другий в обличчя, і з усіх боків звалився на нього розтрощений світ, за хвилю виникло ще перелякане, бліде обличчя людини з обслуги траси, а потім у нього ззаду вдарив потужний кулак, і залишився тільки темний шум, а потім не було вже нічого.

Авто, яке налетіло на Клерфе, пробило вилом у суцільному плетиві автомобілів, через нього змогли проскочити авта, що мчали вслід. Гонщики пролітали мимо, вихляючи, впритул до розбитих авт, так що метал зі скреготом терся об метал, і здавалося, що це голосно стогнуть скалічені автомобілі. Черговий з лопатою в руках перестрибнув мішки з піском і почав засипати піском калюжу мастила, відскакуючи, коли наближалося виття двигуна, з'явилися санітари з ношами, вони витягнули Маркетті з небезпечного місця, понесли вгору й подали іншим понад барикадою з мішків – підбігло кілька людей зі знаком «небезпечно!», щоб застерегти інших водіїв, але перегони встигли переміститися в інше місце, усі авта проминули цей відрізок шосе й тепер знову поверталися сюди, деякі з гонщиків кидали швидкий погляд на боки, очі інших були прикуті до траси.

Авто Клерфе не тільки само впало на інше, але ззаду наїхав на нього Монті. Монті не отримав майже жодних ушкоджень. Власними силами пошкунтильгав убік. Обличчя Клерфе було розбите, кермо зім'яло йому огрудину. Кров текла з рота, він був непритомний. Наче мухи біля скривавленого шматка м'яса, зібрався на краю траси натовп і витріщався вибалуженими очима на санітарів і механіків, які поспішно різали метал, добуваючи Клерфе. Перед ним догорало інше авто. Людям з вогнегасниками вдалося відтягнути уламки, і тепер вони пробували гасити авто. На щастя, бак тріснув, і завдяки цьому не сталося вибуху, але бензин горів, спека була нестерпна, і пожежа й далі загрожувала іншому транспорту. Що дві хвилини пролітала цим відрізком решта авт. Рик двигунів завис над містом, наче якийсь похмурий реквієм і наростає, переходячи в жахливе виття, коли авта минали здиблене авто, на якому був розіп'ятий скривавлений Клерфе, освітлений блідим полиском гаснучого вогню у світлі погідного полудня. Перегони точилися далі, ніхто їх не перервав.

Ліліан не відразу зрозуміла, що сталося. Голос у мегафоні був невиразний, багато разів відлунюючи. Диктор, мабуть, від хвилювання говорив надто близько до мікрофона. Ліліан почула, що сталося щось з автами, які випали з траси і вдарилися, бо з іншого авта витекло на трасу мастило. Потім вона побачила зграю авт, що мчали повз трибуни. «Неможливо, щоб було аж так погано, – подумала вона, – інакше б перегони перервали». Вона шукала очима номер Клерфе. Але не

знайшла його, хоча він міг уже проїхати, адже раніше вона не звертала на це уваги. Через мегафон трохи виразніше залунало повідомлення, що на набережній Плезанс трапилася аварія – зіткнулося кілька авт, є кілька поранених, ніхто не загинув, подальша інформація в наступному повідомленні. Розподіл місць такий: Фріджеріо з п'ятнадцятисекундною перевагою, потім Конті, Дюваль, Мейер.

Ліліан слухала з напруженням. Ані слова про Клерфе, хоча він був другим. Ані слова про Клерфе. Вона знову почула, як наближаються авта, і проштовхалася в перші ряди, намагаючись роздивитися «дванадцятку», червоне авто №12.

Але воно не з'явилося, а серед глухої тиші жаху, яка затопила її, загримів тлустий голос диктора:

- Серед поранених перебуває Клерфе, він у дорозі до лікарні. Здається, непритомний. Монті зазнав ушкоджень коліна і стопи, Маркетті...

«Це неможливо, – зойкнуло щось усередині Ліліан. – Не в цій гонитві мініатюрних авто, не в цьому місті з мініатюрним портом і кольоровою панорамою, мовби складеною з кубиків! То мусить бути помилка! Його авто зараз приїде, виникне, як з-під землі, так, як тоді на «Тарга Флоріо», може, трохи запізнитися, буде зім'яте й пооббиване, але все ж таки ціле і неушкоджене!» Однак, думаючи про це, уже відчувала, як надія маліє, як розбивається, перш ніж устигла зміцніти. «Непритомний», – подумала Ліліан і вчепилася в цю думку: що б вона мала означати?

Це могло означати все! Ліліан зауважила, що непомітно для самої себе покинула трибуну й рушила до боксу – може, його занесли туди. Мабуть, він лежить на ношах з вивихнутим плечем або рукою, як на «Тарга Флоріо», і сміється зі своєї невдачі.

- Його повезли до лікарні, – сказав спітнілий тренер. – Мати Найсвятіша, святий Христофоре, чому саме ми? Чому не наші конкуренти? Що? Хвилиночку!

Він побіг на край траси, щоб передати водіям сигнали. Авта промчали, зблизька здаючись більшими та грізнішими, і їхній рик наповнив цілий простір.

- Що сталося? – загукала Ліліан. – Та залиште врешті ці кляті перегони! Скажіть мені, що сталося!

Ліліан розирнулася. На неї ніхто не дивився. Механіки, зайняті запасними частинами й опонами, намагалися не піднімати очей. Коли до когось наближалася, той відразу відсувався. Виглядало так, ніби вона була зачумлена.

Нарешті повернувся тренер і прохрипів:

- Для Клерфе не стане легше, чи залишу я ці кляті перегони, чи ні. Зрештою, ледве чи хотів би цього. Він хотів би...

- Де він? – перебила його Ліліан. – Я не хочу жодних проповідей на тему почесного кодексу автогонщиків!

- У лікарні. Його відразу забрали до лікарні.

- Чому біля нього нема нікого, щоб йому допомогти? Чому ви тут? Не біля нього?

Тренер поглянув на неї нетямким поглядом.

- Як я міг би йому допомогти? Або хто-небудь звідси? Тепер це справа лікарів.

Ліліан ковтнула слину.

- Що з ним сталося? – тихо поцікавилася вона.

- Я не знаю. Я не бачив його. Ми всі були тут. Ми мусили лишитися тут.

- Так, - сказала Ліліан. - Щоб перегони могли точитися далі.

- Так воно вже заведено, - безпорадно відказав тренер. - Ми всі тут тільки працівники.

Тут підбіг до них якийсь механік. Наростаючий рик двигунів наближався знову.

- Синьйорино, - тренер розвів руками й поглянув у напрямку траси. - Я мушу йти.

- Чи він живий? - запитала Ліліан.

- Але ж так - живий! Непритомний. Лікарі... я мушу, на жаль, синьйорино... - Тренер вхопив з ящика табличку й побіг давати знаки водіям. Ліліан чула, як він кричить: - Мадонна, Мадонна, чому саме мене, кляте мастило, іродове, кляте мастило!

Ліліан повільно рушила до виходу.

- Ми прийдемо... після перегонів, синьйорино, - шепнув один із механіків. - Відразу після перегонів!

Чорне покривало шуму висіло далі над містом, коли вона їхала до лікарні. Їй вдалося знайти тільки бричку, оздоблену прапорцями й кольоровими стрічками, з конем у солом'яному капелюсі на лобі.

- Це триватиме довше, ніж зазвичай, мадемуазель, - сказав візник. - Ми муситимемо зробити великий об'їзд. Вулиці перекриті. Перегони, ви ж розумієте.

Ліліан кивнула. Вона сиділа закутаною в білу, який не здавався болем, а тупими тортурами, що були ніби приглушені якимись наркотиками. Усі її почуття, окрім слуху й зору, були майже паралізовані, вона бачила авто й виразно, несамовито гостро чула рев моторів, і це було нестерпно. Візник безперервно базікав, намагаючись показати їй місця, звідки було видно перегони. Ліліан його не чула, вона нічого не чула, окрім реву моторів. Хтось спробував затримати бричку і щось їй сказати. Вона не зрозуміла його слів, але попросила зупинитися. Вона думала, що той має якусь звістку від Клерфе. Італієць у білому костюмі, з маленькими чорними вусиками, запрошував її на вечерю.

- Що? - поцікавилася вона, не розуміючи, що він мав на увазі. - А що далі?

Чоловік усміхнувся.

- Може бути й щось більше. То залежить від вас.

Вона не відповіла. Відвела очі. Він нічого не знав про Клерфе.

- Далі! - квапила вона візника. - Швидше!

- Такі джентльмени ніколи не мають грошей, - пояснив візник. - Ви добре зробили, позбувшись його. Хтозна, може, ще мусили б заплатити за нього. Старші пани більше гідні довіри.

- Швидше! - сказала Ліліан. - Дуже прошу!

Їзда тягнулася без кінця, перш ніж вони зупинилися перед лікарнею. Дорогою Ліліан дала собі силу-силенну всіляких обітниць. Вона була переконана, що виконає їх. Вона не поїде, вона залишиться, вона вийде заміж за Клерфе, аби лише він жив! Вона давала ці обітниці, не думаючи, автоматично, так, як кидають камінці в ставок.

- Пан Клерфе в операційній, - сказала сестра в приймальній кімнаті.

- Ви можете мені сказати, наскільки серйозно він поранений?

- На жаль, мадам... Ви мадам Клерфе?

- Ні.

- Родичка?

- Яке це має значення?

- Нічого, мадемуазель. Тільки з тією різницею, що після операції буде дозволено відвідати його лише на хвилину найближчій рідні.

Ліліан здивовано глянула на медсестру. Може, варто сказати, що вона заручена з Клерфе? Який абсурд!

- Його оперують? - поцікавилася.

- Так виглядає, інакше б не лежав у операційній.

«Одна з тих, які мене не зносять», - подумала Ліліан з роздратуванням. Вона мала вже досвід з медсестрами.

- Я можу почекати? - поцікавилася Ліліан. Медсестра показала їй на лавку. - Тут нема залу очікування? - запитала Ліліан.

Медсестра показала на двері. Ліліан зайшла до приміщення, де росли натомлені декоративні рослини, лежали старі ілюстровані журнали, і мухи дзижчали довкола липучки, що звисала над столом зі стелі. Ревіння моторів долинали ї сюди, хоч і було приглушеним, наче десь далеко скаженіли барабани.

Час став липким, як та липучка, на якій мухи вмирили повільною смертю в муках. Ліліан вдивлялася в розтріпані журнали, відкривала їх і закривала, пробувала читати, але не могла, вставала й підходила до вікна, сідала знову. У покої висів запах страху, який добувався тут з безлічі людей за тривалий час. Вона пробувала відчинити вікно, але відразу його затраснула, бо рик двигунів миттєво увірвався всередину зі ще більшою силою. Небавом увійшла жінка з дитиною. Дитина почала плакати, жінка розтібнула блюзку й нагодувала її. Немовля голосно цямкало, а потім заснуло. Жінка несміливо усміхнулася до Ліліан і застібнулася.

За кілька хвилин сестра відчинила двері. Ліліан устала, але та не звернула на неї уваги й кивнула жінці з дитиною, щоб та вийшла. Ліліан сіла знову. Враз напружила слух. Щось змінилося. Відчувала це в потилиці. Напруженість спала, неначе щось ослабло. За хвилю вона зрозуміла, що то тиша. Затихнув рик двигунів. Перегони закінчилися.

За чверть години Ліліан побачила, що під'їжджає і зупиняється відкрите авто з тренером і двома механіками. Медсестра ввела їх до залу очікування. Вони стояли з опущеними головами.

- Уже щось відомо? - запитала Ліліан.

Тренер показав на наймолодшого механіка.

- Він був при тому, як його витягнули.

- У нього кров текла з рота, - сказав механік.

- З рота?

- Так. Виглядало на кровотечу.

Ліліан поглянула на нього. Що за жахлива помилка! Кровотеча була її сферою, а не Клерфе.

- Яким чином він міг дістати кровотечу? - поцікавилася.

- Кермо врізалось йому в огрудину, - сказав механік.

Ліліан повільно похитала головою.

- Ні, - сказала вона. - Ні!

Тренер підійшов до дверей.

- Я погляну, де лікар.

Ліліан чула, як він провадить розмову з сестрою. Їхні голоси відзвучали, і знову настала гаряча тиша, в якій дихали обидва механіки, і дзижчали мухи.

Повернувся тренер. Зупинився в дверях. Його очі здавалися незвичайно білими на тлі загорілого обличчя. Кілька разів він порухав вустами, перш ніж нарешті промовив:

- Клерфе помер.

Механіки витріщили на нього очі.

- Його оперували? - поцікавився молодший механік. - Напевно погано його прооперували.

- Його не оперували. Він помер раніше.

Усі троє поглянули на Ліліан. Вона не рухалася.

- Де він? - поцікавилася нарешті.

- Його готують.

- Ви його бачили? - поцікавилася вона з великим зусиллям. Кивнув. - Де він?

- Краще, щоб ви його тепер не бачили, - відказав тренер. - Завтра зможете побачити.

- Хто так сказав? - поцікавилася Ліліан холодним голосом. - Хто так сказав? - повторила.

- Лікарі. Ви б його не розпізнали. Краще приходьте завтра. Можемо завезти вас до готелю.

Ліліан підвелася.

- Чому я б його не розпізнала?

Тренер помовчав.

- Обличчя, - нарешті пояснив він, - сильно понівечене. Кермо зім'яло йому огрудину. Лікар вважає, що він нічого не відчував. Це стало миттєво. Він відразу знепритомнів і вже не отямився. Думаєте, - сказав голосніше, - що нас це не потрясло? Ми знали його довше, ніж ви!

- Так, - відказала Ліліан. - Ви знали його довше, ніж я.

- Я не те мав на увазі. Я мав на увазі, що це завжди так, коли хтось умирає: раптом його нема. Він уже нічого не промовить. Хвилину тому ще був, а потім раптом його нема. Хто ж це може збагнути? От я й кажу, що й нам нелегко. Стоїш і не можеш нічого второпати. Розумієте, що я маю на думці?

- Так, розумію.

- Тоді ходімо з нами, - мовив тренер. - Відвеземо вас до готелю. Вистачить на сьогодні. Завтра ви зможете його побачити.

- А що я робитиму в готелі? - запитала Ліліан.

Вони знизали плечима.

- Раджу вам викликати лікаря, щоб дав вам заспокійливий укол. Сильний заштрик, щоб ви спали собі до ранку. Ходімо! Тут не можна вже нічого зробити. Він не живе. Ми всі не можемо вже нічим зарадити. Коли хтось помер, то кінець, не можна вже нічого зробити. - Він ступив на крок ближче й поклав їй руку на плече. - Ходімо! Мені це знайоме. Господи, таке для мене не вперше! Але, до дідька, це завжди вперше!

Ліліан прокинулася з опарів сну. Якусь хвилину не мала контакту зі світом, потім відчула гострий біль, в одну мить сіла на ліжку й роззирнулася. Як вона тут опинилася? Повільно пригадувала собі – пізній, убивчий полудень, блукання містом, ранній вечір, лікарню, чуже, позшиване обличчя Клерфе, голову, що лежала трохи криво, долоні, складені так, мовби він збирався молитися, лікаря, який з нею прийшов – усе це було неправдоподібним, не так, як мало бути – не Клерфе мав лежати на лікарняному ліжку, а вона, лише вона, а не він, то була жахлива заміна ролей, хтось дозволив собі жорстокий, похмурий жарт.

Вона встала й розсунула штори. У покій увірвалося сонце. Безхмарне небо, пальми в повному світлі та яскраво-червоні грядки в готельному саду робили смерть Клерфе ще незбагненнішою. «То я, – подумала Ліліан, – то мала бути я, мені була призначена смерть, а не йому!» Вона якимсь дивним чином почувалася шахрайкою, виявившись зайвою, все ж продовжувала жити; сталося непорозуміння, замість неї вбили іншу людину, і над Ліліан нависла неясна сіра тінь підозри у вбивстві, наче вона була водієм, що, знемігши від втоми, переїхав людину, хоча міг цього уникнути.

Задзеленчав телефон. Перелякана Ліліан підняла слухавку. Агент похоронного бюро з Ніцци пропонував свої послуги стосовно труни, могили й гідного похорону за доступними цінами. На випадок відправки трупа на батьківщину він мав у розпорядженні цинкові труни.

Вона поклала слухавку. Не знала, що робити. Де була батьківщина Клерфе? Чи там, де він народився? Десь в Ельзасі, Лотарінгії? Не знала навіть де. Разючий звук телефону відізвався знову. Цього разу була лікарня. Що буде з трупом? Треба розпорядитися. Найпізніше пополудні. Треба замовити труну.

Ліліан поглянула на годинника. Був полудень. Вона вдягнулася. Ритуал смерті впав на неї, галасливий і повен фахового інтересу. Треба купити собі щось чорне. Зателефонували з фірми, яка постачала вінки. Інша фірма цікавилася віросповіданням Клерфе, щоб узгодити в церкві час для відспівування. А може, покійний був атеїстом?

Ліліан відчувала ще дію міцного снодійного. Усе довкіл видавалося нереальним. Вона зійшла вниз, щоб порадитися з порт'є. На її появу підвівся чоловік у темно-синьому костюмі. Вона відвернулася, не могла знести професійного співчуття на його обличчі.

– Прошу вас замовити труну, – шепнула вона порт'є. – Подбайте про все, що потрібно.

Порт'є пояснив, що треба повідомити офіційні інстанції. Можливо, вона побажає зробити розтин? Іноді це буває необхідно, щоб установити причину смерті. Навіщо? Та для того, щоб обґрунтувати свої законні претензії. Автомобільна фірма спробує звалити відповідальність на організаторів перегонів. Потрібно подумати також про страховку, загалом можливі усякі ускладнення. Найкраще – бути готовою до всього.

Скидалося на те, що легше померти, аніж бути померлим. Може, вона хоче, щоб Клерфе поховали на тутешньому кладовищі?

– На кладовищі самогубців? – поцікавилася Ліліан. – Ні!

Порт'є поблажливо усміхнувся. Кладовище самогубців – то легенда, як і багато чого в Монте-Карло. Тут є також порядне прекрасне кладовище, на якому ховають жителів. Чи має Ліліан документи Клерфе?

– Документи? Хіба він ще потребує документів?

Портъє і тут виявив розуміння. Очевидно, що покійний потребує документів. Може, вони в його кімнаті, інакше доведеться про них потурбуватися. Він і сам так чи інак думає поспілкуватися з поліцією.

- З поліцією?

При кожному випадку треба негайно викликати поліцію. Напевно, це вже зробили фірма й оргкомітет перегонів, однак поліція мусить також дати дозвіл забрати труп. Усе це лише формальність, але не можна цього уникнути. Він візьме все на себе.

Ліліан кивнула. Враз вона відчула, що мусить вийти з готелю. Боялася, що знепритомніє. Нагадала собі, що від обіду напередодні нічого не їла, однак не хотіла йти до готельного ресторану. Швидко покинула хол і подалася до «Кафе де Паріс». Замовила каву, а потім сиділа довго, не п'ючи її. Збоку проїжджали авта й зупинялися перед казино, прибували традиційні екскурсійні автокари, і гурми туристів збиралися навколо провідників, з якими потім ввічливо чимчикували залами казино. Ліліан злякалася, коли до її столика підсів якийсь чоловік. Вона випила каву й підвелася. Не знала, що робити. Пробувала переконати себе, що навіть коли б не сталася аварія, вона все одно була б завтра сама, в Парижі або в дорозі до Швейцарії. Не допомогло, біля неї в землі була діра, яка провадила в бездонну прірву й не дозволяла перестрибнути її навіть уявно. Клерфе загинув, то було щось інше, ніж коли б вони розлучилися.

Ліліан знайшла лавку, з якої було видно море. Вона мала відчуття, що мусить поладнати багато нагальних справ, але не могла набратися рішучості. «Клерфе, а не я! - думала вона безперервно. - Що за безумство!» То вона повинна була померти, а не він. Що за потворна іронія!

Повернувшись до готелю, вона пішла до свого покою, не розмовляючи ні з ким. Біля дверей кімнати Клерфе зупинилася. У неї вдарила хвиля мертвого повітря, і Ліліан не могла опертися враженню, що все в кімнаті теж просякло запахом смерті.

Нагадала собі, що портъє домагався документів Клерфе. Ліліан не знала, де вони, і її охопив страх від думки, що мусить-таки увійти до його кімнати. Вона знала ще з санаторію, що часто важче дивитися на залишені померлим речі, ніж на нього самого. Вона побачила ключ у замку й вирішила, що покоївка саме прибирає кімнату. Краще вже так, ніж заходити самій. Відчинила двері.

За столом сиділа худа жінка в сірому костюмі, зшитому на замовлення, вона підняла голову.

- Що вам потрібно?

У перший момент Ліліан подумала, що потрапила до чужої кімнати. Однак потім побачила плащ Клерфе.

- Хто ви? - поцікавилася Ліліан.

- Думаю, я перша могла це запитати, - відказала гострим тоном жінка. - Я сестра Клерфе. А ви чого хочете? Хто ви?

Ліліан мовчала. Клерфе розповідав їй колись, що десь має сестру, яку ненавидить і яка його ненавидить. За багато років він не мав від неї жодної вістки. То мусила бути саме вона. Хоча нічим не нагадувала Клерфе.

- Я не знала, що ви приїхали, - сказала Ліліан. - Тепер, коли ви тут, я не маю тут що робити.

- Безперечно, - холодно відказала жінка. - Мені казали, що мій брат жив тут з якоюсь особою. Це ви?

- Це вже не повинно вас цікавити, - мовила Ліліан і повернулася до своєї кімнати. Вона почала пакуватися, але відразу ж припинила. «Ні, я не можу виїхати, поки він ще тут, - щось промовило в ній. - Мушу лишитися на похорон».

Вона ще раз пішла до лікарні, медсестра повідомила, що вона не зможе вже побачити Клерфе, бо за бажанням одного з членів родини його саме розтинають. Потім тіло буде поміщене в цинкову труну й після запаювання поїде на батьківщину.

Перед лікарнею Ліліан зустріла тренера.

- Увечері ми виїжджаємо, - сказав він. - Ви бачили цю бестію з великими зубами? Його сестру? Казала його порізати. Збирається подати скаргу на фірму й керівництво перегонів про відшкодування з приводу недбалості. Вона була вже в поліції. Ви знаєте нашого директора? У нього вона теж була. Це чоловік, який нікого не боїться, але він був блідий як стіна, коли те бабисько вийшло від нього за півгодини. Вона зажадала довічної пенсії. Бреше, що Клерфе був її єдиним годувальником. А ми всі виїжджаємо. Ви теж їдьте! Уже по всьому.

- Так, - відказала Ліліан. - Уже по всьому.

Ліліан мандрувала без мети вулицями, сиділа за столиками та щось пила, а ввечері повернулася до готелю.

Була страшенно вимучена. Лікар залишив її сподійне. Але вона не випила його, бо й так миттєво заснула.

Її розбудив телефон. У слухавці почувся голос сестри Клерфе. Жінка наказовим тоном повідомила, що терміново мусить з нею поговорити. Ліліан повинна негайно з'явитися до неї.

- Якщо маєте мені щось сказати, це можна зробити тепер, по телефону, - відказала Ліліан.

- По телефону не вдасться.

- Тоді сьогодні о дванадцятій зустрінемося в холі.

- Тоді буде запізно.

- Не для мене, - відказала Ліліан і поклала слухавку.

Потім вона глянула на годинник. Доходила десята. Вона спала чотирнадцять годин і надалі почувалася розбитою. Пішла до лазнички і, мабуть, заснула б у ванні, якби не брутальний стукіт у двері.

Ліліан накинула купальний плащ. Перш ніж устигла відчинити двері, до кімнати ввалилася сестра Клерфе. Ліліан не зуміла її стримати.

- То це ви і є міс Дюнкерк? - поцікавилася жінка в попелястому костюмі.

- Можете зі мною розмовляти о дванадцятій у холі, - відбрила Ліліан. - А не тут.

- На одне виходить. Тепер я тут. Я...

- Ви тут усупереч моїй волі, - перебила її Ліліан. - Це моя кімната. Хочете, щоб я викликала на допомогу дирекцію?

- Я не можу чекати до дванадцятої. Мій потяг від'їжджає раніше. Хочете, щоб труп мого брата чекав на розпеченому пероні, аж поки ви будете мати час, щоб зі мною поговорити?

Ліліан поглянула на вузький чорний хрестик, який жінка носила на шиї на тонкому ланцюжку. Ця особа не відступить ні перед чим, щоб добитися свого.

- Я знайшла тут, - тягнула далі сестра, - між паперами мого брата, копію документа, оригінал якого, мабуть, зберігається у вас. Я маю на увазі будинок на Рив'єрі, який він заповів вам.

- Мені?

- Невже вам це невідомо?

Ліліан побачила папір у кістлявих пальцях, на яких виднілися дві обручки. Отже, вдова - нічого дивного.

- Прошу показати цей документ, - сказала Ліліан.

Сестра завагалася.

- Ви не бачили його?

Ліліан не відповіла. Вона почула, що вода у ванні ллється й далі, і пішла її закрутити.

- То ви саме це хотіли так терміново зі мною обговорити? - запитала вона, повернувшись.

- Я хотіла вам повідомити, що родина очевидно не визнає цього заповіту. Ми будемо захищатися.

- Так і зробіть. А тепер прошу мене залишити, я хочу бути сама.

Жінка не зрушила з місця.

- Було б простіше і, мабуть, також тактовніше, якби ви написали заяву, що не визнаєте цього заповіту, який мій брат зробив, безсумнівно, піддавшись певному впливу.

Ліліан уважно глянула на неї.

- А ви випадково не склали текст цієї заяви?

- Так я й зробила. Досить лише підписати. Тут! Я тішуся, що ви принаймні щодо цього виявили розуміння.

Ліліан взяла заяву й порвала її, не читаючи.

- А тепер прошу вийти. З мене досить.

Сестра не втратила самовладання й проникливо дивилася на Ліліан.

- Ви сказали, що вам нічого невідомо про цей заповіт? Отже, у вас нема письмового підтвердження?

Ліліан підійшла до дверей і відчинила їх.

- Розслідування цього залишаю вам.

- Я так і зроблю. Право на нашому боці. Урешті є ще різниця між родичами та якоюсь авантюристкою невідомо звідки, яка хоче вимантити спадок.

На столі стояла невеличка ваза з фіалками, які Клерфе приніс два дні тому. Ліліан вхопила її і, не усвідомлюючи того, що робить, вихлюпнула її вміст на кістляве обличчя. Їй хотілося тільки одного: щоб цей твердий, нестерпний голос замовк. Квіточки вже зів'яли і повисли на волоссі й на плечах сестри Клерфе, мовби вона щойно видерлася з якогось болота.

Жінка витерла воду з очей.

- Ви мені за це заплатите! - прошипіла вона.

- Я знаю, - відказала Ліліан. - Прошу мені прислати рахунок за перукаря, за сукню, а ще за ваші туфлі, білизну, наступне життя і перелякану кам'яну душу! А тепер нарешті вийдіть!

Сестра Клерфе зникла. Ліліан глянула на вазу, яку тримала далі в руці. Вона не знала, що здатна до таких актів насильства. «Дякувати Господу, що я не кинула вазою», - подумала Ліліан і враз почала сміятися, і не могла спинитися, а потім прийшли сльози, а разом із ними відступило нарешті заціпеніння.

У холі її затримав порт'є.

- Прикра справа, мадам.

- Що таке?

- Ви доручили мені, щоб я замовив труну й місце на кладовищі. Сестра пана Клерфе негайно після приїзду також замовила труну за рахунок автомобільної фірми. Тепер ваша труна зайва.

- Ви не можете її повернути?

- Представник фірми в Ніцці каже, що труна була спецзамовленням. Він може її забрати задля глибокої поваги, але не за цю ціну.

Ліліан безпорадно поглянула на нього. Раптом перед її очима постала гротескова картина - вона з порожньою труною повернеться до якогось санаторію в горах, а тим часом сестра Клерфе в другій труні вивезе його порізані рештки і складе в сімейній гробниці.

- Я запропонував цій пані, щоб взяла вашу труну для пана Клерфе, - сказав порт'є. - Вона не захотіла. Дуже принципова. Рахунок за готель також сказала виставити автомобільній фірмі. Звичайно, з повним харчуванням, а вчора увечері видудлила пляшку «Шато Лафіту» 1929 року! Найкраще вино, яке ми маємо. Представник похоронної фірми взяв би знову труну за півдарама.

- Добре, - відказала Ліліан. - І прошу підготувати мій рахунок. Увечері я виїжджаю.

- Дуже прошу. Крім того, є ще проблема з місцем на кладовищі. Тепер ви його вже не потребуєте, а я заплатив за вас наперед. Сьогодні важко щось поладнати, бо субота. До понеділка в бюро не буде нікого.

- Хіба в суботи й неділі люди тут не помирають?

- Помирають. Тоді купують могили в понеділок.

- Прошу дописати ціну до мого рахунку.

- Хочете залишити собі місце на кладовищі? - поцікавився з недовір'ям порт'єр.

- Я не знаю, не хочу вже про це говорити. Допишіть, скільки ви заплатили, усе допишіть. Але я не хочу вже про це чути! Не хочу! Розумієте це?

- Дуже добре, мадам.

Ліліан повернулася до своєї кімнати. Дзвонив телефон. Не підняла слухавки. Спакувала решту речей. У торбі знайшла квиток до Цюриха. Поглянула на дату. Потяг від'їжджав увечері.

Телефон задзеленчав знову. Коли він замовк, її охопив панічний страх. Їй здалося, ніби померло щось більше, ніж Клерфе, ніби померло все, що вона знала. Боріс також. Хтосьна, що з ним сталося. Може, і він давно вже не живе, а ніхто не міг їй цього повідомити, бо не мав її адреси, або просто не хотів.

Ліліан підняла слухавку, але відразу ж опустила руку. Не могла йому зателефонувати. Принаймні не тепер. Він би не зрозумів її й думав, що вона телефонує йому тільки тому, що Клерфе помер. Він ніколи б їй не повірив, що вона збиралася покинути Клерфе. Зрештою, вона ніколи й не мала наміру йому це розповідати.

Ліліан сиділа завмерши, поки сірі сутінки не вповзли до покою. Вікна були відчинені. Шелестіння дерев звучало в її вухах, наче шепіт зловтішних сусідів. Порт'є сказав їй, що сестра Клерфе виїхала опівдні, час і їй у дорогу.

Вона встала, але завагалася. Не могла піти, не довідавшись, чи Борис ще живе. Не конче телефонувати йому самому. Вона могла зателефонувати до пансіонату й попросити його до телефону, назвавши яке-небудь прізвище, якщо підуть його кликати, вона знатиме, що Борис живий, і встигне покласти слухавку, перш ніж він сам підійде до апарата.

Ліліан замовила розмову. За хвилину телефоністка поінформувала, що ніхто не озивається. Ліліан замовила розмову ще раз, термінову, з попереднім викликом, і чекала.

За вікном чула кроки по гравію в саду. Це нагадало їй сад Клерфе. Її залила хвиля розпачливої ніжності. Він записав їй у спадок дім, а вона про це не знала. Але й не хотіла його мати. Він стояв би порожній і повільно занепадав би разом зі своєю ліпниною, якби його не конфіскувала сестра Клерфе, озброєна в подвійну моральність однобокої справедливості.

Задзвенів телефон. Ліліан почула пошвавлені голоси французьких телефоністок. Забула все, що задумала.

- Борісе! - вигукнула вона. - Це ти?

- Хто говорить? - запитав якийсь жіночий голос.

Ліліан хвилю повагалася, врешті назвала своє прізвище. За дві години вона покине Рив'єру, і ніхто не знатиме, в якому напрямку, було б смішно, якби перед тим вона не поговорила з Борісом.

- Хто говорить? - повторив голос.

Вона ще раз назвалася.

- Пана Волкова тут нема, - відповів голос крізь шуми й потріскування на лінії.

- А хто говорить? Фрау Ешер?

- Ні, фрау Блісс. Фрау Ешер уже нема. Пана Волкова теж уже тут нема. Мені шкода.

- Хвилиночку! - загукала Ліліан. - А де він?

Шум у слухавці наростав.

- ...від'їхав, - почула Ліліан.

- Від'їхав? Куди?

- Цього я не можу сказати.

Ліліан затамувала подих.

- З ним щось сталося? - поцікавилася врешті.

- Я не знаю, мадам. Він від'їхав. Більше нічого не можу вам сказати. Мені шкода.

З'єднання перервалося. Знову почувся пошвавлений щебет французьких телефоністок. Ліліан поклала слухавку. Від'їхати – вона знала, що це означає в горах. Так казали, коли хтось помер. Це не могло, зрештою, означати нічого іншого – куди б він ще мав від'їхати? Навіть його давньої господині вже не було.

Якийсь час Ліліан сиділа непорушно. Урешті встала й зійшла вниз. Заплатила рахунок і сховала квитанцію в торбу.

- Прошу послати мої речі на вокзал, – сказала вона.

- Уже? – запитав здивований порт'є. – Ви маєте ще майже дві години. Зарано.

- Уже, – кивнула вона. – Не зарано.

Ліліан сиділа на лавці перед вокзалом. Загорілися перші ліхтарі, підкреслюючи ще понурішу голизну будівлі. Засмагли туристи галасливо пересувалися повз неї і сідали до потяга на Марсель.

До неї підсів якийсь американець і почав щось молоти про те, що в Європі не можна дістати порядного шматка м'яса чи бодай пристойного гамбургера. Навіть віденські сосиски кращі у Вісконсіні.

Ліліан сиділа отупіла, без жодної думки в голові, геть виснажена, не знаючи, чим це викликано: смутком, порожнечою чи замиренням з долею.

Раптом побачила незнайомого собаку, що огинав дугою площу. Обнюхавши кількох жінок, він зупинився, а потім кинувся до неї. Американець зірвався з лави.

- Скажений собака! - закричав він. - Поліція! Застрельте його!

Вівчур його оминув і скочив на Ліліан. Він майже скинув її з лави, лизав її по руках і пробував лизнути в обличчя, скімлив, скавулів і гавкав так, що враз їх оточив гурт здивованих людей.

- Вольф, - сказала вона з недовірою. - Вольф! Звідки ти тут узявся?

Собака залишив її у спокої і побіг до натовпу, який негайно розступився. Підбіг до чоловіка, який наближався швидким кроком до Ліліан. Вона встала з лавки.

- Боріс!

- Отже, ми ще встигли тебе відшукати, - сказав Волков. - Порт'є в готелі сказав мені, що ти вже на вокзалі. Я ледве встиг. Хтозна, де б я мусив шукати тебе пізніше.

- Ти живий! - шепнула Ліліан. - Я телефонувала тобі. Хтось мені сказав, що ти від'їхав. Я думала...

- То була фрау Блісс. Нова господиня. Фрау Ешер знову вийшла заміж. - Волков притримав собаку. - Я прочитав у газеті, що сталося, тому приїхав. Я не знав, у якому готелі ти мешкаєш, інакше б зателефонував.

- Ти живий, - повторила вона.

- І ти жива, душко! Усе решта не рахується.

Вона поглянула на нього. І враз зрозуміла, що він мав на увазі - що усе решта, уся поранена гордість, уражений егоїзм були затерті цим одним утішним, останнім фактом, що кохана людина не померла, що ще живе, що є тут і ще дихає, незалежно від того, якими є її почуття або що за цей час відбулося. Боріс не приїхав сповнений слабкістю чи співчуттям, він приїхав сповнений цією останньою, вражаючою, як грім, правдою, єдиною, яка йому залишилася, єдиною, яка завжди залишається насамкінець, яка відміння все і яку людина майже завжди усвідомлює надто пізно.

- Так, Борісе, - сказала вона. - Усе решта не рахується.

Він зиркнув на її багаж.

- Коли від'їжджає твій потяг?

- За годину. Він від'їде без мене.

- Куди ти збиралася?

- Куди-небудь. До Цюріха. Байдуже, Борісе.

- Тоді ходімо звідси. Переїдемо до іншого готелю. В Антібі я забронював кімнату. У готелі «Дю Кап». Можемо найняти ще одну. Хочеш, я накажу відіслати туди твій багаж?

Ліліан похитала головою.

- Хай залишиться тут, - сказала він, раптом передумавши. - Потяг від'їжджає за годину, їдьмо ним. Я не хочу тут залишатися. А ти мусиш повернутися.

- Я не мушу повертатися, - заперечив Волков.

Ліліан поглянула на нього.

- Ти вилікувався?

- Ні. Але я не мушу повертатися. Я можу поїхати з тобою, куди захочеш. І на як довго захочеш.

- Але...

- Я розумів тебе тоді, - мовив Волков. - О Господи, і то ще як! Я розумів, що ти хочеш виїхати.

- Чому ж ти не виїхав зі мною?

Волков мовчав. Не хотів їй нагадувати, що вона сказала тоді.

- А ти виїхала б зі мною? - поцікавився врешті.

- Ні, Борісе, - відказала вона. - Це правда. Тоді ні.

- Ти не хотіла брати з собою хворобу. Ти хотіла від неї втекти.

- Я не пам'ятаю вже. Може, так і було. Це все було так давно.

- Ти справді хочеш їхати вже сьогодні?

- Так.

- Маєш місце у спальному?

- Так, Борісе.

- Ти виглядаєш на зголоднілу. Ходімо до кав'ярні навпроти. За той час спробую купити квиток.

Вони зайшли до кав'ярні. Боріс замовив їй яйця, шинку й каву.

- Я повернуся на вокзал, - повідомив він. - Будь тут. Не утікай.

- Я вже не втікаю. Чому кожен так думає?

Боріс усміхнувся.

- Коли хтось так думає, це не найгірше. Це означає, що він хоче, аби та друга особа залишилася.

Ліліан поглянула на нього. Її губи тремтіли.

- Я не хочу плакати, - сказала.

Він зупинився біля столика.

- Ти тільки виснажена. З'їж щось. Я певний, що сьогодні це твоя перша їжа.

Вона підняла голову.

- Я так погано виглядаю?

- Ні, душко. А хоч би ти й виглядала втомленою, кілька годин сну дозволять тобі надолужити все. Ти забула про це?

- Так. Я забула стільки речей. Але деяких ні.

Ліліан почала їсти, але зупинилась і вийняла люстерко. Придивилася дуже уважно: обличчя, очі, тіні під очима. Що сказав лікар у Ніцці? Перш ніж надійде літо, а може, й раніше, якщо й далі вона буде вести таке життя. Літо - тут уже було літо, але в гори воно приходило пізніше. Ще раз придивилася до свого обличчя, відтак вийняла пудреницю і помаду.

Повернувся Волков.

- Я дістав квиток. Потяг не заповнений.

- Ти маєш місце в спальному?

- Ще ні. Але, може, щось звільниться. Зрештою, не маю потреби - їдучи сюди, я всю дорогу спав. - Він попестив собаку, який весь час сидів біля Ліліан. - Поки що, Вольфе, мусимо віддати тебе до багажного вагона, але ми знайдемо спосіб, як тебе звідти забрати.

- Я можу його взяти до свого купе.

Боріс похитав головою.

- У Франції надто прискіпливі кондуктори. У Цюриху ми обдумаємо, що ти робитимеш потім.

- Я хочу повернутися, - сказала Ліліан.

- Повернутися? Куди? - запитав обережно Волков.

Вона помовчала.

- Я була на шляху до повернення, - нарешті промовила вона. - Хочеш вір, хочеш ні.

- Чому б я тобі мав не вірити?

- А чому мав би?

- Колись я зробив те саме, що й ти. Багато років тому. Я також повернувся.

Ліліан розім'яла на тарілці крихту хліба.

- І це не вдасться розтлумачити комусь іншому, правда?

- Ні. Треба до того дійти самому. Інакше людина й далі б вірила, що її оминуло те, найважливіше. Ти знаєш уже, куди вирушиш із Цюриха?

- До якогось санаторію. У «Белла Віста», напевно, мене знову не приймуть.

- Очевидно, що тебе приймуть. Але ти переконана, що хочеш повернутися? Тепер ти виснажена й потребуєш відпочинку. Ти можеш ще змінити намір.

- Я хочу повернутися.

- Через Клерфе?

- Клерфе не має з цим нічого спільного. Я хотіла повернутися й раніше.

- Чому?

- З багатьох причин. Тепер уже не пам'ятаю їх. Вони були такі правильні, що я забула.

- Якщо ти хочеш лишитися внизу, то не мусиш бути сама. Я також можу лишитися.

Ліліан похитала головою.

- Ні, Борісе. Досить. Я хочу повернутися. Але, може, ти хочеш лишитися? Ти так довго не був поза санаторієм.

Волков усміхнувся.

- Мене тут уже нічим не здивуєш.

Вона похитала головою.

- Я чула. Тепер і мене не здивуєш.

У Цюріху Волков зателефонував до санаторію.

- Вона ще жива? - пробурчав Далай-лама. - Ну добре, якщо то від мене залежить, може приїхати.

Ліліан залишалася в Цюріху в готелі «Долдер» ще тиждень. Багато лежала в ліжку. Почувалася вимученою. Щовечір з'являлася висока температура. Волков попросив лікаря, якого найняв для опіки над хворою, поради, що чинити далі.

- Вона віддавна має бути в лікарні, - сказав професор. - Краще залиште її тут.

- Але вона не хоче лишитися. Хоче повернутися в гори.

Лікар знизав плечима.

- Як хочете. Але я прошу взяти санітарку.

Волков пообіцяв, але знав, що не візьме її. Він не ставився до життя аж з такою пошаною, щоб не знати, що надмірна дбайливість може вбити хворого так само, як її відсутність. Трактування Ліліан як вмирущої було б гіршим, ніж ризик їхати з нею автом.

Коли повернувся, вона привітала його веселим обличчям. Відколи прояви хвороби загострилися, вона повеселішала, мовби таким чином згладилося відчуття провини з приводу смерті Клерфе. «Біль після втрати когось, - думала вона з легкою іронією, - стає більш стерпним, якщо людина знає, що їй самій лишилося не довго жити». Навіть почуття бунту проти хвороби зникло після смерті Клерфе. Ніхто не міг утекти, як хворий, так і здоровий, що давало парадоксальну рівність шансів.

- Бідний Борісе! - зітхнула вона. - Що тобі сказав лікар? Що я не витримаю подорожі?

- Щось у цьому сенсі.

- Я усе витримаю. Хоч би наперекір його пророкуванню. І я ще житиму довго.

Волков розчулено поглянув на неї.

- То правда, душко. Я теж це відчуваю.

- Добре. Тоді налиий мені горілки. - Вона підсунула йому свою склянку і згодом сказала: - Але з нас окомилувачі. Кожен із нас має свій дрібний фортель! Зрештою, що нам залишається? Якщо вже людина боїться, то може принаймні

добути з цього страху якийсь ужиток. Якийсь феєрверк, якийсь блеф або якусь малу премудрість, яка незабаром розтане.

Дуже лагідного, теплого дня вони поїхали в гори. На середині перевалу на самому закруті вони зустріли авто, яке зупинилося, щоб їх пропустити.

- Гольманн! - вигукнула Ліліан. - То ж Гольманн!

Чоловік у другому авті підняв очі.

- Ліліан! І Борис! Але...

За ним почав сурмити якийсь нетерплячий італієць, який їхав невеликим фіатом, уявляючи себе гонщиком Нуволарі.

- Я припаркую авто, - гукнув Гольманн. - Почекайте на мене.

Він від'їхав трохи далі, пропустив італійця і повернувся пішки.

- Що сталося, Гольманне? - запитала Ліліан. - Куди це ви їдете?

- Я говорив уже вам, що здоровий.

- А авто?

- Позичене. Їзда потягом здавалася мені надто несерйозною, особливо тепер, коли мені знову запропонували контракт!

- Контракт? Від кого?

- Від нашої старої фірми. Вчора вони зателефонували мені. Їм бракує гонщика. - Гольманн помовчав. Потім відкинув волосся дозаду. - Торріані вже мають, тепер хочуть спробувати, чи і я надався б. Як добре піде, незабаром їздитиму на невеликих перегонах. Потім на більших. Прошу тримати за мене великі пальці. Тішуся, Ліліан, що міг ще з вами поговорити!

Вони побачили його ще раз, піднявшись на вищий закрут, як він з'їжджає додолу, наче голуба комаха, щоб зайняти місце Клерфе, так само, як і Клерфе зайняв місце після когось, а хтось інший займе колись місце Гольманна.

Ліліан померла через шість тижнів одного сонячного, дуже світлого полудня, такого тихого, мовби краєвид затамував подих. Померла швидко й несподівано, наодинці. Борис спустився ненадовго в село. Коли повернувся, застав її мертву на ліжку. Її обличчя було спотворене, вона задихнулася під час кровотечі, руки мала скорчені біля горла. Але трохи згодом її риси розгладилися і обличчя стало таким прекрасним, яким Борис його ніколи не бачив. Він був упевнений, що Ліліан була щаслива, якщо людину можна коли-небудь назвати щасливою істотою.

Пам'яті Фріца Гьорстемайера та Люсіль Дітріх присвячую

Квітучі сади ніжно пестив легенький травневий вітерець. З бузкового куща, що розлогим гіллям навис над багатолітніми мурами, долинав густий солодкавий запах. Художник Фріц Шрамм повільно плентався старими вуличками маленького міста. Подекуди він зупинявся – там, де невеличкий еркер або старий фронтон чудернацько вимальовувався у променях призахідного сонця, приковуючи до себе його мистецький погляд. Рука мимоволі сягала по альбом для ескізів, і після кількох швидких штрихів на папері поставав малюнок. Коли він укотре зупинився, щоб зобразити маленьку напівзруйновану хвіртку, на його вустах заграла усмішка й, похитавши головою, він глянув на кишеньковий годинник, а тоді швидко покрокував далі. Але незабаром знову лиш повільно й ліниво волочив ноги. «Нехай почекають, – подумав він, – вечір занадто прекрасний».

Назустріч, в обійми вечора, простували закохані парочки.

На всіх обличчях танцювали відблиски захмелілого дня, згладжуючи зморшки та нерівності шкіри – наслідки злиднів, тяжкої праці та довгих років життя. Пережиті страждання тепер здавалися породженням уяви та фантазії. У ніжних обіймах теплого вечора зникали різкі грані сірих буднів та чорні діри минулого, наче вечір тихим голосом нашіптував: «Глянь, весна! Глянь-но, весна навколо!» А травневий вітерець шелестів у відповідь: «Облиш усі свої роздуми! Не думай більше! Світ такий прекрасний! Такий прекрасний...» І закохані міцніше стискали одне одному руки й намагалися зустрітися поглядами.

З далеких синіх гір та бузкових садів прилинув вітер, напоений ароматами запашних квітів, і приніс на своїх крилах невимовну тугу за коханням.

Фріц Шрамм задумливо дивився на ластівок, що радісно кружляли в небесній блакиті.

– Лу, – раптом зірвалося з його вуст, і важке зітхання сколихнуло його груди. Думками він занурився у минуле й пішов далі, уже не відчуваючи весни. У роздумах він пройшов крізь каштанову алею й опинився поблизу будинку, що стояв трохи осторонь від дороги.

Стемніло. Густі сині сутінки оповили всі вулиці й провулки. Фріц зупинився й прислухався. Звідкись долинала мелодія.

Тепер він почув її виразніше. Під акомпанемент темно-сріблених звуків рояля бринів ніжний жіночий голос. Вечірній вітерець розносив садами звуки. Поступово Фріц розрізнув і слова.

На якусь мить його серце зупинилося.

У вухах зашуміла пісня з минулого, перед очима промайнули забуті картини життя, а коханий, давно стихлий голос знову зазвучав.

Фріц схвильовано підійшов ближче.

То була та сама пісня, яку колись йому так часто співала Вона – Втрачена, Далека, Покійна Лу...

Звуки тужливо нанизувалися довгою вервечкою, прорізаючи тишу весняного вечора:

Ще з юних, юних літ
Лунає пісня у моїй душі.
Ах, скільки зим, ах, скільки літ
Віднесли наші теплі дні!

Стривожений і зворушений до глибини душі Фріц попрямував у глиб саду й піднявся сходишками тераси. Підійшовши до дверей музичної кімнати, він побачив картину такої небаченої краси, що став як укопаний.

Кімнату заповнили густі темно-сині сутінки. На роялі палахкотіли дві товсті свічки. У їхньому світлі сліпучо виблискували білі клавіші, розсіюючи ніжні золотаві відблиски всією кімнатою й обрамляючи казковим сяйвом біляве волосся та нижній профіль юної дівчини за роялем. Її руки недбало спочивали на клавішах. Навколо витончених ліній її вуст залягла ледь помітна тінь меланхолії, а в блакитних, наче морська глибінь, очах застигла безмежна туга.

Фріц беззвучно ступив на килим і пішов далі. З якихось дверей вийшла господиня будинку.

- Нарешті, пане Шрамм, - щиро мовила вона приглушеним голосом, - ми вже й не сподівалися, що ви до нас завітаєте.

- Лайте мене, милостива пані, - відповів Фріц, нахилившись до її руки, - але вивуватцем усього є цей вечір, цей прекрасний вечір. Але...

Він метнув поглядом на двері музичної кімнати.

- Так, у нас нова гостя. З пансіонату повернулася моя племінниця. А тепер ходімо, пані Фрідгайм, дружина комерційного радника, уже просто згорає від нетерплячки. А ось і вона, зараз почуєте все на власні вуха.

- Ну так, так, звісно. - З виразом цілковитого розуміння Фріц і господиня будинку обмінялися усмішками.

Тієї ж миті розчахнулися двері й огрядна дама, шурхочучи спідницями, наблизилася до Фріца.

- То все ж таки він прийшов, наш маестро? - вигукнула вона, стискаючи його руки й ніжно розглядаючи його крізь лорнет. - Безвідповідально, справді, зовсім безвідповідально залишати напризволяще своїх друзів. Ми ж усі вже всидіти не можемо - так хочемо почути з ваших уст обіцяну розповідь про землю обітовану Італію!

- Ваша правда, милостива пані, - усміхнувся Фріц, - але дорогою до вас я трохи затримався, щоб намалювати кілька цікавих ескізів. Я навіть приніс їх показати вам.

- Ви не жартуєте? О, та це ж просто чудово! Дайте їх мені. Ах, як цікаво.

Узявши малюнки, вона з шурхотом попростувала в кімнату, а Фріц і господиня будинку поволі рушили за нею.

- Вона завжди палає незмінним ентузіазмом, - зауважив Фріц, - не важливо, чи йдеться про імпресіонізм, експресіонізм, музику, літературу або живопис - пані Фрідгайм у захваті від усього, що іменується мистецтвом.

- А ще більше від самих митців, - підхопила співрозмовниця. - Тепер вона заповзялася прокласти шлях одному молодому поетові. До речі, ви теж з ним знайомі, це юний Вольфрам...

- Той, що носить червоні краватки й носить зі своїми верлібрами?

- Не іронізуйте. Молодь любить виділитися з-поміж інших. Дехто не може виразити революційні почуття інакше, ніж надягнувши червону краватку.

- Учора в моїй голові промайнули подібні думки, коли я побачив нашого чесного чоботаря Мюллера. Він батько п'ятох дітей і чоловік дуже енергійної жінки. Щовечора, не пізніше десятої, він зобов'язаний прийти додому, голосує за консерваторів і загалом є зразком справжнього добропорядного громадянина. Якось я побачив у нього на полиці деякі томи Маркса та Лассаля, і він признався, що читав їх у молодості. Хтозна, ким він тоді тільки не хотів стати! Але саме життя й успадкований від пращурів обивательський характер звели всі його мрії нанівець.

Проте він усім задоволений. І тепер усі його припорошені юнацькі мрії, усі грандіозні плани та ідеї врешті-решт реалізуються тільки в червоній краватці, яку він носить щонеділі... Отож через таку червону краватку можна впасти у справжню меланхолію. Та й зрештою, милостива пані, чи з нами відбувається не те саме? Що залишається у нас від юності? По правді, червона краватка - це не так уже й багато, втім, у декого буває й значно менше. Локон, блякла картинка, зотлілі спогади... Аж поки й для інших не перетворишся на щось подібне... Ах, ліпше про таке не думати...

- Про таке дійсно не варто думати, любий друже, - тихо мовила господиня, - особливо в травні, такого травневого вечора.

- Але саме цей вечір приніс мені такі похмури роздуми. Хіба ж не дивно, що краса та щастя якраз і викликають найсумніші думки? Але такий мінорний настрій навіяло мені й дещо інше...

До обох із вітальні долинув трубний голос дружини комерційного радника:

- Де ж він знову пропав?

- Ось у кого настрої завжди мажорний, - усміхнулася господиня і разом із Фріцом зайшла у вітальню.

- Ну, нарешті! - вигукнула пані Фрідгайм. - Бо, поки ви там у коридорі шепотілися, до нас ледь не закрались непристойні думки!

- Та що ви кажете, - заперечила господиня будинку, вказуючи на своє все ще пишне волосся, - і це з моєю сивиною?

- Для такого ми вже застарі, - додав Фріц.

- Милий Боже, отаке бовкнути! Ви - та й застарі? - заторохкотіла дружина комерційного радника. - І це у ваші тридцять вісім років?

- Хвороба мене старить.

- Що за дурниці, що за пусті балачки. У кого серце юне, той і тілом молодий! А тепер ходімо, я заборонила забирати чай, поки ви не прийдете!

І, незважаючи на відчайдушні протести Фріца, вона наклала йому на тарілку стільки тістечок, що й на роту солдат би вистачило.

Фріц трохи поїв, а тоді роздивився навколо. Чогось йому не вистачало. Аж раптом двері музичної кімнати розчахнулися й у вітальню ввійшла юна дівчина, а разом із нею увірвався й свіжий бузковий аромат.

По-материнському ніжно господиня обійняла її за плечі.

- Ти вже досхочу помріяла, Елізабет? А до нас завітав пан Шрамм...

Фріц підвівся і захопленим поглядом окинув ніжну постать.

- Моя племінниця, Елізабет Гайндорф, - пан Шрамм, наш любий друг, - відрекомендувала їх пані Гайндорф.

Пара темно-синіх очей глянула на Фріца, а тендітна рука лягла на його долоню.

- Я запізнився, - мовив Фріц.

- Я вас добре розумію: коли навколо така краса, зовсім не хочеться йти поміж люди.

- Та все ж душа прагне до людей.

- А найдужче до того, кого й на світі нема.
- Мабуть, до людства, втіленого в цій людині...
- До чогось безіменного...
- Наші найкращі прагнення завжди безіменні...
- Це завдає болю...
- Тільки на початках - пізніше тобі це вже відомо й ти вчишся скромно жити далі. Життя - це чудо, проте в ньому не трапляється чудес.
- О ні, чудеса трапляються! - Її очі просто сяяли.

Фріца зворушили такі щирі слова. Він пригадав свою молодість - часи, коли й він говорив так само захоплено. У ньому зародилося палке бажання - хай цьому прекрасному створінню ніхто не зламає віру в чудеса.

- Люба панно, а ви вірите, що в житті може статися чудо?
- Так! Авжеж!
- Збережіть вашу віру! Всупереч усьому! Попри все! Вона - істинна! Чи не хотіли б ви тут сісти?

Він підсунув до неї крісло. Елізабет зручно вмостилася.

- А ви хіба не вірите в чудеса, пане Шрамм?

Якийсь час Фріц мовчки на неї дивився. А тоді твердо й чітко промовив:

- Вірю!

Пані Гайндорф махнула лакеєві. Той приніс на таці сигари, цигарки та лікер.

- Можете тут курити, пане Шрамм, - кивнула вона Фріцові.
- Це моя слабкість, - визнав Фріц і взяв цигарку.
- Паулю, принесіть мені теж одну! - вигукнула дружина комерційного радника.
- Сигару... - тихо прошепотів лакею Фріц.

Той посміхнувся й подав радниці скриньку з чорними гавайськими сигарами.

- Що ж, іще й люльку не забудьте, - фиркнула вона обурено.

Почувши Фріців сміх, вона збагнула їхню витівку й пригрозила пальцем.

- Ви також курите? - запитав Фріц Елізабет.
- Ні, і мені не подобається, коли курять жінки.
- Маєте рацію. Не кожній жінці таке личить. От вам зовсім не можна курити!
- Що він там каже? - вигукнула дружина комерційного радника, запідозривши черговий жарт щодо власної персони.
- Ми говорили про жінок, що курять...
- Але ж ви, як справжній митець, не розглядатимете це явище вузьколобо...
- Ні, я дивитимуся на нього з мистецької позиції.
- Тобто?

- Курець курцеві не товариш.
 - Проте кожен іншому пускає дим в очі, - усміхнулася господиня.
- Тут від сміху не втрималася й дружина комерційного радника:
- Тому чоловіки й курять так багато, чи не так, пане Шрамм?
 - Звісно. Для чоловіків куріння - це життєва необхідність, для жінок - лиш кокетство!
 - Ах, невже ви думаєте, що цигарки нам зовсім не смакують? Чи ми не здатні відчутти їхній смак?
 - Ні, не в тому річ. Просто жінка здатна привчити себе до будь-чого, так само як і відучитися від будь-чого, варто їй тільки повірити, що їй це пасує або ж не пасує.
 - Отже, мені куріння личить? - іронічно засміявшись, запитала радниця.
 - Я сказав: вірити! Це ще не означає, що так воно є й насправді.
 - О маестро, який же ви жорстокий.
 - Милостива пані, ви вищі за ці суперечки й не належите до жодної зі сторін. Оскільки в жінок уже сама причина куріння вказує на те, можна їй курити чи ні. Тобто курити дозволено тільки кокеткам.
 - От і чудово, - усміхнувшись, дружина комерційного радника жадібно затягнулася.
 - Жіноче обличчя, як у мадонни, з цигаркою в зубах виглядає зовсім не естетично. Натомість демонічний тип набуває завдяки цигарці дуже звабливих рис. Загалом чорнявим жінкам з темними очима куріння личить більше, ніж блондинкам. Зрештою, жінки інстинктивно відчують це. Саме тому на півдні так багато затятих жінок-курців.
 - Мені таке не подобається, - затялася Елізабет.

Крізь відчинене вікно долинув далекий спів.

Розмова закрутилася навколо буденних тем. Фріц задумливо відкинувся на спинку крісла, закутавшись пеленою блакитного диму. Він думав про незавершену картину, що так і залишилась стояти на мольберті. Вона мала називатися «Спасіння» й зображати зламаного життям чоловіка та дівчину, що ніжно гладить його волосся. Придатного чоловіка він уже знайшов. А тепер чекав, коли щаслива зоря зведе його і з відповідною натурницею. Вона мала бути доброю і світлою - конкретніше він її окреслити ще не міг. Руки її мали випромінювати світло, доброту та радість. Фріцовий замислений погляд зупинився на Елізабет. Ось хто міг би стати тією посланницею світла, сповненою тихої, спокійної сили духу.

Її тонкий ніжний профіль на тлі темного гобелена нагадував добру казку Айхендорфа.

Елізабет трохи схилила голову.

Раптом Фріц відчув, як від надмірної уваги напружується кожен м'яз. Ось! Ось вона! Та, котру він шукав, - дівчина для його картини. Він аж нахилився вперед. Вираз обличчя, його риси - все саме таке, як треба. Фріц вирішив, що ще сьогодні поговорить про дівчину з пані Гайндорф.

Фріц так заглибився у думки, що пропустив повз вуха всю розмову. А тим часом до слова дорвався молодий поет, що спершу сидів зовсім тихо, а тепер голосно й збуджено просторікував. Він безперервно розмахував руками, обзивав Гете філістером, а його життєву мудрість - патяканням старого пенька.

Фріц усміхнувся. Завжди однаково пустопорожні балачки – таке собі брязкання бубонців, – а життя тим часом спокійно йде своїм ходом.

Молодий поет дістався вже й до Айхендорфа:

– Айхендорф уже давно застарів, а його сентиментальні романтичні віршики – це просто помії...

– А я люблю Айхендорфа! – перебила Елізабет його тираду.

Ошелешений юнак замовк.

– Так, – продовжувала Елізабет, – він набагато душевніший за більшість сучасних поетів. Йому зовсім не притаманне пустослів'я. І він так гарно описує ліси, так любить бродити пішки!

– Погоджуюся з вами, – підтримав розмову Фріц. – Я теж його дуже люблю. Його вірші та новели – безмежно прекрасні. А ще він дійсно німецького штибу. Проте для нього не характерна національна однокісність. А в наш час це рідкісний феномен. Скільки разів перед мандрівкою до Італії я подумки повторював його вірші, скільки ночей бурмотів ці рядки:

Зорі світили так ясно, А я самотньо стояв при вікні, Слухав, як ріг поштаря своєчасно Прорізує ніч в тишині. Серце в мені запалало, Думка закралась в душі: Що за прекрасна ніч, літо! Хто той мандрівець в далі!

– Ви були в Італії... – повільно мовила Елізабет.

– З невідомих причин ця туга за Італією зачайлася в душі кожного німця, – зауважив Фріц. – Усі її пережили. Напевно, ця туга за італійським сонцем, як і туга за мармуровим храмом Акрополя, – наслідки роздвоєності німецької душі. І династія Гогенштауфенів, що через свою любов до Італії позбулася корони й життя, від Барбаросси до молодого Конрадина, якого стратили італійські кати, і наші художники, поети – Айхендорф, Швінд, Гайнзе, Мюллер, Гете і його «Міньйона»...

– «Ти знаєш край...» – замуликала дружина комерційного радника.

– Заспівай нам це, Елізабет, – попросила пані Гайндорф.

Без жодних заперечень Елізабет підійшла до рояля.

Відкинувшись на спинку крісла, Фріц слухав і не міг намілуватися точеним профілем та зібраним на потилиці важким пучком золотавого волосся, освітленого ніжним мерехтінням свічок.

– «Ти знаєш край...»

У саду шуміли крони дерев. Під ніжний супровід рояля знову зазвучав дзвінкий дівочий голос:

– «Ти знаєш дім...»

Запала тиша. Повільно завмер останній акорд. Елізабет підвелася і вийшла на терасу.

– Але й прекрасно! – вигукнув молодий поет захриплим голосом.

Деякий час усі так і сиділи на своїх місцях, тоді радниця запропонувала гостям розійтись. Проте господиня ще не хотіла відпускати Фріца, адже він так пізно прийшов. Тому він залишився й чекав, поки вона проведе гостей.

З веранди вернулася Елізабет. Фріц хотів подякувати їй за пісню, аж раптом побачив її залите сльозами обличчя. Перелякавшись, він схопив її за руку.

- Нічого не сталося, - пролепетала вона, - зовсім нічого, просто на мене щось наринувало. Серце було таке переповнене, що я вийшла на терасу. Знизу до мене долинув дівочий сміх і грубий чоловічий голос. І ось на мене раптом щось найшло. Тільки нічого не кажіть моїй тітоньці, до того ж зі мною вже все добре.

- Можете мені довіритися, - мовив Фріц.

- Я й сама відчуваю це. Ми ледь знайомі, проте поруч із вами мене огортає такий спокій... Мені здається, що в разі потреби ви б завжди допомогли мені.

- Можете на мене покластися, - схвильовано запевнив Фріц. - Та й після цих слів мені набагато легше попросити вас про одну велику послугу. Я саме працюю над картиною. Із двома персонажами. Зламаний ударами долі чоловік у цілковитому розпачі долонями затуляє схилену голову. І дівчина - її руки та очі випромінюють світло - ніжно гладить його по волоссю. Чоловіка я вже знайшов. А сьогодні побачив і модель для дівчини - вас. Отже, чи не були б ви такі ласкаві й дозволили мені намалювати вас?

- Ви дуже любите цю картину? - запитала вона у відповідь.

- Дуже. Власне, на цьому полотні втілена ще одна ідея. Картина повинна зобразити ту мить, коли людина переходить від Я до Ти, коли зникає її егоїзм, коли вона перестає жити тільки для себе, а свою працю присвячує суспільству. Молоді. Чи всьому людству. А символом найкращої розради та найбільшої компенсації за відречення від щастя має стати ця посланниця світла. Трагедія трудівника...

- Кажуть, усі митці так люблять свої картини, бо в них лишається частинка їхньої душі.

- Гадаю, так і є.

У кімнату зайшла пані Гайндорф.

- Стемніло. Може, увімкнути світло?

- Ні, - попросила Елізабет, - зараз так прекрасно.

- Милостива пані, хотів би вам дещо повідомити. Напевно, ви пам'ятаєте, скільки зусиль я затратив, щоб знайти першу модель. А тепер напрочуд швидко знайшов другу - у вашій племінниці. Чи ви дозволите їй позувати для мене?

- З радістю, любий друже, - погодилася пані Гайндорф. - Я щаслива, що ваші бажання так швидко збуваються.

- Ви не заперечуватиме, якщо ми почнемо наші сеанси вже зовсім скоро?

- Звісно, як на мене, то хоч завтра...

- А де? Я б залюбки приходив до вас, проте в ательє у мене все під рукою та й освітлення там набагато краще.

Кілька секунд пані Гайндорф уважно на нього дивилася, тоді - на Елізабет.

- Що скажеш, Елізабет?

Її сяючий погляд говорив більше, ніж тисяча слів.

- Добре, я вже зрозуміла, - милостиво погодилася пані Гайндорф, - що тобі наймиліше. Моя маленька мрійниця, - усміхаючись, сказала вона Фріцові, а тоді глянула йому в вічі серйозним твердим поглядом: - Я знаю вас, пане Шрамм, і мені цього достатньо. А й справді, чому б моїй племінниці до вас не приходити?! І що нам до всіх тих пережитків етикету? Коли їй завтра прийти?

- Дякую вам, милостива пані. - Фріц шанобливо торкнувся губами її руки. - Якщо

ваша ласка, то о третій.

- Що скажеш, Елізабет?

- Так, так. - Дівчина енергійно закивала.

Пані Гайндорф усміхнулася:

- Так я і думала. Але сьогодні такий прекрасний вечір. Посидьмо ще трохи на терасі. І вип'ємо за вашу знахідку келих світлого, золотистого вина.

Вона дзеленькнула лакеєві й наказала винести на терасу плетені крісла та подушки, а тоді запалити кілька кольорових ліхтариків.

Надворі вже зовсім стемніло. Серед укритих цвітом вишень завис місяць уповні. Віддалік чорніли огорнуті сріблястим сльвом ліси. Замерехтіли зорі. У келихах іскрилося вино.

Пані Гайндорф піднесла келих:

- За щасливу знахідку, вашу картину й мистецтво!

Вони злегка цокнулися.

- За знахідку, - тихо повторив Фріц і залпом випив увесь келих.

Запанувала тиша. Кожен поринув у власні думки.

- Лу... - вихопилося раптом у Фріца, вирвавши його з полону роздумів.

- Рана ще й досі ятрить? - тихо спитала пані Гайндорф.

- І ніколи не перестане, - пробурмотів Фріц, проте відразу ж зібрався з духом, - але нема чого жалітися. Мені є що згадати, до того ж сенсом мого життя не були одні лиш мрії - як у Гьормайера, мого бідного друга, який уже давно спочиває у сирій землі.

- Розкажіть про нього.

- Він був художником-декоратором. Не витрачав жодної зайвої копійчини зі свого заробітку, щоб заощадити на книжки. А читав він цілі ночі. Знав напам'ять майже всі твори Гете. Потроху поет прокинувся й у ньому самому. Відтоді він ночами писав вірші та драми. І твердо вірив у власний успіх. Як часто він із запалом повторював, що за гонорар за свою драму, яка неодмінно здобуде визнання, він поїде до Італії! Навіть узявся за вивчення італійської... Але, як кажуть, не судилося - Гьормайер не дожив ні до успіху драми, ні до поїздки в Італію. І невдовзі помер від застарілої хвороби легень.

Фріц дивився поперед себе порожнім невидючим поглядом.

- Хтось скаже, що він - просто один із багатьох непрактичних німців, звичайнісінький бовдур... І, напевно, матиме рацію. Але для мене в його вчинках втілено значно більше величі, ніж у завоюванні цілого світу.

Задивившись у тиху ніч, Фріц замовк. Десь тихо жебонів фонтан. І яскраво сяяли зорі.

- Який спокій... - мовила Елізабет.

- Наче вже літо прийшло, а з ним і німецькі теплі ночі, - додала пані Гайндорф.

- У німецькій літній ночі чаїться своєрідна магія, - замислено повів далі Фріц, - та й загалом у всій Німеччині. Напевно, жоден інший народ так не захоплюється чужиною, не відчуває такого потягу до далеких земель і туги за заморськими

краями, як ми, німці, – і це все часто заходить задалеко, перетворюється на примітивне мавпування й заслуговує на зневагу. І хай що казатимуть, але добропорядний німецький Шмідт може спокійно собі стати американським громадянином Смітом, говорити англійською, називати дітей Маком і Модом і всюди трубити, що йому начхати на Німеччину, та будьте певні – це всього лиш звичайна напускна машкара! Хай цей пан Сміт хоч раз почує передзвін різдвяних дзвіночків, відчує запах рідного різдвяного кексу чи побачить яскраві вогники різдвяної ялинки, він, незважаючи на english spoken та Мода й Мака, знову перетвориться на старого доброго німецького Шмідта і, всупереч усім комерційним хитрощам та гонитві за доларами, знову повірить у казки та чудеса, що ввійшли в плоть і кров кожного справжнього німця – я маю на увазі тих, хто ще не встиг породичатися з євреями чи слов'янами. І хай він темними беззоряними ночами навіть тисячу разів кусає собі лікті, він усе одно, хай би там що, ставатиме німцем! Це і є те п'янке, вічно юне в нашому народі, ця ославлена й спалпложена простодушність недоумкуватого німецького Міхаеля, його дитяча непрактичність. Я не політик і плювати я хотів на всі політичні тенденції. Я – людина, це і є моя політика! Крім того, я митець! Тому непрактичний Міхаель, увінчаний невидимою короною, із життям, сповненим чудес, магії та віри, для мене набагато важливіший, ніж холодний верткий ділок, – такими стали й наші двоюрідні брати, перетворивши свої життя на суцільні арифметичні задачі. Світ прекрасний, але в нас він – найпрекрасніший. Це дуже суб'єктивно, і я знаю, що англієць, француз, іспанець, промовивши ці слова, теж матиме рацію. А тим паче італієць! Проте я теж це кажу й теж маю на це всі підстави! Коли я в Римі під яскраво-блакитним куполом неба захоплювався пентелійським і каррарським мармуром, мене раптом охопила така невимовна туга за літньою ніччю в Німеччині, мої груди стиснув такий сум за батьківщиною, що я відразу ж поїхав додому, а побачивши першу берізку, розчулився аж до сліз.

Він підвівся і, піднявши вгору келих, палко промовив:

– Отже, цей останній келих я присвячую батьківщині – Німеччині!

Подув теплий вітерець, замерехтіли зорі, й ледь-ледь колихнулися кольорові ліхтарики.

Дзенькнули келихи, й Елізабет вигукнула:

– За нашу дорогú, любу Батьківщину!

Вино мінилося золотавими відблисками.

Вони осушили келихи до дна.

Фріц Шрамм прикрашав свою мансарду мрій. Накинувши на плечі світло-жовту полотняну куртку, він завзято шастав по кімнаті, тоді поставив у старий олов'яний глечик три лілії й задоволеним поглядом окинув свою роботу. Зручно всівшись, набив тютюном коричневу люльку – атрибут кожного художника – і запахкав димом, випускаючи в повітря сині кільця, що у шаленому танці відразу ж сплітались із сонячними пилинками.

У двері тихенько постукали. Фріц підвівся:

– Прошу.

Елізабет несміливо увійшла. І мимоволі застигла, побачивши обстановку кімнати, що відкрилася перед її очима.

Мансарда з темно-коричневими стінами. На них – картини, багато картин. Біля однієї зі стін – коричневий дерев'яний стелаж із книгами, на сонці виблискують їхні палітурки. На вкритій темною тканиною полиці барвисто переливаються мушлі, кольорові камінці та золотисті шматки бурштину. Посеред них – фігурка коричневого танцюриста, вирізьблена із мореного дерева. Зліва – череп, увінчаний вінком із червоних троянд. На стіні, на тлі багряно-червоного полотна, висить гіпсова маска, знята з обличчя померлого Бетховена, а під нею – чаша з темно-червоними трояндами. На похилій стіні – кілька гравюр і картина, завішана жалобним крепом.

– Вітаю вас у моїй мансарді мрій, – промовив Фріц й у відповідь на запитальний погляд Елізабет додав: – Тут мій куток Бетховена, якраз поруч із вікном казок. Усі ці речі – мої пам'ятки, спогади про давні добрі часи. Перед ликом Бетховена завжди квітнуть троянди як символ німотної пам'яті та тихого благоговіння. Квіти ці – такі чисті й вічно прекрасні.

Затишок і чари цієї маленької кімнати вразили Елізабет. Троянди пахли так духмяно, що в неї ледве сльози не виступили на очі. Вона й сама не знала чому. Як дивно: віднедавна вона частіше плакала – без жодних причин. І частіше усміхалася чи всією душею раділа – теж без причин. Їй здавалося, що цьому чоловікові вона могла б вилити душу. Поруч з ним її охоплював дивовижний спокій.

– Ще дві години буде достатньо світла, щоб малювати, – повідомив Фріц. – Не бійтеся, вам не доведеться стояти так довго. Загалом вийде не більше, ніж півгодини. Але я часто на вас дивитимуся, тому цей час пролетить дуже швидко. Як довго пані Гайндорф дозволила вам тут бути?

– Я можу залишатися тут стільки, скільки захочу!

– От і чудово. Тож ми спершу трохи помалуємо, а тоді ще й побалакати встигнемо. Добре? А тепер ходімо в ательє.

Вони перейшли в сусіднє приміщення з широкими високими вікнами та світлими фіранками, усі стіни там були завішані й заставлені незакінченими ескізами та нарисами.

Фріц витягнув якусь папку й поправив одну з картин.

– Я вже окреслив вам головну ідею моєї картини, наскільки це взагалі можливо. Тут зберігаються усі мої нариси. Ось розробки чоловічої моделі. А на мольберті – полотно олією з його зображенням. А з цих ескізів видно, як я приблизно уявляв собі дівчину. Зауважте, поза її майже всюди однакова, а обличчя та фігура щоразу інакші – ознака моїх невпинних пошуків. Але хто шукає, той знаходить. А тепер час зафіксувати позу. Станьте на фоні цієї блакитної фіранки – так буде найкраще. І подумайте про зневіреного мандрівника, що блукає пустелею, а ви з'являєтеся перед ним, наче небесна посланниця, із чашею життєдайної води в руках – ось так,

саме так – руки опустіть трохи нижче, а обличчя поверніть ближче до фіранки – так і стійте, не рухайтесь.

Фріц миттю схопив аркуш паперу, й олівець швидко затанцював по білому полотні.

– Ну ось, – глибоко дихнувши, мовив він через деякий час, – зловити рух нам уже вдалося. А тепер треба швиденько зафіксувати позу, щоб завтра ви стали так само. – Він узяв фотоапарат, налаштував його і зробив світлину. – Дякую! Тепер ви вільні.

Елізабет підійшла ближче:

– Можна глянути?

– Прошу дуже.

– Але ще зовсім нічого не видно...

Фріц усміхнувся:

– Це не виходить так швидко. Ось тут можна розрізнити обриси руки, трохи чіткіше проступає плече. Насамперед важливо зловити рух. Але зараз ви відчуєте більшу втіху. Бо тепер я малюватиму профіль вашого обличчя. Чи ви вже втомилися? Кажіть правду. Бо, коли на художника сходить натхнення, він стає страшенно безцеремонним. Ні? Ну, тоді...

Він підсунув їй стілець.

На тлі блакитної фіранки голова Елізабет виглядала просто прекрасно. Кілька секунд Фріц захоплено розглядав плавні вигини її обличчя, а тоді взяв олівець. Деякий час він невтомно працював. Тоді примружився й узявся за розподіл світлотіней.

– Нудьгуєте? – спитав він. – Я так захопився роботою, що зовсім занедбав вас...

– Ні, не нудьгую, – заперечила Елізабет, – перед моїми очима висить портрет прекрасного юнака, і я повністю заглибилася у розглядання його обличчя. Там відчуваються невичерпні запаси молодечої енергії та зухвалості, проте водночас проступає й глибока задума, ба навіть видно, як навколо рота лягли гіркі зморшки. Прекрасна картина...

– Така ж, як і оригінал.

– Він живе десь поблизу?

– У моїй кімнаті.

– Я й не знала, що ви тут не самі.

– Він мій юний друг, тому й мешкає у моїй квартирі. Його звати Ернст Вінтер, і наразі він студіює у Берліні музику.

– Напевно, він вас дуже любить...

– Це почуття взаємне.

– Але він набагато молодший за вас.

– Саме на цьому й ґрунтується наша дружба. Він – молодий, свавільний, невгамовний, проте деколи впадає у стан мрійливості чи гіркої іронії, як ви правильно зауважили. А я вже підсумував усе своє життя і тепер намагаюся краще пізнати моє коло спілкування, щоб гармонійно його розширити. Як наслідок – у мені накопичуються зрілість і досвід. Так ми доповнюємо один одного. Моя дружба з ним трохи нагадує батьківську любов, він потребує мене більше, ніж я його. Але в

любві та дружбі ніколи не запитують, чи відплатять тією ж монетою, чи ні. Та й він у мене не єдиний. Є ще кілька людей, зовсім юних, що навідуються до мене – і теж є моїми друзями. Я люблю молодь і радію, коли вона може щось від мене почерпнути.

- Ви підсумували своє життя?

- Напевно, це звучить трохи гірко, але все зовсім не так погано. Я – життєлюб. І не вірю в ніяке самозречення. Навпаки: я прожив повноцінне життя, отримав усе, що життя хотіло й могло мені дати. Щоправда, все прийшло й пішло надто швидко. Тому я трохи швидше за інших опинився у тіні, за межами кольорового кола. Але й тут є свої принади. З актора я перетворився на глядача.

- Невже життя – всього лише спектакль?

- І так, і ні. Докопатися до істини тут неможливо. Наша здатність до пізнання подібна до змії, що кусає себе за хвіст. Об'єктивного пізнання не існує. Ми всі приречені на вічну боротьбу. Хто ж захоче судити, проводити межу між правдою та грою, буттям та видимістю? От він, – Фріц показав на Ернстів портрет, – теж такий борець. Він – людина дії, тому більш схильний до засудження світу, ніж інші, що здатні лиш тихо обсмоктувати свої бляклі думки. Наші думки – невидимі, а що невидиме, те, за законами цього світу, дозволене. Зате вчинки – от де біда! Але Ернст достатньо безцеремонний і сильний, аби чхати на суспільну оцінку. Наразі вона йому не потрібна, на превелике щастя. Та й узагалі, наші закони – це хтосьна-що! Якщо хтось приріже людину, його покарають як убивцю. А якщо я відкрию велику фабрику й таким чином знищу сотню дрібних торговців, мене називатимуть успішним комерсантом... Поки ми балакали, я домалював вашу голову, крім того, вже сутеніє, тому на сьогодні вже досить.

Він показав Елізабет ескіз і взявся повільно розставляти на місця усі креслярські приладдя. Тоді обернувся.

Дівчина стояла перед портретом Ернста Вінтера та вдивлялася в його обличчя.

- Він незабаром приїде, – мовив Фріц, – у нього якраз кілька тижнів канікул. Заради нього в ательє і рояль стоїть. Ернст любить імпровізувати. А мені найбільше подобається, коли він грає Бетховена й Шопена. Але тепер ходімо, у мансарді мрій настає найкраща пора – захід сонця.

Кілька секунд повагавшись, Елізабет швидко підійшла до Фріца, стисла його руку й сказала:

- Ви така добра людина. У вас усе таке гарне, таке незвичне... Жодних буднів – тільки неділі на календарі. Схожі на літній вечір. Усе оповите духом батьківщини, овіяне спокоєм... Будьте і моїм другом.

У Фріца схвильовано тенькнуло серце. Після всього того вуличного болота й усіх тих сірих людців він натрапив на душу, таку ж чисту, як темно-сині італійські озера. Мовчки взяв він її за руку й попрямував у мансарду мрій.

Їх зустрів п'яний запах троянд, що витав поміж стін оповитої сутінками темної мансарди. Вони завмерли від захвату, не здатні ступити й кроку. Останні промені призахідного сонця кидали золотаві відблиски на серйозне обличчя Бетховена, а кольорові камінчики й мушлі яскріли й переливалися казковим сяйвом.

На старовинній вирізьбленій полиці стояли кольорові горнятка, старий посуд та олов'яні тарілки. Фріц обережно витягнув три прекрасні зелені келихи та порохняву пляшку. Він поставив усі три келихи на стіл і мовчки налив вино.

Один келих він підсунув до Елізабет, яка, віддавшись плину своїх думок, мовчки стежила за його рухами, другий оповив гілкою квітучих троянд із чаші Бетховена, взяв у руку третій і промовив:

- Вип'ємо за нашу молоду дружбу... за все прекрасне в цьому світі... і за померлу.

Дзенькнули келихи.

Елізабет на якусь мить застигла. Тоді її тіло пройняв трепет і вона осушила келих до дна. Фріц узяв трояндову гілку, відламав одну квітку, занурив її у третій келих і простягнув троянду Елізабет. Опісля вилив решту вина у троянди під маскою Бетховена й підсунув їх до жіночого портрета, огорнутого тонким серпанком. Урешті взяв до рук старовинний канделябр і запалив свічку.

- Ох, Лу, - вже не в змозі стриматись, він тихо застогнав і подивився на картину.

У тремтливому сьайві свічки обличчя майже ожило - здавалося, що прекрасні очі усміхнулися, а яскраво-червоні вуста затремтіли.

- Пробачте мені, - промовив Фріц, - деколи на мене знаходить. Особливо коли я піднімаю келих на її спомин. Вино для згаслих вуст, квіти для бляклого чола... Її мелодія вже відзвучала... канула в небуття... Ох, скільки зим, скільки літ... Віднесли наші теплі дні.

Він замовк і глянув на Елізабет. Трохи відкинувши назад голову, вона дивилася на нього широко розплющеними очима й беззвучно плакала.

- Не плачте, - пробурмотів Фріц, - не треба...

Сутінки згустилися й набули темно-синіх барв, а свічка запалахкотіла золотавими відблисками. Крізь вікно залетів метелик, покружляв навколо свічки й, обпаливши крила, впав додолу.

- Метелики... Люди... Хто тільки не обпалював крила об полум'я свічки долі.

- Розкажіть мені про своє життя, про неї... - попросила Елізабет.

Фріц не відводив погляду від свічки.

- Вона називалась Луїза, проте всі її звали Лу... Гляньте на картину в мерехтливому сьайві свічки - такою була вона за життя. Я побачив її одного весняного вечора на прогулянці. Вона була прекрасна. Вона стала гаванню для кораблів моїх бажань, її очі - зорями у темряві мого існування, а її душа - рятівним благом та мостом над безоднею моєї відчуженості. Ми з нею прожили радісну, п'янку весну, тоді в наших жилах шалено заграла кров і ми відчули наближення спекотного спілого літа. Але, коли прийшла осінь, ми потроху спустилися на грішну землю. У мене були хворі легені й ні гроша в кишені, а вона - заручена з чудовим чоловіком, якого цінувала й поважала. У мене серце стікало кров'ю, але я вирвався з її обіймів - тоді я думав, що проживу ще тільки кілька років... Хіба ж я міг прикувати її чисту розквітлу красу до мого відцвілого тіла? Невдовзі мені вдалося продати кілька картин, і я вирушив у мандри, бо забути її мені було несила. Через кілька тижнів невимовна туга за нею пригнала мене назад, і я дізнався, що й вона не витерпіла розлуки. Вона розірвала заручини з тим чоловіком, порвала стосунки зі своєю сім'єю й хотіла бути зі мною. Попри все: хворобу, бідність, прокляття сім'ї. Проте не знайшла мене й вернулася додому. Там і захворіла. Вона померла зі словами кохання та з моїм ім'ям на вустах. Так сказала її мати. Коли я прийшов, на її могилі цвіли темно-червоні троянди. Більше я ніколи її не бачив... Забути її я не можу. Без неї моє життя - всього лиш ілюзія та сон. Єдину розраду мені дарують сутінки, коли перед її картиною, намальованою ще в ті далекі щасливі дні, палахкотять свічки. Тоді в оманливому сьайві свічок знову виблискують, як колись, її очі, а її ніжні яскраво-червоні вуста знову, як колись, усміхаються, і дорогий, коханий голос знову нашіптує давно стихлі знайомі слова... У такі хвилини моя туга здригається й тремтить, а душу мою благословляє нестерпно-болюча пам'ять... Й усе, усе в мені наспівує стару пісеньку:

Колись... колись... Ще з юних, юних літ Лунає пісня у моїй душі. Ах, скільки зим, ах, скільки літ Віднесли наші теплі дні!

Сутінки повністю заповнили кімнату, а полум'я свічки зіткнуло корону навколо золотавого волосся Елізабет. Вона плакала й крізь пелену сліз дивилася на огорнуте серпанком полотно із зображенням небіжчиці. Її охопив жах перед великою загадкою людського життя, і їй здавалося, що пульс вистукує одне-єдине слово – тлін. Хай наше щастя злітає до зірок і сонця і ми від радості здіймаємо руки до небес, проте одного дня всі наші мрії щезнуть, щастя мине й зостанеться те, що й завжди: оплакування всього втраченого. Бути людиною – тяжка доля! Хотіти вічно тримати одне одного за руку й вічно втрачати одне одного – відповідно до вічних законів буття. Ціле життя битися, боротися, радіти, страждати – і врешті-решт втратити все, крім єдиного, останнього – пісні про ластівку: «Ах, скільки зим, ах, скільки літ... Віднесли наші теплі дні... Ой, не принесе, ой, не принесе... Щастя ластівка з собою. Але защебече, але защебече... Як тою весною...» Життя котиться все далі й далі, аж допоки й про нас не заквильять кохані уста: «Ах, скільки зим, ах, скільки літ... Віднесли наші теплі дні...»

Важко добираючи слова, Фріц продовжив свою розповідь:

– У неї був ніжний, невисокий голос. Пісню, яку вона так любила, ви співали того вечора, коли я вас уперше побачив: «Ще з юних, юних літ...» Ця пісня стала для мене символом. Коли після місяців мук і страждань я знову вернувся до життя, у мене не залишилось жодних бажань. Щоб не просто жалюгідно жити, а давати користь людству, я зібрав навколо себе молодь. Прийшов Ернст, тоді й інші. Звісно ж, це зовсім незначне поле діяльності для таких високих слів – давати користь людству, – але на більше я не здатний, не покликаний. Тому я намагаюся допомогти молоді стати на ноги. І вже не уявляю свого життя без них. Так минають мої дні, один за одним, аж допоки одного дня богиня Норна не обірве нитку моєї долі й мене знову не проковтне безмежна темрява.

Уже зовсім стемніло.

У душі Елізабет звучали досі невідомі мелодії. Її охопило бажання пожертвувати всім заради цього чоловіка, віддати йому всю душу й віднайти у ньому розуміння й людяність. Її пройняв трепет, і на велику й неминучу самотність людського життя вона дивилася нажаханими напівбожевільними очима.

Зірвавшись із місця, вона схопила Фріца за руку. І, спалахнувши, крізь сльози залепетала:

– Дозвольте мені бути з вами... Я так хочу вам допомогти... Допоможіть і ви мені... Життя часто таке несподіване... І так потрібно, щоб хтось був поряд...

Фріц глянув на неї і тихо промовив:

– Елізабет, ти так схожа на неї. Ти полонила моє серце, як тільки я тебе почув. Моя люба, юна подруго...

– Дякую вам, велетенське дякую! – палко вигукнула Елізабет.

– Ні, не так, – перебив її Фріц, – мої друзі кажуть інакше. Ти ж не хочеш бути винятком? Мої молоді друзі називають мене дядьком Фріцом.

– Дядько... Фріц... – благоговійно повторила дівчина.

Він поцілував її в чоло.

Відблиск свічки впав на нижній портрет на стіні. Здавалося, прекрасні очі замерехтіли й заяскріли, а яскраво-червоні уста усміхнулися.

3

- І де ж це пропав наш дядько Фріц? - примхливо похитавши головою, Паула обережно поставила у вазу букет із бузку.
- Незабаром прийде, - усміхнувся Фрід. - Ти ж щойно прийшла, май трохи терпіння. Я вже годину на нього чекаю.
- Було не замкнено?
- Замкнено, але в замку стирчав ключ.
- Він же знає, що ми приходимо щоп'ятниці. Ах! - Паула з тріумфом помахала блокнотиком. - Тут щось написано...
- Справді?
- Звісно! Сидиш тут уже годину й нічого не бачиш! От тобі й Фрід! Справа йде, як дівчина прийде! А ще називають себе сильною половиною людства! Отож тут спершу незакінчений вірш, а тоді: «Любі мої діти!.. - Ага! - Маю піти в місто, щоб купити цукор до чаю, кіновар і кобальтову синь для палітри й цукерки для ласунки Паули. Кекс і масло на столі. Де горнятка й цукор, ви й самі знаєте. Чай також. Почувайтесь, як удома. Фріц».
- Оті слова про ласунку Паулу - чиста правда! - зауважив Фрід.
- Про мене? Хай йому... тому дядькові Фріцу! І ніяка я не ласунка, - обурено заторохотіла дівчина, відкусивши шматок кексу.
- Авжеж, - підтвердив Фрід, простягнувши їй усю коробку з кексами.
- Фріде, але ж ти й противний! - тупнула вона ніжною. - Набрався від того Ернста, що й слова не вимовить без насмішки. Мені вже вісімнадцять, закарбуй це собі на носі! Я - молода дама, а не дитина!
- Ніхто в цьому й не сумнівається.
- Ну, аякже! А ти? Ставишся до мене, як до дитини! Сумнів, підтверджений діями.
- Каюся, милостива панно! І щиросердо прошу пробачення!
- Ну от, ти знову глузуєш із мене!
- Ах... Ну тоді: пробач, Паульхен, ти - молода дама!
- Дійсно?
- Воістину!
- Її пустотливі очі сміялися.
- От і добре! Ох, Фріде, дурнику ти мій, та я зовсім не хочу бути молодою дамою, - залилася вона веселим сміхом.
- Фрід зовсім розгубився. «От і зрозумій тих довговолосих істот», - подумав він.
- Фріде...
- Що?
- Підемо завтра приймати повітряні ванни, добре?
- Із задоволенням, Паульхен. Може, ще й на озеро поїдемо поплавати?

- Прекрасна ідея! Що більше віддаєшся сонцю, воді й повітрю, то краще! Ах, Фріде, хіба ж не прекрасно скинути із себе одяг і дозволити матері всього живого – сонцю – ніжити й пестити твоє тіло! Подумай тільки, я нещодавно розповіла про повітряні ванни одній подрузі, й вона назвала їх цілковито непристойними. І такі люди ще й досі існують на білім світі!

- Так, вони вважають тіло вмістилищем гріха. Так, так, гріха! Але наше тіло – найпрекрасніше творіння в світі!

- Дядько Фріц теж це постійно повторює. Ми не повинні соромитися нашого тіла, а маємо насолоджуватися ним! Та й він сам – поціновувач краси! Ще й який! Він – жрець краси! Як прекрасно зображає він цнотливу голизна! Якщо я колись і вийду заміж, то за такого, як дядько Фріц. Але ж другого такого не знайти!

- А ти знаєш, що він знову взявся за ту велику картину? Він знайшов модель!

- Знаю, шановний. Це моя шкільна подруга. Елізабет Гайндорф.

- Напевно, вона особлива...

- Звісна річ.

- Це й не дивно, якщо вона – твоя подруга.

- Вода вже закипіла? Думай про щось інше, добре?

- Чайник уже виспіває.

- Неси сюди чайник і чай. А ще тарілки й горнята. Хай дядько Фріц потім не каже, що ми тут байдики били.

Фрід заповідливо розставив на столі горнята й тарілки, а Паульхен вправно заварила чай.

- Ох, Фріде, ти все переплутав! Постав квіти он туди. Можливо, з мистецької позиції правда дійсно на твоєму боці, але з практичної – все має бути навпаки. Але ж ви, чоловіки, і нетямущі, що б ви без нас робили!

- Маєш рацію, Паульхен, без вас не варто було б жити! – долинув веселий голос від дверей.

- Ну, нарешті, дядьку Фріце! Ану, покажи, що купив. Тебе знову обшахрала! От уже ці чоловіки!

Окинувши поглядом Фріцові покупки, вона зітхнула. Тим часом Фрід привітався з Фріцом.

- Над чим зараз працюєш, Фріде?

- Та так, нічого особливого. Сьогодні пополудні трохи гуляв міськими валами і знову намалював ескіз нашого прекрасного старовинного собору. Цього разу з боку річки – нашої прекрасної Газе. А тоді грівся на сонечку в Шолерберзі та мріяв.

- Це теж робота, Фріде. Наша праця не завжди, ба навіть найменше, полягає у творінні. Набагато більше часу забирає сприйняття, і воно не менш важливе. Праця буває як пасивною, так і активною.

- Я спостерігав за хмарами... Хмари – вічні й мінливі мандрівники... Хмари подібні до життя... Так само вічно переливчасті, непостійні, неспокійні... Але такі прекрасні...

- Хоч би Ернст цього не чув. Якщо він буде не в душі, відразу ж виголосить цілу тираду про недозрілі мрії малолітнього підсвинка...

- Облиш його, Фріце. Коли він у доброму дусі, то віддається мріям ще більше за нас. Світ – прекрасний. І найпрекрасніший – без людей.
- В останньому листі Ернст пише так: «Люди – це найпрекрасніше творіння світу сього. Мене вабить усе живе. І в людині воно виражене найчіткіше». Ви обидва маєте рацію, і сподіваюся, обидва визнаєте правоту одне одного.
- Дядьку Фріце, припиняйте ці балачки, сідайте за стіл і пийте чай. Я все так гарно підготувала, а вас це зовсім не цікавить, – надула губки Паула.
- Ти дуже гарно накрила на стіл!
- Справді гарно, дядьку Фріце?
- Так, дуже гарно!
- Дядьку Фріце, ти найкраща людина у світі! А Фред, звісно ж, не скаже нічого, йому тільки хмарки і щиглі подавай!
- Ти й так потім дорікнеш, що я беру тебе на глум.
- Паульхен, ти знову принесла квіти?
- Так, поцупила трохи. У міських парках так багато бузку, що я подумала: нічого не станеться, якщо там на кілька гілочок поменшає, а для нас трохи більше галузок – це вже багато. Так я заспокоїла свою совість і взяла трохи бузку.
- От тобі й дівоча мораль, – розсміявся Фрід.
- Дякую тобі, Паульхен. Але більше не конфліктуй із законом. Бо мені вже страшно, що наступний твій лист прийде з в'язниці.
- Не бійся, дядьку Фріце. Якщо мене спіймає поліціант, я мило гляну йому просто в очі, простягну квітку й скажу: «Я зірвала її для вас». Тоді він мене точно відпустить.
- Або тебе покарають іще суворіше – за спробу підкупу.
- Дурниці, для дівчат існують свої закони. Дівчат завжди відпускають.
- Відповідно до законів для неповнолітніх та розумово відсталих, – пустив шпильку Фрід.
- А злим хлопцям треба всипати різок – правда, дядьку Фріце?
- Вгамуйтеся, заспокойтеся, – спробував утихомирити їх Фріц.
- Цих гидких насмішок він нахапався від того бридкого Ернста. Раніше він був зовсім іншим!
- Ще гидкішим?
- Ні, приємнішим!
- Бути «приємним» в очах маленької дівчинки зовсім не належить до моїх життєвих пріоритетів.
- Та ти просто неотесаний варвар!
- А ти – молода дама.
- Так, я дама...
- Щоправда, в коротеньких спідничках та з косичками.

- Дядьку Фріце, допоможи мені! Вижени його звідси!
- Але, Паульхен, він же каже правду.
- То ще й ти його підтримуєш?
- Та ні, але ж він робить тобі компліменти. Усього лиш треба вслухатися в його слова. Молода дама з косичками й пишною гривкою – це ж сама чарівність.
- Та так... але... – Вона задумливо засунула пальця в рот. – Фріде, ти дійсно мав це на увазі?
- Звичайно, Пауло.
- Ну, тоді можемо знову помиритися. Дядьку Фріце, а я матиму нову сукню. Мама каже, що ти маєш допомогти нам вибрати матеріал. Згоден?
- Безумовно. Тобі подобається волошковий колір?
- Я вже таку маю...
- Як щодо білого шовку?
- Ох, навіть не знаю...
- Тоді вирішено – тонкий батик на тлі чорного шовку і якийсь зовсім незвичний фасон. Рукави у вигляді крил метелика й тому подібне. Я намалюю.
- О так, так...
- Vanitas in vanitatum... – зітхнув Фрід. – І ким були б жінки без усіх цих суконь...
- А ми й так часто буваємо без них – на пляжі...
- Діти мої, ви знову хочете туди піти?
- Так, дядьку Фріце, вже зовсім тепло.
- От і правильно! Сонце очищує і тіло, і душу.
- До побачення, дядьку Фріце.
- Дітки, побудьте зі мною ще трішки.
- Ні, тобі ж теж треба ще працювати. До побачення. До побачення.

Пританцьовуючи, Паула вибігла за двері.

- Наш вихор, – мовив Фрід. – Сьогодні наше Товариство гарних обрядів влаштовує вечір старовинних німецьких хороводів. Підіть туди.

- Добре! До побачення, Фріце.

Фрід широкими кроками побіг навздогін Паульхен.

У кімнаті запанувала тиша.

У маленьку мансардну кімнатку світило сонце й малювало на підлозі золотисті кренделі. Фрід набив собі люльку. Тоді поставив на стіл попільничку тонкої філігранної роботи, подібну до грецької металевої чаші, запалив люльку й став дивитися крізь голубуваті димові кільця.

Того прощального вечора вони з Лу пили пурпурове вино з цієї мерехтливої чаші, бо тоді у нього ще не було келихів – та й не були вони їм потрібні, коли Лу зайшла до нього дорогою в церкву на власні заручини, міцно обійняла його й заридала: «Я

не можу... не можу, коханий...»

Тоді й у нього виступили сльози і він промовив: «Зостанься... Зостанься зі мною!»

І все ж вони розлучилися – їм довелося розійтись.

Пронизані тугою прощання й переповнені щастям останніх спільних хвилин, вони піднесли золотисту чашу з іскристим вином до зірок і прокричали їм про своє кохання і свій біль.

Фріц відклав люльку й пішов в ательє. Витягнув полотно й узявся до роботи. Минала година за годиною – Фріц так заглибився у роботу, що більше нічого не чув. Врешті-решт сутінки забрали пензля з його руки. Він потер чоло й глянув на свою роботу. Тоді задоволено відсунув мольберт, взяв капелюх та ціпок і, тихо насвистуючи, вийшов на вечірню вулицю.

Там мирно шуміли крони каштанів...

За годину Фріц вернувся. Засвітив лампу й узявся переглядати номери журналу «Краса».

За вікном на землю поволі опускалась ніч.

Деякі прекрасні фотографії оголеного тіла його просто зачарували.

Раптом у двері хтось постукав.

Він подумав, що це хтось із його юних друзів.

- Прошу.

На порозі виросла висока елегантна постать і чистим, нерівним голосом мовила:

- Доброго вечора, пане Шрамм.

Фріц зірвався на рівні ноги.

- Я такий радий, милостива панно...

- Я вам не заважаю?

- Тільки якщо захочете відразу ж піти.

- Отже, не заважаю. Ви мені стільки розповідали про свою мансарду мрій, що мені стало цікаво...

Вона скинула у Фріцові руки свій шовковий плащ і роззирнулася. А він не міг відірвати від неї погляду. Тонкий шовк ніжно огортав м'якими лініями її високу фігуру. Біла, наче мармур, шия сяяла в глибокому вирізі сукні й гордо та невимушено підтримувала прекрасну голову з кучмою темного волосся. На шиї мерехтів разок матових перл.

- Ви дійсно не перебільшили, пане Шрамм, ця кімната насправду схожа на мансарду мрій. Тут так затишно й спокійно. Я не терплю бальних залів, залитих світлом тисяч свічок. Тому тут мені вдвічі приємніше.

Фріц підсунув гості крісло, і вона недбало опустилася в нього.

- Сьогодні ввечері я частуватиму вас чаєм з англійськими бісквітами. Тільки не заперечуйте! А тоді пригощу вас не цукерками, а (ви тільки уявіть собі!) вишнями, вже тепер, у травні! Один мій друг прислав мені сьогодні посилку з Італії. А тоді викуримо по цигарці. Згодні?

Вона кивнула і з задоволенням стежила за його рухами.

- У вас тут панує такий спокій, пане Шрамм. У наші дні відчуваєш такий зовсім зрідка. Усі тепер полюють на щастя і золото, що, власне, зовсім не те саме. Проте врешті-решт вони часто зливаються в одне ціле. А ви знайшли своє щастя, пане Шрамм?

- Я не знаю, що таке щастя, особливо, якщо розглядати його з позиції поширеного обивательського поняття, взятого з пісеньки: «Справжнє щастя – у задоволенні потреб». У цьому, звісно, є доля правди – для пересічного обивателя. Але для нас, людей з чутливою нервовою системою та особливим складом душі, я б висловився інакше: справжнє щастя – це спокій у душі! Це майже те саме, проте все ж таки зовсім інше. Задоволення може настати й само собою, без боротьби, без зусиль. Найчастіше саме так і стається. А спокій у душі здобуваєш тільки після виснажливої боротьби, жорстоких боїв та блукань. Чітке розуміння власного Я...

- І ви його здобули, пане Шрамм?

- Зараз дійдемо й до цього, милостива панно, хоч спокій у моїй душі не назвеш золотим. А радше тьмаво-фіолетовим, меланхолійним... Але все ж таки це спокій...

- І коли його віднаходиш?

- Коли знайшов самого себе.

- Це важко?

- Це найтяжче!

Жінка кивнула.

- І потребує ще одного: зоставатися вірним самому собі.

- Це неможливо, пане Шрамм.

- Можливо, якщо віднайшов самого себе.

- Тоді треба стати самітником. Але чи це можливо у цьому великому світі?

- Це не просто можливо, це – частина нашого буття. Якщо маєш власну мелодію, власну пісню, власний тон – ти і є такою людиною.

- Але в суспільстві таких не знайдеш. Певна річ, там є дотепні, витончені, добре виховані, але це все не люди з великої літери.

- Невже все так погано? Може, варто докласти трохи більше зусиль? Щоправда, цих людей не завжди можна зарахувати до категорії найвидатніших і найцікавіших...

Жінка задумливо глянула на нього.

- Ви зовсім не такий, пане Шрамм.

- І відколи це дами роблять чоловіками компліменти?

- Та це не комплімент. Просто в юності я мріяла про такого друга, як ви. Можливо, тоді все б склалося інакше.

- Я кохаю – оце й усе.

- Кохаєте?

- Щоправда, не в загальноприйнятому значенні цього слова. Скажімо так: я кохаюся в усьому: у природі, людях, деревах, хмарах... стражданнях... і навіть смерті. Одне слово – я закоханий у життя! Я оптиміст і екстреміст кохання.

- Ви пережили мало розчарувань...

- Дуже багато!

- І все одно?

- Все одно!

- Дивно...

Від лампи долинуло тихе потріскування. Фріц узяв сріблясту тачку з темно-червоними вишнями й поставив перед дамою.

- Сьогодні ввечері ви не граєте, милостива панно?

- Ні, аж завтра. Саме тому я й подумала про вас і вирішила навідатися...

Жінка витягла із сумочки програмку й простягла Фріцові.

Він прочитав упівголоса: «“Богема”... Опера Пуччині... Мімі - Ланна Райнер».

- Так, я повинна співати партію бідної маленької Мімі. Сьогодні, під час генеральної репетиції, перед моїми очима так живо стояли ви й ваша мансарда мрій. Сучасні нам актори - ніяка не богема. Вони добре виховані, дуже коректні й добропорядні. Але тільки у вас я все ще відчуваю далекий подих тих часів...

- Ви завтра граєте в «Богемі», - замріяно протягнув Фріц. - Я довго не міг слухати цієї опери, бо вона надто сильно зачіпала мене за живе. Там зображена вельми знайома мені доля. - Він кивнув на прекрасний портрет на стіні. - Але завтра я обов'язково прийду.

- Я дуже рада. Можливо, ви потім висловіте мені свою думку?

- Коли я матиму нагоду?

- Відразу ж, увечері.

- Але ж вас, безперечно, вже хтось запросив.

- Звісно, увесь чоловічий склад наших haute volée.

- Отож...

- А от і ні! Ці безликі людяні мені страшенно гидотні. Я ж хочу хоч коли-не-коли говорити зі справжніми людьми. Для лестоців багато розуму не треба. І їхня мета завжди егоїстична й прозора. Терпіти їх не можу! - Вона підвелася. - Отже, о десятій біля службового входу.

Фріц поцілував її руку:

- Дякую вам.

Вона з подивом глянула на нього.

Тоді пішла. Фріц світив їй, поки вона спускалася сходами. Лампа кидала гротескні світлотіні на східці та поручні.

Фріц ще годину просидів при світлі лампи. Він більше не читав, а роздумував про химерність людського життя. Його аж дрож пробрав, коли він подумав, яке все примарне й випадкове в цьому житті. Крапля туману у Всесвіті, вечірній подих вітру - вони не знають, звідки вони й куди прямують... Так і людське життя - лиш невиразний сон перед світанком...

Світло від лампи спокійно падало на прекрасний портрет.

Й обличчя на ньому всміхалося.

Весняне сонце яскраво сяяло над привокзальними алеями. Попри шум та гамір над головним входом будували гніздо ластівки, заливаючись веселим щебетом.

Елізабет повільно йшла через площу. Якраз прибув поїзд, і потік людей хлинув просто на неї. Дівчина мимохіть зупинилася. І раптом відчула, що на неї хтось дивиться. У неї вдивлялася пара зухвалих блакитно-сірих очей на засмаглому обличчі. Зніжковівши, вона опустила очі. А коли знову підвела погляд, то побачила, як у невідомому напрямку віддаляється струнка постать у сірому дорожньому костюмі. Обличчя видалось їй знайомим. Але як вона не старалась, та згадати його не змогла.

Фріц сидів у своїй мансарді мрій і добирав фарби. Раптом хтось злетів сходами нагору, розчахнув двері й гучним голосом вигукнув:

- Фріце! Старий добрий Фріце! - Дві дужі руки міцно обійняли його.

- Ернсте, хлопчику мій, невже це справді ти? Звідки ж ти взявся так неждано-негадано?

- Усе просто - я наживав п'ятами. Дременув з того інституту для старих дів на вісім днів швидше. Фріце, друже, весна надворі - хто зможе в таку пору зубрити контрапункт і фугу? Я не витерпів - і ось я тут. Де дівчата цього міста? Негайно їх сюди! Мені потрібна ціла армія прекрасної статі!

- Спокійно, спокійно, мій хлопчику, у маленькому місті життя плине зовсім тихо. А від тебе енергія аж фонтаном б'є. Може б, тобі спершу трохи освіжитися й випити горнятко кави?

- Згода! Ти маєш рацію! Усе потрібне й практичне завжди вилітає з моєї голови. Отож я вдираюся у святая святих твого дому та в потоках радонових вод провінційного містечка очищуюся від грішних ідей великого міста. А тоді ще й чаю, Фріце! Але тільки справжнього, міцного, єдиного в своєму роді чаю, приготовленого у твоїй мансарді мрій. Згода?

Уже за кілька хвилин він плюскався і фиркав за стіною, а Фріц готував чай.

- А тепер, Ернсте, розкажуй.

- Ох, та що там розказувати - таким страждають тільки старі баби. Та й я за це візьмуся, коли постарію, посивію і старезним беззубим дідком сяду писати мемуари. Але зараз? Я ж тут! І цим усе сказано!

Фріц приязно всміхнувся:

- Ще забалакаєш.

- А ось ти, Фріце, маєш мені все розповісти. Як у тебе справи? Як там твої картини? Уже готові? Ти задоволений?

- В одній особі я знайшов як модель для моєї великої картини, так і нову, молоду й прекрасну подругу.

- Вродлива?

- Дуже.

Ернст задоволено присвиснув.

- І чиста, як ангел, Ернсте!

- Чиста? Чиста... - Він посерйознішав. - Це багато, ба навіть усе. Ти її любиш,

Фріце?

- Так само як і тебе, Ернсте.

- Тоді хай вона буде мені сестрою.

- Я так і знав, Ернсте. Дякую тобі.

- Та це ж само собою зрозуміло, Фріце.

- Ти до нас надовго?

- Та скільки душа забажає. Мені вже в печінках сидить тиснути на всі педалі. Хочу до Ляйпцига - там стану майстром своєї справи. А як там Фрід? Він же тут, правда?

- Так, уже кілька тижнів. Закінчив навчання в Дюссельдорфі й тепер працює тут. Отримав замовлення на дві великі картини, крім того, малює узори для шпалерної фабрики. А деколи ще й продає екслібриси, монотипи, а найчастіше - малюнки пером та вирізані з чорного паперу силуети, оформляє книги - загалом, справи в нього йдуть добре.

- Радий за нього. А як там Паульхен?

- Як завжди - справжня непосида, любить посперечатися, і їй не терпиться вже вирости - хоча, зрештою, це вже не за горами.

- Підеш зі мною на вокзал, Фріце? Хочу забрати валізи.

Вони неквапом попрямували до вокзалу. Зненацька в їхню розмову ввірвався справжній вихор - із веселим щебетом та п'яним запахом парфумів. Паульхен!

- Ернсте! Це ти чи твій дух?

- І те, й інше, Паульхен. Адже дух кожного чоловіка невідривно йде за ним, а от дух недорослої дівчинки часто губиться в потоках її дух-мяності.

- Ой леле! - ойкнув Фріц.

- Дядьку Фріце, от бачиш, він знову задирається! Тьху на тебе!

- Паульхен, і куди ж ти чимчикуєш у цій прекрасній рожевій літній хмаринці?

- На гульки, любий мій дядьку Фріце.

- На гульки? - перепитали вони водночас. - А що це таке?

- Ну, на прогулянку, якщо так тобі зрозуміліше, пане Ернсте, на прогулянку головною вулицею - з пів на шосту до пів на сьому.

- Ось воно що, тоді розумію, - зауважив Ернст, - раніше ми такі гульки називали гусячими пасовиськами.

- Стули пельку, ти, гидото. До побачення, дядьку Фріце. - Паула побігла геть, проте одразу ж повернулася. - До побачення, Ернсте.

- Так уже краще. Гарно тобі повеселитися, Паульхен.

Вони пішли далі. На вокзалі Ернст вручив кур'єрові квитанції та адресу. А тоді запропонував піти в кав'ярню.

- Куди? - без ентузіазму запитав Фріц.

- У «Віттекінд». Ходімо, старий друже, не супся. Мені ж треба якось побачити ваших дівчат.

- А у вас їх що, зовсім не було?

- Хай Господь милує від таких дівчат. Усі вони дуже «освічені»: або вже університети позакінчували, або ще вчаться. Зовнішні ознаки останніх такі: стоптані підбори, пенсне в чорних оправках, обтріпані облямівки; або: залізане волосся, чоловічі сорочки з відкладними комірцями та довгими рукавами. А найгірші - студентки консерваторії. Особливу категорію становлять доньки митців - вони вдягають сукні з великими вирізами, що зовсім не пасують до їхніх довгих гусячих ший, гострих плечей та маленьких грудей. Але на зовнішність їм начхати! А по-друге, вони ж «освічені». Новий сорт. П'ють чай, малюють альпійські пейзажі, грають на піаніно «Тугу за батьківщиною», «Молитву діви» та «Любовну жалобу», читають «Кохання не мине ніколи», «Розбиті серця» і так далі. Одного разу я двом-трьома показав кілька номерів журналу «Краса». О Боже, що то був за вибух! От такий народ! Про сонце, повітря й красу ці безстатеві книгогризи ніколи й не чули! Фріце, «освічена» жінка - це щось жахливе. У нас є всі мислимі й немислимі закони, але жодного, який би зобов'язував негайно видавати заміж усіх дівчат, що з нудьги вдарилися у політиканство чи письменство. І після всіх цих естетичних блідолицих дівчиць непереборно тягне до простих, сердечних, милих дівчат, що цілують і кохають, як велить матінка природа. Отже, з Богом!

Їм заледве вдалося знайти місце у щертъ заповненій кав'ярні. За одним із столиків у центрі залу сиділа дуже елегантна молода дама. Ернст уклонився їй з легкою іронією. Вона підняла на нього очі й невпевнено запитала:

- Пан Вінтер?

З усмішкою на вустах Ернст простягнув дамі руку:

- Добридень, панно Берген. Я саме шукаю два вільних місця і раптом бачу за цим столиком вас.

- Прошу вас, сідайте.

Ернст відрекомендував Фріца, й обое сіли за стіл. Ернст глянув на Трікс Берген. Спаленівши, вона промовила:

- Я давно вас не бачила, пане Вінтер.

- Мене тут і не було. Я тільки сьогодні приїхав.

- А я - три дні тому. І де ж ви були?

- У Берліні.

- Ох, Берлін! Прекрасне місто! Багато розваг та гучних святкувань.

- І густонаселених будинків казарменого типу, - іронічно докинув Ернст.

- А на них дивитися зовсім не обов'язково. Не варто собі ускладнювати життя.

- А потім що? - запитав Фріц.

- Ой, те «потім» мене не цікавить. Живи сьогодні, радій сьогодні! Я все ще молода і вродлива. - Вона здвинула плечима й стала підспівувати мелодію пісні, що лунала в кав'ярні. - Я б із задоволенням потанцювала. А в цих гидких провінційних містечках це щось зі сфери неймовірного. А от у Берліні куди не глянь - усюди майданчики для танців. Бостон, фокстрот, матчиш... трохи навіжений диригент... Ух-х!.. тоді таке починається. А тут... - Трікс клацнула пальцями. - Незабаром я знову поїду.

- Знову до Берліна?

- Звісно! Там завжди щось відбувається!

- Життя у великому місті - не завжди запорука щастя, - зауважив Фріц.

- Щастя знайдеш хоч у зашморгу, тут ви маєте рацію.

- Розуміння щастя у кожного своє, - втрутився Ернст. - Одна моя добра знайома написала мені, що цілковито щаслива. У неї якраз народилась дитина.

Трікс дзвінко розсміялася.

- Бідолаха!

Ернст спокійно на неї глянув:

- Вона заміжня й давно вже хотіла дитину.

- Кожному своє. А мені такої радості не треба - я хочу жити!

- Жити можна різним життям: як видимим, так і невидимим, - відповів Фріц. - Питання в тому, яке з них цінніше. Шампанське, одяг, залицяльники, святкування - думаю, з часом це все теж обридне й лиш діятиме на нерви. А як закінчиться пісня? Що залишиться на старість? Тому вагомішим мені здається саме невидиме життя. Найкраще в жінці - її жіночність, а найвищий, найпрекрасніший сенс її життя - материнство! Ви тільки подумайте, як це чудово: продовжити своє життя у дітях і таким чином здобути безсмертя!

Трікс різко його перебила:

- Хто ви такий? І чого ви від мене хочете?

Проте Фріц продовжив:

- Жінка, що не стала матір'ю, втрачає найпрекрасніше, так, найпрекрасніше, що написано їй на роду. Який безмір щастя чекає на матір у перші роки життя її дитини - від першого нерозбірливого лепету до перших несміливих кроків. І в усьому вона впізнає саму себе, бачить, як у кожній часточці її дитини відроджується її молодість. Жінка може наробити у своєму житті багато дурниць, проте одне слово перекреслює все: вона була матір'ю. Напевно, ви це все й самі знаєте ще від вашої матері.

Трікс глянула на нього невидючими очима. Тоді рвучко підскочила й пішла геть.

Ернст по-змовницькому усміхнувся. Тоді теж підвівся і пішов.

А повернувшись, уже не міг стримати хвилювання.

- Вона стояла в гардеробі й аж тряслася від ридань, - розповів він. - Я її заспокоїв і дав твою адресу. Вона безперервно запитувала: «Хто цей чоловік? Що зі мною?» Думаю, незабаром вона до тебе навідається.

- Я навмисне все це сказав, - признався Фріц. - Зробив усе приховане явним і змусив давно забуті душевні струни знову забриніти. Вони відлунюватимуться у ній знову і знову й утворюватимуть дисонанс із іншими, що дотепер наповнювали її життя. Питання в тому, які ж виявляться сильнішими.

Ернст кивнув:

- Трікс - мила дівчина. У неї гаряча кров та легковажна натура. Решту ти легко й сам додумаєш. Живе на чиемусь утриманні. Мені здається, Фріце, що кількість твоїх дітей скоро збільшиться.

- Що більше, то краще.

Вони ще трохи поговорили й пішли.

На вулиці міста падали останні промені призахідного сонця. Зелена вежа старовинного собору тихо височіла над марнотою життя, як непорушний символ вічності. Під мостом глухо жебоніла ріка. Про що? Про нас, людей... У парках розквітала весна. Бузок уже майже відцвів, а в зеленому гіллі з'являлися трояндові пуп'янки.

Ернст задивлявся на кожну дівчину, що проходила повз них:

- Таке враження, наче на голові в кожній по невидимій короні. Ось що творить весна.

- Гордість і покора переповнюють їх. Вони відчують, як прокидається їхня жіночність. А це означає - віддавати і служити.

- А знаєш, Фріце, жінки ж набагато кращі за нас.

- І як це тобі спало таке на думку?

- Я і сам не знаю. От кохання - явне підтвердження моїх слів. У чоловіків - це насамперед хтивість, у жінок - жертвність. У чоловіків кохання переплітається ще й із задоволенням марнославства, а у жінок - з потребою у захисті. І зараз я говорю про справжніх жінок, а не про самиць.

Фріц усміхнувся:

- У юності я стверджував, що чоловіки взагалі не здатні на кохання. А тоді сам це твердження і спростував. Просто кожен повинен пройти шлях від суто фізичного, тілесного потягу до кохання душевного. Багато людей коханням називають звичайне тимчасове захоплення. А кохання - це почуття передусім душевно-духовне. Це зовсім не означає, що воно має бути платонічним, бляклим і безтілесним. Але тілесне співзвуччя має служити зміцненню насамперед духовних почуттів та виявом душевної єдності. Кохання - це блаженство. Але раювати має не тіло, а душа. Я не святенник, але виключно тілесний потяг я зневажаю. Душевно-духовне єднання у найвищому прояві, виражене ще й тілесно, - от що таке кохання... А от і Паульхен. Для неї кохання - нерозгадана таємниця, але сьак-так кокетувати вона вже навчилася. І Фрід уже тут.

Фрід радісно підійшов до них і щиро привітався з Ернстом.

- Ну і ну, Фріде, - заговорив Ернст, - і відколи ти вештаєшся головною вулицею - на виставці всіх недорослих підлітків та школярів?

- Але ж тут така прекрасна картина: дівчата у яскравих сукнях, що рясніють цілою палітрою строкатих, весняних фарб й уособлюють сам місяць травень. Усе це розмаїття барв, форм та рухів зливається у безмежну гармонію - і після напруженого дня травень ніжно голубить мою душу.

- Гарно викрутився, - розреготався Ернст. - А от мені на ніжні пестощі начхати. Шторми й урагани - мої друзі. Але чи ж не криється за твоїм невиразним бажанням відчутти ласку серед такої юрби ще й щось особистіше - наприклад, бажання проміняти всю цю картину на ніжну дівочу руку? Людям притаманна схильність шукати для своїх загальних уподобань цілком конкретні втілення. І таким втіленням твого весняного настрою, що іменується травнем, є дівчата, так само як за доміант септакордом на «до» неодмінно йде «фа мажор». Інакше чути фальш. Травень і дівчата - просто нерозлийвода! Чи тобі до душі фальш?

- Дитиною я любив грати на губній гармонії. Тому я за гармонію та гармонійні втілення.

- Отож...

- Утім, мені вже час... - Глянувши на протилежний бік вулиці, він спаленів - там юне зухвале дівчисько пускало йому такі бісики, що й загорітися можна.

- Ну-ну, Фріде, - сказав Фріц, зауваживши цей маневр, - тоді модулюй тільки у «фамажор»...

Фрід розсміявся, потиснув усім руки й енергійно рушив услід за зухвалою дівчиною з кісками.

- Ей, Фріце, я почуваюся, наче вже досяг Мафусаїлового віку... Гуляю без пари, один як палець. Хай йому дідько, хто це?

Фріц привітався.

- Прима літньої опери.

- Елегантна!

- Невдоволена...

- Чим?

- Людьми й життям.

- У ній відчутна порода.

- Її мати - росіянка.

- Ага, он звідки вітер дме. А тепер розкажуй, старий грішнику, звідки ти її знаєш?

- Позналилися ми зовсім випадково. Я змальовував вежу собору біля Заячих воріт і повністю занурився у роботу. Раптом відчув, що за мною хтось спостерігає, і до мене долинули якісь дивовижні флюїди. Я обернувся і відразу ж уперся поглядом у пару великих темних очей. Вони так дивно усміхнулися, що й словами не передати. Вона одразу ж захотіла купити картину з мольберта. Я був змушений їй відмовити, оскільки картину вже замовили, проте запросив її на виставку на Мьозерштрассе, де висіло багато моїх полотен.

- Он як... Однак, Фріце, я б теж не відмовився сьогодні ввечері зустріти щось подібне у жіночій подобі, щоб принаймні хоч трохи потеревенити.

- Сьогодні ввечері до мене завітає моя юна подруга Елізабет, і ти б міг із нею познайомитися. А тепер ходімо - вип'ємо на честь твого приїзду пляшку старого доброго вина.

- Неодмінно! І думаю, одною ми не обмежимося. - Ернст радісно взяв попід руку Фріца, і вони швидко пішли додому.

- Ну що, мій хлопчику, - мовив Фріц, щойно вони переступили поріг будинку, - що куритимеш - люльку, сигару чи цигарку? Обирай сам. Бо я надаю перевагу моїй улюбленій темній люльці.

- Тоді я візьму цигарку. Так стильніше.

- І відколи це ти зважаєш на стиль?

- Власне, завжди зважав. А тепер намагаюся опанувати якомога ексклюзивніші форми.

- Та не може бути! Останнього разу ти говорив про стиль тільки із уїдливою зневагою.

- Скажу тобі словами Ніцше: «Тільки той, хто змінюється, залишається мені близьким». Я перестрибую з одного щабля розвитку на наступний. Інші люди безупинно рухаються вперед, я ж пересуваюся колами. І зненацька опиняюся в іншому колі - в іншому кільці. Переміщуюся стрибками й поштовхами. Але досить про це. Твоя мансарда мрій просто неймовірна. І твоя давня пристрасть до квітів

теж не згасла.

- Так було завжди. Ще коли я був бідним, мов церковна миша, мені було легше покласти зуби на полицю, ніж відмовитися від квітів. За останні кілька шелягів я замість хліба купував квіти. Навіть в одному любовному зв'язку, інтрижці з розрахунку, винні були квіти. Якось в одному квітковому магазині я побачив вродливу дівчину-продавчиню. Звісно, нічого надзвичайного в цій зустрічі не було, але... У мене не залишилося ні гроша, а вона торгувала у квітковому магазині. Тому за мою останню марку я купив три троянди на високих стеблах, попросив їх загорнути, пішов до виходу, тоді вернувся, витягнув одну з троянд і простягнув її зовсім збентеженій дівчині. І відразу ж знову пішов, щоб не зіпсувати враження. Знаєш, тоді я ще теж цінував стиль. Наступного вечора я зовсім випадково її зустрів. Соромно признатися, але мене більше приваблювали квіти, ніж дівчина, що була наче доповненням до них. Це було єдине кохання з розрахунку в моєму житті. Хоча незабаром я щиро закохався і в саму крихітку. І тоді, попри брак грошей, у моїй мансарді запанували справжні квіткові оргії... Маленька Маргіт уже давно вийшла заміж за добропорядного чоловіка, але, можливо, ще коли-не-коли згадує про Фріца, який так любив її квіти... До речі, мені потрібно ненадовго спуститися: столяр десь відкопав гарну старовинну скриню і попросив до вечора повідомити, купуватиму я її чи ні. А мені ледь не вилетіло з голови. Зачекай хвилинку, я скоро повернуся.

Ернст повільно докурив цигарку, задумливо спостерігаючи за рухом блакитних димових кілець.

Раптом хтось постукав. Ще занурений у думки, він крикнув:

- Заходьте!

Зайшла Елізабет:

- Добрий вечір, дядьку Фріце...

Почувши перші звуки мелодійного голосу, Ернст одразу ж зірвався на рівні ноги.

- Ах, - засміявся він, - моя прекрасна незнайомка з вокзалу. Який збіг обставин! Дядьку Фріца немає. Чи не хотіли б ви тим часом задовольнитися моїм товариством? Мене звати Ернст Вінтер, а ви - панна Гайндорф. Правда?

- Так.

Елізабет страшенно зніяковіла. Отже, це - той самий Ернст Вінтер, про якого дядьку Фріц так багато розповідав. На мить вона заплющила очі - й сама не знаючи чому. На неї накотилася і відразу ж відкотилася якась темна хвиля. Проте легке відчуття тривоги залишилося.

- Заходьте ж, ви принесли нам весну, а її радісно прийме кожен. Сідайте ось у це крісло. Інакше, на жаль, не можна, бо це місце за традицією належить Фріцові. А от це помпезне крісло - всього лиш укрита важким шовком валіза, що нагадує княжий трон через мальовничо обплетені навколо неї складки - моє постійне місце. Наші гості раніше сиділи на он тому ящику для вугілля. Бачите, це звичайний дерев'яний ящик, який Фріц обтягнув елегантним матеріалом, а зверху підклав іще й чудову м'яку подушку для сидіння. Якщо заглянете всередину, то навіть зауважите там чорні діаманти. Хоч наш добробут і зростав, ми нічого не змінювали в наріжних каменях мансарди мрій - це б суперечило нашим законам, - але задля гостей ми збільшили кількість місць, наприклад купили це плетене крісло. Тут усе має своє значення і своє право - навіть кожна картина на стіні, а їх тут багато... Найновішим є наше вікно казок, йому приблизно рік. От бачите це слухове вікно? Крізь нього вночі сяють зорі. Яка поезія криється вже в самій назві - слухове вікно... Який безмежний затишок схований у ньому! Ось саме це слухове вікно ми й називаємо вікном казок. А тут, на стіні навколо вікна, намальовано блакитне небо, а на ньому ви бачите золоті зорі та червоні серця. На кожному сердці написано ім'я, і кожне ім'я - це спогад про дорогу серцю людину. Ось тут, скраю, найближче до

місяця, ви бачите бліде серце, обвите вінком червоних троянд. Ви навіть можете прочитати ім'я – Лу, а там, – він показав на прекрасну картину в кутку Бетховена, – висить її портрет... Фріц її дуже кохав.

- Він мені розповідав, – тихо прошепотіла Елізабет.

- Тоді він вам по-справжньому довіряє. Він усе вам розказав?

- Усе.

- Це багато що означає. Дотепер він усе розповів тільки мені. Інші знають тільки те, що він її дуже сильно кохав і що вона померла. Фріцові почуття описані в одному з його віршів з тих часів. Прочитати вам?

Елізабет кивнула.

Ти – моя весна, мій світ, Всесвіт мій... Усе, що маю я. Ти – зоря моя, мій світла жмутДо останніх днів мого життя. Моє ти небо, спокій мій, Мій рай на цій землі... Закриєш очі ти колись мої, І зможу вічно спати в тиші я.

- У далекі щасливі часи я навіть скомпонував до цього вірша музику.

- Дасте мені колись ноти?

- Залюбки. У Фріца є рукопис. Я скажу йому. А ось і він сам.

Увійшов Фріц.

- Добрий вечір, люба Елізабет. То що, дітки, ви вже трохи здружилися?

- Сподіваюся, – усміхаючись, відповів Ернст.

- Навесні здружитися набагато легше, ніж в інші пори року, – зауважила Елізабет. – Тоді все видається ближчим, ріднішим. Правда, дядьку Фріце?

- Авжеж, дитинко. А навесні життя ще легше, ніж під час її осені. Отже, тут вишні для Елізабет і єгипетські цигарки для Ернста. Влаштуйтеся зручніше.

Елізабет зручніше вместилася в кріслі та стала ласувати темно-червоними вишнями.

- А тепер розповідай, Елізабет, що прекрасного відбулося у тебе сьогодні? Кожного дня, хай навіть він буде похмурим та сірим, потрібно зазнавати чогось прекрасного. Увечері я часто запитую себе: що прекрасного пережив ти сьогодні? І треба визнати: хай яким гірким був мій день – усе ж маленький промінчик сонця завжди показується. Тож почну з себе. Сьогоднішній день приніс мені велетенську радість – мого Ернста!

- Любий мій, дорогий... – зворушено вигукнув Ернст і потиснув йому руку.

- А тепер на черзі ти, Елізабет.

- Багато чого пережила я сьогодні. Але найпрекрасніше сталося ввечері, дорогою до тебе, на міських валах біля річки. Крізь крони старих лип казково мерехтіло вечірнє сонце. Усюди запала тиша. Річка віддзеркалювала заграву вечірнього сонця, а тоді поміж розлогим віттям дерев ніжно зашепотів лагідний вітерець. Було так гарно, що я ледь стримувала сльози. А тоді трапилося ще щось! Уже зовсім наприкінці міського валу я зупинилася, щоб іще раз окинути поглядом травневу зелену алею. І тут прилетіла мила маленька пташка, опустилася на гілку просто перед моїм обличчям, глянула на мене темними, мов чорні перли, очима, покрутила туди-сюди головою і защебетала... І це ще не все! Мені назустріч йшла стара жінка зі спрацьованим сумним обличчям і вела за руку блідолице дитя. У руках дитина тримала квіти. А тоді зненацька вигукнула: «Подивись-но, мамо, які прекрасні квіти!» І простягла їх матері. У променях призахідного сонця жінка

усміхнулася... Усміхнулася! Ох, дядьку Фріце, що то була за усмішка! І тепер я знаю про життя більше... набагато більше... Ах, світ усе ж таки неймовірно прекрасний!

Елізабет аж молитовно склала перед собою руки.

Ернст був просто зачарований. Йому здавалося, наче в кімнату ввійшов ельф чи залетіла лісова фея – настільки близькою була ця дівчина до природи. Наче дитя Всесвіту, чий спокій ніколи не порушували сумніви та тяжкі думки, причинності та необхідності, – абсолютно чисте створіння, що всіма фібрами душі відчуває природу, – доброта світу, втілена в одній людині.

– А тепер ти, Ернсте, – порушив плін його думок Фріц.

– Я їхав у поїзді. Зовсім переповненому. Тому кілька пасажирів з квитками другого класу зайшли в наше купе. У нас усі місця теж були зайняті, тому їм довелося стояти. Їх було четверо, у тому числі й двоє дівчат. У мене склалося враження, що вони – мандрівні артисти вар'єте. Молодша з них іще була вродлива та юна, проте риси її обличчя вже трохи стерлися. Вона не говорила з іншими. Ті теж трималися осторонь, хоча й дуже за неї хвилювалися. Насправді ці люди завжди товариські й піклуються одне про одного. Дівчина здавалася дуже втомленою. На її обличчі лежала тінь якоїсь дивної задуми, що надавала їй аури душевної чистоти. Дама, що сиділа поруч зі мною, на одне з місць посадила свого песика – болонку. А сама навіть підібгала руками свої спідниці, щоб, не доведи Господи, не торкнутися цих людей. Дівчина зауважила цей жест, і в кутиках її рота з'явилася гірка складка. Здавалося, вона ремствує на свою долю. У моїй душі творилося щось дивне: я був готовий віддати що завгодно, лиш би ці гіркі складки навколо її рота зникли. Я підвівся і промовив до неї: «Панно, дозвольте запропонувати вам моє місце». Вона збентежено глянула на мене. Дві пасажирки з нашого купе – дві ластаті дурні гуски – захихикали. Я б хотів, щоб їм перепала хоч сота частина тої чарівності, яким дихало обличчя дівчини. Я ще раз, уже серйознішим тоном, сказав: «Дозвольте повторити мою пропозицію». Вона тихо пролепетала слова подяки й сіла. Я взяв з її рук сумку й поклав у багажну сітку. Побачивши, що, можливо, сумка дівчини торкнеться її речей, любителю тварин із її шурхітливими шовковими спідницями огорнув такий страх, що я по-справжньому розлютився і заявив: «Шановна, сподіваюся, ви дозволите мені тут сісти?» – Я показав рукою на місце, де сиділа її болонка. Вона злісно глянула на мене, але нічого не відповіла. Я абсолютно спокійно продовжив: «Згідно з правилами, собак не можна перевозити у звичайному купе, вони повинні їхати в купе для тварин, що вам може засвідчити провідник». Той саме увійшов і підтвердив правдивість моїх слів. Дама демонстративно взяла свого песика на коліна, а я... не сів, запропонувавши вільне місце другій дівчині. Стоячи, я страшенно тішився, дивлячись, як цього дракона в людській подобі, що, опинившись поміж двох дівчат, гидливо струшує свої спідниці, аж розпирає від люті. Один із двох чоловіків, що супроводжували дівчат, заговорив зі мною і запропонував цигарку, ймовірно, щоб виразити свою вдячність. Я б залюбки від неї відмовився, але не насмілювався, щоб не видатися зарозумілим. Я викурив її, хоча мені ледь не стало погано. Тоді я простягнув йому одну з гаванських сигар, які мені подарував один мій друг-студент. То був славний хлопець. Колись він навчався у Ляйпцизькій консерваторії і розповідав мені про неї стільки цікавого, що я відразу ж захотів поїхати туди вчитися. На наступній станції усі вийшли. А дівчина обдарувала мене на прощання таким поглядом... таким поглядом... наче бузково-ліловий шовк... Це було прекрасно...

Запала тиша. Сутінки заповнили мансарду мрій синюватим туманом, згустилися тіні.

– Дядьку Фріце, – тихо порушила тишу Елізабет, – уже стемніло...

Фріц запалив свічки перед портретом на стіні й поставив перед ним троянди.

Тремтливе, мерехтливе сяйво свічок упало на прекрасну картину, і здавалося, наче вона ожила: прекрасні очі засяяли, і червоні вуста усміхнулися.

Фріц мовчки взяв тоненьку папку з рукописами й прочитав:

О, час наш вечірній – о, власний наш світ! Таємні години кохання! Спустися до мене, небесний ти ангеле мій, Й даруй мені спокій єднання! Стемніли шляхи, вже завмерли всі хвилі прибою, Затихли палкі всі бажання. Усе, що родилось колись, давно собі тихо пішло, Трояндами встелене наше чекання. О, час наш вечірній – о, власний наш світ! Країно веселощів й благословення! Найкраща пора, коли тихо бринить Стара, вічна скрипка кохання!

– «Стара, вічна скрипка», – замріяно повторив Ернст. – Так, саме так можна її назвати, цю втрачену мелодію, що витає над нашим життям, це «Щось», зіткане з надії на здійснення бажань, загадок та блаженства, що змушує проливати море сліз. Часто це «Щось» здається забутою піснею з дитячих літ, часто – далеким віддзвоном майбутнього, часто воно лунає зовсім близько, особливо, коли спрямовуєш дикі безбожні очі в далекі горизонти й линеш душею до нових невіданих країн, а часто його приносить на своїх крилах вітер, наче бузковий аромат у тривожні ночі. Це «Щось» – і крижаний сніг на льодовиках, і сяйво засніжених вершин над гарячим чолом, і сріблясте мерехтіння зірок у розжарених кратерах волі й туги. Воно не має імені – це й шальки на відвічних терезах, і незмінне бажання їх врівноважити... безмежне «Щось», що тягне нас до душевного спокою.

Елізабет заглибилась у світ своїх почуттів, а її очі замріяно виблискували.

– «Щось», – повторила вона, а тремтіння голосу видало її збентежений стан.

– Раніше я називав його «Великим Людським Ти», – задумливо промовив Фріц, – але це неточна назва. У ньому закладено значно більший сенс. Там криється спокій і спасіння від нерозв'язних проблем цього світу. І тут ідеться саме про спасіння від них, а не про їхнє вирішення. Бо рішення проблем не існує. Але є спасіння від них! Коли над думками, що свердлять і точать твій мозок, розливається приємний спокій, а душу ніжно цілує спокій. Саме це і є те «Велике Воно», про яке ніхто нічого не знає – ні що воно таке, ні як чи навіщо... Але «Воно» означає все. Без слів чи образів – просто глибокий спокій почуттів.

– Собор мрій, – докинув Ернст.

– «Воно», – прошепотіла Елізабет.

Десь далеко бамкнув на вежі годинник. Елізабет отямилася і підвелася.

– Я б зосталася тут навіки, дядьку Фріце, але мені вже час іти...

Ернст пішов із нею, щоб галасливими вулицями провести її додому. Він узяв руку Елізабет у свою. Її рука трохи тремтіла. Так вони і йшли крізь травневу ніч, не зронивши майже жодного слова. Біля ґратчастих воріт Елізабет зупинилася.

– Тут я живу... На добраніч...

Ернст у глибокому поклоні схилився над її рукою, а потім стояв і дивився їй услід, аж поки ніжна постать не зникла за масивними дверима. Тоді він швидко обернувся і пішов назад.

З мансарди мрій Фріца Шрамма до дівочих спалень Елізабет і Паульхен прилетіли кольорові листівки. Фріц та Ернст запрошували дівчат на літні вечірні посиденьки.

Перші сутінки спустилися з матово-тьмяного неба, наче пелена легкого літнього дощу. Мансарду мрій по-святковому прикрасили. У найрізноманітніших вазах красувалося багато запашних квітів. Перед прекрасною картиною горіли дві темно-червоні свічки, і здавалося, наче прегарні очі сяють, а червоні вуста усміхаються.

Елізабет надягнула білу сукню з вишивкою та золотим вузьким обручем підібрала волосся.

«Вона виглядає – наче неземної краси королева», – подумав Ернст, пораючись біля чайника. На ньому був один зі світлих Фріцових жакетів. Чайник приємно заклекотав. Фріц застелив скатертиною стіл і поставив туди вази з квітами. Ернст насолоджувався роллю музейного екскурсовода й вуличного кликуна. Він розповідав:

– Спершу подаємо чай – наш чай, який можна приготувати тільки в мансарді мрій. Хто цікавиться сучасними делікатесами – омарами, сардинами, ікром і тому подібним, – може всім цим пригощатися. Ми ж, двоє старих, чи принаймні я один, «віддано й непохитно», як кажуть під час освячення знамен у товариствах стрільців, залишаюся вірним національній страві мансарди мрій, що була нашим майже повсякденним харчем, ще коли світ належним чином не оцінив геніальності її мешканців, а насамперед Фріца. Страва ця готується так: берете скибку чорного хліба й намащете її товстим шаром масла. Мушу зауважити, що додавання масла належить радше до пізніших варіацій цієї страви й зумовлене як зростанням достатку мешканців мансарди, так і покращенням смакових властивостей цієї страви. Отже, намащете хліб маслом, а зверху поливаєте його соком чудового свіжовичавленого буряковиння, який в інших регіонах помилково називають буряковим сиропом. Технічно це виглядає так: я занурю ложку в клейку чорну солодку рідину та з шаленою швидкістю калатаю нею, тоді різким рухом висмикую її з чорної маси, підношу до хліба й соком з буряковиння, що повільно стікає з ложки, вимальовую на скибці живописні спіралі. Найвищим досягненням у цій забаві є написання імені коханої шляхом умілого лавірування ложкою. А тоді лезо ножа знищує оригінальність вигадливих завиток ліній, перетворюючи їх на нудну одноманітність гладенько намащеного стандартного бутерброда. Зверху накладаються свіжонарізані шматочки яблук. І вже навіть споживання такої їжі криє в собі багато принад. Потрібно постійно пильнувати, щоб буряковий сік не потік з якого-небудь краю. Таким чином, відкушуючи черговий шматок, ви водночас занурені в цікаву діяльність: хліб потрібно безперервно тримати в горизонтальному положенні, а це прекрасна вправа для тренування терпіння, надії, духової рівноваги та інших подібних душевних властивостей. Колись я ще напишу статтю про виховні властивості соку з буряковиння...

– Перестань, – ледве видушила з себе Паульхен, аж захлинаючись від сміху, – тут надто гаряче, у нього сонячний удар...

Але Ернст не дозволив себе спантеличити:

– А тепер поговорімо про чудесні Фріцові горнятка та чайники: кожна річ – це ціла поема. Розповідають, що навіть у часи найбільшої нужденності він не наважився пустити їх з молотка. Тому пийте з благоговінням. Проте – і хай травневий бог буде мені свідком! – через Паульхен і мені вже надокучає голод. Отож, діти мої, прошу до столу.

Усі з радістю кинулися наминати їжу.

Мало-помалу запали сутінки.

Фріц вийшов із кімнати й одразу ж вернувся. Тоді розчахнув двері:

- Перейдімо в ательє.

- Дядьку Фріце, як же тут чудово, просто чудесно...

Ательє огорнули густі сутінки. Легкі сині штори м'якими складками обрамляли вікна. Посередині стояв темний рояль, а на ньому, в канделябрах, що переливалися золотавими відблисками, горіли свічі, відкидаючи ніжне світло по всій кімнаті. На роялі стояла також велика чаша, аж по вінця заповнена духмяними трояндами. Біля оповитих тінями стін завмерли табуретки, отоманка та глибокі крісла.

Фріц серйозно промовив:

- Цього світла має бути вдосталь. Ми так розташували сидіння, щоб кожен залишився у темряві сам на сам із собою. Ми, люди, - досить химерні створіння. Ми соромимося виявляти перед іншими наші почуття, навіть якщо й добре одне одного знаємо, а часто боїмося показувати їх навіть перед самими собою. Тому кожен повинен відчувати себе самотнім - настільки самотнім, щоб навіть не бачити обличчя іншого в темряві.

Ернст опустився в одне з крісел, інші зробили так само.

- Помовчімо трохи, - попрохав Фріц. - Троянди... свічі... літній вечір... Усе це і є мовчання.

Стиха потріскувало полум'я свічки. Широко розплющеними очима Елізабет впивалася прекрасною картиною - трояндами у сяйві свічок.

Запанувала глибока тиша.

Тоді Ернст підвівся і налив темно-червоного вина в келихи, що стояли біля кожного. Один із келихів він поставив на рояль, поряд з трояндами, і наповнив його по вінця. Від хвилювання його руки легенько тремтіли.

- Діти мої, - піднявши келих, заговорив Фріц, проте не міг вимовити більше ні слова.

Усі мовчки випили.

Ернст швидко підійшов до рояля, сів і вдарив по клавішах. Шалена мелодія розітнула повітря, стихла й завмерла... тоді знову набрала могутності й сили, тихо перейшла в мінор і поступилася місцем ніжним переливам. Кімнатою полилися милозвучні звуки, наче перли у сріблястому водограї, - і знову шумовиння акордів обірвало ці прекрасні мелодії... Але вони невтомно пробивалися крізь той бурхливий потік, аж поки не заповнили весь простір. Наче перламутр на темному оксамиті, спалахнув останній акорд у напівтемряві. Тоді Ернст підвівся і знову занурився у морок глибокого крісла.

Елізабет зачаровано слухала. Ніжні мелодії пестили її серце, але водночас тривожили душу, хоч вона й не знала чому.

- Я знайшов кілька віршів із моїх щасливих часів і хочу вам їх почитати, - сказав Фріц, відкинувшись на спинку крісла:

У тишині цій вечірній
Знову я думаю, Думаю знову і знову,
Мила моя, лиш про тебе.
Тихі солодкі кроки твої
Гулко звучать у серці моїм,
І відлунюють аж до неба.
І ти приходиш! Приходиш завжди!
Хоч я ніколи тебе і не бачу.
Але чекання моє -
Благодать для душі.
О вічна пристрасте моя,
Вічне сяйво зорі,
Квітко палкого кохання,
Чом темна ніч забирає тебе,
Чом промінь синіх очей
Гасне в обіймах чекання?
І ти приходиш! Приходиш завжди!
Й тихим, мов чудо, кроком
кохання
Линеш в обійми мої ти палкі.
Кожен вітру порив, о кохана моя,
Дихає твоїм зізнанням,
І я лежу біля серця твого,
Й п'ю солод з неба й нектар із землі.
О благодате моя, моє ти благословення!

- А тепер нехай заспіває Елізабет, - запропонував Фрід.

Ернст насторожився. Фріц, звісно ж, розповідав, що вона гарно співає... Але співати зараз? Він нагострив свої музикальні вуха й підвів на друга схвильований погляд. Чи пройде вона випробування?

- Ернсте, чи не погодишся ти акомпанувати Елізабет?

- Так, залюбки...

Крізь темну пелену сутінок він підійшов до Елізабет, провів її до рояля, а сам пробіг пальцями по клавішах.

- Що грати?

- «Міньюна», - попросив Фрід.

Ернст іронічно посміхнувся:

- Отже, «Міньюна»...

Він простягнув Елізабет ноти. Але вона похитала головою. Знає напам'ять... Тим краще... Ернст заграв вступ, а тоді ніжним, мелодійним дівочим голосом Елізабет заспівала:

Ти знаєш край, де цитриновий цвіт, Де помаранчі золоті між віт, Де віє вітром лагідним блакить, Де тихий мирт і гордий лавр стоїть? Ти знаєш їх? Туди, туди Полинуть би, мій любий, назавжди!

Ернст був приголомшений тонкими вібраціями її голосу. Без жодних зусиль вона підлаштовувалася під його акомпанемент, то наливаючи пісню силою, потужно виводячи «Туди, туди...», то тужливо стихаючи на останніх акордах: «Полинуть би, мій любий, назавжди!»

Ти знаєш дім? Колони там стоять, Кімнати й зал у сяйві майорять, І шепчуть мармури мені в журбі: «Дитя! Що заподіяно тобі?» Ти знаєш їх? Туди, туди Полинуть би, мій рідний, назавжди!

Ернст так задивився на Елізабет, що ледь не забув про акомпанемент - настільки прекрасною була картина, що відкрилась перед його зором. Мерехтливе сяйво свічок танцювало у прекрасному волоссі дівчини й відкидало відблиски світла на її золотий обруч. Здавалося, йому явилася сама міньюна - така невимовна туга не сходила з її прекрасного обличчя, коли вона співала:

Ти знаєш гору в синіх небесах? Там у тумані мул верстає шлях, Драконів рід в печері там живе, І водоспад над скелею реве. Ти знаєш їх? Туди, туди Нам путь лягла, о батьку, назавжди!

Біла сукня довершувала картину. У синіх вечірніх сутінках про свою тугу виспівувала сама міньюна. Ернстові здалося, що перед ним королева, принцеса з далеких країн... І він ніяк не міг збагнути, як можна було так довго її не бачити. А коли вона глянула на нього майже відсутнім, серйозним поглядом, він відчув, як сильно закалатало його серце. Що ж з ним таке? Тоді він знову зосередився на клавішах, вплітаючи сріблясті мелодії у ніжний мелодійний голос, який усі зачаровано слухали. Здавалося, земне тяжіння перестало на них діяти й усюди линули лиш небесні звуки. Ернст подумав, що цей прекрасний голос мав би звучати завжди - цілу вічність. Міньюна...

- Відтепер ми називатимемо тебе міньюною, - вихопилося у Фріца. - Міньюна - вічна туга за коханням.

Коли Ернст мовчазним поцілунком торкнувся руки Елізабет, її очі видалися йому напрочуд темними.

Уже зовсім смеркло. Вони ще трохи поговорили про любовну тугу, а тоді перейшли на єдину тему, що охоплювала абсолютно все: увесь світ і все життя, рай і пекло, – тему кохання.

– Кохання – це найвищий ступінь розчинення одне в одному – найбільший вияв егоїзму у формі щонайглибшої саможертвності та цілковитої самовіддачі, – виголосив Фріц.

– Кохання – це боротьба, – заперечив Ернст, – і небезпека чаїться саме в бажанні цілком і повністю віддати себе іншому. Хто віддасться першим, той втратить себе. Тому треба зціпити зуби й проявити жорстокість – тоді виграєш.

– Але ж, Ернсте! – не стримався Фрід. – Кохання – це останнє пристановище краси в найчистішій формі. Кохання – це краса...

– Кохання – це жертва й блаженне служіння... – докинула Елізабет.

На якусь мить усі замовкли.

– А ти, Паульхен, ще досі нічого не сказала, – заговорив Фріц. – Як ти розумієш кохання?

– Ах, – пролунав голос із темряви. – Нащо розводити ці балачки? Кохання – це просто кохання, от і все!

Усі залились сміхом.

– Сьогодні ми стали свідками виняткової події – Паульхен уперше в житті має рацію! – вигукнув Ернст. – І чого ми сперечаємося? Кохання – це кохання! Його треба відчувати! А не перекидатися бляклими словами!

Він рвучко встав, підійшов до рояля і вигукнув:

– Шопен!

Наче метеоритний водоспад зірок, крізь вікна залетіли галасливі гномики, затанцювали навколо свічок і попадали у троянди. У хороводі сплелися маленькі ельфи і сріблястими та дзвінкими голосами завели пісню про незаймані ліси. Тоді заструменіла ще одна мелодія, ще раз нахлинули звуки, пролунала остання радісна нота, ферматою зависла в повітрі, розкинулися останні переливчасті звукоряди – й ілюзорна мана розсіялася.

Усі ще перебували в полоні цієї духмяної невидимої павутини, а Ернст уже оголосив:

– А тепер Гріг' – «Навесні»...

Залунали ледь чутні золоті акорди. Кантілена неймовірної краси. Протяжні пасажі та налиті стрімкою міццю рядки, тихі переходи від дзвінкого шелесту вітру до легких хмаринок ранньої весни. Тоді басы дзвонів, приглушений рокіт хвиль, всеохопна радість, похмурий тріумф, пролите вино, вінки на чолі. А тоді – щасливе сп'яніння! Подих юності! Сині моря, білі хмари, далекі гори і... звуки, звуки, а тоді спів, спів, змах крил... Дедалі потужніше, дедалі чистіше... Розливається дивовижний потік мелодій і розквітають квіти. Весна! Молодість! І тиша!

– А тепер щось власне! – попросив Фріц.

– Добре!

Ернст відкинув голову, щоб забрати з чола пасмо волосся, і знову схилився над клавішами. Потужний акорд увірвався в кімнату. Тоді ще один – і цілий вихор звуків забарикадувався у темряві. Питьма. А тоді зухвалий безтурботний трель розсипався дзвінким сміхом і зненацька, жалібно вискнувши, покотився в безодню, рятуючись від каскадів демонічного реготу. Невтомне нагнітання сили, збільшення міці,

роботи на глибині, розбудова, нагромадження звуків... Чимраз вище й вище... і раптом крах... відбудова... сізіфова праця... бочка данаїд... і демонічні кроки, що наступають на п'яти. А потім – понурий глибокий спів. По-дитячому радісне щebetання жайворонків... легкі танцювальні кроки... колихання колиски... ніжна усмішка... і зненацька диявольський регіт зверху вниз по клавішах, різкий дисонанс, обрив...

Ернст швидко підвівся і кинувся у своє крісло.

- Ернсте... - тільки й вихопилося у приголомшеного Фріца.

Елізабет тихо підвелася, підійшла до рояля і перетворила завершальний дисонанс, що все ще різав повітря, на прекрасний, гармонійний і глибокий консонанс.

Ернст схопився на рівні ноги: його очі палали, а обличчя застигло, мов маска:

- Елізабет...

Дівчина підійшла до Фріца. Він погладив її по волоссю й побачив, що на її очах тремтять сльози.

- Мін'йона... - промовив він. - Усе добре. А тепер заспівайте мені на прощання нашу стару пісню, ту прекрасну, жалібну пісню, без якої не може жити моя душа... Її пісню...

Елізабет знову сіла за рояль, заграла простий вступ і заспівала:

Ще з юних, юних літ
Лунає пісня у моїй душі.
Ах, скільки зим, ах, скільки літ
Віднесли наші теплі дні!
Про осінь і весну, про осінь і весну
Співала ластівка двом нам.
Чи тую пісню голосну, ту пісню голосну,
Вона співає все ще там?

Фріц іще глибше втиснувся в крісло. А Ернст, зворушений до глибини душі, напівбожевільними очима вдивлявся в Елізабет. У мерехтінні свічок вона видавалася йому справжнім ангелом, білосніжною посланницею з небес.

Любий отчий краю, краю милий мій
У благословенній стороні.
О, дозволь мені, дозволь мені
Линути до тебе хоч вві сні.
Коли я прощався, коли я прощався,
Весь світ співав мені красою.
Коли ж я вернувся, коли я вернувся,
Він став пусткою німою.

З крісла, де сидів Фріц, долинув короткий, приглушений звук – здавалося, він ледь стримує ридання. Ернст тихо шепотів: «Мін'йона... мін'йона...», а його руки то конвульсивно стискалися в кулак, то механічно й безвільно падали додолу.

Ластівка прилине, ластівка прилине
І наповнить все весною.
Але вже не верне, але вже не верне
Серце, зранене журбою.
Ой, не принесе, не принесе
Щастя ластівка з собою.
Але защебече, але защебече,
Як тою весною.

Фріц непорушно застиг у кріслі. Ернст відчував, як палають його очі, а тоді різко встав, підійшов до Елізабет і безмовно вивів її з кімнати. Фрід і Паульхен пішли слідом за ними. Фріц залишився сам-один у темному ательє – у келиху вина біля квітів танцювали червоні відблиски свічок, а троянди наповнювали кожен закуток духмяним ароматом.

- Облишмо його на самоті, - промовив Ернст уже надворі. - А нам час прощатися.

Фрід пішов провести Паульхен, а Ернст і Елізабет повагом попленталися нічними вуличками.

У небі розкішно сяяли зорі. Елізабет зупинилася і прошепотіла:

- Зорі...

«А ти – золота арфа, на якій бринить струнами сама природа», - подумав Ернст.

Світло ліхтарів блукало по їхніх обличчях. У повітрі витав запах розквітлих садів. Ернст узяв Елізабет попід руку й повернув на липову алею біля міського валу. Сонно бурмотіла річка. Шуміли крони лип.

Елізабет знову завмерла й прошепотіла:

- Ці липи...

Ернстові здалося, наче тут усе переродилося і стало зовсім іншим - зорі, річка, липи. Наче він ніколи їх не бачив. Здригнувшись, він відчув, як мурашки полізли поза спиною, душу охопила непереборна туга, а всі думки обрамилися сріблястою облямівкою. Він теж прикипів ногами до землі й через силу видувив:

- Елізабет...

Вона мовчки дивилася на нього.

Довго.

- Елізабет... - Ернст упав перед нею навколішки.

Якось темна хвиля наринала на нього й віднесла в незвідані краї, сріблясті землі бажань і кохання.

Раптом він відчув на своєму чолі її сльози.

- Елізабет! - вигукнув він, схопивши дівчину в обійми. - Ти!.. Ти!.. Ти - спокій мій нічний і зоря моєї туги - обійми мріями своєї душі моє божевільне існування!

З її очей невпинно котилися сльози, коли вона притулилася головою до його грудей. Ернст відчув себе королем, біля його ніг лежали корони. Рідна земля здалася йому безмежною, а над нею замерхтіли зорі миру та спокою.

Так він і стояв під розлогим склепінням лип, прислухаючись до бурхливих одкровень своєї душі. Зненацька усвідомлення свого щастя накрило його стрімкою хвилею, з тріумфальним вигуком радості на вустах він схопив Елізабет на руки і стрімголов кинувся у темряву.

- О моє світло... моя милість... моя мрія... моє блаженство...

Він обережно поставив її на землю і заглянув у вічі:

- Ти!.. - благально прозвучало у тиші. - Ти!.. Ти!

Раптом вона промовила:

- Я тебе кохаю, - і важкі гарячі сльози покотилися по її щоках.

У мансарді мрій перед прекрасним портретом палахкотіли темно-червоні свічки. Сяйво свічок колихалося й витанцьовувало, здавалося, наче прегарні очі виблискують, а червоні уста тремтять.

Фріц читав старі, пожовклі листи. Його обличчя пересмикувало від переживань, що терзали його душу. Тоді він обперся головою на руки й невидючими очима втупився в нікуди.

Тихо відчинилися двері. Увійшов Ернст. Він одразу ж збагнув, що схвилювало його друга, й міцно обійняв його:

- Фріце...

Фріц здригнувся від несподіванки й болісно усміхнувся:

- Мій дорогий хлопчику... Світ божевільний і дивовижний... А ще божевільнішим і дивовижнішим є людське серце.

Ернст допоміг Фріцові підвестися.

- Фріце, ти часто підбадьорював мене у хвилини розпачу та зневіри... Невже тепер ти й сам занепав духом? Глянь-но, зорі заглядають крізь наше слухове віконце - наше вікно казок, Фріце... Наші зорі...

- Якщо можна було б вирвати із грудей серце, а на його місце покласти холодну зорю, - гірко усміхнувся Фріц, - так було б краще... а часом і легше...

- Фріце, хіба ж не ти сам стверджував, що лиш страждання і надають нашому життю цінності? Що ти не хотів би пройти свій життєвий шлях, не зазнавши страждань?

Фріц безмовно дивився поперед себе. Тоді він зібрався на силі й сказав:

- Маєш рацію, мій хлопчику. Я просто розчулився. Пробач мені. Візьми цигарку й залишся зі мною ще трохи... Ти провів Елізабет додому?

- Так... а вона - мене.

- Я так і думав.

- На мою рідну землю!

- Елізабет - твоя споріднена душа! І це не шаблон, яким користуються обивательки, сватаючи своїх дітей. Ні! Ваші душі поєднані ще в своїй першооснові, у своїй глибинній суті.

- Я її дуже сильно кохаю.

- Не забувай її! Адже ти знаєш, що вірність - це не лише шлюбна обручка: то надягнеш її, то знімеш... Ти ще зовсім юний, життєві бурі ще вируватимуть у твоєму серці. Мінливе й саме поняття вірності - воно зовсім не таке однозначне, як проповідують філістери, бо в їхніх венах не кров тече, а вода. Якщо ж ти все-таки повернешся до Елізабет - це й буде вінцем твоєї вірності. Бо вона - твоя споріднена душа! Пам'ятай про мої слова! Можливо, колись, коли над моєю могилою вже давно віятиме вітер, моя порада стане тобі в пригоді.

- Фріце, я кохаю її всім серцем...

- Я тобі вірю...

- Вона така безневинна.

- І кохає тебе. Я вже давно це зрозумів, відчув у її душі. Але ти незабаром поїдеш. І забереш із собою коштовний скарб - часточку батьківщини, сховану в людському серці, у жіночому серці...

- Моя батьківщина - ти, Фріце...

- Це не те саме. Молодість має жити в жіночому серці - треба дарувати себе жінці і з неї ж черпати свою життєву силу...

- Щоб стати людиною...

- Щоб з людей утворилось людство...

- На світі багато людей, але мало тих, кого можна назвати Людиною.

- Ми занадто любимо самих себе. Егоїзм - це дуже погана риса. Ніхто не хоче бути егоїстом, але кожен ним є! Оте Я!.. Кожен прагне знайти власну мелодію, свій тон,

своє звучання. Усі йдуть різними шляхами, і кожен змушений пройти через багато людських стежин, перш ніж знайде дорогу до самого себе. І нема шляху, тяжчого за цей. Адже дорогою треба позбутися свого марнославства, завищеної самооцінки та зарозумілості. А це зовсім не легко... Від Я до Ти – довгий шлях людства.

Можливо, ми ніколи й не пройдемо його до кінця, а втім, завжди цього прагнутимемо. Від Я до Ти. До великого Ти! А тоді вже від Ти до Усе! До контакту із самим собою... до великого Воно! Але що означають ті назви? Усього лиш порожній звук... Відчуття – це все! Безсловесні й безо`бразні почуття... глибокий спокій...

- Смерть... – продовжив Ернст, відчувши, як його обдало холодом.

- Вічна загадка...

- Я не можу уявити собі смерть, – признався Ернст. – Не знаю чому, але мене сковає жах, як тільки я подумаю про неї. Я вірю, що житиму вічно.

- Така віра притаманна юності. Усе в тобі прагне, поривається до полудня. Ти все ще йдеш угору. Але коли ти досягнеш вершини й почнеш спускатися туди, де у вечірніх сутінках уже скупчилися тіні, то думки про смертну годину стануть тобі ближчими. Смерть – це мінливий хамелеон, вона щоразу являється нам в іншій подобі. Хоча ми й самі – хамелеони, щоразу інші та нові. Тому смерть нам то друг, то ворог. В одному зі щоденників я колись записав: «Не розчаровують нас тільки Бог та смерть». Отже, вони – одне ціле, а назва йому – життя! Смерть – це теж частина життя, його антипод. І все сплітається у велику гармонію цілісності й неподільності. А наприкінці ти доходиш згоди... з усім.

Догоріли свічки. Крізь слухове вікно світили зорі. Фріц сидів у цілковитій темряві, а Ернстове обличчя невизначно біліло в п'ятні.

- Ох, – знову завів розмову Ернст, – усе таке неминуче й дивовижне. Чи це тільки мені впадає у вічі? Абсолютне завжди здається таким далеким і недосяжним, воно так ретельно сховане за всіма цими жалюгідними строкатими оманами, якими ми іменуємо людське життя чи й цілий світ. Ми невтомно працюємо, метушимосся, мов мурашки, і все ж тільки вічно бігаємо по колу. Чи ж ми дійсно досягнемо нашої цілі? Якби ж ми принаймні змогли розпізнати її, оту ціль! Але тоді ми б уже її випередили. Отож, як на мене, хай би вона була приглушеним потягом... інстинктом... Але для нас не характерні навіть чисті інстинкти. О, які ж щасливі тварини – у них вони є! Ти тільки порівняй розколений, заплутаний, суперечливий інстинкт, який ми називаємо розумом, і монолітний, замкнений у собі самому інстинкт звіра. Світ дійсно дивний, Фріце.

- Ні, – прозвучав голос із темряви, – світ прекрасний! І доказом цього є вже сама здатність людини взагалі сформулювати цю думку. Все тече, все минає, все має певну вагу й рівновагу, все справедливо, і, навіть попри несправедливість, усе добре. Добро і зло: що ти назвеш добром, я можу вважати злом. Що є благом для одного, може обернутися злом для всіх. Що високим здається з долини, те низьким виглядає з гори. Що з висоти людського духу схоже на зло, те з вищої духовної висоти може бути добром, а ще з вищої – знову злом... і врешті-решт, з найвищої – ні тим, ні іншим. І цьому врівноваженню поглядів немає кінця-краю. Ми, люди, створили собі забагато кумирів. І вони дуже швидко розсіюються, немов уранішній туман. Всесвіт – це велетенський ліс. А наш розум проникає туди лиш на сантиметр углиб, ушир та ввись. А ми ще хочемо там щось виміряти та оцінити! Дурість! Маємо вдовольнятися вже тим, що прохолодний подих вітру – велике Воно – долинув і до нашого нікчемного закутку й приніс нам на своїх крилах це неймовірне почуття: усе добре! Та й, нарешті, хіба ж доцільно вічно повторювати: усе так заплутано, не має сенсу... Чи: життя – це американські гірки... сідало для курей... Визнаю, що й досі сам не знаю, чи все мені тільки здається, чи світ навколо дійсно існує? Дурне питання! Адже ми здатні побачити тільки видимість... Тому яка користь нам з песимізму? Ніяка! Тоді нащо руйнувати усталені форми життя роздвоєністю своєї душі? З моїх уст уже мало не зірвалося: чистому – все чисте, свині – все свинство... Й аналогічно: доброму – все добре, поганому – все погано. Але я не люблю доводити свою думку за допомогою приказок та аналогій. Вони –

непереконливі! Усе добре! Людина – добра, життя – добре, увесь світ – добрий. А «добрий» означає «внутрішньо прекрасний». Отже, все прекрасне! Ти тільки глянь на світ довкола тебе – на зорі, хмари, дощового черв'яка й на сонце: усе це прекрасне! А людина! Як часто, відтворюючи на полотні оголене людське тіло, я думав: «Яке ж воно прекрасне та цнотливе!» Насправді ж будь-який одяг тільки оскверняє тіло. Разом з одягом людина отримала й ниці тілесні бажання. Але перед оголеною цнотливістю вони розсипаються на порошок. Один розпусник якось сказав мені: «Якщо ви наодинці з дівчиною, ніколи не дозволяйте їй роздягнутися догола. Тоді відразу ж зникає той полум'яний п'яний дурман, що її оточує. На ній завжди має залишатися хоча б щось: панчохи, сорочка, трусики, черевики, шуба – хоча б щось – лиш би не голяка». Саме в цьому й полягає цнотливість та краса оголеної людської натури. Люди – добрі. І як останній умовивід: усе добре.

– Але ж не можна поміняти свою душу та свої погляди, наче якусь сукню, і повірити в те, що ще зовсім недавно проклинав.

– Таке б трапилося не вперше. Пригадай тільки перетворення Савла на Павла. Головне – бажання! І тоді запросто можна повірите в те, у що б ніколи раніше не повірив і навіть подумати не міг, що таке можливо. Але, як не дивно, песимізм – це теж привілей юності, хоч вона, власне кажучи, не має на нього ані найменших прав. Молодість просто бавиться із трагічністю життя – щоправда, щиро вірить у свою гру.

– І все ж таки, Фріце, песимізм – усього лише маска, під якою ховається осяйне обличчя оптимізму. Бо ж найглибше співчуває той, хто сам щасливий. Хто й сам нещасний, не здатний відчутти нещастя іншого так, як щаслива людина. Хоча тут, напевно, можливе й цілком протилежне. Деколи той, хто голосно нарікає на свої біди, у глибині душі повністю задоволений долею. Існують люди, які просто не в змозі жити, не випивши повний ківш лиха. Люди – великі актори, і найбільше вони люблять грати трагічні ролі. Багато хто просто-таки намертво чіпляється за ореол мученика. Є й такі, хто не наважується бути щасливим, а якщо щастя все ж таки всміхнеться – відштовхує його. Хочуть бути нещасними, проте не можуть, адже в нещасті і є їхнє щастя. Кожен стогне й жаліється на свою гірку долю. А чому хоча б раз не зробити все навпаки?! Чому б не розказати щось добре?! Хто безперестанно балакає про свої біди, врешті-решт і сам у них вірить. Як часто люди даремно самі собі псують життя – а воно ж таке прекрасне! Найважливіше – бути не дріб'язковим, а великодушним. Тоді й життя показує нам свою великодушність!

– Твоя правда, мій хлопчику! Ніщо не повинно нас гнути й ламати, усе має лише підштовхувати й спонукати! Я такий радий бачити твою незламну силу духу! З усмішкою на вустах простувати життям переможним кроком! Ось це і є право юності! Аж допоки не виб'є година, коли наше власне Я спрямує зброю проти нас самих і ми впадемо навколішки перед ворогом, що зачаївся у глибинах нашої душі, – і настане година пізнання. А тоді червоні вуста й ніжні руки допоможуть тобі знову підвестися...

– Елізабет... – приглушено зронив Ернст. – Так, Фріце, все добре... А втім... ти маєш рацію... Усе добре... А тепер ходімо спати.

Дні були – мов перли. Прекрасні, як божественний подих. Щодня яскравим сонмом променів сходило сліпуче сонце й увесь день сяяло з вічно блакитного небосхилу. Фріц мимоволі згадував своє перебування в Італії. А точніше, про Італію йому постійно нагадувала дружина комерційного радника – що далі, то надокучливіше. Вона заздрила його враженням і спогадам, але сама була надто ледачою, щоб туди поїхати. Разом з Ернстом Фріц ще кілька разів побував у пані Гайндорф. Там вони музикували, і всі присутні захоплювалися майстерною грою Ернста і прекрасним співзвуччям співу Елізабет та акомпанементу Ернста. Проте, напевно, жоден із них не розпізнав справжньої причини такої гармонії. Добра стара пані Гайндорф щось підозрювала, але й вона тільки м'яко всміхалася й говорила Фріцові:

– Здається, діти сподобались одне одному. Облишмо їх, нехай молодь насолоджується своєю весною. Батьки й опікуни не можуть бути дурнішими і

безсердечнішими, ніж коли забороняють дітям те, що й самі колись пережили чи чого коли-небудь палко прагнули. Я довіряю вам і вашому другові, який мені, до речі, дуже подобається, так само як і Фрід. Проте у Фріда характер лагідніший і спокійніший, а у вашому другові Ернсті є щось фаустівське, незбагненне, щось таке, що магнітом притягує до нього, оскільки оточене аурую люб'язності та мрійливості.

Дружина комерційного радника теж відчула вабливу силу Ернста. Тому вирішила силоміць протегувати його й запросила до свого салону, де він міг би познайомитися із впливовими митцями та критиками.

Розсміявшись, Ернст відмовився. Спершу він ще на рік поїде до Ляйпцига, пройде останній вишкіл... і вже тоді кинеться в розпростерті обійми моря майбутнього. У спілкуванні з Елізабет його переповнювала несмілива ніжність, а схильність до мрій та фантазій виявлялася більше, ніж будь-коли досі. Вони часто музикували вдвох. Елізабет вивчила пісні Ернста на слова Фріца, й тепер, під покровом сутінок, вони проникливо і щиро оспівували прекрасний портрет – потріскували свічі, з них тихо стікали розплавлені краплі воску – здавалося, прегарні очі сяють, а червоні вуста всміхаються...

Нарешті Ернст отримав новини з Ляйпцига й наблизився день прощання. Напередодні він уже попрощався з Елізабет:

- Прощавай, мін'юно, і думай про мене...

- Завжди, завжди...

Тепер вони залишилися наодинці тільки з Фріцом. Їхня остання година в мансарді мрій.

- У мені знову прокинулося таке характерне для молодості бажання пригод, - признався Ернст. - Ти знаєш, Фріце, скільки всього тримає мене тут, проте я вже згораю від нетерпіння знову опинитися в Ляйпцигу.

- Зачарування новим завжди скрашує хвилини прощання.

- Я сказав Елізабет, щоб вона якнайчастіше до тебе приходила.

- Вона так і робитиме.

- Бережи її заради мене...

- Неодмінно!

- Ну все, старий добрий Фріце, розводити сентименти я не люблю. Прощавай! Зоставайся таким, як ти є! І - моїм другом!

Вони потиснули один одному руки.

- Прощавай, Ернсте! І приїжджай таким, як ти є!

Ернст попрямував на вокзал. На якусь мить його охопив біль прощання. Але він гордо підняв голову і промовив:

- Ляйпциг.

Проте вже з першими далекими звуками, що долинали від монотонного гуркоту коліс, у його серце знову заповзла безмежна сіра туга. Тоді він укотре зібрав усі сили й повторив:

- Ляйпциг.

- Ох і спекотно сьогодні, шановний маестро. Просто бракує слів, - прокректала дружина комерційного радника в мансарді мрій, вмощуючи свою двістіфунтову тушу в крісло для гостей, що під її вагою аж застогло. - Але й високо ви живете! Звісно, тут поетично... - Вона оглянула стіни. - Так, навіть дуже поетично. Проте знайте: поезія не повинна бути такою важкодоступною і незручною.

- Тобто таким собі різновидом салонної поезії, чи не так, милостива пані?

- Але, любий друже, quelle idée... У вас тут дійсно чарівно. А ви здогадуєтеся, чому я прийшла?

- Навіть і не намагаюся. Просто радію, що ви тут.

- Отже, любий маестро, я тут, бо мені так сподобався портрет Елізабет Гайндорф, який ви нещодавно завершили, що я вирішила замовити вам ще й свій. У тій самій позі, тобто en profil... Ось так...

У Фріца виступив холодний піт. Із невідомим жахом глянув він на картопляний ніс та обвисле жирне підборіддя гладкої дами. А в профілі! Просто страхіття!

- Але ж, милостива пані, чи фотографія не була б кращою? Це набагато швидше. До того ж написання картини - досить-таки нудна справа. Ви тільки подумайте, скільки часу вам доведеться зовсім непорушно сидіти на одному місці.

- Та це ж чудово! - проспівала радниця. - Ми з вами прекрасно проведемо час! Розкажете мені про Італію.

Фріц впав у розпач. Йому вже й так несла було точити брехні про Італію. Безперестанні розпитування радниці вичерпали його фантазію. Аж так багато цікавого він не пережив, а свої справжні враження передати словами він не міг. А тепер - така перспектива...

Радниця з любов'ю глянула йому у вічі. Раптом у нього виникла рятівна думка:

- Проте я ніякий не портретист, милостива пані.

- О, та це нічого. Портрет Елізабет - яскравий доказ вашого таланту.

- Милостива пані, але ж ви вашим знавецьким оком, - дружина комерційного радника солодко усміхнулася, - напевно, зауважили, що картина не зовсім подібна до оригіналу, - вирішив схитрувати Фріц. - Вона дуже стилізована.

- Так, маєте рацію, - кивнула вона.

Фріц утішився. Йому здалося, що її все-таки можна спіймати на вудочку.

- А таке не кожному до смаку. У мене, наприклад, зморшки та пігментні плями виходять набагато краще, ніж гладенькі юні обличчя. Здебільшого я й відтворюю тільки старих, зморшкуватих людей, а юних не малюю ніколи. Хіба що стилізую, як ви бачили. Як я вже згадував, я погано розуміюся на молодих обличчях. Тому я відмовив і вам... - Він серйозно глянув в одутле, безформне обличчя. - Тонкі лінії та форми мені не вдаються... Але в мене є друг, молодий і дуже талановитий художник. Він навчався в Дюссельдорфі, і тут у нього дуже багато замовлень. От він малює портрети насамперед молодих людей. Що на це скажете, милостива пані?

Вона похитала головою. Неприкриті лестоці вдарили їй у голову. Але жінка здатна витримати ще й не таке! І навіть зовсім несусвітне!

- Але мені найкраще було б з вами!

- Я б залюбки вас намалював...

- Ну, тоді чи не могли б ви прислати до мене свого друга?

- Так, звісно! Коли?

- У вівторок, о п'ятій, приходьте разом із ним до мене на чай.

- Для нього це буде велика честь. Ми прийдемо вчасно.

- Добре, маестро. - Вона кинула на нього млосний погляд. - А тепер покажіть мені ваші останні творіння.

Фріц пішов разом із нею в ательє. Урешті-решт вона попрощалася:

- Отже, до вівторка... З нетерпінням чекатиму на нову розповідь про Італію.

Коли вона пішла, Фріц полегшено видихнув. Йому пощастило. Одним пострілом убив двох зайців. У Фріда буде ще одне замовлення, а він позбудеться цієї пречудової радниці. Задоволений собою, Фріц сів пити чай з медом.

Раптом він почув тихе дзижчання біля вікна казок.

«О, моя медоносиця прилетіла», - подумав він. Уже кілька днів, у післяобідню пору, до нього регулярно навідувалася ця мила гостя. Бджілка. Разом із сонцем вона крізь вікно казок проникала в кімнату і з тихим дзижчанням літала довкола квіток. Фріц поклав на тарілочку трохи цукру та меду й обережно поставив її біля квітів. Бджілка швидко побачила смакоту й узялася нею ласувати. Через деякий час вона знову знялася в повітря й, наче висловлюючи вдячність, кілька разів облетіла навколо Фріца, а вже по тому вилетіла з кімнати.

Наступного дня Фріца з самого ранку вирвали з солодких обіймів сну. З-за дверей долинав тихий шурхіт ніг. Акорд на лютні. Тиша. А тоді, під супровід уривчастих звуків лютні, залунали три юні голоси:

Музика із Франконії вернувся, Свого життя він там позбувся, Й тепер стоїть перед дверима раю, Петро ж пред ним ворота зачиняє. Господь тоді старих жінок питає: «Що маю я робити з ним, чи з вас хто знає?» «Тут думати й гадати не треба, Хай к че-ча-чорту йде, а не до неба!» Троянди у водиці, Дами у світлиці, Прекрасна Розмарі. Старі діди тоді заговорили: «Добро його ми так і не відчули, Він в церкву не ходив ніколи, І з «Отчєнашу» не завчив ані глаголи!» Музи́ ка взяв тоді нарешті слово: «Хоч скрипка моя і не від святого, Виспіває вона щодня і на свій штиб: «Помилуй, Господи, мене, не схиб». Троянди у водиці, Дами у світлиці, Прекрасна Розмарі. Дівчата прорекли: «Ісусе Христе, Він так і не пізнав кохання чисте, Він цілував нас і рушав додому, Ніхто його не бачив довгії літа по тому». З грудей музи́ ки вирвались ридання: «Прекрасна діва вкрала всі мої бажання. Без серця я не міг уже кохати, Тому зумів лиш плакати й страждати». Троянди у водиці, Дами у світлиці, Прекрасна Розмарі. Та ось прибігли діти-квіти, «Ах, Петре наш, не виганяй музи́ ки! Ми підем з ним із краю в край, Де грає він - троянди й рай!» Господь промовив: «Будь спасен! Дитячий сміхом ти благословен! Ах, Петре, швидше відчиняй, Дитячий танець не спиняй!» Троянди у водиці, Дами у світлиці, Прекрасна Розмарі.

Урешті тріо радісно защебетало:

- Вітаємо, дядьку Фріце, вітаємо тебе! Вітаємо нашого уродинника!

А тоді почулося поспішне шкряботіння об двері, а за ним - дріботіння молодечих кроків униз сходами.

Фріц був украй зворушений. Він швидко зіскочив із ліжка й одягнувся. За дверима стояв барвистий кошик із квітами та печивом. А поряд лежали кілька книжок, саморобний шовковий кисет і ціла папка з гравюрама. Фріц усе обережно заніс до мансарди мрій і пішов на закупи. Він накупив усякої всячини: родзинок, масла, яєць, мигдалю - і з усмішкою на вустах узявся замішувати тісто. Тоді відніс його до сусідки, а та запевнила, що спече пиріг якнайкраще.

- А чому б вам не купити готовий у пекаря?

- Я вже купив. Але цей - особливий. За рецептом моєї коханої, нині покійної.

Надвечір усі посходилися. Мансарда мрій була по-святковому прибрана. Паульхен першою кинулася назустріч Фріцові:

- Дядьку Фріце, живи ще тисячу років, а ми завжди будемо поруч. А тепер прийми від мене поцілунок!

Усі сміялися і навперебій балакали, як-от:

- Ого, дядьку Фріце, але й смачний у тебе пиріг!

- Ти сам його спік?

- Яка ж у тебе запашна кава!

- Який прекрасний день народження!

Усі сиділи навколо столу із запаленими свічками й насолоджувались їжею та ароматною кавою.

- А тепер ми їстимемо Луїзин пиріг, - оголосив Фріц. - Я його сам спік за рецептом Лу. Скуштуйте.

- Дядьку Фріце, та ти і швець, і жнець, і на дуду грець.

- А знаєш, що витворила Паульхен? - заговорив Фріц. - Призначила побачення відразу двом студентам у червоних кашкетах - і обом на сьогодні, на четверту: одному - біля міського валу, а другому - біля міських воріт, і тепер обидва ждуть її не діждуться, а вона й іти не збирається.

- Ну й ну, Паульхен, - усміхнувся Фріц, - то ти буваєш такою жорстокою?

- Ах, дядьку Фріце, все зовсім не так погано! Ці двоє - справжні телепні. Перший - патентований стиляга і франт, а другий уважає себе нездоланим Дон Жуаном. Так що холодний душ їм не завадить.

Вони гомоніли про те й про се аж до самого вечора. Раптом у двері постукали. Листоноша приніс згорток від Ернста.

- Розгортай, дядьку Фріце!

Там лежало шість пісень на слова Фріца, які Ернст поклав на ноти, і лист.

- Прочитай уголос! - зажадала Паульхен.

- Добре. Читаю:

«Дорогий Фріце! Є люди, для яких дні народження не є чимось особливим, бо народитися на світ Божий - досить-таки сумнівне щастя. Ніколи не знаєш - чи проклинати свою долю, чи дякувати їй. Але у твоєму випадку ми безмежно їй вдячні. Тож тисну твою руку й бажаю всього найкращого. Сам знаєш, що я маю на увазі. Був би я зараз з вами, ми б відкоркували пляшку доброго золотистого вина й побалакали б про майбутнє... Заняття - чудові, театр - першокласний. Сподіваюся відразу ж після закінчення отримати місце капельмейстера. Оце й усе. Може, ще щось не згадав? Ага, ще одне: існують люди, вічно незадоволені своїм життям. Кожна досягнута мета не дає їм спокою, а лиш служить плацдармом для нових бажань. Так і зі мною: моє життя - війна, моя погибель - спокій. І тільки так я почувуюся доволі непогано. І ставати іншим не маю жодного бажання. Стискаю свою червоногарячу волю в кулак і, наче полум'яний стовп, шугаю у простори неба... Напевно, ви всі зараз у затишку й теплі зібралися в мансарді мрій. Вітання всім, а тобі, Фріце, всього найкращого від Ернста».

- А тепер послухаймо нових пісень! - Усі поспішили до рояля, де заходилися награвати й виспівувати нові мелодії.

Посутеніло. Коли всі вже прощалися, Елізабет попросила дати їй ноти пісень.

Стемніло.

Фріц прибрав зі столу й простелив білу скатертину. Тоді запалив свічі у старовинних канделябрах, поставив їх перед прекрасним портретом і витягнув із шухляди всі листи коханої.

Сяйво свічок колихалося і тремтіло - здавалося, наче прегарні очі виблискують, а червоні уста всміхаються.

Фріц схилив голову й узявся читати. Крізь вікно віяв нічний вітер, та Фріц його не відчував. Він опинився у зовсім іншому світі - там знову лунали давно вже стихлі слова, до нього промовляв коханий голос, а в душу заглядала пара незабутніх очей. Із пожовклого паперу підіймався запаморочливий запах його юності. І в кожному слові, на кожній сторінці говорило кохання. Кохання, кохання... і тільки кохання. Із вкладених між аркушами пелюсток фіалок, троянд, незабудок та жовтофіолей знову, як і колись, точився солодкий аромат. Фріц перегортав лист за листом, і кожен дихав коханням. На одному світло-червоному вигорілому клаптику він прочитав: «Коханий, я - вже не я, я - подих вітру, квітка в краплинах роси, вечірня мрія. Мої голуби тепер іще більше мені довіряють, наче здогадуються про ці зміни. Вони сідають мені на плечі і скльовують крихти з моїх вуст. Коханий, я блукаю, наче уві сні... О, ні! Моє життя - це ти, без тебе - все лиш сон... Коханий, я - вже не я. І я ридаю від щастя, бо я - це ти...»

Із Фріцових грудей вирвався стогін:

- Лу... насолодо моя, блаженство моє, де ти?

Йому було несила далі читати, він згорбився в кріслі перед дорогим портретом.

Здавалося, наче в прекрасних очах затаїлася іскра життя, а червоні уста всміхаються.

- Я такий самотній, і мені так тяжко на душі... - приглушено мовив Фріц. - Вернися до мене... Усі мої думки - лише про тебе...

Бліде місячне сяйво злилося із палахкотінням свічок.

- Ти тут, ти вже прийшла, Лу... кохана моя... - прошепотів утомлений самотній чоловік. - Ходи, ходи сюди, візьми крісло й сядь біля каміна, поближче до вогню. Притисни до каміна свої ніжки - ось бачиш, вони вже зігрілися й порожевіли... Візьми ще й ковдру - надворі ніч, а у твоїх очах усе ще причаївся холод. А ось і чай, солодкий чай - такий, як ти любиш... Можна я потримаю твоє горня? Ось так... Пий, кохана. Глянь, уже й твої щічки почервоніли. Закутуйся якнайзручніше в кріслі й дай мені руку... Я ж сяду навпочіпки біля твоїх ніг. Тепер можна й погомоніти...

...Я завжди знав, що ти вернешся. Глянь, тут усе так, як і колись, як у той день, коли ти побувала тут востаннє. Ледь жевріє вогонь, співає пісню вітер, і сутінки снують думки.

...Самотньо тут без тебе. А знаєш, коли мені було найтяжче? Коли я, втомлений бурхливим довгим днем, після боротьби, перемоги чи поразки, бачив, як землю сповиває тихий ніжний вечір, - тоді в моєму серці озивався якийсь голос, ні, не голос, а жалібний плач дитини, змученої дитини: «Я так утомився, кохана, прийди, благослови мене, щоб я міг заснути». І було так важко, Лу, змусити цей жалісливий голос замовкнути... Я перепробував усе: і бушував, і пиячив, і виспівував пісень.

Але завжди, коли шаленство затихало чи спинялось, у мою душу вперто проникав той самий тихий голос: «Утомився я, кохана, прийди, благослови мене...» Я бив кулаками по столі й на всю горлянку верещав: «Вина, якнайміцнішого вина! І забути, все забути!» Ревіла музика, брязкали келихи, виблискували обличчя, сміялись очі. А розпач роз'їдав моє серце, бо весь той галас і шум не в змозі був заглушити той тихий голос, той утомлений голос у моїй душі. Я знову й знову чув ті самі слова: «Я так утомився... Так хочу вже лягти...» Тоді я усамітвився і з головою поринув у сивочолу мудрість та філософію... Зазеленіла весна, розпустилися бруньки, зашуміли ріки, засвітило ясне сонечко – я не бачив нічого... Та все одно, коли на землю тихо опускалися сутінки й оживали мертві букви, коли я втуплювався в книгу й нічого не бачив і коли мене поступово огортала непроглядна темрява, – з далекої далі до мене долинав тихий жалісливий голос: «Я так утомився, кохана, прийди, благослови мене, щоб я міг заснути». Тоді я відкидав старі обтріпані книжки й вибігав на вулицю – під купол неба і крони дерев.

...День за днем, тиждень за тижнем я виконував свою роботу. Дивився на світ так само, як і раніше, майже умиротворено. Лиш коли на землю опускались сутінки, мене охоплював неспокій і я ще деколи чув той тихий голос.

...Може, тобі ще чаю принести, кохана, люба моя? Ходімо, глянемо, як жевріє вогонь, – і так само, як колись, віддамося нашим мріям.

...Ти тільки глянь на це темне смерекове поліно. Невеличкі синяві язички ковзають по ньому. І зненацька – жовтий спалах. А тоді червоний племінь обережно огортає його в прекрасні білі шати, й важкому – дарує крила, темному – світлі тони й урешті оточує його сяйвом слави, так само як ти – мене.

...Із чистих світлих вод повільно постає золочений будинок. Уже гордо височать контрфорси, між ними срібляться сутінки. Зелені поля, темний ліс, блакитне шатро неба, що десь аж там, далеко, спочиває на синіх шпильях гір. Прекрасні обриси березового гаю. Місцевість плавно підіймається увись, утворюючи круглий і широкий купол. Троянди, троянди, ціле море троянд! Блакитні тіні на мармурі, залитому сліпучим сонцем. А за садом – озеро, що аж пломеніє у променях...

...Попливімо, Лу, в його прохолодні сині води...

...Над нами – біле вітрило човна, під нами – немислима глибина. Ми летимо над білими баранцями хвиль. І бачимо тепер лиш море, небесну синь і сяйво сонця! Десь далеко вириває темна смуга – наш сонячний острів. Там ми лежимо на білому піску й розчиняємось в обіймах сонця і хвиль. Ніжний літній вітер видуває всі наші думки й очищує душі. Яке блаженство! Лежати на піску й зливатись воедино із Господом і природою! Навколо нас кружляють метелики.

Лу, кохана, глянь на метеликів...

Зараз літо й полудневе сонце світить угорі.

Лу...

Тиша.

Із моря повіває вже прохолодніший вітер. Гойдаючись на хвилях, ми линемо назустріч батьківщині. Нашій батьківщині, Лу! Ми, хоч і без роду й племені, та нарешті віднайшли свою вітчизну.

Дивовижні мережива виплітає фея сутінок на зелених полях. Я міцно тебе обіймаю. Задумливо й повільно ми простуємо до нашого будинку. Навіть дуже повільно, крок за кроком, щоб сповна відчути блаженство цієї самотності, розділеної на двох.

На порозі ми зупиняємося.

Я дивлюсь на тебе...

Схиляю голову, падаю навколішки й промовляю: «Я так утомився, кохана, прийди, благослови мене, щоб я міг заснути...»

Ти теж схиляєшся до мене, мов свята, й цілуєш чоло моє та очі.

Благодать...

Чорне покривало ночі повільно опускається на нашу рідну землю. У темряві ледь жевріє вогонь і кидає лагідні відблиски на стіни.

Ми знову сидимо перед каміном, Лу...

Наша мрія розтанула, мов дим...

Випий чаю, Лу, забудь ту мрію й дай мені руку.

За вікном співає пісню вітер...

Я візьму лютню, а ти заспіваєш. Пісню, яку ти вже колись мені співала.

Тоді я знову схилюся перед тобою і скажу: «Я так утомився, кохана, прийди, благослови мене, прочитай мені молитву перед сном, щоб я міг заснути...»

Чому ж ти не співаєш?... Лу, кохана моя...

- Ах, це був лиш сон... - зітхнув самотній чоловік, гірко всміхнувшись. З минулого у мене zostалися тільки пожовклі листи й кілька зів'ялих пелюсток - вицвілі знаки кохання...

Він сів за стіл і написав:

У сяйві місяця спинилась лань моя. О, чом забрала щастя моє земля сира? Верни мені її, мій місяцю, вона не твоя, Верни мені лань мою, без неї життя нема. Верни мені мою сердечну мрію, З риданням вирвану з грудей. Сховай від мене погляду зажуру, Блідий мій місяцю, не опускай плечей. Вона померла, але й з того світу Трима в своїх руках Усесвіт мій. Верни мені її - прекрасну лань мою! Верни мені її, о земле й світе тихий!

Тоді він пішов в ательє і натиснув одну з клавіш рояля. Чистий, мелодійний звук поплив кімнатою. Фріц вслухався в нього, аж поки той зовсім не стих.

- Таке ж і людське життя, - пробурмотів він. - Звук у темряві ночі... що швидко розсіюється, наче легкий туман... А тоді безслідно зникає в небутті... І знову ніч... Я вже прагну одійти до спокою... Лу, коли ж ти забереш мене додому?

Він уже пішов до дверей, але зненацька обернувся і з якоюсь неземною, загадковою усмішкою на вустах промовив до яскравого повного місяця:

- І все ж таки... весь світ... і все життя... Саме тому... будьте такі прекрасні...

Знову розпочався новий оперний сезон. Причепурені люди радісно прямували до головного входу, туди ж із пирханням під'їжджали автомобілі і швидко підлітали елегантні екіпажі. «Кармен», як завжди, користувалась успіхом у публіки. Серед натовпу простував і Ернст зі своїм другом Ойґеном Гільмером.

- Сьогодні виступатиме наша нова Кармен, - сказав Ойґен, - мене вже розбирає нетерплячка її побачити. Кажуть, вона така краля, що хоч з лица воду пий.

- Мене цікавить тільки оркестр, - відрубав Ернст.

Один лиш погляд на партер здатен був розбурхати чуття й розпалити пристрасть - довгі вечірні сукні з глибокими декольте ледь прикривали сліпучо-білі плечі, шурхотів шовк, шелестіли нижні спідниці й волани, виблискували дорогі хутра.

Зал був ущерть набитий. Почалася увертюра, піднялася завіса. Вічно юна опера Бізе виливала на публіку потоки пристрасті. Врешті з'явилася Кармен. Ернст був зачарований. Що це була за Кармен! Справжнє втілення палкої пристрасті! Її очі горіли полум'ям, на плечі спадало чорне, мов ніч, волосся! Ось вона бавиться цигаркою, перекочуючи її з одного кутика вуст в інший, і тихо та звабливо наспівує:

Любов циганська меж не знає, Про право і закон ніколи не питає. Мене не любиш ти - я в полум'ї згораю, Остерігайся - я ж тебе кохаю!

Буря оплесків ніяк не стихала. Кармен знову і знову виходила на сцену. Як сказав Ойґен, вона викликала справжній фурор.

Після спектаклю друзі пішли в невеличкий затишний ресторанчик, щоб там за келихом вина обмінятися враженнями. Вони розпивали пляшку бургундського й говорили про оперу, а передусім - про саму Кармен. Ойґен захоплювався її вродою, Ернст вихваляв її спів:

- У неї напрочуд сильний дзвінкий голос. Хай мене грім поб'є, але такого форте я ще не чув!

Поволі ресторанчик оживав. Надходили останні театрали. Раптом Ойґен стрепенувся:

- Це вона, - прошепотів він. - Вона справді прямує сюди.

До залу зайшла елегантна дама в супроводі кількох кавалерів. Єдиний вільний столик стояв якраз поруч із тим, де сиділи Ернст і Ойґен. І вона дійсно там сіла. Ернст уважно на неї глянув. Вона здалася йому знайомою. Але він ніяк не міг згадати, де її бачив. Раптом, коли вона відповіла на вітання якогось пана, його осяяв спогад. Одного разу він уже бачив цей гордий поклін голови - на прогулянці з Фріцом. То була Фріцова знайома. Він нишком спостерігав за нею. Вона була втіленням вроди. Густе темне волосся, тонке аристократичне обличчя з великими чорними очима. Вона недбало віддавала накази своїм кавалерам - представникам місцевого бомонду.

Дама обвела зором ресторанчик. Коли вона побачила Ернста, її погляд на мить зупинився, наче вона намагалася його пригадати. Ернст спаленів і повільно опустив додолу очі. З-під шовкової нижньої спідниці виглядали вузька щиколотка й маленька ніжка, взута в елегантний лакований черевичок. Вона простежила за його поглядом і усміхнулася якоюсь особливою, всезнаючою усмішкою. Ця усмішка розсердила Ернста, йому здалося, що він поводився по-дитячому й виставив себе на посміховисько. Він швидко осушив келих і з награною жвавістю заговорив з Ойґеном. То був добродушний і легковажний хлопець. Він одразу ж узявся розповідати про свою останню пасію.

- Ми з нею живемо в одному будинку: вона внизу, я поверхом вище. Я - музикант, вона ж у музиці дилетантка, грає тільки прості сонатини й «Усе оновлює місяць травень» - та й то з помилками. До того ж грала вона здебільшого ввечері, коли я почувався втомленим чи хотів працювати. Ще й виявилась дуже добросовісною ученицею благородного мистецтва, тому щодня вправлялася одну-дві години, безперервно повторюючи ті самі такти: один-два-три-чотири і знову один-два... - та ти й сам знаєш. У перші дні мене аж розпирало від злості, особливо коли я уявляв собі ту стару квочку. Час від часу я молотив шваброю по підлозі, вимагаючи тиші та спокою. Тоді вона грала ще голосніше. А я стукав ще лютіше. Врешті-решт одного вечора, коли вона знову стала грати, я так розгнівався, що аж гримнув об підлогу столом - лиш би змусити її затихнути, - а потім, уже просто оскаженівши, кинувся сходами вниз, щоб поскаржитися домовласнику. І кого ж я зустрічаю на першому поверсі? Мою супротивницю, що теж поспішає до господаря будинку! Я думав побачити стару гуску, а натрапив на привабливу дівчину з кучерявим волоссям, а вона сподівалась зустріти буркотливого старого подагрика, а наштовхнулася на молодого засмаглого хлопця. Що було далі, можеш і сам здогадатися - ми відсвяткували примирення.

- А що з грою на піаніно? - запитав Ернст.

- Ми граємо в чотири руки, - розсміявся Ойґен.

Тим часом за іншим столиком теж зав'язалася жвава бесіда, проте дама в ній майже не брала участі.

Коли в розмові з Ойґеном запала коротка пауза, Ернст почув розмову за сусіднім столиком. Кавалери розсипалися в лестощах та компліментах. Ернст звів сіро-голубий погляд на даму й холодно та твердо глянув у її чорні очі. Тоді обвів швидким зором кавалерів та іронічно посміхнувся кутиками вуст.

Вона зачарувала його.

Помалу його очі знову опустилися додолу й мимоволі затрималися на тонкій щиколотці.

Вона простежила за його поглядом й одним майже непомітним рухом трохи підняла поділ вечірньої сукні - так, щоб він зміг побачити шовкові панчохи та низ струнких литок. Кров стукнула йому в голову, коли вона знову всміхнулася своєю особливою усмішкою.

Через деякий час вона підвелася. Ернст пожирав її очима, а вона, обернувшись, кинула на нього швидкий загадковий погляд. І відразу ж у супроводі своїх кавалерів гордо вийшла на вулицю.

В Ернстових жилах закипіла кров. Опера «Кармен» і так змусила його серце прискорено битися, а близькість вродливої жінки, що так сильно збурила його почуття в ролі Кармен, геть його доконала. Він неухважно слухав Ойґенову балаканину, а незабаром і зовсім пішов додому. Але вдома його ніяк не брав сон. Перед його зором стояли розмиті вогні сцени, а чарівливий голос наспівував: «Остерігайся - я ж тебе кохаю!» Він намагався думати про Елізабет. Але йому здалося, що її чистий образ вкрився в його душі темними плямами. У повному душевному сум'ятті він знову одягнувся і вибіг у темну ніч. Усі його фантазії ще не набули конкретних обрисів. Він приписував їх своїй гарячій крові, своїй молодості, збудливій музиці... Та все одно за всіма цими відмовками та відмазками таївся один-єдиний образ - небезпечний і принадний образ цієї жінки.

Усі наступні дні Ернст щовечора ходив в оперу. Після спектаклю щоразу прямував у той самий невеличкий ресторанчик. Але на Ланну Райнер більше не натрапив. За тиждень те гарячкове збудження спало - він знову дивився на світ тверезими очима й підсміювався з себе самого. Із запалом знову взявся за навчання, яке останнім часом трохи занедбав. Він багато гуляв, обминаючи будівлю опери

десятою дорогою. На безлюдних лісових стежинах ніжно шелестіли крони дерев – саме вони подарували йому прекрасний мотив, який він потім обробив у стилі спокійних серенад Гайдна й назвав свій квартет «Елізабет». Того вечора, коли він завершив над ним роботу, його охопив зовсім незвичний, спокійний і радісний настрій. Він спакував ноти, а разом і дуже теплий, сердечний лист до Елізабет. Тоді зручно відкинувся на спинку крісла й умиростворено глянув на сині вечірні сутінки. Це почуття умироствореності було для нього таким новим, що він не міг спокійно ним насолоджуватися, тому з прискіпливою допитливістю став дошукуватися його причин і роздумувати. У душі відразу ж зародилися злі духи й демони, спокій випарувався, немов дим, а він знову боровся сам із собою. «Якби ж можна було б хоч раз у житті бути чесним перед собою, – думав він. – Наше життя – ілюзія й обман... Проте все одно в нього віриш...»

Він вступився поглядом на адресу. Панні Елізабет Гайндорф...

- Міньйона, – замріяно прошепотів він... І почуття спокою відразу ж повернулося. – Отже, це ти... – промовив він зворушено й поцілував її ім'я. – Ти, моя міньйона... – Він уявив собі кохану постать: ось вона у білій сукні стоїть біля рояля – тонкі риси обличчя, золотаве волосся й глибокі темно-сині очі. – Душа моя, – тихо вирвалось у нього. – Ти – моя душа...

І він занурився у думки про Елізабет, аж поки добра матінка-ніч ніжним дотиком рук не заплющила його очі...

Усі наступні дні заповнила важка напружена праця. Вряди-годи забігав Ойген і розповідав про свої пригоди. Він по самі вуха закохався у Ланну Райнер і тепер міг годинами про неї розказувати.

- Уяви собі, – сказав Ойген, – вона нещодавно відшила одного графа. Висловлюючи свій захват і поклоніння, добродій спершу надсилав їй численні кошики квітів, а тоді наважився шанобливо запросити її на вечерю. Розсміявшись, вона погодилася, але за умови, що з ними піде ще й пані Мюллер, бідна статистка з їхнього театру. Граф придумував тисячі відмовок, але вона наполягала. Врешті-решт він поступився: пані Мюллер змогла досхочу наїстися, а граф спересердя пішов додому.

Вислухавши розповідь Ойгена, Ернст розреготався. Але то був якийсь дивний уривчастий сміх. Він і сам був неабияким гордієм, тому його гордості імпонувала поведінка Ланни Райнер.

Одного вечора Ойген прийшов із доброю звісткою – він дізнався, куди часто їздить співачка. А вчашала вона до одного невеличкого селища, відомого місця пікніків та вилазок.

- Завтра ми також туди поїдемо, – вирішив Ойген.

Ернст став відмовлятися.

- І слухати не хочу, – відрубав Ойген. – Завтра по тебе заїду.

Уночі Ернст ніяк не міг заснути. У голові дзижчав тихий голос: «Поїдь... поїдь туди», але дибки ставала його гордість. Він вирішив не їхати й одразу ж заснув.

Наступного ранку він якнайретельніше одягнувся.

- Нічого особливого, – сказав він собі, насвистуючи якусь мелодію.

Прийшов Ойген, і вони разом поїхали за місто. Вони так довго кружляли сільськими вуличками, що Ланна Райнер зовсім вилетіла Ернстові з голови. Зовсім виснажені та втомлені, вони прибули в невеличкий замський будиночок, посідали на прекрасній терасі й замилювались розкішним краєвидом. Передвечірнє сонце розливало потоки золотого саява на блакитні вершини гір та зелене мереживо лісів. Крони дерев мінилися золотисто-червоними барвами, наче попереджали:

незабаром осінь! Небо вже було по-осінньому прозоре та ясне, повітря – тепле та чисте. Для приваблення гостей та на честь свята господар будиночка найняв двох музикантів. Та вони так мордували скрипку й піаніно, щоб вичавити з них хоч якісь зворушливі мелодії, що Ернст аж заткнув вуха.

Із сусіднього залу виносили столи – напевно, там збиралися влаштувати танці. Гості з міста мали прекрасний настрій. Ернста завжди дивувала атмосфера легкості й товариськості, що тут панувала, особливо на противагу північній Німеччині. Там, якщо в кав'ярні було небагато гостей, майже кожен сидів сам, за окремим столиком, а тут, коли він сидів сам-один, до нього вже не раз підходили зовсім незнайомі люди й привітно пропонували: «Ви сидите тут зовсім самі. Чи не хотіли б ви приєднатися до нашого товариства? Ми знайдемо, про що поговорити». А за чужим столиком тебе відразу, без жодного примусу, втягували в розмову.

Незабаром тераса заповнилася містянами. У повітрі літали веселі жарти й анекдоти.

– Глянь, ось вона, – прошепотів Ойген.

Ланна Райнер сіла в кутку тераси. Ернст глянув у її бік і мимоволі спаленів. Вона не могла його бачити, бо сиділа не навпроти, а в профіль до нього. Музиканти якраз дотерликали черговий вальдтейфельський вальс, коли до них підійшов один літній пан. Він щось їм сказав, а вони, стеновши плечима, порилися у господаревій пачці нот і заграли. То була увертюра до «Кармен». Але, взявши кілька тактів, вони заплуталися й збилися.

Уже з першими звуками цього музичного варварства Ернст зірвався на рівні ноги й кинувся до піаніно. Відштовхнувши піаніста, він заграв сам. То був цілком пристойний інструмент і навіть добре налаштований.

Усі нагострили вуха. Підвела голову і співачка, що досі спокійно дивилася поперед себе.

Виконавши увертюру, Ернст заграв варіації на тему «Кармен», а тоді крізь фігурацію акордів поволі стала пробиватися мелодія «Хабанери». Потому пасажі приглушили її, дедалі гучнішало й гучнішало могутнє кресендо, аж раптом знову зовсім тихо зазвучала «Хабанера»: «Любов циганська меж не знає...»

Граючи, Ернст відчув на собі чийсь погляд і, наче під дією потужного магніту, зазирнув просто в очі Ланни Райнер. Та сама тонка й загадкова усмішка заграла на її вустах.

Ернст зненацька обірвав гру, гордо звів голову й, не глянувши на співачку, швидко попрямував до свого місця. Він злився сам на себе й на цю її дивну, бентежну усмішку. «Не хочу», – вперто повторював він собі. А Ланна Райнер, зауваживши цю хлоп'ячу затятість, усміхнулася ще ширше.

До Ернста підійшов літній чоловік, відрекомендувався й потиснув йому руку. То був директор Мюнхенської консерваторії. Він розповів, що тут проїздом і не може натішитися зі свого раптового щастя – несподівано почути мелодію «Кармен». На його думку, в цьому трохи винна й виконавиця партії Кармен, яку він колись чув і з якою знайомий особисто.

Тим часом один добропорядний, солідний саксонець замовив музикантам повільний вальс і сам же й відкрив його зі своєю опасистою половинкою. Ця пара викликала серед молоді шквал веселощів. А за кілька секунд усі вже кружляли по залу в танці. Ернст і Ойген теж туди пішли й стали розглядати обличчя танцюристів. Директор консерваторії попростував до Ланни Райнер. Танцювальні ритми впливали на всіх присутніх.

– Ернсте, нам теж доведеться потанцювати.

– Знаю, якраз видивляюся за дівчатами. Думаю, варто запросити он ту красунечку

з білявим чубом та цю лілею в білих шовках...

Раптом Ернст відчув, що хтось торкнувся його руки. Поруч стояв мюнхенський директор.

- Дозвольте ще раз вас потурбувати. Панна Райнер погодилася станцювати зі мною бостон. Якщо ваша ласка, зіграйте ще раз. Буду безмежно вдячним.

Спершу Ернст з упертості хотів відмовити. А тоді все ж таки пішов до піаніно. Ойген устиг йому прошепотіти:

- Дивися, який коник я зараз викину!

Ернст ударив по клавішах. В обіймах мюнхенського директора Ланна Райнер пливла залом. Плавний бостон підкреслював усі вигини її прекрасної фігури. Відразу ж за ними вальсував Ойген із супутницею співачки. Він весело підморгнув Ернстові: його «коник» вдався. Через деякий час співачка перервала танець і, минаючи Ернста, легко кивнула йому гордою головою.

Наступної миті перестав грати й Ернст. Він ще якраз почув слова мюнхенського директора:

- Я й не мріяв, що на старості літ ще зможу з вами потанцювати.

Незабаром вернувся й Ойген. Розповідаючи, він аж світився від щастя:

- Вона теж з опери. Ми справжні щасливці!

Ернст усміхнувся собі під ніс. А коли музиканти знову заграли вальс, він раптом розсміявся і, гордо звівши голову, заявив:

- Треба правильно обирати, Ойгене! - І, підійшовши до Ланни Райнер, схилювся перед нею в поклони.

Вона ошелешено глянула йому в вічі, а тоді взяла його попід лікоть. Ернст і сам не повірив у свій успіх. У ньому відразу ж заговорила гордість, і, розпроставши плечі, він закрокував поруч із нею до залу.

Танцюючи, вона дивилася йому в обличчя. Її великі темні очі сильно вирізнялися на тлі тонких рис обличчя. Вона не спускала з нього погляду. Ернста п'янила близькість прекрасної жінки, огорнутої шлейфом своєрідних терпких парфумів. Час до часу він відчував під руками шурхіт її шовкових спідниць. У такі моменти його обдавало морозом. Вони не зронили жодного слова. А навколо чудового вигину вуст співачки знову причаїлася та сама дивна усмішка, яка так бентежила Ернста. Він рішуче зціпив зуби і глянув їй просто у вічі. При цьому мимоволі стиснув іще й її руку. А вона кинула на нього загадковий, ледь задумливий погляд. З дивним сум'яттям почуттів він провів її до столика. А там зненацька схилювся перед нею в глибокому поклони й поцілував їй обидві руки.

Ойген чекав на нього, аж згораючи від нетерплячки:

- Ох і щасливець же ти! Розповідай! Що вона сказала? Яка вона? Та розкажуй уже нарешті!

- Ходімо звідси, - замислено й неуважно відповів Ернст. Йому здавалося, що він усе ще відчуває під руками шурхіт її шовкових спідниць...

Уночі Ернст ніяк не міг заснути. Перед ним знову та знову з'являлися ці дивні, звабливі зорі-очі. Він кусав кінчики подушки й перевертав її на різні боки. Кричав: «Не хочу!», насилу волочив ноги до письменного столу й думав про Елізабет. Вирішував: «Напишу їй листа!» - й витягав із шухляди папір. Писав: «Міньйона» - і відразу ж роздирав листа на дрібні клаптики. Шукав портрет Елізабет і довго розглядав його. Здавалося, від нього віє спокоєм. Але тоді він знову бачив ту загадкову усмішку - суміш гріха, туги й бажання пристрасті, - і всі його думки

затмарювалися, перед очима поставала червона хвиля, вона захльостувала його й душила всі наміри. Він розчахнув усі вікна й виглянув на вулицю. Нічне повітря трохи охолодило його запалені очі.

У темряві пролягли широкі й важкі смуги глибоких тіней, у деяких вікнах іще світилося. Туга... яка ж безмежна туга! Ернст простягнув руки до далекого обр'ю, і з його уст зірвався стогін:

- Спокою... Спокою... Коли ж ти прийдеш?...

Але відразу ж розсміявся над самим собою: «І хто ж це в двадцять три роки прагне спокою? Спокій – це суцільний обман, жалюгідні балачки для кволих недокрівних юнаків з окулярами на носі, пустопорожні фрази для безсилих домосідів. Мені ж потрібна буря! Буря! Дайте мені бурю! Ноче, бушуй, лютуй, наповни мої груди бурею, ураганом, ревом хвиль, але вирви з мене цей стукіт, цей грюкіт молота, це виснажливе риття, це довбання у глибинах мого серця! Дай мені холод і лід! О зорі, рубінові очі Бога, пришліть мені позолочені посудини з охолодженим світлом! Самотні вогні горять у долині... мерехтять... гаснуть... Усе має свою мету... Невже ж тільки я безцільно блукаю посеред бурі? Природо, дай мені світло й ціль – і я заспокоюся...»

- Ти! – крикнув він у зоряну ніч так голосно, що до нього відразу ж повернулося його глузливе відлуння: - Ти!

Вірші полилися з його тремтливий пальців, і він швидко написав їх уперек нотного стану:

Незаслана постіль, розкидані речі, І крик у душі: чом самотній я так? Жінки, сотні книг, той дурман порожнечі, Усе я зазнав – та ніщо не моє, я в душі одинак. Беззвучно сягає зірок той холодний мій погляд, Шукаю я Бога і свій супокій, Зневірено кличу тебе, о, почуй же: «Я поряд!» Та чую лиш глум твій різкий.

«Що зі мною? Мою душу спопеляє виснажливий вогонь. О світочі Божі! Крик і тиша... Самотньо хилитаються тяжкі морські води... Рокіт хвиль... Плин тихих течій... Глибочінь... неосяжна глибочінь...»

Благодатна пора.

Ернст хапав у долоні повітря. До нього підступали хвилі! Невиразні постаті в сутінковому тумані. Потіки блакитного світла. Вогненні лінії розрізали небо. Лунали низькі акорди. Гучно баламкали дзвони. А його мозок аж розпирало від нот – він схопив олівець, нотний стан і став писати, писати, сам не відаючи, що саме... Навколо нього все дзвеніло й вібрало – а він усе писав і писав... Його оголене тіло світилося у нічній темряві... Багряні шати розвівалися, корони виблискували... А він усе писав і писав...

А за всім цим шалом виднівся далекий і чудовий образ – на прекрасних червоних устах грала дивна, загадкова усмішка, зіткана з гріха, туги й бажання пристрасті.

Усе написане вночі Ернст вручив своєму професору – викладачеві музики. Своє творіння він назвав «Фантазією в сріблясто-червоних тонах». Професор перебіг очима ноти й міцно потиснув йому руку:

- Залиште мені копію – я знайду вам видавця.

Ернст радісно вертався додому, із вдячністю думаючи про Ланну Райнер, яка хоч і не безпосередньо, та надихнула його на цей твір. Ойген щодня розповідав про неї щось новеньке, найчастіше – про її примхи. Він палко заздрич Ернстові через той танець зі співачкою і безперестанно називав дурнем, бо той не скористався такою нагодою.

Урешті-решт Ернст і сам майже повірив, що впоров дурницю.

Одного ранку Ойген прибіг розказати, що Ланна Райнер відхилила пропозицію руки й серця одного багатющого банкіра й навіть обґрунтувала свою відмову – він їй, бачте, не підходить, бо в нього грошей кури не клюють.

Ернст по-справжньому розвеселився. У прекрасному настрої зав'язав навколо шиї хустку волошкового кольору й заявив:

- Піду трохи в парк, прогуляюся на природі. Полежу на траві, віддамся мріям і навіть не зважатиму на сторожів закону, що, натрапивши на мене, змусять заплатити штраф за порушення порядку. Підеш зі мною?

- О Господи, Ернсте, що на тебе найшло! Ліпше ходімо в кафе! Там зараз такі красуні, що й очей не відведеш!

- Жахлива ідея! Зате подумай, як прекрасно лежати на зеленій травичці й дивитися, як небом пливуть хмарки.

- Нудота. То йдеш чи ні?

- Нічого не можу з собою вдіяти.

- Ну, тоді до зустрічі! Побачимося ввечері в опері.

Ернст повільно поплентався до парку. Знайшов затишну місцинку, подалі від людських очей, влігся на траву й віддався мріям.

Цікаво, а що зараз роблять усі інші, в далекому Оснабрюку? Чи у Фріца знову з'явилися нові друзі? А Елізабет? Міньюна... Його міньюна... Фрід і Паульхен... Як же вони далеко... Вдома...

Повіки мимоволі склепилися.

Над ним, у гіллі дерева, защебетав зяблик. Ернст стрепенувся. Це ж треба – він справді заснув. І як це було чудово! Але що це? Ява чи ще сон? Чи часом не вона йде сюди? Так, вона – Ланна Райнер. Сама.

Він підвівся і вернувся на алею. Співачка вже його побачила. Ернст збентежився – ситуація була доволі незвична. Він не знав, що робити, і залюбки б обернувся і пішов додому. Але здавалося, якась невидима рука тягне його вперед. Він вирішив не опиратися цьому почуттю і закрокував далі. Аж ось він зустрівся з нею поглядом – Ланна Райнер лагідно дивилася на нього й усміхалася! Справді усміхалася! Кров ударила в його серце, він швидко ступив до неї кілька останніх кроків, мовчки взяв її руку й поцілував. Коли Ернст, залившись рум'янцем, звів на неї очі, вона тепло глянула на нього й мелодійним грудним голосом, яким він так часто захоплювався в театрі, запитала:

- Мріяли?...

- Так. Про молодість і прощання з літом.

- Аж так серйозно? Про прощання?

- Прощання теж буває прекрасним.

- Але болючим...

- Деколи й біль прекрасний.

Вона задумливо глянула на нього.

- Мені здається, наче вашими вустами говорить дехто інший.

Ернст відрекомендувався.

- Отже, пане Вінтер, ви любите страждання?

- О ні! Я люблю щастя! Світле, прекрасне щастя! І я його зазнаю!

- Гарно сказано. - Вона пильно глянула йому у вічі. - Нарешті чую слова, які відрізняються від декадентського скиглення сучасної молоді. У мене таке враження, що я звідкись вас знаю.

- Одного разу я з вами танцював.

- Ні, я вас бачила ще раніше...

Ернст усміхнувся:

- Може, з Оснабрюка?

Вона метнула на нього погляд:

- Оснабрюка?...

- Я бачив вас там, коли мій друг привітався з вами.

Вона запитально на нього глянула.

- Фріц Шрамм.

- Тепер я згадала, - заквапилася співачка, - ваш портрет висів у його ательє. Отже, ви - його друг. Він про вас охоче й багато розказував. Ваш друг - по-справжньому шляхетна людина. Напевно, ви його дуже любите?

- Я ладен віддати за нього життя.

Вона придивилася до його засмаглого обличчя, зауважила, як він посерйознішав. І повірила його словам... Її наче струмом вдарило від раптового потрясіння. Який же він іще молодий!

- А він?... - запитала вона.

- Він теж - за мене.

В Ернста відпало бажання говорити. Та він змусив себе продовжити невимушену розмову:

- Я часто слухаю ваш спів в опері, милостива панно. Він просто чарівний.

Ланна всміхнулася:

- Досі ви тримали себе королем. Вам не варто сипати компліментами. Облиште це лисим добродіям у фраках. Фріц Шрамм ніколи мені не лестив. Тому я й любила бувати в нього. А ви студіюєте музику, правда? Що саме?

- Композиція, диригування оркестром і гра на фортепіано.

- Ага, отже, ви - майбутній капельмейстер?

- Ще не знаю. Якщо мені стукне в голову, стану каменярем чи пастухом. Загалом мені байдуже, ким я стану. Головне, щоб це давало мені хоч якесь задоволення.

- Хоч якесь?...

- Так. Бо цілком задоволеною людина бути не може.

- Ніколи?

- Ніколи! Якийсь голос завжди нашіптує: «Іди далі... далі».

- Але ж у кожного бувають вершини й апогеї.
- Я ще їх не зазнав. Якби ж тільки знати, де вони!
- Ви ще молодий...
- Я пройшов уже багато кіл. А задоволення так ніколи й не відчув.
- Можливо, розумового. Але ж хіба розум має роз'їдати абсолютно все?
- А в чому тоді сенс? У почуттях?
- Так, у почуттях. - Вона всміхнулася.
- Отже, найвищий прояв почуттів - це...
- Це...
- Кохання?
- Так.
- Кохання, - іронічно повторив Ернст. - Один мій друг визначає його як суміш самолюбства та ображеного або, навпаки, ульещеного марнославства.
- Про кохання і справді забагато просторікують, - гірко скрививши вуста, зауважила Ланна Райнер. - Та все ж таки гляньмо хоча б на цей день. Одна людина - здорова й життєрадісна - вигукне: «Який прекрасний день!» А інша - хвора й виснажена - зітхне: «Ще один день моїх страждань!» Але ж день-бо той самий. Усе залежить від того, як ми його сприймемо. І так повсякчас і повсюди. А що ваш друг сказав би про почуття?

Ернст спаленів.

- О, пробачте мені! Та фраза суперечить моїм переконанням. Власне кажучи, у мене дві думки. Одну я б назвав фривольністю моєї зовнішньої, поверхневої оболонки, а другу - плодом моєї справжньої, глибинної природи, так би мовити, моєї пранатури. А вона каже: «Кохання - сп'яніння й молитва! Світло й благодать! Чудо на блакитних вершинах! Золотий Грааль! Примирення зі всім світом!»

Ланна слухала його з усмішкою на вустах.

- Так ви мені подобається більше. Не треба наслідувати думки широких мас. Пересиченість - огидна. А тепер, якщо хочете, можете провести мене додому.
- Ще б пак! Ще й як хочу!

Ернст був у своїй стихії. Його несміливість мов рукою зняло. Цю жінку він уявляв собі зовсім по-іншому. А тепер вона балакала з ним, наче зі старим знайомим. І, ніби відгадавши плин його думок, сказала:

- Оскільки ви дружите з Фріцом Шраммом, я сприймаю вас як мого давнього знайомого. Він - один із небагатьох, кого я по-справжньому поважаю, ба навіть шаную. Розкажіть мені про нього.

Ернст почувався хлопчиськом. Він з приємністю крокував поруч із вродливою співачкою і, спостерігаючи, як багато людей з нею вітаються, відчував гордість. Він розповідав їй про Фріца, про його мансарду мрій, про квіти та свічі, про молодість і весну.

Вона слухала його з привітним виглядом.

- А що ви тут робите?

- Навчаюся і пишу музику.

- Що саме?

- О, нещодавно я саме написав шість пісень на слова Фріца Шрамма. Дуже хотілося б почути, як вони звучать. Але тутешні дами, наші студентки, співають так кепсько, що ліпше я від цієї ідеї відмовлюся.

- Мені розуміти ваші слова як завуальоване прохання?

- Це залежить від вашого бажання, милостива панно.

- Ай-я-яй! То кажете, пісні на слова Фріца Шрамма?

- Так... Але в мене їх набагато більше.

- Звучить досить-таки обнадійливо. Тоді приходьте до мене завтра на чай. Пополудні, о п'ятій. Буде ще кілька моїх знайомих.

Ернст глянув на неї, аж засяявши від щастя.

Вона з усмішкою простягла йому руку. Він низько над нею схилився і в глибокій задумі пішов додому.

- То ось яка вона - прекрасна Ланна Райнер, - пробурмотів він собі під ніс.

Ланна Райнер мешкала в елегантній квартирі - умебльованій із усією розкішшю та вишуканістю, притаманною шляхетним дамам. У вітальні, витриманій у золотаво-персикових тонах, покоївка безшумно сервірувала чай.

Ернст сидів навпроти Ланни Райнер. Вона була вбрана в шовкову матово-жовту сукню з широкими розкльощеними рукавами, що дуже їй личила, підкреслюючи темний колір волосся та очей.

- Я запросила вас трохи раніше за інших, щоб ще трохи з вами побалакати, - пояснила Ланна. - Ви принесли свої пісні?

Ернст простягнув їй ноти. Вона переглянула їх і запитала:

- Коли ми спробуємо разом їх виконати?

- Коли завгодно.

- Тоді домовмося на п'ятницю - по обіді, приблизно о п'ятій. Але заодно поспіваємо ще й інших пісень та уривків з опер. Добре?

- Залюбки! Тобто ви пропонуєте мені побути вашим акомпаніатором?

- Саме так! Наш концертмейстер просто жахливий. А з вами ми змогли б добре потренуватися. Але чи не забере це забагато часу від вашого навчання?

- Навпаки, я ще й багато чого навчуся.

- Отже, - з чарівною усмішкою на вустах вона подала йому руку, - будьмо добрими друзями в навчанні! І ще одна умова: будьмо чесними. І нещадно говорімо одне одному правду!

- Це вже камінь у мій город. Тут не відкрутишся. Але цього я теж навчуся. Хай буде так.

Покоївка принесла дві візитні картки.

- Просіть їх сюди.

Увійшло двоє чоловіків. Один, з моноклем, – високий, худий і рідковолосий, другий – ще молодий, але з глибокими зморшками навколо рота. Ланна відрекомендувала їх: граф Ніберг, лейтенант Гарм.

Добродії поцікавилися здоров'ям Ланни та зронили кілька улесливих фраз. Покоївка знову повідомила про нових гостей. Увійшли ще дві дами і двоє панів.

– Ну що? – протрубила опасистіша з двох. – Вони знову надокучають вам своїми лестощами?

– На жаль, – зітхнула Ланна.

– Те все – облуда. Але нічого, відтепер починається століття жінки.

– Прекрасно, – простогнав лейтенант.

– Тобто? Що прекрасно? Що ви маєте на увазі?

– Те, що ми поміняємося ролями. А отже, залишатися тепер доведеться вам.

– Не бійтеся! Просто жінка тепер вийде з-під опіки.

– Що це означає?

– Звільниться від чоловіка! – Її голос знову гримів, немов труба.

Енергійним рухом вона надягнула на ніс пенсне. А граф аж затрясся від реготу:

– Країна амазонок.

– Рабство жінки має припинитися.

– Але досі жінки жили-поживали й горя не знали...

– Дозвольте мені домовити, графе. Жінка й чоловік мають стати рівноправними.

– Але це неможливо, – вихопилося в Ернста. – Чоловік та жінка зовсім різні. Закони, що діють для трикутника, не підійдуть для кола.

– Ця різниця надумана. У чому ж вона, по-вашому, полягає?

– У своїх вчинках жінка керується почуттями, а чоловік – розумом, – відповів граф.

– Чоловік буває об'єктивним, а жінка – завжди суб'єктивна, – заявив лейтенант.

– Я також вважаю рівноправність жахливою, – підтримав їх директор консерваторії.

– Але кожному своє. Як на мене, політичні агітаторки – стихійне лихо. Моєму сердцю миліша добродушна хазяечка.

– Про що й мова! Ви знову прагнете зігнути нас у три погібелі під старим ярмом ополоника та кухні! – гнівно вигукнула повнотіла дама. – Ох і тирани!

– А ви, пане Вінтере, що скажете стосовно цього складного питання? – спитала Ланна, з усмішкою вислухавши всю суперечку.

– Кажуть одне, а думають інше. Жінка повинна залишатися жінкою.

– А ви, панно Шрант?

– Не знаю... Думаю, що чоловіки, попри всі їхні погані риси, все ж таки досить милі.

– Браво, браво! – заплескав лейтенант.

– А тепер, пані й панове, зійдемо зі стежки війни й поговоримо про більш мирні теми.

- Та ми не ворогуємо, - засміявся граф, - а просто жартували.

- Я вас прошу. Такі суперечки тільки освіжають.

- Отже, хай живуть дами!

Вони ще трохи потеревенили, а тоді Ланну попросили щось заспівати. Під акомпанемент Ернста.

- Як вам тут? - пошепки спитала вона, коли вони прямували до рояля.

- Пустопорожні балачки, - тихо відповів він.

Ланна кивнула й поставила ноти. Ернста мовби струмом пронизало - так солодко й манливо звучало в її вустах: «Любов циганська меж не знає...»

Додому Ернст ішов зовсім спокійний. «Друзі...» - думав він. А переступивши поріг, написав довгого листа Фріцові й Елізабет. І справді заспокоївся. «Друзі...» Та все одно уві сні перед ним знову виринула та усмішка... зіткана з гріха, туги й бажання пристрасті... І так вабила його... так манила...

Перші легкі тіні сутінок проникли крізь високі вікна ательє. Фріц відклав пензель і палітру й уважно глянув на свою роботу. Тоді пішов у мансарду мрій, закурив люльку й витягнув із шухляди останній лист Ернста, в якому той розповідав про зустріч із Ланною Райнер. Фріц замислився. Чи в Елізабет вистачить сили духу? Він знав, що колись Ернст знову до неї повернеться, але зараз у нього кипіла кров, а вчинками керував гарячий темперамент. Щоправда, він сам іще тут і міг би допомогти.

Однак... Фріц стурбовано розглядав у дзеркалі своє обличчя. Щоки знову помітно запали, шкіра страшенно зблідла. Останнім часом він часто відчував задишку, йому надокучали приступи сухого кашлю, а вночі кидало в холодний піт. Він уже не раз бажав собі смерті й не боявся її. Але тепер... тепер умирати не хотів. Ні! Ще б дожити до наступної весни! Не так заради себе, хоч п'янке чудо божественного пробудження природи щоразу і йому оновлювало душу, як заради дітей, як він їх називав. Вони ще потребували його. Відчуття радості та блаженства огорнуло його серце. Він недаремно живе на світі, він іще комусь потрібен.

Постукали в двері.

«Елізабет», – подумав він і крикнув:

- Прошу!

Увійшла молода дама в чорній шовковій сукні з глибоким вирізом, з-під якої виглядали просто-таки чарівні вузькі щиколотки та кокетливі маленькі ступні. Фріц спершу її не впізнав. Врешті у пам'яті виринув спогад – у день приїзду Ернста... зустріч у кав'ярні...

- Добрий вечір, панно Берген.

- Добрий вечір, – несміливо привіталась вона. – Ваш друг дав мені цю адресу...

- Так, я знаю. І дуже втішений, що ви прийшли. Сьогодні в мене вільний вечір, і я саме роздумував, як його провести. А тут – така приємна несподіванка! Прошу, сідайте – ось на це крісло.

- О, у вас тут так гарно!

- Ернст назвав мої покої мансардою мрій.

- І мав рацію. Ви завжди тут живете? Так?

Фріц мимоволі усміхнувся такому наївному запитанню.

- Так, якщо кудись не їду чи не йду.

- І ніколи не живете в готелі чи ще десь?

- Майже ніколи.

- І ви зовсім вільні, живете тільки для себе?

- Так.

- О, як же вам добре!

- Так добре може жити кожен.

Вона кокетливо похитала головою.

- Так, кожен чоловік... А ми, юні дівчата... – Вона взяла фінік із кошика з фруктами, який їй простягнув Фріц, і стала обгризати його маленькими білими й гострими,

мов у мишки, зубами.

- Дівчата теж можуть...

- Але ж не на самоті... - погойдуючи витонченою ніжкою, заперечила Трікс Берген і скоса зиркнула на нього з бісиками в очах.

- А чому б і ні?

- Бо їм потрібні чоловіки... - Вона дзвінко розсміялася.

- Але ж свобода не полягає в одній тільки фінансовій незалежності. Найголовніше - внутрішня свобода.

- Я теж не про це говорила. Я маю на увазі - щоб насолоджуватися життям, щоб бути щасливим.

- І це для вас те саме?

- Так.

- А що ви розумієте під поняттям «насолоджуватися життям»?

- Ну... Все робити разом.

- Якнайдовше і якнайчастіше?

- Так.

- Тоді я зовсім нещасливий...

- Ви?... - вихопилось у неї.

- Хоч і зовсім не почуваюся нещасним!

- Але ж не можна загнивати й деградувати!

- Це всього лиш порожні слова! Хто знає, про скількох людей, що, на вашу думку, насолоджуються життям, радше можна сказати, що вони загнивають і деградують, у той час як інші дійсно насолоджуються життям.

- У чому ж тоді полягає цінність життя?

- Життя безцінне. Йому немає ціни - і тут треба наголосити не на запереченні «немає», а на слові «ціна». Життя - це життя. Поки ми живі - ми не здатні його оцінити, бо ми всього лиш його частинки й паростки. Життя - це Бог. Ми повинні намагатися прожити його якомога відповідніше до нашої внутрішньої природи. А чи дійсно ми живемо, чи тільки жалюгідно існуємо - хто знає? Ніхто. Саме тому, що ми не здатні оцінити життя. Ернст каже: «Дерево живе, бо його завжди наповнює відчуття життя, а людину - тільки деколи». Інші стверджують: «Тільки людина живе по-справжньому». Але хто знає, де істина? Я ж думаю, що життя - це внутрішній процес, а не зовнішнє оформлення. Внутрішні цінності, які я здобуваю завдяки моему способу життя, мають для мене значення мірила. А якщо все робити разом, то багато внутрішніх цінностей не набудеш. Здобудеш витонченість, хитрість, якщо коротко: зовнішній бік життя. Звісно, це все теж має право на існування, але сама тільки зовнішня оболонка - порожня. Їй потрібне внутрішнє наповнення. Одна людина, милуючись невеличкою квіткою чи маленькою мушкою, може здобути набагато більше, ніж інша - об'їхавши весь Єгипет.

- Отже, на вашу думку, життя у тихому закутку - апогей щастя?

- Так, якщо хочете це так назвати! А ще існують такі владні натури, які, щоб пізнати себе, мусять пережити все - і бурі, й тишу. Адже в цьому весь сенс: пізнати себе! Ще з давніх віків долинає до нас: «Пізнай самого себе!» Для жінок це вже

майже норма, а для чоловіків – усе ще досить індивідуально. Для жінок дорога самопізнання полягає у відмові від свого Я – в переході від Я до Ти. А ззовні (звісно ж, якщо коханий не переживає глибоку внутрішню кризу) – у відданості чоловікові та бажанні продовжити себе в дитині.

- Для кожної?

- Майже кожної!

- А як щодо іншого? Виявляти себе й усе робити разом?

- Обман! Ілюзія й дурман! При вигляді того блиску вбогості, створеного продажним коханням, справжня жінка відчуває лиш огиду й співчуття. За шампанське і строкату мішуру вони віддають тіло – і не тільки тіло! Але й найбільшу цінність – своє щастя! Зрозумійте мене правильно. Я не піп і не святенник і щастя оцінюю не з позиції моралі чи букви закону. Я людина й на світ дивлюся саме крізь призму людини! Тому, на мою людську думку, щастя жінки – в коханні! Тому чи варто це високе й прекрасне почуття віддавати на поталу мерзенним падлюкам, продавати його старим розвалюхам і хтивим козлам? Пробачте мені мої лайливі слова. Але я щиро бажаю вам добра. Я добре, ба навіть дуже добре розумію, коли дівчина віддається з кохання. Це цілком нормальна річ і не заслуговує на осуд! Я ще навіть можу зрозуміти, коли дівчина віддається за шовкові панчохи та гроші... Зауважте: зрозуміти! Бо схвалити я цього не в змозі! Бо там, де кохання перетворюється на об'єкт купівлі-продажу, толерантність для мене закінчується. Тим бідолахам можна лиш поспівчувати. Бо одного дня – раніше чи пізніше – полуда спаде з їхніх очей. І повірте мені хоча б в одному: нема нічого жахливішого, ніж самому собі зізнатися: «Я змарнувала своє життя!»

Фріц говорив із запалом. Трікс Берген побіліла, мов полотно.

- А якщо жінка помилилася через свою легковажність і пішла дорогою продажного... – Вона обірвала себе на півслові.

- Тоді та жінка погубила своє життя. І єдиний для неї вихід – ніколи не прозрівати... ніколи...

Трікс важко дихала.

- А якщо... якщо вона все-таки... прозріє?

Фріц втупився у стіну.

- Це жахливо... Розпоч...

Трікс зірвалася на рівні ноги, несамовито закричала:

- І смерть! Смерть! У воду! – І вже майже кинулася до дверей.

- Стій! – вигукнув Фріц і мертвою хваткою схопив її за зап'ястя. – Стій!

Дівчина повалилася, наче сніп, і забилася в нестримних риданнях:

- Облиште мене... Усе даремно... Усе... Зовсім усе...

- Ні, – твердо заперечив Фріц, а його очі блиснули. – Ще всього можна домогтися! Ще нічого не втрачено! Ще можна піти іншим шляхом!

Трікс лежала на кріслі, а її обличчя заливали сльози. Згустилися сутінки.

- Бачите, – тихо й проникливо заговорив Фріц, – саме це в нас і найдивовижніше: жодну мить нашого життя ми не в змозі прожити повторно. Проте ми здатні багато що пережити заново. Можемо скосити траву, але, допоки корені не ушкоджені, вона виростатиме знову та знову. Так само і з жіночим серцем: поки воно здатне щось відчувати – ще нічого не втрачено. Просто йому треба відкинути все потворне,

а тоді все знову налагодиться. От гляньте на стіну – там написаний мій девіз – «Усе добре».

– Але не зі мною, – завила Трікс.

– З вами теж. Погляньте на мене.

Вона звела на нього заплакані зорі-очі.

– Ви сильно тужите за втраченим?

Сльози темною полудою заслали її погляд, і, знову заплакавши, вона лиш кивнула.

– Тоді це ще живе у вашій душі. У цьому й полягає найбільша загадка, найбільше чудо жінки: вона може пройти болотом, майже захлинутися у трясовині й залишити позаду білу пустелю без жодної плямки. Вона може бути грішницею, однак сяяти чистотою й невинністю. Жінка, наче фенікс, сама себе спалює, а тоді омолодженою й оновленою постає з попелу.

Трікс пригнічено запитала:

– Невже все ще можна змінити?

Фріц приязно запитав у відповідь:

– А ви хочете?

Вона молитовно склала до купи руки й палко видихнула:

– Так.

– Тоді все вже добре. У вашій душі. А це найголовніше. Залишилося тільки змінити зовнішні обставини й пристосувати їх до вашого внутрішнього стану. Прошу вас, розкажіть мені все, щоб я вам допоміг або, можливо, щось порадив.

Вона кивнула й, часто втираючи сльози, розповіла стару, як світ, історію.

Родом вона була із заможної сім'ї. Гаряча кров і бажання пригод наштотувалися в батьківському будинку на суворість і нерозуміння. На курорті вона випадково познайомилася з одним багатим гульвісою, який у яскравих тонах змалював їй елегантне життя й увесь світ. Трікс поїхала з ним, а батькам написала, щоб вони її не шукали. Так усе пішло й поїхало. Тому, хто, як вона думала, мав би з нею одружитися, вона незабаром обридла. Вона впала в розпач, але швидко змирилася, бо йому подібних знайшлося вдосталь. Так тривало вже два роки.

– Я часто згадувала мої дівочі мрії – серце щемко стискалося від тих думок і ладне було вискочити із грудей від болю. Тоді я сміялася, пила та йшла на танці. Так, напевно, тривало б і далі, якби я не зустріла вас із Ернстом. Дороги назад не залишилося. Ваші слова наче вирвали з моїх рук дзеркало, що мене осліпляло. Я не могла до вас не прийти.

– А ваші батьки?

Її уста знову затремтіли.

– Дайте мені їхню адресу.

– Ви хочете?...

– Так.

– О... ось тут... прошу... – Вона вирвала аркуш із блокнота і швидко нашкрябала там адресу.

- А тепер поговорімо про щось інше.

- У вас тут аж дихає спокоем. Зовсім інакше, ніж скрізь. Зовсім не елегантно, але набагато, набагато спокійніше.

Вона роззирнулася.

- Хто це? - спитала Трікс, показавши на прекрасний портрет.

- Жінка, яку я дуже сильно кохав.

- Кохали?

- Вона померла.

Дівчина несміливо взяла його за руку, що спадала з бильця крісла, і тихо її погладила.

Фріц запитав:

- Ви добре знаєте Оснабрюк?

- Ні, раніше я була тут тільки раз, та й то кілька днів.

Він кивнув. Тоді ще показав їй картини, дав почитати кілька книг і розповів про своїх юних друзів.

Прощаючись, вона боязко запитала:

- А що я винна вам... за це?...

Фріц усміхнувся.

- Ви ще повинні звикнути до вашого нового оточення. Тоді ви більше не ставитимете таких запитань. Якомога швидше приходьте до мене знову!

Вона зробила великі очі.

- Нічого? - Їй на очі накопилися сльози. - Чим я заслужила таку доброту?

- Час вам звикати, що не за все треба платити. Дещо робиться просто так. Ми ж усе-таки люди.

Коли Трікс пішла, він іще деякий час стояв у глибокій задумі. Тоді взяв крейду й на коричневій стіні написав: «О жінко, ти - вічна загадка!»

Пізно ввечері до нього ще завітала Елізабет. Глянувши на слова на стіні, вона запитала:

- Дядьку Фріце, що це означає?

- Це спало мені на думку сьогодні ввечері.

Він розповів їй про вечірню пригоду. Випадок із Трікс зачепив Елізабет за серце.

- Вона тут нікого не знає, - промовив Фріц, - і її теж ніхто не знає. От я й подумав, може, ти трохи про неї попіклуєшся? Ти спокійно можеш за це взятися, адже ніхто про неї нічого не знає.

- Дядьку Фріце, та навіть якби й... Я залюбки це зроблю...

- Я так і знав.

- Знаєш, мені саме спала на думку прекрасна ідея. От подивись, зараз Трікс переживає кризу, а в такому стані не варто багато копирсатися у своїй душі. Їй

треба роботу. Але не фізичну чи механічну – така гнітитиме ще більше. Ні, їй потрібно розвеселити. От коли мені сумно, я стараюся зробити комусь щось приємне або просто вчинити щось добре, бо коли бачиш чийсь радість, то й сам радієш. Найкраще – коли можна комусь допомогти. Оце і є та прекрасна ідея, про яку я хотіла тобі розказати. Річ у тому, що я попросила свою тітоньку піти до головної медсестри дитячої лікарні й запитати, чи не могла б я безкоштовно доглядати за хворими дітьми – вранці або в інший час. Тітонька виконала моє прохання, і медсестра, тітчина подруга, сказала: якщо це всерйоз, а не для забавки, вона з радістю на мене чекає. Роботи більш ніж достатньо. А я така щаслива! Ти тільки подумай, дядьку Фріце, усі ці маленькі, милі хлопчики й дівчатка... Я зможу піклуватися про них... Ах, як це прекрасно – допомагати іншим! А Трікс хай іде зі мною! Я відразу ж запитаю головну медсестру, вона безсумнівно дозволить. Скажу, що вона – моя подруга.

– І справді, ідея дуже добра, – погодився Фріц. – Напевно, найкраще, що можна було б придумати. Завтра я неодмінно їй розповім.

– Так, дядьку Фріце, розкажи.

– А ти дійсно хочеш доглядати за хворими?

– Так, мені потрібно щось робити. По-справжньому комусь допомагати. А тепер почитай мені свої вірші.

Він витягнув папку й став читати своїм тихим, приглушеним голосом.

Про минуле.

Ернст часто музикував із Ланною Райнер. Вона завжди ставилася до нього як до друга. Він багато розповідав їй про Фріца та його мансарду мрій. А коли він одного разу згадав про Елізабет, Ланна насторожилася і стала про неї розпитувати. Та він нічого не відповів. Тоді на її вустах знову заграла та дивна загадкова усмішка. Усією душею Ланна відчувала Ернстову енергійну й чисту молодість, особливо тому, що він так відрізнявся від усіх її знайомих. Вона любила в ньому і його молодечий запал, і непокірну вдачу, і дивовижну похмурість – усі ті риси, що притаманні майбутньому митцеві.

У веселому настрої Ернст крокував вечірніми вуличками, підійшов до квартири співачки й подзвонив у двері. Вона відчинила сама.

– Ох, пане маестро! У моєї покоївки вихідний, тож доведеться мені самій вас приймати... Заходьте!

Вона йшла поперед нього анфіладою кімнат. Прекрасна сукня чудово підкреслювала її класичні форми.

До музичної кімнати тулилося невеличке затишне приміщення, яке Ланна називала вечірнім будуаром співачки.

– Можете пройти зі мною в будуар, – промовила вона, а тоді вибрала з-поміж троянд, які приніс Ернст, темно-червону та пришпилила її до волосся. При цьому широкі рукави сукні відкинулися й оголили м'які округлості її рук кольору слонов'ячої кістки. – А тепер ходіть сюди, на цей диван... Ось так, тут є і подушки... – Вона сама розлила в горнятка чай, простягла цукерничку й поклала на тарілку печиво.

Коли вона сіла поруч, Ернста огорнуло напрочуд солодким запахом парфумів. Він аж сп'янів від того пряного дурману і їв, наче вві сні.

– У вас знову відсутній погляд, пане Вінтер.

– Не відсутній, а спустошений.

– Спустошений?...

– Усе, що я бачу, руйнується на моїх очах. Я шукаю мету й опору, а знаходжу лиш обман та ілюзію.

– Не варто стільки думати.

– Та я й не хочу...

– Ану, гляньте-но мені у вічі...

Він занурив свій холодний сіро-голубий погляд у її прекрасні бездонні очі-зорі.

– Ось тепер обман спав із ваших очей...

Ернст сидів би так цілу вічність. Він дивився на витончені руки, що турботливо наливали йому чай, і впивався ароматом її дивовижно-солодких парфумів. Захід сонця м'яко пробивався крізь штори на вікнах і наповнював кімнату рожево-червоним сяйвом.

Ернст провів рукою по очах. Він забув минуле й майбутнє. Раптом своїм глибоким голосом Ланна Райнер сказала:

– А тепер поговоримо в присмерку.

Повільними граційними рухами вона прибрала зі столу. Ернст із захватом спостерігав за прекрасною постаттю, ніжно оповитою м'якими променями

призахідного сонця.

- Я дуже люблю ось так сидіти... у сутінках. Тоді всі фарби та форми набувають такої м'якості... такої ніжності... Сутінки навівають такі прекрасні мрії...

- Кому потрібні мрії, милостива панно?...

Вона глянула на нього з-під напівзаплющених повік.

- ...Вони тільки для слабких людей... Учинки та досвід - це все. І все одно... мрії... - промовив він зовсім замислено. - Мріяти - так чудово!

Мрії...

Прекрасним голосом вона раптом заспівала початок вагнерівського етюд до «Трістана та Ізольди»: «Скажи, які чудові мрії...»

Крізь відкинуту порт'єру Ернст тихо підійшов до рояля і підіграв їй. Стиха співаючи, вона пішла вслід за ним і поставила на пюпітр ноти.

При цьому її рукав торкнувся Ернстового чола. Солодкий дроз пронизав його тіло й тремтливим співом завібрував у крові. Безмежною тугою озивалися багатозвучні септ- і нонакорди на фоні повільної тужливої мелодії: «Мрії, мрії, що у пору добру...» І ще раз: «Мрії...» І, завмираючи: «Мрії, мрії...» - відлунням обіззався рояль.

Ернст безсило опустив руки. Ланна Райнер стояла перед ним і дивилася на нього загадковим поглядом.

- У житті важливі тільки мрії, бо дійсність - безрадісна й сіра...

- Ні, мрії - це тільки мрії...

- А життя - це Ернст Вінтер... - пролунав голос із сутінок.

- А диво - це Ланна Райнер...

Полум'яні промені призахідного сонця золотою короною лягли на Ернстове чоло.

- Ви вірите в диво, Ернсте Вінтере?

- Так, Ланно Райнер.

Прекрасні червоні уста затремтіли. Мелодійний голос тихо запитав:

- Не навчите мене цього?

- Я ж просто вірю... - майже механічно відповів Ернст, дивлячись кудись далеко.

- А хіба віра ніколи не підводить, Ернсте Вінтере?

- Ніколи, Ланно Райнер...

Сутінки сплітали їхні голоси у сріблясту стрічку, що розвіталася над голубими мріями.

- Я так прагну дива... Ернсте Вінтер, - замріяно промовила вродлива жінка біля рояля.

- А в мене... вже є... диво... - зовсім тихо, затинаючись на кожному слові, сказав Ернст і, охоплений якимсь могутнім почуттям, опустився перед нею навколішки.

Вона довгим поглядом глянула на Ернста й легко торкнулася тонкою рукою його чола.

- Це все сутінки... - прошепотіла вона й поволі попрямувала до крісла.

Ернст підвівся й подивився на неї широко розплющеними замріяними очима. Вона сиділа в останніх золотавих відблисках вечірнього сонця, крізь які вже пробивалися сині сутінки. Глибокий вираз її очей вп'явся в його обличчя.

Ернст потупився.

Він підійшов до Ланни й опустив голову їй на коліна.

Вона погладила його волосся.

Ернст звів на неї погляд. На його смертельно блідому обличчі палахкотіла пара стемнілих від хвилювання очей.

- Хлопчику мій... - промовила вона тихо й поцілувала його очі, - любі, допитливі очі... - а тоді торкнулася губами його пристрасних вуст. - Хлопчику мій...

Уночі Ернст спав міцно й без снів. Наступного ранку йому це все видалося якимось божевільним сновидінням, що примарилося до перших півнів. У нього був дивний настрій - і сумний, і щасливий водночас. Він узявся за роботу, щоб відігнати надокучливі думки. Ланна Райнер здавалася йому такою далекою... такою чужою... Він майже викинув її з голови. Думав про Елізабет і відчував, яка вона йому близька і як він її сильно кохає. Проте вже пополудні він дивився на події вчорашнього вечора зовсім іншими очима. Його серце переповнювали неспокій та надія. Він знову і знову витягав із портмоне квиток у ложу, що йому подарувала Ланна, бо ніяк не міг повірити, що все це відбувається насправді.

Ернст старанно причепурився і повільно рушив у напрямку театру. На одному афішному стовпі він побачив програму опери. Він спинився і прочитав: «Мадам Баттерфляй - Ланна Райнер». Зупинялися перехожі й теж читали.

- Райнер виконуватиме партію Баттерфляй, - сказав якийсь пан. - Отже, нам треба поспішати, інакше розкуплять усі квитки.

- А вона добре співає? - віддаляючись, промовив його супутник.

- Божественно, - ще встиг почути Ернст, і горда усмішка заграла на його вустах.

Ланна Райнер... Учора ввечері вона його поцілувала. І він зупинявся біля кожного афішного стовпа, читав: «Мадам Баттерфляй - Ланна Райнер» - і відчував, як його переповнює щастя.

Коли він увійшов до ложі, вже пролунали всі дзвінки. Тужлива музика Пуччині відразу ж полонила його серце, проте весь сум розвіявся, як тільки він побачив мадам Баттерфляй.

На нього наринило почуття невимовної радості. З кожним тоном, з кожним звуком його пронизувала думка: «Моя Ланна - співає для мене!» Аж ось вона на нього глянула. Легкий кивок голови...

В Ернста аж памороки забило від щастя. Коли з верхніх ярусів та балконів загриміли оплески, Ернста охопило усвідомлення своєї влади над співачкою, а його кров завирувала, наче вогненне міцне вино.

Зі зневажливою усмішкою дивився він на квіти та вінки, що завалили сцену. «Недотепи, - думав він, - робіть що завгодно, все одно її хлопчик - я!»

Тепер Ернст щовечора ходив в оперу. Ланна ввела його в різноманітні салони та вищі кола суспільства, і тепер його частіше запрошували. Так і минав час - то з Ланною, то за роботою, то на званих вечерях.

Одного темного й холодного осіннього вечора Ернст проводжав Ланну з театру. То було якраз після «Богемі», і він усе ще не міг опам'ятатися від опери. Ернст

допоміг Ланні сісти в автомобіль, і, тісно притиснувшись одне до одного, вони поїхали. Того вечора Ланна була сама ніжність. Коли перед її будинком машина зупинилася, вона тихо попросила:

- Ходімо зі мною.

Ернст піднявся разом із нею нагору.

- Сьогодні вночі у моєї покоївки вихідний, - прошепотіла Ланна, піднімаючись сходами. - Захворіла її мама.

У таємничій атмосфері залитих сутінками сходів на Ернста нахлинула хвиля збудження, а в жилах застугоніла кров. Коли Ланна нахилилася до замкової щілини, Ернст у раптовому пориві несамовитої пристрасті поцілував її за вушком. Вона різко випросталася і кинула на нього дивний погляд блискучих очей.

- Ти чого? - прошепотіла, а в її голосі залунали загрозливі нотки.

У будуарі Ланна засвітила затінений батиком торшер і пішла до спальні перевдягнутися. Через прочинені двері вона мило балакала з Ернстом. Щілина, крізь яку рубінове світло сочилася зі спальні, притягала Ернста з магічною силою. У нього кипіла кров, усі його чуття занурилися в бурхливе море. Але він зціпив зуби, стиснув кулаки й напружено усміхнувся.

- А ось і я, мій хлопчику. Я вбралася трохи зручніше, сподіваюся, ти пробачиш мені...

І знову вона залишила двері в спальню трохи прочиненими. Там і далі горіло світло й крізь щілину якраз виднівся край білосніжного, заваленого одягом ліжка.

Ланна надягла широкий пурпуровий халат, який тонко підкреслював її бліде прекрасне обличчя кольору слонової кістки. Чорні кучері вона зав'язала на потилиці в пишній грецький вузол, скріпивши його вузьким блискучим обручем. Запахнувши халат, вона поволі, з чарівною усмішкою на вустах, попрямувала до Ернста.

Для Ернста час уже давно зупинився, простір безслідно зник - десь дуже далеко вирувало бурхливе життя. Там - тільки сон та ілюзія, тут - справжня дійсність: ці м'які дивани та шовкові подушки, освітлена матовим світлом кімната й казково гарна жінка з такою дивовижною усмішкою на вустах... такою дивовижною...

- Хлопчику мій... - мовила тихо, зважливо.

- Ланно... неймовірна... кохана...

- Хлопчику мій... - ще тихіше, наче звук арфи в літню ніч.

- Прекрасна... темнокоса...

- Хлопчику мій... я тебе кохаю... - дуже ніжно прошепотіла вона, трохи нахилившись уперед.

- О ти! Мій блудний вогнику, мій факеле! Ясна пожежа моєї душі, що вже давно цілком і повністю належить тобі! Я лежу біля твоїх ніг - тремчу кожним фібрим душі, моє серце здригається від ридань, а тіло охоплює солодке блаженство... О, полум'я і п'яний дурман моєї пристрасті! О ти! У полоні твоїх палких очей моя кров виспівує тобі вогненні пісні... Ти... Ти... Ти...

Він зарився обличчям в її пурпуровий халат.

Вона зовсім тихо заспівала: «Любов циганська меж не знає...»

І співала доти, аж поки чарівно й солодко не зазвучало: «Остерігайся - я ж тебе кохаю!»

Ернст зірвався на рівні ноги, схопив її в обійми й став цілувати... цілувати... очі, щоки, чоло, червоні вуста, мерехтливу білизну шиї, перламутрові плечі... Її голова відкинулася назад, а спокуслива усмішка заграла на прекрасних устах. На нього наринула гаряча п'янка пристрасть, сяйво білосніжних плечей осліплювало й п'янило його зір. Аж ось вона простягла до нього чудесні оголені руки, з приглушеним стогоном обійняла його й безтямно зашепотіла слова кохання:

- Хлопчику... хлопчику мій... Серце серця мого... Коханий... Золотий мій...

Її волосся розпустилося й потоком заструменіло на його руку. Він припав до нього обличчям і знову кинувся цілувати Ланну, аж допоки в неї не закрутилася голова. З ледь розтуленими устами та спраглими очима, у яких палахкотів дивовижний вогонь пристрасті, вона тягнулася до його губ, а тоді із опущеними повіками упивалася його поцілунками, дедалі пристраснішими й палкішими... Аж допоки вона із зітханням висковзнула з його обіймів, опустилася на шкіру білого ведмедя, що вкривала отоманку, й, важко переводячи подих, глянула на нього затуманим зором.

Ернст весь горів і палав, усі його думки затьмарилися, він здавався собі й королем, і Богом, безмежність розбивалася об його тіло, небеса розверзлися, тисячі факелів запалахкотіли, світи зосередилися в його долонях, а очі вогнем пожирали Ланнине обличчя, наче розпечена лава Везувію.

Пурпуровий халат зсунувся, оголивши м'які округлості її грудей, схованих у білосніжній піні духмяної білизни. Граційні струнки ноги у шовкових панчохах визирали з-під чудесних каскадів мережива, що ледь прикривали витончені коліна.

Наче паволокою застелило Ернстові зір, і крізь червоний туман він побачив ту дивовижно-спокусливу усмішку, що завжди так вабила його, усмішку, зіткану з гріха, туги й бажання пристрасті, - і, наче крізь шумовиння хвиль, він почув її голос:

- Ходи до мене!

П'яний пурпуровий дурман пронизав усе його ество, радісно скрикнувши, він кинувся до неї, підхопив на руки й поніс на подушки, що давно вже на них зачекалися.

Фріц знову стояв перед дзеркалом... «Дзеркальце, дзеркальце на стіні...» Тепер він кашляв іще дужче, та й у холодний нічний піт кидало його частенько. Але попри невтішні симптоми й наближення зими він усе одно вирішив поїхати до Ростока, до батьків Трікс. Фріц уже написав їм листа й навіть отримав відповідь. Старий пан Берген увічливо та стримано повідомляв, що через кілька тижнів приїде до Оснабрюка й віддасть усі необхідні розпорядження, щоб облаштувати все для доньки. Але Фріцові цього було замало. Він не хотів матеріального забезпечення для Трікс – так вона незабаром знову збилася б з правильного шляху. Тому він вирішив особисто поїхати до Ростока й обстояти її долю. Ще раз сердечно підбадьоривши Трікс, одного туманного листопадового ранку він поїхав.

Елізабет і Трікс міцно здружилися. З властивою їй легкістю Трікс швидко зблизилася з Елізабет, а та своєю люб'язністю тільки полегшила цей процес.

Елізабет мала багато роботи. Вона днями працювала в дитячій лікарні, й обидві, Елізабет і Трікс, стали для головної медсестри справжньою опорою та радістю. Спокійна доброта Елізабет надавала їй в очах малечі якоїсь святості, і вони всі тягнулися до сестри Елізабет зі зворушливою повагою та любов'ю.

В останні місяці Елізабет стала жіночнішою. Її мила дитячість перетворилася на добродушну жіночність. Одного разу Фріц про неї сказав: «Вона йде своїм шляхом так неймовірно впевнено, наче змогла б пройти ним і з заплющеними очима».

Фрід і Паульхен усе ще так само дражнили одне одного. У Фрідовій душі зародилася тиха прихильність до Елізабет. Але він ані не мав, ані не знав ключа до її серця. У багатьох аспектах вони були надто подібними одне до одного. І вона ставилася до нього як до брата. Паульхен час від часу дивилася на світ відсутнім поглядом. Вона подовгу стояла перед Ернстовим портретом, що досі висів в ательє.

Перші муки молодості...

Фріц побачив це все й одного вечора довго розмовляв із Паульхен, а потім і з Фрідом. Так його доброта допомогла їм упоратися з першими проявами жорстокості життя...

За кілька днів Фріц вернувся. Затаївши подих, Трікс пополудні прибігла до нього:

- Дядьку Фріце... - Вона дивилася на нього переляканими очима.

- Усе гаразд, Трікс.

- О... - сльози градом котилися з її очей.

- Не плакати, Трікс.

- Я й не плачу - це з радості. Нарешті, нарешті я знову відчуваю під ногами землю...

Через деякий час вона заспокоїлася.

- Розкажи мені, дядьку Фріце... Як там... удома? Як... як... здоров'я... моєї мами?

- Вона постарішала, дитино. Передає тобі вітання й просить тебе невдовзі - якомога швидше - до неї приїхати.

Трікс аж стрепенулася.

- Невже це правда... дядьку Фріце?

- Так, дитино моя, правда...

- О мамо... матусю...

Від її квиління Фріцові здавило коло серця, а вона все повторювала:

- Матусенько... добра моя... любя моя... а я... я...

Фріцові на очі накопилися сльози.

- Дядьку Фріце, вчинити так може тільки мати...

- Так... мати. Матері - це найзворушливіше, що існує на землі. Мати - означає прощення і жертвність.

- А батько?

- Спершу він поводився холодно й багато не розпитував. Напевно, це була маска, натягнута переді мною, незнайомцем, а можливо, й перед самим собою. Він сказав, що зрікся тебе і його рішення ніщо змінити не може. Я пригадав йому Христові слова: «Не сім, а сім по сімдесят разів повинен ти пробачити...» Твій батько залишився непохитним або радше здавався таким. Тоді я заговорив про його власну провину: що й він сам винен, бо не старався тебе зрозуміти, оцінював твою поведінку тільки з власної позиції, робив висновки, спираючись тільки на власний світогляд, - і тим самим власноруч кинув тебе в обійми спокусника. Недостатньо тільки любити своїх дітей - їм іще й треба показувати свою любов. Діти - це ніжні квіти, вони прагнуть тепла й ласки, а якщо вони їх не отримують, їхні голівки швидко в'януть і опускаються додолу. Я спитав його, чи він тепер, коли трапилася нагода загладити свою провину, знову хоче накликати на себе заслужені докори, що він кинув тебе напризволяще. І ще багато чого наговорив йому. Лід зрушив. Я не відступав, навіть коли він уже ладен був скипіти... І врешті він здався. Тоді в нього зародилися нові сумніви. Мовляв, твоя репутація може зашкодити сестрам. Я заспокоїв його, сказав, що ніхто нічого не знає, а в душі ти залишилася такою ж доброю і чистою, як і колись. Врешті-решт він поступився остаточно. «Скажіть їй, - промовив він, - цих двох років наче не було». Твої сестри не можуть натішитися, що незабаром до них повернеться сестра, яка так довго жила в пансіоні. Ти була в пансіоні - тільки це в Ростоку й відомо, і хай так усі й думають. Людям цього досить.

- Дядьку Фріце... Любий, добрий дядьку Фріце...

- Усе тепер налагодиться, Трікс... І незабаром ти опинишся в обіймах своїх батьків.

- Ах, дядьку Фріце, але тоді мені доведеться попрощатися з тобою.

- Так, дитино моя...

- А як мені жити без тебе?...

- У тебе буде твоя мама...

- Мама... - Її обличчя набуло лагідного виразу. - Але ж... дядьку Фріце...

Вона спробувала поцілувати його руку. Він швидко її висмикнув. Гаряча сльоза впала на його шкіру.

- У понеділок ти їдеш додому, Трікс. А в неділю ми всі зберемося, щоб попрощатися з тобою.

- Так...

Вона ще довго стояла й мовчки на нього дивилася. Тоді пішла. Фріц запалив лампу. За вікном казок клубочився листопадовий туман. На небі не видно було ані зорі. Але лампа розливалася навколо себе золотаві хвилі спокою.

Пізніше до нього ще прийшла Елізабет.

- Я така рада, що ти вернувся, дядьку Фріце.

- Я теж. Нарешті я знову вдома.

- Чого ти домігся?

- У понеділок Трікс вертається додому.

Елізабет кивнула.

- Я так і знала. Якщо комусь таке й могло вдатися, то тільки тобі. А я сильно прихилилася до неї серцем.

- А як поживають твої маленькі підопічні?

- Ростуть. Сьогодні я стояла біля ліжечка одного нашого тяжкохворого - бідолаху паралізувало - й годувала його з ложечки. Раптом він міцно схопив мене за руку й зовсім по-дорослому промовив: «Тітонько Лізо, ти повинна стати моєю матір'ю». Довелося йому пообіцяти. Йому вже недовго залишилося. Сухоти. Його мама не може належно про нього піклуватися. У неї ще шестеро, і вона мусить заробляти на хліб. От він і переніс свою любов на мене. Я б порадила кожному, хто хоче щось забути чи заспокоїтися, доглядати хворих.

- Так, це може замінити багато що.

- І втішити... Бо самозречення - нелегкий шлях.

- Самозречення не завжди обов'язкове, Елізабет.

Вона кинула на нього сумний погляд.

- А думка, що воно необхідне, - тільки помилка, ілюзія. Бо зрештою все буде добре.

- Ти так думаєш, дядьку Фріце?

- Так, Елізабет.

Її обличчя залили сльози.

- Кому ніколи не доводилося жити далеко від батьківщини, тому невідома її магічна сила й він не здатен її оцінити. Тільки на чужині можна пізнати магічну силу вітчизни. На чужині батьківщина не стає чужою, а навпаки - любиш її ще дужче.

- Але я так його кохаю...

- Він повернеться до тебе. Кохання - це жертвність. Часто й егоїзм називають коханням. Але тільки той, хто здатен добровільно відмовитися від коханого заради його щастя, - дійсно кохає його всім серцем.

- Я так не можу. Тоді б мені довелось відмовитися і від самої себе.

- А якщо він тоді стане нещасним?

- Не... щасним... - Її голос затремтів. - Ні... він... не повинен... бути... нещасним... Тоді... я вже ліпше... відмовлюся... - Вона поклатла голову на бильце крісла. - Але це... так важко... так важко...

- А тобі й не треба цього робити, - тихо промовив Фріц. - Він - твій, а ти - його. Я це знаю. І ти теж знаєш, що належиш йому. Лише він іще не знає, що належить тобі. Але повір мені: він - твій. У глибині душі він - твій.

Вона глянула на нього заплаканими очима.

- Елізабет, ти наче рідкісна квітка. Вона тільки раз розкриває свої пелюстки назустріч сонцю і більше ніколи. Так і твоє серце відкрилося коханню тільки раз, і

таке більше не повториться.

- Так само було і з моєю мамою. Я можу покохати тільки раз у житті. І моє серце належатиме тій людині... назавжди... навіки...

- Так, Елізабет... А як щодо Ернста?

- Я його кохаю.

Запанувала тиша. Відблиски світла золотими пасмами вкривали біляве волосся дівчини.

- Мін'йоно, - замислено сказав Фріц. - Елізабет, ти ж знаєш, що деколи життя йде дивними шляхами. День змінює ніч, а ніч змінює день... Так і з Ернстом.

- Він мені так зрідка пише...

- Ти достатньо сильна, щоб почути правду?

Вона кивнула.

- Одна співачка, яка тут коли-не-коли гастролювала, тепер теж живе у Ляйпцигу.

- І він... її кохає?

- Інакше... не так... Кохає він тебе. Він піддався її чарам. Він прислав мені одного листа, в якому багато що розкажує. Я дам його тобі почитати.

Вона прочитала.

- Я так і думала.

- Я дав тобі цього листа не для того, щоб зробити боляче, а щоб показати: там відбувається дещо інше. Це дурман чуттєвості, який охоплює кожного хоча б раз у житті. А в Ернста, іронічного й нестримного хлопця, готового боротися проти цілого світу, таке могло статися тільки в цій найзвабливішій формі, поєднаній із марнославством. Одного дня він прокинеться й сам не розумітиме, як він міг так вчинити. Але прокинутися він має сам. Інакше в його душі зостанеться незагойна рана. Тому не варто рубати з плеча. Чи вмієш ти чекати, Елізабет?

- Умію.

- От глянь, якщо ти зараз образишся й відвернешся від нього, то тут свою лепту внесуть і пересуди, й уражене самолюбство, й усталені звичаї. Облишмо цей різновид кохання тим, кому навіть у коханні залежить на тому, щоб справити добре враження. Ні, зараз він потребує тебе ще більше, ніж будь-коли досі. А ти покинеш його?

- Ні, дядьку Фріце.

- Тепер ти знаєш усе. Тобі дуже боляче?

- Не знаю.

- Але чи відчуваєш ти, що все зосталося по-старому? Ти ж знаєш фаустівський характер Ернста - його вічну боротьбу з самим собою. Він збився зі шляху в пошуках забуття, і це всього лише ще один із проявів його боротьби. Ба навіть більше - це не хибний шлях, для нього це спосіб пізнати самого себе. Це прояв його внутрішньої боротьби. І він не заспокоїться, допоки знову не вийде на свій шлях. А той шлях веде до тебе. Ти віриш у це?

- Тепер знову вірю. Та й завжди це знала. Але раніше я впала духом. А тепер уже все знову добре.

- На добраніч, Елізабет.

- На добраніч, дядьку Фріце.

Він освітлював їй сходи, поки вона спускалася.

- Тепер швидко сутеніє, - зауважив Фріц.

У духовці шипіли печені яблука. Їхній запах надавав мансарді мрій відчуття затишку. Вони всі сиділи перед каміном, замріяно спостерігаючи, як полум'я кидає звивисті червоні відблиски на стіни та підлогу. Аж ось запалена лампа освітила їхні бліді обличчя.

- Сьогодні я в мансарді мрій востаннє, - зітхнула Трікс, а її вуста затремтіли. - Ніяк не могу в це повірити. Елізабет, ти згадуватимеш про мене добрим словом?

- Що ти таке кажеш, Трікс! Ти ж незабаром до нас знову приїдеш! На Різдво... або на Великдень...

- Авжеж, неодмінно, інакше я просто не витримаю.

Фріц приніс печені яблука.

- Ходіть сюди, діти мої. Восени й узимку я щовечора частуватиму вас печеними яблуками. Я так люблю слухати їхнє шипіння, коли вони сидять у духовці. Ці звуки наповнюють мою душу затишком і спокоєм.

- Як і все в тебе, дядьку Фріце, - сказала Трікс.

- Навіть спокій цілого світу нічого не вартий, коли спокою нема в серці.

- Твоя правда, Фріце, - мовив Фріц. - А щоб досягти його - потрібно примиритися з самим собою. Єдино можливий шлях - пошук самого себе. Одним він дається легше, іншим - тяжче. З нас усіх найважче Ернстові. Але він чесний із самим собою, а тому - на правильному шляху.

- Але це так тяжко, дядьку Фріце. Я завжди думала, що з самим собою чесним іще можна бути, а з іншими людьми - ніколи. А тепер зрозуміла, що бути чесним із самим собою - ще важче, - прошебетала Паульхен.

- І знов ти за рибу гроші, Паульхен, - піддражнив її Фрід.

- Звісно.

- Ну, тобі-то зовсім неважко бути чесною.

- Чому?

- Бо ти в нас іще зовсім юне й легковажне створіння, що не має жодних задатків до чесності.

- Дядьку Фріце, негайно викинь його на вулицю!

- Прошу пробачення! - попрохав Фрід.

- Ні, йди геть!

- Ну як мені тебе вмовити, Паульхен?

Вона подумала.

- Скажи: «Я - страшна гидота».

- Я... страшенна... гидота...

- Він просто злякався, а не виправився. Дядьку Фріце, печені яблука з сухариками - справжня смакота. І де ти тільки взяв такі смачні сухарики?

- То була дуже весела історія. Приходжу я в пекарню й бадьоро прошу мої улюблені сухарики. «Мені дуже шкода, добродію, - відповідає вродлива продавчиня, - але ми щойно продали останні». - «О Господи, панно, гляньте-но, будь ласка, ще раз. Може, у вас знайдеться ще хоч кілька штук?» Вона всміхнулася: «У нас іще трохи є, але ми залишили їх для власних потреб». - «Змилуйтеся, панно, сьогодні хрестять мою дитину, а в мене немає абсолютно нічого, щоб почастувати гостей». Вона спаленіла й набрала мені повний пакет сухариків.

Усі радісно розсміялися. Сумно всміхнулася Трікс.

- Дядьку Фріце, а тепер прочитай нам якийсь вірш.

Мертва тиша заколисує мене, Ніжить тіло й душу. Біль різкий не страшить все земне, Спокій неба лине в тишу. Сяйвом тихим дихає чекання, Місяць ясно світить в очі. Душі, втомлені стражданням, Трунок Божий п'ють щоночі. Ніжне світло ліхтарів Тихо гладить наші руки. Шепіт давніх казкарів Гоїть рани, позбавляє муки. Благо й милість цих хвилин Котить, ширить ніжні хвилі. Гріх земний і часу плині Цезнуть у щасливим вихрі.

У коричнево-золотавій кімнаті розливався затишок і спокій. По кутках кублилися тіні, теплі відблиски лампи падали на руки та обличчя.

Трікс зняла зі стіни лютню й простягнула її Елізабет.

- Заспівай мені, бо ж завтра я вже поїду, - попросила вона.

Елізабет узяла лютню і чистим, дзвінким голосом заспівала:

Завтра я вже від'їжджаю, З вами попрощатись маю. Найдорожча моя, я страждаю, У журбі розлуки вже згасаю. Біль прощання душу роз'їдає. Чом любові час так швидко проминає? Неймовірно я тебе люблю, Та покинути тебе я мушу без жалю.

У кімнаті запанувала тиша. Трікс невідривно дивилася на Елізабет. Тонке жовтаве сяйво обрамляло її профіль і, наче старе золото, вилискувало її волосся, коли вона, злегка нахилившись уперед, знову заспівала:

Коли друзів двійко Попрощатись мусить, Квилить серце гірко, Біль різкий аж душить. Скоро й сам ти зрозумієш, Як це - втратить рідну душу. Коли друга серце відпустити маєш Й разом з ним утратить серця тишу.

З очей Трікс градом котилися гарячі сльози.

Не сумуй і не журись, Я ж бо попрощатись мушу. У думках моїх навіки ти лишивсь, Спогади про тебе теплять душу. Чуєш пташки спів? Шле вона тобі привіти. Як відлуння тих часів, Як були ми друзі-діти.

Усі розчулилися.

- Треба прощатися, - захриплим голосом сказав Фрід.

- Нехай Трікс іще трохи побуде, - заперечив Фріц.

Елізабет поцілувала Трікс.

- Завтра вранці я прийду на вокзал.

Тоді Фріц і Трікс залишилися наодинці.

Фріц мовчки загасив лампу й запалив перед прекрасним портретом свічі. Потім

дістав три келихи, наповнив їх. Один поставив перед портретом коханої, другий подав Трікс, а третій узяв сам. Дівчина підвела на нього заплакані очі.

- Трікс, зараз ти вирушаєш у нові краї. У такі миті страх завжди йде пліч-о-пліч із надією. Якщо колись буде тяжко на серці, хай думки про нашу мансарду мрій утішать тебе, а спогади принесуть тобі прекрасні букети квітів. Ні про що не жалій. Ти тепер ідеш своїм шляхом. Крокуй ним відважно. Не вагайся й не муч себе безплідним каяттям. Воно тільки заважає і точить душу. Дивися на прекрасне світло, що освітлює тобі стежину, й не оглядайся. Нехай свічі будуть символом твого прощання з мансардою мрій, свічі, що палахкотять перед цим портретом. Збережи пам'ять про мою Лу в своєму серці. Ця жінка вміла кохати... і кохала дуже сильно... Хай вона буде яскравим променем світла у твоєму житті... Тобі теж треба навчитися кохати... І віддавати своє кохання... Бо саме в коханні й полягає загадка жінки і ключ до її серця... Її першооснова й батьківщина. Прощавай, Трікс.

Фріц поцілував її в чоло.

Вона розридалася. А тоді раптом стихла і, затинаючись на кожному слові, промовила:

- Дядьку Фріце, у моє недоладне життя знову ввійшло світло. Але, перш ніж я знову піду дорогою мовчання й тиші, дозволь мені попрощатися з усім тим прекрасним, що я тут зазнала. Дядьку Фріце, прийми той єдиний подарунок, який має дівчина з вулиці: дозволь мені цю ніч провести з тобою.

Вона притиснулася до нього і сховала голову на його грудях.

Фріца таке зізнання просто приголомшило. Отже, вона вирішила, що їй доведеться піти шляхом самозречення, і тепер захотіла попрощатися зі всім, що коли-небудь пережила.

- Дитино моя, - ніжно заговорив він знову, - тебе чекає зовсім не тиша самозречення, а світ глибокого душевного щастя. Ти маєш не прощатися з життям, а заново починати його! Пересохлі струмки твоєї душі заново відродяться й радісно зажебонять, забуті джерела фонтанами проб'ються з-під землі! Любов і людяність! А ти все тихо збиратимеш у широку річку, аж допоки вона не увіллється у далеке море... Одного дня ти ще ошчасливиш якогось чоловіка, бо в тобі чаїться безліч скарбів.

- Я... когось... кого-небудь... ошчасливлю?...

- Так, дитино, і сама будеш дуже щаслива.

- Невже... не вже це правда?

- Так!

- О дядьку Фріце, дядьку Фріце... Нарешті сіра завіса зникла... І я знову бачу прекрасні краї... Тепер я можу піти... Ох, якби ж ти міг піти зі мною! Можна мені тобі писати?

- Завжди! І я одразу ж відписуватиму тобі. Якщо потребуватимеш мене - приїжджай або напиши, і я сам приїду.

- До побачення... До... по... бачення, любий дядьку Фріце!

Вона підставила йому для поцілунку червоні уста.

- Прощавай, Трікс.

На порозі вона зупинилася і ще раз кинула погляд на мансарду мрій: тихі коричневі стіни, вікно казок... куток Бетховена з прекрасним портретом і запаленими свічками... голова Христа роботи Фріца, ніжно освітлена відблисками світла, - і з її очей знову покотилися пекучі сльози, і вона, ридаючи, вибігла за

двері.

Настала зима. Запалали перші дугові лампи, ознаменували початок театрального сезону в Ляйпцигу. Ланна Райнер була на вершині тріумфу, її просто-таки засипали запрошеннями.

Професор Бонн дотримався слова і знайшов видавця не тільки для Ернстової «Фантазії в сріблясто-червоних тонах», а й для збірки його пісень. Ланна всюди їх виконувала, тож Ернстові пісні незабаром стали популярними, а їхні ноти швидко розкуповували. Ланна й Ернст дали багато концертів, що принесли їм чималі доходи. Таким чином їх майже завжди бачили разом. І обох запрошували. Проте майже ніхто не вірив в інтимні стосунки між Ланною та молодим композитором, бо Ланна славилася примхливістю та перебірливістю. Тому всі припускали лише спільність музичних інтересів.

У директора Музичного театру була велика звана вечеря. Деякі гості вже прибули і жваво балакали. Двоє чоловіків стояли трохи осторонь.

- Скажіть мені, докторе, - мовив низькоросліший і огрядніший з двох, - чи це правда, що красуня Ланна теж сюди приїде?

Худе виразне обличчя співрозмовника пересмикнуло.

- Отже, сюди явиться і її прихвостень.

- Ви маєте на увазі молодого композитора? Кажуть, він дуже обдарований.

- Якщо його таланту вистачає на Райнер, він може бути задоволений життям.

- Ви знову жартуєте, докторе. Вона могла б вибрати когось іншого.

- Отож-бо й воно, адже цей уже в неї є!

- Тепер мені вже по-справжньому цікаво.

- Та що ви, невже ви дійсно так погано знаєте жінок? От подивіться. Райнер - вродлива жінка. Ви згодні?

- Просто очей не відведеш.

- Саме так! А через це вона ще й вельми розпещена. Погоджуетесь?

- На жаль.

- А отже, й перенасичена надмірною увагою.

- Можливо.

- Не можливо, а точно. Звідси й мінливості її настрою. Якщо безперестанно пити вино й шампанське, рано чи пізно знову захочеться простого келиха пива. А якщо постійно жити в оточенні витонченості, культури, мистецтва й модерності, душа знову запрагне на природу.

- Розумію... Простий хлопець...

- Та й не тільки це! Усі лежать біля її ніг, усі пропонують їй своє кохання, усі дарують свою любов. А надмірність завжди веде до перенасичення. А тепер і вона сама хоче дарувати! І сама хоче після всіх тих ігор у кохання - кохати.

- Щодо кохання, то це лиш гарні байки. Кохання існувало хіба що в Середньовіччі.

- Дорогий Леві, можливо, ви й розумієтеся на валюті, біржах, банках і грошах, але про жінок ви не знаєте абсолютно нічого! Чоловіче, та будь-якій справжній жінці одного прекрасного дня обридають усі ті флірти та кокетства й вона прагне лиш

одного – кохати! А оскільки вона вже відчула присмак демімонду, – простіше кажучи, вже повешталася світом, то не хоче звичного життя: рівного собі чоловіка, заміжжя і так далі. Таке їй не цікаво. Їй потрібен кімнатний песик, така собі болонка, щоб було кого пестити. Такий собі милий хлопець, хлопчик – словом, називайте, як хочете. Розумієте?

- Цілком! Зараз же розкажу моїй дружині...

- Стривайте!

- Що?

- Дайте слово, що нікому нічого не скажете!

- Але ж, докторе...

- Не патякайте! І годі!

- Добре, даю вам слово. А все ж ви поведіться трохи дивно, докторе! Ну чому ж не можна розказати? Це ж вас зовсім не стосується.

- Терпіти не можу, коли пліткують!

- О Господи! Тепер я вже зовсім нічого не розумію. Так ви б цілий вечір були героєм дня! І цілий сезон вас би вважали справжнім знавцем жіночої душі! Чудасія та й годі!

Похитавши головою, він пішов.

- Дурень, – пробурмотів доктор йому вслід. – Бо я її кохаю. Саме тому й попри це.

Відчинилися двері. Увійшли Ланна та Ернст. Усі спрямували на них очі. Господар будинку поспішив їм назустріч і щиро їх привітав. На Ланні була прекрасна сгêre de Chine гобе з глибоким вирізом. Окрасою вечора мав стати один росіянин, князь Разніков – мільйонер і великий поціновувач музики. Господар розповів про нього й запитав, чи Ланна не погодиться, щоб князь супроводив її до столу. Вона відмовилася: мовляв, вона вже попросила про це пана Вінтера. Господар висловив свій жаль, адже князь так прохав зробити йому таку честь.

- Мені шкода.

- Ну, тоді нічого не вдієш...

Двостулкові двері розчахнулися, і гості побачили засланий білою скатертиною стіл у вигляді підкови. Князь, високий чоловік із темною густою бородою і владним виглядом, повів до столу господареву доньку. Ланна сиділа навпроти нього й невимушено та жваво балакала. Князь говорив з Ернстом і господарем будинку про Берліоза й незабаром втягнув у розмову ще й дам. Він часто поглядав на Ланну. У розпал чергових дебатів Ернст раптом відчув, як Ланна торкнулася його коліном, а тоді почув її шепіт:

- Хлопчику мій...

А тоді вже голосно:

- Дозвольте мені попросити мозельського замість червоного?

На нього наринала гаряча хвиля ледь стримуваної радості.

Після вечері чоловіки пішли в курильню, де на них чекали коньяк і сигари. Але зовсім скоро князь запропонував знову об'єднатися з дамами – господаря будинку прислали як парламентаря. Повернувшись, він оголосив про безумовну згоду.

Усі попрямували в музичну кімнату. Князь попросив Ланну заспівати якусь пісню.

- Чи дозволите мені вам акомпанувати?
- Про це вам треба спитати пана Вінтера.
- Та будь ласка... Прошу дуже...

Ланна лукаво всміхнулася Ернстові й подала князеві ноти. Він загравав вступ... а тоді різко обірвав гру...

- Це щось нечуване, - пробурчав князь, - таке порушення тактів, ці дивні суголосся звуків... Мені доведеться повністю зосередитися на грі, і я не зможу вам належно акомпанувати. Та й як звучить це взагалі?

- Спитайте композитора.

Він прочитав надпис на титульній сторінці й звів очі на Ернста.

- То це ви, пане Вінтере? О, будь ласка, заграйте, я аж згораю від нетерпіння.

Ернст сів за рояль. Залунали загадкові такти й зовсім незвичні співзвуччя - розцвітають дивовижні квіти... опадають у пурпурове море... раптовий змах крил... і розливається чарівливий сумний спокій...

Тоді заспівала Ланна:

О, час наш вечірній - о, власний наш світ! Таємні години кохання! Спустися до мене, небесний ти ангеле мій, Й даруй мені спокій єднання! Стемніли шляхи, вже завмерли всі хвилі прибою, Затихли палкі всі бажання. Усе, що родилось колись, давно собі тихо пішло, Трояндами встелене наше чекання. О, час наш вечірній - о, власний наш світ! Країно веселощів й благословення! Найкраща пора, коли тихо скрипить Стара, вічна скрипка кохання!

Дивна то була пісня. Ернст написав її одного сутінкового вечора, коли на вістрі ножа у герці зійшлися життя та смерть. Слухачі були схвильовані до глибини душі. Князь поцілував Ланні руку та із серйозним виглядом потиснув її.

- Ви - великий музикант, - промовив він до Ернста, - пробачте, що я спершу взявся ганити те, у чому я всього лиш дилетант. Дивовижнішої пісні я зроду не чув. Здавалося, наче все тут - і лампи, і сміх, і ми самі - стали безтілесними сірими тіннями і тільки далекий сумний голос витав у просторі й часі. Хто автор цих слів?

- Мій друг.

- У цій пісні є щось російське... Ці глибокі роздуми... Ця дивна містика...

Ернст нічого не відповів.

Незабаром розмова потекла в інше русло. Із музичної кімнати винесли крісла, і почалися танці.

Блідолиця господарева донька затримала Ернста й попросила дати їй ноти.

Князь майже безупинно упадав біля Ланни. Він сипав їй компліменти й благав подарувати йому хоч один танець. Незабаром вони вже кружляли по залу під гучні звуки віденської оперети. Велична пара! Тепер Ланну вже не відпускали й вона переходила від одного партнера до іншого. А Ернст дивився й іронічно посміхався. «Дурні, - думав він, - щасливі, коли можете з нею потанцювати... і бундючитесь, коли вона вам усміхнеться... Якби ви тільки знали... Вона ж моя...»

І він далі слухав несміливу балаканину господареві доньки. Ланна час від часу кидала на Ернста погляди, дивуючись, чому він іще досі до неї не підійшов. Але він говорив з блідою дівчиною. Зауваживши якусь дивну подібність її очей та очей Елізабет, він згадав про давно покинуту кохану. Й Ернст заговорив про мансарду мрій - він не знав чому, але тут він знову зміг розповісти про неї. З Ланною він

ніколи більше не розмовляв про Фріцову мансарду.

Ланна втомилася. Вона попросила дати їй трохи відпочити й сіла на диван. Князь не відступав від неї ні на крок, кілька інших чоловіків теж узяли з нього приклад. Вона воістину була королевою вечора.

Доктор запросив господареву доньку на танець. Ернст пошукав очима Ланну й, побачивши, як усі коло неї скупчилися, усміхнувся.

Тоді він повільно підійшов до неї і схилився у поклони. Вона відразу ж підвелася й узяла його попід руку. Коли вони закружляли в танці, Ланна тихо промовила:

- Хлопчику мій...

Його очі аж спалахнули від щастя.

- У тебе сумний вигляд, хлопчику мій...

- Уже ні...

- Усе ще сумний... Я змучилася - ходімо спати...

- О так... кохана.

Незабаром Ланна стала прощатися. Коли вона зауважила, що князь прагне супроводжувати її, вона голосно попросила Ернста провести її.

Вони доїхали майже до самої квартири. А решту шляху пройшли пішки.

- Ти такий мовчазний, хлопчику мій...

- Коли ти зі мною...

- Ні, тут щось інше... У тебе є щось на серці...

- Та ні, нічого...

Вона відчинила двері й увімкнула світло. Ернст стояв позаду неї. Вона відкинулася назад, обома руками притягнула його голову до себе, ще більше прогнулася й поцілувала його довгим поцілунком. Ернст зненацька згадав про Елізабет, і йому захотілося вирватися з Ланниних обіймів. Але таємнича магія хвилин сп'янила всі його чуття...

Коли наступного ранку Ернст, прийнявши ванну, вирушив додому, то відчув, як у його душі розливається якийсь дивний неспокій. Удома на нього чекав лист від Фріца. Ернст нетерпляче розірвав конверт. На нього відразу ж повіяло ароматом батьківщини... Рідного краю... Фріц розповідав про останні події, про Елізабет та інших. Він також написав, що всі дуже тішитимуться, якщо Ернст приїде. Рідний край... Батьківщина... У нього ледь не запаморочилося в голові... Перед ним так чітко постав образ Елізабет, що він мало не простягнув до неї руки... Рідний край... Батьківщина... Тисячі дзвіночків зателенькали йому в голові. Й Ернст вирішив найближчим часом поїхати додому, до Фріца.

Пополудні Ернст спав аж до вечора. Тоді прокинувся, ретельно одягнувся і доручив квіткареві послати Ланні в театр кілька орхідей. Вона знову здавалася йому далекою й чужою, як і завжди, коли він не був поруч. Спершу він хотів написати їй, що їде додому. Але тоді йому видалося, що так чинять тільки боягузи. Тому, наперекір своєму бажанню, Ернст вирішив піти в оперу, опісля провести Ланну додому й особисто їй усе розповісти. Коли він побачив її на сцені (якраз виконували д'Альберову «Долину»), його серце тихо стислося. «Яка ж вона вродлива...» - подумав він. Шквал оплесків зірвався на її честь, а його серце знову запекло.

Дорогою до Ланниної квартири він не відважився нічого сказати. Ланна постійно цілувала його очі й повторювала:

- Хлопчику мій... не дивися на мене так сумно.

Йому майже зробилося неприємно, та все ж він прагнув її пестоців.

- Хлопчику мій, що сталося, про що ти думаєш? - Ланна сіла на бильце його крісла.

- Сьогодні я отримав листа від Фріца.

- І тому ти такий сумний?

- Так.

- Хлопчику мій... - Вона злякано глянула йому в вічі. А тоді на її вустах заграла та дивовижна чарівлива усмішка. Непомітним рухом вона спустила з правого плеча бретельку й повільно притулилася ніжними грудьми до його щоки.

Ернст заплющив очі.

- Скажи мені, коханий, - прошепотіла вона, обійнявши правою рукою його за плечі.

- Що там трапилось? - Вона поклала його руку собі на коліна. - Що такого сумного у тому листі?

- Нічого... Тільки добрі новини...

- Але, золотко моє, чому ж ти такий сумний?

Ернст зібрався на силі, щоб не піддатися настрою.

- Я хочу поїхати до Фріца. Я тужу за рідною домівкою!

Ланна стиснула губи.

- Як ти можеш тужити за рідною домівкою, мій хлопчику? Хіба ж я не заміняю тобі батьківщини?

- Так, звісно... Але попри те я тужу за рідним краєм.

- За Фріцом?

- За всіма.

- А отже, і за тим білявим дівчиськом?

Він зірвався на рівні ноги.

- Що ти щойно сказала?

- За твоєю світловосою праведною мавпочкою, - спокійно повторила Ланна й поправила бретельку.

- Ти не маєш права так говорити про Елізабет!

Ланна нічого не відповіла - тільки подивилася на нього із загадковою усмішкою на вустах і похитала ногою.

- Забери свої слова назад!

Вона іронічно посміхнулася.

- Якщо ти завтра поїдеш - я поїду теж, у відпустку. І тоді нашим стосункам кінець!

- Забери свої слова назад!

- Я просто пояснила тобі, де тут собака зарита.

- Ах ти ж! - Він міцно стиснув її зап'ястя і гнівно глянув їй в очі.

- Може, ще й батіг тобі принести? - Її очі обпекли його.

Ернст відразу ж відпустив її й поглянув в обличчя.

Її уста знову склалися в ту дивну усмішку, зіткану з гріха... туги... і бажання пристрасті...

Раптом Ернст стрімголов кинувся з кімнати.

Вдома він гарячково взявся пакувати речі, бо вже вранці хотів сісти на експрес до Оснабрюка. Коли він кидав у валізу свою білизну, додолю впала й розгорнулася кольорова шовкова хустинка. Кілька темних волосин... З Ланниного волосся...

Ернст хотів викинути її у вікно. Але якась невидима сила наче схопила його за руку. Він глянув на хустинку й відчув, як з неї долинає ледь відчутний аромат. Перед його очима блискавично промайнув спогад про ту ніч... ніч, напоєну ніжною пристрастю... «Демон», - пробурмотів він, усе ще тримаючи в руці волосся. Йому ніяк не вдавалося розтиснути пальці. Розгнівавшись на самого себе, він люто захряснув валізу і жбурнув на стіл хустинку з волоссям. Тоді, не роздягаючись, упав на ліжко і спробував заснути. Але сон утік від нього. Наче загіпнотизований, Ернст невідривно дивився на стіл, де лежало темне волосся. Йому здавалося, наче воно переливається фосфористими відблисками. Він затулив долонями очі, намагаючись уявити Фріца й мансарду мрій. Але побачив тільки освітлене рожевим сяйвом обличчя з великими темними очима та уста, на яких причаїлася дивовижно-прекрасна зваблива усмішка.

- Я не хочу... не хочу... - заскреготів він зубами й зарився головою в подушки.

Над ним снували тіні - велетенські примарні тіні... Їх відкидали темні хмари, що проносилися нічним небом. Але тіні зникали, коли кімнату заливало місячне світло, а тоді знову надбігали хмари й кидали тіні, тіні... Ернстові марилося, наче тіні пронизують усе його тіло й гострим ножем болісно розрізають його навпіл. Його гарячкові очі повсюди бачили задушливі сутінки й червоні-червоні блискучі уста.

Він кусав собі руки від туги й упертості та бгав подушки і простирадла. На нього наринули ніжні спогади про пухкі шовкові подушки й розсіпані на них хвилі чорного, мов вороняче крило, волосся над парою темних очей. Украй виснажений душевними муками, він скочив з ліжка й заметався по кімнаті.

«А може, я б пішов до неї?» - блискавкою пронеслося в його голові. Він завмер. А тоді відразу ж прокляв себе, скрикнувши від болю. Але думка засіла в його голові, міцними гаками вчепилася в мозок і щоразу сильніше просвердлювала всі думки. Ернст уявляв, з якою іронічною посмішкою зустріне його Ланна. Але раптовий приплив гарячої пристрасті змив з його думок усі сумніви і в темряві зафосфорилося темне волосся.

- Зрада... Зрада... Я - зрадник... Я - негідник... - прохрипів він і, щоб утамувати біль, знову подумав про Елізабет. Він учепився у віконну раму, щоб його знову не знесла з ніг чергова хвиля пурпурової пристрасті, і, схлипуючи, повторював, наче заклинання: - Фріц... Елізабет... Фріц... Елізабет... Фріц... Елізабет...

Зненацька він відчув, як слабшають руки, як розпалені очі спрагло жадають іще хоч раз побачити ту дивовижно-прекрасну звабливу усмішку... І, божеволіючи від пристрасті, самозневаги й люті, він кинувся до письмового столу, вихопив із шухляди невеличкого кинджала і спрямував його собі в груди.

Раптом із-за мережива хмар виглянув місяць і його бліде світло освітило кімнату. Ернст глянув на мерехтливую сталь у руці та з гірким сміхом відкинув її від себе. «Боягуз... Боягуз... Зрадник... Паршива собака... Боягуз...» - тенькало в його запаленому мозку, і Ернст ледь не збожеволів від зневаги до самого себе. «Тепер

ти вже дозрів... Тепер іди до неї...» – сичали невиразні голоси в голові. І знову задзеленчав п'янкий дзвін, розрісся у синю бурю й пурпуровий ураган, гуркіт грому і пінясте шумовиння хвиль заглушили всі його думки, Ернста підняло увись на гребінь валу й знову занурило в безодню... На нього наринала червона мерехтлива хвиля пурпурового прибою...

Ернст мчав нічними вулицями до Ланниної квартири, наче за ним гналися сто чортів.

Двері були відчинені. Він стрімголов пролетів коридором і кімнатами, аж поки не побачив мерехтливе світло в будуарі. Він різко рвонув порт'єру.

Темно-червоне світло від матового світильника в спальні проникало крізь розсунуті занавіски в сутінки будуару. Ланна лежала на отоманці. Її оголене тіло тільки злегка вкривало зелене шовкове покривало. Додолю звисала рука із затиснутою в ній книгою. Бліде обличчя з розпаленими очима обрамляли хвилі розкішного волосся, що спадали на зелений шовк, наче темні крила ночі.

Із розгубленим виразом обличчя, на якому проступила смертельна блідість, Ернст завмер на порозі. Широко розплющеними очима він впивався цією картиною.

Аж ось Ланна підвела з подушки голову й мелодійним голосом повільно промовила:

– Хлопчику мій... Коханий... Я так тужила за тобою... Ходи до мене... – Вона простягла до нього руки.

Це остаточно добило Ернста. Він очікував на іронію та насмішку, але це розбило його в пух і прах.

Він упав перед Ланною навколішки.

Горді вуста вродливої жінки якось дивно затремтіли, а її очі на мить зблиснули.

– Відтепер ти завжди будеш зі мною?

Зарившись головою в подушки, він приглушено проридав:

– Я не можу інакше...

Ланна дивовижно й чарівно усміхнулася – усмішка, зіткана з гріха, туги і бажання пристрасті, торкнулася її червоних вуст. А тоді взяла зелене шовкове покривало й накрила їх обох.

Крізь вікно казок у мансарду мрій заглядали зорі. Товстий шар снігу лежав на рамі. Тому ще затишніше й приємніше було всередині. Теплі золоті відблиски лампи обіймали всіх присутніх миром і спокоєм. Навіть серйозний лик Бетховена набув веселих хвацьких рис. Елізабет співала під звуки лютні жартівливих пісень. По кутках причаїлися сутінки, а склянки та камені мерехтіли казковим сяйвом.

Знову засніжило. Навіть було чутно, як на скло падають сніжинки. Коли-не-коли сніжна пелена здригалася й зісковзувала донизу. У духовці шипіли печені яблука. У коричневих гарних горнятках парував чай. Портрети на стінах усміхалися і кивали.

- Скажи, дядьку Фріце, а чому в тебе на столі стоять білі хризантеми? Це ж квіти для померлих.

- Сам не знаю. Я побачив їх, і раптом мені захотілося їх купити. Вони такі гарні... такі спокійні... такі білі... як сніг за вікном. І навіюють мені багато спогадів. Я ж прожив розкішне життя – так, так, розкішне, бо попри весь біль і страждання життя моє було духовно багатим і прекрасним.

- Чому ти говориш так, дядьку Фріце?

- Квіти навели мене на такі думки.

- У тебе сьогодні святковий настрій. Облиш ці похмурі роздуми. Подумай про весну – ми зустрінемо її з усією нагромадженою за зиму енергією.

- Так, я б хотів побачити ще одну весну! Ще хоча б раз нарвати букети червоних маків і поставити їх у мої вази! Вогненно-червоних маків із п'янким запахом – пломенистих квітів легковажності... І троянд... Ах, Елізабет, світ зовсім стих.

- Але й у тиші жевріє іскра життя.

- Я її не відчуваю. Вона хіба що освітлює останні приготування до довгого сну. Й у мене зосталося останнє бажання – гарно померти.

- Дядьку Фріце!

- Так, дитино моя... Померти радісно, а не перейти у велике Небуття з гримасою болю на обличчі... Кінець життя повинен бути таким самим, як і життя, – не веселим... не розсміяним... не озлобленим... не смиренним... Ні, він має бути наповнений тої радості давніх греків, що поєднувала в собі й веселість, і самозречення, і вічне бажання перемогти... Така собі концентрована радість...

Він узяв шматок жовтої крейди й на стіні написав: «Кінець має бути радісним».

- Дядьку Фріце, облиш ці похмурі думки.

- Ми живемо в дивовижному світі, Елізабет. Колись ти прийшла до мене, щоб віднайти тут опору й радість. А тепер ми вже майже помінялися ролями. Ти подорослішала, Елізабет, і стала справжньою жінкою. Останні місяці допомогли тобі дозріти. Ернстові буде нелегко тебе впізнати.

- Ернст... - Вона, замислившись, глянула поперед себе.

- Він давно тобі не писав?

- Не в тому річ...

- Це просто криза...

- Або кінець...

- Це криза, Елізабет...

- Так, дядьку Фріце...

На сходах почулися кроки. У кімнату з веселим сміхом увірвалися засніжені Фрід і Паульхен. Дівчина навіть принесла з вулиці сніжку, щоб обдарувати нею дядька Фріца, але в останню мить, коли Фріц уже шукав укриття, вона передумала й запхала її Фрідові за комір, а той від холоду весь аж затрясся. Коли вже всі сіли до столу, Фрід розповів про свої пригоди з дружиною комерційного радника. Їй стукнуло в голову позувати в легкій літній сукні, із задерикуватим виразом обличчя, у профіль.

- Ви тільки уявіть собі, друзі, яке лицемірство! Вона щоразу приходиться зі своєю покоївкою, яка волочить за собою цілу валізу. А радниця - в шубі, з муфтою та вуаллю на обличчі, - наче Діана, Юнона чи Паллада, заходить під шелест своїх спідниць у кімнату й одразу ж зникає зі своєю супутницею за ширмою, щоб незабаром випурхнути з-за неї в образі юної милої засоромленої дівчинки із задерикуватим виразом обличчя. Я вже заробив двісті марок на карикатурах цієї дамочки. Розпливчате обличчя з просто-таки незрівнянним задерикуватим виразом - справжній скарб для карикатуриста. Покоївка - берегиня порядку та пристойності - веселиться на славу! Та попри все треба визнати, пані Фрідгайм - жінка доброї душі...

Так цей вечір і закінчився - за жартами й веселим сміхом.

Попри білі хризантеми на столі.

Пані Гайндорф запросила Фріца на прогулянку. День видався сонячним і майже теплим. Проте ввечері істотно похолодало і брався мороз. Коли Фріц прийшов додому, його сильно морозило й він почувався хворим.

Уночі він увесь вкрився потом і надривно кашляв, а наступного ранку його вже лихоманило. Жінку, яка прийшла прибрати, він відіслав по лікаря. Той стривожено похитав головою.

- У вас слабкі легені, пане Шрамм.

- Уже багато років у мене емфізема легень та астма.

- Ви живете самі?

- Так...

- Гм-м, вам потрібна доглядальниця.

- Невже все так погано?

- Треба бути обережним. Я ввечері ще раз до вас зазирну. Але якщо ваш стан не зміниться, треба буде неодмінно когось знайти.

Фріц задрімав.

Надвечір прийшла Елізабет. Її наче ножем полоснуло по серцю, коли вона його побачила.

- Що сталося, дядьку Фріце?

Він розповів про візит лікаря і його вказівку.

Незабаром прийшов і сам лікар. Він оглянув Фріца й сказав:

- Я пришлю до вас доглядальницю.

Фріц слабо всміхнувся і відразу ж знову заснув.

- У нього вона вже є, - із темряви озвалася Елізабет.

- Ви маєте на увазі себе, милостива панно?

- Так. Я вже півроку допомагаю сестрам у Маріїнській лікарні. Тож я залишаюся тут.

Лікар окинув її швидким поглядом.

- Добре.

Він пояснив їй, що потрібно робити.

- Що з ним, пане лікарю?

- Запалення легень і плеврит. У нього слабкі легені... дуже слабкі...

Уночі Фріц впав у марення.

- Так темно... Темно... Чому так темно... Запаліть свічі... Яка глибока ніч...

Тоді зітхнув і знову заснув.

Елізабет сиділа біля його ліжка, зосередивши всі думки та бажання на його одужанні. Вона обережно міняла компреси, підкидала у вогонь дрова й прислухалася до Фріцового дихання, що дедалі частішало.

- Мені так гаряче, - простогнав він. - Покладіть мені на чоло трохи льоду... Які ж у тебе прохолодні руки, Лу...

Елізабет поклала руку йому на чоло. Фріц дуже чітко подякував їй і знову впав у неспокійну дрімоту, що час від часу переривалася нерозбірливим бурмотінням.

- Лу... ти тут... Ох, чому ж ти плачеш? Ти не повинна плакати... Я так за тобою тужив, так ту... жив... Де твої голубі... прекрасні очі?... Ти - щастя моїх похмурих днів... Чого ж ти здригаєшся від ридань?... О батьківщино моя... батьківщино...

Він упав навznak. Елізабет обережно поклала під його голову подушки.

Ранок сірим язиком облизував шибки. Гарячка посилилася.

Елізабет послала повідомлення Фрідові й Паульхен, щоб вони негайно відправили телеграму Ернстові.

Раптом Фріц розплющив очі.

- Дядьку Фріце...

- Що зі мною?

- Ти трохи захворів, але незабаром знову одужаєш.

Він похитав головою. Тоді прочитав вислів на стіні й кивнув.

- Яке сьогодні число, Елізабет?

- Шосте березня.

- Знаєш, у кого сьогодні день народження? У неї!

- Тоді сьогодні пополудні ми всі до тебе прийдемо.

- Так! І Ернст також!

- Я вишлю йому телеграму.

- Так, хай він приїде. Мені ще так багато треба йому сказати. А тепер я втомився. Годинку посплю, а потім ти мене розбудиш. Добре?

- Так, дядьку Фріце.

Опівдні прийшов лікар.

- Його життя вже йде до кінця.

Елізабет схопилася за стіл, щоб не впасти.

- Невже нема надії?

- Жодної. Хіба що станеться диво... Пополудні він, напевно, ще раз прокинеться, - додав він, побачивши смертельно-блїде обличчя Елізабет.

За цю віру в диво Елізабет вчепилася усіма фібрами своєї душі. Прийшли Фрїд і Паульхен. У дівчини були заплакані очі.

- Він спить, - прошепотїла Елізабет. - Лікар сказав, що пополудні він іще раз прокинеться. Підїть купїть квіти - сьгодні день народження Лу.

- Троянди, - прошепотїла Паульхен.

- Їх зараз нїде неможливо знайти.

- Ми їх обов'язково купимо, - крізь зуби процїдив Фрїд.

За годину посланці повернулися з трояндами та іншими квітами. Фрїд і Паульхен принесли цілі оберемки троянд і вщерть заповнили ними всі вази та глечики. Троянди вони поставили біля ліжка, що, згідно з Фрїцовим бажанням, стояло біля камїна.

Куди не кинь оком - квіти й пелюстки, цвітїння й аромат. Усю мансарду солодкими пахощами наповнив духмяний запах троянд.

Пїзно ввечерї Фрїц таки розплющив очі й обвів поглядом кїмнату.

- Де я? - запитав він.

- З нами, у твоїй мансарді мрїй, - приглушеним голосом відповіла Елізабет.

Він побачив квіти.

- Троянди... троянди... - пробурмотїв собі під нїс. - От і вдалося мені ще раз побачити троянди.

Усі скупчилися навколо нього.

- У Лу сьгодні день народження, - промовив Фрїц слабким голосом. - Принесїть білі свїчки й запалїть їх.

Елізабет поставила свїчі перед прекрасним портретом, повнїстю обрамленим трояндами.

Свїчі палахкотїли, кидаючи мерехтливї відблиски на стїни. Здавалося, наче прекрасні очі сяють, а червонї вуста всмїхаються.

- Підсуньте ліжку, щоб я мїг її бачити.

Вони виконали його прохання, і Фрїц довго не відводив очей від прекрасного портрета.

- Запалить іще більше свічок.

Усю мансарду мрій залило м'яким, тремтливим золотаво-червоним сяйвом.

- Де Ернст?

- У дорозі.

- Так, Ернст обов'язково повинен приїхати. Елізабет, думай про... нього. Принесіть вина... темно-червоного... шість келихів... Підсуньте... - Фріц насилу випростався на ліжку. - Підсуньте сюди той круглий столик для куріння...

Елізабет простелила скатертину, поставила вазу з трояндами й підсунула столик до ліжка хворого.

- Шість келихів - один... два... три... п'ять... шість... Так... Один для Ернста... Один для Лу...

Фріц обірвав пелюстки з однієї троянди й кинув їх у келих для Лу. Тоді тремтливою рукою налив у нього вина.

- Діти мої... Напевно, мені доведеться вас покинути... Як же це тяжко... Шукайте опору у ваших душах! Прислухайтеся до моїх слів - не шукайте щастя у широкому світі... Ваше щастя - у вас усередині... Будьте вірними собі... А віднайшовши себе, йдіть благословенною дорогою від Я до Ти... А тоді й до Всесвіту... Це небесне братання... Усе на світі - ваші брати й сестри... Дерева... пустелі... моря... хмари у променях передвечірнього сонця... лісовий вітерець... У світі не існує чвар і розбрату... Усе в ньому єднання і гармонія... Вічна краса... Налаштовуйте ваші душі під музику величної арфи - природи... якщо вони раптом втратять гармонію й розладнаються... Усе минає... Ніщо не вічне... Усе зрозуміти означає все пробачити... На землі так багато гірких загадок для людського розуму... Й остання з них... часто криється в одній лише троянді... в усмішці... в мрії... Я молитовно складаю стомлені руки як символ моєї останньої опори на краю небесної прірви... І, вже спускаючись у бездонне провалля, заклинаю вас - тих, хто ще ходить під сонцем... Залишайтеся вірними самим собі!.. Вип'ємо це вино на честь мого заповіту й клятви!.. Присвячую цей келих життю і смерті... вічному Воно... і моїй коханій померлій Лу...

У вино лилися сльози, але вони випили келихи аж до дна.

Фріц важко перевів подих, а тоді тихо продовжив:

- Тримайтеся разом... Ви знайдете опору одне в одному... І не забувайте про людей... Від щирого серця давайте їм!.. Нащо вам їхня вдячність? Саме лиш усвідомлення вчиненого добра і є вдячністю! Роздавайте скарби вашої душі - у світі так їх не вистачає... Багатьом лиш одне тільки добре слово допомогло знову стати людьми... Зарадило там, де гроші виявилися безсилями... Ставтеся до людей не поверхнево, а по-людському... І ви знайдете скарби... Людина за своєю природою добра!.. Твердо вірте у це!.. Мансарда мрій... відтепер належить вам... Лу... - Він задихав частіше. - Моя прекрасна... навіки зникла... квітова мрія у залитих темними сутінками садах... відзвучала... канула в небуття... Незабаром згасне свічка... Та й по всьому...

Фріц упав навznak.

- Елізабет...

Вона схилилася над ним.

- Пісню... її пісню...

Елізабет тихо заспівала, її голос тремтів від ледь стримуваних ридань...

Ще з юних, юних літ...

Стемніло. Полум'я свічок кидало ніжні відблиски на Фріцове чоло. У його карих, закоханих у казку очах жевріло блаженне сяйво.

- Лу... - прошепотів він. - Лу...

Тужливо й сумно, наче промені передвечірнього сонця, що торкаються старого золота, у трояндових пахощах линула пісня:

Любий отчий краю, краю милий мійУ благословенній стороні...

Із сутінок долинали приглушені ридання Фріда й Паульхен. Слова звучали подихом суцільного болю:

Ластівка прилине, ластівка прилине...

Щемко плакав журбою наступний рядок:

Але защебече, але защебече...

І наче далека, зіткана з троянд скрипка у сутінках, стихли останні слова:

Як тою весною...

Фріц заснув.

Потріскували свічі. За вікном падав сніг.

Його знову лихоманило.

- Чорний птах... Що йому потрібно?... Він постійно літає навколо мене... Як же палає моя голова... Лу... Тут усе таке золоте, таке наповнене... Але той темний птах... Той чорний птах... Ернсте... Де... де ти? Ти маєш це зробити, Елізабет... Він все одно вірний тобі... Пробач йому, Елізабет... Уміння прощати - єдина божественна риса в людині... Він не з легковажності так чинить... Він усе ще бореться... Допоможи йому, коли він тебе попросить... Елізабет... пообіцяй мені...

- Так... так... дорогий мій, любий дядьку Фріце... - Вона сповзла на підлогу біля його ліжка й укрила поцілунками його руки.

Він уже її не чув.

- Але ж я хочу... Завжди цього хотів... Ноги мої втомилися... Стерті до крові... Ах, я так довго йшов... А тепер я на рідній землі... Омийте мої бідні ноги... Діти мої...

І оскільки Фріц безперестанку повторював своє прохання, вони принесли таз із водою, омили його ноги й обережно їх витерли - знову і знову заливаючи їх гіркими слізьми.

Смерть уже дихала йому в обличчя.

- Пісню... пісню... про Лу... Лу... Елізабет... - Він не зводив з неї очей.

І крізь нестримні ридання вона заспівала:

Ти - моя весна, мій світ, Всесвіт мій... Усе, що маю я. Ти - зоря моя, мій світла жмутДо останніх днів мого життя.

Фріц раптом випростався і чітко й голосно промовив:

- Я вас усіх однаково люблю...

Тоді він упав на подушки, невідривно дивлячись на прекрасний портрет.

Сяйво свічок танцювало на обличчі Лу, тому здавалося, наче прегарні очі сяють, а

червоні уста промовляють: «Ходи додому...»

Моє ти небо, спокій мій, Мій рай на цій землі... Закриєш очі ти колись мої, І зможу вічно спати в тиші я...

Елізабет співала, а сльози градом котилися з її очей. А тоді ще раз, зовсім тихо, наче дитячу колискову:

І зможу вічно спати в тиші я...

Фріц лежав спокійний і прекрасний.

Мертвий.

Свічі перед прекрасним портретом затріскотіли та згасли.

Плач...

Невтішні ридання...

Ланна Райнер поїхала разом із Ернстом до Дрездена, щоб дати там концерт. Наступного дня його довелося повторити. Ще один ранок вони провели в Дрездені й аж пополудні повернулися до Ляйпцига. Тепер Ернст майже постійно був поруч із Ланною. Його жахала самотність, і він постійно метався у якомусь гарячковому поспіху. З вокзалу вони відразу ж поїхали до Ланни. Стемніло, а незабаром іще й завилла хурделиця. Ланна щільно засунула штори й відкинулася на спинку крісла.

Ернст дивився на неї у глибокій задумі.

- Скажи мені врешті, прекрасна моя, чому для свого кохання ти обрала саме мене? У мені ж немає нічого особливого. А біля твоїх ніг лежать такі достойники, що мені до них - як до неба рачки.

- Я й сама цього не знаю, хлопчику мій. У тобі є щось таке, чого в інших і близько немає. У тобі відчувається якесь праєство - я можу схарактеризувати цю твою властивість тільки з префіксом «пра». А ти мене - чому?

- Ти - демон у моїй крові.

- І ти говориш це так похмуро? - Вона окинула його звабленим поглядом.

- Ти - дурман і нещастя мого життя, - видавив він із себе й притис її до грудей...

- Коханий! Хлопчику мій, що з тобою?

- Мені потрібно ще ненадовго піти. Я погодився на зустріч о дев'ятій годині в одній із кнайп біля консерваторії.

- Ах, хлопчику мій...

- Я пообіцяв і мушу дотримати слова.

- Добре, але потім ти ж знову прийдеш до мене?

Вона притислася до нього всім тілом і поцілувала...

Кнайпа стояла відчинена, і там панували справжні веселощі. Ернста привітали голосним дружнім «Здоро-о-ов!»

- А ось і він - наш знаменитий Ернст! Будьмо! За твоє здоров'я!

Ернст швидко перехилив кілька келихів вина й одразу ж захмелів. Усі співали й пили аж до чортиків. Хтось виголосив жартівливу промову. Вино стукнуло їм у голови. Усі по черзі співали:

- Друже, як же зветься твоя краля?

- Лізбет, дай їй Бог здоров'я...

І так по колу... Кожен називав ім'я своєї коханої, і всі щоразу пили за її здоров'я. Хтось стукав по клавішах піаніно, створюючи ще більший шум. У повітрі клубочилися хмари тютюнового диму... Ойген вискочив на стілець.

- Друже, як же зветься твоя краля? - спитав хор голосів.

- Вони всі - мої! - вигукнув Ойген під радісні вигуки решти.

- Друже, як же зветься твоя краля? - дійшло запитання до Ернста.

Він розсміявся, промугикав собі під ніс мелодію і, так і не назвавши імені, осушив

келих. Кнайпа вибухнула реготом.

- Боягуз! Зрадник! - залунало зусібч.

- Нема в мене нікого! - крикнув Ернст.

Бадьоре «Ого!» пронеслося залом, а тоді хтось докинув:

- У кого така красуня, той не повинен її зрікатися!

Ернст спаленів. Аромат коханої ще не вивітрився з його волосся, її поцілунок ще палав на його вустах. Одним ривком, із келихом у руці, він вискочив на стіл і крикнув у веселу юрбу, що оточила його зусібч:

- Браття мої, юність ще увінчує наші голови, а кохання ще освітлює наш шлях. Але незабаром ми всі постаріємо й посивіємо... Відтак будьмо щасливі тепер! Молодість - троянди - кохання... Я п'ю за вас і за червоні-червоні вуста однієї жінки!

Весело чаркуючись, радісно посунули всі до нього. Ернст височів понад ними, неначе король над своїми підданими, - перед захмелілими очима крутився світ, а в серці палало полум'я бажань!

І він ніяк не міг зрозуміти, чого від нього хоче чоловік в уніформі. Навіть не усвідомлюючи, що робить, він механічно взяв з його рук телеграму, так само механічно її розгорнув - ще сміх іскрився в його очах, - прочитав... тоді ще раз... келих випав із його руки... Він побілів як крейда... Спіткнувшись, впав зі столу, нерозбірливо лепечучи якісь слова.

Ойген підскочив до нього й обхопив руками. Ернст і далі щось бурмотів. Поряд із ним лежала телеграма. Ойген прочитав: «Дядько Фріц помер. Елізабет».

Аж раптом Ернст забився у страшних конвульсіях, із його грудей вирвався судомний крик. Друзі віднесли його в чиюсь кімнату.

За годину він знову вийшов. Ойгена нажахав його вигляд. Ернстове обличчя було біле як сніг, а очі оскліли. Ойген спитав, чи треба його провести. А той глянув повз нього, наче нічого не чув, а тоді мовчки вийшов на вулицю.

Надворі він сів в екіпаж, але вже за кілька хвилин наказав візникові зупинитися, заплатив і пішки пішов додому.

Там він став механічно пакувати валізи. Під руки потрапив Ланнин портрет. Він розірвав його на шматки, перестав пакувати речі й задумався. Тоді похитав головою. Не бути боягузом! Він рішуче попрямував до Ланни.

Вона почула його кроки і зважливо вигукнула:

- Хлопчику мій!

Його мало не знудило від огиди. Горло здавили ледь стримувані ридання. Він затишно й негідно пригрівся у цьому любовному гніздечку, поки його вірний друг умирав на самоті.

- Хлопчику мій, ти часом не захворів? - Злякавшись його вигляду, вона поспішила назустріч.

- Це кінець, - промовив він холодно, простягнувши їй телеграму.

- Бідний, бідний мій хлопчику, - тихо сказала Ланна. - Залишайся сьогодні зі мною, а вже завтра... Щоб ти не почувався таким самотнім.

- Сьогодні вночі я відїжджаю і більше не повернуся.

- Хлопчику мій! Ти хочеш мене покинути?

- Це вже сталося.

Вона глянула на його холодне, як мармур, обличчя і зрозуміла, що він скинув із себе її чари. За це вона покохала його ще дужче.

- Хлопчику мій, не чини так! Ти повинен зостатися зі мною! Що ти там робитимеш? Ти там уже й так не допоможеш! Залишся тут! Ми поїдемо до Франції чи Італії і житимемо там разом! Забудь усе й будь зі мною щасливим! Ну що ти там можеш удіяти?

Він скинув з плеча її руку.

- Що мені там робити? Віднайти самого себе біля смертного одра того, кого я зрадив!

- Ах, хлопчику мій, викинь це все з голови! Ходи до мене!

- Ні!

- Коли ж ти повернешся?

- Ніколи!

Вона стрільнула в нього поглядом, підбігла до письмового столу й вихопила із шухляди револьвера.

- Ти залишишся тут!

Він байдуже схрестив на грудях руки і зневажливо глянув їй просто в вічі. Тоді обернувся до дверей.

Ланна відкинула зброю, кинулася йому навперейми, обійняла його й заридала:

- Хлопчику мій... Любий... милий мій... хлопчику... Залишся зі мною... Вернися до мене... Не вбивай мене... Хлопчику мій...

Він відштовхнув її від себе й вийшов надвір.

За його спиною дедалі тихіше лунали її жалібні ридання:

- Хлопчику мій... Послухай же мене... Хлопчику мій...

З гордо піднятою головою Ернст попрямував до вокзалу. На розі двох вулиць він утомлено зупинився й притулився головою до стіни якогось будинку.

- Фріце... Любий мій друже...

Тоді рушив далі.

Зорі вже не мерехтіли. Сніг білою пеленою тихо вкривав землю - рівномірно, сніжинка біля сніжинки... Наступного ранку весь Ляйпциг засипало товстим шаром снігу.

Троянди в мансарді мрій злегка зів'яли та втратили свіжість. Сніг досі грубим пластом лежав на вікні казок. Тихо відчинилися двері. Увійшов Ернст і став перед смертним ложем друга.

Обличчя померлого дихало спокоєм. На його благородних рисах спочивала печать неземного блаженства та щасливого умиротворення.

Ернст окинув поглядом кімнату. Усе було, як і колись... От тільки... все вже було інакше. Він був такий приголомшений, що майже не дихав.

- Фріце... - промовив він тихо.

Німота смерті нажахала Ернста. Його очі широко розплющилися. Перед зором затанцювали якісь лінії, кола... Зненацька стемніло повітря...

- Фріце! - закричав він, зі стогоном звалившись навколішки біля смертного одра. Він судомно заламував руки, хрипів і без упину викрикував: - Фріце!.. Фріце!..

Тоді він зірвався і повалився на труп, щоб зігріти й оживити бездиханне тіло. Але холод застиглої плоті пронизав його серце смертельним жахом і, просто нетямлячись від болю, він відчув, як найдорожча людина на землі вселяє йому тільки відразу, - таким цілковито чужим здалося йому мертве тіло, і він усвідомив, що все, абсолютно все вже позаду. Ернст бив себе кулаками по чолі й кричав... кричав...

- Фріце, любий мій, вірний друже, візьми й мене з собою... Супутнику мого життя, як же мені бути без тебе...

Тонка рука торкнулася його плеча. З божевільними від горя очима він оглянувся. Позаду стояла Елізабет.

- Ернсте... - Вона простягла йому руку.

Він спершу її не впізнав - так сильно вона подорослішала.

- Розкажи мені про нього, - попросив Ернст, сховавши в долонях обличчя.

З тремтінням у голосі Елізабет описала останні години Фріцового життя. Вона розповіла все, крім Фріцових слів про Ернста. Тоді вони вдвох просто сиділи, втупившись у підлогу. Врешті Елізабет мовчки підвелася й кинула на Ернста запитливий погляд. Він не ворухнувся.

- Я залишуся тут і нестиму почесну варту біля тіла мого вірного друга.

Пополудні привезли труну. Ернст нікого не підпускав до Фріца. Він сам поклав його в легку дерев'яну основу цинкової домовини, в якій Фріца мали перевезти до крематорію. Саму труну поставили в ательє.

Пані Гайндорф прислала лаврові деревця. Усе ательє було вщерть завалене квітами й вінками. Ернст наказав скупити в місті всі троянди й обсипав ними домовину.

Настав останній вечір перед перевезенням до крематорію. Біля труни горіло десять грубих свічок. Ернст ніс почесну варту. Зіщулившись, він сидів біля ніг Фріца й невідривно дивився на любе обличчя.

Уже вибило за північ. Небо всіяли зорі, що казково мерехтіли у темряві.

- Фріце, тепер ти спиш вічним сном... Ти помер... помер... Яке ж це страшне слово! Тепер ти живеш іще тільки в моїй пам'яті, твій образ дедалі бліднішає - так триватиме, аж поки й мене не покличуть холодні тіні. Мій вірний друже, ти лиш одного разу порушив клятву вірності - не взяв мене з собою на той світ. Вислухай

же мене востаннє: я клянуся тобі у вірності – вірності самому собі, як ти й вимагав... Ох, мій вірний друже... Ні... Ти не спатимеш самотньо й там...

Ернст пішов у мансарду мрій, де висів той прекрасний портрет.

– О любий портрете! Туга, що не сходила з серця стільки років, тепер затихла. У світ мертвих відійшов талановитий співець, що в піснях виливав тобі свою тугу й кохання. Що робити тобі тут без нього? Ходи зі мною! Проведи його в останню путь.

Він зняв картину зі стіни й вернувся в ательє.

– Тепер ти вирушиш в останню путь не сам, Фріце. Жінка твоєї мрії і твоєї туги піде з тобою.

Він поклав прекрасний портрет у труну. Тоді приніс усі листи від Лу й уклав їх у Фріцові руки. Гарячими сухими очима дивився він на дороге обличчя, аж поки не прийшли всі інші. За ними прибули й робітники. Ернст випростався на весь ріст і голосно промовив:

– Жодна книга не опише його життя, жодна хроніка не назве його імені. Вітер віятиме над його могилою, і зовсім скоро ніхто вже й не знатиме, де вона. І все ж за цим небіжчиком проливатимуть такі сльози, якими не оплакували й королів. Бо тут набагато більше – втрата набагато глибша, ніж смерть короля... Здрігніться: тут померла Людина!

Ернст узяв у робітників інструменти й нікого не підпускав до труни. Коли він став забивати цвяхи, з очей усіх присутніх градом покотилися сльози. Ернст не проронив жодної. Але з його вуст скотилися дві великі краплі крові. Домовину винесли.

Ернст залишався в ательє, аж поки повз нього не пройшла Елізабет. Раптом він почув гіркі безутішні ридання:

– Дядьку Фріце... любий дядьку Фріце... Тепер я знову сама-одна на цьому світі...

І він побачив, як біля смертного ложа, на якому ще зовсім недавно стояла труна, лежить розпростерта Трікс Берген і нестримно плаче.

Опівдні труну вже доправили до Бременського крематорію. Під час кремації Ернст грав на органі. Працівники крематорію ще ніколи не чули такої гри. Безмежний біль виливався потоками звуків, а з їхніх глибин поступово пробилася досі невиразна мелодія пісні «Ще з юних, юних літ...». Мелодія лунала дедалі потужніше, перетворювалася на могутній рокіт хвиль... А потім ніжно й тужливо відзвучала у Фріцовій поезії: «Ти – моя весна, мій світ, Всесвіт мій... Усе, що маю я...»

Коли Ернст вернувся додому, його звалила з ніг нервова лихоманка. Шість тижнів перебував він між життям і смертю. Елізабет наказала відвезти його в лікарню й сама про нього піклувалася. Врешті-решт він зміг самостійно встати з ліжка. Але душевно він був цілковито зламаний. Блідий і тихий, він цілими днями сидів на веранді, грівся у сонячних променях і перечитував листи й вірші Фріца. Тяжке горе пригнуло його до землі. Елізабет він шанував, як жебрак шанує святу. Він ніяк не міг збагнути, яким чином її чисті життєві кола одного разу перетнулися з його темними шляхами. Але його серце тихо й болісно здрігалось, коли він задумливо дивився, як вона виходила із кімнати. Саме тоді він знайшов ще один Фріців вірш – написаний олівцем на чорному папері:

Хто з темряви виходить, До світла має звикнуть. Жебрак надивуватися не може – Король його коронувати хоче. Кохана, я так довго У темряві просидів, Що бідність у

багатстві Забути я не в змозі.

Ернст відразу ж написав до нього мелодію – повільну, меланхолійно-тужливу – й дав ноти Елізабет.

Через два тижні він одужав і добре знайомим шляхом повільно поплентався до мансарди мрій. Там на нього чекав Ойгенів лист із Ляйпцига – напевно, Ойген забув замовити доставку просто в лікарню. Він розпитував його про здоров'я, ділився останніми новинами й насамкінець повідомляв найголовнішу – Ланна Райнер заручилася з князем Разніковим.

Ернст утомлено всміхнувся. Отже, й це вже в минулому. Він тільки здивувався, як швидко в житті може минути те, що ще недавно було сенсом усього життя.

– Моє серце спустошене, – промовив він тужливо. – Ти все забрав із собою, Фріце.

Крізь вікно казок у мансарду спадали сутінки. Ернст зручно сів у крісло, вслухаючись у їхні голоси. Стіни жили своїм життям і шепотілися між собою – ночі, що огортала темними крилами кімнату, мансарда розповідала свою історію.

– Я ніколи тебе не забуду, – тихо сказав Ернст. – О знавцю людських сердець... Моя душа цілком і повністю належала тобі... – Стогін зірвався з його вуст. – Я розтринькав мою душу... – І вже зовсім тихо: – Фріце, допоможи мені віднайти шлях до моєї душі... О, яка тяжка думка гнітить мене щодня і щоночі... Невже ця жертва була необхідна, щоб я прокинувся?

Так він і сидів, перебираючи старі листи та книги, аж допоки за вікном казок не запала глибока ніч.

– Фріце, ти єдиний, з ким залишилася повнота мого життя і муки мого серця.

Зненацька Ернст болісно скрикнув:

– Елізабет! Мінйоно! Кохана моєї душі! Я втратив і тебе... Усе пропало... Життя тепер сіре... і мертво...

Наступного вечора всі зібралися у мансарді мрій. Надворі дощило й віяло холодом. Краплі стукали в шибку.

Усі були дуже мовчазні й тихі.

– Тут тепер так дивно, – зауважила Паульхен. – Здається, наче в кімнати відібрали душу.

– Утрачено зв'язок. Без Фріца ми неповноцінні, – відповів Фрід. – Урвалася нитка, що сполучала наші душі.

Ернст прочитав уголос уривки з Фріцового останнього листа. Тоді сумно сказав:

– Мертвий – це мертвий. Ми його ніколи більше не побачимо.

– Ні, – твердим голосом заперечила Елізабет, – якщо він мертвий, це ще не означає, що його нема! Невичерпним та вічним є колообіг життя. Пам'ять про нього та його душа тепер живе в нас самих. Він живе всередині нас. Просто тепер помолодшав. Згадайте його слова: «Усе на світі – ваші брати й сестри. Дерево в чистому полі, хмара в променях призахідного сонця, лісовий вітерець». Тому ви маєте почуватися частиною всього світу... Згадайте про його науку: «Від Я до Ти, а тоді й до Всесвіту...» Він пройшов довгий шлях від Я до Ти. А тепер він досяг і останнього етапу колообігу – Всесвіту. А тоді через Всесвіт знову повернеться до свого Я. Це означає, що він тепер усюди. Коли я дивлюсь на зорі, я знаю – він там, коли я бачу хмари, відчуваю, як він, утішаючи, проникає в глибини моєї душі. Він – скрізь, а отже, й у моєму серці. У квітці, у камені, у бурі й тиші. Місяць заглядає вночі до мене в кімнату – це Фріц. Сонце всміхається до мене вдень – теж Фріц. У світі неможливо попрощатися навіки. Він просто перейшов із тілесної близькості в

духовну далечинь. Це важко, але все ж він у нас є! Усередині нас самих! А ми збережемо пам'ять про нього і його спадок у глибинах наших душ, віддано боротимемося пліч-о-пліч з життєвими бурями цього світу та запаморочливими шторками в нетрях наших душ.

Ернст її здивовано слухав. Його серце наповнювалося тихою втіхою. Невже перед ним та сама Елізабет?

- Ким... ти стала? - пролепетав він.

Елізабет продовжила:

- Прибула урна з прахом нашого дорогого друга. Нехай вона три дні стоїть у мансарді мрій, оточена духмяними трояндами, а тоді ми поховаємо її в саду, де квітнуть троянди, гвоздики та маки, що він їх так любив.

Вона обережно поставила урну посеред троянд.

Ернст промовив:

- Просто неймовірно, як такий маленький дзбан може вмістити таку Людину. Фріце, дорогий, де ти? - Він узяв до рук урну й прислухався. І почув, як у ній тихо пересипається пісок. Він збагнув, що хоч Фріц і помер, проте воскрес. Це так вразило Ернста, що він не витерпів, упав на крісло й розплакався - уперше з дня смерті Фріца. Сльози заливали його обличчя, сльози втішали його зболене серце.

Тоді Ернст поставив перед присутніми останні пляшки червоного вина й приніс шість келихів.

- Шість, - розливаючи вино, промовив він здушеним від сліз голосом, - один - для прекрасного портрета, а один... один... - для нього...

Тоді Ернст узяв автопортрет Фріца й повісив його на те місце, де раніше висів портрет Лу.

- Такий час... - похмуро всміхаючись, зауважив Ернст. - Прекрасна жінка давно вже померла, туга за нею навіки стихла. Нова туга вимагає нового портрета. Колись і вона затихне, а від нас не залишиться нічого, крім пам'яті в якомусь люблячому серці. Життя сиплеться крізь наші пальці. Коли тримаєш у руках найцінніше, ти не усвідомлюєш цього, розуміння приходить лиш тоді, коли те найцінніше ти навіки втратив. І тоді єдине, що лишається, - нарікати на свою долю... Тож візьмімо в свої руки нашу молодість і піднесімо її високо до світла. Ти права, Елізабет, його світлий заповіт живе в наших серцях. І, пам'ятаючи про нього, ми не маємо жалітися, а маємо жити згідно з його життєвими принципами. Тож вип'ємо останній келих на спомин про прекрасний портрет і - мовчки, зі сльозами на очах - на спомин про нього й нашу клятву!

Урочисто дзеленькнули келихи.

Ернст тремтливими руками запалив свічі перед портретом померлого. Полум'я свічок, як завжди, колихалося й витанцьовувало, а тому здавалося, наче картина ожила, - карі, закохані в казку очі виблискували, а вуста лагідно всміхалися.

Згустилися сугінки. Усе було так, як і раніше, - от тільки Його не було поруч. Тому, попри тверді наміри, усі знову розплакалися.

Настала розкішна весна, до якої так прагнув дожити Фріц. Виспівували зяблики, радісно щebetали жайворонки, кронами шуміли дерева, вітер приносив духмяні пахощі.

Наближалось літо.

Проте Ернст нічого не чув і не відчував. Він безперестану сидів у мансарді мрій і писав. Він зовсім не зауважив весни, а настання ночі відчував тільки по тому, що вже не міг більше писати. Він працював над великим твором, на згадку про Фріца. Коли з його руки випадало нотне перо й він утомлено відкидався на спинку крісла, перед його зором, наче якась божевільна примара, проходило ціле його життя. Відшуміло все, залишилось тільки одне-єдине – спокійне кохання до Елізабет. Він ніяк не міг зрозуміти, як хоч мить міг думати про Ланну. Він уже давно не бачив Елізабет.

Урешті-решт Ернст закінчив начерк свого твору. Того ж дня, коли він відклав перо й полегшено випростався на повен ріст, прийшов лист із Бонна, від директора Музичного театру, – він на вигідних умовах пропонував Ернстові місце капельмейстера в Мюнхені. Ернст вирішив подумати про це пізніше. Після завершення праці йому було тісно в чотирьох стінах. Він вийшов на вулицю й зауважив, що настало літо.

Він крокував алеєю вздовж міського валу й дивувався, як вільно та легко знову б'ється його серце після багатьох тижнів напруженої праці.

Раптом він побачив Елізабет. Він швидко підійшов до неї і промовив майже зі старими інтонаціями в голосі:

– Ти маєш піти зі мною, Елізабет! Я закінчив один прекрасний твір! Ходи!

Вона здивовано глянула на нього. У ньому знову відчувався колишній Ернст – щоправда, спокійніший і доросліший, ніж раніше.

– Ходімо до мансарди мрій!

Дорогою він розповідав про свій твір:

– Це не реквієм, Елізабет! Це радше театральна п'єса для сцени.

Вони піднялися сходами до ательє. Ернст швидко дістав із шухляди нотні листки й поставив їх на пюпітр рояля.

– Нещодавно суд прислав мені Фріців заповіт. Текст там дуже короткий: «Усе, чим я володію, належить моему другові Ернсту Вінтеру». Отже, ми зможемо користуватися мансардою мрій ще півроку. А це – ноти для співу. Увесь твір – це низка Фріцових віршів та інших поезій. Звісно ж, існують ще партії для оркестру, солістів та хору. А на сцені показуватимуть алегорії з життя...

...Перша тема називається «Троянди – квіти його кохання». У глядацькому залі темно, наче під час вистави. Оркестр зовсім тихо виконує увертюру. Сріблясті звуки флейти витають понад рокотом септакорду в «соль-бемоль мажор». Повільними терціями мелодія флейти спадає, наче вода, що піниться у фонтані, і понад невиразним бурмотінням хору у височінь піднімається тужлива партія альтя «Троянди – квіти його кохання»...

Ернст грав і водночас коментував:

– Піднімається завіса. У голубих сутінках стоїть жінка, вона схилилася перед мармуровою урною, що стоїть посеред розквітлих троянд. Стає дедалі світліше та світліше. Завіса падає. Так закінчується вступ.

...Вступає оркестр – довгими, повнозвучними акордами. Між сіткою акордів пробивається арфа в тональності «ре-бемоль мажор». Щасливим співом жайворонка вгору лине скрипка. Знову піднімається завіса. На сцені понад морем сходить сонце. Перед вогненным колом, що постає з води – чорний силует людини. Вона простягає руки назустріч сонцю. Чоловічий голос виконує гімн сонцю.

...Друга картина – «Творчість». Оркестр задає тон, вступає чоловічий голос, жіночий радісно в'ється навколо нього, тоді приєднуються й інші – на завершення

потужний хор голосів виконує гімн творчості.

...Картина третя. На кам'яні мури падає місячне світло. Над нею – дві сплетені руки. Протяжними звуками із фаготів бринить туга. Понад лункими переходами оркестру, що аж здригається від ридань, нависає низький бас. Невтішна мелодія відчаю та зневіри глухо схлипує і замовкає.

...Запах бузку прекрасної місячної ночі. Сріблясто-червоне сяйво й тихі мелодії скрипок. Під бузковим кущем перед жінкою навколішки стоїть чоловік. Скрипки виводять пісню кохання – вона дедалі наростає, міцнішає, скрикує від радості, але зненацька казкові мрії заглушує темний похмурий мотив віолончелі. Тоді знову йде наростання звуків – всеохопна радість – світло й благодать. Чоловік стоїть на повен ріст, жінка схилила голову на його плече. Мерехтить світло, палахкотить блаженство, пристрасно гримить гімн кохання.

...Самозречення. За столом сидить чоловік, підперши руками голову зі скуйовдженим волоссям. Розкотистими монотонними звуками озивається оркестр. Різко ввірвавшись у зал, вуха ріжуть хаотичні дисонанси. Чоловік піднімає голову – перед його очима швидко пролітає короткий блаженний сон... Тоді він знову опускає голову... Плач. Раптом усе різко обривається.

...Нова картина. Голубі сутінки. Засніжені гірські вершини. На передньому плані стоїть урна. Дивовижне мовчання оркестру, що переривається довгими сумними акордами. Повільно висипають зорі. Сміливий хроматизм останніх мелодій. Вершини гір виблискують і мерехтять. Поступово набуває виразності передній план. На землі лежить чоловік. Трохи піднімається й прислухається. Розсувається голуба завеса й розкриває дівчину неземної краси. Сутінки починають переливатися сріблястими тонами, а музика стає мелодійнішою та гучнішою. Сріблясте сяйво огортає постать чоловіка. Він піднімається на рівні ноги, а на його чолі відбивається печать полегшення і спасіння. Він знову падає навколішки. Красуня схиляється над ним. Велична картина, від якої віє спокоєм. Уся сцена в сріблястих відблисках, усе дихає спасінням. Людство... Сцена темнішає... Лунає тиха мелодія пісні «Ти – моя весна, мій світ...». Неймовірно вродлива дівчина крокує до урни й кладе на неї троянди. Падає завеса. Під звуки ніжних арф стихає оркестр.

Ернста охопило гарячкове збудження. На його щоках виступили червоні плями. У захваті від твору та Ернстової гри Елізабет схилилася над нотами, щоб краще стежити за його поясненнями. Стемніло.

- Мертвий! Мертвий! – зненацька вигукнув Ернст, переповнений нестерпним болем. – Усе втрачено... Усе... Це – моє останнє творіння... Тепер я хочу піти за ним... Померти... Що мені ще залишається у цьому житті?... У могилах поховано все, що я коли-небудь любив... Легковажно я бавився із життям, аж допоки остаточно не програв... Тепер я хочу вмерти, – приглушено сказав він. – Тепер я знаю мій шлях.

- Ти маєш жити, – пролунав голос із темряви.

- Але ж я все втратив, Елізабет. Фріц мертвий... – Ернст застогнав. – Мертвий... Фріц... А ти, Елізабет... – Він уже нетямився від хвилювання. – Скажи мені тільки одне, Елізабет, бо я вже не витримую – так воно мордує й катує мене довгими ночами... Скажи, що ти пробачила мені гріхи, які я навалив на тебе. Інакше моя душа просто розірветься від зневаги до самого себе. Тоді я тихо піду й ніколи більше не перетнуся з твоїми чистими шляхами.

Елізабет зблідла як стіна.

- Усе добре, Ернсте.

Він невтішно похитав головою і змучено зітхнув:

- Ти ще й сама не знаєш...

- Я тебе кохаю, Ернсте...

Він аж скрикнув від болю.

- Елізабет, не будь такою жорстокою! Не показуй мені моїх утрат у золотистому світлі! Не перетворюй свою відмову на ще нестерпніші муки моєї душі!

Золотаві промені призахідного сонця мерехтіли у волоссі Елізабет і світилися в її очах.

- Я тебе кохаю, Ернсте.

- Елізабет! - Його крісло з гуркотом полетіло на підлогу. - Ти ще просто не знаєш... Я пізнав іншу жінку... Я зрадив тебе... Безліч разів зганьбив тебе...

Елізабет спокійно й велично стояла перед ним, а її прекрасний голос чітко пролунав у вкритій сутінками кімнаті:

- Я все знаю, Ернсте!

Він намагався знайти якусь опору.

- Ти... ти... все знаєш... Навіть те... що я... цю... жінку...

- Абсолютно все, Ернсте.

Він відступав від неї все далі й далі.

- І... і... і ти таке кажеш... таке кажеш, Елізабет... Це ж... - Він задихався. - Це ж неможливо... Неможливо... - А тоді вигукнув: - Елізабет!! Я вмру на місці, якщо це неправда!!

- Я кохаю тебе, Ернсте!

Тишу пронизав крик - радісний, жалібний, невиразний, тремтливий, заплаканий, урочистий:

- Елізабет!!! Міньюно!!

Він лежав біля її ніг.

- Коханий мій...

- Міньюно... Міньюно... Міньюно...

Уже зовсім стемніло.

- Скажи мені, кохана, як ти змогла змилосердитися наді мною й так мене обдарувати? Мене, жебрака та грішника?

- Твої вчинки були не гріхом, а блуканням. І навіть не блуканням, а просто шляхом, яким ти мав пройти... Шляхом крізь темряву... А тепер ти знову віднайшов самого себе.

- У тобі, кохана.

- Від Я до Ти, - замислено промовила Елізабет.

- Шкода, що Фріц до цього не дожив!

- Він це знав.

- Він знав? О Фріце... друже мій... то ти й у смерті зостався мені вірним... Своєю

смертю ти вказав мені шлях до самого себе... О Фріце!.. Ходімо до нього!

Узявшись за руки, вони ввійшли в мансарду мрій. Ернст запалив свічі в кутку Бетховена - перед портретом дорогого померлого друга. Свічі кидали золоте сяйво й на ангельське обличчя Елізабет.

Ернст глянув на неї, й усвідомлення свого щастя наринило на нього. Нарешті після довгих блукань він віднайшов дорогу на батьківщину, відчув, що його життя врятоване. Він міцно обійняв Елізабет і, затинаючись від хвилювання, промовив:

- Фріце... Дорогий мій друже... Твої діти вернулися на рідну землю... Завдяки тобі... Я знову віднайшов свій шлях у житті, Фріце... І міцно тримаю в обіймах моє щастя... Я - це Ти...

Полум'я свічок кидало відблиски на портрет на стіні. А тому здавалося, наче карі, закохані в казку очі виблискують, а уста лагідно всміхаються...

Скелет 509 повільно підвів череп і розплющив очі. Він не знав – спав чи був без свідомості. Голод і виснаження давно подбали, аби одне майже не відрізнялося від іншого. Обидва стани були мов занурення у трясовину, здавалося, що виборсатися вже не вдасться. Якийсь час 509 лежав нерухомо і прислухався. Це було старе правило таборів: неможливо вгадати, з якого боку насувається загроза, тож поки лежиш нерухомо, маєш шанс, що тебе не помітять чи вважатимуть мертвим, – відомий кожній комасі простий закон природи.

Він не чув нічого підозрілого. Вартові на вежах були напівсонні, за ним теж усе було спокійно. Обережно повернув голову й озирнувся.

Концентраційний табір Меллерн мирно дрімав на осонні.

Великий пляц для шикунання, який есесівці з гумором називали «танцмайданчик», був майже порожній. Лише праворуч від вхідної брами на товстих дерев'яних стовпах висіло четверо людей зі зв'язаними за спиною руками. Їх так високо підтягли на мотузках, що ноги вже не торкалися землі. Руки були вивихнуті. Заради розваги два кочегари жбурляли в них з вікна маленькими вуглинками. Але четверо нещасних не ворушилися. Вони висіли на хрестах уже півгодини і знепритомніли. Покинутими стояли бараки трудового табору; команди, що працювали за його межами, ще не повернулися. Вулицями сновигали кілька днювальних. Ліворуч від великої вхідної брами, перед штрафним бункером, у плетеному кріслі за круглим столом сидів есесівець-шарфюрер Бройер, грівся на сонці і пив каву.

Навесні 1945 року добра кава в зернах була рідкістю, але Бройер щойно задушив двох євреїв, які шість тижнів гнили в бункері, вважав свій вчинок дуже гуманним і вирішив, що заслуговує на винагороду. До кави черговий по кухні передав йому тарілку з кексом. Їв Бройер повільно і з насолодою – в кексі було багато смачнющих родзинок без кісточок. Старший єврей не надто його розважив, а от молодший виявився витривалішим: він досить довго пручався, товк ногами і хрипів. Бройер сонно вишкірився та прислухався до звуків табірної оркестру, що лунали з садів. Саме була репетиція, оркестр грав «Троянди з півдня» – улюблений твір коменданта, оберштурмбаннфюрера Нойбауера.

509 лежав на протилежному боці табору, поруч з дерев'яними бараками, від Великого робочого табору їх відділяв колючий дріт. Це звалось Малим табором, де утримували в'язнів, надто слабких для праці. Тут вони чекали смерті. Майже всі вмирили швидко, але нові з'являлися вже тоді, коли інші були ще не зовсім мертві, а тому бараки завжди стояли переповнені. Люди лежали один на одному навіть у проходах або здихали просто на вулиці. Газових камер у Меллерні не було. Комендант цим особливо пишався і любив наголошувати, що в Меллерні вмирають природною смертю. Офіційно Малий табір називався Відділ полегшеного режиму – але лише деякі були настільки стійкі, аби витримати цю полегшу тиждень чи два. Одна така витривала група животіла у 22-му бараці. Рештками чорного гумору вони називали себе «ветерани». 509 входив у групу. До Малого табору його перевели чотири місяці тому, те, що він досі був живий, йому й самому здавалося дивом. Від крематорію здіймався чорний дим. Вітер ніс його в напрямку табору, і клуби ковзали низько над бараками. Масний солодкавий запах викликав нудоту.

509 так і не зміг при звичаїтися до нього. Навіть після десяти років у таборі. Сьогодні горіли рештки двох ветеранів: годинникаря Яна Сібельскі та університетського професора Йоеля Бухсбаума. Обидва померли в бараці №22, в обід вони вже були в крематорії, щоправда Бухсбаум опинився там не весь – бракувало трьох пальців, сімнадцятьох зубів, нігтів на пальцях ніг і частини статевого члена. Все це він втратив, коли з нього намагалися зробити путню людину. Історія зі статевим членом викликала дикий регіт на вечорах культури в казармі СС. Це була ідея шарфюрера Гюнтера Штайнбрєннера, який нещодавно з'явився у таборі. Проста, як все геніальне, – ін'єкція концентрованої соляної

кислоти, тільки й справи. Цим Штайнбрenner одразу заслужив повагу серед колег.

Березневе пообіддя було лагідне, вже трохи пригрівало сонце, але 509 мерз, попри те що мав, окрім свого, ще й одяг трьох інших осіб – куртку Йозефа Бухера, пальто торговця вживаними речами Лебенталя та подертий светр Йоеля Бухсбаума, який ветерани врятували від крематорію. Але при зрості сто сімдесят вісім сантиметрів і з вагою менше тридцяти двох кілограмів не зігріло б, напевне, навіть найтепліше хутро.

509 мав право півгодини полежати на сонці. А тоді мусив повернутися в барак, віддати позичений одяг, а також свою куртку, щоб грітися йшов хтось інший. Відколи минули холоди, це була домовленість ветеранів. Дехто вже й того не хотів. Вони були надто виснажені і після зимових страждань прагнули одного – просто померти в бараках; але Бергер, старший по бараку, наполіг, аби всі, хто ще міг повзати, відтепер щодня бували на свіжому повітрі. Наступним був Вестгоф, тоді Бухер. Лебенталь відмовився – у нього були цікавіші справи.

509 знову дивився перед себе. Табір був на узвишші, тож через колючий дріт він міг бачити місто. Воно розкинулось у долині, серед плетива дахів височіли церковні вежі. Місто було старовинне, з багатьма соборами і валами, липовими алеями і звивистими вуличками. На півночі – нова частина, з ширшими вулицями, головним вокзалом, казармоподібними будинками для робітників, фабриками, металургійним та мідеплавильним заводом, де працювали загони з табору. Широкою дугою містом пливла річка, а в ній відбивалися мости і заспані хмари.

Голова 509 впала. Тримати її піднятою довго він не міг. Череп був важкий, а шийні м'язи стоншилися до ниток. Вигляд димарів у долині наганяв ще більший голод. Голод мучив не лише шлунок, а й мозок. Шлунок звик до цього – роками не відчував нічого іншого, крім постійної тупої жадоби. Мозковий голод значно гірший. Він викликає галюцинації й ніколи не припиняється. Чатує навіть уві сні. Боротьба 509 із маренням про смажену картоплю тривала три зимові місяці. Він всюди чув її запах, навіть у смороді відхожого місця. Тепер це було сало. Яєчня очками і сало.

Він подивився на нікельований годинник, який лежав поруч на землі. Годинник позичив Лебенталь. Це був скарб цілого барака, давно покійний поляк Юліус Зільбер колись зумів пронести його з собою в табір. 509 побачив, що має ще десять хвилин, але вирішив-таки повзти назад до барака. Боявся знову заснути. Неможливо було знати напевно, чи прокинешся цього разу. Він іще раз пильно й обережно оглянув таборову вулицю і не побачив нічого, що могло б становити загрозу. Властиво, він її й не чекав. Обережність була рутинною старого табірною зайця. Через дизентерію в Малому таборі запровадили карантин, тож есесівці тут з'являлись нечасто. Останніми роками контроль у всьому таборі послабився. Війна ставала дедалі помітнішою, і частину есесівців, які досі лише героїчно катували і вбивали беззахисних в'язнів, відіслали на фронт. Тепер, навесні 1945 року, в таборі залишилася тільки третина особового складу СС. Управління внутрішніми справами табору віддавна провадили майже виключно самі в'язні. В кожному бараці був старший по блоку і кілька старших по відсіках, робочі бригади підпорядковувались капо та бригадирам, а цілий табір – старшому по табору. Всі вони були в'язнями. Їх контролювали табірний фюрер, фюрер блоку та бригадні фюрери – це завжди були есесівці. Спершу в таборі утримували лише політичних в'язнів, згодом з'явилася безліч звичайних злочинців із переповнених в'язниць міста й усієї околиці. Групи розрізняли за кольором трикутника, нашитого поруч із номером на одяг ув'язнених. Політичні мали червоні трикутники, кримінальні – зелені. А в євреїв було два трикутники (додатковий жовтий), ці два трикутники утворювали зірку Давида.

509 взяв пальто Лебенталя і куртку Йозефа Бухера, повісив на себе і поповз у барак. Він відчув, що втомився більше, ніж звичайно. Навіть повзти було важко. Уже за якусь мить земля під ним пішла обертом. Він завмер, заплющив очі і глибоко задихав, щоб відпочити. Цієї ж миті почулися сирени міста.

Спершу їх було дві. А за кілька секунд приєдналися й інші, здавалося, що в долині кричить ціле місто. Голосили дахи й вулиці, вежі та фабрики, місто, яке ще мить тому спокійно лежало під сонцем, раптом заревіло, як паралізований звір, що бачить смерть і не може втекти, – сиренами і паровими свистками розривало незворушне небо.

509 одразу притисся до землі. Бути поза бараками під час повітряної тривоги заборонено. Можна спробувати підвестися і побігти, але бараки надто далеко, а він ослабкий, щоб рухатися достатньо швидко; нервовий вартовий з нових може почати стріляти по ньому. Тому він якомога швидше проповз кілька метрів назад до заглибини в землі, заліз у неї і накрився позиченим одягом. 509 виглядав так, ніби впав мертвим. Це ставалося часто і не викликало підозр. Однаково тривога буде недовгою. За останні місяці її оголошували в місті кожні кілька днів, але ніколи нічого не відбувалося. Літаки завжди летіли далі – на Ганновер чи Берлін.

Включилися сирени табору. За деякий час знову. Голосіння з'являлося і зникало, наче на старому грамофоні грала подряпана платівка. Літаки наближались до міста. 509 це знав. Це його не обходило. Його ворогом був найближчий кулеметник, який міг помітити, що він не мертвий. Події за колючим дротом його не торкалися.

Він заледве дихав. Чорна вата спертого під пальтом повітря огортала щораз щільніше. Лежав у заглибині в землі, наче в могилі, поступово йому почало здаватися, що це й справді його могила, що він ніколи вже не зможе встати, що цього разу – кінець, він залишиться тут лежати і помре, здоланий врешті слабкістю, з якою так довго змагався. 509 спробував боротися, але це не дуже допомогло, його заповонило це дивне сумірне чекання, яке ширилося в ньому, у ньому й поза ним, ніби чекало все: чекало місто, чекало повітря, навіть світло чекало. Було так, як на початку сонячного затемнення, коли кольори вже набрали свинцевого відтінку й віддаленого передчуття безсонячного мертвого світу, – якийсь вакуум, чекання із затамованим подихом: омине смерть іще раз чи ні.

Удар був несильний, але неочікуваний. І прийшовся з боку, який видавався найбезпечнішим. 509 відчув його як жорсткий поштовх глибоко із землі у шлунок. Водночас крізь завивання надворі прорізався тонкий сталевий посвист, він наростає, наче звук сирени, однак це було щось зовсім інше. 509 не розібрав, що передувало – удар із землі чи посвист і гуркіт після нього, – але знав напевне: такого не траплялося за попередніх тривог, і, коли це повторилося, ближче і сильніше, під та над ним, він усе зрозумів. Літаки вперше не полетіли далі. Місто бомбардували.

Земля знову здригалася. 509 видалося, ніби його вдарили величезні підземні гумові кийки. Він раптом повністю прийшов до тями. Смертельна втома зникла, мов дим, розвіяний вітром. Кожний поштовх із землі ставав поштовхом для його мозку. Якийсь час він лежав непорушно – тоді, майже не помічаючи, що робить, обережно просунув руку вперед і відхилив пальто зі свого обличчя настільки, щоб бачити місто вниз.

Саме в ту мить, неначе іграшковий, повільно розпався в різні боки і здійнявся в повітря вокзал. Майже граційно над деревами міського парку пролетів золотий купол і зник за ними. Сильні вибухи, здавалося, не мали з цим нічого спільного – усе відбувалося якимось надто повільно, а звуки зенітної артилерії губились, немов дзвяккання тер'єра серед грубого гавкоту великого дога.

З наступним потужним поштовхом почала хилитися одна з веж церкви Катерини. Вона падала, повагом розвалюючись на багато шматків, неначе це була сповільнена зйомка, а не реальність. Між будинками, мов гриби, росли фонтани диму. 509 все ще не мав відчуття руйнувань; внизу просто бавились якісь невидимі велетні. У неушкоджених частинах міста далі мирно курилися димарі; у ріці й далі відбивалися хмари, а постріли зеніток облямовували небо, мов м'яку подушку, з потрісканих швів якої вилітали сіро-білі клаптики бавовни.

Одна бомба впала далеко за містом, на луки, що простягалися вгору аж до табору. 509 досі не відчував страху, це було надто далеко від доступного йому тісного світу. Він боявся сигарет, якими припікали очі та геніталії, тижнів у голодному бункері – кам'яному саркофазі, в якому не можна було ані стояти, ані лежати, козла, на якому відбивали нирки, катівні у лівому крилі біля воріт, Штайнбрєннера, Бройєра, начальника табору Вебера, але й це все зблякло, відколи його перевели у Малий табір. Щоб мати силу жити далі, потрібно швидко забувати. Окрім того, після десяти років тортур концентраційний табір Меллерн охопила легка втома – навіть свіжому, ідеалістичному есесівцеві з часом набридало катування скелетів: вони не мали витривалості й реагували мляво. Іноді, з прибуттям нових міцних і життєздатних в'язнів, патріотичний запал зростає. Тоді ночами чутно було знайомі крики, а есесівці виглядали трохи жвавішими, як після доброї свинячої печені з картоплею та червоною капустою. Загалом табори в Німеччині стали під час війни гуманнішими. Людей майже без винятку знищували в газових камерах, забивали до смерті або розстрілювали, виснажували роботами, а тоді залишали помирати з голоду. Якщо у крематорії спалювали когось живцем, то це траплялося через перевтому або тому, що деякі скелети подовгу не рухалися, а не зі зла. Таке ставалося лише за масових ліквідацій, коли треба було швидко звільнити місце для нових в'язнів. Навіть голодом у Меллерні морили не надто завзято; у Малому таборі все ще була якась їжа, і ветеранам, як-от 509, вдавалося бити рекорди і залишатися живими.

Бомбардування раптово припинилося. Тепер шуміла лише артилерія. 509 підняв пальто трохи вище, аби бачити найближчу вартову вежу. Вона була порожня. Роззирнувся праворуч і ліворуч. На вартових вежах нікого не було. Есесівці позлізали зі своїх постів і сховалися в укриття; поруч із казармами в них було надійне бомбосховище. 509 відкинув пальто, підповз до колючого дроту, сперся на лікоть і вп'явся поглядом у долину.

Місто горіло. Те, що раніше здавалось несправжнім, стало страшною реальністю: довкола був вогонь і руйнування. Дим, мов величезний жовто-чорний хижий молюск, повз вулицями і жер будинки. Звідусіль виривалося полум'я. З вокзалу здіймався гігантський сніп іскор. Спалахнула зруйнована вежа церкви Катєрини, зусібіч танцювали бліді блискавки вогняних язиків. Безтурботно з незмінно ясної небесної блакиті золотим ореолом світило сонце, ліси і пагорби, як і раніше, ніжилися в теплих променях світла – так, наче саме лише місто було прокляте незвіданим темним суддею. 509 дивився вниз. Забув про обережність і не міг відвести погляду. Він бачив місто тільки з-за колючого дроту, ніколи не бував у ньому, але за десять табірних років воно стало для нього чимось більшим, ніж просто містом.

Спершу місто було майже нестерпним образом втраченої свободи. 509 дивився на нього щодня – бачив його безтурботне життя, коли ледве повзав після спецпроцедур керівника табору Вебера; бачив місто з його церквами й будинками, коли висів з вивернутими руками на хресті, бачив місто з білими човнами на річці й автомобілями, що мчали назустріч весні, коли з нього разом із сечею виходила кров з розбитих нирок. Коли він бачив місто, в нього пекли очі, вигляд міста був справжньою тортурою, тортурою-додатком до всіх інших, завданих у таборі.

Тоді він місто зненавидів. Минав час, але що б не діялося тут, угорі, місто не змінювалося, не переймалося. З його коминів безтурботно йшов дим кухонних пічок, а над табором здіймався дим крематорію; його спортивні майданчики та парки повнилися веселим гамором, а на табірному танцмайданчику вмирили сотні загнаних створінь; його мешканці щоліта насолоджувались відпустками і вирушали в лісові мандрівки, а в'язні тягли з каменоломень своїх мертвих і замордованих товаришів. 509 ненавидів місто, бо думав, що воно назавжди забуло про нього та інших ув'язнених.

Врешті минула й ненависть. Найважливішою стала боротьба за крихту хліба, а також прийшло усвідомлення, що ненависть і спогади руйнують надломлене Я незгірше від болю. 509 навчився відмежовуватись, забувати і не турбуватись ні про що, крім продовження власної екзистенції ще хоч на годину. Він збайдужів до

міста, а його незмінний образ став похмурым символом його власної долі.

Тепер місто горіло. Він відчував, як тремтять руки. Намагався стриматися, але марно, руки тремтіли дужче. Раптом усе втратило форму й сенс. Голова боліла, була як порожній барабан, по якому хтось товк.

Він заплющив очі. Не хотів цього. Не хотів, аби в ньому знову щось прокидалося. Він розтрошив і поховав усі сподівання. Опустив руки й схилив голову. Місто його не обходило. Він не хотів, аби воно його стосувалося. Хотів, аби, як раніше, на брудну пергаментну шкіру його голови світило сонце, хотів дихати, вбивати вошей, не думати – жити так, як уже довго жив.

Не міг себе опанувати. Тремтіння не припинялося. Він перевернувся на спину і випростався. Тепер над ним було небо з хмарками від зеніток. Роздмухані вітром, вони швидко зникали. За деякий час уже й це стало нестерпним. Небо здавалося блакитно-білою безоднею, в яку стрімко провалювався. Він обернувся і сів. Не дивився більше на місто. Дивився на табір, і вперше дивився так, ніби чекав звідти допомоги. Бараки досі дримали на сонці. На танцмайданчику висіли четверо на хрестах. Шарфюрер Бройер зник, з крематорію і далі йшов дим, хоч не такий сильний. Значить, або спалювали дітей, або наказано припинити роботи.

509 змушував себе розглядати все дуже уважно. Це був його світ. Жодна бомба його не зачепила. Він стояв непохитно там, де й завжди. Лише цей світ панував над ним, те, що було по той бік, за колючим дротом, його не стосувалося. Раптом артилерія змовкла і запанувала тиша, наче шумове колесо, яке щільно його стискало, тріснуло. На мить йому здалося, що все просто наснилося. Він рвучко обернувся.

Це був не сон. Місто горіло. Там був дим і руйнування, і його це таки торкалося. Він вже не міг розрізнити, куди саме поцілили бомби, бачив лише дим і вогонь, все було, мов у тумані, але місто горіло, місто, яке здавалося незмінним і незнищеним, як і табір.

Його охопив такий жах, наче всі кулемети зі всіх вартових веж цілилися йому в спину. Швидко озирнувся. Нічого не трапилося. Вежі порожні, як і раніше. На вулицях теж нікого не видно. Але це не допомагало – тваринний страх схопив його за шию. Тряс і не відпускав. Він не хотів помирати! Більше не хотів. Тільки не зараз. Рвучко згріб свої речі й поповз назад. Заплутався в пальті Лебенталя, стогнав, сипав прокльонами, висмикував його з-під колін і повз далі в барак, поспіхом, схвильований і спантеличений, – наче втікав від чогось ще, окрім смерті.

Барак №22 мав два крила, у кожному крилі по два старости. Ветерани жили в другій секції другого крила, у найвужчій і найвологішій частині, але їх це не турбувало, головне – вони були разом. Це давало їм сили. Смерть – така сама зараза, як і тиф, поодиноці люди вмирили швидше, хотілося їм того чи ні. Гуртом опиратися було легше: коли хтось хотів здатися, триматися йому допомагали товариші. У Малому таборі ветерани жили довше не тому, що мали більше харчів, вони жили, бо змогли зберегти рештки опору.

У ветеранському куті зараз лежало сто тридцять чотири скелети. Місця було лише для сорока. Спали на чотирикурсних голих нарах, дехто мав трохи старого прижухлого сіна. Було лише кілька брудних коців, за які, щойно вмирав власник, зчинялася запекла боротьба. На кожному ліжку лежало троє чи четверо людей. Навіть скелетам було затісно, бо плечі і таз з голоду не всихалися. Якщо лежати на боці, як сардини в банці, місця ставало трохи більше; попри всі зусилля зміститися, вночі часом чути було глухе гупання – це уві сні хтось падав з нар. Багато спало навпочіпки, а в найщасливіших сусіди по ліжку вмирили ввечері. Труп виносили, а щасливець міг зручніше влягтися на ніч, поки не з'явилося поповнення.

Ветерани вподобали собі лівий куток поруч із дверима. Їх було дванадцять. Два місяці тому – сорок чотири. Їх винищила зима. Кожен розумів, що вони на останній стадії; денний раціон постійно зменшувався, іноді день чи два харчів не було взагалі, тоді перед баракком росла гора трупів.

Один з дванадцяти збожеволів і вважав себе німецьким вівчуром. У нього більше не було вух – їх повідривали, коли тренували на ньому есесівських собак. Наймолодшого звали Карел, то був хлопчина з Чехословаччини. Його батьки померли і стали добривом на картопляному полі якогось набожного селянина у Вестляге. Попіл спалених тіл фасували в крематорії у мішки і продавали як штучне добриво. Воно було багате на фосфор і кальцій. Карел носив червону відзнаку політичного в'язня. Йому було одинадцять. Найстаршому ветеранові виповнилось сімдесят два. Це був єврей, який боровся за свою бороду. Борода була важливим атрибутом його релігії, і чоловік не полишав спроб її відростити, попри заборону СС. У робочому таборі він через це щоразу опинявся на козлі й зазнавав нещадних побоїв. У Малому таборі йому пощастило більше. Тут СС не дуже дбали про дотримання правил і контролювали рідко – надто боялися вошей, дизентерії, тифу і туберкульозу. Поляк Юліус Зільбер назвав старого Агасфер, бо той пережив майже дюжину голландських, польських, австрійських і німецьких концтаборів. Зільбер тим часом помер від тифу і розквіт кущем примули в саду коменданта Нойбауера, якому дістався його прах, але прізвисько Агасфер залишилося. У Малому таборі обличчя старого вихудло, а борода розбуяла і стала лісистю батьківщиною для цілої генерації добірних вошей.

Старостою відсіку був колишній лікар Ефраїм Бергер, дуже корисний у боротьбі зі смертю, яка чигала в бараці на кожного. Взимку, коли скелети падали і ламалися на ожеледі, він накладав шини і зміг декого врятувати. З Малого табору в лазарет не приймали, туди потрапляли лише працездатні та важливі в'язні. У Великому таборі з ожеледдю боролися, в найгірші дні вулиці посипали попелом з крематорію. Не тому, що дбали про в'язнів, а для збереження придатної робочої сили. Це стало важливим після введення в концентраційних таборах трудової повинності. Така турбота супроводжувалася важкою і надто інтенсивною працею в'язнів, і вони, надриваючись, швидше вмирили. Але на втрати не зважали, адже щодня ув'язнювали купу нових людей.

Бергер був одним з небагатьох в'язнів, які мали дозвіл виходити за межі Малого табору. Він вже кілька тижнів працював у морзі в крематорії. Старости відсіків зазвичай не працювали, але лікарів бракувало, тому його туди й відрядили. Це була велика перевага для всього барака. Через лазаретного капо, якого Бергер знав ще в минулому житті, вдавалося іноді дістати скелетам лізол, вату, аспірин і подібні корисні речі. В нього була навіть пляшечка йоду, схована під соломою.

Але найважливішим серед ветеранів був Лео Лебенталь. Він мав таємні зв'язки з чорним ринком у Великому таборі, подекуди, що навіть із зовнішнім світом. Як йому це вдавалося, точно не знав ніхто. Відомо було, що до справи мали стосунок дві повії з дому терпимості «Летюча миша» у передмісті. У цьому був начебто замішаний навіть один есесівець, але деталі були невідомі. А Лебенталь мовчав як риба.

Він торгував усім. Через нього можна було роздобути недопалки, моркву, іноді й картоплю, відходи з кухні, кістки, а час до часу й окраєць хліба. Він нікого не обдурював, дбав лише про товарообіг. Йому ніколи не спадало на думку таємно подбати про свої інтереси. При житті його тримав сам торг, а не те, чим він торгував.

509 заповз у двері. Косе сонячне проміння пронизувало його вуха. Восково-жовті, вони якусь мить світилися довкола темної плями його голови.

- Вони бомбардували місто, - мовив, важко дихаючи.

Ніхто не відповів. 509 нічого не бачив, після сонячного світла в бараці було темно. Він кліпнув.

- Вони бомбардували місто, - повторив він, - ви нічого не чули?

Усі мовчали і цього разу. 509 побачив поруч із дверима Агасфера. Він сидів на підлозі і гладив вівчура, той гарчав зі страху. Зваляне волосся звисало на пошрамоване обличчя, а з-під нього блискали перелякані очі.

- Гроза, - бурмотів Агасфер, - просто гроза! Спокійно, вовче, спокійно!

509 поліз вглиб барака. Він не розумів, чому інші настільки байдужі.

- Де Бергер? - спитав 509.

- У крематорії.

- Ніхто не хоче вийти? - 509 поклав пальто і куртку на землю.

Він поглянув на Вестгофа і Бухера. Ті не відповіли.

- Ти ж знаєш, що це заборонено, - сказав врешті Агасфер. - Під час тривоги.

- Тривога закінчилася.

- Ще ні.

- Вже. Літаки полетіли. Вони бомбардували місто.

- Скільки можна це повторювати? - гаркнув хтось із темряви.

Агасфер підвів голову:

- Може, вони в покарання розстріляють пару дюжин наших.

- Розстріляють? - захихотів Вестгоф. - Відколи це тут розстрілюють?

Вівчур загавкав. Агасфер вхопив його міцніше.

- У Голландії після бомбардувань розстрілювали зазвичай від десяти до двадцяти політичних. Аби дурниці голови не чіплялися.

- Ми не в Голландії.

- Я знаю, я лише сказав, що в Голландії розстрілювали.

- Розстріляють! - зневажливо кинув Вестгоф. - Ти що, солдат, щоб мати такі

почесті? Тут вішають і забивають до смерті.

- Для різноманітності можуть і розстріляти.

- Позатикайте свої клятві пащеки, - пролунав з темряви той самий голос.

509 присів коло Бухера і заплющив очі. Він досі бачив дим над містом і чув глухий гуркіт вибухів.

- Як гадаєте, нині нас годуватимуть? - спитав Агасфер.

- Якого чорта! - пролунав голос із темряви. - Що тобі ще треба? Спершу подавай розстріл, а тепер іще й їжу!

- Єврей мусить мати надію.

- Надію! - знову захихотів Вестгоф.

- А що нам залишається? - спокійно спитав Агасфер.

Вестгоф раптом почав схлипувати. Доведений до безумства від такого життя, він вже не міг себе контролювати.

509 розплющив очі.

- Мабуть, сьогодні ввечері залишимося голодні. Кара через бомбардування.

- Ти, зі своїм клятим бомбардуванням! - закричав чоловік із темряви. - Стули врешті пельку!

- Хтось має щось з'їсти? - спитав Агасфер.

- Господи! - Голос у темряві захлинувся від безглуздості запитання.

Агасфер не звертав уваги.

- У Терезієнштадті хтось мав кавальчик шоколаду і забув про це. Сховав його одразу після поступлення в табір. Молочний шоколад з автомату із зображенням Гінденбурга на обгортці.

- Може, ще й паспорт? - заскрипів голос.

- Ні, але на тому шоколаді ми прожили два дні.

- Хто то так викрикає? - спитав 509 у Бухера.

- Хтось із тих, що прибули вчора. Новенький. Скоро заспокоїться.

Агасфер прислухався.

- Минулося.

- Що?

- На вулиці. Відбій тривоги. Останній сигнал.

Раптом стало дуже тихо. А тоді почулися кроки.

- Сховайте вівчура, - прошепотів Бухер.

Агасфер запхав божевільного між ліжка.

- Місце! Тихо! - Він надресирував вівчура слухатися команд. Якби СС його виявили, божевільний не мав би шансів, йому б одразу зробили смертельну ін'єкцію.

Бухер повернувся від дверей.

- Це Бергер.

Др. Ефраїм Бергер був маленьким чоловіком з покатими плечима і цілковито лисою яйцеподібною головою. Його очі сльозилися від запалення.

- Місто горить, - мовив він, щойно зайшов.

509 встав.

- А ті щось про це кажуть?

- Не знаю.

- Як-то - не знаю, ти ж мусив щось чути.

- Не чув нічого, - стомлено відповів Бергер, - щойно пролунали сирени, вони припинили спалювати.

- Чому?

- Звідки я можу знати? Був наказ, та й по всьому.

- А СС? Ти щось бачив?

- Ні.

Бергер пройшов між рядами нар вглиб барака. 509 провів його поглядом. Він так чекав Бергера, хотів з ним поговорити, а виглядає, що той байдужий до подій, як і всі інші. Він цього не розумів.

- Не хочеш вийти? - спитав він Бухера.

- Ні.

Бухерові було двадцять п'ять років, сім із них він сидів у таборі. Його батько був редактором соціал-демократичної газети, цього вистачило, аби посадити сина. Коли він звідси вийде, - думав 509, - то зможе прожити ще років сорок. А мені вже п'ятдесят. Мені залишилося десять, щонайбільше двадцять років. - Він витяг з кишені тріску дерева і почав її жувати. - І чого я про таке думаю?»

Повернувся Бергер.

- 509, з тобою хоче поговорити Ломанн.

Ломанн лежав у глибині барака на нижніх нарах, просто на голих дошках. Він сам так захотів. Страждав на тяжку дизентерію і вже не міг вставати. Вважав, що так хоч трохи чистіше. Але чистіше не було. Усі звикли. Пронос був у всіх - у когось сильніший, у когось слабший. Для Ломанна це була тортура. Він лежав на смертному одрі й вибачався щоразу, коли його нутроці скручувало. Обличчя мав таке сіре, що скидався на знекровленого негра. Він поворушив рукою, і 509 схилився над ним. Очні яблука Ломанна блискали жовтизною.

- Бачиш? - прошепотів він і широко відкрив рот.

- Що? - 509 дивився на синє піднебіння.

- Ззаду справа - там золота коронка.

Ломанн обернув голову в напрямку вузького вікна. За ним стояло сонце, і з цього боку барак пронизувало слабке рожевувате світло.

- Так, тепер бачу, - збрехав 509.

- Витягніть її.

- Що?

- Витягніть! - нетерпляче прошепотів Ломанн.

509 подивився на Бергера. Той похитав головою.

- Вона ж міцно сидить, - сказав 509.

- Тоді вирвіть зуб. Він хитається. Бергер вміє. Він же у крематорії таке робить. Вдвох ви точно зможете.

- А чого ти задумав її зняти?

Повіки Ломанна повільно піднялися й опустилися. Повіки, наче в черепахи, зовсім без вій.

- Ви й самі знаєте. Золото. Купите їжу. Лебенталь може її обміняти.

509 не відповів. Обмін золотих коронок - небезпечна справа. Золоті пломби реєстрували під час поступлення в табір, а згодом у крематорії їх виймали і збирали. Якщо есесівці виявляли відсутність зареєстрованих пломб, відповідав весь барак. Морили голодом, поки пломбу не повертали. А того, в кого її знаходили, вішали.

- Витягніть її! - прохрипів Ломанн. - Це нескладно, візьміть щипці! Може, вистачить і дроту.

- Нема в нас щипців.

- Дріт, просто зігніть як слід дріт.

- Дроту теж нема.

Очі Ломанна заплющилися. Він виснажився. Губи ворушились, але слів не було. У пласкому тілі єдиним знаком життя був порух темних сухих губ, а в них свинцевою цівкою вливалось небуття. 509 підвівся і поглянув на Бергера. Ломанн не бачив їхніх облич - заважали дошки кількаповерхових нар.

- Як він?

- Вже недовго.

509 кивнув. Він надто часто бачив наближення смерті, тож мало що відчував. Косі промені сонця падали на п'ятьох людей, які, наче вихудлі мавпи, сиділи на верхньому поверсі.

- Скоро гегне? - спитав чоловік, чухаючи підпахви і позіхаючи.

- Чого питаєш?

- Нам дістанеться його лежанка. Мені і Кайзеру.

- Та звісно.

Якусь мить 509 дивився на мерехтливе світло, воно зовсім не пасувало до смердючого приміщення. Шкіра чоловіка, який запитував, виглядала в тому світлі, мов шкіра леопарда; на ній було повно чорних плям. Чоловік почав їсти гнилу солому. За кілька ліжок високими тонкими голосами сварилися двоє. Чулися безсилі удари.

509 відчув, що хтось тягне його ногу, за штанину смикав Ломанн. Він знову схилився.

- Витягуйте! - прошепотів Ломанн.

509 присів на край ліжка.

- Ми не зможемо її обміняти. Це небезпечно. Ніхто не наважиться.

Рот Ломанна тремтів.

- Не хочу, аби коронка дісталась їм, - натужно вимовив він. - Тільки не їм! У 1929-му я заплатив за неї сорок п'ять марок. Тільки не їм! Витягніть її!

Раптом він скрутився й застогнав. Через біль шкіра довкола очей і рота взялася зморшками - інших м'язів у нього більше не було.

Потім він виструнчився, разом із виштовхнутим з грудей повітрям вирвався звук відчаю.

- Не турбуйся про це, - сказав Бергер.

- У нас є ще трохи води. Це не страшно, ми все приберемо.

Ломанн на якийсь час затих.

- Пообіцяйте мені, що, перш ніж мене заберуть, витягнете коронку. Коли я вріжу дуба, це буде нескладно, - прошепотів він.

- Добре, - сказав 509. - Її зареєстрували, коли ти прибув у табір?

- Ні. Пообіцяйте! Гаразд?

- Гаразд.

Очі Ломанна заплющилися і заспокоїлись.

- Що то був за шум?

- Бомби, - сказав Бергер. - Місто бомбардували. Вперше. Американські літаки.

- О-о!

- Так, - тихо й твердо мовив Бергер. - Кінець наближається! Ломанне, за тебе помстяться.

509 підвів погляд. Бергер іще стояв, і 509 не міг бачити виразу його обличчя. Видно було лише руки. Кулаки стискалися і розтискалися, ніби душили невидиме горло, відпускали і знову душили.

Ломанн лежав тихо. Заплющив очі й ледве дихав. 509 не знав, чи Ломанн втямив, що сказав Бергер. Він підвівся.

- Помер Ломанн? - спитав чоловік з верхнього ліжка. Він досі чухався. Інші четверо сиділи поруч з ним, мов автомати з порожніми очима.

- Ні.

509 обернувся до Бергера.

- Чому ти сказав йому це?

- Чому? - Бергерове обличчя сіпнулося. - Тому, хіба не розумієш?

Його яйцеподібну голову рожевою хмаркою огортало світло. У спертому отруйному повітрі здавалося, наче він парує. Очі блищали. У них стояли сльози, але через хронічне запалення так було майже завжди. 509 здогадувався, чому Бергер сказав це. Але хіба оте знання втішить приреченого? Можливо, це лише обтяжить його

стан. Він побачив, як на землисте око одного з автоматів сіла муха, чоловік навіть не кліпнув. «Може, це розрадило його, – подумав 509, – може, це єдина радість для людини, що відходить».

Бергер розвернувся і вузьким проходом рушив назад. Він мусив переступати через людей, які лежали на землі, і скидався при цьому на птаха марабу, що чалапає по болоті. 509 ішов за ним.

- Бергер, – прошепотів, щойно вони вибралися з проходу.

Бергер зупинився. 509 затримав дихання.

- Ти справді в це віриш?

- У що?

509 не наважувався повторити. Йому здавалося, що все розвіється, мов сон.

- У те, що ти говорив Ломаннові?

Бергер поглянув на нього і сказав:

- Ні.

- Ні?

- Ні, не вірю.

- Але ж, – 509 сперся на сусідні нари, – нащо ж ти це сказав?

- Я сказав це для Ломанна. Але сам не вірю. Не буде ніякої помсти. Жодної помсти, жодної.

- Але ж місто, місто ж таки горить!

- Місто горить. Уже горіло багато інших міст. Це нічого не означає, нічогосінько.

- Мусить означати.

- Нічого це не означає! Нічого! – рішуче відрубав Бергер з розпачем людини, яка вже поховала усі надії. Блідий череп хитався, з запалених очниць текли сльози. – Горить маленьке містечко. Який це має стосунок до нас? Жодного! Нічого не зміниться! Ані на крихту!

- Кількох вони точно розстріляють, – промовив з землі Агасфер.

- Заткнись! – вигукнув голос із темряви. – Заткайте врешті свої прокляті пащеки!

509 сів на своє місце коло стіни. Над його головою було вікно, одне з небагатьох у бараці. Вузьке, високо в стіні, зараз пропускало трохи сонця. Світло сягало до третього ряду нар, а далі – постійна темрява. Барак звели лише рік тому. 509 працював на будівництві, тоді ще в трудовому таборі. Це був старий дерев'яний барак зі зліквідованого концентраційного табору в Польщі. Одного дня чотири бараки розібрали, привезли на місцевий вокзал, звідти вантажівками доставили в табір і звели наново. Від них смерділо блошицями, страхом, брудом і смертю. З них зробився Малий табір. Туди запхали наступну чергу непрацездатних, приречених в'язнів зі Сходу і покинули самих на себе. За кілька днів можна було забирати трупи. На їхнє місце спроваджували нових хворих, скалічених, німецьких та інших непрацездатних в'язнів, і Малий табір став таким собі конвеєром смерті.

Косим прямокутником на стіну праворуч від вікна лягло сонце. Висвітило написи й імена. Їх залишили колишні в'язні цього барака в Польщі та Східній Німеччині. Писали олівцем або видряпували на дереві дротом чи цвяхом.

Частину з них 509 знав. Знав, що вершина чотирикутника зараз висвітлює ім'я, обрамлене глибокими штрихами, – Хаїм Вольф, 1941, – мабуть, Хаїм Вольф написав його, коли взяв, що має померти, а лінії довкола імені додав, аби ніхто з його родини не приєднався до нього. Хотів, аби це було остаточно, аби помер лише він, лише він один. Хаїм Вольф, 1941, а довкола щільна й глибока рамка ліній, аби годі було вписати ще хоч одне ім'я – останнє заклинання долі, заклинання батька, який сподівався, що його сини будуть врятовані. Але знизу, впритул до рамки з ліній, так, ніби хотіли втиснутися в неї, були ще два імені: Рубен Вольф і Мойше Вольф. Перше – незграбним школярським почерком, друге – рівними косими літерами, приречено і безсило. А поруч іншою рукою приписка: усі в газовій камері.

Нижче, трохи навкоси, над сучком у стіні, було надряпано цвяхом: Йоз. Майер і Lt. d. R. EK 1 amr; 2. Розшифровувалось це так: Йозеф Майер, лейтенант запасу, кавалер ордена Залізного Хреста першого і другого ступеня. Очевидно, Майер не міг про це забути, це затрувало його останні дні. У Першу світову він був на фронті; став офіцером і отримав відзнаки, а позаяк був євреєм, то мав зробити для цього вдвічі більше, ніж будь-хто інший. А згодом, позаяк був євреєм, його заарештували і знищили, як блощицю. Він був переконаний: щодо нього чиниться більша несправедливість, ніж до інших, саме через його заслуги в армії. Він помилявся. Йому випала просто важча смерть. Несправедливість була не в літерах, які він приписав до свого імені. Вони були лише жалюгідною іронією.

Прямокутник сонця рухався далі. Хаїм, Рубен і Мойше Вольф, по яких він ковзнув вершечком, знову зникли в темряві. На світло впливли два нові написи. Один складався лише з двох літер: Ф. М. Той, хто надряпав їх цвяхом на стіні, не надавав собі такого великого значення, як лейтенант Майер. Навіть власне ім'я стало йому майже байдужим, але сходити зі світу, не залишивши й знаку по собі, він не хотів. А нижче було повне ім'я, написане олівцем: Тев'є Ляйбеш зі своїми. Поруч, поспіхом, початок єврейської молитви кадіш: Jis gadal.

509 знав, що за кілька хвилин світло дійде до іншого затертого напису: «напишіть Леї Занд – Нью-Йорк –». Назву вулиці годі було відчитати, далі йшло «бать –», тоді був кусень, де дерево прогнило, а потім виднілося «помер. Шукайте Лео». Виглядало, що Лео врятувався; але той, хто писав, даремно старався. Жоден із численних в'язнів барака ніколи б не повідомив Лею Занд у Нью-Йорку. Живим звідси не вийшов ніхто.

509 дивився на стіну відсутнім поглядом. Поляк Зільбер, ще коли лежав тут з кровотечею в кишках, назвав її стіною плачу. Більшість імен він знав напам'ять і на початках навіть бився об заклад, яке ім'я з'явиться у світлі першим. Незабаром Зільбер помер, а імена у сонячні дні й далі привидами прокидалися до життя і знову губились у темряві. Влітку, коли сонце стояло вище, на світ божий з'являлися імена, написані нижче, а взимку прямокутник світла з'являв поглядам імена, написані вгорі. Та було й багато інших, російських, польських, єврейських імен, яких світло ніколи не сягало. Барак зводили так швидко, що есесівці не потурбувалися, аби стіни відчистили від написів. В'язнів це теж не обходило, байдуже їм було і до літер на темних закутках стін. Ніхто не хотів бути таким дурним: жертвувати дорогоцінним сірником, аби зневірився ще більше.

509 відвернувся. Не хотів зараз це бачити. Раптово він відчув себе самотнім, самотнім в особливий спосіб; так, наче інші стали для нього чужими і вони більше не розумілися. Він хвилю вагався, але таки не витримав. Пробрався до дверей і виповз назовні. Тепер на ньому було лише власне лахміття, і 509 одразу змерз. Надворі він випростався, сперся на стіну барака і поглянув на місто. Не знав чому, але бути на чотирьох більше не хотів, йому хотілося стояти. Вартові ще не повернулися. Нагляд тут ніколи не був надто суворим: той, хто заледве ходив, не міг утекти. 509 стояв на правому куті барака. Табір мав форму дуги, що повторювала вигин пагорбів, і звідси він міг бачити не лише місто, а й казарми СС. Вони були ззовні, за колючим дротом і смугою ще безлистих дерев. Перед казармами туди-сюди бігали есесівці. Інші стояли групами і схвилювано дивилися в бік міста. На гору виїхав великий сирій автомобіль. Він зупинився перед мешканням коменданта, що жив поблизу. Нойбауер уже чекав на вулиці, він сів у

машину, та рвучко рушила з місця і помчала геть. Ще з часів табору праці 509 знав, що в коменданта у місті є будинок, де живе його сім'я. Він зосереджено слідкував за машиною і не помітив, що хтось тихо скрадався між бараками. Це був Гандке, старший по 22-му бараку, коренастий чоловік, який носив взуття на гумовій підшві. Він мав зелену нашивку кримінальника. Зазвичай Гандке нікого не чіпав, та коли на нього находило, міг покалічити, що вже з багатьма і сталося.

Він наближався. 509 ще міг спробувати втекти, щойно побачив старшого, вияв страху зазвичай задовольняв примітивне бажання Гандке домінувати, але 509 цього не зробив. Він залишився стояти на місці.

- Що ти тут робиш?

- Нічого.

- Ага, нічого. - Гандке плюнув 509 під ноги. - Ти, гівноїд! Замріявся тут? - Його світлі брови здійнялися. - Не напружуйся! Нікуди ви звідси не подінетесь, вас, собак політичних, першими випустять через трубу.

Він знову плюнув і пішов геть. 509 затримав подих, йому на мить потемніло в очах, наче опустилася чорна завіса. Гандке терпіти його не міг, і 509 намагався не потрапляти йому на очі. А цього разу лишився стояти як вкопаний. Спостерігав за ним, поки той не зник за вбиральнею. Погроза його не злякала, погрози були у таборі буденністю. Він думав лише про те, що ховалося за нею. Отже, Гандке теж щось відчув. Інакше він би такого не говорив. Можливо, він навіть почув щось від СС. 509 глибоко дихав. Він таки не йолоп.

Знову подивився на місто. Дим тепер щільно висів над дахами. Дзвінки пожежників було заледве чути. З вокзалу долиняло нерегулярне гупання, наче там вибухали боеприпаси. Машина коменданта табору так рвучко ввійшла в поворот, що її аж занесло. 509 побачив це, і раптом його обличчя ворухнулося, він усміхнувся, а тоді засміявся. Він сміявся, сміявся беззвучно, надривно, вже й не пригадував, коли сміявся востаннє, не міг зупинитися. Це був невеселий сміх, він, сміючись, обережно озирнувся довкола, підняв свій знесилений кулак, потрусив ним і сміявся далі, аж доки тяжкий напад кашлю не кинув його на землю.

«Мерседес» стрімко спускався в долину. Оберштурмбаннфюрер Нойбауер, огрядний чоловік із заплялим обличчям любителя пива, сидів поруч із водієм. Білі рукавиці на його широких долонях світилися на сонці. Він помітив це і зняв їх. «Сельма, - думав він, - Фрея! Будинок!» Ніхто не взяв слухавки.

- Давай, - командував він, - жени, Альфреде! Швидше, швидше!

У передмісті вони відчули запах паленого. Просувалися далі, а сморід ставав дедалі нестерпнішим, щільно огортав місто і дер горло. Перші кратери від бомб трапилися їм на Ноер Маркт. Ощадкаса лежала в руїнах і горіла. Пожежники намагалися врятувати сусідні будинки, але надто тонкі струмені води мало чим могли зарадити. Кратер посеред площі смердів сіркою і кислотою, шлунок Нойбауера зсудомило.

- Альфреде, давай через Гакенштрассе! - вигукнув він. - Тут ми не проїдемо!

Шофер розвернувся. Авто робило великий гак південною частиною міста. Тут будинки з невеличкими садками мирно ніжилися у променях сонця. Дув північний вітер, повітря було чисте й прозоре. Щойно вони опинилися на іншому березі ріки, знову з'явився горілий запах, він посилювався і врешті висів над вулицями, мов важкий осінній туман.

Нойбауер посмикував свої коротко, як у фюрера, підстрижені вусики. Колись вони були вправно закручені догори, як у Вільгельма II. «Кляті спазми в шлунку! Сельма! Фрея! Чудовий будинок!» І живіт, і груди - все стало шлунком.

Об'їжджати довелося ще двічі. В одному місці дорогу перегородив розбомблений магазин меблів. Фасад обвалився, частина меблів іще була на поверхах, решта розлетілася на всі боки і горіла на уламках стін. Потім була перукарня, тут на руїнах плавилися викинуті вибуховою хвилею воскові манекени.

Врешті машина звернула на Лібігштрассе. Нойбауер вихилився з авто. Ось він, його будинок! Квітник перед хатою! На газоні теракотовий гном і такса з червоної порцеляни. Неушкоджені! Всі шибки цілі! Шлунок відпустило. Він піднявся сходами і прочинив двері. «Пощастило, - подумав він. - Пронесло, але ж так і має бути!» З якого дива саме йому мало б щось статися?

Він повісив фуражку на оленячі роги і зайшов у вітальню.

- Сельмо! Фрее! Де ви?

Ніхто не озивався. Нойбауер перетнув кімнату і рвучко прочинив вікно. В саду за будинком працювали двоє російських полонених. Вони на мить підняли очі й квапно знову взялися до роботи.

- Гей ви, більшовики!

Один росіянин припинив копати.

- Де моя сім'я? - прокричав Нойбауер.

Чоловік відповів російською.

- Покинь свою собачу мову, кретине! Ти знаєш німецьку! Може, вийти і навчити тебе?

Росіянин витріщився на нього.

- Ваша дружина в підвалі, - промовив хтось за спиною Нойбауера.

Він обернувся. Це була служниця.

- В підвалі? Ну так, звісно. А де були ви?

- На вулиці, виходила лише на мить! - Дівчина стояла в дверях, обличчя розпашіле, очі блищать, ніби прийшла з весілля.

- Кажуть, вже сто загиблих, - торохкотіла вона. - На вокзалі, мідному заводі, в церкві.

- Тихо! - перебив її Нойбауер. - Хто каже?

- Люди на вулиці.

- Хто конкретно? - Нойбауер зробив крок вперед. - Антидержавні промови! Хто це сказав?

Дівчина відступила.

- На вулиці, не я, хтось, всі...

- Зрадники! Покидьки! - Нойбауер шаленів. Врешті з'явилася нагода спустити гнів. - Банда! Свині! Аби лиш поскиглити! А ви? Що вам треба на вулиці?

- Мені? Нічого.

- Втекли зі служби? Розносите плітки і брехні! Ми про все довідаємось! Ми наведемо лад! Жорстко наведемо! Марш на кухню!

Дівчина побігла до роботи. Нойбауер засопів і зачинив вікно. «Минулося, - подумав він. - Звісно, вони в підвалі. Міг би й здогадатись». Він витягнув сигару і закурив. Тоді розгладив кітель, напнув груди, подивився в дзеркало і спустився вниз.

Його дружина і донька сиділи в одному шезлонзі під стіною. Над ними в широкій золотій рамі висів кольоровий портрет фюрера. У 1940 році підвал переобладнали у бомбосховище. Нойбауер будував його, аби лише продемонструвати патріотизм і стати зразком для інших. Ніхто ніколи серйозно не думав, що Німеччину бомбардуватимуть. Герінг урочисто пообіцяв: якщо за наявності Люфтваффе ворожа авіація зважиться на авіаудари, то з цього моменту кожен зможе називати його Майер; це запевнення переконало кожного чесного німця. На жаль, не так сталося, як гадалося. Типовий приклад підступності плутократів та євреїв: вдавати з себе слабших, ніж є насправді.

- Бруно! - Сельма Нойбауер підвелася і почала схлипувати. Це була товста блондинка в халаті лососевого кольору з мереживного французького шовку. В 1941 році Нойбауер привіз його з відпустки в Парижі. Її щоки двигтіли, а замалий рот жував слова.

- Вже все, минулося. Заспокойся, Сельмо.

- Минулося? - Вона жувала слова, наче їла великий кьонігсберзький биток. - Але чи надовго?

- Назавжди. Їх немає. Напад відбито. Вони більше не повернуться.

Сельма Нойбауер щільніше загорнула халат на грудях.

- Хто сказав, Бруно? З чого ти це взяв?

- Ми збили принаймні половину. Вони не наважаться повернутися.

- Звідки ти знаєш?

- Знаю і все. Цього разу вони заскочили нас зненацька. Надалі ми краще пильнуватимемо і будемо готові.

Жінка припинила жувати.

- Це все? - спитала вона. - Це все, що ти можеш нам сказати?

- А тобі цього мало? - Нойбауер знав, що його слів було недостатньо, а тому різко відповів запитанням на запитання.

Дружина витріщилась на нього водянистими світло-блакитними очима.

- Так! - раптом завищала вона. - Мало! Це просто балачки! Порожній звук! Ми вже всяке чули! Спершу нам розповідали, що ми такі сильні, що ворожі літаки не насміляться з'явитися в небі над Німеччиною, а вони таки з'явилися. Тоді казали, що вони більше не повернуться, бо віднині ми збиватимемо їх усіх іще на кордоні, натомість їх прилітає вдсятеро більше, а тривога не припиняється. І ось врешті вони дісталися до нас тут, а тоді приходиш ти і самовдоволено заявляєш, що вони не повернуться, що ми їм покажемо! Як нормальна людина має в таке повірити?

- Сельмо! - Нойбауер кинув погляд на портрет фюрера, підскочив до дверей і затраснув їх.

- Прокляття! Опануй себе! - шипів він. - Ти що, здуріла, кричиш як навіжена. Хочеш біду накликати на наші голови?

Він стояв впритул до неї. З-за її товстих плечей відважними очима фюрер і далі дивився на ландшафт Берхтесгадена. На мить Нойбауер майже повірив, що він усе чув.

Сельма фюрера не бачила.

- Здуріла?! - верещала вона. - Хто тут здурів? Не я точно. Ми чудово жили до війни, а зараз? Зараз що? Цікаво, хто тут здурів?

Нойбауер вхопив її обома руками за плечі й затряс так, що голова метлялась туди-сюди і вона не могла більше кричати. Зачіска розсипалася, кілька гребінців випало, вона захлинулася й закашлялась. Тоді відпустив, жінка мішком впала на шезлонг.

- Що з нею? - спитав у доньки.

- Нічого такого. Мама дуже схвильована.

- Чого? Нічого ж не сталося.

- Нічого не сталося?! - знову заголосила жінка. - Звісно, з тобою там нагорі нічого не сталося! Але ми тут самі...

- Прокляття! Тихіше! Чого верещиш?! Невже я для того п'ятнадцять років пахав як віл, аби ти своїм вереском вмить все зруйнувала? Думаєш, мало охочих забрати моє місце?

- Тату, це перше бомбардування, - спокійно сказала Фрея Нойбауер. - Досі тут були лише повітряні тривоги. Мама при звичається.

- Перше? Звичайно ж, перше! Ми мали б тішитися, що поки нічого такого не траплялося, а не викрикнути дурниці.

- Мама знервувалася, але вона звикне.

- Знервувалася?! - спокій доньки драгував Нойбауера. - А хто не нервовий? Думаєш, я не знервувався? Треба вміти себе опанувати. Інакше чим то все скінчиться?

- Тим самим! - Його дружина сміялася. Лежала на шезлонзі, ноги, взуті в рожеві шовкові капці, розкинулися. Їй здавалося, що рожеве і шовк - це дуже вишукано. - Нервова! Звикне! Тобі добре казати!

- Мені добре? Чого це?
- Бо тобі ніщо не загрожує.
- Що?!
- Тобі ніщо не загрожує. А ми тут сидимо в пастці.
- Це вершина глупства! Тут всі рівні. То чому зі мною нічого не може статися?
- Бо ти в тому твоєму таборі на горі в безпеці.
- Що? - Нойбауер кинув сигару на підлогу і розтопав її. - В нас немає таких підвалів, як цей. - Це була брехня.
- Бо вам вони і не потрібні. Ви ж за межами міста.
- Наче це має значення! Бомбам однаково, куди падати.
- Табір ніхто не бомбардуватиме.
- Так? Це щось нове. Звідки ти знаєш? Може, американці розкидали з повітря листівки? Чи тебе особисто повідомили по радіо?

Нойбауер подивився на доньку. Сподівався, їй сподобається жарт. Але Фрея перебирала китиці плюшевого обруса на столі поруч із шезлонгом. Натомість обізувалася дружина.

- Своїх вони не бомбардуватимуть.
- Маячня! В нас нема жодного американця, жодного англійця. Лише росіяни, поляки, балканська наволоч, німці - вороги батьківщини, євреї, зрадники і кримінальні злочинці.
- Росіян, поляків і євреїв вони не бомбардуватимуть, - вперлася Сельма.

Нойбауер різко обернувся.

- Ти добре поінформована, - тихо і дуже роздратовано сказав він. - Зараз я тобі скажу щось важливе. Вони не мають поняття, що там на горі за табір, зрозуміла? Вони бачать лише бараки і спокійно можуть вважати, що це бараки військових. Бачать казарми. Наші СС-казарми. Бачать споруди, де працюють люди. Це для них фабрики, а отже - цілі. Там, на горі, у сто разів небезпечніше, ніж тут. Тому я й не хотів, щоби ви там жили. Тут, у долині, немає поруч жодної фабрики і жодної казарми. Второпала врешті-решт?
- Ні.

Нойбауер втупився поглядом у дружину. Такою він Сельму не бачив іще ніколи і не розумів, що з нею діється. Це не могло бути просто зі страху. Йому раптом здалося, ніби сім'я від нього відвернулася, ще й у момент, коли вони мали б стояти один за одного. Він знову роздратовано подивився на доньку.

- А ти? - запитав. - Що ти про це думаєш? Чого сидиш, мов води в рот набрала?

Фрея Нойбауер встала. Худа двадцятирічна дівчина з жовтуватим обличчям і опуклим чолом не була схожа ні на батька, ні на матір.

- Я думаю, мама вже заспокоїлась, - сказала вона.
- Що?
- Думаю, вже заспокоїлась.

Нойбауер мовчки тримав паузу. Чекав, чи дружина щось скаже.

- От і добре, - підсумував він.

- Може, підемо нагору? - спитала Фрея.

Нойбауер кинув на Сельму недовірливий погляд. Він у ній сумнівався. Мусить їй пояснити, щоб у жодному разі ні з ким не розмовляла. Навіть зі служницею. Передовсім з нею. Донька його випередила:

- Тату, нагорі буде краще, більше повітря.

Нойбауер досі вагався. «Лежить, як мішок борошна, - подумав він. - Чого вона досі не скаже нічого путнього?»

- Мені треба в ратушу. На шосту. Телефонував Дітц, маємо обговорити ситуацію.

- Все буде добре, тату. Все гаразд. Ми ще маємо приготувати вечерю.

- От і чудово.

Нойбауерові полегло. Принаймні донька зберегла світлу голову, на неї можна покластися. Його плоть і кров. Він наблизився до дружини.

- Гаразд, Сельмо, забудьмо про це, добре? Всяке буває, врешті, яке це має значення.

Він подивився на неї з холодною усмішкою.

- То як? - повторив він.

Дружина не відповіла. Він обійняв її товсті плечі і погладив.

- Тоді йдіть і зготуйте вечерю, обов'язково щось смачне, нині ми досить натерпілися.

Сельма байдуже кивнула.

- Оце я розумію. - Нойбауер бачив, що справді минулося.

Донька була права. Сельма вже не городитиме дурниць.

- Дівчата, зготуйте щось смачнюще. Сельмочко, я ж роблю все лише заради вас, щоб будинок був гарний, з міцним підвалом та гарним садочком, і ви не мусили жити поруч із тими брудними бандитами. Я ж щотижня ночую з вами кілька ночей, ми одна команда і мусимо триматися разом. Придумайте на вечерю щось особливе, покладаюся на ваш смак. І принесіть з підвалу пляшку французького шампанського, гаразд? У нас же його ще досить?

- Так, - відповіла дружина, - шампанського в нас досить.

- І ще одне, - різко мовив групенфюрер Дітц. - До мене дійшли чутки, що деякі панове мають намір відіслати свої родини на село. Це правда?

Усі мовчали.

- Про це не може бути й мови, я цього не допущу. Ми офіцери СС і повинні бути зразком. Якщо ми почнемо вивозити свої родини з міста до загального наказу про евакуацію, це можуть хибно витлумачити. Цим негайно скористаються скиглії і критиканти. Тому я вимагаю, аби без мого відома нічого подібного не відбувалося.

Високий і стрункий, він стояв у своїй елегантній уніформі і дивився на групу. Кожен мав рішучий і невинний вигляд. Про евакуацію сімей думали майже всі, але ніхто не виказав себе навіть поглядом. Кожен думав те саме: Дітцові добре, його родини в місті немає. Він із Саксонії, і єдина його турбота - виглядати, мов справжній прусський гвардійський офіцер. Це було дуже просто. Коли не йдеться

про тебе, можна з великим запалом роздавати розпорядження і накази.

- У мене все, панове, - сказав Дітц. - Дозволю собі нагадати: наша найновіша таємна зброя вже поставлена на конвеєр. Бомби V-1 проти неї безсилі, якими б дієвими вони не були. Лондон лежить у руїнах. Англія під постійним обстрілом. Ми утримуємо головні порти Франції. Армія загарбників має величезні проблеми з постачанням. Контратака виштовхне ворога в море, її саме готують. Ми накопичили величезні резерви. А наша нова зброя - докладніше про неї сказати не можу, але знаю з найвищих компетентних джерел, за три місяці перемога буде за нами. Мусимо протриматися три місяці. - Він викинув руку вперед. - До роботи! Хайль Гітлер!

- Хайль Гітлер! - прогрімала група.

Нойбауер вийшов із ратуші. «Про Росію не сказав ні слова, - подумав він. - І про Райн. Не згадав прорив Західного Валу. Протриматися - йому легко говорити. За душею нічого. Фанатик. У нього, на відміну від мене, немає магазину біля вокзалу. І частки в меллернській газеті. Навіть землі нема. А у мене все це є. Якщо все злетить в повітря, хто мені це відшкодує?»

Раптом вулиця заповнилася людьми. На площу перед ратушею набилася маса народу. На зовнішніх сходах змонтували мікрофон, мав виступати Дітц. З фасаду на натовп дивилися усміхнені кам'яні обличчя Карла Великого і Гайнріха Лева. Нойбауер сів у «мерседес».

- Альфреде, давай на Герман-Герінг-штрассе.

Універмаг Нойбауера був на розі Герман-Герінг-штрассе і Фрідріхсалеє. Велика споруда з магазином модного одягу на першому поверсі. Два верхні поверхи займали бюро.

Нойбауер скомандував зупинитися і пішов оглянути будинок. Постраждали лише дві вітрини. Він здійняв погляд на бюро, ті були затягнуті димом зруйнованого вокзалу, але його приміщення не горіли. Хіба вилетіло кілька шибок, ото й уся шкода.

Він зупинився перед будинком. «Двісті тисяч марок, не менше, може й більше, - подумав собі. - А заплатив я п'ять тисяч. У 1933 році це належало євреєві Йозефу Блянку. Він хотів сто тисяч і розпачав, що ціна й так надто низька, і дешевше продавати відмовлявся. Після чотирнадцяти днів у концентраційному таборі погодився на п'ять тисяч. Я вчинив гідно, - думав Нойбауер. - Міг же отримати і безкоштовно. Після того як з ним розважилися СС, Блянк був готовий подарувати мені той універмаг. А я заплатив п'ять тисяч. Добрі гроші. Звичайно, не одразу, тоді в мене ще не було такої суми. Я заплатив, щойно отримав перші орендні виплати. Блянк погодився і на це. Добровільний, офіційний продаж з нотаріальним посвідченням». Йозеф Блянк нещасливо впав у таборі, втратив око, зламав руку і дуже побився - прикрий збіг обставин. Люди з плоскостопістю легко втрачають рівновагу. Нойбауер про це не просив, його навіть не було при цьому. Він лише наказав взяти Блянка під варту, аби той не постраждав від надто завзятих есесівців. Усе решта було з руки керівника табору Вебера.

Він розвернувся. І що йому до минулого? Це ж давно забута справа. Треба було жити. Якби будинок купив не він, це зробив би інший партієць. І заплатив би ще менше. А може, й забрав би задурно. Він діяв легально, в межах закону. Сам фюрер казав, що його вірні прибічники мусять бути винагороджені. І що він, Бруно Нойбауер, здобув, порівняно з високими чинами? Герінг, наприклад, чи Шпрінгер, гауляйтер, який з готельного портє перетворився на мільйонера? Нойбауер не грабував, він лише дешево купив. Він чистий, має квитанції й нотаріальні документи.

Над вокзалом здійнявся вогонь. Почулися вибухи. Напевно, вагони з боєприпасами. На стінах дому застрибали червоні відблиски полум'я, здавалося, наче будинок

вкрився кривавим потом. «Безглуздя, – подумав Нойбауер. – Я просто перехвилювався. Про адвокатів-євреїв, яких вигнали з будинку, давно всі забули!»

Він сів у машину. Близькість до вокзалу – чудово для ведення справ, але надто небезпечно під час бомбардувань, є чого хвилюватися.

– На Гросе-штрассе, Альфреде!

Будинок редакції меллернської газети не постраждав взагалі. Про це Нойбауер уже довідався телефоном. Саме готували екстрений випуск. Тираж розходився блискавично, його буквально виривали в продавців із рук. Нойбауер бачив, як зникають білі упаковки газет. З кожної він отримував один пфеніг. На роверах приїздили продавці за новими пачками газет і миттю зникали. Екстрені випуски приносили додатковий дохід. Кожен продавець забирав принаймні двісті примірників. Нойбауер нарахував сімнадцять розповсюджувачів. Отже, це тридцять чотири додаткові марки, хоч якась приємність у всій цій ситуації. За ці кошти він зможе покрити частину видатків за вибиті шибки й вітрини. Хоча вони ж застраховані. Звісно, якщо страховка заплатить. Себто якщо зможе заплатити, зважаючи на масштаби руйнувань. Вони заплатять! Йому так точно. Отже, тридцять чотири марки – це чистий прибуток.

Він купив одну з газет. Там уже було коротке звернення Дітца. Швидко спрацювали. А ще повідомлення про два збиті літаки над містом і половину збитих літаків над Мінденом, Оснабрюком та Ганновером. Стаття Геббельса про нелюдське дикунство бомбардувань мирних німецьких міст. Кілька гасел фюрера. Повідомлення про те, що «Гітлер'югенд» шукає льотчиків, які вистрибнули з парашутом. Нойбауер викинув газету і зайшов у магазин сигар на розі.

– Три «Дойче Вахт», – замовив він.

Продавець подав скриньку з сигарами. Нойбауер з байдужим виглядом обрав три штуки. Вони були паскудні, саме букове листя. Вдома у нього значно кращі, імпорт з Парижа та Голландії. Дойче Вахт він замовив лише тому, що це його магазин. До приходу до влади НСДАП тютюнова крамниця належала фірмі «Лессер і Захт» – євреям-визискувачам. Крамницю відібрав штурмфюрер Фрайберг, і до 1936 року вона була у його власності. Золота жила. Нойбауер відкусив кінчик «Дойче Вахт». Хіба він винен, що Фрайберг напився і вдався до критики фюрера? Нойбауер, як відданий член партії, мусив доповісти про ці зрадницькі зауваження. Незадовго після того Фрайберг зник, а Нойбауер купив магазин у його вдови. Зробив дружню послугу. Радив їй позбутися крамниці якнайшвидше, бо мав інформацію, що власність її чоловіка мають конфіскувати. Гроші – це не магазин, їх сховати легше. Вона була вдячна і продала крамницю. За чверть ціни, звісно. Нойбауер пояснив їй, що більше заплатити не може, а справу треба залагодити швидко. Вона все зрозуміла. Конфіскації так і не було. Але він і на це мав пояснення – зробив усе, що міг, аби гроші залишились їй. Він вчинив порядно. Обов'язок є обов'язок, а крамницю і справді могли конфіскувати. Окрім того, вдова не могла б керувати магазином, її просто викинули б на вулицю.

Нойбауер витяг сигару з рота. Нею годі було затягтися. Справжній непотріб. Але люди за таке платять. Шаленіють за всім, що димить. Якби не карткова система, можна було б заробити у десять разів більше. Він ще раз поглянув на магазин. Пощастило, вцілів. Сплюнув, у роті раптом з'явився поганий присмак. Певно, сигара, чи, може, щось інше? Що б то могло бути? Нерви? І чого він пригадав усі ці історії? Отой весь старий, давно забутий мотлох. Він викинув сигару, а дві інші, щойно сів у машину, віддав водієві.

– Альфреде, це тобі, посмакуєш увечері. А тепер давай, їдьмо подивимося на сад.

Сад був великою гордістю Нойбауера. Здоровецька ділянка на межі міста. Більша частина зайнята овочами і фруктами, до того квітник і стайня. Порядок тут підтримували кілька російських полонених із табору, вони працювали безкоштовно і, власне, мали б доплачувати Нойбауеру. Замість пахати по дванадцять-

п'ятнадцять годин у плавильні міді вони насолоджувалися свіжим повітрям і легкою роботою.

На сад спускалися сутінки. У чистому небі над яблунями висів місяць. Повітря пахло свіжоскопаною землею. В борознах проростали перші зелені паростки, на фруктових деревах набубнявіли липкі бруньки. Маленька японська вишня, яка зимувала в оранжереї, вкрилася вуаллю делікатних блідо-рожевих квітів.

Росіяни працювали на протилежному боці ділянки. Нойбауер бачив їхні темні зігнуті спini, бачив силует наглядача і його зброю, штик якої стримів у небо. Наглядач тут був лише задля дотримання правил, росіяни не намагалися втекти. Куди б вони поділися у своїх уніформах і без знання мови? З крематорію вони принесли паперовий мішок із попелом і підсипали його в борозни. Зараз обробляли грядки з полуницею і спаржею – Нойбауер їх дуже любив, вони ніколи йому не набридали. У мішку був попіл шістдесяти людей, а серед них дванадцятьох дітей.

У сливово-синіх ранніх сутінках тьмяно світилися перші примули і нарциси. Вони росли в оранжереї коло південної стіни. Нойбауер відчинив віконце і нахилився. Нарциси не пахли. Натомість пахло фіалками, які сховала темрява. Він глибоко вдихнув. Це його сад. Він сам заплатив за нього. Старомодно і чесно. Повну ціну. Сад він ні в кого не відбирав. Це його місце. Місце, де він ставав людиною після тяжкої служби на благо батьківщини і після всіх турбот про сім'ю. Глибоко вдоволений, він роззирнувся. Поглянув на альтанку, сховану в кущах жимолості і пагонах в'юнкої троянди, на живопліт з букшпану, на штучний туфовий грот, на кущі бузку, вдихав терпке повітря, в якому вже чулася весна. Ніжно торкав рукою обгорнуті соломою стовбури персиків і груш, а тоді відчинив двері стайні.

Він не пішов до курей, які куняли на сідалах, мов старі баби, не пішов до молодих свинок, що мирно спали в соломі, він рушив до кроликів. У Нойбауера були білі й сірі ангорські кролики з довгою шовковистою шерстю. Коли він ввімкнув світло, вони повільно прокидалися зі сну. Просунув палець крізь сітку і погладив кролика. Хутро м'якше за будь-що, чого він торкався. Взяв з кошика капустяне листя і порізаний буряк, кинув у клітки. Кролі наблизилися і рожевими писочками почали повільно їсти.

- Мукі, – покликав він, – ходи сюди, Мукі.

Тепло стайні заколисувало, мов далекий сон. Запах тварин повертав забуту невинність. Маленький світ в собі, майже вегетативне існування, далеко від бомб, інтриг і боротьби за виживання, – капустяне листя і буряки, пухнасте зачаття, стрижка і народження нового життя. Нойбауер продавав вовну, але ніколи не вбив жодної тварини.

- Мукі, – знову покликав він.

Великий білий самець ніжними губами взяв з його руки листок капусти. Червоні очі сяяли, мов світлі рубіни. Нойбауер почухав йому шию. Коли він зігнувся, чоботи заскрипіли. Що сказала Сельма? В безпеці? Що там у таборі ми в безпеці? Чи хоч хтось у безпеці? Коли і де взагалі було безпечно? Він просунув ще капусти через сітку. «Дванадцять років, – подумав він. – До того як ми захопили владу, я був поштовим службовцем із зарплатнею двісті марок на місяць. Ні життя, ні смерті. Тепер у мене є певні статки, і я не хочу їх втратити».

Він подивився в червоні очі кроля. Сьогодні все склалося добре. Так має бути і надалі. Можливо, бомбардування було помилковим. Коли задіюють нові частини, таке трапляється. Місто не має важливого значення, інакше його спробували б знищити значно раніше. Нойбауер відчув, що заспокоюється.

- Мукі, – сказав він і подумав: у безпеці? Безперечно! Кому хочеться пропасти в останній момент?

- Свині смердючі! Ану ще раз, усе з початку!

Робітничі бригади Великого табору вишикувались на плацу шеренгами з десяти осіб по блоках. Уже стемніло, і в невиразному світлі в'язні у своїх смугастих робах виглядали, як табун змордованих зебр.

Перекличка тривала вже більше години, але через бомбардування кількість і досі не сходилась. Бригади, які працювали в мідярні, втратили людей. Бомба потрапила в їхній відділ, кілька осіб загинули й отримали поранення. До того ж наглядачі СС відкрили вогонь по в'язнях, які бігали в пошуках укриття, бо вирішили, що ті хочуть втекти. Через стрілянину загинуло ще півдюжини осіб.

Після бомбардування в'язні витягали з-під завалів своїх товаришів або те, що від них залишилось. Для переклички. Якою б малою не була ціна життя в'язня і хоч яким байдужим було ставлення есесівців – під час переклички кількість в'язнів мала відповідати спискам. Трупи бюрократам не лякали. Вони зібрали все, що змогли відшукати: хтось ніс руки, ноги чи відірвані голови. Нашвидкуруч змайстровані ноші використовували для транспортування поранених з розірваними животами і відірваними кінцівками. Легкопораненим дістатися табору допомагали товариші, тягнучи їх на собі. Бинтів бракувало, їх ні з чого було робити. Тих, хто стікав кров'ю, попереув'язували дротами і шпагатами, поранені з розпоротими животами, яких несли на ношах, мусили тримати в руках власні кишки. На гору бригади заледве видряпалися. Дорогою померли ще двоє. Їх дотягли мертвими. Через це стався трафунок, у якому зганьбився шарфюрер Штайнбреннер. Коло вхідної брами, як завжди, стояв оркестр і грав Фрідерікус Рекс. Наказали виконати парадний марш, і робітничі бригади, з рівнянням направо, викидаючи вперед ноги, промарширували повз СС-лагерфюрера Вебера та його штаб. Навіть важкопоранені на ношах обернули голови праворуч і, хоч при смерті, намагалися виструнчитись. Не салютували лише мертві. Штайнбреннер помітив, що один з в'язнів, якого тягли до нього і вдарив револьвером межі очі. Молодий і завзятий Штайнбреннер у поспіху вирішив, що чоловіча лише неприємний. Удар відкинув голову мертвого назад, а нижня щелепа відвисла; усе це виглядало так, наче закривавлений рот останнім гротескним рухом черепа намагається вихопити револьвер. Решта есесівців ледь не луснула зі сміху, а Штайнбреннер осатанів, бо щойно втратив частину свого реноме, яке здобув завдяки ін'єкції соляної кислоти Йоелеві Бухсбауму. Тепер доведеться чекати наступної нагоди, аби знову себе показати.

Марш із мідярні до табору тривав довго, і перекличка почалася пізніше, ніж звичайно. Загиблих і поранених, як завжди, розклали в по-військовому строгому порядку, так, аби й вони були в шеренгах свого блоку. Навіть важкопоранені не були винятком, їх не поклали в лазарет і не перев'язали; перекличка – ось що мало значення.

- Давайте! Ще раз! Якщо й цього разу не збіжиться, ми допоможемо!

Есесівець Вебер, начальник табору, сидів верхи на дерев'яному стільці, який йому винесли на плац. Тридцятип'ятирічний чоловік середнього зросту і міцної статури. Широке смугле обличчя зі шрамом від лівого кутка рота вниз через підборіддя – згадка про сутичку з парамілітарною організацією ваймарських соціал-демократів у 1929 році. Вебер сперся на спинку крісла і змуджено дивився, як між в'язнями збуджено бігають есесівці, капо і старости блоків, викрикують і б'ють усіх без розбору. Старости пітніли і наказували рахувати наново. Лунали монотонні голоси: один-два-три. Плутанина виникла через розшматовані тіла в мідярні. В'язні доклали всіх зусиль, аби позбирати голови, руки і ноги, але всього таки не знайшли. Як би не рахували, виходило, що двох людей бракує.

У сутінках через окремі кавалки тіл між бригадами виникла суперечка, особливо бажаними були, звісно, голови. Кожен блок прагнув бути на перекличці повним

складом, аби уникнути важкого покарання за некомплектність. За закривавлені куски плоті зчинилися штовханина й галас, аж поки не пролунала команда «Струнко!» Старости блоків нічого не могли вдіяти у цій колотнечі – двох тіл таки бракувало. Можливо, їх розірвало бомбою на дрібні кавалки, які опинилися за муром або лежали розкидані на дахах мідярні.

Веберові відрепортували:

- Тепер бракує лише півтора тіла. Росіяни мали три ноги на одного, а в поляків була одна зайва рука.

Вебер позіхнув.

- А тепер визначте за прізвищами, кого саме бракує.

Рядами в'язнів прокотилося ледь помітне хвилювання. Поіменна перекличка означала, що стояти доведеться ще як мінімум годину-дві, а може, й довше – оскільки росіяни і поляки не розуміли німецької, в них вічно виходила плутанина з прізвищами. Перекличка почалася. Голоси тремтіли, тоді чулися лайка й удари. Есесівці були знервовані і товкли всіх, бо гаяли свій вільний час. Капо і старости лупили через страх. Люди втрачали рівновагу й падали, під пораненими поволі розливалися чорні калюжі крові. Їхні сірі обличчя загострювались і в густих сутінках ставали мерехтливим знаменням смерті. Вони сумирно дивилися з землі на товаришів, які стояли струнко і не сміли допомогти. Для декого цей ліс брудних смугастих ніг був останнім, що вони бачили на цьому світі.

У небі над крематорієм зійшов місяць. Він висів в імлистому повітрі просто за димарем, і в місячному сяйві здавалося, наче в печях спалюють духів, а з комина виривається холодне полум'я. А тоді місяць визирнув над димарем і скидався на міномет, що вистрілює в небо червону кулю.

У першій десятці 13-го блоку стояв ув'язнений Гольдштайн. Він був останнім у лівому крилі, поруч з ним лежали поранені й загиблі з його блоку. Серед поранених був його друг Шеллер. Він лежав одразу поруч із ним. Краєм ока Гольдштайн помітив, що чорна пляма під пошматованою ногою Шеллера швидко збільшується. Благенька пов'язка розв'язалася, Шеллер стікав кров'ю. Гольдштайн штурхнув свого сусіда Мюнцера і впав на бік, мов непритомний. Підлаштував так, що впав на Шеллера. Це було дуже небезпечно. Розлючений відповідальний за блок есесівець скаженим звіром бігав довкола рядів. Добрий копняк його важкого чобота у скроню міг спроводити бідолаха Гольдштайна на той світ. В'язні поруч стояли нерухомо, але спостерігали за тим, що діється. Блокфюрер разом зі старостою саме був на іншому кінці групи. Староста про щось повідомляв. Він також помітив Гольдштайнів маневр і намагався хоч трохи затримати шарфюрера.

Гольдштайн намацував шнур, яким була перемотана Шеллерова нога. Просто перед його очима була кров, він чув запах сирого м'яса.

- Облиш це, - прошепотів Шеллер.

Гольдштайн знайшов послаблений вузол і розв'язав його. Кров пішла ще сильніше.

- З такою ногою вони однаково мене ліквідують, - шепотів Шеллер.

Нога висіла на кількох сухожиллях і клаптях шкіри. Через падіння Гольдштайна вона посунулася і тепер лежала косо, з викрученою ступнею, наче мала третій суглоб. Гольдштайнові руки були вологі від крові, він зав'язав вузол, але шнурок знову зсунувся. Шеллер сіпнувся з болю.

- Облиш.

Гольдштайнові довелося знову розв'язувати гудз. Під пальцями він відчув осколки кісті, порпався у слизькому м'ясі. Його занудило, скотнув, знайшов пов'язку, підтягнув її і заляк. Мюнцер штовхнув його ногу. Це був сигнал: наближався

засапаний блокфюрер-есесівець.

- Знову якась сволота! З чим що вже сталося?

- Впав, пане шарфюрер! - поруч стояв староста блоку. - Вставай, гнила падлюко! - закричав він на Гольдштайна і копнув його в ребра.

Копняк виглядав значно сильнішим, ніж був насправді. Староста блоку стримав його в останню мить. І копнув ще раз. Цим він запобіг ударам блокфюрера. Гольдштайн не ворушився. В обличчя йому біла Шеллерова кров.

- Давай, ходімо! Хай лежить! - Блокфюрер пішов далі. - Прокляття, коли ж ми з цим покінчимо?

Староста поспішив за ним.

Гольдштайн почекав секунду, тоді захопив пов'язку, стягнув її до купи, зав'язав і прилаштував на місце дерев'яну закрутку. Кров більше не бухала, лише сочилася. Гольдштайн обережно забрав руки. Пов'язка трималася міцно.

Перекличка закінчилася. погодилися на тому, що бракувало три чверті одного росіянина і верхньої половини в'язня Сібольські з п'ятого барака. Це було не зовсім точно. Руки Сібольські були. Але їх забрав 17-й барак і видав за рештки Йозефа Бінсвангера, бо від нього самого не знайшли нічого. А двоє з 5-го барака вкрали нижню половину росіянина, якого там видали за Сібольські, адже ноги ідентифікувати доволі важко. На щастя, було ще кілька зайвих кавалків, які зарахували як чверть зниклого росіянина. Отже, вдалося-таки встановити, що в хаосі бомбардування не втік жоден в'язень. Але це не гарантувало, що в'язням дозволять розійтися, можливо, всім доведеться стояти на плацу до ранку, аби зранку відновити пошуки останків у мідярні, - кілька тижнів тому в'язні простояли на плацу два дні, поки не знайшовся труп самогубця. Вебер спокійно сидів на кріслі, підборіддя поклав на руки, сперті на спинку. Весь цей час він майже не рухався. Щойно йому повідомили результат, він повільно підвівся і потягнувся.

- Ну що, люди настоялися, їм потрібен рух. Вправи з географії!

Над плацом лунали команди:

- Руки за голову! Зігнути коліна! Жаб'ячі стрибки! Вперед! Стрибай!

Довгі ряди взялися до виконання команд. Застрибали вперед із зігнутими колінами. Місяць тим часом піднявся вище, став ще яснішим і освітлював частину плацу, решта його ховалася в тіні споруд. На землі лежали чіткі тіні крематорію, брами й навіть обриси шибениці.

- Стрибай назад!

Ряди застрибали з освітленої частини назад у темряву. Люди падали. Есесівці, капо і старости блоків побоями змушували їх рухатися далі. Човгання численних ніг глушило крики.

- Вперед! Назад! Вперед! Назад! Струнко!

Починався урок географії. В'язні мусили падати на землю, повзти, стрибком здійматися на ноги, знову падати і повзти далі. Таким чином землю на танцмайданчику вони вивчали до болю докладно. За короткий час плац безладно кишив купами великих смугастих личинок, які слабо скидалися на людей. Вони, як могли, намагалися захистити поранених, але через поспіх і страх це не завжди вдавалося.

За чверть години Вебер скомандував зупинитися. Але ці чверть години ледь не добили виснажених в'язнів. Довкола лежали ті, хто вже не міг поворухнутися.

- Шикуйсь по блоках!

Люди потяглися назад. Вони збирали лежачих і допомагали йти тим, хто ще міг стояти. Решту поскладали поруч із пораненими. У таборі запанувала тиша. Вебер зробив крок вперед і заговорив.

- Те, що ви зараз робили, було у ваших інтересах. Ви навчилися ховатися під час авіаударів. - Кілька есесівців загиготіли, Вебер зиркнув на них і продовжив: - Сьогодні ви на власному досвіді зрозуміли, наскільки нелюдський наш ворог. На Німеччину, яка завжди хотіла лише миру, брутально напали. Ворог, розбитий по всій лінії фронту, вдався в розпачі до найогиднішого засобу: всупереч міжнародному праву боягузливо бомбардує мирні німецькі міста. Руйнує церкви і госпіталі. Вбиває безборонних жінок і дітей. Нічого іншого від цих неолюдків і дикунів ми й не очікували. Але наша відповідь не забариться. Рішенням керівництва табору відзавтра ви працюватимете ще більше. На роботи бригади вийдуть на годину раніше і почнуть розбирати завали. До наступних розпоряджень робочими тепер будуть і неділі. Євреї два дні не отримуватимуть хліба. Подякуйте за це ворогам-вбивцям.

Вебер замовк. Табір не ворухився. Чутно було, як на гору швидко виїздить важка машина. Це був «мерседес» Нойбауера.

- Співай! - скомандував Вебер. - «Deutschland, Deutschland über alles!»

В'язні почали не одразу, вони були заскочені. Останніми місяцями співати наказували зрідка, а якщо й доводилося, то це були народні пісні. Зазвичай команду співати віддавали під час побоїв. Поки одні кричали з болю, інші мусили співати ліричні куплети. Старий національний гімн з донацистських часів не наказували співати роками.

- Співати, свині!

Почав співати Мюнцер із 13-го блоку, інші вступили за ним. Хто не знав слів - вдавав. Головне, аби всі роти ворухилися.

- Чому? - прошепотів Мюнцер до свого сусіда Вернера, не обертаючи голови і вдаючи, що співає.

- Що?

Мелодія зійшла на тонкий хрип. Почали недостатньо низько, високі урочисті ноти останньої строфи голоси не витягували і фальшивили. Ще й повітря після вправ бракувало.

- Що це за завивання? - закричав заступник начальника табору. - Ще раз! Спочатку! Якщо і цього разу витимете, мов собаки, стоятимете тут усю ніч!

В'язні почали нижче, мелодія лягала краще.

- Що? - повторив Вернер.

- Чому саме «Deutschland, Deutschland über alles!»?

Вернер примружився.

- Може, після сьогоднішнього й самі не вірять у свої нацистські пісні, - проспівав він в такт.

В'язні дивилися перед себе. Вернер відчув, як у ньому здійсмається дивна напруга. Раптом йому здалося, що напругу цю відчуває не лише він, що її відчуває Мюнцер, лежачи на землі її відчуває Гольдштайн, відчувають і багато інших в'язнів, навіть СС її відчуває. Пісня раптово зазвучала інакше, ніж звичний спів в'язнів. Голосніше і майже виключно іронічно, і справа вже була не в тексті. «Сподіваюся, Вебер це не помітить, - подумав він, дивлячись на керівника табору, - інакше мертвих стане ще більше».

Гольдштайнове обличчя лежало на землі поруч із обличчям Шеллера. Шеллерові губи ворушилися, але Гольдштайн не міг розібрати, що той каже; він бачив напіврозплющені очі і здогадувався, про що йдеться.

- Дурниці, - сказав він. - У нас є капо в лазареті, він дасть цьому раду. Ти видряпаєшся.

Шеллер щось відповів.

- Не плещи дурниць! - крикнув йому Гольдштайн в надії перекричати шум. - Я сказав, ти видряпаєшся! - Він дивився на сіру пористу шкіру. - Тобі вони смертельний укол не зроблять, - заголосив він в такт гімну. - В лазареті в нас є своя людина, він підкупить лікаря!

- Увага!

Спів обірвався. На плацу з'явився комендант табору. Вебер відрпортував:

- Я виголосив дармоїдам проповідь і нагородив їх годиною понаднормових робіт.

Нойбауер не виявив зацікавлення, він принюхався і подивився у нічне небо.

- Як гадаєте, та наволоч вночі ще повернеться?

Вебер вишкірився:

- Згідно з останніми радіоповідомленнями, ми збили дев'яносто відсотків літаків.

Нойбауер жарт не оцінив. «Цьому втрачати нічого, - подумав він. - Ще один Дітц, найманець».

- Якщо ви закінчили, розпустіть людей, - невдоволено сказав він.

- Розійтися!

Блоки рушили до бараків. Мертвих і поранених тягли на собі. Перед тим як відправити в крематорій, мертвих треба було зареєструвати. Коли Вернер, Мюнцер і Гольдштайн прийшли забирати Шеллера, його обличчя загострилося, немов у гнома. Виглядало, що не переживе ночі. Під час уроку географії Гольдштайн дістав по носі, і щойно вони рушили - з носа потекла кров. На його підборідді в блідому світлі мерехтіла темна кривава пляма.

Вони звернули на вулицю, яка вела до їхнього барака. За рогом стало відчутно, що вітер з міста посилюється. Він приніс із собою дим палаючого міста. Обличчя в'язнів змінилися.

- Ви теж чуєте цей запах? - спитав Вернер.

- Так. - Мюнцер підняв голову.

На губах у Гольдштайна був солодкий присмак крові. Він сплюнув і спробував посмакувати дим відкритим ротом.

- Смердить так, ніби вже й тут горить.

- Точно.

Тепер вони навіть бачили дим. Мов легкий білий туман, він тягся вулицями з долини і незабаром вже висів між бараками. На мить Вернерові здалося дивним і майже неймовірним, що його не стримав колючий дріт, - тепер табір уже не видавався таким ізольованим і недоступним, як раніше.

Вони йшли вулицею догори, йшли крізь дим. Кроки ставали міцнішими, а плечі

розправлялися. Шеллера несли дуже обережно. Гольдштайн схилився до нього.

- Прилягай! Чуєш цей запах?! - мовив він тихо, розпачливо і благально, просто в загострене обличчя.

Але Шеллер давно знепритомнів.

Темний і смердючий барак. Світла вечорами не було вже давно.

- 509, - прошепотів Берґер, - з тобою хоче поговорити Ломанн.

- Невже вмирає?

- Ще ні.

509 вузьким проходом навпомацки пробрався до лежанки, поруч із якою слабо світився матовий прямокутник вікна.

- Ломанне?

Щось зашурхотіло.

- Берґер теж тут? - спитав Ломанн.

- Ні.

- Приведи його.

- Нащо?

- Приведи, кажу.

509 пішов назад. Лунали прокльони, він наступав на скелети, які лежали в проходах. Хтось вкусив його за литку. Він товк невідомого по голові, поки зуби його не відпустили, а за кілька хвилин повернувся з Берґером.

- Ми тут, що ти хотів?

- Ось! - Ломанн простяг руку.

- Що? - спитав 509.

- Підстав долоню. Обережно.

509 відчув вихудлий кулак Ломанна. Сухий, як шкіра ящірки. Кулак поволі відкрився, на долоню 509 впало щось важке й маленьке.

- Тримаєш?

- Так. Що це? Це...?

- Так, - прошепотів Ломанн. - Мій зуб.

- Що? - Берґер підсунувся ближче. - Хто це зробив?

Ломанн захихотів. Майже беззвучним сміхом привида.

- Я.

- Ти? Як?

Вони відчували сатисфакцію приреченого. Він був по-дитячому гордий і глибоко зворушений.

- Цвях. Дві години. Маленький залізний цвях. Знайшов його і видлубав зуб.

- Де той цвях?

Ломанн пошурав рукою поруч із собою і простягнув його Берґерові. Берґер потримав його навпроти вікна, а потім обмацав.

- Бруд та іржа. Кровило?

Ломанн знову захихотів.

- Берґере, - сказав він, - я можу ризикнути зараженням крові.

- Чекай. - Берґер порпався в кишені. - Хтось має сірник?

Сірників бракувало.

- У мене немає, - відповів 509.

- Ось, - хтось із середньої лежанки простяг сірник.

Берґер запалив його. Щоб не засліпило, він і 509 замружили очі. Так вони виграли кілька секунд обзору.

- Відкрий рот, - сказав Берґер.

Ломанн витріщився на нього:

- Не будь смішним, продайте золото.

- Відкрий рот.

На обличчі Ломанна промайнув натяк на посмішку.

- Дай мені спокій. Так добре побачити вас обох ще раз при світлі.

- Я змащу рану йодом. Зараз принесу пляшку.

Берґер передав сірник 509 і рушив до свого ліжка.

- Згасить сірник! - прохрипів хтось.

- Не плещи дурниць, - відповів колишній його власник.

- Згасить, - повторив інший голос. - Хочеш, аби вартові нас пристрелили?

Між стіною і сірником було зігнуте тіло 509. Чолов'яга з середнього ліжка затуляв вікно ковдрою, а 509 прикривав своєю курткою вогник збоку. В Ломанна сяяли очі. Занадто сяяли. 509 поглянув на недопалений сірник, а тоді на Ломанна і подумав, що знав Ломанна сім років і що це останній раз, коли бачить його живим. Він був певен, бо бачив надто багато таких облич.

509 відчував пальцями жар полум'я, але тримав сірник, доки міг терпіти. Чув, що вертається Берґер. А тоді, наче він раптом осліп, запала темрява.

- Маєш ще сірник? - спитав він чоловіка з середньої полиці.

- На, останній.

Останній, подумав 509. П'ятнадцять секунд світла. П'ятнадцять секунд для сорока п'яти років Ломанного життя. Останні п'ятнадцять секунд.

Маленьке мерехтливе коло.

- Прокляття, згаси сірник! Вибийте йому з рук кляту тріску!

- Ідіот! Ніхто не побачить!

509 опустил сірник нижче. Поруч із пляшкою йоду в руці стояв Берґер.

- Відкрий... - Слова обірвалися. Тепер і він чітко бачив Ломанна. Мазити щось йодом вже було без сенсу. Він ходив по нього, аби хоч щось робити. Берґер

повільно поклав пляшку назад у кишеню. Спокійними очима на нього дивився Ломанн. 509 відвернувся. Він відкрив кулак і побачив маленький блискучий кавальчик золота. І знову подивився на Ломанна. Вогонь обпікав пальці. До його руки простяглася тінь. Полум'я згасло.

- Добраніч, Ломанне, - сказав 509.

- Я потім іще прийду, - мовив Бергер.

- Лишіться того, - прошепотів Ломанн. - Оце тепер... просто...

- Може, ми знайдемо ще кілька сірників.

Ломанн не відповів.

Коронка - важкий кусник золота - лежала в руці 509.

- Ходи, вийдемо надвір, - прошепотів він Бергерові, - обговоримо це ззовні, там ми будемо самі.

Вони вибралися надвір і зупинилися на захищеному від вітру боці барака. У місті вже загасили більшість пожеж. Досі, мов величезний смолоскип, горіла лише вежа церкви Катерини. Старовинна дзвіниця з купою сухих дерев'яних балок; безсилі проти стихії пожежники залишили її догорати.

Вони присіли.

- Що робитимемо? - спитав 509.

Бергер тер запалені очі.

- Якщо коронка зареєстрована - нам кінець. Вони копатимуть і кількох повісять. Мене першого.

- Ломанн казав, що коронку не реєстрували, бо, коли він поступив, цього правила ще не було. Він у таборі вже сім років. Тоді золоті зуби не записували, а вибивали одразу. Реєстрацію вигадали пізніше.

- Ти впевнений?

509 стенив плечима.

Запала мовчанка.

- Ми можемо сказати правду і здати коронку або, коли Ломанн помре, запхати її назад йому до рота, - запропонував 509. Його рука міцно стисла золото. - Ти хочеш цього?

Бергер похитав головою. Золото могло продовжити їхнє життя на кілька днів. Обое знали: цей скарб вони не віддадуть.

- Хіба він не міг вирвати і продати зуб кілька років тому? - спитав 509.

- Думаєш, есесівці в таке повірять? - глянув на нього Бергер.

- Та яке, особливо коли побачать у роті свіжу рану.

- Це не так важливо. Якщо він протягне ще трохи, рана затягнеться. Крім того, це задній жувальний зуб, коли тіло закастенеє, до нього так легко не дістануться. Якщо він помре сьогодні ввечері, то до обіду буде твердий як камінь. Якщо вранці, мусимо протримати його, доки не затвердне. Думаю, це не проблема, надуримо Гандке під час переклички.

509 подивився на Бергера.

- Мусимо ризикнути, нам потрібні гроші, особливо тепер.

- Гарзд, варіантів у нас небагато. Хто виміняє зуб?

- Лебенталь. Він єдиний може таке повернути.

Двері барака відчинилися. За руки і ноги двоє тягли тіло, вони пожбурили його на купу трупів, які померли після вечірньої переключки.

- Це вже Ломанн?

- Ні, це не наші. Якийсь мусульманин.

Ті, хто винесли тіло, поверталися назад.

- Хтось помітив, що зуб у нас? - спитав Бергер.

- Не думаю, там лежать самі мусульмани. Хіба той, хто дав сірники.

- Він щось казав?

- Ні, поки нічого. Але він будь-коли може прийти і попросити свою частку.

- Це не страшно, головне, аби він нас не здав.

509 задумався. Він знав, що за кусень хліба дехто здатен на все.

- Та наче не схожий він на такого, - сказав врешті.

- Нащо він тоді давав нам сірники?

- Це різні речі. Треба пильнувати. Інакше нам петля. І Лебенталеві теж.

509 знав і це, він бачив, як і не за таке вшали.

- Треба за ним поспостерігати, - сказав він, - принаймні поки Ломанна не сплять, а Лебенталь не виміняє зуб. Тоді він вже нічого не вдіє.

Бергер кивнув.

- Піду подивлюся, може, щось розвідаю.

- Давай, а я лишуся тут і почекаю Лео, він, певно, ще в трудовому таборі.

Бергер підвівся і пішов до барака. Задля порятунку Ломанна вони з 509, не вагаючись, ризикнули б життям. Але Ломанна вже не врятуєш. Тому й говорили вони про нього, як про порожнє місце, роки життя в таборі навчили їх мислити прагматично.

509 сидів навпочіпки у тіні вбиральні. Вдале місце, тут на нього ніхто не звертав уваги. Вбиральню в Малому таборі розмістили на межі двох таборів, вона була єдина для всіх бараків, і сюди безперервно сновигали цілі каравани страждених скелетів. Майже всіх мордував пронос чи гірші недуги. Найбільш виснажені падали з ніг і лежали довкола вбиральні, накопичуючи сили, аби повзти далі. З обох боків вбиральні тягнувся колючий дріт, який відділяв Малий табір від Великого. 509 сів на позицію, з якої було зручно спостерігати за вирізаними в колючому дроті воротами. Ними користувались офіцери СС, відповідальні за блоки, старости блоків, днювальні по кухні, які приносили в табір їжу, носильники моргу та труповозка. З 22-го барака лише Бергер проходив крізь ці ворота дорогою в крематорій. Іншим до воріт було зась. Поляк Зільбер назвав їх «ворота смерті», бо в'язні, які опинялися в Малому таборі, ще раз минали ці ворота лише в труповозці. За спробу потрапити в робочий табір вартові мали право стріляти. Але спроби такі були рідкістю. Звідти крізь ворота проходили лише чергові. В Малий табір не ходили не тільки через карантин: в'язні Великого табору вважали його своєрідним цвинтарем - місцем

останнього прихистку живих трупів.

Крізь колючий дріт 509 бачив частину вулиць робочого табору. Там було повно в'язнів, які користали рештками свого вільного часу. Він бачив, як вони гуртувалися в групи й балакали, гуляли вулицями, і, хоч це була лише інша частина концтабору, йому здавалося, наче він відділений від них бездонним, непрохідним проваллям і там, за колючим дротом, наче його втрачена батьківщина, де все ще є життя й місце для товариського спілкування. За спиною він чув тихе човгання в'язнів, які пленталися до вбиральні, знав – якщо обернеться і зазирне їм в обличчя, то побачить там мертві очі. Скелети майже не розмовляли, хіба стогнали й лаялися стомленими голосами. Вони втратили здатність мислити. За таку відданість на ласку долі місцеві дотепники називали їх мусульманами. Вони рухалися, мов автомати, і вже не мали власної волі; в них все згасло, залишилося тільки кілька тілесних функцій. Живі трупи, вони мерли, як мухи на морозі. У Малому таборі таких було повно. Зламани і втрачені – їх нічого вже не могло врятувати, навіть свобода. Глибоко в кістках 509 відчув холод ночі. Скиглення і стогони за спиною накривали його, мов сірі смертельні хвилі. Це була спокуса здатися, спокуса, проти якої так відчайдушно боролися ветерани. 509 повернувшись й обернув голову, хотів відчути, що живе і все ще має власну волю. В робочому таборі пролунав сигнал відбою. Тамтешні бараки мали власні вбиральні, і на ніч їх зачиняли. Групки в'язнів розходилися, люди зникали в бараках, і за мить вулиці Великого табору спорожніли. Поруч залишилися безутішні каравани тіней – забуті товаришами по той бік колючого дроту; списані, ізольовані тремтливі рештки життя на території гарантованої смерті.

Крізь ворота Лебенталь не проходив. 509 побачив раптом, як він прямує через плац, мабуть, пробрався десь за вбиральнею. Ніхто не знав, як йому вдається проходити непоміченим, 509 підозрював, що для цього він користується пов'язкою старости чи навіть капо.

- Лео!

Лебенталь зупинився.

- Чого кричиш? Тихіше! Есесівці ще там, вшиваймося звідси.

Вони пішли до бараків.

- Щось роздобув? – спитав 509.

- Ти про що?

- Про їжу, про що ж іще?

Лебенталь підвів плечі.

- Про їжу, про що ж іще, – повторив він розгублено. – Як ти собі це уявляєш? Хіба я кухонний капо?

- Ні.

- А бачиш! То що ти від мене хочеш?

- Нічого. Я лише спитав, чи ти роздобув щось з'їсти?

Лебенталь зупинився.

- З'їсти, – гірко промовив він. – Тобі відомо, що всіх євреїв у таборі позбавили харчування на два дні? Наказ Вебера.

509 витріщився на нього.

- Це правда?

- Ні. Я вигадав. Я вічно щось вигадую. Моя улюблена розвага.

- Господи! Трупів буде...

- Угу, гори трупів. А ти ще питаєш, чи я роздобув харчів.

- Лео, заспокойся. Сідай отут. Клята історія. Ще й невчасно як, саме тоді, коли нам потрібна вся їжа, яку лише вдасться дістати!

- Ага, то, може, я ще й винен?

Лебенталь затремтів. Він весь час тремтів з хвилювання, а хвилювався він часто, бо був дуже чутливий. Усе через постійний голод. Він посилював і пригнічував усі емоції. Істерія й апатія в таборі були як нерозлийвода.

- Я зробив все, що міг, - високим плаксивим голосом тихо розпочав Лебенталь. - Я діставав, ризикував і приносив, а тоді з'являєшся ти і кажеш, що нам треба...

Раптом його голос перетворився на в'язке, незрозуміле белькотіння, яке нагадувало звук гучномовця, в якому відійшов контакт. Лебенталь шурав руками по землі довкола себе. Його обличчя вже не виглядало, як ображена голова трупа, тепер це було просто чоло, і ніс, і жаб'ячі очі з купою дряблї шкіри та діркою посередині. Врешті він знайшов на землі свою вставну щелепу, протер її курткою і запхав назад у рот. Гучномовець знову ввімкнувся.

509 дав йому вимовитись, але не слухав. Щойно Лебенталь це помітив, ниття припинилося.

- Ми вже опинялися без їжі, - промовив він врешті знесилено, - і довше, ніж на два дні. Що з тобою? Чого ти нині влаштував такий театр?

509 подивився на нього, а тоді показав на місто і палаючу церкву.

- Що зі мною? А от що, Лео...

- Що?

- Он, в долині. Як там було в Старому Завіті?

- До чого тут Старий Завіт?

- Хіба за Мойсея не було нічого подібного? Вогняний стовп, що вивів народ з неволі?

Лебенталь кліпнув.

- Хмарний стовп вдень, вогняний вночі, - спокійно сказав Лебенталь. - Ти про це?

- Так. А в них Бог, правильно?

- Єгова.

- Гаразд, Єгова. А оце внизу - знаєш, що це? - 509 помовчав хвильку. - Це щось подібне, - сказав він врешті. - Це надія, Лео, для нас це надія! Невже ніхто цього не бачить?

Лебенталь мовчав, сидів і дивився на місто. 509 знесилено опустився на землю. Він таки зважився це вимовити. «Це навіть говорити страшно, - подумав він, - воно може розчавити, жахливе слово. Я всі ці роки його уникав, сама думка про це мене роз'їдала; але тепер воно з'явилося знову, сьогодні я ще не зважуюся розвинути цю думку, але воно тут, і або воно мене розчавить, або стане реальністю».

- Лео, - сказав він, - те, що діється там, внизу, означає, що й цьому місцю настане кінець.

Лебенталь ворухнувся.

- Якщо вони програють війну. Лише тоді! Але хіба в цьому є певність? - прошепотів він і мимоволі злякано озирнувся.

На початках табір добре орієнтувався в ситуації на війні. Але згодом, коли перемог поменшало, Нойбауер заборонив приносити газети і повідомляти по табірному радіо про відступи. Відтоді бараками ширилися найнеймовірніші чутки, і врешті ніхто вже не знав, у що вірити. Справи йшли кепсько - це знали всі, але довгоочікуваної революції не наставало.

- Лео, - сказав 509, - вони програють. Це кінець. Якби бомбардування сталося на початку війни, воно б нічого не означало. А те, що це сталося через п'ять років, означає, що перемагає інша сторона.

Лебенталь знову озирнувся.

- Навіщо ти про це говориш?

509 знав табірні забобони. Вимовлене втрачає певність і силу, а обмануті надії - це завжди велика втрата енергії. Тому всі були дуже обережні.

- Я говорю про це, бо тепер час про це говорити, - сказав він. - Саме час. Нам це допоможе протриматись, це тобі не якісь гасла з-під вбиральні. Вже недовго. Ми мусимо... - Він затнувся.

- Що? - спитав Лебенталь.

509 не мав точної відповіді. «Протриматися, - подумав він. - Протриматися і трохи більше».

- Це змагання, - мовив він врешті. - Гонки на випередження, Лео, на випередження... - зі смертю, подумав він, але не сказав.

Він показав у бік казарм СС.

- Гонки з отими. Тепер ми не маємо права програти. Кінець уже близько, Лео! - Він вхопив Лебенталья за руку. - Тепер ми мусимо зробити все...

- Та що ми можемо зробити?

Голова 509 гула так, наче він випив. Він уже відвик так багато думати й говорити.

- Я маю дещо, - сказав він і витяг з кишені золотий зуб. - Ломаннів, імовірно, не зареєстрований. Зможеш його продати?

Лебенталь зважив золото в руці. Він не здивувався.

- Небезпечно. Хіба через когось, хто має вихід з табору або контакти назовні.

- Канал не має значення. Скільки можна за нього виручити? Це треба зробити швидко!

- Таке швидко не робиться. Треба все обміркувати і діяти розважливо, інакше опинимося на шибениці або втратимо товар, не отримавши і пфеніга.

- Сьогодні ввечері вже не встигнеш?

Лебенталева рука з затиснутим у кулаці зубом опустилася.

- 509, - сказав він, - ще вчора ти був цілком розважливий.

- Вчора давно минуло.

З міста почувся гуркіт і відразу після нього чистий, лункий звук дзвону. Вогонь

випалив опорні балки, і дзвін впав. Лебенталь злякано скулився.

- Що це було? – спитав він.

- Знак. – 509 скривив губи. – Знак, Лео, знак того, що вчора давно в минулому.

- Це був дзвін. Цікаво, як він досі зберігся в церкві? Всі дзвони вони давно пустили на гармати.

- Не знаю, може, про цей єдиний забули. То що, сьогодні щось вигорить з зубом? Нам потрібні харчі, особливо на ці дні, коли не даватимуть хліба.

Лебенталь похитав головою.

- Сьогодні нічого не вийде, саме тому не вийде. Особливо сьогодні. Нині четвер – товариський вечір у казармі СС.

- Точно! Сьогодні день хвойд?

Лебенталь підвів брови.

- О, то ти поінформований? Звідки ти про це знаєш?

- Та яка різниця? Я знаю, Бухер знає, Бергер знає, Агасфер знає.

- Ще хто?

- Ніхто.

- Отже, ви знаєте! Я й не помітив, що ви за мною спостерігали. Мушу краще пильнувати. Але так, це сьогодні ввечері.

- Лео, – сказав 509. – Спробуй збути зуб нині. Це важливіше. А я полагоджу твої справи. Дай мені гроші – я впораюся. Це не складно.

- Ти знаєш, як це робиться?

- Знаю, з копальні.

Лебенталь замислився.

- Є один капо, відповідає за колону вантажівок. Завтра він їде в місто. Може, й клюне. Гаразд, так і зробимо. Якщо повернуся вчасно, то й тут усе залагоджу.

Він простягнув 509 зуб.

- Нащо він мені? – здивувався 509. – Ти ж маєш його взяти.

Лебенталь зневажливо похитав головою.

- Воно й видно, що в торгівлі ти ні біса не розумієш! Думаєш, якщо зуб потрапить в їхні лапи, мені хтось заплатить? Такі речі робляться інакше. Якщо все вдасться, повернуся за зубом. А поки сховай його добре. Ну, я пішов.

509 лежав у заглибині, трохи повіддаль від колючого дроту, але ближче, ніж було дозволено. Через вигин палісадів місце з вартових башт погано проглядалося, а вночі і в туман його майже не було видно. Ветерани це виявили давно, а кілька тижнів тому Лебенталь придумав, як з цього мати зиск. Кількасотметровий ареал, прилеглий до табору, був забороненою зоною, заходити туди можна було лише з особливого дозволу СС. Там організували щось на зразок нейтральної смуги – вичистили всю рослинність і пристріляли кулемети. Лебенталь з його шостим чуттям до всього, що стосувалося харчів, спостеріг, що повз Малий табір уже кілька місяців проходять двоє дівчат. Це були дівці з «Летючої миші», борделю з передмістя, вони навідувалися в табір для закулісної частини товариських вечорів

СС. Есесівці зробили благородний жест – дозволили їм ходити забороненою зоною, так вечірнім гостям не доводилося робити гак і вони економили на дорозі дві години. На короткий час, поки вони минали Малий табір, вимикали струм. Керівництво табору про це не знало; есесівці скористалися загальним хаосом останніх місяців і вимикали струм на власний ризик. Хоча, властиво, жодного ризику не було, ніхто з в'язнів Малого табору не мав на втечу сили.

Якось, коли Лебенталь був поруч, одна з повій у нападі милосердя кинула за паркан кусень хліба. Кількох слів у темряву і пропозиції заплатити вистачило, відтоді дівчиці приносили щось із собою, особливо в туман чи дощ. Вони перекидали товар через паркан, вдаючи, що поправляють панчохи чи висипають із мештів пісок. Тут була цілковита темрява, а вартові часто спали; але навіть якби щось і помітили, в дівок вони б не стріляли, а поки б дісталися сюди, то однаково б уже нікого не застали.

509 почув, як у місті обвалилася вежа. В небо здійнявся вогняний сніп і розсипався на всі боки. Лунали сигнали пожежних машин.

Він поняття не мав, скільки вже чекає; час для нього давно втратив сенс. Раптом у неспокійній тиші почув голоси, а тоді кроки. Під пальто Лебенталья він підповз ближче до паркана і прислухався. Легкі кроки наближалися зліва. Він озирнувся: у таборі було так темно, що годі роздивитися навіть караван мусульман до вбиральні. Почув, як один з вартових крикнув дівулям:

- Я закінчую опівночі! Побачимося?

- Звісно, Артуре!

Кроки наблизилися. За якусь мить 509 зміг розпізнати на тлі неба дві постаті. Глянув на вартові вежі. В темряві й тумані вартових не бачив, а отже, і вони його ні. Він тихенько зашипів.

Дівчата зупинилися.

- Де ти? - прошепотіла одна з них.

509 підняв руку і помахав.

- Ось ти де. Гроші маєш?

- Так, що ви принесли?

- Гроші вперед. Три марки.

Він проштовхнув під паркан довгу палку, до якої в мішечку були прив'язані гроші. Дівчина нахилилася, швидко перерахувала гроші і рвучко сказала:

- Ось, лови!

Дівчата повиймали з кишень плащів картоплини і почали кидати їх через паркан. 509 намагався упіймати їх Лебенталевим пальто.

- А тепер хліб, - сказала огрядніша.

На очах у 509 через паркан полетіли кусні хліба, за мить усі вони були вже в нього.

- На сьогодні все.

Дівчата зібралися йти.

509 шикнув.

- Чого тобі? - спитала грубаска.

- Принесіть іще, га?
- Наступного тижня.
- Ні, сьогодні. Як вертатиметесь із казарм. Вам же дають там усе, що забажаєте.
- Гей, ти той самий, що й завжди? - спитала груба і нахилилася.
- Та вони всі однакові, Фріці, - зауважила інша.
- Я чекатиму тут, - прошепотів 509, - у мене ще є гроші.
- Скільки?
- Три марки.
- Фріці, ходімо вже, - покликала інша дівчина.

Дівчата весь час крокували на місці, аби вартові не помітили, що вони зупинилися.

- Я чекатиму всю ніч. П'ять марок.
- Новенький таки? - спитала Фріці. - А де той? Помер?
- Захворів і прислав мене. П'ять марок. Може, й більше.
- Ходімо, Фріці, ми і так довго тут стовбичимо.
- Добре, побачимо. Про мене, чекай тут.

Дівчата рушили, 509 чув шурхотіння їхніх спідниць. Він поповз назад, тягнучи за собою пальто, а щойно дістався свого місця, знесилений ліг на землю. Йому здавалося, що він пітніє, але шкіра була геть суха.

Він обернувся і побачив Лебенталья.

- Вдалося? - спитав Лео.
- Так, ось картопля і хліб.

Лебенталь схилився.

- От сволота, кровопивці! Варто мені лише відвернутись. Ціни майже як у таборі. Вистачило б і півтори марки. За три марки тут мала б бути і ковбаса. От що стається, коли випускаєш справу з-під свого контролю!

509 не слухав.

- Лео, давай поділимо, - сказав він.

Вони поповзли за барак і склали картоплю й хліб на різні купи.

- Картопля потрібна мені для завтрашнього торгу, - сказав Лебенталь.
- Ні, тепер вона потрібна нам самим.

Лебенталь підвів погляд.

- Ага, а звідки я, по-твоему, маю взяти гроші для наступного разу?
- У тебе ще є.
- Все ти знаєш.

Раптом вони, мов звірі, опинилися на чотирьох і дивилися один одному в запалі очі.

- На зворотному шляху вони принесуть іще, - сказав 509. - Товар звідти, його ти легко продаси. Я сказав їм, ми маємо ще п'ять марок.

- Слухай, - почав Лебенталь, підвівши плечі. - Якщо ти маєш гроші - твоя справа.

509 витріщився на нього. Врешті Лебенталь відвів погляд і опустився на лікті.

- Ти мене доконаєш, - проскиглив він. - Що тобі треба? Чого ти раптом всюди лізеш?

509 боровся з жадобою швидко запхати картоплину до рота, а тоді ще одну, і ще, усі до одної, поки їх не відібрали.

- Як ти собі це уявляєш? - шепотів Лебенталь. - Усе зжертви, по-ідіотськи витратити гроші - а далі що? Звідки далі брати гроші?

Картопля. 509 нюхав її. Хліб. Руки відмовлялися коритися розумові. Шлунок був чистою жадобою їсти. Їсти! Ковтати! Швидше, швидше!

- У нас є зуб, - натужно сказав він і відвернувся. - То що з зубом? Вдасться за нього щось виручити? Ти щось придумав?

- Сьогодні нічого не вийшло. Та справа ще потриває, хоч певності й нема. Впевненим можна бути лише в тому, що є в руках.

«Невже йому не хочеться їсти? - думав 509. - Про що він говорить? Як йому шлунок не зводить з голоду?»

- Лео, - заворушив він неслухняним язиком, - думай про Ломанна. Поки ми приготуємося, буде пізно, лік іде на дні, більше не треба дбати на місяці наперед.

З жіночого табору почувся тонкий високий зойк - наче скрикнула налякана птаха. На одній нозі стояв мусульманин з простягнутими до неба руками, інший намагався його втримати. Здавалося, що на горизонті танцюють гротескне pas de deux. За мить вони, мов сухе дерево, впали на землю, і крик припинився.

509 обернувся назад і сказав:

- Якщо ми станемо такими, як ці, нас уже ніщо не врятує. Тоді нам кінець. Лео, ми мусимо боротися.

- Боротися? Як?

- Боротися, - спокійно мовив 509. Напад минув. Він знову бачив, запах хліба більше його не засліплював. Він нахилився і зашепотів Лебенталеві просто у вухо: - За виживання. - І додав майже беззвучно: - Аби помститися.

Лебенталь відсунувся.

- Не хочу про це навіть думати.

509 усміхнувся.

- Ти й не мусиш, просто подбай, аби ми мали, що жерти.

Лебенталь якусь мить сидів мовчки, тоді витяг із кишені гроші, порахував і простяг 509.

- Тут три марки. Останні. Тепер ти задоволений?

509 мовчки взяв гроші.

Лебенталь поскладав на купки хліб і картоплю.

- Дванадцять порцій. Це надто мало. - Він почав рахувати.

- Одинадцять. Ломанн уже нічого не хоче. Та йому вже й не треба.

- Так, одинадцять.

- Лео, віднеси це Бергеру. Вони чекають.

- Добре, це твоє. Ти будеш тут, поки ті двоє не повернуться?

- Так.

- Ти ще маєш купу часу, раніше першої-другої вони не придуть.

- Нічого, я залишуся.

Лебенталь повів плечима.

- Якщо вони й цього разу принесуть таку жменьку, то не варто й чекати. За такі гроші я куплю щось у Великому таборі. Кляті спекулянтки з їхніми цінами!

- Добре, Лео. Цього разу я пильнуватиму краще.

509 знову заліз під пальто. Він мерз. Свою пайку – картоплю і кусень хліба – тримав у руці. Хліб поклав до кишені. «Цієї ночі не їстиму нічого, – думав він. – Почекаю до ранку. Якщо зможу, тоді... – Він не знав, що тоді. – Побачу. Станеться щось важливе». Він силкувався це уявити, але нічого не виходило. В руці тримав дві картоплини, велику й крихітну. Вони виявились сильніші за нього, він їх з'їв. Обидві. Малу проковтнув за раз, а велику жував і жував. Та голод від цього лише посилювався. Так завжди ставалося, але щоразу в це не хотілося вірити. Облизав пальці, а тоді вп'явся зубами в руку, аби стримати її від посягань на хліб. «Не жертиму все одразу, залишу принаймні хліб. Хочу з'їсти його аж завтра. Сьогодні я переміг Лебенталя, майже переконав його. Він не хотів, а таки дав мені три марки. Я ще не зломлений, у мене ще є воля. Якщо витримаю до завтра з хлібом, – йому здавалося, ніби в голові паде чорний дощ, тоді він стис кулаки і вперся поглядом в охоплену вогнем церкву, – ось воно, нарешті, тоді я не тварина. Не мусульманин. Не просто машина з поглинання їжі. Тоді я, це... знову слабкість з'явилася, жадоба... це... от про це я казав Лебенталеві, але тоді в мене не було хліба в кишені... говорити легко... це... опір, боротьба... це так, наче знову ставати людиною... це початок...»

Нойбауер сидів у своєму бюро. Приймав відвідувача – штабного лікаря Візе, маленького, схожого на мавпу чоловічка, всього у веснянках, з рудуватими неохайними вусами.

Нойбауер мав поганий настрій. Нині був один з тих днів, коли все йде шкереберть. Новини в газетах дуже обережні; Сельма постійно на щось нарікає, а Фрея совається по хаті з червоними очима. Двоє адвокатів розірвали з ним угоди про оренду, а тепер приперся ще й цей вошивий патрач зі своїми захцянками.

- То скільки вам треба людей? – спитав роздратовано Нойбауер.

- Поки що вистачить шістьох. Дуже виснажених.

Візе не був табірним лікарем. Він мав невеличкий госпіталь у передмісті і прагнув бути людиною науки. Він, як і деякі інші лікарі, ставив експерименти на живих людях, і табір час до часу постачав йому матеріал – в'язнів. Візе був другом колишнього гауляйтера, тому ніхто не розпитував, що саме він робить з людьми. Головне, тіла завжди поверталися в табір – у крематорій, цього було достатньо.

- Люди вам потрібні для клінічних експериментів? – спитав Нойбауер.

- Так. Досліди для армії. Таємні наразі. – Візе усміхнувся, з-під вусів визирнули несподівано великі зуби.

- Отже, таємні... – Нойбауер зітхнув. Терпіти не міг цих зарозумілих інтелігентів. Вічно вони всюди лізуть, вдають із себе важливих цабе і забирають хліб у старих бійців. – Можете брати скільки завгодно, – промовив він. – Добре, що вони ще на щось придатні. Єдина умова – письмове розпорядження про перевід.

Візе здивовано підвів очі.

- Розпорядження про перевід?

- Звичайно, розпорядження від мого начальства.

- Але чому? Я не розумію...

Нойбауер приховав своє задоволення, він сподівався вразити Візе.

- Я справді не розумію, – повторив штабний лікар, – досі від мене нічого подібного не вимагали.

Нойбауер знав про це. Візе не потребував дозволів, бо знався з гауляйтером. Але через якусь темну історію гауляйтера відрядили на фронт, а Нойбауер отримав чудову нагоду ускладнити Візе життя.

- Це проста формальність, – привітно пояснив він.

- Щойно армія подасть клопотання про перевід в'язнів до вас, ви отримаєте людей без жодних проблем.

Візе не був у цьому зацікавлений, армію він згадав для годиться. Нойбауер знав і про це. Візе нервово посмикував вусики.

- Я таки чогось не розумію, досі я просто отримував людей.

- Для експериментів? Від мене?

- Звідси, з табору.

- Мабуть, якесь непорозуміння. – Нойбауер взявся за телефон. – Зараз з'ясуємо.

Насправді він і так усе знав. Поставив кілька запитань і поклав слухавку.

- Як я і думав, пане докторе. Раніше ви просили людей для легких робіт, і вам їх надавали, таке наш відділ праці робить без жодних формальностей. Ми надаємо людей для десятків підприємств щодня, але вони залишаються в підпорядкуванні табору. Сьогоднішня справа виглядає інакше, ви просите людей для клінічних експериментів, а для цього потрібне розпорядження про перевід. Люди офіційно перейдуть під вашу відповідальність, щоб усе оформити, мені потрібен наказ.

Візе похитав головою.

- Не бачу різниці, це те саме, - роздратовано сказав він, - я і раніше використовував людей для експериментів.

- Я про це нічого не знаю. - Нойбауер відкинувся в кріслі. - Я знаю лише те, що написано в документах. І, гадаю, краще, аби так усе і залишилося. Ви ж не зацікавлені привертати увагу влади до цього непорозуміння?

Візе мовчав, він збагнув, що загнав себе в кут.

- А якби я попросив людей для легких робіт, я б їх отримав? - урешті спитав він.

- Безперечно. Для цього й існує наш відділ праці.

- Добре, тоді прошу виділити мені шість осіб для легких робіт.

- Але ж, пане штаб-лікарю! - докірливо мовив Нойбауер, насолоджуючись триумфом. - Мушу зізнатися, я не розумію причин такої блискавичної зміни ваших бажань. Спершу ви просите якомога виснаженіших людей, а тоді таких, що годяться для легкої роботи. Це протилежні, непок'єднані речі! Наші найвиснаженіші в'язні навіть шкарпетки церувати не спроможні, повірте мені. В нас тут не курорт, а табір перевиховання і праці з пруськими порядками.

Візе сковтнув, зірвався на ноги і вхопив свою шапку. Підвівся і Нойбауер. Він був задоволений, що зміг роздратувати Візе, але наживати собі ворога не планував. Колишній гауляйтер одного дня міг знову опинитися на своєму місці, тому він промовив:

- Пане докторе, я маю іншу пропозицію.

Візе обернувся. Він був блідий як смерть, на сполотнілому обличчі веснянки здавалися ще яскравішими.

- А саме?

- Якщо вам так потрібні люди, ви можете спитати, чи будуть добровольці. Так ми оминемо формальності. Якщо хтось із в'язнів хоче прислужитися науці, ми не заперечуємо. Це не зовсім офіційний шлях, але я все владнаю, особливо якщо йтиметься про тих дармоїдів з Малого табору. Вони підпишуть папери - і справу поладжено.

Візе відповів не одразу.

- У такому разі вам навіть не доведеться платити за роботу, - привітно додав Нойбауер, - офіційно люди залишаються в таборі, бачите, я роблю все, що в моїх силах.

- Не розумію, чого ви раптом усе ускладнюєте, я служу батьківщині, - недовірливо промовив Візе.

- Ми всі служимо. І я не ускладнюю, лише дотримуюся правил. Бюрократія, знаєте. Мабуть, такому генієві науки, як ви, це здається непотрібним, але для нас тут порядок і правила - це частина життя.

- Отже, я таки можу взяти шість добровольців?

- Шість і навіть більше, якщо вам потрібно. У Малий табір вас проведе штурмфюрер Вебер, дуже здібний чоловік.

- Добре, дякую.

- Прошу ласкаво, радий допомогти.

Візе вийшов, а Нойбауер взявся телефоном інструктувати Вебера:

- Хай добре попідніє! Жодних наказів! Лише добровольці. Може вмовляти, поки не лусне, якщо ніхто не схоче, ми нічим не можемо допомогти. - Нойбауер посміхнувся і поклав слухавку.

Настрій у нього поліпшився, приємно вказати черговому чванькові, що й він, Нойбауер, дещо вирішує. Особливо вдалою була ідея з добровольцями, знайти охочих Візе буде дуже непросто. Майже всі в'язні добре знали, про що йдеться. Навіть табірному лікареві здорових людей для своїх експериментів доводилося вилловлювати на вулицях. Нойбауер усміхнувся і постановив довідатися потім, чим закінчилася справа.

- Рану видно? - спитав Лебенталь.

- Майже ні, - відповів Бергер, - СС точно не побачать, це передостанній жувальний зуб, а щелепа заціпеніла.

Тіло Ломанна поклали перед бараком, ранкова перекличка закінчилася. Вони чекали на труповозку. Агасфер стояв поруч із 509 і ворушив губами.

- Старий, цьому кадіш можеш не читати, - пояснив 509, - він був протестантом.

Агасфер підвів очі.

- Це йому не зашкодить, - промовив і продовжив бурмотіти.

З'явився Бухер, за ним ішов Карел, хлопчина з Чехословаччини. Його ноги були тоненькі, як патицки, а маленьке, мов кулак, обличчя не пасувало до великого черепа. Він похитувався.

- Кареле, вертайся, тут надто зимно для тебе, - сказав 509.

Хлопчина похитав головою і підійшов ближче. 509 знав, чому він хоче залишитися. Ломанн часом ділився з ним хлібом. А це були Ломаннові похорони: дорога до цвинтаря, вінки і квіти з гірким запахом, молитви й плачі; все, що вони могли для нього зробити, - стояти поруч із сухими очима і дивитися на тіло, яке лежало під ранішнім сонцем.

- Он їде машина, - сказав Бергер.

Спершу в морг трупи носили просто на ношах, коли тіл побільшало, додався віз із конем, а коли кінь здох, з'явилася старезна вантажівка з відкритим кузовом і високими бортами, така, на яких перевозять забиту худобу. Вона об'їжджала всі бараки і збирала трупи.

- Трупоноси є?

- Нема.

- Доведеться нам самим його завантажити, поклич Вестгофа і Майєра.

- Взуття, - збуджено прошепотів Лебенталь, - прокляття, ми забули черевики, а

вони ж іще цілком добрі, вони нам іще придадуться!

- Точно. Але він мусить бути взутий. У нас є щось?

- У бараці є порвана пара Бухсбаума, я принесу.

- Встаньте колом, - сказав 509, - пильуйте, аби мене не було видно.

Він клякнув поруч із Ломанном, інші затулили його від вантажівки, яка стояла поруч із 17-м бараком, і від вартових на найближчих вежах. Мешти були завеликі і знялися легко, від Ломаннових ніг лишилися самі кісточки.

- Де інша пара? Скоріше, Лео!

- Ось, на.

Лебенталь вийшов із барака з подертими черевиками за пазухою. Він став поміж інших так, що зміг впустити черевики просто 509 під ноги. А 509 віддав йому Ломаннове взуття. Лебенталь запхав їх під куртку, затис під пахвами і так попрямував назад у барак. 509 натяг Ломаннові подерті черевики Бухсбаума і, похитуючись, випростався. Вантажівка стояла тепер перед 18-м бараком.

- Хто за кермом?

- Сам капо. Штрошнайдер.

Лебенталь повернувся.

- Як ми могли таке забути! - мовив він до 509. - Там іще добрі підешви.

- Продамо?

- Обмінємо.

- Добре.

Машина наближалася. Ломанн лежав на сонці. Його рот трохи перекосився і привідкрився, а одне око блискало, мов жовтий роговий гудзик. Усі мовчали і дивилися на нього - а він був невимовно далеко.

Трупи із секції В і С уже повантажили.

- Рухайтесь! - закричав Штрошнайдер. - Чекаєте на проповідь? Кидайте тих смердюхів сюди.

- Ходіть, - сказав Бергер.

Цього ранку в секції D було лише чотири трупи. Для перших трьох місце знайшлося, а куди покласти Ломанна, ветерани не уявляли. Кузов був заповнений тілами, вони лежали купою одне на одному. Більшість задубілі.

- Наверх його! - командував Штрошнайдер. - Я ще маю вас вчити? Хай хтось залізе в кузов, свині ліниві! Ваша єдина робота - дохнути і вантажити!

Із землі запхати Ломанна в кузов вони не змогли.

- Бухере, Вестгофе, ходіть! - покликав 509.

Вони поклали труп на землю. Лебенталь, 509, Агасфер і Бергер допомагали Бухерові й Вестгофові видряпатись на машину. Бухер уже майже був там, але послизнувся і мало не впав. Він намагався втриматись, вхопився за якусь іще не задубіле тіло і разом із ним звалився з машини вниз. Страхітливо смиренне падіння, наче на землю ковзнув просто мішок з кістками.

- Прокляття! - закричав Штрошнайдер. - Що за паскудство?

- Бухере, швидше! Лізь знову! - шепотів Бергер.

Важко дихаючи, вони знову намагалися випхати Бухера на машину. Цього разу йому вдалося втриматися.

- Спершу інше, - сказав 509, - воно ще м'яке, легше пропхати вперед.

Це було тіло якоїсь жінки. Вона була важча, ніж більшість трупів у таборі. В неї ще були губи. Вона померла не з голоду. Мала груди, а не мішки шкіри, і не була з жіночого відділу, який межував з Малим табором, інакше була б значно вихудліша. Мабуть, вона була з табору для євреїв з південноамериканськими в'їзними документами, там іще сиділи сім'ями.

Штрошнайдер виліз із кабіни і побачив жінку.

- Вирішили розважитись, козли смердючі? - зареготав, жарт видався йому дуже вдалим. Як капо команди трупоносів, він не мусив їздити сам, але це була нагода посидіти за кермом. Раніше він був водієм і завжди, коли була змога, їздив на всьому і всюди. Водіння піднімало йому настрої.

Урешті вісьмом в'язням таки вдалося випхати тіло на кузов. Вони тремтіли від виснаження. Коли запихали Ломанна, Штрошнайдер плювався в них жувальним тютюном. Порівняно з жінкою Ломанн був мов пир'інка.

- Зачепіть його за щось, - шепотів Бергер Бухерові й Вестгофові. - Зачепіть його руку за якусь іншу.

Їм вдалося просунути руку Ломанна крізь бортові дошки, рука звисала назовні, а тіло міцно трималося під пахвою за поперечини.

- Готово, - сказав Бухер і ковзнув вниз.

- Готово, ви, сарана проклята?

Штрошнайдер зареготав. Десять метушливих скелетів видалися йому схожими на величезних комах, які тягнуть задубілу одинадцяту.

- Сарана, - повторив він і подивився на ветеранів.

Ніхто не сміявся. Вони хекали і дивилися на вантажівку, з якої стирчали ноги трупів. Багато ніг. Серед них у брудних білих черевиках були й дитячі.

- Ну, тифозники, - сказав Штрошнайдер, поки ліз на своє сидіння, - хто наступний?

Ніхто не відповів. Настрій Штрошнайдера зіпсувався.

- Лайно! - вигукнув він. - Недоробки, ні на що не здатні!

Він різко газонув. Двигун затріскотів, мов кулеметна черга, скелети відсахнулися вбік. Штрошнайдер радісно кивнув і розвернув машину.

Вони стояли, огорнуті синіми вихлопними хмарами. Лебенталь кашляв.

- Жирна розжерта свиня, - підсумував він.

509 стояв у клубах диму.

- Може, це допоможе проти вошів, - з надією сказав він.

Машина їхала в крематорій, Ломаннова рука стирчала назовні. Вантажівка підстрибувала на нерівній дорозі, рука хиталася, немов махала на прощання.

509 проводив машину поглядом, у кишені він відчував золоту коронку. На якусь мить йому здалося, що таки краще було б, якби той зуб теж зник разом із

Ломанном. Лебенталь досі кашляв, 509 обернувся. Тепер він намацав іще й вчорашню скибку хліба, він досі її не з'їв. Хліб у кишені здавався йому безглуздою потіхою.

- Лео, що з черевиками? Чого вони вартують? - спитав він.

Дорогою в крематорій Бергер побачив Вебера й Візе і негайно пошкунтильгав назад.

- Вебер іде! З Гандке і якимось цивільним! Здається, з любителем проводити досліди. Обережно!

У бараках почався переполох. У Малому таборі вищий офіцерський склад СС майже ніколи не з'являвся. Цей візит мав особливі підстави, це розумів кожен.

- Агасфере, вівчур! - закричав 509. - Сховай його!

- Думаєш, вони хочуть перевіряти бараки?

- Сподіваюся, ні, з ними цивільний.

- Де вони? Встигнемо? - спитав Агасфер.

- Так, давай рухом!

Вівчур слухняно ліг, Агасфер гладив його, а 509 зв'язував руки і ноги, аби той не вибіг надвір. Щоправда, він ніколи так не робив, але цей візит був незвичний, тож краще не ризикувати. Агасфер запхав йому в рота шмату, так він міг дихати, але не гавкати. А тоді вони заштовхали його в найтемніший закуток.

- Будь тут! - Агасфер підняв руку. - Спокійно! Місце!

Вівчур спробував підвестися.

- Лежати! Тихо! Місце!

Божевільний зм'якло осів.

- Усім вийти! - кричав знадвору Гандке.

Скелети тлумилися коло виходу, тих, хто не міг сам іти, підтримували чи виносили товариші і складали на землю. Утворилася жалюгідна купа півживих і виголоднілих людей.

- Це те, що вам потрібно? - звернувся Вебер до Візе.

Крила носа у Візе зарухалися так, наче він нюхав печеню.

- Чудові екземпляри, - пробурмотів він, начепив окуляри в роговій оправі і взявся оглядати ряди.

- Хочете відібрати? - спитав Вебер.

Візе прокашлявся.

- Так, хоча йшлося про добровольців.

- Добре, ваша справа, - відповів Вебер. - На легкі роботи, шестеро, крок вперед.

Ніхто не ворухнувся. Вебер почервонів. Старости бараків криком повторили команду і почали виштовхувати людей вперед. Вебер змуджено ходив повз ряди і раптом побачив Агасфера в задньому ряді 22-го барака.

- Оцей, з бородою! - крикнув він. - Крок вперед! Ти не чув, що бороди заборонені?

Староста! Ви куди дивилися? Нащо ви тут взагалі? Тип з бородою, вийти з ряду!

Агасфер зробив крок уперед.

- Застарий, - пробурмотів Візе і покликав Вебера вбік. - Хвильку, думаю, це слід робити інакше.

- Люди, - заговорив він м'яким голосом, - вам треба в госпіталь. Усім. У табірному лазареті немає місця. Я маю місце для шістьох. Вам дадуть зупу і м'ясо, ситну їжу. Шестеро, кому найбільше це потрібно, - крок уперед.

Не вийшов ніхто, у такі казочки в таборі не вірили. А ветерани ще й впізнали Візе. Вони знали, він уже кілька разів брав людей - і ніхто не повернувся.

- Виходить, у вас усіх ще забагато жертя, так? - заревів Вебер. - Це ми виправимо. А тепер шестеро зробили крок вперед, негайно!

У секції В один скелет вивалився з ряду і стояв, похитуючись.

- Добре, - сказав Візе й оглянув його, - розважливе рішення, дорогий мій, ми вас відгодуємо.

З ряду вийшов другий, а за ним і третій скелет. Новачки.

- Давайте! Ще троє! - кричав роздратований Вебер. Нойбауєрова ідея з добровольцями здавалась йому маячню з похмілля. Наказ канцелярії - і шестеро осіб у розпорядженні Візе, тільки й справи.

У Візе смикалися кутики рота.

- Люди, я особисто гарантую вам добрі харчі. М'ясо, какао, поживні зупи!

- Пане штабний лікарю, - мовив Вебер, - ця банда не розуміє, коли з ними так розмовляють.

- М'ясо? - спитав скелет Вася, він стояв поруч із 509 як загіпнотизований.

- Звісно, мій любий. - Візе обернувся до нього. - Щодня, щодня порція добірного м'яса.

Вася жував. 509 застережливо штовхнув його ліктем. Майже непомітний рух, але Вебер його таки помітив.

- Ах ти тварюко! - Він вдарив 509 у живіт.

Вебер вважав удар не надто сильним, радше застережним. Але 509 впав.

- Встати, симулянт!

- Не так, не так, - забурмотів Візе, стримуючи Вебера.

- Мені потрібні цілі й неушкоджені.

Він схилився над 509 і обмацав його. За якусь мить 509 розплющив очі, але дивився не на Візе, а на Вебера. Візе випростався.

- Вам треба у шпиталь, мій дорогий. Ми про вас подбаємо.

- Я не поранений, - задихаючись, промовив 509 і натужно зіп'явся на ноги.

Візе усміхнувся.

- Мені як лікарєві краще знати. - Він обернувся до Вебера. - Ось іще двоє. Отже, бракує одного. Когось молодшого. - Він вказав на Бухера, який стояв з іншого боку від 509. - Наприклад, ось цей.

- Марш, вийти зі строю!

Бухер встав поруч із 509 та іншими. У просвіті, який утворився між в'язнями, Вебер побачив чеського хлопчину Карела.

- Он іще півпорції, хочете його на добавку?

- Дякую, та мені потрібні лише дорослі. Цих достатньо. Сердечно дякую.

- Добре. Ви, шестеро, за п'ятнадцять хвилин зголосіться в канцелярії. Староста блоку! Записати номери! Помитися, смердючі свині!

Вони стояли, як блискавкою вражені. Мовчали, знали, що на них чекає. Лише Вася радісно всміхався. Через постійний голод він з'їхав з глузду і вірив Візе на слово. Троє новеньких втупилися в порожнечу; вони були настільки безвольні, що покійно виконали б будь-який наказ, навіть якби довелось кинутися на дрiт під напругою. Агасфер лежав на землі і стогнав. Після того як Вебер і Візе пішли, Гандке потовк його кийком.

- Йозефе! - з боку жіночого табору долинув слабкий голос.

Бухер не ворухнувся. Бергер штовхнув його.

- Це Рут Голлянд.

Жіночий і Малий табори розділяли два ряди колючого дроту, струм тут не застосовували. Там було лише два бараки, їх звели під час війни, коли почалися масові арешти. До того жінок у таборі не було.

Два роки тому Бухер кілька тижнів працював там столяром. Тоді й зустрів Рут Голлянд. Час до часу їм вдавалось таємно бачитися і розмовляти, а потім Бухера перевели в іншу бригаду. Знову вони побачилися, лише коли він потрапив у Малий табір. Відтоді, ночами або в туман, вони перешіптувались.

Рут Голлянд стояла за колючим дротом. На вітрі довкола її тоненьких ніг лопотіла смугаста роба.

- Йозефе! - покликала вона ще раз.

Бухер підвів голову.

- Відступи від дроту! Вони тебе бачать!

- Я все чула. Не роби цього!

Вона хитала головою з коротким, цілком сивим волоссям.

- Залишся тут! Не йди! Йозефе, залишся!

Бухер безпомічно поглянув на 509.

- Ми повернемося, - відповів за нього 509.

- Він не повернеться. Я знаю. І ти також знаєш. - Вона притисла руки до дроту. - Ніколи ніхто не повертається.

- Рут, відійди. - Бухер озирнувся на вартові вежі. - Стояти так дуже небезпечно.

- Він не повернеться! Ви всі це знаєте!

509 не відповів, казати було нічого. Він наче весь занімів, емоцій більше не було, не відчував нічого ні до інших, ні до себе. Все скінчилося, він вже це знав, але ще не відчував. Відчував лише те, що нічого не відчуває.

- Він не повернеться, - повторила Рут Голлянд, - йому не можна йти.

Бухер втупився у землю, він був надто приголомшений, аби відповідати.

- Йому не можна йти, - казала Рут Голлянд. Це було наче літання, монотонне, незворушне голосіння. Благання за межею напруги. - Хай йде хтось інший. Він молодий. Хай замість нього піде хтось інший.

Ніхто не відповідав, усі знали, що Бухер мусить іти. Гандке занотував номери. Та й хто б за нього пішов? Вони стояли й дивилися одне на одного. Ті, хто мав іти, і ті, хто залишався. Вдивлялися одне в одного. Легше було б витримати, якби Бухера і 509 вбило ударом блискавки. Нестерпно було ще й тому, що в цьому останньому погляді була брехня, мовчазне «Чому я? Чому саме я?» в очах одних і «Богові дякувати, не я! Не я!» - в інших.

Агасфер повільно підвівся з землі, якусь мить він заціпеніло дивився вперед, а тоді пригадав щось і зашепотів.

Бергер обернувся.

- Я винен, це через мене, - раптом застогнав старий, - я, моя борода, це через неї він сюди прийшов! Якби не вона, він би залишився там, ой-вей...

Двома руками він почав смикати себе за бороду, по обличчю котилися сльози, йому не вистачало сил, аби видерти волосся. Він сидів на землі і знесилено тягав себе за бороду.

- Іди в барак, - гостро промовив Бергер.

Агасфер пильно подивився на нього, а тоді впав обличчям на землю й заголосив.

- Ми мусимо йти, - сказав 509.

- Зуб де? - спитав Лебенталь.

509 поліз до кишені і простягнув його Лебенталеві.

- Тут.

Лебенталь взяв коронку. Він тремтів.

- Твій Бог! - забурмотів він і показав у бік міста і згорілої церкви. - Твій знак! Твій вогняний стовп!

509 знову поліз у кишеню, коли виймав зуб, він натрапив на кусень хліба. І яка йому тепер користь з того, що вчора він не з'їв хліб? Він простягнув його Лебенталю.

- З'їж сам, - промовив Лебенталь з безсилою люттю. - Це твій хліб.

- Мені його їсти вже немає сенсу.

Кусень хліба побачив мусульманин. Із широко розкритим ротом він рвучко кинувся вперед, обхопив руку 509 і спробував вихопити хліб. 509 відштовхнув його й запхав кусень хліба в руку Карела, який весь час мовчки стояв поруч. Мусульманин спробував вирвати хліб у Карела. Хлопчина спокійно і точно копнув його в гомілку, той захитався, а інші в'язні миттю відпихнули його геть.

Карел дивився на 509.

- Ви опинитесь у газовій камері? - Він питав так, як питають про мету поїздки, і не мав злого на думці. Він виріс у концтаборах і нічого іншого не знав.

- Тут немає газових камер, Кареле, ти мав би це знати, - сердито відказав Бергер.

- У Біркенау вони казали нам те саме. Якщо вам дадуть рушники і скажуть митися,

тоді це газ.

Бергер відсунув його вбік.

- Йди і їж свій хліб, інакше його хтось забере.

- Я обачний. - Карел запхав хліб у рот.

- Ходімо, - сказав 509.

Рут Голланд заплакала. Її руки висіли на колючому дроті, мов пташині кігті, вона шкірила зуби і стогнала. Сліз не було.

- Ходімо, - повторив 509.

Він ковзнув поглядом по тих, хто не мусив іти. Більшість уже байдуже поповзла до бараків, залишилися тільки ветерани і кілька інших в'язнів. Раптом 509 відчув, що має сказати ще щось дуже важливе, щось, від чого залежатиме все. Він напружував мозок з усіх сил, але не міг піймати це в думках і скласти в слова.

- Не забудьте цього, - врешті промовив він.

Усі мовчали, він бачив, що вони все ж забудуть. Надто часто траплялося таке на їхніх очах. Бухер напевно б не забув, він досить молодий, але він теж мусив іти.

Вони пленталися дорогою. Не милися, це був Веберів жарт - води в таборі завжди бракувало. Йшли вперед, не озиралися. Минули ворота в колючому дроті, які відділяли Малий табір. Ворота смерті. Вася плямкав, трое новеньких ішли, як автомати. Проходили повз перші бараки робочого табору. Бригади давно були на роботах. Бараки стояли невітшно порожні та здалися 509 найжаданішими у світі. Раптом вони стали для нього затишком, життям і безпекою. Йому захотілося заповзти туди і сховатися від безжальної ходи у тенета смерті. «Ще б два місяці, - пригнічено думав він. - Можливо, лише два тижні. Все даремно. Даремно».

- Друже, - раптом мовив хтось зовсім поруч із ним. Чоловік із чорним від заросту обличчям стояв перед дверима 13-го барака.

509 підвів очі.

- Не забувайте цього, - пробурмотів він. Чоловіка він не знав.

- Ми не забудемо, - відповів той. - Куди ви йдете?

Люди, що залишилися в робочому таборі, бачили Вебера і Візе. Вони знали, що той візит був особливим.

509 зупинився і подивився на чоловіка. Раптом заціпеніння минуло. Він знову відчував: мусить сказати щось важливе.

- Не забувайте цього, - шепотів він. - Ніколи, ніколи!

- Ніколи, - твердо повторив чоловік. - Куди ви маєте йти?

- В один госпіталь. Будемо піддослідними кроликами. Не забудьте цього. Як тебе звати?

- Левінські, Станіслав.

- Не забудь цього, Левінські, - сказав 509. Здавалося, що особисте звертання додає сказаному сили. - Левінські, не забудь.

- Я не забуду.

Левінські торкнувся плеча 509. Для 509 цей доторк був чимось значно глибшим.

Він ще раз поглянув на Левінські. Той кивнув. Його обличчя було не таке, як у Малому таборі. 509 відчув, що його зрозуміли. Він пішов далі.

На нього чекав Бухер. Вони наздогнали групу чотирьох інших, які не припиняли руху й були вже трохи попереду.

- М'ясо, - бурмотів Вася. - Зупа і м'ясо.

Сперте холодне повітря канцелярії тхнуло ваксою для взуття. Капо приготував папери. Він виразно глянув на шістьох в'язнів.

- Ви маєте це підписати.

509 подивився на стіл, він не розумів, що тут було підписувати. Зазвичай ув'язнені виконували наказ, жодних формальностей ніколи не було. Він відчув, що на нього хтось дивиться. Це був один з писарів, який сидів за капо. Чоловік із вогняним волоссям. Щойно він помітив, як 509 звернув на нього увагу, він майже непомітно похитав головою справа наліво й одразу втупився поглядом у свій стіл.

Увійшов Вебер. Усі виструнчились.

- Працюйте далі, - скомандував він і взяв папери зі столу. - Досі не готове? Давайте, підписуйте вже!

- Я не вмю писати, - сказав Вася, він стояв найближче до столу.

- Тоді постав три хрестики.

Вася зробив три хрестики.

- Наступний!

Три новачки підходили один за одним. 509 відчайдушно намагався зібратися на силі. Йому здавалося, що ще є вихід, ще є надія. Він поглянув на писаря, але той більше не підводив очей.

- Тепер ти, - прогарчав Вебер. - Давай, підписуй, щось ти замріявся!

509 взяв аркуш до рук. Перед очима помутніло, кілька машинописних рядків розпливалися і стрибали перед очима.

- Читати зібрався?! - Вебер дав йому стусана. - Підписуй, пес шолудивий!

509 прочитав достатньо, він прочитав слова «своїм підписом добровільно засвідчую...». Він впустив аркуш на стіл. Ось вона, розпачлива остання нагода! Ось що мав на увазі писар.

- Ти, козел смердючий, підписуй! Мені що, водити твоєю рукою?

- Я добровольцем не зголошувався, - сказав 509.

Капо витріщився на нього. Писарі підняли голови і миттю знову поринули у папери. На якусь мить запала тиша.

- Що? - Вебер не вірив своїм вухам.

509 зібрався з духом.

- Добровільно я не зголошуюся.

- Ти відмовляєшся підписувати?

- Так.

Вебер облизав губи.

- Отже, ти не підпишеш?

Він вхопив ліву руку 509, викрутив її і рвучко потяг угору за спину. 509 впав на підлогу. Вебер міцно тримав викручену руку, потяг 509 догори, розхитав його й наступив на спину. 509 крикнув і стих.

Іншою рукою Вебер взяв його за комір і поставив на ноги. 509 впав.

- Слабак! - гаркнув Вебер і відчинив двері. - Кляйнерт! Міхель! Заберіть цього дохляка звідси і приведіть до тям. Залиште його там, я згодом підйду.

509 потягли геть.

- Тепер ти! - звернувся Вебер до Бухера. - Підписуй!

Бухер тремтів. Не хотів тремтіти, але опанувати себе не міг. Раптом він залишився сам. 509 забрали. Все в ньому ослабло. Треба швидко зробити те, що зробив 509, інакше буде запізно і він, як автомат, виконає все, що йому накажуть.

- Я теж не підпишу, - пробурмотів він.

Вебер вишкірився.

- Ти подивися! Ще один! Майже як у старі добрі часи!

Удару Бухер майже не відчув. З гуркотом на нього вмить опустилася темрява. Коли він опритомнів, над ним стояв Вебер. «509, - подумав він. - 509 старший за мене на двадцять років. З ним він зробив те саме. Я мушу витримати!» Він відчув, як викручують його руки, як плечі горять вогнем, як їх прохромлюють ножі, і вже не чув свого крику - а тоді знову провалився у морок темряви.

Коли вдруге прийшов до тям, то разом з 509 лежав в іншому приміщенні на вологій цементній долівці. Крізь шум долинав голос Вебера.

- Я б міг наказати, аби хтось підписав папери за вас, і справа була б залагоджена, але я цього не зроблю. Спершу я без поспіху зламаю вашу впертість. Ви самі підпишете папери, ви на колінах благатимете дозволу підписати, як будете ще спроможні писати.

Навпроти вікна 509 побачив темну пляму Веберової голови. На тлі неба вона здавалася величезною. Голова була смертю, а небо за нею раптово, на якусь мить, стало символом життя, життя, байдуже, де і якого - завошивленого, побитого, скривавленого, але життя. Життя попри все. Він знову задерев'янів, нерви мислосердно розслабилися, і все зникло, все, окрім гулкої шуму у вухах. Коли опритомнів, у голові, наче стороння, зродилася думка: навіть я борюся, однаково ж помирати, тут заб'ють до смерті, а там зроблять смертельну ін'єкцію. Там смерть прийде швидше і безболісно. А тоді він почув голос поруч, свій власний голос, здавалося, ним говорить хтось інший:

- Ні, я не підпишу, не підпишу, а якщо мене заб'ють...

Вебер сміявся.

- Здається, ти цього прагнеш? Ти, мішок кісток! Хочеш, аби все швидше скінчилося? Ми забуваємо до смерті тижнями, а з тобою ми щойно почали.

Він знову взяв до рук ремінь. Удар прийшовся 509 по очах, але не поранив їх. Очі позападали надто глибоко. Другий удар відчули губи - вони тріснули, як сухий пергамент. Після кількох наступних ударів пружкою по черепі він знову знепритомнів. Вебер відсунув його вбік і взявся за Бухера. Той намагався ухилитися, але був надто повільним. Удар потрапив по носі, Бухер зіщулювався, а Вебер копнув його в пах. Бухер скрикнув. Ще кілька разів він відчув пружку на своїй шиї, а тоді знову провалився в темряву.

Він чув чийсь нечіткі голоси, але не рухався: доки вдавав непритомного, його не били. Над ним нескінченно лунали голоси, намагався не слухати, але вони наближалися і впивалися у вуха й у мозок.

- Шкода, пане докторе, але якщо люди не хочуть іти добровільно... Ви ж бачите, Вебер робив усе, аби їх переконати.

Настрій у Нойбауера був чудовий. Події перевершили всі його сподівання.

- Ви на цьому наполягали? - спитав він у Візе.

- Звичайно, ні.

Бухер обережно спробував примружити очі. Але повіки його не слухалися, вони піднялися, мов у механічної ляльки. Він побачив Візе і Нойбауера. А тоді 509. Його очі теж були розплющені. Вебера не було.

- Звичайно, ні, - ще раз наголосив Візе. - Як культурна людина...

- Як культурна людина, - перебив Нойбауер, - ви потребуєте цих людей для своїх експериментів. Правда?

- Це справа науки. Наші дослідження рятують життя десяткам тисяч інших людей. Можливо, ви цього не розумієте...

- Розумію. А от ви, можливо, не розумієте, що відбувається тут. Це справа дисципліни. Також дуже важлива річ.

- Кожен на своєму місці, - високопарно промовив Візе.

- Саме так. Мені шкода, що не зміг вам допомогти. Але своїх підопічних ми ні до чого не силуємо. А ці люди, здається, не хочуть нікуди з табору йти. - Він звернувся до 509 і Бухера: - Отже, ви б таки хотіли залишитися в таборі?

509 заворушив губами.

- Що? - строго спитав Нойбауер.

- Так, - відповів 509.

- А ти там?

- Я теж, - прошепотів Бухер.

- Бачите, пане штабний лікарю? - Нойбауер усміхнувся. - Нічого не вдієш, люди люблять це місце.

Візе навіть не всміхнувся.

- Йолопи, - зневажливо промовив він до 509 і Бухера. - Цього разу ми й справді не планували робити нічого іншого, окрім експериментів з годування.

Нойбауер випустив сигарний дим.

- Тим краще, буде їм подвійна покара за недотримання субординації. Проте якщо хочете пошукати в таборі заміну цим двом - ласково просимо, пане докторе.

- Дякую, - холодно відказав Візе.

Нойбауер зачинив за ним двері й повернувся назад в ореолі терпкої блакитної хмарки тютюнового диму. Від цього запаху в легенях 509 з'явилося бажання курити. Воно не мало з ним нічого спільного; це було чуже, самостійне бажання, яке оселилося в його легенях. Він несвідомо глибоко вдихнув і відчув смак диму. Дихав і спостерігав за Нойбауером. Якусь мить не міг второпати, чому його й

Бухера не відіслали-таки з Візе, а тоді зрозумів. Було лише одне пояснення. Вони не виконали наказу офіцера СС, і тепер їх покарають за це в таборі. Кару легко передбачити – людей у таборі вішали за непокору простому капо. Він раптом відчув, що не підписати було помилкою. З Візе в них, можливо, ще був шанс. А тепер їм кінець.

У ньому розросталося задушливе каяття. Тисло шлунок, застигло очі, від нестримної жаги тютюнового диму обертом ішла голова.

Нойбауер подивився на номер на грудях 509. Це був початковий, тризначний номер.

- Скільки ти вже тут? – спитав він.

- Десять років, пане оберштурмбаннфюрер.

Десять років. Нойбауер навіть не знав, що в таборі досі є в'язні, які потрапили сюди з моменту його заснування. «Власне, це знак моєї м'якості», – подумав він. Таборів, які мають таких довголітніх в'язнів, точно небагато. Він затягнувся. Можливо, колись це стане йому в пригоді. Хтозна, що ще може трапитися.

Зайшов Вебер. Нойбауер вийняв із рота сигару і відригнув. На сніданок він їв яєчно з ковбасою – одну з улюблених страв.

- Оберштурмфюрере Вебер, – почав він, – цього в наказі не було.

Вебер поглянув на нього, чекав на жарт. І не дочекався.

- Ми їх повісимо сьогодні ввечері, під час переклички, – сказав урешті він.

Нойбауер відригнув удруге.

- Наказу не було, – повторив він. – До речі, чому ви робите такі речі на власний розсуд?

Вебер відповів не відразу. Він не міг збагнути, чому Нойбауер звертає увагу на таку дрібницю.

- Для цього є досить людей, – сказав Нойбауер. Останнім часом Вебер став надто самостійним. Йому піде на користь, якщо й він зрозуміє, хто тут віддає накази і розпорядження. – Що з вами, Вебере? Нерви здають?

- Ні.

Нойбауер знову обернувся до 509 і Бухера. Повісять, сказав Вебер. Власне, правильно. Але навіщо? День склався краще, ніж можна було очікувати. Окрім того, видалася гарна нагода показати Веберові, що не всі його задуми мають здійснюватися.

- Це не була пряма відмова виконати наказ, – пояснив він. – Я розпорядився взяти добровольців, а те, що я тут побачив, на це не схоже. Посадіть їх на два дні в бункер. Лише це, більше нічого не робіть. Більше нічого, Вебере, вам зрозуміло? Я хочу, щоб мої накази виконували.

- Так точно, зрозумів, буде зроблено.

Нойбауер вийшов. Задоволений і з відчуттям власної переваги. Вебер зневажливо подивився йому вслід. «Нерви, – подумав він. – Хто тут має міцні нерви? І хто розм'як? Два дні в бункері!» Він роздратовано обернувся. На розбите обличчя 509 впав промінь сонця. Вебер уважніше подивився на нього.

- Тебе я знаю. Звідки?

- Я не знаю, пане оберштурмфюрер.

509 знав точно, але сподівався, що Вебер не пригадає.

- Звідкись я тебе знаю. Ну, нічого, ще виявиться звідки. Де ти поранився? Що з обличчям?

- Я впав, пане оберштурмфюрер.

509 зітхнув з полегшенням, це вже була стара рутинна. Відомий жарт іще з тих старих часів, коли він опинився в таборі. Тоді ніхто не смів визнавати, що його били.

Вебер іще раз глянув на нього.

- Звідкись же я цю пику знаю, - пробурмотів він. А тоді прочинив двері і скомандував: - Заберіть цих обох в бункер. На два дні. - А тоді знову звернувся до 509 і Бухера. - Не сподівайтесь, що вам вдалося вислизнути, брудні потвори! Я вас іще повішу!

Їх виволокли геть. Від болю 509 замружив очі, а тоді вдихнув свіже повітря. Розплющив очі, а над ним було небо. Блакитне і безмежне. Він обернув голову до Бухера й поглянув на нього. Вони вислизнули. Принаймні цього разу. В це важко було повірити.

Коли шарфюрер Бройер через два дні наказав відчинити двері, вони буквально випали з бункерів. Останні тридцять годин обое були напівпритомні. У перший день вони ще час до часу перестукувалися, а тоді не могли й цього.

Їх винесли назовні і поклали на танцмайданчику, поруч зі стіною, яка оточувала крематорій. Їх бачили сотні людей, але ніхто не торкався. Ніхто не відніс їх геть. Ніхто ні найменшим жестом не дав зрозуміти, що бачить їх. Наказу щодо них не надходило – тому їх не існувало. Торкнутися їх означало самому опинитися в бункері.

Через дві години в крематорій занесли останні за день трупи.

- А що з цими? – лїниво спитав наглядач-есесівець. – І вони сюди?

- Це двоє з бункера.

- Здохли вже?

- Так виглядає.

Есесівець помітив, що долоня 509 повільно стислася в кулак і знову розтулилася.

- Ще не зовсім, – сказав він.

У нього болїла спина. Минулої ночі в «Летючїй мишї» до біса нагарцювався з Фріці, аж виснажився. Він заплющив очі. Виграв у Гоффманна. У Гоффманна з Вільмою. Пляшку «Геннессї». Добрий коньяк.

- Спитай у бункері чи в канцелярїї, куди їх подїти, – сказав він до одного з трупоносїв.

Чолов'яга повернувся, з ним прийшов рудоволосий писар.

- Цих двох випустили з бункера, – повідомив він. – Вони з Малого табору. Їх мали випустити сьогодні ще в обїд. Наказ комендатури.

- Тодї забирайте їх звїдси. – Есесівець змуджено подивився у свїй список. – У мене тридцять вісім вибулих. – Він почав рахувати тїла, що рядами лежали перед входом. – Тридцять вісім, так і є. Давайте, забирайте цих звїдси, інакше знову буде плутанина.

- Четверо! Віднесїть цих обох у Малий табїр! – крикнув відповідальний за трупи.

Люди взялися до справи.

- Давайте сюди, – шепотїв рудоволосий писар. – Скорїше, сюди їх, подалї від мертвих!

- Та вони самї майже мертві, – мовив один з носильникїв.

- Стули пельку і рухайся!

Вони понесли 509 і Бухера геть від стїни. Писар схилився і прислухався.

- Вони не мертві. Принесїть ношї! Швидко!

Він озирнувся. Боявся, що Вебер прийде, побачить їх і накаже повїсити. Дочекався, поки принесуть ношї – грубо збитї докупи дошки, на яких зазвичай переносили трупи.

- Кладіть їх на ноші, рухом!

Площа довкола воріт і крематорію завжди була небезпечним місцем. Там постійно сновигали есесівці, неподалік був і шарфюрер Бройер. Він не любив випускати з бункера живих. Їх випустили, а отже, наказ Нойбауера було виконано. 509 і Бухер знову стали дичиною. Тепер кожен міг зірвати на них свою злість, не кажучи вже про Вебера, для нього справою честі буде їх порішити, якщо дізнається, що вони й досі живі.

- Що за дурниці! - невдоволено сказав один з носильників. - Зараз ми тягнемо їх у Малий табір, а завтра зранку точно доведеться тягти назад. Вони не проживуть і кількох годин.

- А тобі що до того, ти, ідіоте?! - аж зашипів зі злості рудоволосий писар. - Давайте, вперед! Є серед вас хоч хтось нормальний?

- Є, - обізвався старший чоловік, який саме взявся за ноші з 509. - Що з ними? Щось особливе?

- Це двоє з барака 22. - Писар озирнувся і підійшов ближче до носильника. - Це ті двоє, які два дні тому відмовилися підписати.

- Підписати що?

- Добровільну згоду піти з доктором морських свинок. Інших чотирьох він забрав з собою.

- Що? І їх не повісять?

- Ні. - Писар пройшов ще кілька кроків за ношами. - Їх треба повернути в барак. Такий наказ. Тому давайте швидше, поки ніхто не втрутився.

- Он як, розумію!

Носильник раптом так рішуче пішов уперед, що штовхнув ношами під коліна того, хто йшов попереду.

- Що таке? - спитав той. - Ти що, здурів?

- Ні, не здурів. Давай заберемо цих двох звідси. Пізніше я тобі все скажу.

Писар відстав. Чотири носильники тепер ішли швидко й мовчки, аж поки не проминули адміністративну споруду. Сонце заходило. 509 і Бухер пробули в бункері на півдня довше, ніж було наказано. У цій маленькій варіації Бройер собі відмовити не міг.

Передній носильник обернувся.

- Ну, в чому річ? Це якісь особливі бонзи?

- Ні. Але це двоє з тих шістьох, яких Вебер у п'ятницю забрав з Малевого табору.

- А що ж вони з ними робили? Виглядають, ніби просто сильно побиті.

- Побиті, бо відмовилися йти зі штабним лікарем у лікарню в передмісті, де проводять досліді над людьми, так сказав рудоволосий писар. Той лікар і раніше брав людей.

Перший носильник аж присвиснув.

- Прокляття, і вони ще живі?

- Як бачиш.

Передній похитав головою.

- А тепер їх ще й з бункера повертають назад у Малий табір? Не вішають? Давно я такого не бачив!

Вони наблизилися до перших бараків. Була неділя. Робочі бригади цілий день працювали в місті й нещодавно повернулися. На вулицях було повно в'язнів. Звістка вмить рознеслася табором. Усі знали, для чого забирали тих шістьох. Знали і про те, що 509 з Бухером були в бункері: про це швидко довідалися через канцелярію і так само швидко забули. Живими їх не чекав ніхто. А вони повернулися - і кожен, хто всього не знав, міг бачити, що повернулися вони не тому, що виявились непридатними, - інакше не були б такими побитими.

- Давай, - сказав хтось із натовпу до носильника, який ішов позаду, - я тобі допоможу, вдвох легше.

Він взявся за одну з ручок. Інший підійшов і взявся за ноші спереду. Одразу по тому кожен ноші несли четверо в'язнів. Потреби в цьому не було, 509 і Бухер заледве щось важили, але в'язні хотіли хоч щось для них зробити. Вони несли ноші так, наче ті були скляні, а звістка, що двоє, які відмовилися виконати наказ, повернулися живими, випереджала їх, немов летіла на крилах. Двоє з Малого табору. Двоє з бараків напівживих мусульман. Нечувано. Ніхто не знав, що завдячували вони цим лише настроєві Нойбауера - та це було й несуттєво. Важливим було лише те, що вони відмовилися виконати наказ і повернулися живі.

Левінські стояв перед 13-м баракком задовго до того, як наблизилися ноші.

- Це правда? - вже здалеку спитав він.

- Так. Це ж вони чи ні?

Левінські підійшов і схилився над ношами.

- Думаю так, так, це той, з яким я говорив. А інші четверо мертві?

- У бункері було лише двоє. Писар каже, що інші пішли. А ці ні. Ці відмовилися виконати наказ.

Левінські повільно випростався. Поруч побачив Гольдштайна.

- Відмовилися виконати наказ. Ти можеш таке уявити?

- Ні. Не про людей з Малого табору.

- Я не про те. Я про те, що їх відпустили.

Гольдштайн і Левінські дивилися один на одного. До них підійшов Мюнцер.

- Так виглядає, що тисячолітні брати розм'якають, - промовив він.

- Що? - Левінські обернувся. Мюнцер вимовив те, про що думали він і Гольдштайн. - З чого ти взяв?

- Особисте розпорядження старого, - сказав Мюнцер. - Вебер хотів їх повісити.

- Звідки ти знаєш?

- Рудоволосий писар казав, він сам це чув.

Якусь мить Левінські стояв дуже тихо, а тоді звернувся до маленького сивого чоловіка.

- Сходи до Вернера, - прошепотів він. - Скажи йому. Скажи: той, хто наказував нам не забути, - повернувся.

Чоловік кивнув і рушив уздовж барака. Ноші тим часом несли далі. З дверей виходило дедалі більше в'язнів. Дехто сором'язливо й швидко підходив і дивився на тіла. Рука 509 впала з нош і волочилася по землі, підскочили двоє й обережно поклали її назад.

Левінські й Гольдштайн проводили ноші поглядом.

- Неймовірна сміливість! Живі трупи, а взяли і відмовилися підписувати! Правда? - спитав Гольдштайн. - Ніколи не сподівався такого від доходяг.

- Я теж ні. - Левінські досі не відводив погляду від вулиці, якою зникли ноші. - Вони мають жити, - вимовив урешті він. - Не сміють померти. Знаєш, чому?

- Можу уявити. Бо тоді це стане реальністю.

- Так. Якщо здохнуть, про це завтра забудуть. Якщо ні...

«Якщо ні, для табору вони стануть прикладом того, що щось змінилося», - думав Левінські, але цього не вимовив.

- Нам може це придатися, - натомість сказав він. - Саме зараз.

Гольдштайн кивнув.

Носильники наближалися до Малого табору. В небі несамовито сяяло призахідне сонце. Воно освітлювало правий ряд бараків робітничого табору, лівий ховався у синій тіні. Обличчя у вікнах і дверях затіненого боку були, як завжди, бліді й невиразні, а обличчя протилежного - наче осяяні не вечірнім сонцем, а несподівано врятованим життям. Носильники йшли крізь це світло. Воно падало на перемашені кров'ю і брудом тіла на ношах, і раптом здалося, що це не просто повернення двох побитих в'язнів, а справжня, дарма що жалюгідна, тріумфальна хода. Вони вчинили опір. Вони ще дихали. Їх не перемогли.

Коло них заходився Бергер. Лебенталь приніс зупу з брукви. Вони попили води й, не приходячи до тями, знову заснули. А коли потрохи почало минати заціпеніння, 509 відчув на своїй руці щось тепле. Легкий, тремкий спогад. Десь далеко-далеко. Тепло. Він розплющив очі.

Його руку лизав вівчур.

- Води, - прошепотів 509.

Бергер мазав пообдирані суглоби йодом. Він підвів погляд, взяв бляшанку з зупою і підніс її 509 до рота.

- Ось, пий це.

509 пив.

- Що з Бухером? - натужно спитав він.

- Лежить поруч з тобою.

509 хотів питати далі.

- Він живий, - сказав Бергер. - Лежи.

Їх довелося винести на перекличку. Обоє поклали на землю перед бараком, поруч із хворими, які не могли ходити самі. Вже стемніло, проте ніч була ясною.

Перекличку робив блокфюрер Больте. Він дивився на обличчя 509 і Бухера так, як дивляться на розтоптаних комах.

- Ці двоє мертві, - сказав він. - Чому вони лежать тут, серед хворих?

- Пане шарфюрере, вони не мертві.

- Поки що, - пояснив старший по блоку Гандке.

- Ну, то завтра. Вилетять через димар. Можете закластися на свої голови.

Больте швидко пішов. Мав гроші в кишені й хотів зіграти партію в карти.

- Розійтися! - кричали старости блоків. - Хто за їжею - вийти!

Ветерани обережно понесли 509 і Бухера назад. Це побачив Гандке й вишкірився.

- Ці двоє, певно, з порцеляни, га?

Ніхто не відповів. Він ще трохи постояв і також пішов.

- От свиня! - загарчав Вестгоф і сплюнув. - Проклята, брудна свиня!

На нього уважно дивився Бергер. Віднедавна табір доводив Вестгофа до шалу. Він був неспокійний, на всіх кидався, говорив сам до себе і розпочинав сварки.

- Заспокойся, - різко сказав Бергер. - Не здіймай галасу. Ми всі знаємо, що з Гандке.

Вестгоф витріщився на нього.

- Такий самий в'язень, як ми. А така свиня. Ось у чому річ...

- Це всі знають. Але є десятки ще гірших. Влада псує людей, ти б давно мав це знати. Ну, а тепер допоможи нести.

Для 509 і Бухера вони звільнили два ліжка. Задля цього шестеро осіб спали на підлозі. Один із них - хлопчина з Чехословаччини. Він допомагав їх заносити.

- Шарфюрер нічого не розуміє, - сказав він Бергерові.

- Так?

- Вони не вилетять через димар. Точно не завтра. Можна було закластися.

Бергер поглянув на нього. Маленьке обличчя було дуже серйозне. «Вилетіти через димар» - табірний вислів для смерті в крематорії.

- Послухай, Кареле, - сказав Бергер. - Із есесівцями можна закладатися лише тоді, коли впевнений, що програєш. Та навіть тоді краще не закладатися.

- Завтра вони через димар не вилетять. Не ці двоє. Онті - так. - Карел показав на трьох мусульман на підлозі.

Бергер знову подивився на нього.

- Ти правий, - сказав він.

Карел кивнув, він не пишався, але у цих справах був спеціалістом.

Наступного вечора вони вже могли говорити. Їхні обличчя були такі вихудлі, що там особливо нічому було набрякати. Обличчя синьо-чорні, але очі вільні, а губи лише потріскані.

- Не ворухіть ними, коли говорите, - сказав Бергер.

Це було неважко. За роки в таборі вони цього навчилися. Кожен, хто був тут тривалий час, вмів говорити, не ворухачи жодним м'язом.

Вже коли рознесли їжу, хтось раптом постукав у двері. На мить у всіх стиснулися

серця – кожен питав себе, чи це таки прийшли за 509 і Бухером. Знову постукали, обережно, майже нечутно.

- 509! Бухере! – зашепотів Агасфер. – Вдайте, що ви мертві.

- Лео, відчини, – прошепотів 509. – Це не СС, вони приходять інакше.

Стук припинився. За кілька секунд у блідому світлі вікна з'явилася тінь і помахала рукою.

- Відчини, Лео, – повторив 509, – це один чолов'яга з робочого табору.

Лебенталь відчинив двері, тінь ковзнула всередину.

- Левінські, – мовила вона в темряву, – Станіслав. Хто не спить?

- Усі. Сюди.

Левінські намагався намацати щось у напрямку Бергера, який говорив.

- Де? Не хочу на когось наступити.

- Стій.

Бергер підійшов до нього.

- Сюди, сідай сюди.

- Живі ті двоє?

- Живі, лежать ліворуч коло тебе.

Левінські запхав щось Бергерові в руку.

- Тут дещо.

- Що?

- Йод, аспірин, вата. Рулон марлі, а оце – перекис водню.

- Ціла аптека, – здивовано промовив Бергер. – Звідки ти все це взяв?

- Крадене. З госпіталю. Один з наших там прибирає.

- Чудово, це нам придасться.

- Тут іще цукор. Кісточками. Давайте їм з водою. Цукор корисний.

- Цукор? – почав Лебенталь. – А звідки ж ти його взяв?

- Звідкись. Ти Лебенталь, га? – спитав у темряву Левінські.

- Так, а що?

- А те, що ти питаєш.

- Я не тому питав, – образився Лебенталь.

- Не можу тобі сказати звідки. Його приніс хтось із 9-го барака. Для цих двох. Тут іще трохи сиру. З 11-го барака передали шість цигарок.

Цигарки! Шість цигарок. Неймовірний скарб! На якусь мить усі змовкли.

- Лео, – врешті промовив Агасфер, – цей спритніший за тебе.

- Дурниці. – Левінські говорив рубано і швидко, наче йому бракувало повітря. –

Вони принесли це, поки бараки були відчинені. Знали, що я піду сюди, коли табір зачинять.

- Левінські, - зашепотів 509, - це ти?

- Так.

- Ти можеш виходити?

- Звісно, а як інакше я б тут опинився? Я механік. Шматок дроту - все просто. Я добре знаюся на замках. Окрім того, завжди можна вилізти у вікно. А як ви тут виходите?

- Тут не зачиняють! Вбиральні на вулиці, - пояснив Бергер.

- Он воно що, точно, я й забув. - Левінські зробив паузу. - А інші, вони підписали? - спитав він урешті в 509. - Ті, що були з вами?

- Так.

- А ви ні?

- Ми ні.

Левінські схилюся.

- Ми й подумати не могли, що вам таке вдасться.

- Я й сам не міг, - сказав 509.

- Мені йдеться не лише про те, що ви це витримали, а й про те, що з вами після того нічого не сталося.

- І я про це ж.

- Дай їм спокій, - мовив Бергер, - вони слабкі, нащо тобі все так докладно знати?

Левінські поворушився в темряві.

- Це важливіше, ніж ти думаєш. - Він підвівся. - Я мушу йти. Незабаром іще прийду. Принесу щось. Хочу ще дещо з вами обговорити.

- Добре.

- Часто тут вночі контролюють?

- Нащо? Аби трупи рахувати?

- Чудово, значить, не контролюють.

- Левінські, - зашепотів 509.

- Так.

- Ти точно прийдеш?

- Точно.

- Слухай, - 509 збуджено добирав слова, - ми ще... нам не кінець... ми ще на щось придатні.

- Тому я й прийду. Не через любов до ближнього, повір мені.

- Добре, тоді все добре, ти справді прийдеш.

- Справді.

- Не забудьте нас.

- Ти мені вже колись це казав. І я не забув. Тому й прийшов сюди. І знову прийду.

Левінські пробрався до виходу. Лебенталь зачинив за ним двері.

- Чекай, - прошепотів Левінські знадвору, - забув дещо. Ось...

- Взнаєш, звідки цукор? - спитав Лебенталь.

- Побачимо. - Левінські досі говорив уривками, ніби йому не вистачало повітря. - Ось, візьми це - прочитайте; ми це дістали сьогодні.

Він вклав у Лебенталеву руку клаптик складеного паперу і вислизнув у тінь барака. Лебенталь зачинив двері.

- Цукор, - промовив Агасфер. - Дайте помацаю кавальчик. Лише помацаю, більш нічого.

- Є ще вода? - спитав Бергер.

- Ось. - Лебенталь простяг йому горня.

Бергер узяв дві кісточки цукру й розчинив їх. А тоді поповз до 509 і Бухера.

- Пийте. Повільно. Кожен по ковтку, по черзі.

- Хто там їсть? - почувся голос із середньої лежанки.

- Ніхто. Хто б мав їсти?

- Я чую ковтки.

- Аммерсе, тобі наснилося, - відказав Бергер.

- Я не сплю! Я хочу свою частку. Ви її жерете, там внизу! Дайте мою частку.

- Почекай до ранку.

- До ранку ви все зжерете. Вічно так. Мені дістається найменше. Я... - Аммерс почав схлипувати. Ніхто не звертав на це уваги. Він був хворий і завжди вважав, що інші його обдурюють.

Лебенталь навпомацки дістався до 509.

- Про цукор, - збентежено зашепотів він, - я питався не для того, аби ним торгувати. Я лише хотів дістати більше для вас.

- Так...

- Я і зуб іще маю. Я його ще не продав. Чекав. Тепер я проверну справу.

- Гаразд, Лео. Що ще тобі дав Левінські? Вже в дверях.

- Кавалок паперу. Це не гроші. - Лебенталь обмацав папір. - На дотик наче шмат газети.

- Газета?

- На дотик, здається, так.

- Що? - спитав Бергер. - Ти маєш шматок газети?

- Поглянь, - додав 509.

Лебенталь поповз до дверей і прочинив їх.

- Точно. Шмат газети. Відірваний.

- Можеш прочитати?

- Зараз?

- А коли ж іще? - обурився Бергер.

Лебенталь підніс обривок газети до очей.

- Замало світла.

- Прочини ширше двері. Виповзи надвір. Ніч місячна.

Лебенталь прочинив двері і присів. Шматок газети підставив під непевне мариво світла і довго його вивчав.

- Думаю, це армійський звіт, - врешті промовив він.

- Читай, - зашепотів 509, - читай вже, чоловіче!

- Хтось має сірник? - спитав Бергер.

- Ремаґен... - почав Лебенталь, - на Райні...

- Що?

- Американці перейшли Райн коло Ремаґена!

- Що? Лео, ти добре прочитав? Перейшли Райн? Може, там щось інше? Якась французька річка?

- Ні, Райн... коло Ремаґена... американці...

- Не мели дурниць! Читай добре! Заради Бога, Лео, читай як слід!

- Так і є, - відказав Лебенталь, - тут так і написано, тепер я чітко все бачу.

- Перейшли Райн? Як таке можливо? Виходить, вони в Німеччині! Ну, читай далі! Читай! Читай!

Усі заговорили водночас. 509 не відчув, як трісли його губи.

- Перейшли Райн! Але як? Літаками? На кораблях? Як? На парашутах? Читай, Лео!

- Міст, - прочитав по буквах Лебенталь, - вони перейшли через міст... міст... під тяжким німецьким обстрілом...

- Міст? - з недовою спитав Бергер.

- Так, міст... під Ремаґеном...

- Міст, - повторив 509. - Міст через Райн? Тоді армія має - читай далі, Лео! Там має бути написано ще щось!

- Я не можу розібрати дрібний шрифт.

- Невже ніхто не має сірника? - розпачливо спитав Бергер.

- Ось, - пролунав голос із темряви, - тут іще два.

- Заходь, Лео!

Коло дверей сформувалася група.

- Цукор, - заскиглив Аммерс. - Я знаю, у вас є цукор. Я чув, дайте мою частку.

- Берґере, дай тій клятій псині цукру, - нетерпляче прошепотів 509.

- Ні. - Берґер шукав, до чого б можна було запалити сірник.

- Затуляйте вікно коцами й куртками. Лео, давай, лізь в кут, під коц!

Він запалив сірник. Лебенталь почав читати. Якогого швидше. Це було звичне намагання применшити важливість подій. Міст не має військового значення, американці відрізані на березі висадки і під постійним масованим вогнем, на підрозділ, який не підірвав міст, чекає військовий трибунал. Сірник згас.

- Не підірвали міст... - почав 509. - Отже, вони перейшли по цілому мосту. Знаєте, що це значить?

- Американці заскочили їх зненацька?

- Це значить, - мовив Берґер так обережно, наче йому здавалося, що він снить, - що Західний вал прорвано. Прорвали західну лінію оборони! Вони прорвалися! Вони тут!

- Це мусить бути армія, а не група парашутистів. Парашутисти приземлилися б на іншому березі Райну.

- Господи, а ми нічого не знали! Ми думали, що німці досі утримують частину Франції!

- Лео, читай ще раз, - сказав 509. - Треба впевнитися. За яке число ця новина? Є там десь дата?

Берґер запалив другий сірник.

- Згасить світло! - миттю крикнув хтось.

Лебенталь вже читав.

- Дата? - перебив 509.

Лебенталь гарячково шукав число.

- 11 березня 1945 року.

- 11 березня 45-го, а зараз у нас що?

Ніхто точно не знав, чи це був кінець березня, чи початок квітня. У Малому таборі вони розівчилися рахувати. Але те, що 11 березня минуло давно, вони знали точно.

- Покажіть мені, швидше, - попросив 509.

Він, незважаючи на біль, переповз у куток, де тримали ковдру. Лебенталь дав йому місце. 509 дивився на шматок паперу і читав. Невеличке коло майже згаслого сірника освітлювало лише заголовок.

- Берґере, швидко запали цигарку!

Берґер прикурив, стоячи на колінах.

- Нащо ти сюди приліз? - спитав він 509 і запхав йому до рота цигарку. Сірник згас.

- Дай мені той аркуш, - сказав 509 до Лебенталю.

Лебенталь віддав. 509 склав його і сховав у сорочку. Відчував його на своїй шкірі. А

тоді затягнувся.

- Ось, передай далі.

- Хто там курить? - спитав чоловік, який дав сірники.

- Дійде і ваша черга, кожному по затяжці.

- Я не хочу курити, - занів Аммерс. - Я хочу цукру.

509 поповз назад на своє ліжко. Йому допомагали Бергер і Лебенталь.

- Бергеру, - врешті зашепотів він. - Тепер ти віриш?

- Вірю.

- Та історія з містом і бомбардуванням, я таки не помилився.

- Так.

- Лео, а ти?

- І я вірю.

- Ми вийдемо звідси... ми повинні...

- Завтра поговоримо, - перервав його Бергер. - А тепер спи.

509 ліг. Йому паморочилося в голові. Він думав, що це через тютюн. Маленька червона цяточка мандрувала баракком, прикрита руками.

- Давай, - сказав Бергер, - випий іще цукрової води.

509 пив.

- Збережи інші кусники, - прошепотів він.

- Не розчиняй їх. Обмінємо на їжу. Справжня їжа важливіша.

- Там є ще цигарки? - забурмотів хтось. - Давайте їх сюди!

- Нема більше, - відповів Бергер.

- Є! У вас є ще! Сюди давайте!

- Все, що принесли, - це для тих, хто був у бункері, для 509 і Бухера.

- Маячня! Принесли для всіх. Віддавай!

- Бергеру, будь наготові, - прошепотів 509. - Візьми кийок. Лео, і ти вважай! Нам треба обміняти цигарки на харчі.

- Я пильную.

Чутно було, як ветерани збиваються докупи. Люди пробиралися в темряві, падали, кляли, билися і кричали. Ті, хто залишився на лежанках, і собі здійняли лемент і колотнечу.

Бергер почекав трохи, а тоді крикнув:

- СС іде!

Штовханина, лемент, стогони, а за мить усе стихло.

- Не треба нам було курити, - сказав Лебенталь.

- То точно. Ви сховали решту цигарок?

- Вже давно.

- Могли і ту першу заощадити, але коли таке стається...

509 раптом відчув, наскільки він виснажився.

- Бухере, - спитав він, - ти теж це чув?

- Так...

Запаморочення 509 сильнішало. «Перейшли через Райн, - думав він і відчував у легенях тютюновий дим. - Нещодавно вже було таке відчуття, але коли?» - силкувався згадати він. Дим, дим, що нахабно в'їдається, мучить, від нього не сховаєшся. Нойбауер, так, дим сигари, а він лежить на вологій долівці. Здавалося, це давно минуло. На мить його пронизав страх, потім усе розплилося і з'явився інший дим, дим міста, дим, якого не спиняв колючий дріт, дим міста, дим з Райну - і раптом він наче лежить на туманному лузі, а той все хилиться і хилиться, і ось уже все стало м'яким і ніжним, його огорнула темрява, вперше зовсім не страшна.

Вбиральня була переповнена скелетами. Зібралася довга черга, з якої закликали інших швидше робити свої справи. Частина тих, хто чекав, з болю качалася по землі. Ті, хто вже не міг чекати, злякано сиділи навпочіпки під стінами і випорожнювалися. Якийсь чоловік стояв, мов лелека, на одній нозі, рукою сперся на стіну барака і з відкритим ротом тупо дивився в нікуди. Постояв і впав мертвим. Часом таке траплялося: скелети, які вже заледве повзали, раптом натужно випростувались і, постоявши з порожніми очима, падали замертво. Наче це було їхнє останнє передсмертне бажання – ще раз постояти рівно, як людина.

Лебенталь обережно переступив через мертвий скелет і рушив до дверей. Миттю здійнявся збуджений шум, скелети вирішили, що він хоче пройти без черги. Його смикнули назад і почали бити вихудлими кулаками. При цьому ніхто не наважувався вийти з черги, назад би їх не пустили. Але вони таки повалили Лебенталья і товкли ногами. Шкоди йому це майже не завдавало, сили в них не було.

Лебенталь підвівся. Він не планував хитрувати, просто шукав Бетке з транспортної команди. Йому сказали, що той пішов сюди. Лебенталь чекав коло виходу і тепер стояв досить далеко від черги. Бетке був клієнтом на Ломаннів зуб.

Він не приходив. Лебенталь не міг зрозуміти, що б його мало привести під цю завошивлену вбиральню. Хоч тут дечим і торгували, такий бонза, як Бетке, мав для торгу зовсім інші, набагато кращі можливості. Врешті Лебенталь втратив надію і пішов у душову. Це був менший барак, що примикав до вбиральні, з цементними ночвами, над якими проходили водогінні труби з невеличкими отворами. Довкола юрмилися в'язні, більшість хотіли напиться чи набрати з собою води у бляшанки. Щоб добре помитися, води завжди не вистачало – а ті, хто такі роздягався, постійно боялися, чи не вкрадуть їхніх речей.

Душова – місце трохи кращого чорного ринку. Якщо у вбиральні реалізовували хіба хлібні шкірки, всіляку лупину й недопалки, то душова була для дрібних капіталістів. Сюди приходили і з робочого табору.

Лебенталь поволі проштотувався всередину.

- Що в тебе? – спитав у нього хтось.

Лео коротко глипнув. Виявилось, це був обідраний одноокий в'язень.

- Нічого.

- У мене морква.

- Не цікавить. – У душовій Лебенталь виглядав значно рішучішим, ніж будь-коли у 22-му бараці.

- Дурень.

- Сам такий.

Деяких торговців Лебенталь знав. Якби він нині не сподівався повернути справу з Бетке, то поторгувався б за моркву. Йому пропонували квасну капусту, кості й кілька картоплин. Усе за пекельними цінами, але він відмовився і просувався далі. У зовнішньому кутку барака помітив молодого хлопця з жіночними рисами обличчя, здавалося, що той опинився тут випадково. Він пожадливо їв щось із консервної бляшанки, Лебенталь бачив, що це не порожня юшка, хлопець жував. Поруч стояв вгодований, приблизно сорокарічний в'язень, він також не пасував до приміщення. Цей, безперечно, належав до табірної аристократії. Його товста лиса голова блищала, а рука повільно ковзала по спині хлопця. Хлопець був чистий і не поголений налісо, мав зачесане на проділ волосся.

Лебенталь обернувся. Розчарований, він хотів було вертатися до продавця моркви, як раптом побачив Бетке, що продирався в кут, де стояв юнак. Лебенталь встав на шляху, Бетке його відштовхнув і зупинився перед хлопцем.

- Ага, Людвігу, ось де ти подівся, шльондро! Я таки знайшов тебе!

Юнак витріщився на нього і поспіхом ковтав. Мовчки.

- З тим проклятим лисим кухонним бугаєм, - їдко зауважив Бетке.

Бугай не звертав на Бетке уваги.

- Їж, мій хлопчику, - повільно заговорив він до Людвіга, - якщо не наїсися, я маю для тебе ще.

Бетке почервонів і вдарив кулаком по бляшанці. Вміст вилився Людвігові в обличчя. На підлогу впав кавалок картоплі. На нього кинулися два скелети і почали змагатися, кому він дістанеться. Бетке копняком відігнав їх геть.

- Тобі не досить того, що я даю? - спитав він.

Людвіг обома руками міцно притискав бляшанку до грудей. Його обличчя перемінилося зі страху, він злякано переводив погляд з Бетке на бугая.

- Виглядає, що не досить, - пояснив бугай Бетке, а тоді звернувся до юнака: - Не роби собі з того клопоту. Їж далі, а якщо не наїсися, дам тобі ще. До того ж я тебе не тлумлю.

Бетке мав такий вигляд, наче хотів кинутися на лисого, але не наважувався. Він не знав, яку протекцію мав супротивник. Такі речі дуже важливі в таборі. Якщо він мав цілковитий захист кухонних капо, то бійка могла для Бетке погано скінчитися. Кухня мала блискучі зв'язки, було відомо, що вони вели справи зі старшим по табору і кількома есесівцями. А от його власний капо йому не довіряв. Бетке знав, що той не буде для нього надто напружуватись, бо він замало дбав, аби прикормити свого капо. У таборі таких інтриг було повно. Якщо не бути обережним, можна легко втратити свої позиції і знову стати звичайним в'язнем. Тоді про вигідні оборудки поза межами табору, у поїздках на вокзал і в депо можна буде забути.

- Що все це означає? - спитав він у лисого спокійнішим тоном.

- А тобі яке діло?

Бетке ковтнув.

- Велике діло. - І звернувся до юнака: - Хіба я не організував тобі костюм?

Поки Бетке говорив з лисим, Людвіг поспіхом їв. А зараз він впустив бляшанку, швидким несподіваним рухом протиснувся між обома чоловіками і проштовхувався до виходу. Кілька скелетів уже змагалися за бляшанку - кожен в надії її вишкрябати.

- Приходь ще! - крикнув услід хлопцеві кухонний бугай. - У мене завжди є вдосталь. - Він засміявся.

Бетке спробував затримати Людвіга, але перечепився за скелети на підлозі. Осатанілий, він підвівся на ноги і наступив на купу пальців. Один зі скелетів запищав, як миша, а інший втік разом з бляшанкою.

Бугай, насвистуючи вальс «Троянди з півдня», виклично повільно пройшов повз Бетке. Він був пузатий і вгодований. Його товстий зад похитувався. На кухні майже всі ув'язнені були тілисті. Бетке плюнув йому вслід. Але плюнув так обережно, що потрапив хіба в Лебенталья.

- А, ось ти де, - сказав він грубо. - Чого тобі? Ходімо, звідки ти знаєш, що я тут?

Лебенталь не відповів на жодне запитання. Йому йшлося про справу, часу на непотрібні пояснення він не мав. На Ломаннів зуб у нього були два серйозні інтересанти: Бетке і старший однієї із зовнішніх команд. Гроші потрібні були обом. Старший узалежнився від такої собі Матильди, яка працювала на одній з них фабриці і з якою він завдяки підкупу час до часу залишався на самоті. Вона важила майже дев'яносто кілограмів і здавалась йому неземною красунею – вага в таборі, де панував постійний голод, була мірилом краси. Він пропонував Лебенталеві кілька кілограмів картоплі і близько півкілограма жиру. Лебенталь відмовився і тепер вітав себе з цим правильним рішенням. Він блискавично оцінив останню сцену й покладав великі надії на гомосексуального Бетке. Аномальну любов він вважав жертівнішою, ніж нормальну. Після всього, що йому пощастило спостерігати, він подумки підвищив ціну.

- Зуб при тобі? – спитав Бетке.

- Ні.

Вони стояли на вулиці.

- Я не купую того, чого не бачу.

- Коронка є коронка. Жувальний зуб. Важке, солідне золото мирного часу.

- Лайно! Я маю його бачити! Інакше нема розмови.

Лебенталь знав, що, якби значно сильніший Бетке побачив зуб, він би просто відібрав його. Що він зможе зробити? Поскаржитися – повісять.

- Добре, тоді не купуй, – незворушно промовив він, – з іншими людьми домовитися простіше.

- З іншими, ти, придурку! Спершу знайди тих інших людей.

- Я вже знайшов. Один з них щойно був тут.

- Серйозно? Хотів би я на нього глянути! – Бетке зневажливо роззірнувся. Він чудово розумів, що зубом міг цікавитися лише той, хто має зв'язки із зовнішнім світом.

- Ти бачив зацікавленого хвилину тому, – промовив Лебенталь. Він збрехав.

Бетке остовпів.

- Кого? Кухонного бугая?

Лебенталь зітнув плечима.

- Я ж не просто так сюди прийшов. Може, хтось хоче купити комусь подарунок і потребує грошей. А до золота за парканом охочих повно. Їжі на обмін у нього вистачає.

- Ах ти ж пройдисвіт! – люто процідив Бетке. – Злодюга, шахрай!

Лебенталь кліпнув важкими повіками.

- Щось таке, чого немає в таборі, – незворушно продовжив він. – Наприклад, щось шовкове.

Бетке мало не задихнувся.

- Скільки? – прохрипів він.

- Сімдесят п'ять, – переконливо озвучив суму Лебенталь, – пільгова ціна. – Спершу він розраховував на тридцять.

Бетке поглянув на нього.

- Ти розумієш, що одне моє слово може відправити тебе на шибеницю?

- Розумію. Якщо ти зможеш це довести. І яка тобі з того користь? Жодної! Тобі потрібен зуб. Тому говоримо по справі.

Бетке хвильку помовчав.

- Ніяких грошей, - врешті видав він, - харчі.

Лебенталь не відповів.

- Заєць, - вів далі Бетке, - дохлий заєць, збив вчора. Як тобі пропозиція?

- Що за заєць? Пес чи кіт?

- Кажу тобі, заєць, сам вчора переїхав.

- Пес чи кіт?

На якийсь час вони втупилися один в одного і не відводили поглядів. Лебенталь не кліпав.

- Пес, - здався Бетке.

- Вівчур?

- Вівчур. Середнього розміру. Десь як тер'єр. Грубий.

Лебенталь не видав жоден м'яз. Пес - це м'ясо. Справжня удача.

- Нам ніде його готувати, - сказав урешті він, - навіть шкіру нема як зняти. В нас немає чим.

- Я можу притягти його вже без шкіри. - Бетке ставав завзятішим.

Він чудово розумів, що в питанні постачання харчів лисий бугай його легко заткне за пояс. Тому, аби конкурувати за Людвіґа, йому треба роздобути щось таке, чого не дістанеш у таборі. Майтки зі штучного шовку, подумалося йому. Це подіє, ще й йому самому справить приємність.

- Гаразд, я його тобі навіть зварю, - вимовив він урешті.

- Хм, це не вирішить всієї справи, нам ще буде потрібен ніж.

- Ніж? Нащо вам ніж?

- Бо в нас немає ножа, а м'ясо треба буде розрізати. Бугай пропонував мені...

- Добре, добре, - нетерпляче перебив Бетке, - буде тобі ніж.

Сині майтки чи фіолетові. Фіолетові таки краще. Поруч з депо є магазин, там щось таке було. Капо його відпустить. Зуб він продасть дантистові поруч.

- Гаразд, ще ніж. Але на цьому все.

Лебенталь бачив, що йому навряд чи вдасться ще щось витягти.

- Ну і хліб, звичайно, - сказав він, - без хліба ніяк. Коли?

- Завтра ввечері. Як стемніє, за вбиральнею. І зуб принеси. Інакше...

- Тер'єр молодий?

- Звідки я знаю? Ти що, здурів? Середній. А чого питаєш?

- Бо, як немолодий, його треба довше варити.

Бетке мав такий вигляд, що здавалося, наче він хоче кинутися на Лебенталья.

- Будуть ще якісь розпорядження? Соус із брусниці? Ікра?

- Хліб.

- А хто говорив щось про хліб?

- Бугай з кухні...

- Заткнися. Я побачу, що можна буде зробити...

Раптом Бетке почав поспішати. Хотів зворохобити Людвігову уяву розповіддю про майтки. Якщо тому бугаєві так кортить, хай підгодує Людвіга. Майтки в його резерві матимуть вирішальне значення. Людвіг марнославний. Ніж він може вкрасти. Хліб теж не проблема. Але тер'єр – це всього лише такса.

- Отже, завтра ввечері, – промовив він, – чекай за вбиральнею.

Лебенталь вертався і ще не цілком вірив у те, як йому пощастило. У бараці скаже, що роздобув зайця. Не тому, що це був пес, таке нікого не лякало (деякі люди пробували їсти м'ясо трупів), але тому, що перебільшення – одне із задовольень від справи. Окрім того, йому дуже подобався Ломанн і він конче хотів виміняти його зуб на щось надзвичайне. Ніж він легко продасть у таборі, будуть для торгу нові гроші.

Справа була полагоджена. Вечір став туманним, табором тяглися білі коси. Лебенталь скрадався темрявою, звареного пса і хліб ніс під курткою. Перед бараком він помітив тінь, яка, похитуючись, ішла центром вулиці. Він одразу зрозумів, що це не звичайний в'язень, звичайні так не рухаються. Наступної миті впізнав старосту 22-го блоку. Гандке йшов так, наче був на кораблі. Лебенталь знав причину. Один із «днів Гандке» – він десь роздобув алкоголь. Пройти повз нього непоміченим уже було неможливо. Отже, сховати пса і попередити інших не вдасться. Тому Лебенталь тихенько прослизнув за барак і сховався в його тіні.

Першим на Гандке нашттовхнувся Вестгоф.

- Гей, ти! – закричав той.

Вестгоф зупинився.

- Чому досі не в бараці?

- Йду до вбиральні.

- Ти сам як параша. Давай, іди сюди!

Вестгоф підійшов ближче. У тумані обличчя Гандке він бачив нечітко.

- Як звати?

- Вестгоф.

Гандке хитався.

- Ти не Вестгоф. Ти смердюча єврейська свиня. То як звати?

- Я не єврей.

- Що? – Гандке вдарив його в обличчя. – З якого ти блоку?

- З двадцять другого.

- О, маєш тобі! З мого власного! Падлюка! Яка секція?

- Секція D.

- Лягти на землю!

Вестгоф не ліг. Він залишився стояти. Гандке наблизився на крок. Вестгоф побачив його обличчя і хотів було втікати. Гандке копнув його в голітку. Як староста блоку він був вгодований і значно сильніший за будь-кого в Малому таборі. Вестгоф упав, Гандке копнув його в груди.

- Лягти, я сказав, єврейська ти наволоч!

Вестгоф розпластався на землі.

- Секція D, на вихід! - горлав Гандке.

Скелети виходили назовні. Вони вже знали, що відбуватиметься. Когось із них відлупцюють. Так ставалося завжди, варто було лише Гандке напитися.

- Це всі? - у Гандке заплітався язик.

- Черговий!

- Тут! - озвався Берґер.

Гандке витріщався на ряди в'язнів крізь імлисту пітьму. Поміж інших стояли 509 і Бухер. Агасфера не було, він залишився з вівчуром у бараці. Якби Гандке спитав, Берґер би зголосив його як мертвого. Але Гандке був п'яний, він і тверезий не точно знав в'язнів. У бараки він заходив неохоче, боявся тифу й дизентерії.

- Хто ще хоче виявити непослух? - Голос Гандке згруб. - Воши... євреї вошиві!

Ніхто не відповів.

- Струнко! Як культура... як культурні люди!

Вони стояли струнко. Гандке витріщався на них, а тоді обернувся і заходився бити ногами Вестгофа, який досі лежав на землі. Вестгоф затуляв голову руками. Гандке не вгамовувався, у вечірній тиші, окрім глухих ударів чобіт по ребрах Вестгофа, не чуто було жодних звуків. 509 відчув, що Бухер, який стояв поруч із ним, весь напружився. Він вхопив Бухера за зап'ястя й не відпускав. Бухерова рука смикалася. 509 не відпускав. Гандке отупіло бив далі. Врешті він стомився і кілька разів стрибнув Вестгофові на спину. Вестгоф не ворушився. Гандке повернувся. Його обличчя було вологе від поту.

- Євреї! - почав він. - Вас треба давити, як вошей. Ну, хто ви?

Непевним пальцем він тикнув у скелетів.

- Євреї, - відповів 509.

Гандке кивнув і кілька секунд замислено дивився на землю. А тоді обернувся й пішов до колючого дроту, який відділяв жіночі бараки. Стояв там, і чуто було, як він відсапується. Раніше він працював друкарем, а в табір потрапив через злочин на статевому ґрунті; старостою блоку став рік тому. За кілька хвилин він повернувся і, не звертаючи ні на кого уваги, важко рушив вулицею назад.

Берґер і Карел обернули Вестгофа. Він був непритомний.

- Зламав йому ребра? - спитав Бухер.

- Він бив його в голову, - відповів Карел. - Я сам бачив.

- Може, занесемо його всередину?

- Ні, - почав Бергер, - залиште, поки йому краще лежати тут, усередині надто мало місця. Вода ще є?

У них була бляшанка з водою. Бергер розщипнув Вестгофову куртку.

- Може, варто таки занести його в барак? - спитав Бухер. - Раптом те стерво повернеться?

- Не повернеться. Він щойно випустив пару.

Лебенталь вислизнув з-за кута барака.

- Мертвий?

- Ні, ще ні.

- Він його копав, - мовив Бергер, - зазвичай лише б'є. Напевно, цього разу випив більше шнапсу.

Лебенталь притис руку до куртки.

- Я приніс харчі.

- Тихіше! Весь барак почує. А що приніс?

- М'ясо, - шепотів Лебенталь, - виміняв на зуб.

- М'ясо?

- Так, багато м'яса. І хліб.

Про зайця він не говорив, то вже не пасувало до ситуації. Він дивився на темну постать на землі, коло якої колінкував Бергер.

- Може, він зможе трохи з'їсти, - почав Лебенталь. - М'ясо варене.

Туман став густішим. Бухер стояв коло подвійного колючого дроту, який відділяв жіночі бараки.

- Рут! - пошепки кликав він. - Рут!

До паркана наблизилася тінь, він вдивлявся з усіх сил, але розгледіти постать не міг.

- Рут, - знову зашепотів він, - це ти?

- Так.

- Ти мене бачиш?

- Так.

- Я маю трохи їжі. Бачиш мою руку?

- Так, так.

- Це м'ясо. Я перекину його. Зараз.

Він взяв маленький шматочок м'яса і кинув його через обидва ряди колючого

дроту. Це була половина його порції. Він чув, як м'ясо впало на тій стороні. Тінь схилилася і в пошуках обмацувала землю.

- Ліворуч, ліворуч від тебе, - шепотів Бухер. - Має лежати десь за метр від тебе. Знайшла?

- Ні.

- Ліворуч, далі за метр. Варене м'ясо. Шукай, Рут!

Тінь завмерла.

- Знайшла?

- Так.

- Добре. З'їж одразу. Смачно?

- Так. Маєш іще?

Бухер остовпів.

- Ні, свою частину я вже з'їв.

- Ти маєш іще щось! Кидай сюди!

Бухер підійшов так близько до дроту, що колючки впивалися йому в шкіру. Внутрішні дроти, які розділяли табір на частини, не були під напругою.

- Ти не Рут! Ти Рут?

- Так, Рут. Ще! Кидай ще!

Раптом він зрозумів, що це була не Рут. Рут би такого не казала. Він помилився, туман, хвилювання, тінь і шепіт ввели його в оману.

- Ти не Рут! Ану, скажи, як мене звати!

- Ш-ш-ш! Тихіше! Кидай!

- Як мене звати? Говори! Як мене звати?

Тінь не відповідала.

- Це м'ясо для Рут! Для Рут! - шепотів Бухер. - Віддай його їй! Чуєш? Розумієш? Віддай його Рут!

- Так. Так. Маєш іще щось?

- Ні! Віддай його їй! М'ясо призначалося їй! Не тобі! А їй!

- Так, звичайно...

- Віддай їй. Інакше я... я...

Він завмер. Що? Що він міг зробити? Знав, що тінь давно проковтнула м'ясо.

У розпачі впав на землю, наче з ніг його збив невидимий кулак.

- Ах ти, проклята тварюко, щоб ти здохла...

Це вже було занадто. Після стількох місяців дістався кусень м'яса, і так по-ідіотськи його втратити! Він схлипував.

Тінь навпроти зашепотіла:

- Дай іще - я тобі щось покажу... Ось...

Здавалося, вона піднімає спідницю. Біла імла спотворювала рухи, і йому ввижалося, що гротескна нелюдська фігура танцює якийсь несамовитий танок.

- Ах ти стерво! - шепотів Бухер. - Тварюко, щоб ти від того м'яса здохла! Ідіот... який же я ідіот!

Треба було розпитати до того, як жбурляти м'ясо, - або треба було зачекати, поки трохи розвидніє, але доти він, мабуть, і сам міг з'їсти те м'ясо. Хотів віддати його Рут якнайшвидше. Він навіть подумав, що йому пощастило з туманом. І що з того вийшло - він стогнав і товк кулаками землю.

- Я ідіот! Що я наробив!

Кусень м'яса був куснем життя. З розпуки його ледь не нудило.

Його збудив холод ночі. Він плентався назад, коло барака перечепився через когось і впав. А тоді помітив 509.

- Хто це там? Вестгоф? - спитав він.

- Так.

- Він мертвий?

- Так.

Бухер низько схилювався над обличчям на землі. Воно було вологе через туман і все в темних плямах від копняків Гандке. Бачив обличчя і думав про втрачений кусень м'яса - він раптом відчув зв'язок між цим.

- Прокляття, - сказав він, - чому ми йому не допомогли?

509 підвів погляд.

- Чого ти верзеш такі дурниці? Хіба ми могли допомогти?

- Так. Можливо. Чому ні? Нам вже й не таке вдавалося.

509 мовчав. Бухер опустився на землю коло нього.

- Ми вирвалися від Вебера, - мовив він.

509 дивився в туман. «Ну ось, знову, - думав він. - Дурне геройство. Стара напасть. Цей хлопчина вперше за купу років пережив дрібку відчайдушного бунту зі щасливим кінцем, і вже за кілька днів у нього розбуяла фантазія з романтичною підміною дійсності, яка змушує забути про ризики».

- Ти думаєш, якщо ми вирвалися живими від самого начальника табору, то це мало б спрацювати і з якимось п'яним старостою блоку, так?

- Саме так, чом би й ні?

- І що ми мали б зробити?

- Не знаю. Щось. Не дати закопати Вестгофа до смерті.

- Ми могли вшістьох чи ввісьмох накинутися на Гандке. Щось таке в тебе в голові?

- Ні. Це нічого б не дало. Він сильніший за нас.

- Тоді що ми мали зробити? Поговорити з ним? Сказати, аби не втрачав голови?

Бухер не відповідав. Він знав, що і це нічого б не дало. Якийсь час 509 дивився на

нього, а тоді сказав:

- Слухай, у Вебера нам нічого було втрачати. Ми відмовилися виконати наказ, і нам неймовірно пощастило. Але якби ми сьогодні ввечері зробили щось проти Гандке, він би забив іще одного чи навіть двох і повідомив про бунт у бараці. Бергера і ще кількох повісили б. Вестгофа точно. А тоді нам кілька днів не видавали б харчів. Це призвело б до ще пари десятків смертей. Хіба не так?

Бухер зволікав, а тоді врешті вимовив:

- Можливо.

- Ще щось спадає на думку?

Бухер замислився.

- Ні.

- От і мені ні. Вестгоф був несамовитий. Так само як Гандке. Якби він сказав те, що хотів почути Гандке, то відбувся б кількома ударами. Він був добрий чоловік і придався б нам. Але поведився, мов дурень.

509 повернувся до Бухера. Його голос був сповнений гіркоти.

- Думаєш, ти єдиний, хто тут сидить і думає про нього?

- Ні.

- Можливо, якби нам обом не вдалося вирватися від Вебера, він тримав би рот на замку і був би зараз живий. Можливо, саме це і зробило його сьогодні небережним. Ти про це теж думав?

- Ні. - Бухер витріщився на 509. - Думаєш, так і було?

- Може бути. Я бачив і більші дурниці. І від кращих чоловіків. І що кращі були чоловіки, то більшими були дурниці, коли їм здавалося, що час виявити відвагу. Клята хрестоматійна маячня! Знаєш Вагнера з 21-го барака?

- Знаю.

- З нього лишилася руїна. Але він був чоловіком і мав відвагу. Забагато відваги. Він бив у відповідь. Два роки він був захопленням есесівців. Вебер його майже любив. А тоді йому прийшов кінець. Назавжди. І заради чого? Він би нам придався. Але він не міг опанувати свою відвагу. І таких було багато. А залишилося їх мало. Тих, хто не зламався, ще менше. Тому я й тримав тебе нині ввечері, коли Гандке стрибав на Вестгофа. І тому відповів, коли він запитував, хто ми. Зрозумів нарешті?

- Ти думаєш, що Вестгоф...

- Це не має значення. Він мертвий.

Бухер мовчав. Тепер він чіткіше бачив 509. Туман піднявся вище, і крізь нього пролилася цівка місячного світла. 509 випростався, його обличчя було вкрите чорними, синіми і зеленими плямами крововиливів. Раптом Бухер пригадав собі старі історії, які чув про нього і Вебера. Колись він мусив сам бути одним із тих людей, про яких говорив.

- Слухай, - сказав 509. - І добре слухай. Твердження про те, що дух неможливо зламати, - це просто клята фраза з роману. Я знав чудових людей, яких перетворили на тварин, тварин, які режуть від болю. Зламати можна майже будь-який опір, для цього просто потрібні час і нагода. Це вони, - він зробив жест у бік казарм есесівців, - дуже добре знали. І завжди дотримувались цього принципу. У спротиві важливе лише те, що ним досягається, а не те, як це виглядає. Відвага без розважливості - гарантоване самогубство. Але дрібка нашого спротиву - це все, що

ми маємо. Нам треба його сховати, аби вони його не виявили, і використовувати лише за крайньої потреби, так, як ми зробили тоді з Вебером. А інакше...

Місячне світло висвітлило тіло Вестгофа. Ковзнуло по обличчю і шиї.

- Кілька з нас мусять залишитися, - шепотів 509, - на майбутнє. Не можна, аби все це було надаремно. Кілька тих, хто не зламався.

Він виснажено відкинувся назад. Думки вимотували не менше, ніж ходіння. Здебільшого через голод і слабкість думати не вдавалося взагалі, але іноді виринала дивна легкість, усе ставало чітким і зрозумілим, тоді на короткий час з'являлося просвітління - аж поки все знову не вкривала пелена втоми.

- Кілька, які не зламалися і не хочуть забути, - повторив 509.

Він дивився на Бухера і думав, що той на двадцять років молодший за нього. Ще багато може зробити. Він іще не зламаний. «А я? Час, - раптом з розпачем подумав він. - Час їсть і їсть. Слід часу буде помітно, коли це з табором закінчиться. Коли вийдеш на волю і схочеш почати все спочатку, лише тоді стане зрозуміло, чи ти зламався. Ці десять років у таборі коштували кожному двадцять чи й тридцять років життя. Хто мав ще достатньо сили? А сил потрібно буде багато».

- Коли ми звідси вийдемо, ніхто перед нами на коліна не падатиме, - сказав він. - Усе заперечуватимуть і хотітимуть забути. І нас також. Багато з нас теж радо все забудуть.

- Я не забуду, - похмуро відповів Бухер. - Це не забуду, нічого не забуду.

- Добре.

Хвили втоми сильнішали. 509 заплющив очі й одразу знову розплющив. Було ще щось, що він мусив вимовити, поки воно не загубилося. Бухер мав це знати. Можливо, він був тим єдиним, хто звідси вибереться. Важливо, аби він це знав.

- Гандке не нацист, - натужно сказав він, - такий самий в'язень, як і ми. Ймовірно, на свободі він би ніколи не вбив людини. Тут він це робить, бо має владу. Він знає, що скарги нам не допоможуть. Його прикриють. Він не несе відповідальності. Ось у чому річ. Влада і всюдозволеність - забагато влади, не в тих руках, взагалі забагато влади в будь-яких руках - розумієш?

- Так, - відповів Бухер.

509 кивнув.

- Це і ще дещо... інертність серця... страх... ухилиння совісті... ось наша біда... я про це думав... весь вечір про це думав...

Тепер втома, мов чорна хмара, з шумом насувалася на нього. 509 витягнув з кишені кусень хліба.

- Ось... мені не треба... я з'їв свій кавалок м'яса... віддай це Рут...

Бухер дивився на нього і не рухався.

- Я все чув, - важко сказав 509, він провалювався в забуття. - Віддай їй... це... - Його голова впала вперед, але він іще раз підвів її, і поплямований крововиливами череп усміхнувся. - Важливо давати... давати...

Бухер взяв хліб і пішов до дроту, який відділяв жіночий табір. Туман висів на висоті людського зросту. Над землею видимість була добра. Безголові мусульмани, що тяглися до вбиральні, скидалися на привидів. Незабаром з'явилася Рут. Вона теж була безголова.

- Схилися, - прошепотів Бухер.

Вони сиділи навпочіпки на землі. Бухер перекинув їй хліб. Він розмірковував, чи варто говорити, що мав для неї м'ясо. Не сказав.

- Рут, - мовив він, - я думаю, ми звідси виберемось.

Відповісти вона не могла. Її рот був повний хліба. Вона дивилася на нього широко розплющеними очима.

- Тепер я в цьому переконаний, - додав Бухер.

Він не знав, чому раптом почав так думати. Це було пов'язано з 509 і з тим, що той сказав.

Він вертався назад. 509 міцно спав. Голова лежала впритул до голови Вестгофа. Обидва обличчя були вкриті крововиливами, і Бухер заледве міг розрізнити, хто з них ще дихав. Він не будив 509. Знав, що той уже два дні чекає тут на Левінські. Ніч була не надто холодна; але Бухер стягнув із Вестгофа та двох інших трупів куртки і накрив ними 509.

За два дні стався наступний авіаудар. Сирени завили о восьмій вечора. Незабаром полетіли перші бомби. Вони падали швидко, наче дощ, а вибухи майже не заглушали вогню зеніток. Важкий калібр доєднався наприкінці. Новий випуск меллернської газети не вийшов. Вона горіла, верстати плавилися. У чорному небі тріпотіли рулони паперу, повільно розвалювався будинок.

«Сто тисяч марок, – думав Нойбауер. – Там догорають мої сто тисяч марок. Сто тисяч марок. Я й не знав, що така купа грошей може так легко згоріти. Свині! Якби я знав, то інвестував би в якусь родовище. Хоча родовища теж горять. Бомблять і їх. Вони вже ненадійні. Кажуть, Рур лежить у руїнах. На що ще можна сподіватися? Що тепер у безпеці?»

Його уніформа була сіра від сажі. Очі червоні від диму. Нойбауєрова тютюнова крамниця в будинку навпроти також лежала в руїнах. Вчора – золота жила, нині – купка попелу. Ще тридцять чи навіть сорок тисяч марок. За один вечір можна втратити силу грошей. Партія? Кожен дбає лише про себе. Страхова компанія? Якщо доведеться покрити все зруйноване за сьогоднішній вечір, вона збанкрутує. Окрім того, він застрахував усе на надто малі суми. Не на цьому треба було ошаджувати. До того ж малоймовірно, що страховка відшкодує втрати через бомбардування. Досі говорили, що виплата компенсацій почнеться після війни, після перемоги – противник усе оплатить. Та й по всьому. Чекати, мабуть, доведеться довго. Починати щось нове тепер пізно. Та й нащо? Хто знає, що горітиме завтра?

Він дивився на чорні, зруйновані стіни крамниці. «Дойче Вахт», згоріло п'ять тисяч сигар «Дойче Вахт». Чудово. Байдуже. Але ж навіщо він доніс тоді на штурмфюрера Фрайберга? Обов'язок? Які дурниці, обов'язок! Он він горить, його обов'язок. Догорає. Разом сто тридцять тисяч марок. Ще одна така пожежа, кілька бомб у діловий центр Йозефа Блянка, кілька в його город і його власний будинок – цілком можливо, це станеться завтра, – і він знову опиниться там, звідки починав. Або й ні! Тепер він старіший, сили не ті! Раптово його накрило те, що вже давно чатувало, ховалося по кутках, злякане, гнане геть, те, що він не випускав назовні, поки його власне майно залишалося неторканим, – сумнів і страх, які досі стримував іще більший страх. І от раптом вони вирвалися з кліток і витріщилися на нього, сиділи на уламках тютюнової крамниці, стрибали на руїнах будинку редакції, шкірилися, а їхні пазурі загрожували майбутньому.

Нойбауєрова товста червона потилиця пашіла, він зробив непевний крок назад і на якусь мить більше нічого не бачив, він уже знав, але ще не хотів визнавати – цю війну вже не виграєш.

– Ні! – сказав він голосно. – Ні, ні... ще має... фюрер... диво... попри все... звичайно...

Він роззирнувся. Нікого не було. Навіть пожежників.

Сельма Нойбауєр нарешті вмовкла. Обличчя її розпухло, французький шовковий халат був весь у сльозах, грубі руки тряслися.

– Цієї ночі вони не повернуться, – непереконливо сказав Нойбауєр. – Горить усе місто. Що їм тут ще бомбардувати?

– Твій дім, твій діловий центр. Твій сад. Вони ж уцілили, га?

Нойбауєр переборов свій гнів і раптовий страх, що все це ще може статися.

– Маячня! Саме задля цього вони не летітимуть.

- Інші будинки. Інші магазини, фабрики. Стоїть іще повно всього.

- Сельмо...

Вона його перебила.

- Говори що хочеш! Я перебираюся на гору! - Її обличчя знову почервоніло. - Я перебираюся до тебе в табір, навіть якщо мені доведеться ночувати з в'язнями. В місті я не залишуся! В цій шурячій пастці! Не збираюся тут пропадати! Звісно, тобі до цього немає діла, ти в безпеці. Подалі від лінії вогню! Як завжди! Вигрібати ж нам! Ти вічно такий!

Нойбауер ображено глипнув на неї.

- Я ніколи таким не був. І ти це знаєш! Подивись на свої сукні! На своє взуття! Свої халати! Все з Парижа! І хто тобі це все пристарав? Я! Твої мережива! Найкращі бельгійські мережива. Я купував їх для тебе. Твоє хутро! Хутряне покривало! Його я замовив тобі з Варшави. Поглянь у свою комору. Подивись на будинок! Я добре про тебе дбав!

- Ти дещо забув. Труну! Придбай її швиденько. Завтра вранці труни будуть недешеві. Їх і так у Німеччині вже майже не залишилось. Але ти ж можеш наказати зробити її там, нагорі, у твоєму таборі! Людей у тебе для цього повно!

- Ах, он як? Така твоя дяка! Дяка за все, чим я ризикував. Це твоя дяка!

Сельма його не слухала.

- Я не хочу згоріти! Не хочу, аби мене розірвало на кавалки! - Вона звернулася до доньки. - Фрее! Ти чуєш твого батька? Твого рідного батька?! Єдине, чого ми хочемо, - це спати вночі в його домі на горі. Більше нічого. Врятувати наше життя. А він відмовляється. Партія. Що скаже Дітц? А що каже Дітц про бомби? Чому партія нічого не робить?

- Спокійно, Сельмо!

- Спокійно, Сельмо! Фрее, ти чуєш? Спокійно! Струнко! Спокійно вмири! Спокійно, Сельмо, - це єдине, що він знає!

- П'ятдесят тисяч людей у такій самій ситуації, - стомлено відказав Нойбауер. - Усі...

- П'ятдесят тисяч людей мене не обходять. Якщо я здохну, п'ятдесят тисяч людей не перейматимуться. Притримай свою статистику для партійних промов.

- Боже мій...

- Бог! Де той Бог? Ви його вигнали! Навіть не згадуй Бога...

«І чого я їй не вріжу? - думав Нойбауер. - Чого я раптом так стомився? Треба було врізати! Діяти рішуче! Енергійно! Я втратив сто тридцять тисяч марок! А ця вересклива баба! Треба щось робити! Так! Рятувати! Що? Що рятувати? Куди бігти?»

Він сів у крісло. Він не знав, що це вишуканий гобеленовий фотель XVIII століття з дому графині Ламбер, для нього це було просто крісло з багатим виглядом. Тому він і купив його кілька років тому разом з іншими меблями в одного майора, який повернувся з Парижа.

- Фрее, принеси мені пляшку пива.

- А мені пляшку шампанського, Фрее! Хай вип'є, поки не злетів у повітря! Бах! Бах! Бах! Хай бахають корки! Перемоги треба обмивати!

- Сельмо, припини...

Донька пішла на кухню. Сельма випросталась.

- Отже, так чи ні? Ми поїдемо сьогодні ввечері до тебе в табір чи ні?

Нойбауер дивився на свої чоботи. Вони були всі в попелі. У попелі від ста тридцяти тисяч марок.

- Якщо ми отак раптово це зробимо, почнуться балачки. Не тому, що заборонено, просто досі ми такого не робили. Почнуть говорити, ніби я хочу скористатися перевагами свого становища, супроти тих, хто мусить залишатися тут у місті, в долині. До того ж на горі зараз небезпечніше, ніж тут. Табір бомбардуватимуть наступним. У нас же важливе для війни виробництво.

Децо з того було правдою, але найбільше Нойбауер противився, тому що хотів бути сам. Там, на горі, у нього було приватне життя, як він це називав. Газети, коньяк, деколи жінка, на тридцять кілограмів легша за Сельму, - хтось, хто слухав, коли він говорить, хтось, хто захоплювався ним як мислителем, чоловіком і чутливим кавалером. Невинне задоволення важливе, аби розслабитися після щоденної боротьби за існування.

- Хай говорять, що хочуть! - виголосила Сельма. - Ти маєш дбати про свою сім'ю!

- Пізніше про це поговоримо. Зараз я мушу йти на збори партії. Побачимо, що там вирішать. Можливо, вже тривають приготування для евакуації людей на села. Для всіх, які втратили свої помешкання, так точно. Але, можливо, і ви зможете...

- Ніяких можливо! Якщо я залишуся в місті, я бігатиму вулицями і кричатиму, кричатиму...

Фрея принесла пиво. Воно було тепле. Нойбауер відпив ковток, опанував себе і встав.

- Так чи ні? - спитала Сельма.

- Я повернусь, і ми поговоримо. Спершу я мушу знати розпорядження.

- Так чи ні?

Нойбауер побачив, що за спиною матері киває Фрея, даючи йому знак, аби він поки що погодився.

- Добре, гаразд, - невдоволено процідив Нойбауер.

Сельма Нойбауер відкрила рот. Напруга вийшла з неї, наче газ із надувної кульки. Вона впала на софу з меблевого гарнітуру XVIII століття. Тепер це була просто купа м'якого м'яса, яка здригалася від схлипувань:

- Я не хочу вмирати... не хочу... з усіма нашими гарними речами... тільки не зараз.

Над її розкуйовдженим волоссям із гобелена з іронічними посмішками XVIII століття весело й байдуже дивилися в нікуди пастух і пастушка.

Нойбауер розглядав її з відразою. Їй легко; вона верещала і голосила - але чи хто спитав, що відчуває він? Він мусив усе проковтнути. Бути міцним, як скеля в морі. Сто тридцять тисяч марок. А вона навіть не спитала. Він коротко промовив до Фреї:

- Пильнуй за нею, - і вийшов.

У саду за будинком стояли обидва російські полонені. Було темно, але вони ще працювали. Він так розпорядився кілька днів тому, хотів, аби вони швидко скопали

одне місце. Думав посадити там тюльпани. Тюльпани і трохи петрушки, майоран, базилік та інші кухонні трави. Він любив трави в салатах і соусах. Кілька днів тому. А минула ціла вічність. Тепер він може посадити туди згорілі сигари, розплавлений газетний свинець.

Щойно побачили Нойбауера, в'язні схилилися над лопатами.

- Чого вирячились? - гаркнув він. Стримувана лють раптом вирвалася назовні.

Старший із них відповів щось російською.

- Я сказав: чого вирячився! А ти й далі витріщаєшся, більшовицька свиня! Нагло витріщаєшся! Не можеш натішитися, що приватну власність чесних громадян зруйновано?

Росіянин не відповів.

- Вперед! Ви, собаки ліниві, вперед до роботи!

Росіяни його не розуміли. Дивилися на нього і намагалися второпати, що він від них хоче. Нойбауер замахнувся і вдарив одного з них у живіт. Чоловік впав і повільно зводився на ноги. Він випростався коло своєї лопати і вхопив її в руку. Нойбауер бачив його очі й руки, які вхопили лопату. Він відчув страх, наче удар ножа в шлунок, і вихопив револьвер.

- Падлюка, надумав спротив чинити?

Нойбауер вдарив його револьвером між очі. Росіянин впав і залишився лежати. Нойбауер важко дихав.

- Я б міг тебе застрелити, - сопів він. - Протривайте він! Хотів підняти лопату, щоб вдарити! Застрелити! Я надто порядний, ось у чому річ. Хтось інший його б застрелив!

Він подивився на вартового, який струнко стояв поруч.

- Інший його б застрелив. Ви ж бачили, як він хотів підняти лопату.

- Так точно, пане оберштурмбаннфюрере.

- От і добре. Давайте, вилийте чайник води йому на голову.

Нойбауер поглянув на другого росіянина. Той низько схилився над лопатою і копав з порожнім обличчям. На сусідській ділянці на вітрі тріпотіла білизна і несамовито гавкав собака. Нойбауер відчув, що у нього пересохло в роті. Він пішов з городу, його руки тремтіли. «Та що ж таке? - думав він. - Страх? Та ні, я не боюся. Тільки не я! Не якогось дурного росіянина. А чого ж тоді? Що зі мною таке? Нічого, все зі мною добре. Я просто надто порядний, ось у чому річ. Вебер би, не поспішаючи, забив того типа до смерті. Дітц би пристрелив на місці. А я ні. Я занадто сентиментальний, це моя вада. Це заважає мені в усьому. Із Сельмою теж».

Машина чекала надворі. Нойбауер виструнчився:

- Альфреде, до нового будинку партії. Туди дороги вільні?

- Лише якщо поїдемо в об'їзд, довкола міста.

- Добре, їдь в об'їзд.

Машина розвернулася. Нойбауер побачив обличчя водія.

- Щось сталося, Альфреде?

- Під час бомбардування загинула моя мати.

Нойбауер зняковіло засовався. Ще це на додачу! Сто тридцять тисяч марок, верески Сельми, а тепер іще когось потішати.

- Мої співчуття, Альфреде, - відрізав він коротко і по-військовому, аби швидко змінити тему. - Свині! Вбивці жінок і дітей!

- Ми теж їх бомбардували. - Альфред дивився на вулицю перед собою. - Перші. І я теж. У Варшаві, Роттердамі й Ковентрі. А потім мене підстрелили і комісували.

Нойбауер заскочено дивився на нього. Та що ж таке нині діється? Спершу Сельма, а тепер водій? Враження, наче все тріщить по швах.

- Це інша справа, Альфреде, - почав він, - зовсім інша. Це була стратегічна необхідність. А те, що діється тут, - неприкрите вбивство.

Альфред мовчав. Він думав про матір, про Варшаву, Роттердам і Ковентрі, про жирного німецького маршала «Люфтваффе» і різко шарпнув машину за ріг.

- Альфреде, так думати не можна. Це майже державна зрада! Зрозуміло, звичайно, у момент вашого болю, але це заборонено. Я б не хотів цього чути. Наказ є наказ, цього для нашого сумління досить. Жалість і каяття - це не по-німецьки. Хибні думки також. Фюрер добре знає, що робить. Наше завдання - слідувати за ним. Він ще помститься цим масовим вбивцям! Вдарить по них удвічі, втричі сильніше! Нашою таємною зброєю! Ми розіб'ємо їх ущент! Вже зараз ми вдень і вночі наносимо удари по Англії нашими V-1. Завдяки нашим новим винаходам ми перетворимо на попіл весь острів. Останньої миті! Й Америку теж! Вони заплатять! Подвійну, потрійну ціну! - повторив Нойбауер, відчув впевненість і майже повірив у те, що говорив.

Він витяг сигару зі шкіряного футляра і відкусив кінчик. Йому хотілося говорити далі. Він раптом відчув у цьому велику потребу, але коли побачив Альфредові стиснуті губи - замовк. «Нікому до мене немає діла, - думав він. - Кожен дбає лише про себе. Треба було поїхати у свій сад в передмісті». Кролики, м'які й пухнасті, з червоними в темряві очима. Кроликів він хотів іще хлопчиком, та батько заборонив. Тепер вони у нього є. Запах сіна, хутра і свіжого листя. Затишок хлопчачих спогадів. Забуті мрії. Іноді людина дуже самотня. Сто тридцять тисяч марок. Найбільша сума, яку він мав, коли був хлопцем, - сімдесят п'ять пфенігів. За два дні їх украли.

Спалахувала пожежа за пожежею. Старе місто горіло, як солома. Будинки майже виключно дерев'яні. У річці відбивався вогонь, наче горіла вона сама.

Ветерани, які могли ходити, чорною купкою сиділи навпочіпки перед баракком. У червоній темряві вони бачили, що кулеметні вежі ще порожні. Небо, затягнуте м'якою сірою товщею хмар, було осяяне, як пір'я фламінго. Вогонь відбивався навіть в очах мертвих, які горою лежали за ними. Увагу 509 привернув тихий звук, як із-під землі з'явилося обличчя Левінські. 509 глибоко вдихнув і встав. Він чекав цього моменту, відколи знову міг повзати. Він міг залишитися сидіти, але хотів показати Левінські, що може ходити, що він більше не каліка.

- Вже все в порядку? - спитав Левінські.

- Звісно, так легко нас не здолаєш.

Левінські кивнув.

- Ми могли б десь поговорити?

Вони пішли на інший бік гори трупів. Левінські швидко роззирнувся.

- Сюди вартові ще не повернулися...

- Та тут нема дуже, що сторожити. В нас ніхто не втікає.

- Про це мені і йдеться. І вночі контролів нема?

- Практично ніколи.

- А вдень? СС часто з'являється в бараках?

- Майже ніколи, бояться вошей, дизентерії і тифу.

- А ваш блокфюрер?

- Цей приходить лише на переключку. Решту часу ми його не цікавимо.

- Як його звати?

- Больте. Шарфюрер.

Левінські кивнув.

- Старости блоків тут, у бараках, не ночують, так? Лише старші по секції. Ваш який?

- Ти з ним говорив. Бергер. Кращого годі собі уявити.

- Це той лікар, який зараз працює в крематорії?

- Так, він. Ти добре поінформований.

- Ми цікавилися. А староста блоку?

- Гандке. Зелений. Кілька днів тому заток одного з наших до смерті.

- Суворий?

- Ні, підлий. Але він мало про нас знає. Та й заразитися чимось теж боїться. Знає лише декількох, обличчя змінюються надто швидко. Блокфюрер знає ще менше. Контролюють усе старші по приміщенню. Можна робити все, що завгодно. Ти ж це хотів знати, так?

- Саме про це я і запитував. Ти правильно зрозумів. - Левінські здивовано дивився на червоний трикутник, пришитий до роби 509. На таке він не сподівався.

- Комуніст? - спитав він.

509 похитав головою.

- Соціал-демократ?

- Ні.

- А хто ж тоді? Кимось же ти мусиш бути.

509 підвів погляд. Шкіра довкола його очей ще була вкрита крововиливами. Через це очі здавалися світлішими, у спалахах вогню вони блищали майже прозоро, ніби не були частиною темного, розбитого обличчя.

- Просто людина, якщо тобі цього досить.

- Що?

- Проїхали, нічого.

Левінські на мить відчув себе збитим з пантелику.

- А, ідеаліст, - промовив він врешті з крихтою добродушного презирства. - Добре, твоя справа. Аби лише ми могли на вас розраховувати.

- Це ви можете. На нашу групу. Вона тут найдовше. - 509 скривив губи. - Ветерани.

- А решта?

- Вони також надійні. Мусульмани. Надійні, як покійники. Сваряться хіба за крихту їдла і за можливість померти лежачи. На зраду в них немає сили.

Левінські подивився на 509.

- Отже, на деякий час можна когось у вас сховати? І це не впаде в око? Хоч на кілька днів?

- Можна ховати, якщо він не надто товстий.

Іронії Левінські не розчув. Він підсунувся ближче.

- У нас щось висить у повітрі. У багатьох бараках змінили старших з червоних на зелених. Поговорюють про операцію «Ніч і туман». Ти знаєш, що це таке...

- Знаю, людей вивозять у табори смерті.

- Правильно. А ще говорять про масові ліквідації. Новину привезли люди з інших таборів. Нам треба вжити запобіжних заходів, організувати оборону. Есесівці просто так не відступлять. Досі ми в наших планах на вас не розраховували...

- Що, думали, ми тут дохнемо як мухи?

- Думали, але вже не думаємо. Ви нам можете стати в пригоді. Якщо в нас запахне смаженим, на деякий час ми сховаємо тут важливих людей.

- А лазарет? Це вже не безпечне місце?

Левінські підвів погляд.

- Ти й це знаєш?

- Так, уяви собі.

- Ти що, був у нашому русі?

- Це не має значення, - відказав 509. - То як зараз?

- Лазарет, - почав Левінські іншим, ніж досі, тоном, - уже не такий, як колись. У нас іще є там кілька своїх людей, але тепер жорстко контролюють.

- А як у відділі висипної гарячки і тифу?

- Він ще за нами, але цього недостатньо. Нам потрібні інші варіанти сховків. У нашому бараці це реально лише на кілька днів. Окрім того, з несподіваними нічними перевірками постійно з'являється СС.

- Я розумію, - сказав 509, - вам потрібен закуток тут, у місці, де часто все міняється і мало контролю.

- Саме так. І там, де ситуацію контролюють люди, на яких можна покластися.

- Це ми вам забезпечимо.

«Я нахвалюю Малий табір, як пекарню», - подумав 509 і сказав:

- А що саме ви визнавали про Бергера?

- Про його роботу в крематорії. В нас там нікого нема. Він би міг нас інформувати.
- Це Бергер може. У крематорії він вириває зуби і виписує свідоцтва про смерть чи щось таке. Уже два місяці там. Попереднього в'язня, який працював там лікарем, під час останньої заміни відправили разом з бригадою кочегарів у табір смерті. Потім там кілька днів працював якийсь зубник, але він помер і вони взяли Бергера.

Левінські кивнув.

- Тоді в нього є ще два-три місяці. На початок цього досить.

- Так, досить.

509 підвів синьо-зелене обличчя. Він знав, що працівників крематорію кожні чотири-п'ять місяців вивозили в табори смерті і знищували в газових камерах. Це був найпростіший спосіб позбутися свідків, які забагато бачили. Тому, ймовірно, жити Бергеру залишилося не довше, як чверть року. Чверть року - це тривалий час. Багато чого може статися. Особливо з допомогою робочого табору.

- А що ми можемо від вас чекати, га, Левінські? - спитав 509.

- Те саме, що й ми від вас.

- Для нас це не так важливо. Поки що нам нікого ховати не треба. Нам потрібні харчі. Харчі.

Левінські якийсь час мовчав, а тоді сказав:

- Ти ж знаєш, весь ваш барак ми забезпечувати не можемо.

- Так про це ніхто й не говорить. Нас десяток людей. Мусульманам вже й так нічого не допоможе.

- Їжі нам самим бракує. Інакше тут би не з'являлося щоденне поповнення.

- Я знаю і не говорю про те, щоб ми наїдалися від пуза, ми просто не хочемо вмирати з голоду.

- Те, що нам вдається заощадити, потрібне для людей, яких ми ховаємо. Ми на них нічого не отримуємо. Але для вас зробимо все, що буде в наших силах. Цього досить?

509 думав, що цього досить і водночас це майже нічого. Лише обіцянка, але, поки барак їм не прислужився, вимагати він нічого не може.

- Досить, - сказав він.

- Добре, тоді поговоримо ще з Бергером. Він може бути вашим зв'язковим. Він же може ходити в наш табір - це найпростіший варіант. Тоді інших своїх ти береш на себе. Добре було б, якби про мене знало якомога менше людей. Завжди лише один зв'язковий між групами. І один запасний. Старе засадниче правило, ти ж знаєш? - Левінські пильно глянув на 509.

- Його я знаю, - відповів 509.

Левінські поповз геть крізь червону п'янку, за барак, у напрямку вбиральні й виходу. 509 навпамацки рушив назад, раптом на нього накопилася втома. Здавалося, він цілими днями говорив і напружено думав. Відколи повернувся з бункера, він поставив на цю розмову все. У голові паморочилось. Місто в долині палало і скидалося на величезне ковальське горнило. Він підповз до Бергера.

- Ефраїме, - почав 509, - думаю, ми маємо вихід.

До них приєднався Агасфер.

- Ти з ним говорив?

- Так, старий. Вони хочуть нам допомогти. А ми їм.

- Ми їм?

- Так, - сказав 509 і випростався. У голові більше не паморочилося. - Ми їм. Просто так нічого не буває.

У його голосі було щось таке, наче безглузда гордість. Їм не просто щось дарують: вони роблять послугу у відповідь. Отже, вони таки ще корисні, можуть допомогти навіть Великому табору. Через сильне фізичне виснаження добрий порив вітру міг би збити їх з ніг, але в цей момент вони цього не відчували.

- Ми більше не ізольовані. Карантин прорвано. - Це звучало так, наче він сказав: «Ми більше не приречені на смерть, у нас є невеличкий шанс». Це й була величезна різниця між розпачем і надією.

- Тепер ми маємо весь час тримати це в думках, - сказав він. - Маємо житися цим. Наче хлібом чи м'ясом. Справа йде до кінця. Це вже точно. І ми виберемось. Раніше нас би це добило. Кінець був надто далеко. Було надто багато розчарувань. Але це в минулому. Тепер є нова реальність. Нам це допоможе. Маємо жити цим наш мозок. Це як м'ясо.

- Він приніс якісь новини? - спитав Лебенталь. - Шмат газети чи щось таке?

- Ні. Все заборонено. Але вони змайстрували таємне радіо. Зі всякого непотребу і крадених частин. За кілька днів воно вже працюватиме. Ймовірно, вони сховають радіо тут, і ми знатимемо, що відбувається. - 509 витяг з кишені два кусні хліба, їх приніс Левінські, і простягнув Бергерові. - Ось, Ефраїме. Поділи хліб. Він сподівається принести ще.

Кожен узяв свій кусень. Їли повільно. У долині горіло місто. За ними лежали трупи. Маленька група мовчки сиділа навпочіпки, горнулася до купи і їла хліб, і він смакував інакше, ніж весь хліб до того. Це було наче своєрідне причастя, яке відрізняло їх від усіх решти в бараці. Від мусульман. Вони вступили в бій. Знайшли товаришів. Мали мету. Дивилися на поля, і гори, і місто, й ніч - і ніхто цієї миті не бачив колючого дроту і вартових веж з кулеметами.

Нойбауер знову взяв папір, який лежав на його письмовому столі. «Ім це просто, – думав він. – Це одне з тих нечітких розпоряджень, які можна трактувати як завгодно, – ніби нічого серйозного й не написано, але підтекст зовсім інший. Вказівка зробити список важливих політичних в'язнів, а тоді приписка – якщо такі ще залишились у таборах. Ось де собака заритий! Натяк зрозумілий. Наряду з Дітцом можна було нині вранці і не проводити. Дітцові легко говорити. Покінчіть із тим, що становить небезпеку, – в такі важкі часи ми не можемо тримати за спиною відвертих ворогів батьківщини та ще й їх годувати. Говорити завжди легко, але ж хтось має це реалізувати. А це вже інша справа, речі такого ґатунку треба б було мати написаними чорним по білому. Дітц не видав жодних письмових розпоряджень, а цей клятий запит – це ж не наказ, уся відповідальність ляже на виконавців».

Нойбауер відклав документ і вийняв сигару. Сигари також закінчуються. Є ще чотири коробки, а тоді залишиться тільки «Дойче Вахт», та й то невеликий запас. Майже все згоріло. Треба було в добрі часи краще подбати про майбутнє, але хто ж міг подумати, що все може так обернутися?

Зайшов Вебер. Після короткого вагання Нойбауер простягнув йому коробку.

– Пригощайтеся, – сказав він з удаваною сердечністю. – Раритет. Справжні «Партагас».

– Дякую, я палю лише цигарки.

– Справді, я постійно це забуваю. Гарзд, тоді паліть свої гробові цвяхи.

Вебер вишкірився. Мабуть, у старого труднощі, щось він надто гостинний. Вебер витяг з кишені плаский золотий портсигар, взяв звідти цигарку і постукав нею по покришці. У 1933-му золотий футляр належав радникові юстиції Аронові Вайценблюту. Щаслива знахідка, монограма збігалася: Антон Вебер. Це була єдина його здобич за всі роки; потребував небагато і ніколи не цікавився питанням власності.

– Тут прийшло розпорядження, – промовив Нойбауер, – ось, прочитайте його уважно.

Вебер узяв аркуш. Читав повільно й довго. Нойбауерові уривався терпець.

– Решта не важливо, – сказав він. – Головне – це пасаж про політичних в'язнів. Скільки їх іще в нас?

Вебер поклав папір на стіл, той ковзнув полірованою поверхнею і зупинився коло маленької вази з фіалками.

– У цій хвилі я точної кількості не скажу, – відповів він, – думаю, приблизно половина в'язнів. Можливо, трохи більше чи менше. Усі з червоними кутиками. Ну і, звісно, ще іноземці. Інша половина – це кримінальні, купка гомо, дослідники Біблії і таке інше.

Нойбауер підвів погляд, він не знав, Вебер зумисне грає дурня чи ні; проте Веберове обличчя не зраджувало його справжніх намірів.

– Я не про це. Люди з червоними нашивками не всі політичні, принаймні не в сенсі цього розпорядження.

– Звичайно, ні, червоний кутик – це просто узагальнена класифікація. Там і євреї, і католики, і демократи, соціал-демократи, комуністи і ще чортзна-хто.

Нойбауер знав це. За десять років роботи в таборі Вебер міг би йому таке не пояснювати. Він мав непевне відчуття, що керівник табору знову кепкує з нього.

- А що зі справді політичними? – спитав він так, ніби нічого не помітив.
- Більшість комуністи.
- І це можна встановити точно?
- Досить точно. Це написано в документах.
- А крім того, є тут важливі політичні в'язні?
- Можу розпорядитися взнати. Цілком імовірно – в нас є газетчики, демократи і соціал-демократи.

Нойбауер випустив дим своєї «Партагас». Дивовижно, сигара завжди швидко заспокоює й додає оптимізму!

- Добре, – сердечно промовив він, – спершу все з'ясуємо, нехай прочешуть списки, а тоді подивимося, скількох осіб нам варто зголосити. Як ви гадаєте?

- Так і зробимо.

- Без поспіху, в нас приблизно два тижні. Непоганий кавалок часу, щоб дещо залагодити, так?

- Звичайно.

- Окрім того, можемо записати наперед те, що й так трапиться. А ще – не реєструвати імен людей, яких незабаром доведеться списувати як втрати. Зайва робота. Приведе хіба до непотрібних запитань.

- Звичайно.

- У нас же небагато тих людей, я маю на увазі кількість, яка впадає в око...

- Нам і не треба їх мати, – спокійно відказав Вебер.

Він знав, що має на увазі Нойбауер, а Нойбауер знав, що й Вебер його зрозумів.

- Непомітно, звичайно, – додав. – Організуймо все якомога непомітніше. Тут я покладаюся на вас...

Нойбауер підвівся й почав обережно длубати випрямленою скріпкою кінчик сигари. Він надто рвучко її обкусив, і тепер та не тяглася. Добрі сигари не варто обкусувати; завжди лише обережно обламувати, в крайньому разі обрізати кінчик гострим ножиком.

- А як там з роботою? Є чим їх зайняти?

- Від бомб досить сильно постраждав мідеплавильний завод. Люди розбирають завали. Решта команд працює у звичному режимі.

- Розбирають завали? Добра ідея. – Сигара знову тягнулася як слід. – Дітц сьогодні говорив зі мною про це, прибирати вулиці, розгрібати розбомблені будинки – місту потрібні сотні людей. Це надзвичайна ситуація, а в нас найдешевша робоча сила. Дітц висловився за. Я теж. То чом би й ні, га?

- Звісно.

Нойбауер стояв коло вікна і дивився надвір.

- Прийшов також запит щодо запасів продуктів харчування. Ми маємо економити. Як би це зробити?

- Видавати менше їжі, – лаконічно відповів Вебер.

- Так, але ж до певної міри, якщо люди валитимуться з ніг, то не зможуть працювати.

- Зекономимо на Малому таборі. Там самі нероби-дармоїди. Хто вмре, більше не їстиме.

Нойбауер кивнув.

- Але пам'ятайте моє гасло: діймо людяно, доки це можливо. Якщо ж змоги нема, що ж, наказ є наказ...

Вони стояли вдвох коло вікна і курили. Говорили спокійно і по справі, наче два торговці худобою на бойні. Надворі, на клумбах довкола будинку коменданта, працювали в'язні.

- Я наказав посадити по колу іриси з нарцисами, - мовив Нойбауер, - блакитне і жовте, гарне поєднання кольорів.

- Так, - промовив Вебер без ентузіазму.

Нойбауер засміявся:

- Не дуже ви таким цікавитесь, еге ж?

- Не надто. Я люблю кеглі.

- Це теж гарно. - Якийсь час Нойбауер спостерігав за роботами. - А що з табірним оркестром? Ці типи не перепрацьовують.

- Грають, коли бригади рушають у місто на роботи і вертаються назад, а ще двічі на тиждень по обіді.

- Яка користь робочим командам з того пообіднього грання? Накажіть музикувати вечорами, після переключки. Запровадьмо годину музики, це добре для людей, трохи їх розважить. Особливо якщо доведеться економити на харчах.

- Я це влаштую.

- Здається, ми все обговорили і добре порозумілися.

Нойбауер повернувся до свого стола, відчинив шухляду і вийняв якийсь футляр.

- Вебере, тут ще одна несподіванка для вас. Нині прибуло. Подумав, вам це справить приємність.

Вебер відкрив футляр, у ньому був хрест за військові заслуги. На своє здивування Нойбауер побачив, як Вебер почервонів. Такого він не чекав.

- Ось до нього посвідка, - додав він, - ви вже давно мали б його отримати. Ми тут певною мірою теж на фронті. Більше про це ні слова, - він простягнув Веберові руку, - важкі часи, мусимо протриматися.

Вебер пішов, Нойбауер похитав головою. Невеличкий трюк з орденом подіяв краще, ніж він сподівався. Слабке місце є таке у кожного. Якийсь час він стояв у роздумах перед великою кольоровою картою Європи, яка висіла навпроти портрета Гітлера. Розташування прапорців на ній більше не відповідало реальності. Вони досі були глибоко на території Росії. Нойбауер залишив їх там в надії, що колись це, можливо, знову відобразатиме дійсність, такий собі забобон. Він зітхнув, підніс до обличчя скляну вазу з фіалками і вдихнув солодкий аромат. У голові промайнула неясна думка. «Ми такі, найкращі з нас, - думав він вражено, - у наших душах усьому є місце: залізна дисципліна в моменти історичної необхідності й водночас неймовірна душевність. Фюрер з його любов'ю до дітей. Герінг - друг тварин». Нойбауер ще раз понюхав квіти. Він втратив сто тридцять тисяч марок та попри це був у чудовому гуморі й мав відчуття прекрасного. «Ми незнищенні». Добре він

придумав з табірним оркестром. Нині ввечері сюди приїдуть Сельма і Фрея. На них це справить блискуче враження. Він всівся за друкарську машинку і двома товстими пальцями набрав наказ для оркестру. Для приватної картотеки. І ще розпорядження звільнити від робіт слабких в'язнів. Щоправда, там йшлося про інше, але він зрозумів його так. А дії Вебера – це його справа. Він зробить, що треба, хрест за військові заслуги нагодився саме вчасно. Цей приватний архів містив докази Нойбауерової м'якості і дбайливості, а також, звичайно, компромат на начальство й партійних товаришів. У такій ситуації із власним захистом не перестарася, доводиться робити все можливе.

Нойбауер вдоволено закрити блакитну теку і взявся за телефон. Адвокат дав йому чудову пораду – купувати розбомблені ділянки. Дешево. Нерозбомблені теж. Цим можна вирівняти власні втрати. Земельна ділянка навіть після ста бомбардувань не втрачає ціни. Треба скористатися панікою.

Робоча бригада після дванадцяти годин тяжкої праці повернулася з розбирання завалів на мідеплавильному заводі. Мідярня зазнала значних руйнувань. Реманенту бракувало, і більшості в'язнів доводилось розбирати завали голіруч. Пороздирані руки кровили, люди були смертельно втомлені й голодні. На обід їм видали рідке вариво, де плавали невідомі рослини. Широкий жест дирекції заводу. Єдиний плюс того їдла – воно було тепле. Інженери і наглядачі заводу поганяли в'язнів, як рабів. Це були цивільні, але деякі не надто відрізнялися від СС.

Левінські марширував у середині колони, поруч ішов Віллі Вернер. Під час розподілу команд їм вдалося потрапити в одну групу, викликали не по номерах, взяли цілу юрму з чотирьохсот осіб. Розбирати завали – важка робота, тому в цю команду добровольців було мало, Левінські й Вернер легко потрапили в групу. Вони точно знали, чому туди хочуть. Кілька разів робили таке раніше.

Колона з чотирьохсот осіб рухалася повільно. В ній було шістнадцятеро, яких робота звалила з ніг. Дванадцятеро з них могли йти з опорою, а от чотирьох довелося нести: двох на ношах, а ще двох – за руки і за ноги.

Дорога до табору була далека, в'язнів вели довкола міста. Есесівці не хотіли, щоб ті показувались на міських вулицях. Ліпше, аби їх не бачили люди, а самі в'язні не виявили масштабів руйнувань.

Вони наближались до невеличкого березового лісу. Стовбури дерев шовковисто мерехтіли у призахідному сонці. Наглядачі СС і капо йшли вздовж усієї колони. Есесівці зі зброєю наготові. В'язні важко просувалися вперед. Повітря пахло весною: на гілках, вкритих першим листям, щебетали птахи, урвища й галявини вкрилися підсніжниками і примулами, весело дзюркотіли потічки. На красу природи ніхто не зважав. Усі були надто втомлені. А тоді знову виринули поля, вартіві знову йшли разом. Схвильований Левінські крокував упритул до Вернера.

– Куди ти то запхав? – спитав він, не ворушачи губами.

Вернер зробив ледь помітний рух і притис руку до ребер.

– Хто знайшов?

– Мюнцер, на старому місці.

– Марка та сама?

Вернер кивнув.

– Тепер маємо все необхідне?

– Так, Мюнцер у таборі все змонтує.

– Я знайшов жменю набоїв, але не роздивився, чи вони підходять. Мусив поспіхом ховати, сподіваюся, таки підійдуть.

- Якесь застосування ми їм точно знайдемо.
- Ще хтось щось має?
- Мюнцер, частини револьвера.
- Лежали там само, де й вчора?
- Так.
- Хтось же їх там залишив...
- Звичайно, хтось із зовнішнього світу.
- Робітники?
- Ми вже втретє щось знаходимо, навряд чи це збіг обставин.
- Можливо, це хтось із наших, ті, хто розбирає завали на військовому заводі?
- Ні, їх тут не було, та й ми про це знали б. Це хтось із міста.

Таборове підпілля вже довший час намагалося роздобути зброю. Вони чекали на вирішальний бій з СС і не хотіли опинитися безборонними. Нав'язати контакти було майже неможливо, але з часу бомбардування команда, яка ходила в місто розбирати завали, знаходила у певних місцях зброю та її частини. Вона була схована під уламками, очевидно, це робили робітники в надії, що в'язні знайдуть зброю в хаосі руйнувань. Ці знахідки були причиною значно більшої, ніж звичайно, кількості добровольців. Усе це були надійні люди.

В'язні минали обнесений колючим дротом луг. Впритул до огорожі підійшли дві рябі корови. Одна мукала, погідні очі блищали. Але майже ніхто з в'язнів не дивився в їхній бік – це лише посилювало нестерпне відчуття голоду.

- Як гадаєш, вони обшукуватимуть нас увечері?
- Чого б це? Вчора ж не обшукували. Наша команда не наближалася до військового заводу, обшукують зазвичай лише тих, хто працює там.
- Хтозна, як воно буде. Якщо нам доведеться все викинути... - Вернер дивився в небо, у синій блакиті грали рожево-золоті барви. - Поки ми прийдемо, вже стемніє. Побачимо, що діятиметься. Ти добре замотав набой?
- Так, у шмату.

- Добре, коли що, передай їх назад, Гольдштайну, а той передасть Мюнцеру. А Мюнцер – Ремме. Хтось із них викине згорток. Якщо не пощастить і СС буде зусібч, то кидай їх у разі потреби не вбік, а в центр групи. Тоді вони не зловлять нікого конкретного. Сподіваюся, одночасно з нами прийде команда корчування лісу. Там про справу знають Мюллер і Людвіг. При вході їхня група, якщо нас обшукуватимуть, неправильно зрозуміє команду, наблизиться до нас і підбере речі.

Дорога робила закрут і довгою прямою знову наближалася до міста. Обабіч прилаштувалися дачі з дерев'яними будиночками, там працювали люди. Лише дехто кидав на в'язнів швидкий погляд, їх уже знали. Із садків долинав запах свіжоскопаної землі, піяв півень. На узбіччі були дорожні знаки: «Обережно, поворот» і «До Гольцфельде 27 км».

- А що це там? – раптом спитав Вернер. – Невже команда корчувальників?

Попереду виднілася темна маса людей. Вони були так далеко, що годі було розібрати, хто це.

- Може бути, – сказав Левінські. – Щось вони рано, можливо, ми їх наздоженемо.

Він обернувся, за ними похитувався Гольдштайн. Він волочився, спираючись руками на плечі двох чоловіків.

- Ходіть, - звернувся Левінські до обох, хто його ніс, - ми вас замінимо, а тоді, перед табором, його знову візьмете ви.

Він підхопив Гольдштайна з одного боку, з іншого взявся Вернер.

- Кляте серце, - важко дихаючи, промовив Гольдштайн, - сорок років, а серце нікудишнє, який ідіотизм.

- Чого ти взагалі пішов? - спитав Левінські. - Тебе ж могли відправити до взуттевиків.

- Та хотів глянути, як воно поза межами табору. Свіже повітря. Це була помилка.

Сіре обличчя Гольдштайна насилу всміхнулося.

- Ти відпочинь, - сказав Вернер. - Можеш спокійно висіти на наших плечах, ми тебе понесемо.

Небо втратило блиск і зблідло, з пагорбів поповзли сині тіні.

- Слухайте, - зашепотів Гольдштайн, - запхайте все, що маєте, в мої речі. Якщо вони влаштують обшук, то перевірять вас і, можливо, ноші. Але нас, хияків, вони не обшукуватимуть, ми просто німецький непотріб, нас пропустять так.

- Якщо буде обшук, перевірять усіх, - відказав Вернер.

- Ні, нас, дохляків, - ні. Дорогою додалося ще кілька, сховайте речі під мою сорочку.

Вернер обмінявся поглядом з Левінські.

- Гольдштайн, сподіваймося на краще, якимось пройдемо.

- Ні, давайте все мені.

Левінські й Вернер не відповіли.

- Мені вже байдуже, чи мене схоплять, а вам є сенс боротися. І це не самопожертва чи пихатість, - сказав Гольдштайн з кривою посмішкою, - це просто розумніше, я і так уже недовго протягну.

- Побачимо, - відповів Вернер, - нам іще майже годину йти. Перед табором повернешся у свій ряд, якщо буде якийсь рух, ми віддамо тобі набутки. А ти передаси їх Мюнцеру. Мюнцеру, зрозумів?

- Так.

Повз них на ровері проїздила груба жінка в окулярах, з картонною коробкою на кермі. Вона дивилася вбік, аби не бачити в'язнів. Левінські підвів погляд і почав вдивлятися вперед.

- Слухайте, - почав він, - те, що попереду, це не корчувальники.

Чорна маса наближалася до них. Вони її не наздоганяли, маса сунула їм назустріч. Могли вже роздивитись купу людей, які йшли врозсіп, а не рівною колоною.

- Новенькі, - спитав хтось із задніх у Левінські, - чи етапування?

- Ні. Там немає СС, і вони йдуть не в напрямку табору. Це цивільні.

- Цивільні?

- Ти ж сам бачиш. Вони в капелюхах. Там жінки й діти. Багато дітей.

Колона в'язнів і велика група людей швидко наближалися, тепер цивільних було добре видно.

- Праворуч! - кричали есесівці. - Швидко праворуч! У рів, зовнішній ряд праворуч. Негайно!

Есесівці бігали вздовж колони в'язнів.

- Праворуч! Швидко праворуч! Звільнити ліву частину дороги. Хто шарпнеться вбік, буде застрелений!

- Це ті, хто втратив житло після бомбардувань, - тихо і рішуче сказав Вернер, - це містяни, біженці.

- Біженці?

- Біженці, - повторив Вернер.

- Думаю, ти правий. - Левінські примружив очі. - Це справді біженці. Але цього разу німецькі біженці!

Шепіт миттю розніс це слово по всій колоні. Біженці! Німецькі біженці! Des réfugiés allemands! Це здавалося неймовірним, але було правдою: після багаторічних перемог у всій Європі, після того як німці обернули тисячі людей на біженців, вони самі змушені ставати втікачами на власній землі. Жінки, діти і літні чоловіки. Несли пакети, торби й валізи. Дехто віз свої пожитки на невеличких візочках. Безладна, похмура хода.

Групи наблизились одна до одної впритул. Раптом стало дуже тихо, чулося лише човгання ніг сільською дорогою. І хоча ніхто не промовив жодного слова, колона в'язнів почала змінюватись. Вони не обмінювались навіть поглядами, але здавалося, що смертельно стомлені, виснажені, змордовані голодом чоловіки почули чийсь беззвучний наказ, що якась іскра запалила їхню кров, розбудила їхній мозок, заспокоїла нерви і додала сили м'язам. Колона, яка щойно ледве пленталася, почала марширувати. Ноги піднімалися, голови підводилися, обличчя посуворішали, а в очах з'явилося життя.

- Відпустіть мене, - мовив Гольдштайн.

- Маячня!

- Відпустіть! Поки ті не пройдуть!

Його відпустили. Він похитнувся, зціпив зуби й опанував себе. Левінські й Вернер затисли його між своїми плечима, але тримати вже не мусили. Він ішов, міцно затиснутий між ними, із закинутою назад головою, важко і голосно дихав, але йшов самостійно.

Шпортання в'язнів перейшло на рівномірний крок. Марширували й іноземці: французи, бельгійці і невеличка група поляків.

Колони порівнялися. Німці рухалися до навколишніх сіл. Залізничного сполучення не було, вокзал лежав у руїнах. Тому їм доводилось іти пішки. Ходою керували кілька цивільних з пов'язками штурмовиків НСДАП. Жінки були потомлені, діти плакали, чоловіки дивилися вперед порожніми очима.

- Ми так втікали з Варшави, - прошепотів якийсь поляк за спиною Левінські.

- А ми з Льежа, - додав бельгієць.

- А ми з Парижа.

- В нас було гірше. Значно гірше. Нас гнали інакше.

Відчуття реваншу в них майже не було. І ненависті. Жінки і діти всюди однакові, а доля значно частіше карає невинних, ніж винних. У цій стомленій масі точно були ті, хто свідомо не зробив і не хотів нічого, за що б заслуговував на таку долю. Це було не те відчуття, яке зараз мали в'язні. Це було щось зовсім інше. Воно не стосувалося окремих людей, не йшлося тут і про місто, чи навіть країну, чи націю; це було радше відчуття великої, безособової справедливості, яке з'явилося, коли розминалися колони. Чинилися неймовірні, нечувані злочини, майже перемогло вселенське зло; приписи людяності були зневажені й майже повністю знищені; закон життя обпліваний, збичований і розстріляний; грабунок легалізувався, вбивство стало похвальним, терор перетворився на закон - а тут раптом, цієї миті, чотириста жертв свавілля відчували, що вже досить, що десь пролунав голос і маятник хитнувся назад. Вони відчували, що врятовано буде не лише країни і народи, врятується саме життя. Те, чому є багато імен, а найстаріше і найпростіше - Бог. А отже, і людина.

Біженці минули колону в'язнів. Здавалося, що на кілька хвилин біженці стали в'язнями, а в'язні - вільними. У хвості колони було два вози, запряжені сірими кінями, доверху наладовані вантажем. Вздовж колони в'язнів туди-сюди нервово бігали есесівці, чатували на будь-який знак, прислухалися до кожного слова. Нічого не сталося. Колона мовчки марширувала далі, незабаром ноги знову зачовгали, повернулася втома, Гольдштайн знову поклав руки на плечі Левінські й Вернера - але, незважаючи на це, коли визирнули чорно-червоні бар'єри перед входом у табір і залізні ворота зі старим пруським гаслом «Кожному своє», то напис, який роками був страхітливим знущанням, кожен в'язень побачив новими очима.

Коло вхідної брами чекав табірний оркестр. Лунав марш Фрідерікус Рекс, за оркестром стояли кілька есесівців і другий начальник табору. В'язні почали марширувати.

- Ноги вище! Рівняння направо!

Корчувальників ще не було.

- Струнко! Рахуйсь!

Левінські й Вернер спостерігали за другим начальником табору. Він похитувався в колінах і кричав:

- Особистий обшук! Перша група вперед!

Частини зброї, загорнуті в шмати, обережними рухами ковзнули назад, до рук Гольдштайна. Левінські відчув, що по тілу раптом покотився піт.

Шарфюрер СС Гюнтер Штайнбреннер стежив за всім, як сторожовий пес, і помітив якийсь рух. Він сипав навсібіч стусанами і продирався до Гольдштайна. Вернер стиснув губи. Якщо речі не опинилися за той час у Мюнцера чи Ремме, всьому може прийти кінець.

Гольдштайн впав ще до появи Штайнбреннера. Штайнбреннер вдарив його ногою в ребра.

- Вставай! Свиня смердюча!

Гольдштайн спробував підвестися. Встав на коліна, випростався, застогнав, з рота у нього пішла піна, і він впав на землю. Штайнбреннер бачив сіре обличчя і заковчені очі. Він ще раз копнув Гольдштайна й розмірковував, чи не піднести йому до носа вогонь сірника, аби привести до тями. А тоді згадав, як нещодавно виставив себе на посміх перед товаришами, коли надавав ляпасів трупові, вдруге переживати щось подібне він не хотів. Вилаявся і відійшов.

- Що там? – знуджено спитав другий начальник табору в бригадного фюрера.
- Ці ж не з військового заводу?
- Ні, це лише команда, яка розбирає завали.
- Зрозуміло. А де ж ті, інші?
- Саме піднімаються на гору, – відповів обершарфюрер СС, який вів бригаду.
- Тоді добре. Звільняйте місце. Цих посмітюхів нема чого обшукувати. Давайте, геть звідси!
- Перша група назад, марш, марш! – командував обершарфюрер.
- Бригада, струнко! Ліворуч, марш!

Гольдштайн підвівся на ноги, він хитався, але йому вдалося втриматися в групі.

- Викинув? – майже беззвучно спитав Вернер, коли голова Гольдштайна з'явилася поруч з ним.

- Ні.

Вернерове обличчя розслабилося.

- Точно ні?

- Ні.

Вони рухалися далі. СС більше ними не цікавилася. За ними стояла колона з військового заводу, там відбувався докладний обшук.

- У кого? – спитав Вернер. – У Ремме?

- У мене.

Вони домарширували до плацу для переклички і вишикувались.

- А що б було, якби ти не зміг встати? – спитав Левінські. – Як би ми тоді могли непомітно забрати то в тебе?

- Я б встав.

- Чого ти такий впевнений?

Гольдштайн всміхнувся.

- Я хотів стати актором.

- То ти все вдав?

- Не все. Кінцівку.

- І піну з рота?

- Це ж шкільні фокуси.

- Тобі таки треба було передати згорток далі, чого ти не передав?

- Я вже тобі раніше пояснював.

- Увага, – зашепотів Вернер, – СС іде.

Вони стали струнко.

Новий етап прибув по обіді. Горою дряпалися приблизно півтори тисячі осіб. Інвалідів серед них виявилось менше, ніж можна було очікувати. Тих, хто в довгій дорозі падав з ніг, просто пристрелювали на місці. Передача людей тривала досить довго. Есесівці, які етапували в'язнів, намагались упхати таборові й кілька десятків трупів, які вони забули списати. Але табірні бюрократи не втрачали пильності – хотіли бачити кожного в'язня зокрема, живого або мертвого, і приймали лише тих, які живими проходили крізь вхідні ворота. При цьому стався трафунок, який справив есесівцям неабияку приємність. Поки етап чекав коло воріт, з ніг попадала ще купка людей. Їхні товариші намагались протягти німечних із собою, але есесівці скомандували «Бігом!» – і частину інвалідів довелося покинути на ласку долі.

На останніх двохстах метрах залишилися лежати приблизно дві дюжини нещасних. Вони хрипіли і стогнали, пищали, як поранені птахи, чи й просто перелякано дивилися, не в силі навіть крикнути. Вони знали, що їх чекає, якщо залишаться тут, бачили, як від пострілу в потилицю на етапі померли сотні їхніх товаришів. Есесівці відразу помітили кумедність ситуації.

- Лише погляньте, як вони прагнуть потрапити в концтабір! – крикнув Штайнбрєннер.

- Швидше! Рухом! – кричали есесівці, які привели етап.

В'язні намагались повзти.

- Черепашачі перегони! – не міг натішитися Штайнбрєннер. – Я ставлю на лисого в центрі!

Лисий повз по блискучому асфальті із широко розставленими ногами й руками і скидався на стомлену жабу. Він минав іншого в'язня, в якого постійно підкошувались руки, той натужно спирався на них знову, але майже не просувався. Усі, хто повз, химерно витягали голови вперед – назустріч рятівним воротам – і водночас напружено вслуховувались, що діється позаду, чи не пролунають постріли.

- Давай, лисий, іще трохи!

Есесівці стали в стінку. Позаду зненацька пролунали два постріли. Стріляв один із шарфюрерів СС, які супроводжували етап. Задоволено посміхаючись, запхав револьвер у кобуру. Стріляв у повітря.

Але в'язнів через ці постріли охопив смертельний жах. Вони вирішили, що двох останніх застрелили. З переляку просувалися вперед іще повільніше. Один залишився лежати, він розкинув руки і стиснув долоні. Його губи тремтіли, на чолі виступили великі краплі поту. Інший тихо і приречено ліг на землю, обличчям у долоні. Він ліг вмирати й більше не ворушився.

- Ще шістдесят секунд, – кричав Штайнбрєннер, – хвилина! Ворота до раю зачиняться за одну хвилину! Хто не потрапить всередину, залишиться назовні. – Він подивився на свій годинник і зрушив ворота, наче хотів їх зачинити.

Пролунав стогін людиноподібних комах. Шарфюрер-есесівець знову вистрілив у повітря. Розпач гнав їх уперед. Не ворушився лише чоловік з обличчям, схованим у долонях. Він здався.

- Ура! – кричав Штайнбрєннер. – Мій лисий доповз!

Він дав чоловікові підбадьорливого копняка в зад. У цей час у ворота заповзли й кілька інших в'язнів, але більше половини були ще за межами табору.

- Ще тридцять секунд! – кричав Штайнбрєннер тоном заповідача часу з радіо.

Шарудіння, шкряботіння і голосіння посилилося. Двоє людей безпомічно лежали на землі і гребли руками й ногами, наче намагалися плисти. Сил підвестися в них більше не було. Один з них ридав високим фальцетом.

- Пищить, як миша, - сказав Штайнбрenner, не відводячи очей від годинника. - Ще п'ятнадцять секунд!

Пролунав черговий постріл. Цього разу не в повітря. Чоловік з обличчям у долонях сіпнувся, виструнчився і назавжди припав до землі. Навколо його голови розплилася чорна калюжа крові - немов темний ореол святих. В'язень, який молився поруч, спробував стрибком здійнятися на ноги. Але звівся лише на одне коліно, похитнувся набік і врешті опинився на спині. Він заплющив очі, а руками і ногами рухав так, наче й далі намагався втекти, не помічаючи, що перебирає кінцівками у повітрі, як немовля в колисці. Усі його зусилля супроводжував вибух нестримного реготу.

- Роберте, як ти хочеш до нього підійти? - спитав хтось із есесівців у шарфюрера, який застрелив першого. - Зі спини в груди чи через ніс?

Роберт повільно обходив в'язня, який досі намагався втекти від долі. У роздумах він на мить зупинився позаду нього, а тоді вистрілив навскоси збоку в голову. Чоловік вигнувся, кілька разів важко вдарив черевиками об землю і впав. Повільно підтяг ногу, випростав її, знову підтяг і знову випростав.

- Роберте, цей постріл вийшов неточний.

- Точний, - байдуже відказав Роберт, не дивлячись на критиків, - це просто нервові рефлекси.

- Все, кінець! - виголосив Штайнбрenner. - Ваш час вийшов! Ворота зачиняються!

Вартові справді почали повільно зачиняти ворота. Здійнявся крик розпачу.

- Панове, не треба штовханини! - горланив Штайнбрenner, його очі сяяли радістю. - Будь ласка, по черзі! І хай ще хтось скаже, що нас тут не люблять!

Троє людей залишилися на місці. Лежали на дорозі в кількох метрах один від одного. Двох Роберт повагом порішив пострілом у потилицю, а третій стежив за ним поглядом. Він напівсидів і, щойно Роберт опинився позаду, обертав голову і дивився на нього, наче міг так втримати постріл. Роберт зробив дві спроби, і кожного разу чоловікові вдавалося так викрутитись, що він дивився на Роберта. Врешті Роберт зітнув плечима, сказав:

- Як собі хочеш, - і вистрілив йому в обличчя.

Тоді сховав зброю.

- Рівно сорок.

- Сорок, яких ти прикінчив? - поцікавився Штайнбрenner, що саме надійшов.

Роберт кивнув.

- З цього етапу.

- А побий тебе грім, ну ти й даєш! - Штайнбрenner зачудовано, із заздрістю дивився на нього, як на когось, хто поставив спортивний рекорд. Роберт був лише на кілька років старший за нього. - Ось де справжній клас!

До них підійшов старший обершарфюрер.

- Гей ви, з вашими розвагами! - лаявся він. - Тепер знову буде театр з документами на прикінчених. Носяться з ними, ніби ми самих принців попривозили, все їм точно подавай.

Через три години після того, як прибулих по етапу почали реєструвати, з ніг впали тридцять шість осіб. Четверо були мертві. Від ранку їм не давали води. Двоє в'язнів із 6-го блоку намагалися пронести їм відро води, поки есесівці займалися іншими справами. Їх схопили, і тепер вони з викрученими суглобами висіли на хрестах поруч із крематорієм.

Реєстрація тривала. За дві години мертвих було семеро, понад п'ятдесят лежали на землі. Після шостої темп прискорився, дванадцять померли, понад вісімдесят лежали на плацу. О сьомій їх уже було сто двадцять, скільки було мертвих – встановити не вдалося, бо ті, хто був непритомний, ворушилися так само мало, як і мертві.

О восьмій закінчилася реєстрація всіх, хто ще міг стояти. Стемніло, небо вкрилося срібlistими хмаринками. Верталися робочі команди. Аби етап могли зареєструвати, вони працювали додаткові кілька годин. Команда з розбирання завалів знову знайшла зброю. Уп'яте, завжди на тому самому місці. Цього разу там була і записка: «Ми думаємо про вас». Вони давно знали, що зброю для них ночами ховали робітники військового заводу.

- Поглянь на ту колотнечу, – прошепотів Вернер, – ми пройдемо.

Левінські притискав до ребер плаский згорток.

- Шкода, що в нас лише це. Маємо ще максимум два дні, коли розберемо всі завали, шансів знайти ще зброю більше не буде.

- Розійтися, – командував Вебер, – переключка буде згодом.

- Прокляття, чого в нас нема з собою гармати? – бубонів Гольдштайн. – Таке наше щастя!

Вони рушили до бараків.

- Новенькі, на дезінфекцію! – оголосив Вебер. – Тиф і короста нам тут ні до чого. Де старший зі складу?

Старший зголосився.

- Речі цих людей треба продезінфікувати і зневошивити, – наказав Вебер. – У нас достатньо змінного одягу?

- Слухаюсь, пане штурмфюрере. Чотири тижні тому прибуло дві тисячі комплектів.

- Точно. – Вебер згадав, що одяг прислали з Аушвіцу. В таборах смерті завжди було вдосталь речей для передання в інші табори. – Давайте, всіх новоприбулих на помивку.

Пролунала команда:

- Роздягтися! Всі митися! Одяг і білизну назад, особисті речі покласти перед собою!

Темними рядами прокотилася непевність. Наказ міг справді означати баню, а міг бути і передвісником смерті в газовій камері. У таборах смерті в газові камери під приводом помивки заводили голими. Там з головок душів ішла не вода, а смертельний газ.

- Що нам робити? – прошепотів в'язень Зульбахер своєму сусідові Розену. – Падати?

Вони роздягалися і знали, що їм знову за секунди треба ухвалити рішення, від якого вкотре залежатиме, житимуть вони чи ні. Табору вони не знали, якщо це був табір смерті з газовими камерами, краще було вдати непритомність. Тоді з'являвся

невеликий шанс пожити довше, бо тих, хто лежав непритомний, забирали не одразу. Якщо пощастить, можна вижити; навіть у таборах смерті вбивали не всіх. А якщо це табір без газових камер, вдавати непритомність може бути небезпечно; непритомного тут можуть одразу ліквідувати як непотрібний елемент.

Розен поглянув на непритомних. Він помітив, що ніхто не намагався привести їх до тями. З цього зробив висновок, що, мабуть, усе ж ішлося не про газові камери, бо туди намагалися спровадити якомога більше людей.

- Ні, - прошепотів він, - ще ні...

Темні раніше ряди мерехтіли тепер брудно-білим. В'язні стояли голі, кожен з них був людиною, але вони про це майже забули. Всі з етапу побували в концентрованому дезінфекційному розчині. На складі одягу кожному жбурнули трохи лахів. І ось вони знову стоять на плацу для переклички.

Люди швидко вбиралися і були, наскільки це можна так назвати, щасливі: вони потрапили не в табір смерті.

Речі, які їм видали, не пасували. Замість білизни Зульбахерові дісталися жіночі вовняні панталони з червоними підв'язками; Розенові - комжа якогось отця. Усе це речі померлих. На кожній була дірка від пострілу, довкола якої тяглася жовтувата пляма крові. Речі прали дуже недбало. Частині людей дісталися дерев'яні черевики з гострими кантами, які привезли з ліквідованого концентраційного табору в Голландії. Для непривичаєних, скривавлених від тривалого переходу ніг це була справжня тортура.

Мав початися розподіл по блоках, та в цю мить заревіли сирени міста. Усі дивилися на керівника табору.

- Продовжуйте! - прокричав Вебер крізь шум.

Есесівці і капо нервово бігали туди-сюди. В'язні тихо стояли рядами, злегка підняті обличчя тьмяно мерехтіли у місячному світлі.

- Опустити голови! - крикнув Вебер.

СС і капо снували вздовж рядів і викрикали команду. Час до часу вони самі дивилися в небо. Шум поглинав їхні голоси. Аби привернути увагу, вони взялися за кийки.

Вебер з руками в кишенях походжав на краю плацу і не давав жодних нових розпоряджень. До нього підскочив Нойбауер.

- Вебере, що тут відбувається? Чому люди досі не в бараках?

- Бо ще не було розподілу, - флегматично відповів Вебер.

- Байдуже, тут вони залишатися не можуть. На відкритому просторі їх можуть сприйняти за війська.

Гул сирен змінився.

- Надто пізно, - сказав Вебер, - під час руху вони будуть іще помітніші.

Він стояв на місці й дивився на Нойбауера. Нойбауер це помітив, він знав: Вебер чекає, що він побіжить у бомбосховище. Розлютований, залишився стояти.

- Клята маячня! - лаявся він. - Спершу наказують прочесати наших в'язнів, а тоді присилають мені на голову цілий етап. Безглуздя! І чого ту банду не відправити в табір смерті?

- Мабуть, табори смерті надто далеко на Сході.

Нойбауер підвів погляд.

- Що ви маєте на увазі?

- Надто далеко на схід, вільні дороги і залізниця там потрібні для іншого.

Раптом Нойбауер знову відчув, як від страху в нього похолело в животі.

- Звісно, сказав він для самозаспокоєння, - для відправки на фронт. Ми ще їм дамо.

Вебер не відповів. Нойбауер понуро глипнув на нього.

- Хай люди ляжуть на землю, тоді вони менше скидатимуться на військові формування.

- Буде зроблено! - Вебер зробив кілька кроків вперед.

- Всім лягти! - скомандував він.

- Всім лягти! - повторили команду есесівці.

Люди попадали на землю. Вебер повернувся. Нойбауер хотів було піти у свій дім, але щось у поведінці Вебера його занепокоїло, і він залишився стояти. «Ще одна невдячна істота, - думав він. - Щойно отримав хрест за військові заслуги і вже знову знахабнів. Але що йому втрачати? Хіба кілька бляшанок на його дурнуватих геройських грудях, ото й усі його здобутки найманця!»

Нальоту не було, за кілька хвилин пролунав відбій тривоги.

Нойбауер обернувся.

- Якогога менше світла! З розподілом на блоки не баріться, залагодьте швидко. У темряві багато не побачиш. Решту старости блоків можуть владнати завтра в канцелярії.

- Буде зроблено!

Нойбауер залишився і спостерігав, як етап розходиться по бараках. Люди насилу зводилися на ноги. Виснажених і заснулих розштовхували товариші. Інші ж настільки знесилили, що йти самі вже не могли.

- Мертвих - у двір крематорію. Непритомних забрати.

- Буде зроблено!

Колона сформувалася і рушила вниз у напрямку бараків.

- Бруно! Бруно!

Нойбауер обернувся. Від вхідних воріт через плац наближалася його дружина. Вона була майже в істериці.

- Бруно! Де ти? Щось сталося? Ти...

Вона побачила його і зупинилася, донька йшла за нею.

- Що ви тут робите? - люто, але тихо спитав Нойбауер, бо Вебер був саме поруч. - Як ви сюди потрапили?

- Вартовий. Він же нас знає! Ти не прийшов, і я подумала, з тобою щось трапилось. Усі ці люди...

Сельма роззиралася, наче щойно зі сну.

- Хіба я не казав, аби ви залишалися в моїй службовій квартирі? - тихо спитав Нойбауер. - Хіба я не заборонив сюди приходити?

- Тату, - мовила Фрея, - від страху мама втратила контроль. Ця велика сирена, так близько до...

Етап звернув на головну дорогу і впритул наблизився до них.

- Що це таке? - прошепотіла Сельма.

- Це? Нічого особливого! Нинішній етап.

- Але...

- Ніяких але! Що вам тут треба? Геть! - Нойбауер відтіснив дружину і доньку вбік. - Давайте, рухом!

- Який у них вигляд! - Сельма дивилася на обличчя в місячному світлі.

- Який вигляд? Це в'язні! Зрадники батьківщини! Як би вони мали виглядати? Як радники комерції?

- Але ті, яких несуть, ті...

- Досить з мене! - прогарчав Нойбауер. - Цього ще бракувало! Тонкосльози балачки! Люди прибули сьогодні. До їхнього вигляду ми не маємо жодного стосунку. Навпаки! Тут їх мають відгодувати. Правда ж, Вебере?

- Так точно, оберштурмбаннфюрере.

Вебер іронічно глянув на Фрею і рушив далі.

- Прошу, переконалися?! А тепер геть звідси! Тут бути заборонено, це вам не зоопарк!

Він підштовхував жінок до виходу. Боявся, що Сельма скаже щось небезпечне. Доводилося бути пильним. Покладатися не можна ні на кого, навіть на Вебера. Прокляття, і чого Сельма і Фрея нагодилися саме тоді, коли тут етап! Він забув сказати їм, аби залишалися в місті. Хоча через тривогу Сельма однаково б там не залишилась. Чорт його знає, чого вона так знервувалась. Зазвичай солідна жінка, а щойно почує сирену - перетворюється на хирляве дівчисько.

- А вартовими я ще займуся! Отак просто вас пропустити! Світ не знав! Ще трохи, і пускатимуть будь-кого!

Фрея обернулася:

- Черги сюди не буде.

Нойбауерові на мить перехопило дух. Що це було? Фрея? Його власна плоть і кров? Та, кого він беріг як зіницю ока? Революція! Він дивився у її спокійне обличчя. Вона не могла це мати на увазі, ні, їй ішлося про щось інше. Він засміявся.

- Це ми ще побачимо. Оці, цей етап, вони благали дозволу тут залишитись. Благали! Ридали в надії сюди потрапити! Як, гадаєш, вони виглядатимуть за два, три тижні? Зміняться до невпізнання! Ми найкращий табір у всій Німеччині. З чудовою славою! Справжній санаторій.

Перед Малим табором залишилося ще двісті осіб з етапу. Найслабші. Вони спиралися один на одного. Серед них були й Зульбахер з Розеном. Люди по блоках стояли назовні. Знали, Вебер особисто контролює розподіл. Тому 509 і Бухера Бергер послав за харчами: хотів, аби керівник табору їх не бачив, - але з кухні їх

відіслали назад. Сказали, що їжу роздаватимуть після того, як закінчать з етапом. Усюди було темно, кишенькові ліхтарики мали лише Вебер і шарфюрер СС Шульте, і час до часу їх вмикали. Старости блоків рапортували.

- Решту запхайте сюди, - сказав Вебер другому старості табору.

Староста табору розподіляв людей. Контролював Шульте. Вебер повагом рушив далі.

- А чому тут значно менше людей, ніж там? - спитав він, коли опинився біля секції D 22-го барака.

Староста блоку Гандке виструнчився.

- Приміщення менше, ніж інші секції, пане штурмфюрере.

Вебер засвітив ліхтарик. Світло блукало заціпенілими обличчями. 509 і Бухер стояли в задньому ряді. Світлове коло ковзнуло по 509, засліпило його, рушило далі й повернулося.

- Тебе я знаю! Звідки?

- Я давно в таборі, пане штурмфюрере.

Промінь світла висвітив номер на грудях.

- Час здихати!

- Це один з тих, кого нещодавно брали в канцелярію, пане штурмфюрере, - відрапортував Гандке.

- Он воно що, точно. - Світло знову опустилося на номер і рушило далі. - Шульте, запам'ятайте його номер.

- Буде зроблено, - відказав шарфюрер Шульте свіжим, молодечим голосом. - Скількох запхати сюди?

- Двадцятьох, ні, тридцятьох, хай потісняться.

Шульте і староста табору рахували й записували. За олівцем Шульте з темряви спостерігали очі ветеранів. Вони не бачили, щоб він записував номер 509. Вебер його не називав, а ліхтар уже був вимкнений.

- Готово? - спитав Вебер.

- Так точно.

- Решту писанини завтра закінчить канцелярія. А тепер марш туди! І здихайте швидше! А ні - ми раді допомогти.

Широким і впевненим кроком табірною дорогою Вебер рушив назад. Шарфюрери йшли за ним. Гандке трохи потинявся без діла, а тоді верескнув:

- Хто за їжею, вийти!

- Залишайтеся тут, - прошепотів Бергер до 509 і Бухера. - Піде хтось інший, краще буде, якщо ви більше не крутитиметесь у Вебера під ногами.

- Шульте записав мій номер?

- Я не бачив.

- Ні, - сказав Лебенталь. - Я стояв спереду і пильнував. У поспіху він про це забув.

Тридцятьеро новеньких якийсь час майже нерухомо стояли у вітряній темряві.

- У бараках є місце? - врешті спитав Зульбахер.

- Води, - пролунав поруч із ним хрипкий чоловічий голос. - Води! Змилюйтеся, заради Бога, дайте нам води.

Хтось приніс піввідра води. Новенькі накинулися на нього і перекинули; їм ні з чого було пити, окрім як черпати власними долонями. Вони попадали на землю й намагалися так набрати води. Стогнали. Губи були чорні і брудні. Люди облизували долівку.

Берґер помітив, що Зульбахер і Розен не атакували відра.

- Поруч із вбиральнею є водогін, - сказав він, - вода цяпотить, але з часом для пиття можна набрати вдосталь, візьміть відро і принесіть.

Один з новеньких вишкірив зуби:

- Щоб ви тим часом зжерли нашу їжу?

- Я піду, - сказав Розен і взяв відро.

- Я теж. - Зульбахер вхопив ручку з іншого боку.

- Ти лишайся тут, - відказав Берґер. - З ним може піти Бухер, покаже, де це.

Бухер і Розен пішли.

- Я тут старший по приміщенню, - звернувся Берґер до новеньких. - Ми дотримуємось порядку, раджу і вам так робити. Інакше ви довго не протягнете.

Ніхто не відповів. Берґер не знав, чи його хтось взагалі слухав.

- У бараку є місце? - за якийсь час іще раз спитав Зульбахер.

- Ні, нам доводиться спати по черзі. Частина лишається на вулиці.

- А є щось їсти? Ми йшли цілий день і нічого не їли.

- Чергові пішли на кухню. - Берґер не сказав, що, ймовірно, новеньким нічого не дістанеться.

- Я Зульбахер. Це табір смерті?

- Ні.

- Точно ні?

- Ні.

- Слава Богу! І газових камер нема?

- Нема.

- Слава Богу! - повторив Зульбахер.

- Ти так говориш, ніби ти в готелі, - втрутився Агасфер. - Почекай трохи. Ви звідки?

- Ми п'ять днів у дорозі. Пішки. Нас було три тисячі. Наш табір ліквідували. Хто не міг йти далі, тих пристрелили.

- То звідки ви?

- З Ломе.

Частина новеньких досі лежала на землі.

- Води! - прохрипів хтось. - Де ж той, хто пішов по воду? Певно, сам напивається вдосталь, свинюка така!

- А ти б робив інакше? - спитав Лебенталь.

Чоловік витріщився на нього порожніми очима.

- Води! - мовив він спокійніше. - Будь ласка, води!

- Ви з Ломе? - спитав Агасфер.

- Так.

- Не стрічався вам там Мартін Шіммель?

- Ні.

- А Моріц Гевюрц? Лисий, з перебитим носом.

Зульбахер стомлено міркував:

- Ні.

- А може, бачили Гедале Гольда? У нього лише одне вухо, - з надією в голосі спитав Агасфер. - Таке ж впадає в око. Він був у 12-му блоці.

- У 12-му?

- Так. Чотири роки тому.

- Господи! - Зульбахер відвернувся, надто дурне було запитання. - Чотири роки тому! А чого не сто?

- Старий, дай йому спокій, - мовив 509, - він стомлений.

- Це були друзі, - бубонів Агасфер. - Це нормально - розпитувати про друзів.

Бухер і Розен повернулися з відром води. Розен був у крові, комжа подерта на плечі, куртка розщипнута.

- Новенькі б'ються за воду, - пояснив Бухер. - Нас врятував Манер, навів там порядок. Тепер по воду вони стоять у черзі. Нам треба зробити тут те саме, інакше вони знову перекинуть відро.

Новенькі позводилися на ноги.

- У чергу! - крикнув Бергер. - Усім дістанеться, у нас вдосталь води для всіх. Хто не встане в чергу, нічого не отримає!

Команду виконали всі, окрім двох, які кинулися вперед. Їх збили з ніг дрючками. Агасфер і 509 принесли свої горнята, і всі по черзі напилися.

- Погляньмо, чи зможемо дістати ще щось, - сказав Бухер до Зульбахера і Розена, коли спорожніло відро. - Небезпека минула.

- Нас було три тисячі, - механічно й без жодного сенсу відказав Зульбахер.

Повернулися чергові з їжею. Для новоприбулих їм не видали нічого. Негайно зчинився лемент. Перед секціями А і В билися, старости приміщень нічого не могли вдіяти. В них були майже самі лише мусульмани, а новенькі були вправніші і ще не такі охлялі.

- Нам доведеться щось віддати, - тихо промовив Бергер до 509.

- Хіба зупу. В жодному разі хліб, він нам більше потрібен, ми слабші за них.

- Тому нам і доведеться щось їм дати, інакше вони заберуть силою. Бачиш, що там діється.

- Так, але лише зупу. Хліб нам самим потрібен. Давай поговоримо з тим, на прізвище Зульбахер.

Вони його прикликали.

- Слухай, - почав Бергер, - сьогодні на вас нічого не видали, але ми поділимося з вами нашою зупою.

- Дякую.

- Що?

- Дякую.

Вони здивовано дивилися на нього. Подяка в таборі була рідкістю.

- Зможеш нам допомогти? - спитав Бергер. - Щоб ваші люди знову все не поперекидали, бо тут уже нового не дістанеш, доведеться до завтра чекати. Є ще хтось, на кого можна розраховувати?

- Розен. І двоє поруч з ним.

Ветерани і четверо новоприбулих пішли назустріч черговим і з'юрмилися довкола них. Перед тим Бергер подбав, аби всі інші стали в чергу. Тільки тоді вони принесли їжу.

Почали роздавати харч. У новеньких не було мисок, їм доводилось їсти стоячи і віддавати позичені миски назад. Розен пильнував, аби ніхто не взяв двох порцій. Дехто зі старих в'язнів лаявся.

- Завтра вам віддадуть зупу, - заспокоював їх Бергер, - це лише позика.

А тоді звернувся до Зульбахера.

- Хліб потрібен нам самим. Наші люди слабші за вас. Можливо, завтра вранці щось видадуть і на вас.

- Гаразд. Дякую за зупу. Завтра ми її повернемо. Як нам розташуватися на сон?

- Ми звільнимо кілька наших ліжок. Вам доведеться спати сидячи. Але місця на всіх не вистачить і тоді.

- А ви?

- Ми залишимося тут. А пізніше збудимо вас і поміняємося.

Зульбахер похитав головою.

- Якщо вони заснуть, ви їх більше не зженете.

Частина новеньких з відкритими ротами вже спала перед баракком.

- Хай лежать, - сказав Бергер і роззирнувся. - А де решта?

- Всередині, самі познаходили собі місця, - відказав 509.

- У темряві ми їх не виженемо. Доведеться цієї ночі залишити все, як є.

Бергер поглянув на небо.

- Можливо, буде не надто зимно. Сядемо під стіною, в нас є три коци.

- Завтра влаштуємо все по-іншому, - сказав 509, - насильства в нашій секції не треба.

Вони всілися поруч. Майже всі ветерани опинилися надворі, навіть Агасфер, Карел і вівчур.

Розен, Зульбахер і ще з десяток новоприбулих сиділи з ними.

- Мені шкода, - мовив Зульбахер.

- Дурниці. Ви не відповідаєте за інших.

- Я можу слідкувати, - мовив Карел до Бергера. - Цієї ночі помруть принаймні шестеро наших. Вони лежать праворуч внизу, коло дверей. Коли будуть мертві, ми зможемо їх винести надвір і по черзі спати у їхніх ліжках.

- А як ти в темряві збираєшся визначити, що вони мертві?

- Це просто, я схилюся прямо над їхніми обличчями. Відсутність дихання легко помітити.

- Поки ми виноситимемо мертвих, на вільне місце ляже хтось із тих, хто всередині, - відказав 509.

- Я про це й кажу, - жваво продовжував Карел, - я прийду і скажу вам. Тоді хтось із наших вляжеться на місце, а ми понесемо труп.

- Добре, Кареле, - сказав Бергер, - пильнуй за ними.

Позимніло. З бараків долинали стогони і викрики нічних жахів.

- Боже мій, - звернувся Зульбахер до 509. - Яке щастя! Ми думали, що потрапимо в табір смерті. Хоч би вони не відіслали нас далі!

509 не відповідав. «Щастя, - думав він, - і справді».

- Як було у вас? - згодом спитав Агасфер.

- Постріляли всіх, хто не міг іти. Нас було три тисячі...

- Так, ми знаємо, ти казав це вже кілька разів.

- Так, - безпомічно ствердив Зульбахер.

- Що ви бачили дорогою? - спитав 509. - Як воно тепер у Німеччині?

Зульбахер задумався.

- Позавчора ввечері води в нас було вдосталь, - сказав він врешті, - іноді нам щось давали люди, іноді - ні, нас було забагато.

- Вночі хтось приніс нам чотири пляшки пива, - сказав Розен.

- Я не про це питаю, - нетерпляче відказав 509. - Як виглядали міста? Розбомблені?

- Містами нас не вели, їх ми завжди обходили.

- То що, ви взагалі нічого не бачили?

Зульбахер поглянув на 509.

- Коли заледве можеш іти і за спиною стріляють, дуже не пороздивляєшся. Потягів

ми не бачили.

- Чому ліквідували ваш табір?

- Бо фронт наблизився.

- Що? Ти щось про це знаєш? Ну, таж говори! Де саме розташоване Ломе? Наскільки далеко від Райну? Далеко?

Зульбахер намагався тримати очі розплющеними.

- Так... досить далеко... п'ятдесят... сімдесят... кілометрів... завтра... - видусив він, і його голова впала вперед. - Завтра, зараз я мушу спати...

- Це приблизно сімдесят кілометрів, - сказав Агасфер, - я там був.

- Сімдесят? А звідси? - 509 почав рахувати. - Двісті, двісті п'ятдесят...

Агасфер підвів плечі.

- 509, - почав він спокійно, - ти вічно думаєш про кілометри. А про те, що з нами вони можуть зробити те саме, що й з ними? Ліквідувати табір - нас погнати далі, - але куди? Що тоді з нами буде? Марші нам уже не під силу.

- Хто не може марширувати, того вбивають... - зненацька проказав Розен і одразу знову заснув.

Усі мовчали. Так далеко вони ще не думали.

Раптом це зависло над ними, мов страшна погроза. 509 вдивлявся у срібний плин хмар на небі. А тоді у вулиці в долині, які мерехтіли в напівтемряві. «Ми не мали ділитися зупою, - на мить подумав він. - Ми мусимо бути готові до переходів. Але для чого воно б придалося? Хіба на кілька хвилин маршового кроку. Новеньких добами гнали вперед».

- Можливо, в нас не стрілятимуть у тих, хто залишиться, - сказав урешті він.

- Ні, - в'їдливо відповів Агасфер, - ні, вони нагодують їх м'ясом, видадуть новий одяг і помахають на прощання.

509 поглянув на нього. Агасфер був цілком спокійний. Його вже мало що могло налякати.

- Он іде Лебенталь, - зауважив Бергер.

Лебенталь усівся поруч із ними.

- Лео, ти ще щось там чув? - спитав 509.

Лео кивнув.

- Вони хочуть позбутися якомога більшої кількості новоприбулих. Левінські чув це від рудоволосого писаря з канцелярії. Як саме їх збираються збути, він ще не знає. Але це має статися скоро; тоді вони зможуть списати мертвих на етапування.

Один з новеньких зірвався зі сну і закричав. А тоді повалився назад і захропів з відкритим ротом.

- Ліквідувати хочуть лише людей з етапу?

- Левінські знав лише це. Але він переказував, аби ми були обачні.

- Так, мусимо пильнувати. - 509 на хвилю змовк.

- Отже, ми мусимо тримати роти на замку? Це він мав на увазі чи ні?

- Звичайно це, що ж іще?

- Якщо ми попередимо новеньких, вони будуть обережні, - розтлумачив Майер. - І якщо есесівці хочуть прикінчити якусь певну кількість і їх не знайдуть, то решту доберуть з наших.

- Власне. - 509 поглянув на Зульбахера, голова якого лежала на плечі Бергера. - Отже, що нам робити? Мовчати?

Це було важке рішення. Якщо під час сортування виявлять недостатньо новоприбулих, то цілком можливо, що потрібну кількість доберуть людьми з Малого табору, і потім, новоприбулі не такі виснажені, як решта.

Запала тривала мовчанка.

- Вони нас не обходять, - врешті вимовив Майер, - передовсім ми маємо дбати про себе.

Бергер тер запалені очі. 509 смикав його за куртку. Агасфер обернувся до Майера. У його очах миготіло тьмяне світло.

- Якщо тамті нас не стосуються, тоді й до нас нікому немає діла.

Бергер підвів голову:

- Ти правий.

Агасфер спокійно сидів під стіною і не відповідав. Здавалося, його старий вихудлий череп бачить щось, чого ніхто інший не бачить.

- Скажемо цим двом, - мовив Бергер, - вони попередять інших. Це все, що ми можемо зробити. Ми ж навіть не знаємо, що відбуватиметься.

З барака прийшов Карел:

- Один помер.

509 звівся на ноги.

- Давайте винесемо його. - Він повернувся до Агасфера. - Старий, ходи з нами. Ляжеш спати на вільне місце.

В'язні з Малого табору вишикувалися блоками на плацу для переклички. Шарфюрер Німанн задоволено похитувався в колінах. Це був чоловік близько тридцяти років, з вузьким обличчям, малими відстовбурченими вухами, скошеним підборіддям і пісочним волоссям. Він носив окуляри без оправ. Якби не уніформа, його б можна було прийняти за типового клерка. Ним він і був, доки не вступив до лав СС і не став чоловіком.

- Увага! - пролунав високий і трохи здушений Німаннів голос. - Новий етап, на вихід! Марш, марш!

- Обережно, - пробурмотів 509 до Зульбахера.

Перед Німанном вишикувалися два ряди.

- Хворі й інваліди, стати праворуч! - командував він.

Ряди заврушилися, але вбік не відійшов ніхто. Люди були недовірливі: подібне вони вже переживали.

- Ну! Ворушіться! Хто хоче до лікаря і на перев'язку, стати праворуч!

Кілька в'язнів нерішуче відійшли вбік. Німанн підійшов до них.

- Що у тебе? - спитав він першого.

- Зранені стопи і зламаний палець на нозі, пане шарфюрере.

- А в тебе?

- Двостороння пахова грижа, пане шарфюрере.

Німанн запитував далі. А тоді відіслав двох чоловіків назад. Трюк, аби збити в'язнів з пантелику і приспати пильність. Задум спрацював. Одразу зголосилася чергова група в'язнів. Німанн мимохідь кивнув.

- Хворі на серце, ті, хто не придатний для тяжкої праці, але може церувати шкарпетки і розрізати черевики, - крок вперед!

Вперед вийшли ще кілька в'язнів. Тепер у Німанна було близько тридцяти осіб, і він розумів, що більше не набере.

- Бачу, решта вважає себе цілком здоровими! - роздратовано гаркав він. - Зараз ми в цьому переконаємось! Праворуч! Бігом - марш!

Люди побігли довкола плацу. Важко дихаючи, вони пробігали повз інших в'язнів, які стояли струнко і знали, що й на них чигає небезпека. Якщо хтось із них впаде, Німанн, імовірно, візьме його на додачу. Окрім того, ніхто не знав, чи він додатково не перевірятиме і старожилів. Новенькі бігли шосте коло. Вони вже шпорталися, але розуміли, що бігають не для того, аби виявити свою придатність до тяжкої праці, а за своє життя. Їхні обличчя стікали потом, а в очах був розпачливий страх смерті, якого не буває у тварин, він відомий лише людям.

Що відбувається, зрозуміли й ті, хто зголосився вийти зі строю. Вони стали неспокійні, двоє спробували долучитися до тих, хто бігав. Німанн це помітив.

- Назад! Марш назад! - закричав він.

Вони його не слухали. Бігли, глухі від страху. Дерев'яні черевики одразу позлітали з ніг, і вони бігли далі зовсім босі, зі скривавленими стопами, шкарпеток їм ніхто не видав. Німанн не спускав з них очей. Деякий час їм вдалося бігти з усіма, а коли на спотворених обличчях з'явилася палка надія на порятунок, Німанн підійшов на

кілька кроків вперед і зробив їм підніжку. Вони попадали і намагалися піднятися. Він копняками позбивав їх з ніг, ті силкувалися повзти.

- Встати! - кричав він своїм здушеним тенором. - Марш туди!

Весь цей час він стояв спиною до барака 22. Люди продовжували бігти у смертельній каруселі. Ще четверо впали і лежали на землі, двоє непритомні. Один у гусарській уніформі, яку видали вчора ввечері, інший - у жіночій сорочці з дешевим мереживом під своєрідним обрізаним каптаном. Старший комірник з гумором розподілив між новоприбулими речі з Аушвіцу. Серед них було ще кілька десятків, вбраних, як на карнавал. 509 побачив Розена, згорблений, він заледве плівся і дуже відстав від решти. 509 розумів, що за кілька хвилин той втратить залишки сил і впаде. «Це мене не стосується, - думав він, - не стосується. Не хочу впороти дурницю, кожен має дбати про себе сам». Ряди знову наблизилися до барака, тепер 509 бачив, що Розен останній. Він швидко поглянув на Німанна, який досі стояв спиною до барака, а тоді роззирнувся. Жоден зі старост бараків не звертав на нього уваги, вони дивилися на тих двох, кому Німанн поставив підніжку. Гандке витяг шию і навіть підійшов до них на крок ближче. 509 вхопив Розена, який, волочачись із останніх сил, саме опинився поруч з ним, за руку і затяг собі за спину.

- Швидко, ховайся в бараці!

Він чув за собою задиханого Розена і краєм ока бачив щось схоже на якийсь рух, потім хекання Розена зникло. Німанн нічого не побачив, він досі не обернувся, Гандке теж нічого не помітив. 509 знав, що двері барака прочинені, і сподівався, що Розен його зрозумів. А ще сподівався, що, коли Розена схоплять, той його не викаже. Він мав розуміти, що йому б і так був кінець. Новеньких Німанн не рахував, тож у Розена з'явився шанс. Коліна в 509 тремтіли, горло пересохло, а у вухах бухала кров.

Він кинув обережний погляд на Бергера. Той уважно спостерігав за бігом отари в'язнів. Карусель ріділа, люди падали з ніг. З напруженого обличчя було зрозуміло, що Бергер усе бачив. А тоді 509 почув за спиною шепіт Лебенталя:

- Він усередині.

Коліна затремтіли сильніше, мусив спертися на Бухера. Всюди валялося дерев'яне взуття, яке погубили не звиклі до нього люди. Лише двоє і досі з шумом гепали в ньому. Німанн протирав окуляри, вони запотіли. Спостерігаючи, як в'язні зі смертельним жахом падали, здіймалися на ноги і знову падали, знову спиналися на ноги і намагалися втекти від смерті на цій пекельній каруселі, він відчував тепло. Тепло у шлунку і за очима. Мав такі ж відчуття, коли вбив свого першого єврея. Властиво, він цього не хотів, але так сталося. Вічно закомплексований і затурканий, спершу він майже боявся бити євреїв. Але коли вперше побачив єврея, який повзав перед ним на колінах і благав зберегти йому життя, то раптом відчув, як став іншим, сильнішим, могутнішим, кров закипіла в жилах, горизонт поширшав, погромлена єврейська бюргерська чотирикімнатна квартира дрібного торговця одягом разом з усіма її репсовими меблями перетворилася на азійську пустелю Чингісхана; торговий помічник Німанн за мить став володарем життя і смерті, з'явилася влада, всесильність, дурман всемогутності розростався й захоплював його, аж поки перший удар сам собою не впав на податливий лисуватий череп...

- Група, стій!

В'язні заледве могли в це повірити, вони гадали, що муситимуть бігати аж до смерті. Немов у сонячному затемненні, перед ними кружляли бараки, плац і люди. Вони трималися один за одного. Німанн начепив на носа протерті окуляри. Раптом він заспішив.

- Трупи перенесіть сюди.

Вони витріщилися на нього. Досі ще ніхто не помер.

- Тих, хто попадав, - поправився він. - Хто лежить.

Вони похитувалися з втоми, за руки і ноги піднімали людей із землі. В одному місці в'язні лежали цілою купою, попадали один на одного. У цьому хаосі 509 побачив Зульбахера. Він стояв і з-за спин інших в'язнів штурхав у гомілку якогось чоловіка, що лежав на землі, тяг його за волосся і вуха, тоді схилився і рвучко поставив його на коліна. Непритомний чолов'яга впав назад. Зульбахер знову штовхнув його, встромив руки йому під пахви і спробував підняти на ноги. Йому не вдавалося. В розпачі він гамселив непритомного кулаками, поки його не відіпхнув староста блоку. Зульбахер умить повернувся назад. Староста дав йому копняка, він вирішив, що Зульбахер злий на непритомного і хоче в такий спосіб помститися.

- Ти, клята тварюко! - прогарчав він. - Лиши його в спокої, він і так здохне.

На вантажівці для транспортування трупів крізь ворота у дротяній огорожі приїхав капо Штрошнайдер. Двигун тріскотів, наче кулемет. Штрошнайдер під'їхав до купи. Лежачих вантажили у машину. Дехто намагався втекти, вони знову опритомніли. Але тепер Німанн пильно стежив і нікого не відпускав, навіть із тих, хто зголосився добровільно.

- Всім, хто не звідси, відійти! - кричав він. - Ті, хто зголосився хворими, - вантажити решту!

Люди кинулися врозтіч, у бараки, так швидко, як лише могли. Непритомних покладали у вантажівку. І Штрошнайдер натис на газ, він їхав повільно, так що добровольці могли йти за ним пішки. Поруч ішов Німанн.

- Вашим стражданням кінець, - заговорив він до своїх жертв зміненим, майже привітним голосом.

- Куди їх ведуть? - спитав один із нових у 22-му бараці.

- Можливо, в 46-й блок.

- А що там?

- Я не знаю, - відповів 509.

Те, що всі знали в таборі, він говорити не хотів. У блоці 46 проводили експерименти, у Німанна там була ємність з бензином і кілька шприців для ін'єкцій. Звідти не повернувся ще жоден в'язень.

- А чого ти так лупив того типа? - спитав 509 Зульбахера.

Зульбахер поглянув на нього і не відповів. Він почав давитися, наче силкувався проковтнути шматок вати, а тоді відійшов геть.

- Це був його брат, - мовив Розен.

Зульбахера рвало, але з рота вийшла лише дрібка зеленуватого шлункового соку.

- Ви подивіться! Досі тут? Тебе вони, певно, забули, га?

Перед 509 стояв Гандке і міряв його поглядом з голови до ніг. Був час вечірньої переклички. Блоки вишикувалися на плацу.

- Ти ж мав бути у списку. Я поцікавлюся.

Він похитувався на каблуках і витріщався на 509 світло-блакитними банькатими очима. 509 стояв тихо.

- Що? - спитав Гандке.

509 мовчав. Зачіпати старосту блоку було божевіллям. Мовчання завжди найкращий вихід. Єдине, на що він міг сподіватися, - Гандке про це забуде або поставиться до цього не так серйозно. Гандке вишкірив жовті брудні зуби.

- Що? - повторив він.

- Тоді номер записали, - спокійно відказав Берґер.

- Так? - Гандке повернувся до нього. - Ти точно знаєш?

- Так. Записував шарфюрер Шульте. Я бачив.

- У темряві? Тоді все в порядку. - Гандке досі розхитувався. - Піду поцікавлюся, воно ж не зашкодить, га?

Усі мовчали.

- Ти ще встигнеш один раз пожерти, - привітно сказав Гандке. - Вечерю. У блок-фюрера нема сенсу питати про тебе. Звернуся відразу в потрібне місце, падлюко. - Він роззірнувся і гаркнув: - Увага!

Прийшов Больте. Він, як завжди, поспішав. Дві години програвав у карти, і от тепер нарешті гра пішла. Больте змуджено кинув погляд на трупи і майже одразу зник. Гандке залишився, він послав на кухню чергових, а сам рушив до паркана з колючого дроту, який відділяв жіночі бараки від Малого табору. Зупинився під огорожею і втупився туди важким поглядом.

- Ходімо в барак, - сказав Берґер. - Хтось може залишитись надворі і спостерігати за ним.

- Я, - зголосився Зульбахер.

- Дай знати, коли він піде. Негайно!

Ветерани повсідалися у бараці. Краще було не потрапляти Гандке на очі.

- Що нам робити? - стурбовано спитав Берґер. - Чи в тої свині справді серйозні наміри?

- Може, він ще забуде. Так виглядає, що в нього черговий напад люті. Ех, якби лише в нас був шнапс, щоб його напоїти!

- Шнапс! - Лебенталь сплюнув. - Неможливо! Цілковито неможливо!

- Може, це просто такий жарт, - мовив 509. Він не зовсім у це вірив, але такі речі ставалися в таборі часто. Есесівці справжні майстри наганяти страх. Мало хто витримував. Дехто кидався на дрiт під напругою, у декого відмовляло серце.

- Я маю гроші, - прошепотів Розен до 509. - Візьми їх, я таємно проніс у табір. Ось, сорок марок. Віддай Гандке, сподіваюся, це вирішить справу.

Він запахав купюри йому в руку. 509 відчув їх і взяв майже непомітно для самого себе.

- Це нічого не дасть, - сказав він. - Гандке покладе гроші в кишеню, а потім зробить, що собі схоче.

- То пообіцяй йому більше.

- Звідки ми візьмемо більше?

- Дещо є в Лебенталі, - сказав Берґер. - Я правий, Лео?

- Так, дещо я маю. Але якщо ми наженемо йому смаку до грошей, він приходитиме щодня, поки не забере в нас усе до решти. А тоді ми опинимося там, де й зараз. Але без грошей.

Запала тиша. Позицію Лебенталья ніхто не вважав жорстокою. Він говорив, що треба, і йому нічого було закинути. Питання було простим: чи є сенс позбавити Лебенталья засобів до торгу лише для того, щоб 509 отримав кілька днів відтермінування? У ветеранів буде менше їжі, можливо, саме настільки менше, що дехто, чи навіть усі, просто загинуть. Кожен з них віддав би все, якби це точно врятувало 509. Та якщо намір Гандке серйозний, то шансів у 509 мало. Тут Лебенталь мав рацію. Безглуздо ризикувати життям десятка задля того, аби на два-три дні продовжити екзистенцію когось одного. Завдяки цьому неписаному, немилосердному закону табору вони досі жили. Вони добре це знали, але тепер не хотіли з цим миритися і шукали вихід.

- Треба було притовкти того покидька, - врешті зневірено мовив Бухер.

- Чим? - поцікавився Агасфер. - Він вдсятеро сильніший за нас.

- Якби ми всі на раз нашими мисками...

Бухер замовк. Він знав, що це ідіотизм. Якби це вдалося, повісили б з десяток людей.

- Він досі там стоїть? - спитав Бергер.

- Так. На тому самому місці.

- Може, він забуде.

- Тоді б не чекав. Він сказав, що хоче почекати, поки поїдять.

У темряві повисла смертельна мовчанка.

- Принаймні ти можеш дати йому сорок марок, - сказав за деякий час Розен до 509. - Вони належать лише тобі. Я їх тобі даю. Я один даю тобі. Інших ці гроші не стосуються.

- Точно, - сказав Лебенталь, - усе правильно.

509 дивився крізь двері. На тлі сірого неба він бачив темну фігуру Гандке. Колись уже було щось схоже - темна голова на тлі неба й велика небезпека. Коли саме це було, він не знав. Знову поглянув за двері і здивувався своїй нерішучості. У ньому сформувався розмитий, нечіткий спротив. Спротив ідеї намагатися підкупити Гандке. Раніше він такого не знав, раніше він відчував лише страх.

- Йди, - сказав Розен, - дай йому гроші й пообіцяй іще.

509 вагався. Не розумів сам себе. Він знав: якщо Гандке вирішив з ним покінчити, то підкуп не має сенсу. В таборі таке часто траплялося. У людей забирали все, що вони мали, а тоді їх убивали, аби не наговорили зайвого. Але один день життя був одним днем життя - за цей час могло багато чого статися.

- Он ідуть чергові, - повідомив Карел.

- Слухай, - зашепотів Бергер до 509. - Спробуй, дай йому гроші. Якщо він прийде знову, пригрозимо йому, що донесемо на нього за підкуп. Нас десяток свідків, це багато. Ми всі скажемо, що бачили, як він брав гроші. Тоді він не ризикне, це єдине, що ми можемо зробити.

- Він іде, - шепнув знадвору Зульбахер.

Гандке обернувся і повільно рушив до секції D.

- Чортяко, де ти подівся? - гукнув Гандке.

509 вийшов, ховатися було без сенсу.

- Тут.

- Добре, я йду. Прощайся і виголоси свій заповіт. По тебе прийдуть. З литаврами і трубами. - Він вишкірився, згадка про заповіт видалася йому дотепним жартом. Так само як про литаври й труби.

Бергер підштовхнув 509. 509 зробив крок вперед.

- Можна хвилинку з вами поговорити?

- Тобі зі мною? Маячня!

Гандке рушив до виходу. 509 за ним.

- Я маю при собі гроші, - сказав він у спину Гандке.

- Що? Гроші? Скільки? - Гандке йшов далі й не обертався.

- Двадцять марок. - 509 хотів сказати - сорок, йому завадив отой дивний спротив. Це відчувалося як своєрідна впертість, і за своє життя він запропонував половину.

- Двадцять марок і два пфеніги! Чоловіче, згинь.

Гандке прискорив крок. 509 вдавалося йти поруч.

- Двадцять марок - це краще, ніж нічого.

- Лайно.

Тепер пропонувати сорок не мало сенсу. У 509 було відчуття, що він зробив вирішальну помилку. Треба було запропонувати все. В ньому наче щось обірвалося. Колишній спротив зник.

- У мене є більше грошей, - поспіхом додав він.

- Ти подивися! - Гандке зупинився. - Капіталіст! Трупака-капіталіст! І скільки ж у тебе є?

509 зібрався з духом.

- П'ять тисяч швейцарських франків.

- Що?

- П'ять тисяч швейцарських франків. Лежать у банківському сейфі, в Цюріху.

Гандке зареготав.

- Ага, і я маю вірити такому нендзяреві?

- Я не завжди був таким.

Гандке витріщався на 509.

- Я перепишу вам половину грошей, - поспіхом сказав 509, - маленька формальність, і гроші ваші. Дві з половиною тисячі швейцарських франків. - Він дивився у суворе невиразне обличчя. - Війна скоро закінчиться. І тоді добре буде мати гроші в Швейцарії. - Він чекав, Гандке досі не промовив і слова. - Коли війну буде програно, - повільно додав 509.

Гандке підвів голову.

- Ага, - тихо почав він, - он який твій розрахунок, га? Гарно собі все спланував. Але ми тобі... тепер ще й політичний відділ за тебе візьметься... заборонене розміщення коштів в іноземних банках! До всього іншого! Чоловіче, не хотів би я бути на твоєму місці.

- Мати дві з половиною тисячі франків і не мати їх - це не те саме...

- Для тебе теж. Згинь! - гаркнув Гандке і так сильно штовхнув 509 в груди, що той впав, втративши рівновагу.

509 повільно здійнявся на ноги. Підійшов Бергер. Гандке зник у темряві. 509 знав, наздоганяти його немає сенсу, та й відійшов він уже надто далеко.

- Що сталося? - спитав Бергер.

- Він не взяв грошей.

Бергер мовчав і дивився на 509. 509 бачив, що в руках у Бергера дрючок.

- Я пропонував йому більше, він не схотів. - 509 спантеличено роззирнувся. - Я десь помилився, щось зробив не так. Не знаю, що саме.

- І чого він до тебе вчепився?

- Він завжди мене не зносив. - 509 провів рукою по чолі. - Тепер це не має значення, я навіть запропонував йому гроші в Швейцарії. Франки. Дві з половиною тисячі. Він не схотів.

Вони підійшли до барака. Говорити потреби не було, про те, що сталося, інші вже знали. Всі стояли там, де й раніше; ніхто не зрушив з місця - здавалося, наче навколо 509 створилося вільне місце, невидиме коло, яке неможливо перетнути і яке відокремлювало його від інших, - самотність смерті.

- Прокляття, - мовив Розен.

509 поглянув на нього. Вранці він його врятував. Дивовижно, вранці він ще міг це зробити, а тепер він там, звідки й руки не простягнеш.

- Дай мені годинник, - сказав він Лебенталеві.

- Ходи в барак, - втрутився Бергер, - треба подумати...

- Ні. Тепер доводиться лише чекати. Дай мені годинник. І залиште мене, хочу побути сам...

Він сидів один. Годинникова стрілка зеленувато мерехтіла в темряві. Тридцять хвилин, думав він. Десять хвилин - дорога до адміністративної споруди; десять хвилин на рапорт і накази; десять хвилин на дорогу назад. Півколо великої стрілки - тепер це його життя.

«Можливо, трохи довше», - раптом подумав він. Якщо Гандке повідомить про гроші в Швейцарії, то за справу візьметься політичний відділ. Вони спробують отримати гроші, і він житиме доти, доки гроші не опиняться в них. Коли говорив з Гандке, він про це не подумав, розраховував лише на його жадібність. Це був шанс. Певності щодо того, чи повідомить Гандке про гроші, не було. Можливо, він відрепортує, що Вебер хотів бачити 509.

Крізь темряву нечутно підійшов Бухер.

- Ось, була ще одна цигарка, - нерішуче мовив він. - Бергер каже, щоб ти прийшов у барак і скури її.

Цигарка. Точно, у ветеранів була ще одна. Одна з тих, які приніс Левінські після відсидки в бункері. Бункер - тепер він знав, хто був тією темною фігурою на тлі

неба, про яку йому нагадав Гандке, і де він її бачив. Це був Вебер. Вебер, з якого все почалося.

- Ходи, - сказав Бухер.

509 похитав головою. Цигарка. Смаколик перед шибеницею. Передсмертна цигарка. Скільки на неї треба часу? П'ять хвилин? Десять, якщо палити повільно? Третина його часу. Забагато. Він мав би робити щось інше. Але що? Нічого було робити. У нього в роті раптом пересохло від прагнення тютюну. Він не хотів. Якщо закурить, визнає, що йому кінець.

- Йди геть, - розлютовано прошепотів він, - йди звідси зі своєю сраною цигаркою.

Він пригадав собі схожу пожаду. Цього разу довго ритися в пам'яті не довелося. Це була Нойбауєрова сигара, тоді, коли Вебер побив його і Бухера. Вебер, знову Вебер. Як завжди. Як багато років тому.

Не хотів думати про Вебера. Не тепер. Поглянув на годинник. Минуло п'ять хвилин. Звів очі до неба. Ніч була волога і тепла. Ніч, коли все росте. Ніч коренів і бруньок. Весна. Перша весна в надії. Це була пошматована, розпачлива надія, лише тінь надії, дивна, слабка луна з померлих років, але вже це було неймовірним, від цього паморочилося в голові і все змінювалось. У ньому ворухнулася думка: не треба було казати Гандке, що війну програно. Запізно. Він це зробив. Здавалося, небо потемніло, стало заповишеною, обвугленою, нескінченною покрішкою, яка загрозово опускалася. 509 натужно дихав. Хотів повзти геть, запахати голову в куток, заховати в землі, врятувати, вирвати серце, сховати його, аби воно билося, коли... Чотирнадцять хвилин. Бубоніння за спиною. Монотонне, співуче, чужорідне. «Агасфер, - подумав він. - Агасфер молитесь». Він колись чув це, і здавалося, що минули години, поки пригадав. Часто чув таке бурмотіння і спів - молитва за померлих, кадіш. Агасфер уже читав над ним кадіш.

- Старий, я ще не помер, - сказав він через плече, - я цілком живий. Припини молитися...

Хтось відповів. Це був Бухер.

- Він не молиться.

509 більше не дослухався. Раптом відчув, як це наближається. Він пізнав багато страхів у житті, знав сірий, молюскоподібний страх нескінченного ув'язнення, знав гострий страх перед тортурами, страх, що розриває, знав глибокий страх перед власним розпачем - він знав їх усі, і він їх витримав, він знав їх, але він знав і про інший, останній, і ось тепер він тут: страх страхів, великий страх смерті. Роками вже не мав його і думав, що цей страх не з'явиться знову, він більше не зможе його відчутти, думав, що його висмоктала розпука, постійна близькість смерті, а особливо байдужість. Він не боявся так навіть тоді, коли йшов разом з Бухером у канцелярію, але зараз крижані краплі на хребцях проступили тому, що він знову мав надію. Вона була кригою, і пустою, і руїною, і безмовним криком. Спершись руками на землю, тупо дивився поперед себе. Ота смертельна сірість над ним засмоктувала й більше не була небом! Де ж під цим покривом життя? Де солодкі звуки росту і цвітіння? Де бруньки? Де луна, легенька луна надії? Миготливо, згасаючи в тяжкій агонії, в жилах шипіла остання, нужденна іскра, і світ свинцево ціпенів з розпуки й жаху.

Бубоніння. Де воно й поділося! Бубоніння більше не було. 509 дуже повільно підняв руку. Перед тим як відкрити долоню, він завагався, наче там був діамант, який міг перетворитися на вугілля. Він розтис пальці й зачекав іще кілька подихів, перш ніж глянути на дві бліді риски, які відміряли його долю. Тридцять п'ять хвилин. Тридцять п'ять! На п'ять хвилин більше, ніж він розраховував. На п'ять більше; п'ять дорогіших, важливіших хвилин. Імовірно, що рапорт у політичному відділі тривав на п'ять хвилин довше або Гандке просто вирішив не поспішати.

На сім хвилин більше. 509 сидів тихо. Дихав і знову відчував, що дихає. Досі не було

жодних звуків. Ані кроків, ані брязкання, ані вигуків. Небо з'являлося і зникало. Було вже не лише чорним гнітом із гробових хмар. Шугав вітер.

Двадцять хвилин. Тридцять. Зітхання позаду нього. Світліше, далеке небо. Знову луна, глибинні удари серця, легенький стукіт пульсу, і ще більше: луна в луні, руки, що знову стали руками, іскра не згасла – знову жевріла, сильніше, ніж досі. Трохи сильніше. Настільки, наскільки здолала страх. Зі знесиленої лівої руки випав годинник.

- А може... - прошепотів Лебенталь позаду 509 і забобонно змовк.

Раптом час втратив значення. Розплився. Розтікся на всі боки. Час, мов вода, поплив із пагорба. Він не здивувався, коли Бергер підняв годинник і сказав:

- Година і десять хвилин. Нині вже нічого не станеться. Можливо, й ніколи, 509. Він міг передумати.

- Так, - сказав Розен.

509 обернувся.

- Лео, а хіба не сьогодні приходять дівчата?

Лебенталь витріщився на нього.

- Ти про таке зараз думаєш?

- Так.

«А про що ж іще? - думав 509. - Про все, що відволікає мене від цього страху, від страху, який перетворює кістки на желатин».

- У нас є гроші, - мовив він. - Я запропонував Гандке лише двадцять марок.

- Ти запропонував лише двадцять марок? - з недовірою спитав Лебенталь.

- Так. Двадцять чи сорок - це не мало значення. Якщо він схоче, він їх візьме, байдуже, двадцять чи сорок.

- А якщо він прийде завтра?

- Якщо прийде, отримає двадцять марок. Якщо він про мене повідомив, прийде СС і гроші мені взагалі не знадобляться.

- Він не повідомив, - втрутився Розен, - точно ні, він візьме гроші.

Лебенталь опанував себе.

- Прибережи свої гроші, - сказав він, - на нинішній вечір у мене досить.

Він побачив жест 509.

- Я не хочу тих грошей, - рішуче відрубав він. - У мене є досить, відчепися.

509 повільно звівся на ноги. Поки сидів, було відчуття, що встати він більше не зможе і що його кістки справді перетворилися на желатин. Він рухався, рухав руками й ногами. За ним ішов Бергер. Вони мовчали.

- Ефраїме, - мовив врешті 509. - Як гадаєш, ми колись позбудемося страху?

- Було аж так погано?

- Дуже, гірше, ніж завжди.

- Було гірше, бо ти хочеш жити, - сказав Бергер.

- Гадаєш?

- Так, ми всі змінилися.

- Можливо. Але чи зможемо колись позбутися страху?

- Я не знаю. Цього так, цей страх був розважливий. Страх, який мав конкретну причину. А от іншого, постійного страху концентраційного табору - я не знаю. Та й не грає це ролі. Наразі маємо думати лише про завтра. Про завтра і про Гандке.

- Саме про це я й не хочу думати, - мовив 509.

Берґер ішов у крематорій. Поруч із ним марширувала група з шести чоловіків. Одного з них він знав – адвоката на прізвище Моссе. У 1932 році він був представником співпозивача на судовому процесі проти двох нацистів, яких звинувачували в убивстві. Нацистів виправдали, а Моссе, щойно вони прийшли до влади, опинився у концтаборі. Відколи Берґер потрапив у Малий табір, він Моссе не бачив. Упізнав його по окулярах з одним скельцем. Друге було не потрібне, Моссе мав одне око. Друге в 1933-му йому випалили цигаркою: відплата за процес.

Моссе йшов із зовнішнього боку.

- Куди? – спитав Берґер, не ворущачи губами.

- Крематорій. Працювати.

Група пройшла повз нього. Берґер побачив, що знає ще одного: Бреде, партійного секретаря соціал-демократів. Йому спало на думку, що всі шестеро – політичні в'язні. За ними йшов капо із зеленим кутиком кримінального. Він насвистував якусь мелодію. Берґер упізнав шляґер зі старої оперети. Механічно в пам'яті зринув і текст: «Прощавай, мала феє дзвінків, прощавай і до нових побачень».

Він провів групу поглядом. Фея дзвінків, мабуть, ішлося про телефоністку. І чого він раптом про це думає? Чому він досі пам'ятає цю мелодію для катеринки і навіть слова до неї? Багато важливіших речей давно забулися.

Він повільно йшов і дихав свіжим ранковим повітрям. Цей прохід робочим табором завжди був для нього майже прогулянкою в парку. До стіни довкола крематорію ще п'ять хвилин. П'ять хвилин вітру і ранку.

Він бачив, як група з Моссе і Бреде зникла за воротами. Його здивувало, що для робіт у крематорій взяли нових людей. Працівники крематорію – це була особлива група в'язнів, вони жили разом. Годували їх краще за решту, мали вони й інші переваги. За це їх, щоправда, через кілька місяців змінювали і відсиляли в газові камери. Актуальна команда працювала лише два місяці, а людей збоку скеровували сюди вкрай рідко. Берґер був практично єдиним винятком. Спершу він виконував допоміжні роботи, а коли помер попередник, почав працювати на його місці. Але кращого харчування Берґер не отримав і разом із робітниками крематорію не жив. Тому він і сподівався, що в наступні два чи три місяці його не відішлють разом з іншими у табір смерті. Але це була лише надія.

Він пройшов у ворота і побачив, що шестеро вишикувались на дворі в шеренгу. Вони стояли неподалік від шибениць і намагалися не дивитися на дерев'яні конструкції. Обличчя Моссе змінилося. Своім єдиним оком крізь скельце він злякано дивився на Берґера. Бреде схилив голову. Капо обернувся і побачив Берґера:

- Що тобі тут треба?

- Я прикомандирований у крематорій. Контролюю зуби.

- А, дереш зуби? Тоді давай, зникни звідси. Решта – струнко!

Шестеро стояли так струнко, як тільки могли. Берґер пройшов до них впритул. Моссе щось йому шепотів, але він не розібрав, що саме. Зупинитися не міг, за ним спостерігав капо. «Дивно, – думав він, – що таку малу команду супроводжує капо, а не просто старший».

У підвалі крематорію була велика коса шахта, що вела назовні. В неї скидали тіла, нагромаджені у дворі, і вони шугали в підвал. Там їх роздягали, якщо вони вже не були голі, відмічали у списках і перевіряли на золото. Тут, внизу, і працював Берґер. Він випишував свідоцтва про смерть і виривав золоті зуби. Чоловік, який

робив це раніше, зубний технік із Цвікау, помер від зараження крові.

Капо, який був наглядачем вниз, називався Драйер. Він прийшов на кілька хвилин пізніше.

- До роботи, - буркнув він і всівся за маленький стіл, на якому лежали списки.

Окрім Бергера тут було ще четверо робітників крематорію. Вони стояли поруч із шахтою. Перший мертвий скотився вниз, мов великий жук. Ті четверо потягли його цементною долівкою до центру приміщення. Був уже заціпенілий. Його швидко роздягли. Зняли куртку з номером і нашивкою. Один із в'язнів тримав праву руку, доки стягали рукав, а щойно відпустив - вона знову застриміла вбік. Штани далися легше. Капо занотував номер мертвого.

- Перстень? - спитав він.

- Ні, персня нема.

- Зуби?

Кишеньковим ліхтариком він присвітив у напівзатулений рот, на якому запеклася тоненька цівка крові.

- Золота пломба справа, - сказав Бергер.

- Добре, витягай.

Бергер зі щипцями в руках колінкував поруч з головою, яку тримав інший в'язень. Решта тим часом роздягали наступний труп, викрикали номери і жбурляли одяг на купу до попереднього. Шумно, немов сухе дерево, у підвал скочувалися щоразу нові трупи. Падали одне на одного і зчіплялися до купи. Один падав ногами вперед та так і залишився стояти. Сперся до шахти, з широко розплющеними очима і скривленим ротом. Пальці майже постискалися в кулаки, а з-під розціпнутої сорочки визирала медаль на ланцюжку. Він «стояв», а через нього з грюкотом падали інші трупи. Серед них і жінка з волоссям до лопаток. Мабуть, вона була з обмінного табору. Скотилася головою вперед, волосся впало на його обличчя. Врешті, наче стомлений вантажем смерті на своїх плечах, він похилився набік і впав. Жінка - на нього. Драйер це помітив, вишкірився й облизав верхню губу.

Бергер тим часом виламав зуб. Його поклали в одну з двох скриньок, друга була для перснів. Драйер записав золоту пломбу.

- Увага! - закричав зненацька один із в'язнів.

П'ятеро чоловіків виструнчились. Надійшов шарфюрер СС Шульте.

- Продовжуйте!

Шульте всівся, наче верхи, на стілець, що стояв біля столу зі списками. Поглянув на купу трупів.

- Там, надворі, їх вкидають восьмеро, - почав він. - Забагато, приведіть чотирьох униз, вони можуть допомагати тут. Ти там... - Він показав на одного з в'язнів.

Бергер знімав обручку з пальця трупа. Зазвичай це було легко, пальці ж тонкі. Перстень опинився у другій скриньці, Драйер записав. Труп виявився беззубий. Шульте позіхнув. Було розпорядження робити трупам розтини, встановлювати причину смерті і заносити її у справу, але про його виконання ніхто не дбав. Табірний лікар з'являвся рідко й ніколи не дивився на трупи, причиною смерті майже завжди записували серцеву недостатність. Вестгоф теж помер від серцевої недостатності. Зареєстровані голі тіла складали поруч із ліфтом. Нагору, у приміщення для спалювання, він піднімався, коли порожніли печі.

Чоловік, який ходив у двір, повернувся з чотирма іншими. Вони були з групи, яку

бачив Бергер. Серед них Моссе і Бреде.

- Марш туди! - скомандував Шульте. - Допомагайте роздягати й записувати речі! Табірну форму на одну купу, цивільний одяг - на іншу, взуття складати окремо. Вперед!

Шульте - двадцятирічний молодий чоловік, блондин із сірими очима і світлим обличчям, з правильними рисами. У «Гітлер'югенді» він був ще до приходу до влади НСДАП, там його й виховали. Він засвоїв усе і свято вірив, що існують надлюди і недолуди. Він знав расову теорію й партійні догми, вони були його Біблією. Був добрим сином, але доніс би на свого батька, якби той виявився проти партії. Партія для нього була непомильна; він не знав нічого іншого. В'язні табору - вороги партії й батьківщини, а тому поза межами співчуття і людяності. Вони значили менше за тварин. Якщо їх вбивали, це було наче знищення шкідливих комах. Сумління в Шульте було цілком чисте. Він мав добрий сон, і єдине, про що шкодував, - це те, що не опинився на фронті. Працював у таборі через ваду серця. Він був надійним другом, любив музику та поезію і вважав тортури важливим методом здобуття інформації від в'язнів, адже всі вороги партії - брехуни. Виконуючи наказ, він вбив за життя шістьох людей і ніколи над цим не задумувався, двох із них повільно, аби отримати імена співучасників. Він був закоханий у доньку радника земельного суду й писав їй гарні, романтичні листи. У вільний час любив співати, мав приємний тенор.

Останні голі трупи поклали поруч із ліфтом. Їх перенесли Моссе і Бреде. Обличчя Моссе було розслаблене. Він усміхався Бергеру. Його страх там, на вулиці, виявився безпідставним. Думав, що опиниться на шибениці, а тепер він працює, як їм було наказано. Він у порядку. Врятований. Працював швидко, аби продемонструвати свою добру волю. Прочинилися двері, і зайшов Вебер.

- Увага!

Усі в'язні стояли струнко. Вебер у напастованих елегантних чоботах підійшов до столу. Він любив добрі чоботи, це була чи не єдина його пристрасть. Обережно струсив попіл з цигарки, яку запалив, аби перебити трупний сморід, спитав у Шульте:

- Готово?

- Так точно, штурмфюрере. Все записано і прийнято.

Вебер поглянув у скриньки з золотом. Вийняв медаль, яку мав на грудях труп, що залишився стояти коло шахти.

- Що це?

- Святий Христофор, штурмфюрере, - запевнився Шульте. - Медаль, яка приносить щастя.

Вебер глузливо всміхнувся. Шульте не помітив, що жартував.

- Гарна, - сказав Вебер і поклав медаль назад.

- Де четверо з двору?

Четверо вийшли вперед. Двері знову відчинилися, і разом із двома іншими в'язнями з групи зайшов шарфюрер СС Гюнтер Штайнбреннер.

- Вставайте поруч із тими чотирма, - скомандував Вебер. - Усім іншим - геть! Наверх!

В'язні з бригади крематорію швидко зникли. За ними і Бергер. Вебер поглянув на шістьох, що залишилися.

- Не туди, - скомандував він, - ставайте під гаки.

На стіні навпроти шахти були закріплені чотири міцні гаки. Приблизно на півметра вище над головами в'язнів. У куті праворуч стояв триногий табурет, у ящику поруч лежали мотузки, позв'язувані в короткі петлі з гаками на кінцях.

Лівим чоботом Вебер штовхнув табурет, і той опинився перед першим в'язнем.

- Залізай!

Чоловік затрясся і став на табурет. Вебер поглянув у ящик з мотузками.

- Так, Гюнтере, - звернувся він до Штайнбренера, - вистава починається. Покажи свою майстерність.

Бергер вдавав, що допомагає складати трупи на ноші. Раніше його ніколи не використовували для такої роботи, для цього він був надто слабкий. Але коли вигнані в'язні піднялись наверх, старший звелів братися до роботи; найпростіше було вдавати, що виконуєш наказ.

Одним із тіл на ношах була жінка з розпущеним волоссям, іншим - чоловік, наче зроблений із брудного воску. Бергер припідняв плечі жінки і згріб її волосся під них, щоб, коли вони її запихатимуть у піч, воно не зайнялося й не обпекло нікому рук. Дивно, що його не обрізали, раніше це була звичайна практика, волосся збирали. Можливо, тепер це вже не вигідно, у таборі залишилося надто мало жінок.

- Готово, - сказав він.

Вони відчинили дверцята в піч. Бухнуло жаром. Рвучко запхали пласкі залізні ноші у вогонь.

- Зачиняй дверцята! - кричав хтось. - Зачиняй!

Двоє в'язнів гупнули важкими дверима, але одні дверцята одразу відчинилися. Бергер встиг побачити, як жінка здибилася, наче прокинулась. Волосся, що палало, на якусь мить осяяло її голову, немов мерехтливий біло-жовтий ореол святих, а тоді дверцята, в яких застряг невеличкий кавальчик кістки, остаточно зачинилися.

- Що це було? - злякано спитав один із в'язнів. Досі він лише роздягав трупи. - Вона ще була жива?

- Ні. Це через температуру, - хрипко відповів Бергер. Гаряче повітря висушило йому горло. Навіть очі виглядали попеченими. - Вони завжди рухаються.

- Часом вони вальсують, - сказав міцний чолов'яга з команди крематорію, який саме нагодився. - До речі, підвальні привиди, а що це ви робите тут, нагорі?

- Нас сюди прислали.

Він засміявся.

- Навіщо? Щоб і ви опинилися в пічці?

- У підвалі нові люди, - сказав Бергер.

Чоловік припинив сміятися.

- Що? Нові? Для чого?

- Я не знаю. Шестеро нових.

Той витріщився на Бергера. На чорному обличчі його очі блищали дуже біло.

- Цього не може бути! Ми тут лише два місяці. Вони ж не можуть збути нас уже. Не сміють! Ти впевнений, що так і є?

- Так. Вони самі сказали.

- Довідайся точно! Ти ж можеш взнати точно?

- Спробую, - відповів Бергер. - У тебе є кусень хліба? Чи щось інше? Я дам тобі знати.

Чоловік витяг шматок хліба з кишені й розламав його надвоє. Менший кавалок віддав Бергерові.

- Ось. Але знай там, що до чого. Ми маємо бути поінформовані.

- Гарзд.

Бергер відійшов. Хтось із-за спини поплескав його по плечі. Це був зелений капо, який вів у крематорій Моссе, Бреде та інших.

- Ти витягаєш зуби?

- Так.

- Там треба вирвати ще один. Внизу. Ти маєш спуститися.

Капо був дуже блідий. Він пітнів і спирався на стіну. Бергер поглянув на чоловіка, який дав йому хліб, і примружив око. Чоловік пішов за ним до виходу.

- Вже все з'ясувалося, - почав Бергер, - це ніяка не заміна команди. Вони мертві. Я мушу йти туди.

- Точно?

- Так, інакше мені там нічого робити.

- Дякувати Богу! - Чоловік видихнув. - Віддай мені хліб.

- Не віддам. - Бергер запхав руку в кишеню і міцно вхопив кусень.

- Осел! Я лише хотів дати тобі більшу частину. Така новина цього варта.

Вони обмінялися, і Бергер пішов назад у підвал. Штайнбренера й Вебера не було. Залишилися тільки Шульте і Драйер. На чотирьох гаках висіли четверо людей. Серед них і Моссе. Бреде та останній із шістьох уже лежали на землі.

- Зніми отого, - байдужим голосом наказав Шульте, - в нього спереду золота коронка.

Бергер намагався зрушити чоловіка і не міг. Вдалося лише з допомогою Драйера. Труп впав на землю, наче лялька, набита тирсою.

- Це він? - спитав Шульте.

- Так точно.

Мертвий мав золоте ікло. Бергер його вирвав і поклав до скриньки. Драйер занотував.

- Хтось із інших щось має? - спитав Шульте.

Бергер перевіряв трупи на землі. Капо присвічував ліхтарем.

- У цих нічого. В одного цементні та амальгамні пломби.

- Це нам ні до чого. А в тих, що висять?

Бергер безуспішно намагався зрушити Моссе.

- Лишися! - нетерпляче гукнув Шульте. - Коли вони висять, краще видно.

Бергер у широко прочищеному роті відсунув набік набряклий язик. Навпроти нього, за скельцем окулярів, було єдине вибалушене око. Через сильну лінзу воно видавалося ще більшим і деформованим. Повіка над іншою, порожньою очницею була припіднята. З-під неї сочилася рідина. Через це щока була волога. Капо стояв обабіч Бергера, Шульте - одразу за ним. Його дихання Бергер відчував на своїй шії. Воно пахло м'ятними таблетками.

- Нічого, - сказав Шульте, - наступний.

Перевіряти наступного було простіше: у нього не було передніх зубів. Їх вибили. Справа дві пломби з амальгами, непотріб. Шульте знову дихав Бергеріві в шию. Дихання завзятого нациста, який невинно виконує свій обов'язок, цілком зосереджений на пошукові золотих пломб і абсолютно байдужий до німого докору щойно вбитого рота. Раптом Бергер відчув, що вже не витримує цього уривчастого хлопчачого дихання. «Поводиться так, наче шукає яйця в гнізді», - подумав він.

- Добре, нічого, - розчаровано резюмував Шульте. Він взяв один зі списків, скриньку із золотом і показав на шістьох мертвих. - Хай цих заберуть звідси і бездоганно вичистять приміщення.

Стрункий і юний, він пішов геть. Бергер почав роздягати Бреде. Це було просто - він міг впоратися сам. Ці трупи були ще м'які. Окрім шкіряної куртки, Бреде був вбраний у сітчасту майку й цивільні штани. Драйер запалив цигарку. Він знав, що Шульте більше не повернеться.

- Він забув окуляри, - сказав Бергер.

- Що?

Бергер вказав на Моссе. Драйер підійшов ближче. Бергер зняв окуляри з мертвого обличчя. Штайнбрєннерові вдалося кумедним повісити Моссе в окулярах.

- Одна лінза ціла, - почав капо, - але хіба одну лінзу десь можна використати? Хіба як підпалювальне скельце для дітей.

- Оправа добра.

Драйер схилився нижче.

- Нікель, - зневажливо мовив він, - дешевий нікель.

- Ні, - заперечив Бергер, - біле золото.

- Що?

- Біле золото.

Капо взяв окуляри.

- Біле золото? Точно?

- Цілком. Оправа брудна. Якщо її помити з милом, самі побачите.

Драйер прикинув вагу оправы на долоні.

- То вона трохи коштує...

- Так.

- Треба зареєструвати.

- Списків немає, - сказав Бергер і подивився на капо, - їх забрав шарфюрер Шульте.

- Це нічого. Я його наздожену.

- Так, - мовив Бергер і далі дивився на Драйера, - шарфюрер Шульте не звернув на окуляри уваги. Або подумав, що то непотріб. Можливо, це і є непотріб. Я можу й помилятися, може, це і справді нікель.

Драйер підвів погляд.

- Їх могли викинути, - вів далі Бергер, - до отого мотлоху. Розбиті нікелеві окуляри.

Драйер поклав оправу на стіл.

- Спершу покінчи з отим.

- Сам я не впораюся. Люди надто важкі.

- Тоді приведи собі на допомогу трьох згори.

Бергер пішов і повернувся з трьома в'язнями. Вони відчепили Моссе. Сперте в легенях повітря гучно вийшло, щойно петля на шиї Моссе послабилася. Гаки на стіні були закріплені на такій висоті, аби повішені не могли дотягтися до підлоги ногами. Так вмирання тривало значно довше. На звичайній шибениці шия ламалася переважно у момент падіння. Тисячолітній Рейх це змінив. Шибениці переоблаштували для повільного задушення. Хотіли не просто вбивати, а вбивати довго і дуже болісно. Одним з перших культурних досягнень нового уряду була відміна гільйотини, на її місце повернули відрубання голови сокирою.

Тепер Моссе лежав голий на долівці. Нігті на руках були пообламувані. Під них набилося біле вапно. В задусі він дер нігтями стіну. Це було помітно і на самій стіні. Сотні повішених на цьому місці видряпали там діри. Так само й там, де висіли ноги.

Одяг і взуття Моссе Бергер поклав на відповідні купи. Він поглянув на Драйерів стіл. Окулярів більше не було. Не було їх і на купці паперу та іншого мотлоху, який повиймали з кишень покійників.

Драйер працював коло стола й очей не підводив.

- Що це? - спитала Рут Голлянд.

Бухер прислухався.

- Птах співає. Напевно, дрізд.

- Дрізд?

- Так. Жодна інша птаха не співає в таку пору року. Це дрізд. Пригадую з давніх часів.

Вони сиділи навпочіпки по обидва боки подвійного колючого дроту, який відділяв жіночі бараки від Малого табору. В око це не впадало, у переповненому Малому таборі тепер усюди хтось лежав чи сидів. Окрім того, вартових на вежі не було: їхня зміна закінчилася, а наступних вони не дочекалися. Це було заборонено, але тепер

у Малому таборі дисципліна не була такою суворою, як колись.

Сонце стояло низько, і його відблиск забарвив червоним вікна міста в долині. Все місто, яке не було зруйноване, світилося, наче в пожежі. У річці відбивалося неспокійне небо.

- Де він співає?

- Он там. На деревах.

Рут Голлянд крізь колючий дріт дивилася туди: на луку, поля, кілька дерев, сільську хату під солом'яною стріхою і ще далі, на пагорб, де був низький білий будинок з садком.

Бухер дивився на неї. Сонце зм'якшувало її змарніле обличчя. Він витяг з кишені скоринку хліба.

- Рут, ось... Бергер дав мені для тебе. Дістав сьогодні. Додатковий кусень хліба для нас.

Він вправно перекинув скоринку через паркан. Її обличчя сіпнулося. Скоринка впала поруч із Рут. Якийсь час вона мовчала.

- Це твоє, - врешті напружено вимовила вона.

- Ні, свій кавальчик я вже з'їв.

Вона ковтнула.

- Ти кажеш це лише...

- Ні, точно ні... - Він бачив, як її пальці швидко вхопили хліб. - Їж повільно, так воно корисніше.

Вона, жуючи, кивнула.

- Я мушу їсти повільно. Я знову втратила зуб. Вони просто випадають. Не болять. Це вже шостий.

- Якщо не болить, то це не має значення. В нас був один, у нього загноїлася вся щелепа. Він стогнав, поки не помер.

- Скоро я стану беззуба.

- Можна вставити штучні. В Лебенталя вставна щелепа.

- Я не хочу вставної щелепи.

- Чого? В багатьох людей такі зуби. Це справді нічого, Рут.

- Вони не дадуть мені щелепи.

- Тут не дадуть. Її можна буде зробити пізніше. Є чудові вставні щелепи. Значно кращі за Лебенталеву. Вона в нього вже двадцять років. Він каже, тепер є нові, їх і не відчуєш. Вони тримаються міцно і значно гарніші за справжні зуби.

Рут з'їла свій кусник хліба. Вона поглянула на Бухера сумовитими очима.

- Йозефе, ти справді віриш, що ми звідси виберемось?

- Звісно! Точно виберемось! І 509 у це вірить. Тепер ми всі віримо.

- А що тоді?

- Тоді... - так далеко Бухер іще не думав. - Тоді ми будемо вільні, - мовив він, хоч і

не міг цього цілком уявити.

- Нам знову доведеться ховатися. Вони переслідуватимуть нас. Так, як уже переслідували.

- Більше вони нас не чіпатимуть.

Вона довго дивилася на нього.

- І ти в це віриш?

- Так.

Вона похитала головою.

- Можливо, на якийсь час вони залишать нас у спокої. А тоді знову переслідуватимуть. Вони не вміють нічого іншого...

Дрізд знову залився співом. Чистий, солодкий, нестерпний звук.

- Вони не будуть нас переслідувати, - повторив Бухер. - Ми будемо разом. Ми вийдемо з табору. Колючий дріт буде зірвано. Ми підемо отою дорогою. І ніхто в нас не стрілятиме. І ніхто не заверне нас назад. Ми підемо полями, в такий будинок, як отой білий там, на горбочку, і сядемо на стільці.

- Стільці...

- Так, справжні стільці. Там буде стіл, і порцелянові тарілки, і вогнище.

- І люди, які нас виженуть.

- Вони нас не виженуть. Там буде ліжко, ковдри і чисті простирадла. І хліб з молоком. І м'ясо.

Бухер побачив, що її обличчя скривилося.

- Ти маєш вірити, Рут, - безпомічно мовив він.

Вона плакала без сліз. Плач був лише в її очах. Вони затуманилися тремтливими хвилями.

- Йозефе, це так важко - вірити.

- Ти мусиш вірити, - повторив він. - Левінські знову приніс новини. Американці й англійці вже далеко за Райном. Вони наближаються. Вони нас визволять. Скоро.

Барви вечора раптом змінилися. Сонце закотилося за гори. Місто провалилося в синю темряву. Вікна згасли. Річка стихла. Все стихло. Навіть дрізд. Тепер почервоніло небо. Хмари перетворилися на перламутрові човни, широкі промені призахідного сонця, мов вітри зі світла, гнали їх у багряні ворота вечора. Останній блиск висвітив білий дім на пагорбі, решта землі знебарвилась, виднівся лише він і через це здавався ближчим і таким далеким, як ніколи.

Вони побачили пташу лише тоді, коли вона впритул наблизилась до них. Бачили маленьку чорну кульку з крилами на тлі могутнього неба, вона злетіла вгору і раптом повернула вниз. Вони бачили її, обоє хотіли щось зробити, та не встигли, на мить, саме перед тим, як птаха стала наближатися до землі, з'явився весь силует - маленька голівка з жовтим дзьобом, розпростаними крилами і круглою грудкою з мелодіями всередині, а тоді почулося легке потріскування і з дроту під напругою пішла іскра, маленька, смертельна й бліда серед призахідного неба, і не залишилось нічого, окрім обвуглених решток з маленькою обвислою лапкою на найнижчому дроті і шматка крила, яке торкнулося землі і стрілося зі смертю.

- Це був дрізд, Йозефе...

Бухер побачив жах в очах Рут Голлянд.

- Ні, Рут, - швидко заговорив він. - Це був інший птах. Не дрізд. А якщо й дрізд, то не той, що співав, точно не той, Рут, не наш...

- Ти, певно, думаєш, я про тебе забув? - спитав Гандке.

- Ні.

- Вчора було вже пізно. Але в нас досить часу. Вистачить, аби повідомити про тебе. Наприклад, завтра, цілий день. - Він стояв перед 509. - Ти мільйонер! Швейцарський мільйонер. Вони з тебе виб'ють твої грошки, з твоїх нирок, франк за франком.

- Гроші не треба вибивати, - сказав 509. - Їх дістати легко. Я підпишу папір, і вони більше не мої. - Він виразно подивився на Гандке. - Дві з половиною тисячі франків. Великі гроші.

- П'ять тисяч, - заперечив Гандке, - для гестапо. Гадаєш, вони діляться?

- Ні. П'ять тисяч для гестапо, - підтвердив 509.

- А для тебе, козел для биття, хрест, і бункер, і Бройер з його методикою, а тоді шибениця.

- Це ще невідомо.

Гандке зареготав.

- А що ж тоді? Може, подячний лист? За заборонені гроші?

- Та ні. - 509 досі дивився на Гандке і був здивований, що більше не боявся, хоча й знав, що він у Гандке в руках. Раптом найсильнішим стало інше відчуття - ненависть. Не сумовита, сліпа, крихітна ненависть табору, щоденна жалюгідна ненависть загнаної, голодної істоти до іншої - ні, він відчував холодну, чисту, інтелігентну ненависть, і відчував її так сильно, що заплющив очі, бо подумав, що Гандке її розпізнає.

- Так? А що ж тоді, ти, біла мавпо?

509 відчув дихання Гандке. Новим було і це: сморід Малого табору не пропускав досі майже ніяких індивідуальних запахів. 509 знав, що чує запах Гандке не тому, що він сильніший за сморід гниття довкола, він чув його запах, бо ненавидів Гандке.

- Ти що, вглух зі страху?

Гандке копнув 509 у гомілку. 509 не відсахнувся.

- Я не думаю, що мене тортуруватимуть, - спокійно мовив він і знову дивився на Гандке. - Це було б недоцільно. Я можу померти СС із-під носа. Я дуже слабкий і не витримаю вже майже нічого. Зараз це мій козир. Гестапо з тим почекає, поки гроші не опиняться в них у руках. Доти я їм потрібен. Бо ж я єдиний, хто може ними розпоряджатися. У Швейцарії гестапо безсиле. Тому доки вони не отримають грошей - я в безпеці. Для цього потрібен час. А доти багато чого може статися.

Гандке замислився. У напівтемряві 509 бачив на його пласкому обличчі, як працює думка. Він чітко бачив обличчя. Здавалося, за його очима прожектори, які це обличчя освітлюють. Саме обличчя не змінилося, але кожна його риса наче збільшилась.

- Так, усе це ти собі вигидав, га? - врешті вимовив староста блоку.

- Нічого я собі не вигадував, так воно і є.

- А що з Вебером? Він теж хотів з тобою поговорити! Цей не чекатиме.

- Чекатиме, - спокійно відповів 509. - Панові штурмфюреру Веберу доведеться почекати. Про це подбає гестапо. Отримати швейцарські франки для них важливіше.

Здавалося, що вибалушені блідо-блакитні очі Гандке крутяться. Рот жував.

- Щось ти став дуже хитрий, - мовив він врешті. - Раніше заледве міг посрати! Щось ви тут, смердюхи прокляті, занадто похвувались! Ще вам урветься, ось побачите! Всі повилітаєте крізь комин! - Він ткнув пальцем 509 у груди. - Де двадцять монет? - прошипів Гандке. - Жени їх сюди, рухом!

509 витяг купюру з кишені. На якусь мить він відчув бажання цього не робити, але одразу зрозумів, що то було б самогубство. Гандке видер гроші в нього з руки.

- За ці гроші можеш на день довше срати, - видав він і набундючився. - Дарую тобі день життя, ти, хробак нещасний! Один день, до завтра.

- Один день, - повторив 509.

Левінські міркував.

- Я не думаю, що він це зробить, - сказав він врешті. - Яка йому з того користь?

509 стенив плечима.

- Ніякої. Він просто непрогнозований, коли вип'є або коли на нього знаходить.

- Треба його позбутися. - Левінські знову задумався. - Зараз ми мало що можемо проти нього зробити, невдалий момент, есесівці прочісують списки, шукають людей. Кого можемо, ховаємо в лазареті. Скоро доведеться привести кількох до вас. Це ж можливо?

- Так. Якщо даватимете для них харчі.

- Це само собою. Але є ще дещо. Нам доводиться вважати на обшуки і перевірки. Ви можете сховати кілька речей так, щоби їх не знайшли?

- Якого розміру?

- Розміру... - Левінські роззирнувся. Вони сиділи навпочіпки за бараком у темряві. Окрім рядів мусульман, які пленталися до вбиральні, не видно було нічого. - Наприклад, такого розміру, як револьвер...

509 різко вдихнув.

- Револьвер?

- Так.

509 мовчав якусь мить.

- Під моїм ліжком є діра в долівці, - швидко і тихо промовив він, - дошки поруч не прикріплені. Там можна сховати більше, ніж один револьвер. Легко. Тут перевірок нема. Точно.

Він не помітив, що говорить так, як хтось, хто хоче когось переконати, а не як той, кого мають переконати піти на ризик.

- Ти його приніс? - спитав він.

- Так.

- Дай сюди.

Левінські ще раз роззирнувся.

- Ти знаєш, що це означає?

- Так, так, - нетерпляче відповів 509.

- Його було важко дістати. Ми дуже ризикували.

- Так, Левінські. Я буду обережний. Давай його сюди.

Левінські поліз за пазуху і вклав у руку 509 зброю. 509 відчув її. Вона виявилась важчою, ніж він сподівався.

- У чому він?

- У промашеній шматі. Та дірка в тебе під ліжком суха?

- Так, - сказав 509. Це була неправда, але він не хотів віддавати зброю. - А набой є? - спитав він.

- Так, небагато, кілька штук. І він заряджений.

509 запах револьвер під сорочку і застібнув кітель. Револьвер опинився поруч із серцем, і він відчув, як по шкірі пробігли дрижаки.

- Я піду, - сказав Левінські. - Добре пильнуй за ним, сховай одразу. - Він говорив про зброю, як про важливу людину. - Наступного разу я приведу когось із наших. У вас справді є місце? - Він окинув оком плац для переключки, на якому в темряві лежали темні постаті.

- У нас є місце, - відповів 509. - Для ваших людей у нас завжди є місце.

- Добре. Якщо Гандке знову прийде, дай йому трохи грошей. У вас іще є?

- В мене ще є. На один день.

- Подивлюся, сподіваюся, ми зможемо знайти ще. Я передам Лебенталеві. Гарзд?

- Так.

Левінські зник у тіні наступного барака. А звідти, зігнутий удвоє, шпортаючись, мов мусульманин, рушив у бік вбиральні. 509 зостався сидіти. Спиною сперся на барак, правою рукою притискав револьвер до тіла й опирався спокусі вийняти його, розгорнути і торкнутися металу; він просто міцно тримав його. Відчував лінію ствола й руків'я, з них мовби виходила міцна темна сила. Це було вперше за багато років, щоб він отак притискав до себе щось, чим міг би себе захистити. Раптом він став уже не цілком безпомічним. Не був цілковито залежним від чужої волі. Він знав, що це ілюзія і що йому не можна використовувати зброю, але досить було й того, що він її мав. Цього вистачило, аби щось у ньому змінилося. Невеличкий інструмент смерті був як промінь життя. Вливав у 509 спротив. Він думав про Гандке. Думав про ненависть до нього. Гандке отримав гроші, але був слабшим за 509. Думав про Розена: він зміг його врятувати. А тоді - про Вебера. Довго думав про нього і про перший час у таборі. Він роками про це не думав. Спалив у собі всі спогади; і про дотабірний час також. Навіть свого імені не хотів більше чути. Він уже не був людиною і не хотів бути, це б його зламало. Він став номером, називав себе лише номером і представлявся номером. Він мовчки сидів у темряві, дихав, міцно тримав зброю і відчував, як багато змінилося за останні тижні. Раптом зринули спогади: він наче їв і пив якісь невидимі, помічні, сильні ліки.

Почув, як змінюються вартові. Обережно встав, кілька секунд хитався, наче випив

вина. А тоді повільно пішов довкола барака.

Поруч із дверима хтось сидів.

- 509... - прошепотів він.

Це був Розен. 509 злякався, немов прокинувся з безкінечного, важкого сну і поглянув униз.

- Мене звати Коллер, - сказав він відсутнім тоном. - Фрідріх Коллер.

- Так? - розгублено мовив Розен.

- Мені потрібен священик, - нив Аммерс.

Так він скиглив ціле пообіддя. Вони намагалися переконати, що йому того не треба, але безуспішно. На нього наче щось найшло.

- Який священик? - спитав Лебенталь.

- Католицький. Чого питаєш, ти, єврею?!

- Ви подивіться! - Лебенталь похитав головою. - Антисеміт! Цього нам тут іще бракувало.

- У таборі їх повно, - зауважив 509.

- Це ви винні! - розпочав Аммерс. - У всьому! Якби не ви, євреї, нас би тут не було.

- Так? А чого це раптом?

- Бо тоді не було б таборів. Я хочу священика!

- Посоромся, Аммерсе, - роздратовано сказав Бухер.

- Мені нічого соромитися. Я хворий! Приведіть священика.

509 дивився на сині губи й запалі очі.

- Аммерсе, у таборі немає священиків.

- У них мусить бути священик. Це моє право. Я помираю.

- Я не думаю, що ти колись помреш, - втрутився Лебенталь.

- Я вмираю, бо ви, прокляті євреї, позжирали все, що мені належалося. А тепер ви навіть священика не хочете привести. Я хочу висповідатись. Та що ви про це знаєте? Чого я маю сидіти в єврейському бараці? Я маю право на барак для арійців.

- Тут ні, лише в робочому таборі. Тут усі рівні.

Аммерс засопів і відвернувся. Над його скуйовдженим волоссям виднівся синій напис на стіні: «Ойген Майер 1941 Тиф. Помстіться...»

- Як його справи? - спитав 509 у Бергера.

- Він давно мав померти. Але сьогодні, думаю, справді його останній день.

- Так виглядає. Він уже все плутає.

- Нічого він не плутає, - пробубонів Лебенталь, - він знає, що говорить.

- Сподіваюся, ні, - відказав Бухер.

509 поглянув на нього.

- Колись він був іншим, Бухере, - спокійно мовив він. - Але його зламали. Від того, яким він був колись, нічого не залишилось. Там лежить інша людина, зліплена з кавалків і залишків минулої. І ті кавалки не були здоровими, я бачив.

- Отця! - знову заскиглив Аммерс. - Мені треба висповідатись! Я не хочу прокляття вічного!

509 сів на край ліжка. Поруч із Аммерсом лежав чоловік з етапу, він мав гарячку, швидко й поверхнево дихав.

- Ти це можеш і без священика, Аммерсе, - сказав 509. - Що ти такого зробив? Тут немає гріхів. Не для нас. Ми одразу все спокутуємо. Покайся в тому, в чому мусиш. Якщо сповідь неможлива, цього достатньо. Так написано в Катехизмі.

Аммерс припинив стогнати.

- Ти теж католик? - спитав він.

- Так, - відповів 509.

Це була неправда.

- Тоді ти розумієш! Мені потрібен священик! Я маю висповідатись і причаститись! Я не хочу опинитися в геєні огненній. - Аммерс тремтів, його очі були широко розплющені й надто великі для обличчя, меншого за два кулаки. Через це він скидався на кажана. - Якщо ти католик, то знаєш, що це таке. Це як крематорій, але людина не згорає і не вмирає. Ти хочеш, аби зі мною таке сталося?

509 подивився в бік дверей, вони були прочинені. Виднілося чисте, мов з картини, вечірнє небо. Він перевів погляд на вихудлу Аммерсову голову, в якій горіли картини пекла.

- Аммерсе, для нас тут усе інакше, - промовив він врешті, - там ми матимемо кращі карти. У пеклі ми вже побували тут.

Аммерс неспокійно крутив головою.

- Не гріши, - шепотів він, тоді натужно підвівся, роззирнувся на всі боки і, не стримуючись, заголосив: - Ви! Ви! Ви здорові! А я маю здихати! Саме зараз! Так, смійтеся! Смійтеся! Я чув усе, що ви казали! Ви хочете вибратися! Ви виберетесь! А я? Я! У крематорій! У вогонь... вічне... У-у... у-у... - Аммерс вив, немов пес на місяць, його тіло виструнчилось, він голосив як несамовитий.

Зульбахер підвівся.

- Я піду, - сказав він, - спитаю про священика.

- Де? - поцікавився Лебенталь.

- Та будь-де. У канцелярії, у вартових...

- Не будь дурним. Тут нема священика. У СС цього не терплять. Ти опинишся в бункері.

- Це нічого.

Лебенталь витріщився на Зульбахера, а тоді сказав:

- Бергер, 509, ви це чули?

Зульбахерове обличчя зблідло. Щелепи випирали. Він дивився в нікуди.

- Це нічого не дасть, - заговорив Бергер до нього. - Це заборонено. Серед в'язнів ми не знаємо жодного священика. Думаєш, якби тут такий був, ми б його вже не привели?

- Я йду, - відповів Зульбахер.

- Самогубство! - Лебенталь вчепився собі у волосся. - Та ще й заради антисеміта!

У Зульбахера заходили жовна.

- Задля антисеміта.

- Мешугге! Ще один мешугге!

- Добре, мешугге, я йду.

- Бухере, Бергер, Розене, - спокійно мовив 509.

Бухер уже стояв з дрючком за Зульбахером і вдарив його по голові. Удар був не надто сильний, але його вистачило, аби Зульбахер захитався. Усі накинулися на нього і повалили на землю.

- Агасфере, давай вівчурові мотузки, - сказав Бергер.

Вони зв'язали Зульбахерові руки і ноги.

- Якщо кричатимеш, доведеться запхати тобі щось до рота, - сказав 509.

- Ви мене не розумієте...

- Розуміємо. Побудеш так, поки тобі перейде. Ми вже досить людей отак втратили...

Вони запхали його в куток і більше про нього не думали. Розен випростався.

- Він ще злегка не при собі, - пробубонів, наче мусив за нього вибачитись. - Ви маєте це зрозуміти. Ота історія з його братом...

Аммерс захрип. Тепер він лише шепотів.

- Де ж він? Де... священик...

Їм усім уже набридло.

- У бараках справді немає жодного священика, дяка чи служки? - спитав Бухер. - Хоч когось, аби він дав спокій.

- У 17-му було четверо. Одного випустили, двоє померли, останній сидить у бункері, - відповів Лебенталь.

- Бройер щоранку б'є його ланцюгом і каже, що править з ним месу.

- Будь ласка, - зашепотів Аммерс, - заради Бога... священика...

- Здається, в секції В є чолов'яга, який знає латину, - сказав Агасфер.

- То, може, візьмемо його?

- Як його звати?

- Я не впевнений. Делльбрюк, чи Гелльбрюк, чи щось подібне. Староста приміщення знає точно.

509 встав.

- Там Манер, питаємо його.

Він пішов туди з Бергером.

- Це може бути Гелльвіг, - міркував Манер, - він один говорить багатьма мовами, дивакуватий такий. Час до часу декламує вірші. Він в А.

- Так, думаю, це він.

Вони пішли в секцію А. Манер перебалакав зі старостою секції, великим сухим чоловіком з головою у формі груші. Врешті голова-груша стелула плечима, Манер пішов лабіринтом ліжок, ніг, рук і стогонів, викрикаючи ім'я.

За кілька хвилин він повернувся. За ним недовіжливо йшов чоловік.

- Ось він, - сказав Манер 509. - Треба вийти, тут не зрозумієш жодного слова.

509 пояснив Гелльвігові ситуацію.

- Ти говориш латиною? - спитав він.

- Так. - Гелльвігове обличчя нервово посмикувалось. - А ви знаєте, що зараз вкрадуть мою миску?

- Чого?

- Тут крадуть. Вчора, поки я сидів у вбиральні, вкрали мою ложку. Я сховав її під ліжку. Тепер я залишив свою миску.

- Ну то принеси її.

Гелльвіг зник, не кажучи й слова.

- Він не повернеться, - мовив Манер.

Вони чекали. Темніло. З тіней повзли тіні, темрява з темряви бараків. А тоді повернувся Гелльвіг. До грудей він притискав миску.

- Я не знаю, наскільки Аммерс розуміє латину, - зауважив 509, - точно не більше за ego te absolvo. Думаю, це він запам'ятав. Якщо ти скажеш йому це і ще щось, що спаде тобі на думку...

Йдучи, Гелльвіг наче присідав на своїх довгих худих ногах.

- Вергілій? - спитав він. - Горацій?

- А нічого церковнішого нема?

- Credo in unum deum...

- Дуже добре.

- Або Credo quia absurdum...

509 підвів погляд і подивився у дивовижно неспокійні очі.

- Це ми робимо всі, - сказав він.

Гелльвіг зупинився і показав пальцем на 509, наче хотів його прохромити.

- Це богохульство, і ти це знаєш. Я це зроблю, хоча насправді я йому не потрібен. Є каяття і прощення гріхів без сповіді.

- Можливо, він не може покаятися наодинці.

- Я зроблю це, аби допомогти йому. За той час вкрадуть мою порцію зупи.

- Манер збереже тобі твою зупу. Але дай мені миску, - сказав 509, - я потримаю її, поки ти будеш усередині.

- Чому?

- Думаю, він радше повірить, якщо ти будеш без миски.

Вони зайшли в двері. Барак був майже в цілковитій темряві. Чутно було, як шепоче Аммерс.

- Ось, - сказав 509, - ми знайшли його, Аммерсе.

Аммерс затих, а тоді виразно спитав:

- Справді? Це він?

- Так.

Гелльвіг схилювся:

- Слава Ісусу Христу.

- Слава навіки, амінь, - прошепотів Аммерс голосом здивованої дитини.

Вони забурмотіли. 509 та інші вийшли. Над лісами на горизонті стояв тихий пізній вечір. 509 сів і сперся на стіну барака. Вона зберегла рештки сонячного тепла. Прийшов Бухер і сів поруч.

- Дивно: деколи вмирають сотні, а ти нічого не відчуваєш, а тоді вмирає хтось один, хтось, хто навіть не дуже тебе обходить, а ти відчуваєш це так, наче вмирають тисячі.

509 кивнув.

- Наша уява не вмє рахувати. А почуття від цифр не сильнішають. Почуття може рахувати лише до одного. Один - але цього досить, якщо ти справді відчуваєш.

Гелльвіг вийшов із барака. Він проходив, зігнувшись, у двері, і на якусь мить здалося, наче на своїх плечах він несе темряву, як вівчар - чорну вівцю, аби помити її в чистому вечорі. А тоді він випростався і знову став в'язнем.

- Це було блюзнірство? - спитав 509.

- Ні, я не робив жодних священничих дій. Лише асистував йому з каяттям.

- Я б хотів, аби ми мали щось для тебе. Цигарку чи скибку хліба, - 509 віддав Гелльвігові його миску, - але в нас самих нічого немає. Все, що ми можемо тобі запропонувати, - це Аммерсова зупа. Якщо він помре до вечері, то нам її ще видадуть.

- Мені нічого не треба. І я нічого не хочу. Було б свинством щось за це брати.

509 побачив в очах Гелльвіга сльози і дуже здивувався. А тоді спитав:

- Він спокійний?

- Так. Сьогодні в обід він вкрав у вас шматок хліба. Він хотів, аби я сказав вам.

- Я це знав.

- Він хоче, щоб ви прийшли. Хоче попросити у вас усіх пробачення.

- Заради Бога! Для чого це?

- Він так хоче. Особливо в одного, на прізвище Лебенталь.

- Чуєш, Лео?

- Ага, вирішив швиденько полагодити свої справи з Богом, - непримиренно відказав Лебенталь.

- Не думаю. - Гелльвіг взяв під пахву свою миску. - Дивно, колись я справді хотів стати священником. А потім покинув. Тепер уже й не знаю чому. Треба було таки стати. - Його дивні очі ковзали по усіх присутніх. - Коли у щось віриш, менше страждаєш.

- Так, але можна багато у що вірити. Не лише в Бога.

- Безперечно. - Зненацька Гелльвіґ заговорив так люб'язно, наче стояв у якомусь салоні і дискутував. Голову він тримав трохи нахилено, ніби прислухався до чогось. - Це була свого роду екстрена сповідь, - мовив урешті він, - екстрене хрещення було завжди. Екстрені сповіді... - Його обличчя сіпнулося. - Питання для теологів... Гарного вечора, шановне панство...

Мов великий павук, він рушив до своєї секції. Усі приголомшено дивилися йому вслід. Особливо через його прощання: відколи вони в таборі, такого не чули.

- Лео, іди до Аммерса, - згодом сказав Берґер. - Та й чого б не піти? Він і на «ви» до нас звертався.

Лебенталь вагався.

- Йди, - повторив Берґер. - Інакше він знову почне голосити. А ми розв'яжемо Зульбахера.

Сутінки перетворилися на світлу темряву. З міста долинав звук дзвону. На полях лежали глибокі сині й фіолетові тіні.

Вони сиділи невеличкою групою перед бараком. Аммерс досі вмирав усередині. Зульбахер заспокоївся і сидів, присоромлений, поруч із Розеном.

Раптом Лебенталь звівся на ноги.

- Що це там таке?

Крізь колючий дріт він дивився на поле. Там щось стрибало туди-сюди, завмирало і стрибало далі.

- Заець! - сказав Карел, хлопчина з Чехословаччини.

- Маячня! Де ти бачив зайців?

- У нас вдома були. Я багато чого бачив, коли був молодий. Я маю на увазі, коли був вільний, - сказав Карел. Його молодість була для нього в дотабірному часі. Поки його батьки не пропали в газовій камері.

- Це справді заець. - Бухер примружив очі. - Або кріль. Ні, для кроля він завеликий.

- Боже правий! - вигукнув Лебенталь. - Живий заець!

Тепер його бачили всі. Він на мить сів, нашорошив довгі вуха і пострибав далі.

- От якби він сюди застрибнув! - Лебенталева щелепа клацнула. Він думав про зайця Бетке - таксу, за яку віддав Ломманів золотий зуб. - Його можна було б обміняти. Самі б ми його не їли. Ми його обміняли б на вдвічі, ні, на в два з половиною рази більше м'ясних відходів.

- Ми б його не обмінювали. Ми самі його з'їли б, - сказав Майергоф.

- Так? А хто його зготує? Чи, може, ти хочеш їсти його сирим? Якщо ти даси його комусь зготувати, то назад не отримаєш, - палко заперечив Лебенталь. - Дивно, скільки всього знають деякі люди, які тижнями не виходять із барака.

Майергоф був одним із чудес 22-го барака. Три тижні він лежав при смерті, хворий на дизентерію і запалення легенів. Був такий слабкий, що вже не міг говорити. Берґер махнув на нього рукою. А тоді раптом за кілька днів той одужав. Воскрес із мертвих. Через це Агасфер назвав його Лазарем. Нині він уперше вийшов надвір. Берґер заборонив, але він таки вийшов. На ньому були Лебенталева пальто, светр

покійного Бухсбаума і гусарська аттіла, яку видали комусь замість куртки. Прострілена комжа – Розенове спідне – була намотана на шию, мов шалик. Споряджати Майергофа на першу прогулянку допомагали всі ветерани. Це одужання вони вважали своїм спільним тріумфом.

– Якби він застрибнув сюди, то торкнувся б електричного дроту. І одразу б засмажився, – з надією сказав Майергоф. – Його можна було б витягти якимось сухим патиком.

Вони напружено спостерігали за твариною. Заєць стрибав через борозни і час до часу прислухався.

– Есесівці пристрелять його для себе, – сказав Бергер.

– Кулею в темряві це не так просто, – заперечив 509. – Їм звичніше з кількох метрів вціляти у спину людям.

– Заєць! – Агасфер ворухив губами. – І як же він смакує?

– Смакує, як заєць, – відповів Лебенталь. – Найсмачніша спинка, її нашпиговують. Салом, аби м'ясо було соковитішим. А до того вершковий соус. Так його їдять гої.

– І картопляне пюре, – додав Майергоф.

– Картопляне пюре?! Маячня! Пюре з каштанів і брусниці.

– Картопляне пюре краще. Каштани для італійців.

Лебенталь роздратовано подивився на Майергофа.

– Послухай...

Його перебив Агасфер:

– Нащо нам той заєць? Я б волів гуску, ніж зайця. Добру, фаршировану гуску...

– Яблуками...

– Позатикайте пащеки! – закричав хтось. – Ви що, показалися? Від ваших розмов здуріти можна.

Сидячи навпочіпки, вони всім тілом подавалися вперед і стежили за зайцем глибоко запалими у засушені черепи очима. Навіть не в ста метрах від них стрибала трапеза мрії, хутрянний клубочок, кілька кілограмів м'яса, яке кільком з них могло врятувати життя. Майергоф відчував це кістками й нутрощами, для нього тварина гарантувала б відсутність рецидиву.

– Добре, нема питань, хай будуть каштани, – проскрипів він, у роті в нього раптом пересохло.

Заєць встав на задні лапи і прийнявся. Цієї миті його, мабуть, і побачив один із вартових.

– Едґаре! Чоловіче! Он довговухий! – закричав він. – Стріляй!

Пролунало кілька пострілів. У повітря здіймалися грудки землі. Заєць утікав великими стрибками.

– Бачиш, – сказав 509, – влучати впритул у в'язнів у них виходить ліпше.

Лебенталь зітхнув і дивився зайцеві вслід.

– Як гадаєте, вечеря нині буде? – за якийсь час спитав Майергоф.

- Помер?

- Так, нарешті. Хотів іще, аби ми забрали новенького з його ліжка. Того, з гарячкою. Думав, що той його заразить, хоча було навпаки – він сам заразив нового. Наприкінці він знову нив і сварився. Балачка зі священником не дуже допомогла.

509 кивнув.

- Тепер помирати важко. Раніше було легше. А тепер важко. Перед самим кінцем.

Бергер сів до 509. Уже було по вечері. Малому таборові дісталася лише рідка зупа, по черпакові на кожного. Хліба не було.

- Що хотів Гандке? – спитав він.

509 відкрив долоні.

- Дав мені це. Чистий аркуш паперу і ручку. Хоче, аби я переписав на нього мої гроші в Швейцарії. Не половину. Усе. Всі п'ять тисяч франків.

- І?

- За це він наразі збереже мені життя. Навіть запропонував щось на зразок протекції.

- Поки не отримає твого підпису.

- Значить, до завтрашнього вечора. Це вже щось. Іноді в нас не було так багато часу.

- Цього не досить. Треба знайти щось інше.

509 повів плечима.

- Може, воно й подіє. Він думатиме, що я йому потрібен, аби зняти гроші.

- А ще він хотітиме тебе позбутися, аби ти не відкликав свого підпису.

- Якщо я підпишу, то вже не зможу його відкликати.

- Цього він не знає. І, можливо, тобі вдасться його відкликати, адже ти підписував під тиском.

509 трохи помовчав, а тоді спокійно сказав:

- Ефраїме, мені не треба нічого відкликати. У мене немає грошей у Швейцарії.

- Що?

- У Швейцарії в мене немає жодного франка.

Бергер витріщився на 509.

- Ти все це вигадав?

- Так.

Бергер провів рукою по запалених очах. Його плечі тремтіли.

- Що тобі є? – спитав 509. – Ти що, плачеш?

- Ні, сміюся. Це ідіотизм, але я сміюся.

- Смійся. Ми так мало сміялися тут.

- Я сміюся, бо уявив собі обличчя Гандке в Цюриху. І як тобі спала така ідея, 509?

- Я не знаю. Коли йдеться про життя, можна різне вигадати. Головне, що він це заковтнув. До закінчення війни він нічого не зможе взнати. Мусить просто вірити.

- Правильно, - Бергерове обличчя знову посерйознішало, - тому я йому й не вірю. Якщо на нього знову найде, він може зробити щось непередбачуване. Треба про все подбати. Найкраще буде, якщо ти помреш.

- Померти? Як? Лазарету в нас нема. Як нам це повернути? Це остання зупинка.

- Передостання. Остання - крематорій.

509 поглянув на Бергера. Він бачив стурбоване обличчя із запаленими очима й тонким черепом і відчув хвилю тепла.

- Думаєш, таке можливо?

- Можна спробувати.

509 не питає, як Бергер хотів це зробити.

- Ми про це поговоримо пізніше, - сказав він. - Поки що у нас іще є час. Сьогодні я відпишу Гандке лише дві з половиною тисячі франків. Він візьме аркуш і вимагатиме решту. Так я виграю кілька днів. І тоді в мене ще будуть двадцять Розенових марок.

- А коли їх не стане?

- Доти може трапитися ще щось. Думати можна лише про найближчу небезпеку. Одну на раз. І одну за іншою. Інакше можна здуріти.

509 крутив аркуш паперу і ручку та спостерігав за тьмяними відблисками на ковпачку.

- Дивно, - сказав він. - Я давно не тримав такого в руках. Папір і перо. Колись я з цього жив. Чи можтиму я це знову?

Двісті чоловіків з нової команди для розбору завалів розтяглися вздовж вулиці. Їх уперше залучили безпосередньо в місті. Досі вони розбирали лише руїни фабрик у передмістях.

Есесівці перекирили виходи з вулиці і розставили вартових по всьому лівому боці. Від бомб постраждав переважно правий бік, стіни й дахи попадали на дорогу і майже унеможливили рух.

Гаків і допат в'язням бракувало, подекуди їм доводилося працювати голіруч. Капо і старші були знервовані, не знали, що їм робити: заганяти до роботи кийками чи не втручатися. Хоча цивільним і заборонили заходити на вулицю, але тих, хто жив у вцілілих будинках, нікуди подіти не могли.

Левінські працював поруч із Вернером. Вони разом з деякими іншими політичними в'язнями, над якими нависла загроза, зголосилися в команду з розбирання завалів. Робота була важчою, ніж будь-де, але в такий спосіб вони були недосяжні для есесівців у таборі вдень, а після повернення, ввечері, коли темніло, їм було легше сховатися в разі небезпеки і залягти на дно.

- Ти бачив, як називається вулиця? - спитав Вернер.

- Так. - Левінські іронічно всміхався. Вулиця називалася Адольф-Гітлер-штрассе.

- Священне ім'я. Правда, проти бомб не допомогло.

Вони тягли геть балку, їхні спини в смугастих робах були темні від поту. На пункті збору стрілися з Гольдштайном, який, попри хворе серце, пішов на роботи. Левінські й Вернер не заперечували - він належав до в'язнів, на яких чигала небезпека. Обличчя його було сіре, він принохувався.

- Смердить. Трупами. Несвіжими - мабуть, тут лежать і старі трупи.

- Справді. - Вони знали, як смердять трупи. У цьому всі в'язні були спеціалісти.

Тепер вони складали під стіну каміння, яке розлетілося на всі боки. Будівельний розчин вивозили геть. Навпроти була крамниця колоніальних товарів. Вікна повибивало, але у вітринах знову розмістили деякі коробки і плакати. З-поза них визирав вусатий чоловік. Мав обличчя, яких у 1933 році було повно на демонстраціях із табличками «Не купуйте у євреїв». Голова здавалася обрізаною задньою стіною вітрини, подібно як на дешевих фотографіях з ярмарків, коли просовують голови крізь отвір уже намальованих капітанських уніформ. Ця стирчала над порожніми коробками і заporошеними плакатами; чоловікові це пасувало.

В одному вцілілому дворі бавилися діти. Поруч з ними стояла жінка в червоній блузці й дивилася на в'язнів. Раптом із брами вибігли кілька собак і кинулися вулицею до в'язнів. Обнюхували їхні штани й черевики, а один пес почав привітно махати хвостом і стрибати на в'язня номер 7105. Капо, який наглядав за цією ділянкою вулиці, не знав, що робити. Пес був цивільним, і це не людина, але наглядачеві видалося неприйнятним, що той так привітно поставився до в'язня, та ще й у присутності СС. 7105 також розгубився. Він зробив єдине, що міг вчинити в'язень: поведився так, наче тварини не було. Але пес не відходив, якось дуже швидко відчув до нього прихильність. 7105 зігнувся і працював особливо завзято. Він був стурбований - собака міг означати його смерть.

- Ану пішов звідси, собацюра шолудивий! - закричав врешті капо, здіймаючи дрючок. Він прийняв рішення, на очах в СС завжди ліпше виявляти жорсткість. Та псові не було до нього діла, він стрибав і танцював довкола 7105. Це була велика коричнево-біла німецька лягава.

Капо взявся жбурляти у тварину камінням. Перший камінь влучив 7105 в коліно, щойно третій поцілів псові у живіт. Той заскавулів, відскочив убік і загавкав на капо. Капо вхопився за черговий уламок.

- Згинь, падлюко!

Собака трохи відступив, але не втік. Він зробив дугу і стрибнув на капо. Чоловік впав на купу будівельного сміття, а розлючений пес навис над ним.

- Допоможіть! - закричав капо і затих.

Есесівці, що були неподалік, вибухнули сміхом. Надбігла жінка в червоній блузці. Вона присвиснула на собаку.

- До мене! Негайно до мене! Ох, цей пес! Вічно через нього клопоти!

Жінка потягла його геть, у браму.

- Він утік, - злякано пояснила вона найближчому есесівцю. - Будь ласка! Я не бачила! Він сам утік! Зараз він у мене заробить!

Есесівець вишкірився.

- Отому він міг спокійно відкусити шмат його придуркуватої пики.

Жінка легенько всміхнулася. Вона думала, що капо належить до СС.

- Дякую! Красно дякую! Я негайно його прив'яжу!

Вона тягла пса геть за ошийник і зненацька, наче крадькома, погладила його. Капо обтрушувався від пилу. Есесівці досі реготали.

- Чого ти його не вжер? - крикнув хтось із них до капо.

Капо не відповів. Так завжди було краще. Він продовжував обтріпуватись. 7105 саме намагався витягти унітаз із купи каміння і будівельного розчину.

- Рухайся, ти, пес вошивий! - зашипів на нього капо і дав копняка під коліно.

7105 впав і вчепився руками за покритку унітаза. Усі в'язні краєм ока спостерігали за капо. Наближався есесівець, який щойно говорив з господинею собаки. Він підійшов до капо ззаду і копнув його чоботом.

- Дай йому спокій! Він не винен. Піди ліпше пса вкуси, почваро!

Капо здивовано обернувся. Лють зникла з його обличчя і змінилася запопадливою міною.

- Так точно! Я лише хотів...

- Пішов!

Капо отримав наступний удар у живіт, насилу виструнчився і поспішив зникнути. Есесівець повагом рушив назад.

- Ти це бачив? - прошепотів Левінські до Вернера.

- Знамення й диво. Хоча, можливо, він зробив це через цивільних.

В'язні продовжували крадькома стежити за іншим боком вулиці, а звідти стежили за ними. Їх розділяло лише кілька метрів, та відстань була більшою, ніж навіть якби вони жили в різних частинах світу. Більшість в'язнів із часів свого затримання вперше так близько бачили місто, людей та їхні буденні заняття. Служниця у блакитній сукні в білий горошок мила в якійсь квартирі вцілілі вікна. Вона закачала рукави і співала. За іншим вікном стояла стара сива жінка. Сонце падало на її

обличчя, відкриті штори й картини на стінах. На розі вулиці була аптека. Перед дверима позіхав аптекар. Якась жінка, вбрана в леопардове хутро, йшла вулицею. На ній були зелені черевики і рукавиці. СС на розі її пропустили. Вона була молода, вправно й легко дріботіла по купах уламків на хіднику. Багато в'язнів роками не бачили жінок. Помітили її всі, але ніхто не дивився услід, ніхто, крім Левінські.

- Дивись! - прошепотів до нього Вернер. - Допоможи отут. - Він показав на тканину, яка виднілася під руїною. - Там хтось лежить.

Вони заходилися розбирати завал. З-під уламків з'явилося цілком понівечене обличчя із закривавленою бородою. Поруч була рука, мабуть, у момент падіння споруди чоловік підняв її, аби захистити голову. Есесівці на протилежному боці вулиці вигукували тендітній постаті в леопардовому хутрі підбадьорливі жарти. Вона всміхалася й кокетувала.

Раптом завили сирени.

Аптекар на розі зник у своєму приміщенні. Жінка в леопардовій шубі залякла, а тоді побігла назад. Перечепилася за купу сміття і впала, її панчохи подерлися, а зелені рукавички побіліли від вапна. В'язні випросталися від роботи.

- Стояти на місцях! Хто рушиться, буде застрелений!

Наближались есесівці, які блокували виходи з вулиці.

- Усім зібратися! Формувати групи! Марш!

В'язні не знали, яку команду виконувати. Вже пролунало кілька пострілів. Есесівці з усіх кутків урешті збилися в одну купу. Шарфюрери радилися, що їм робити. Це була лише попереджувальна тривога, але всі щомиті неспокійно здіймали очі вгору. Здавалося, безхмарне небо стало яснішим і водночас похмурішим.

Інший бік вулиці ожив. Люди, яких раніше не було видно, виходили з будинків. Діти кричали. Вусатий торговець колоніальними товарами блискав лютими поглядами зі своєї крамниці і, наче груба личинка, повз через руїни. Жінка в картатій шалі обережно, на витягнутій руці несла клітку з папугою. Сива пані зникла. Служниця із високо задертими спідницями вибігла з дверей. Очі Левінські стежили за нею. Між чорними панчохами і напнутими блакитними трусами біло мерехтіли її ноги. За нею, мов коза, по камінню дряпалася худюща стара діва. Раптом стало все навпаки: мирний спокій на боці свободи зненацька зник; перелякані люди вибігали з квартир і, рятуючи своє життя, ховалися в укриття. На протилежному боці, перед зруйнованими будинками, спокійно і мовчки стояли в'язні й дивилися на тих, хто рятувався втечею.

Це помітив один зі шарфюрерів.

- Усі кругом! - скомандував він.

Тепер в'язні дивилися на руїни. Розвалені будинки осявало яскраве сонце. В одному з розбомблених домів був розчищений прохід у підвал. Виднілися східці, вхідні двері, темний коридор, а в темряві - смуга світла з-під дверей, вихід із протилежного боку будинку.

Шарфюрери не знали, що робити, вони не могли вирішити, куди подіти в'язнів. Вести їх в укриття ніхто й не думав, усі підвали були і без них переповнені цивільними. Але й самі залишатися на вулиці есесівці не хотіли. Кілька з них оглядали сусідні будинки і таки знайшли бетонований підвал.

Тон сирени змінився. Есесівці побігли в укриття, на вулиці zostалися лише двоє вартових коло входу в будинок і по двоє на виходах з вулиці.

- Капо, старші, стежити, аби ніхто не ворушився! Хто зійде з місця - буде застрелений!

Обличчя в'язнів напружились. Вони дивилися на мури перед собою й чекали. Лягти на землю наказу не було, так вартові їх ліпше бачили. Збиті в купу, оточені капо і старшими, вони заціпеніло стояли. А між ними бігала лягава, вона вирвалася і шукала 7105. Щойно знайшла, почала застрибувати на нього, намагаючись лизнути в обличчя.

На мить шум стих. Несподівану тишу, цей вакуум, що рвав усі нерви, раптом розрізали звуки фортеп'яно. Голосні й чисті, вони лише короткий час чулися чітко, але Вернер, який увесь обернувся на слух, таки впізнав, що грали «Хор в'язнів» із Фіделіо. Це було не радіо - під час повітряних тривог музику не транслювали. Це міг бути грамофон, який забули вимкнути, або хтось із відчиненими вікнами грав на фортеп'яно.

Знову зашуміло. Вернер сконцентрувався на кількох почутих акордах. Він стиснув зуби і намагався продовжити їх в уяві. Не хотів думати про бомби і смерть. Якщо йому вдасться знайти мелодію, він буде врятований. Заплющив очі й вів у голові тяжку роботу. Тепер помирати він не смів. Не в такий безглуздий спосіб. Навіть думати про це не хотів. Треба знайти мелодію, мелодію звільнених в'язнів. Він стиснув кулаки і намагався почути наступні акорди фортеп'яно, але вони втопилися у металічному торохкотінні страху.

Місто здригнулося від перших вибухів. Бомби падали з пронизливим звуком, який вплітався у гул сирен. Земля тремтіла. Зі стіни повільно відвалився шматок карниза. Декілька в'язнів кинулися на землю. Надбігли старші:

- Встати! Встати!

Їхніх голосів не було чути. Вони смикали людей. Гольдштайн бачив, як в одного з в'язнів, які попадали на землю, тріснув череп і потекла кров. Чоловік поруч із ним вхопився за живіт і впав. Це були не осколки бомб, це були есесівці, вони стріляли. Пострілів не було чути.

- Підвал! - кризь шум прокричав Гольдштайн Вернерові. - Там є підвал! Вони за нами не гнатимуться!

В'язні дивилися на вхід - він наче збільшився. Темрява в ньому була холодним порятунком. Чорний вихор, якому, здавалося, майже неможливо опиратися. В'язні, мов загінногизовані, уп'ялися туди очима. Їхні ряди вагалися. Вернер вхопив Гольдштайна.

- Ні! - Він дивився в підвал і кричав кризь шум. - Ні! Ні! Всіх постріляють! Ні! Стій!

Сіре Гольдштайнове обличчя обернулося до нього. Його очі були мов два плоскі блискучі кавалки шиферу. Рот скривився з натуги.

- Не ховатися, - вимовив він, - утікати! На інший бік, там є вихід на вулицю!

Вернерові це було як удар у живіт. Він раптом затремтів. Тремтіли не руки чи коліна, глибоко всередині тремтіли жили. Бухала кров. Він знав, що втеча навряд чи вдасться, але сама лише думка була великою спокусою: утекти, вкрасти десь одяг і в колотнечі бомбардування зникнути.

- Ні! - Він думав, що шепоче, та, насправді, перекрикував шум. - Ні! - Він кричав не лише Гольдштайнові, а й собі. - Не тепер, ні, лише не тепер!

Він знав, що це божевілля, бо поставило б під загрозу все досягнуте. Товаришів повбивають, десять за кожного, хто намагався втекти, кривава баня тут, у тисняві, нові обмеження в таборі, але темрява підвалу вабила й заманювала.

- Ні! - крикнув Вернер і стримав Гольдштайна, а тримаючи його, і сам втримався.

«Сонце! – думав Левінські. – Це кляте сонце!» Воно все видавало. «Чого б його не розстріляти? Ти наче стоїш голий під гігантськими прожекторами, готова мішень для літаків. От би якась хмара надійшла, хоч на мить!» По його тілу текли струмені поту.

Стіни тремтіли. Десять поруч пролунав потужний вибух, і в його гуркоті повільно відвалилася п'ятиметрова частина муру з порожньою віконною рамою. Стіна впала на в'язнів, але збоку це здавалося не надто загрозливим. На ногах залишився лише чоловік, який опинився в порожньому чотирикутнику вікна, стояв і отетеріло роззирався. Не розумів, чого раптом він по пояс у руїнах, але й досі живий. Поруч із ним кілька разів з-під завалів сіпнулися ноги, сіпнулися і стихли.

Поступово тиск зменшувався. Спершу майже непомітно, немов послабилися скоби на мозкові й вухах. А тоді почала пробиватися свідомість, як слабе світло в шахті. Шум стояв і досі, та раптом усі зрозуміли: минулося.

Есесівці вилазили з підвалу. Вернер дивився на мур перед собою. Поволі стіна знову ставала звичайною осяяною сонцем стіною і розчищеним входом у підвал – звичайна стіна, вона більше не сміялася з нього і не затягала вихором темної надії. Під ногами далі бачив мертве бородате обличчя, ноги своїх засипаних товаришів. Вогонь стихав, і він раптом знову почув фортеп'яно. Вернер міцно стиснув губи.

Лунали накази. Врятований в'язень з віконної рами виліз із купи руїн. Його права ступня була викручена. Він стояв на лівій нозі і силкувався втримати рівновагу. Підійшов есесівець.

– Давайте! Витягайте їх з-під завалів!

В'язні заходилися відкидати будівельне сміття і каміння. Незабаром вони визволили усіх чотирьох товаришів. Троє мертві. Один ще живий. Вони його витягли. Вернер шукав допомоги. Він побачив, як жінка в червоній блузці виходить із брами. Вона не бігала в бомбосховище. Обережно несла миску з водою й рушник. Не переймаючись есесівцями, жінка з водою пройшла повз них і поставила миску поруч із пораненим. Ті розгублено поглядали один на одного, але нічого не говорили. Вона обмила обличчя в'язня.

Пораненого вирвало кривавим слизом. Жінка його змила. Хтось із есесівців засміявся. У нього було незріле, зібгане обличчя, з такими світлими віями, що бліді очі здавалися зовсім голими. Вогонь зеніток припинився. Тишу пронизало фортеп'яно. Тепер Вернер бачив, звідки лунав звук, – з вікна другого поверху крамниці колоніальних товарів. Блідий чоловік в окулярах досі грав на коричневому піаніно «Хор в'язнів». Есесівці криво посміхалися. Один постукав пальцем собі по чолі. Вернер не знав, чи чоловік грав, аби відволіктися від бомбардування, чи хотів досягти чогось іншого. Він вирішив думати, що це було послання. Завжди думав про краще, якщо в цьому не було ризику. Це полегшувало життя. Поприбігали люди. Есесівці діяли по-військовому, лунали команди, в'язнів формували в колони. Командир взводу наказав одному есесівцеві залишитися з мертвими й пораненими, а тоді скомандував бігти вулицею. Останні вибухи пошкодили укриття, і в'язні мали розібрати завал.

Кратер смердів кислотою й сіркою. На краю з відкритим корінням покосилося кілька дерев. Вирвана загорода з газону стриміла в небо. Бомба влучила не безпосередньо в укриття, а поцілила в нього збоку. Утворився завал. Аби розібрати вхід, в'язні працювали понад дві години. Розчищали сходинку за сходинкою перекошених сходів. Усі працювали так швидко, як лише могли, наче засипало їхніх товаришів. Ще за годину їм вдалося звільнити вхід. Крики і стогони вони чули вже задовго до цього. У підвал звідкись таки доходило повітря. Щойно вони зробили перший отвір, лемент посилювався. В отворі з криком з'явилася голова, а одразу поруч із нею дві руки шкребли уламки, наче величезний кріт намагався вилізти на поверхню.

- Обережно! - закричав якийсь старший. - Усе може завалитися.

Руки продовжували працювати. А тоді голову втягли назад, і миттю з криком з'явилася нова. Але і її втягли назад. У паніці люди боролися за місце на світлі.

- Запхайте його назад! Вони пораняться! Спершу треба збільшити отвір. Штовхайте їх!

Вони запихали обличчя назад. Ті намагалися вкусити за пальці. В'язні кайлами роздобували цемент. Працювали так, ніби йшлося про їхнє власне життя. А тоді отвір збільшився настільки, що перший зміг крізь нього пролізти. Це був міцний чоловік. Левінські одразу впізнав його - вусань з магазину колоніальних товарів. Він проліз на перше місце, штовхався і крехтав, аби вилізти звідти. Живіт застряг. Крики всередині посилювались, вусань затемнював підвал. Його смикали за ноги, аби втягти назад у приміщення.

- Допоможіть! - стогнав він високим голосом, із присвистом. - Допоможіть! Витягніть мене звідси! Я хочу вам... я дам вам...

Маленькі чорні очі вилазили з круглого обличчя. Гітлерівські вусики тремтіли.

- Панове, допоможіть! Будь ласка! Панове!

Він скидався на тюленя в пастці, який умів говорити.

Вони вхопили його під пахви і врешті таки витягли. Він упав, підскочив і втік, не сказавши і слова. Дошкою вони розширили отвір та розступились.

Люди почали вилазити на поверхню. Жінки, діти, чоловіки - дехто метушливо, бліді, спітнілі, немов повсталі з мертвих, інші істерично схлипували, кляли й кричали, а тоді - повільно і мовчки - ті, кого не охопила паніка.

Вони бігли і лізли повз в'язнів.

- «Панове»! - прошепотів Гольдштайн. - Ви це чули? «Будь ласка, панове!» Той тип мав на увазі нас...

Левінські кивнув.

- «Я дам вам...» - повторив він слова тюленя і додав: - ...Нічого. Утік, як дика мавпа.

Він поглянув на Гольдштайна.

- Що з тобою?

Гольдштайн сперся на нього.

- Хіба не комічно?! - Він заледве міг дихати. - Замість того... щоб вони нас звільнили... - крехтав він, - звільняємо ми... їх...

Він гиготнув і повільно почав падати на бік. Товариші підтримали його й опустили на купу землі. А тоді чекали, поки бункер спорожніє.

Багаторічні в'язні, вони стояли там і дивилися, як повз них пробігають ті, хто були в'язнями кілька годин. Левінські згадав, що бачив подібне, коли дорогою зустріли біженців з міста. Він бачив, як із укриття вилазить служниця в блакитній у білий горох сукні. Вона, обтріпуючи спідниці, усміхалася до нього. За нею з'явився одноногий солдат. Він випростався, запхав милиці під пахви, привітався з в'язнями і пошкунтильгав геть. Одним з останніх виліз дуже старий чоловік. Його обличчя було все в довгих зморшках, як у бладгаунда. Він поглянув на в'язнів і сказав:

- Дякую! Там ще є засипані.

Кволий, але з повагом і гідністю він піднімався похиленими сходами. Чоловік пішов, а в'язні спустилися в бункер.

Виснажені, вони верталися в табір. Несли загиблих і скалічених. В'язень, якого вмивала жінка в червоній блузці, помер. На небі палало призахідне сонце. Його промені пронизували повітря. Через цю неймовірну красу здавалося, що час завмер, що в цю годину немає місця руїнам і смерті.

- Ну ми й герої, - мовив Гольдштайн, він оклигав від нападу, - заганяємо себе задля отих...

Вернер поглянув на нього:

- Завали розбирати більше не ходи. Це божевілля. Ти себе тим доконаєш, навіть коли лише вдаватимеш, що працюєш.

- А що мені робити? Чекати в таборі, поки мене знайдуть есесівці?

- Треба придумати тобі щось інше.

Гольдштайн натужно всміхнувся.

- Що, час мене списувати в Малий табір?

Вернер не здивувався.

- А чом би й ні? Там безпечно, і хтось із наших там придасться.

Підійшов капо, який бив 7105. Якийсь час він ішов поруч із ним, а тоді запхав йому щось у руку й відстав. 7105 подивився, що там.

- Цигарка, - здивувався він.

- Вони розклеюються, руїни діють їм на нерви, - мовив Левінські, - і вони думають про майбутнє.

Вернер кивнув.

- Починають боятися. Запам'ятай собі того капо, можливо, він нам згодиться.

Вони тяглися крізь м'яке вечірнє світло.

- Місто, - згодом сказав Мюнцер. - Будинки. Вільні люди. Лише за два метри від тебе. Так, наче ти вже не цілком ізольований.

7105 підвів череп.

- Цікаво мені, що вони про нас думають?

- А що вони мають думати? Бог його знає, що вони взагалі про нас чули. В них самих не надто щасливий вигляд.

- Зараз ні, - погодився 7105.

Усі мовчали. Починався важкий підйом до табору.

- От би у мене був пес, - продовжив 7105.

- Була б гарна печеня, - відгукнувся Мюнцер, - кілограмів тринадцять чистого м'яса.

- Та не для їжі, а так.

Далі машина проїхати не могла. Вулиці були засипані.

- Альфреде, вертайся назад, - сказав Нойбауер, - і чекай мене коло мого дому.

Він вийшов і спробував далі йти пішки. Видряпався на стіну, що впала й перегородила всю вулицю. Решта будинку ще стояла. Стіну зірвало, наче фіранку, і тепер видно було всі квартири. Між квартирами стирчали голі сходи. На другому поверсі повністю збереглася спальня з червоного дерева. Два ліжка стояли поруч, перекинувся лише стілець, і тріснуло дзеркало. На кухні поверхом вище прорвало водогін. Вода текла по підлозі, а звідти каскадами спадала на вулицю - блискучий тоненький водоспад. У салоні стояла червона плюшева софа. На смугастих шпалерах криво висіли картини в золочених рамах. На місці зірваного фасаду зазмер закривавлений чоловік і втупився вниз. За ним із валізами в руках метушилася жінка, намагаючись запхати в них усе, що траплялося під руку: диванні подушки, білизну, статуетки. Нойбауер відчув, як в уламках у нього під ногами щось ворухиться. Відступив - уламки рухалися. Він схилився і почав відкидати шматки стіни. З'явилася запорошена рука, схожа на сіру знесилену змію.

- Допоможіть! - закричав Нойбауер.

- Тут людина! Допоможіть!

Його ніхто не почув. Він роззирнувся. На вулиці нікого не було.

- Допоможіть! - крикнув він до чоловіка на третьому поверсі.

Чоловік не відреагував. Лише повільно витер кров з обличчя.

Нойбауер відтягнув набік великий шматок цементу. Він побачив волосся і схопив за нього. Намагався витягнути засипану людину. Йому не вдавалося. Він озирнувся і покликав:

- Альфреде!

Машини вже не було.

- Свині! - з безсилою злістю вигукнув він. - Коли їх треба, нікого нема.

Він копав далі. Піт заливав комір уніформи. Не звик до навантажень. «Поліція, - думав він. - Рятувальні бригади! Де ті всі пройдисвіти?» Цемент розвалився, і під ним Нойбауер побачив те, що ще нещодавно було обличчям, а перетворилося на сіру невиразну масу з втиснутим носом, без губ, замість очей - купа вапна, замість рота - місиво з уламків цементу та зубів. Усе обличчя стало сірою скривавленою маскою з волоссям. Нойбауер почав блювати. Він виблював свій обід із квашеної капусти, твердої салямі, картоплі, рисового пудингу і кави одразу поруч із розчавленою головою. Хотів на щось спертися, та нічого під рукою не було, відвернувся і блював далі.

- Що тут таке? - запитав хтось за ним.

Він не чув, як підійшов чоловік. У чоловіка була лопата. Нойбауер вказав на голову.

- Засипало?

Голова ворухнулася, водночас щось перемінилося в сірій масі обличчя.

- Він задихається! - крикнув чоловік з лопатою і підскочив до нього. Шурав руками по обличчю, намагаючись знайти і звільнити ніс. Длубав там, де мав бути рот.

Обличчя закривавило сильніше. Смерть, що наближалася, оживила пласку маску. Почувся передсмертний хрип. Рука судомно вхопилася за уламки, а сліпа голова затремтіла і стихла. Чоловік з лопатою випростався. Витер брудні руки жовтою

шовковою шторою з вікна, що впало разом зі стіною.

- Мертвий, - сказав він. - Іще є засипані?

- Я не знаю.

- Ви не з цього дому?

- Ні.

Чоловік показав на голову.

- Родич? Знайомий?

Чоловік з лопатою поглянув на квашену капусту, салямі, картоплю і рис, тоді подивився на Нойбауера та стени плечима. Не виглядало, що високий чин СС викликав у нього повагу. Та й надто розкішним був обід для цього етапу війни. Нойбауер відчув, що почервонів. Він рвучко обернувся і поліз униз по руїнах.

Минула майже година, поки він дістався Фрідріхсаллеє. Вона вціліла. Він збуджено йшов далі й забобонно думав: якщо цілими залишились будинки на наступній перпендикулярній вулиці, то і його діловий центр не постраждав. Вулиця була неушкоджена. Дві наступні також. Він зібрався з духом і прискорив хід. «Спробую ще раз, - думав він. - Якщо на наступній вулиці стоять перші два будинки, то й мій не зачепило». Це спрацювало, в руїнах лежав третій будинок. Нойбауер сплюнув, горлянка пересохла від пилу. Він обережно повернув на Герман-Герінг-штрассе і зупинився.

Бомби добре попрацювали. Верхні поверхи його ділового центру були доценту зруйновані. Кут споруди відірвало і кинуло на протилежний бік вулиці, просто в антикварний магазин. Силою вибуху звідти далеко викинуло бронзового Будду. Святий сидів сам на вцілому уламку хідника і з незворушною усмішкою дивився крізь європейські руїни на розбомблений вокзал - наче чекав прибуття якогось азійського потяга-привида, який забере його до простих законів джунглів, туди, де бивають, аби жити, а не живуть, щоб убивати.

Спершу Нойбауера охопило дурне відчуття, що його підло обдурила доля. З перпендикулярними вулицями все збіглося, а тут таке! Це було мов тяжке дитяче розчарування. Він мало не плакав. Таке лихо на його голову! Він дивився вздовж вулиці. Деякі будинки вціліли. «Чого в ці не поцілило? - думав він. - Чому це сталося саме зі мною, порядним патріотом, добрим чоловіком і дбайливим батьком?»

Він обходив вирву в землі. У відділі моди розбилися всі вітрини. Мов льодом, усе було всипане друзками скла, які хрускали під його ногами. Він підійшов до відділу «Найсучасніша мода для німецької жінки». Вивіска перекосилася. Схилившись, зайшов у приміщення. Смерділо паленим, але вогню він не бачив. Манекени попадали на купу. Здавалося, наче їх згвалтувала дика орда. Деякі лежали на спинах із задерними сукнями і розставленими ногами, інші - на животах, із поламаними руками й випнутими восковими дупами. На одній фігурі не було нічого, крім рукавичок; інша, з відламанною ногою і в капелюсі з вуаллю, стояла в куті. Попри дивні пози, всі манекени всміхалися і тому мали моторошно розпусний вигляд.

«Кінець, - думав Нойбауер. - Мені кінець. Усе втрачено. Що тепер скаже Сельма? Нема ніякої справедливості». Він пішов назад, насилу через уламки і купи скла пробрався довкола будинку. Коли дійшов до рогу, на іншому боці вулиці побачив фігуру, яка скулилася, щойно його почула, і побігла геть.

- Стій! - закричав Нойбауер. - Стояти! Або я стріляю!

Фігура зупинилася. Це був маленький, розчавлений життям чоловік.

- Сюди!

Чоловік з острахом рушив до нього. Нойбауер впізнав його аж тоді, коли той перед ним зупинився. Це був колишній власник ділового центру.

- Блянк, - здивовано почав він, - це ви?

- Так точно, пане оберштурмбаннфюрере.

- Що ви тут робите?

- Пробачте, оберштурмбаннфюрере. Я... я...

- Чоловіче, говоріть нормально! Що ви тут робите? - завдяки дії уніформи Нойбауер знову почувся авторитетним і швидко опанував себе.

- Я... я... - затинався Блянк, - я прийшов лише, щоб... щоб...

- Що, щоб-щоб?

Блянк безпомічно вказав на купи руїн.

- Щоб потішитися, га?

Блянк майже відскочив назад.

- Ні, ні, пане оберштурмбаннфюрере. Ні, ні! Просто... шкода, - шепотів він, - шкода.

- Звісно, шкода. Для вас гарна нагода посміятися.

- Я не сміюся! Не сміюся, пане оберштурмбаннфюрере.

Нойбауер пильно його роздивлявся. Блянк злякано стояв перед ним зі щільно притиснутими до тіла руками.

- Для вас справа закінчилася краще, ніж для мене, - з прикрістю мовив Нойбауер. - Отримали добрі гроші. Я правий?

- Так точно, дуже добрі, пане оберштурмбаннфюрере.

- Ви отримали гроші, а я - купу руїн.

- Так точно, пане оберштурмбаннфюрере. Прикро... мені неймовірно прикро. Ця подія...

Нойбауер втупився поглядом просто перед себе. Тепер йому і справді здавалося, що Блянк повернув вигідну обладку. На мить він задумався, чи не відпродати йому за грубі гроші всі ці руїни. Але це суперечило б партійним засадам. Окрім того, навіть ця гора сміття вартувала більше, ніж він колись заплатив Блянкові. Не кажучи вже про ділянку. Тоді йому це обійшлося в п'ять тисяч. А сама лише річна оренда приносила п'ятнадцять. П'ятнадцять тисяч! Пропало!

- Що з вами? Чого ви шураєте руками?

- Нічого, пане оберштурмбаннфюрере. Колись, багато років тому, я впав.

Блянк пітнів. Великі краплі поту котилися з чола просто в очі. Правим оком він кліпав частіше, ніж лівим. У лівому, скляному оці він не так сильно відчував піт. Боявся, що Нойбауер може сприйняти його тремтіння за нахабство. Таке вже ставалося. Але зараз Нойбауерові було не до того: він не думав про те, що тоді, перед продажем, Вебер допитував Блянка в таборі. Він просто дивився на купу руїн.

- Вам пощастило більше, ніж мені, - мовив Нойбауер. - Тоді ви, мабуть, так не думали. Але зараз ви б усе втратили. А так маєте добрі гроші.

Блянк не наважувався втерти піт.

- Так точно, пане оберштурмбаннфюрере, - бубонів він.

Раптом Нойбауер вп'явся в нього питальним поглядом. Йому майнула думка. Останнім часом вона зринала дедалі частіше. Вперше - коли було зруйновано будинок меллернської газети; він гнав її геть, але вона, мов надокучлива муха, постійно з'являлася знову. Чи можливо, що «блянки» колись повернуться? По типові перед ним такого не скажеш, це була руїна. Але купи уламків довкола теж були нічим іншим. На перемогу вони не виглядали. Особливо тоді, коли вони тобі належали. Він пригадав Сельму з її карканням. І новини з газет! Росіяни були під Берліном, і з цим уже нічого не вдієш. Рур в оточенні, і це теж правда.

- Слухайте, Блянк, - сердечно почав він, - я ж повівся з вами дуже порядно, так?

- Надзвичайно, надзвичайно!

- Ви ж це визнаєте?

- Звісно, пане оберштурмбаннфюрере, звісно, визнаю.

- По-людськи ж, гуманно?

- Дуже, дуже гуманно, пане оберштурмбаннфюрере, щиро вам вдячний...

- А бачите, - сказав Нойбауер, - не забувайте про це! Я йшов заради вас на ризик. А що ви взагалі тут робите? В місті?

«Чому ви давно не в таборі?» - ледь не спитав він.

- Я... я...

Блянк спітнів. Він не уявляв, куди це може привести, а з досвіду знав, що привітні нацисти завжди тримають у запасі якісь жахливі речі. Перед тим як вибити йому око, Вебер дуже мило з ним говорив. Він кляв себе, бо не зміг стриматися - вийшов зі сховку, аби поглянути на свій старий діловий центр.

Нойбауер бачив його збентеження і використав момент.

- Ви ж знаєте, кому завдячуєте тим, що ви на свободі?

- Так точно... дякую, дуже дякую, пане оберштурмбаннфюрере.

Цим Блянк Нойбауерові не завдячував. Він знав це, і Нойбауер також це знав. Але поруч із купою руїн, які щодня збільшувались, старі поняття раптом почали розмиватись. Ні в чому більше не було певності. Доводилося дбати про майбутнє. Нойбауерові це здавалося божевіллям, але хтозна, чи такий-от єврей не придасться людині згодом. Він вийняв «Дойче Вахт».

- Ось, Блянк, візьміть. Добрий тютюн. А та стара справа, то була крайня необхідність. Завжди пам'ятайте, як я вас захищав.

Блянк не курив. А на те, щоб не впадати в істерику від запаху тютюну після Веберових експериментів із розкуреними цигарками, йому пішли роки. Але відмовитися він не зважився.

- Дуже дякую, пане оберштурмбаннфюрере, ви такі люб'язні.

Він обережно відступав назад, сигару тримав скаліченою рукою. Нойбауер роззирнувся. Ніхто не бачив, як він балакав з євреєм. Так навіть ліпше. Він миттю забув про Блянка і почав рахувати. А тоді принюхався. Запах паленого посилювався. Він швидко пішов на інший бік. Відділ з одягом горів. З криками «Блянк! Блянк!» він побіг назад, а коли його не побачив, закричав:

- Горить! Пожежа!

Ніхто не з'явився. Місто палало, а пожежники давно вже не могли всюди дістатися. Нойбауер знову побіг до відділу моди. Заскочив усередину, вхопив сувій тканини і витяг на вулицю. Друга спроба не вдалася, магазин був весь у вогні. Мереживна сукня, яку він встиг вхопити, зайнялась у нього в руці. Язики полум'я лизали тканини. Заледве вискочив звідти.

З іншого боку вулиці він приголомшено дивився на вогонь. Той охоплював манекени, біг ними, жер одяг - і раптом, плавлячись і палаючи, вони оживали. Звивалися, здіблювалися, згинали й розгинали руки. Справжнє воскове пекло - а тоді зникли у вогні, як трупи в крематорії.

Нойбауер відступав від вогню, аж доки не наштовхнувся на Будду, всівся на нього, не дивлячись, і миттю зірвався на ноги. Він не побачив, що на шапочці святого було бронзове вістря. Нойбауер розлючено поглянув на врятований сувій, це була світло-блакитна тканина, уся всяяна пташками. Він копнув її чоботом. «Прокляття! На біса воно мені!» Він потяг сувій назад і жбурнув у вогонь. Хай все летить у пекло! Прокляття! Він розвернувся і пішов геть. Не хотів більше на це дивитися. Бог відвернувся від німців. І Вотан теж. Чи хтось їх ще підтримував?

Із-за купи сміття, на протилежній вулиці, повільно з'явилося бліде обличчя. Йозеф Блянк стежив за Нойбауером. І вперше за багато років сміявся. Сміявся і скаліченими пальцями ламав сигару.

У дворі крематорію знову стояло восьмеро людей. У всіх була червона нашивка політичних в'язнів. Бергер не був знайомий із жодним з них, але знав, яка доля їх чекає.

Капо Драйер уже сидів на своєму місці в підвалі. Бергер відчув, як у ньому щось стиснулося, те, що досі таємно сподівалося на відтермінування. Драйера не було три дні. Це завадило Бергерові зробити заплановане. Сьогодні відмовок не залишилося – він мав ризикнути.

- Нумо, починай, – буркнув Драйер, – інакше ми не встигнемо. Віднедавна вони там у вас дохнуть як мухи.

З гуркотом з'явилися перші групи. Троє в'язнів роздягали їх і сортували речі. Бергер перевіряв зуби, а тоді ті троє закинули тіла в ліфт. За півгодини прийшов Шульте. Виглядав він свіжо і виспано, але невпинно позіхав. Драйер писав, а Шульте час до часу заглядав йому через плече. Підвал був великий і добре провітрений, проте незабаром запах трупів густо висів у повітрі. Смерділи не лише тіла, а й одяг. Лавина трупів не припинялася і, здавалося, засипала й час: Бергер уже майже не орієнтувався, був вечір чи ще обід, аж доки Шульте врешті не встав і не повідомив, що йде їсти.

Драйер поскладав свої речі.

- Наскільки ми випереджаємо відділ спалення?

- На двадцять два.

- Добре. Обідня перерва. Скажіть тим на горі, щоб припинили кидати, поки я не повернуся.

Троє інших в'язнів одразу вийшли. Бергер ще порався біля тіла.

- Ну, вали звідси! – гаркнув Драйер.

Прищ на його верхній губі перетворився на болючий фурункул.

Бергер випростався.

- Ми забули записати цього.

- Що?

- Ми забули записати це тіло в книгу реєстрації втрат.

- Маячня! Ми записали всіх.

- Ні, це не так. – Бергер намагався говорити якомога спокійнішим голосом. – Ми записали на одного менше.

- Чоловіче! – вибухнув Драйер. – Ти що, здурів? Що ти торочиш?

- Ми мусимо занести в список ще одного.

- Так? – Тепер Драйер строго дивився на Бергера. – І чому ж це ми мусимо?

- Щоб список відповідав кількості померлих.

- Ну турбуйся про мої списки.

- Про інші я не турбуюся, мене хвилює лише цей один.

- Про інші? А які ж є ще списки, ти, мішок із кістками?!

- Списки золота.

Драйер на якийсь час замовк.

- Так, що це все означає? - урешті спитав він.

Бергер зібрався з духом.

- Це означає, що мені байдуже, чи в списках золота все в порядку.

Драйер було шарпнувся в бік Бергера, але опанував себе.

- Списки в порядку, - із погрозою в голосі сказав він.

- Можливо, а можливо, й ні. Аби це виявити, треба лише їх порівняти.

- Порівняти? З чим?

- З моїми списками. Я все записую з того часу, як працюю тут. З обережності. Для себе.

- Ти подивися! Списки він веде, пройдисвіт! Ще скажи, що тобі повірять більше, ніж мені.

- Цілком можливо. Мені з моїх списків користі ніякої.

Драйер оглядав Бергера з голови до ніг, наче вперше його бачив.

- Он як, ніякої користі? Мені так не здається. І момент, щоб мені це все сказати, ти вибрав правильний, тут, у підвалі, наодинці зі мною! Це твоя помилка, ти, яйцеголовий! - Драйер вишкірився.

Фурункул заболів. Усмішка виглядала так, ніби злий собака скалив зуби.

- Може, розкажеш, що мені перешкодить зробити невеличку вм'ятину у твоїй голові і покласти тебе он туди, поруч із іншими? Тоді ти й будеш тим, кого бракує в списку. І пояснювати нічого не треба. Ми тут самі. Ти просто вмер, серцева недостатність. На одного більше, тут це не грає жодної ролі. Ніхто нічого не перевірятиме. А я проведу тебе по документах.

Він підійшов ближче. Навіть зі щипцями в руках у Бергера не було жодних шансів проти на майже тридцять кілограмів важчого Драйера. Бергер відступив на крок назад і зашпортався за тіло, що лежало за ним. Драйер вхопив його за руку і викрутив її в суглобі. В Бергера випали щипці.

- О, так воно краще, - втішився Драйер і смикнув Бергера на себе. Його перекошене багряне обличчя опинилося просто перед очима Бергера. На губі блищав фурункул.

Бергер мовчав, він лише якомога далі відхилив голову і напружив те, що залишилося від шийних м'язів.

Він бачив, як піднімається Драйерова права рука. В мозку просвітліло. Знав, що робити. Часу було мало, але, на щастя, рука рухалась, наче у сповільненій зйомці.

- Цей ваш вчинок я прорахував, - швидко вимовив він, - усе записано і підтверджено підписами свідків.

Рука не зупинилася. Вона рухалася, повільно, але здіймалася вгору.

- Брехня! - відрізав Драйер. - Думаєш викрутитись. Ну спробуй, тобі вже недовго лишилося.

- Я не брешу. Ми передбачали, що ви спробуєте мене усунути. - Бергер дивився

Драйєрові просто в очі. – Це перше, що спадає дурням на думку. Все задокументовано і, якщо я ввечері не повернуся, буде передано лагерфюреру разом зі списком, де зазначені два золоті персні й золота оправа, яких бракує у вашому реєстрі.

Драйєр кліпнув.

- Отже, так?

- Саме так. Думаєте, я не знаю, чим ризикую?

- Так, отже, ти знав?

- Так. Усе записано. Думаю, Вебер, Шульте і Штайнбрєннер іще пам'ятають золоту оправу, яка пропала. Вона належала одноокому, таке швидко не забувається.

Рука далі не рухалася, на мить заклєкла й опустилася.

- Це не золото, – мовив Драйєр. – Ти сам казав.

- Це було золото.

- Непотрїб, барахло, хїба для смїтника годиться.

- Ну, то ви вже самї поясните. В нас є свїдчення друзїв власника. Це було бїле золото.

- Ах ти, пес вошивий!

Драйєр вїдштовхнув Бергєра. Той знову впав. Приземлився на труп і вїдчув пїд рукою чїсь очї й зуби. Але з Драйєра очей не зводив.

Драйєр задихався.

- А як гадаєш, що тодї буде з твоїми друзями? Думаєш, їх, свївучасникїв твого задуму приписати сюди трупака, за це похвалять?

- Вони не свївучасники.

- І хто в це повїрить?

- А хто вам повїрить, коли ви почнете пояснювати? Подумають, що ви все це вигадали, аби усунути мене через каблучки й оправу.

Бергєр знову встав, раптом вїн затремтїв. Схилився і заходився обтрушувати колїна. Обтрушувати було нїчого, але вїн не мїг контролювати тремтїння нїг і не хотїв, аби це помїтив Драйєр.

Драйєр не помїтив. Вїн мацав пальцями фурункул. Бергєр бачив, що налив трїснув і тїк гнїй.

- Не робїть цього, – застерїг вїн.

- Що? Чому?

- Не торкайтеся фурункула. Трупна отрута смертельна.

Драйєр витрїщився на Бергєра.

- Я сьогоднї трупїв не торкався.

- А я торкався. А ви торкалися мене. Мїй попередник помер вїд зараження кровї.

Драйєр вїдсмикнув праву руку й обтер її об штани.

- Прокляття! І що тепер буде? Кляте свинство! Я вже його торкнувся. - Він дивився на свої пальці, наче мав проказу. - Нумо! Роби щось! - кричав він на Бергера. - Думаєш, я здохну?

- Точно ні. - Бергер встиг себе опанувати, Драйер відволікся, і це дало йому час. - Особливо зараз, перед самим кінцем, - додав він.

- Що?

- Перед самим кінцем, - повторив Бергер.

- Перед яким кінцем? Собако, роби щось! Помаси чимось!

Драйер зблід. Бергер пішов до стільниці по пляшку йоду. Знав, що Драйерові небезпека не загрожує, хоча йому взагалі-то було байдуже. Головне, що вдалося відвернути його увагу. Він протер фурункул йодом. Драйер відсахнувся, і Бергер відставив пляшку.

- Так, продезінфіковано.

Драйер намагався побачити фурункул, він косив очі на ніс.

- Точно?

- Точно.

Драйер ще покосився, а тоді порухав верхньою губою, мов кролик.

- То що ти, власне, хотів? - спитав він.

Бергер побачив, що перемиг.

- Те, про що я казав. Змінити дані одного покійника. Лише це.

- А Шульте?

- Він був неуважний. За прізвищами не стежив. Окрім того, двічі виходив.

Драйер замислився.

- А одяг, що робити з ним?

- Я про це подбаю. І про номери також.

- Як це? Ти маєш...

- Так, - сказав Бергер. - Я маю із собою форму, яку ми хочемо обміняти.

Драйер поглянув на нього.

- Ви добре все спланували. Чи ти все сам?

- Ні.

Драйер запхав руки в кишені й ходив туди-сюди. Врешті зупинився перед Бергером.

- А хто мені гарантує, що твій так званий список таки не вирине?

- Я.

Драйер стенив плечима і сплюнув.

- Досі був лише список, - спокійно почав Бергер. - Список і звинувачення. Я б міг його використати, і мені б нічого не сталося, мабуть, іще й похвалили б. А після

цього... – він вказав на папери на столі, – я співучасник зникнення в'язня.

Драйер замислився. Він обережно ворухнув верхньою губою і знову покосився на неї.

– Для вас ризик значно менший, – провадив далі Бергер. – Йдеться про ще один проступок до трьох-чотирьох попередніх. Тож вирішальної ролі це не матиме. Я ж завиню вперше. І ризикую значно більше. Думаю, це достатня гарантія.

Драйер не відповідав.

– Треба подумати ще про дещо, – сказав Бергер, спостерігаючи за Драйером. – Війна вже фактично програна. Німецькі війська з Африки та Сталінграда відкинуто далеко назад, не лише за кордони Німеччини, а навіть за Райн. Пропаганда й балачки про таємну зброю проти цього безсилі. Ще кілька тижнів чи місяців – і всьому кінець. А тоді доведеться відповідати за скоєне тут. А навіщо вам спокутувати чужу вину? Якщо стане відомо, що ви нам допомагали, то будете в безпеці.

– Кому це «нам»?

– Нас багато. Всюди. І не лише в Малому таборі.

– А якщо я візьму і повідомлю про ваше існування?

– А який це має стосунок до каблучок і оправи?

Драйер підвів голову і криво всміхнувся.

– Бачу, ви справді добре все обміркували, так?

Бергер мовчав.

– Той, кого ви хочете підмінити, збирається втекти?

– Ні, ми лише хочемо захистити його від оцього. – Бергер показав на гаки в стіні.

– Політичний?

– Так.

Драйер примружив очі.

– А якщо буде строга перевірка і його знайдуть? Що тоді?

– Бараки переповнені. Його не знайдуть.

– Можуть упізнати. Якщо це відомий політичний.

– Він невідомий. Крім того, у Малому таборі ми всі схожі. Багато там не впізнаєш.

– Староста блоку поінформований?

– Так, – збрехав Бергер. – Інакше нічого б не вдалося.

– У вас є зв'язки в канцелярії?

– У нас усюди є зв'язки.

– У претендента на зникнення є татування з його номером?

– Ні.

– А речі?

- Я знаю, які хочу обміняти, я вже відклав їх убік.

Драйер поглянув на двері.

- Тоді починай! Скоро! Поки ніхто не прийшов.

Він на шпаринку відчинив двері і прислухався. Бергер повзав між трупами й перебирав їх. В останній момент йому дещо спало на думку. Він хотів зробити подвійний обмін. Так Драйера можна буде настільки заплутати, що він ніколи не вийде на 509.

- Прокляття! Швидше! - лаявся Драйер. - Що ти там порпаєшся так довго?

Із третім трупом Бергерові пощастило, той був з Малого табору і не мав номерів на тілі. Він стягнув з нього куртку, витяг з-за пазухи приготовані штани й куртку 509 з номерами і натягнув їх на тіло. Тоді кинув одяг мертвого на купу, витяг штани й куртку, які відклав раніше. Обмотав їх довкола стегон, затягнув штани шнурком і вбрав свою куртку.

- Готово.

Бергер задихався, перед очима по стінах пливли чорні плями. Драйер обернувся.

- Усе гаразд?

- Так.

- Добре. Я нічого не бачив і нічого не знаю. Був у вбиральні. Все, що тут відбулося, зробив ти. Я нічого не знаю, зрозумів?

- Зрозумів.

Витяг, повний голих трупів, поїхав догори і незабаром повернувся порожній.

- Іду покличу тих трьох з вулиці, щоб вантажили чергову порцію, - сказав Драйер. - А ти побудеш тут сам, зрозумів?

- Зрозумів, - відказав Бергер.

- А список...

- Принесу завтра. Або знищу його.

- Я можу на це покластися?

- Звичайно.

Драйер на мить замислився.

- Тепер ти в ділі, - сказав він. - Навіть більше за мене. Чи ні?

- Значно більше.

- А коли щось вилізе...

- Я не викажу. Я маю отруту. Я не заговорю.

- Здається, у вас справді є все. - На Драйеровому обличчі мимовільно з'явилася тінь чогось схожого на повагу. - Я цього не знав.

«Бо стежив би пильніше, - подумав він. - Кляті дохляки, навіть їм не можна довіряти».

- Починай вже з ліфтом... - Він хотів іти.

- Тут ще дещо, - мовив Бергер.

- Що?

Бергер витяг з кишені п'ять марок. Вони зникли в роботі Драйера.

- Принаймні щось за такий ризик...

- Наступного тижня буде ще п'ять марок...

- І за що?

- Просто. Ще п'ять марок за сьогодні.

- Добре.

Драйер скривив губи, але одразу припинив: болів фурункул.

- Я ж не якийсь нелюд. Якщо товариш в біді, радо допоможу.

Він пішов. Бергер сперся на стіну, в голові паморочилось. Усе пройшло ліпше, ніж він сподівався. Але ілюзій Бергер не мав, він знав, що Драйер досі мізкує над тим, як його здихатися. Поки що його вдалося відволікти погрозами про підпільний рух і обіцянкою принести ще п'ять марок. Драйер чекатиме. З кримінальними можна бути впевненим, що своїй вигоді вони не втратять. Цього ветерани навчилися від Гандке. Гроші передав Левінські та його група. Вони обіцяли ще. Бергер помацав куртку, яку обмотав довкола себе. Трималася міцно, і її не було видно. Він був такий худий, що його власна куртка й зараз вільно висіла на ньому. В роті пересохло. Труп із фальшивим номером лежав навпроти. Він висмикнув когось із гори тіл, і той опинився поруч з підставним трупом. Цієї ж миті з шахти з гуркотом вивалилось нове тіло. Горішня команда знову взялася до роботи. З'явився Драйер із трьома в'язнями. Він поглянув на Бергера і спитав:

- Що ти тут робиш? Чого ти не на вулиці?

Це було для алібі. Троє інших мали запам'ятати, що Бергер був у підвалі сам.

- Мені треба було вирвати ще один зуб, - відповів Бергер.

- Маячня! Тобі треба виконувати накази. Інакше всяке може статися.

Драйер повагом сів за стіл зі списками.

- Продовжуйте! - скомандував він.

Незабаром прийшов Шульте. Він приніс видання Книгге «Як поводитися з людьми» і почав читати. Мертвих роздягали. Чоловік у чужій куртці лежав третім у ряду. Бергер так підлаштував, що його роздягали два помічники. Він почув, як вони назвали номер 509. Шульте навіть не глянув. У класичній книзі про етикет він читав правила споживання риби й раків. Чекав, що у травні його запросять батьки нареченої, і хотів бути на висоті. Драйер байдуже записував дані та звиряв їх із рапортами блоків. Четвертий покійник був знову політичний. Його оголосив сам Бергер. Він виголосив номер ледь гучніше і помітив, що Драйер підвів погляд. Речі мертвого він приніс на стіл. Драйер поглянув на нього. Бергер зробив знак очима, взяв щипці, ліхтар і схилився над трупом. Він досягнув бажаного. Драйер подумав, що ім'я четвертого - це ім'я живого в'язня, якого підмінили, а не третього, як це було насправді. Так Бергер збив його зі сліду, і той уже ніяк не міг виявити справжнього імені.

Відчинилися двері - увійшов Штайнбрэннер. За ним Бройер, наглядач бункера і шарфюрер Німанн. Штайнбрэннер всміхнувся Шульте.

- Ми маємо тебе замінити на посту, коли з тілами буде покінчено, наказ Вебера.

Шульте закрив книгу.

- Ми готові? – спитав він Драйєра.

- Ще чотири трупи.

- Добре, закінчуйте.

Штайнбрєннер сперся на стїну з ритвинами вїд рук повїшених.

- Доробляйте. Час у нас є. А тоді пришлїть сюди тих п'ятох, що вкидали трупи з двору. Ми для них приготували несподїванку.

- Так, – сказав Бройєр. – Нинї мїй день народження.

- Хто з вас 509? – спитав Гольдштайн.

- Чого питаєш?

- Мене сюди перевели.

Був вечїр, і Гольдштайн разом з дванадцятьма їншими в'язнями опинився в Малому таборї.

- Мене прислав Левїнські, – сказав він Бергеровї.

- Ти в нашому бараці?

- Нї, у двадцять першому. В поспїху їнакше влаштувати не вдалося. Пізніше якось помїняємо. Менї вже давно був час зникнути. Де 509?

- 509 бїльше немає.

Гольдштайн пїдвїв очї.

- Мертвий чи схований?

Бергер вагався.

- Ти можеш їому довїряти, – сказав 509, який сидїв поруч. – Левїнські говорив про нього, коли приходив востаннє.

Вїн обернувся до Гольдштаїна.

- Тепер мене звать Фльорманн. Що там? Вїд вас довго не було новин.

- Довго? Два днї...

- Це довго. Що нового? Ходи сюди, тут нїхто не пїдслухає.

Вони сїли повїддаль вїд їнших.

- Учора вночі в шостому блоці нам вдалося послухати новини на нашому радїю. Англїйські. Зї значними перешкодами, але одне повїдомлення ми почули чїтко. Росїяни вже обстрїлюють Берлїн.

- Берлїн?

- Так...

- А американці й англїйці?

- Про це новин не було. І цї перешкоди, та й вважати доводилось. Рур оточено, і

вони вже далеко за Райном, це точно.

509 дивився на колючій дрiт, за яким пiд важкими дощовими хмарами палахкотiло вечiрнє сонце.

- Як усе це повiльно рухається...

- Повiльно? I це ти називаєш повiльно? За рiк нiмецьку армiю вигнали з Росiї до Берлiна, а з Африки аж до Рура - а ти кажеш «повiльно»?

509 похитав головою.

- Я не про це. Це повiльно для табору, для нас. Отак нараз стало повiльно! Як ти не розумiєш? Я тут багато рокiв, але, здається, ця весна найдовша з усiх. Повiльно, бо чекати так важко.

- Розумiю. - Гольдштайн усмiхнувся. На сiрому обличчi зуби були мов крейдянi. - Я знаю це вiдчуття. Особливо ночами, коли не можеш спати i бракує повітря. - Його свинцевого кольору очi з вiдсутнiм поглядом не всмiхалися. - Якщо так подивитися, то це неймовiрно, нестерпно повiльно.

- Так, це я i маю на увазi. Кiлька тижнiв тому ми нiчого не знали. А тепер усе тягнеться, як черепаха. Дивно, як змiнюється сприйняття, коли з'являється надiя. I ти чекаєш, i боїшся, що тебе таки зловлять.

509 думав про Гандке. Небезпека ще чигала на нього. Пiдмiну можна було б вважати майже успiшною, якби Гандке не знав його особисто. Тодi б 509 просто став мертвим, так, як мертвим записали 509. Тепер вiн офiцiйно мертвий i зветься Фльорманн, але вiн i досi в Малому таборi. Це єдине, що вдалося організувати; те, що староста 20-го блоку, того, де помер Фльорманн, погодився на обладнання, - це вже був успiх. 509 треба бути обережним, щоб не потрапити на очi Гандке, i вважати, щоб нiхто його не зрадив. Окрiм того, був iще й Вебер, який пiд час раптової перевiрки мiг його впiзнати.

- Ти один до нас? - спитав вiн Гольдштайна.

- Нi, разом зi мною перевели ще двох.

- Будуть iще?

- Можливо. Але не як офiцiйний перевiд. Ми заховали п'ятдесят чи шiстдесят людей.

- Боже, де вам вдається стiльки переховувати?

- Вони щоночi мiняють барак. Ночують у рiзних мiсцях.

- А якщо СС викликає їх у канцелярiю чи до брами?

- Вони не з'являються.

- Що?

- Вони не приходять, - повторив Гольдштайн, вiн бачив, що вiд здивування 509 аж сiв рiвнiше. - СС бiльше не має точної iнформацiї, - пояснив вiн. - Хаос останнiх тижнiв щодня збiльшується. Ми для цього доклали всiх зусиль. Люди, яких шукають, завжди опиняються на роботах у мiстi, чи їх просто не вдається знайти.

- А есесiвцi? Не приходять за ними?

Гольдштайновi зуби зблиснули.

- Неохоче. Хiба групами й озброєнi. Небезпечна тепер лише команда Нiманна, Бройера i Штайнбрєннера.

509 на якийсь час замовк. Щойно почуте видавалося надто неймовірним.

- І відколи воно так? - спитав він урешті.
- Вже десь із тиждень. Щодня якісь зміни.
- Ти маєш на увазі, що СС боїться?
- Так. Вони раптом помітили, що нас тисячі. А ще їм відомий перебіг війни.
- Ви просто не виконуєте наказів? - 509 досі не міг цього усвідомити.
- Виконуємо. Але робимо це повільно, тягнемо, саботуємо все, що можливо. Та навіть із усіма нашими зусиллями есесівці все ж виловлюють багатьох. Усіх врятувати ми не можемо.

Гольдштайн встав.

- Піду пошукаю собі місце на ніч.
- Як не знайдеш - спитай у Бергера.
- Добре.

509 лежав між бараками, поруч із купою трупів. Купа була вища, ніж зазвичай, минулого вечора не видали хліба. Наступного дня це завжди було помітно з кількості тіл. Через пронизливий вітер 509 лежав уприутул до них. Трупів його захищали.

«Вони захищали, - думав 509. - Захищали мене навіть від крематорію...» Холодний вологий вітер гнав кудись дим Фльорманна, чие ім'я він тепер мав; від нього залишилося лише кілька випалених кісток, які незабаром перетворяться на кісткове борошно. Залишилося тільки ім'я, швидкоплинне і неважливе, тепер воно стало щитом, захистом для іншого життя, яке боронилося від загибелі.

Він чув, як купа трупів стогнала і рухалася. Тканини й соки ще працювали. Ними повзла ще одна, хімічна смерть, розкладала їх, труїла газами, готувала до розпаду - і як примарний відблиск зниклого життя ще рухалися животи, напиналися і западали, мертві роти виштовхували повітря, а з мертвих очей сочилася мутна рідина, неначе запізнілі сльози. 509 ворухнув плечима. На ньому була гусарська аттіла - одна з найтепліших речей барака, її по черзі вдягали ті, хто вночі лежав на вулиці. Він розглядав шеврони, які матово мерехтіли в темряві. У цьому була певна іронія: саме зараз, коли він пригадував своє минуле і самого себе, тепер, коли він вже не хотів бути номером, йому доводилось жити під іменем покійника і ночами носити угорську уніформу.

Він змерз і сховав долоні в рукави. Міг піти в барак, аби там у смердючому теплі поспати кілька годин, але не зробив цього. Він був надто неспокійний. Йому хотілося сидіти, і мерзнути, і вдивлятися в ніч, і чекати, але він не знав, що такого може статися вночі, на що він так чекає. На щось, що зводить людину з розуму. Чекання, наче сітка, німо висіло над табором і виловлювало всі надії і страхи. «Я чекаю, - думав він, - а на мене полюють Гандке і Вебер; Гольдштайн чекає, а його серце може спинитися кожної миті; Бергер чекає і боїться, що його знищать разом із залогою крематорію перед тим, як нас визволять; ми всі чекаємо і не знаємо, чи в останню хвилину нас не відішлють у табір смерті...»

- 509, - пролунав із темряви голос Агасфера. - Це ти?
- Так, я тут. Що таке?
- Вівчур помер. - Агасфер підійшов ближче.
- Він же не був хворий, - здивувався 509.

- Ні, він просто помер уві сні.

- Допомогти тобі його винести?

- Не треба. Я був із ним надворі. Он він, лежить там. Я просто хотів сказати це комусь.

- Так, старий.

- Так, 509.

Етап з'явився несподівано. Місто кілька днів не мало залізничного сполучення із західним напрямком. Щойно колії відремонтували, одним із перших прибув потяг з купою критих вантажних вагонів. Вони прямували у табір смерті, але вночі залізницю знову розбомбили, і потяг добу простояв. Усіх, кого він перевозив, відправили в Меллерн.

Це були лише євреї. Євреї з усіх куточків Європи. Польські, угорські, румунські й чеські, російські і грецькі євреї, євреї з Югославії, Голландії та Болгарії і навіть кілька з Люксембургу. Вони говорили десятком різних мов, і більшість майже не розумілася. Здавалося, навіть спільний ідиш був різним. Їх було дві тисячі, а тепер залишилося п'ятсот. Кілька сотень трупів лежали у вантажних вагонах.

Нойбауер мов осатанів.

- Куди ми маємо їх подіти? Табір і без цієї наволочі переповнений! Окрім того, це не офіційний перевід! Це не наша справа! Справжній хаос! Нема жодного порядку! Що це таке діється?

Він бігав по бюро, як дикий звір. До всіх особистих клопотів ще й це! Його кров службовця закипала в жилах. Не розумів, чого так панькатися з людьми, приреченими на смерть. Нойбауер люто дивився з вікна.

- Лежать перед воротами, як цигани з усіма своїми пожитками! Ми на Балканах чи в Німеччині? Вебере, ви розумієте, що відбувається?

Вебер був незворушний.

- Хтось же про це розпорядився, - сказав він. - Інакше б їх тут не було.

- Про це, власне, і йдеться! Хтось там, внизу, на вокзалі. Мене не спитали, ба більше! Мене навіть не повідомили. Про те, що процедуру не провели згідно з правилами, я й не згадую. Виглядає, що про це вже й не думають дбати! Щодня з'являються нові служби. Ті, з вокзалу, кажуть, що люди забагато кричали і це справляло погане враження на цивільне населення. А ми тут до чого? Наші люди не кричать!

Він подивився на Вебера. Той недбало сперся на двері.

- Ви вже говорили про це з Дітцом? - спитав він.

- Ні, ще ні. Ви праві, зараз же поговорю!

Нойбауер зв'язався з Дітцом, а тоді, помітно заспокоєний, поклав слухавку.

- Дітц каже, що ми маємо перетримати їх лише одну ніч, замкненими в якомусь блоці. Не розподіляти між бараками. Не приймати. Просто залишити тут і охороняти. Завтра їх відправлять далі, за ніч мають полагодити колю. - Він поглянув у вікно. - Але де нам їх розмістити? У нас усе переповнено.

- Можемо залишити їх на плацу для переклички.

- Плац нам потрібен на завтрашній ранок для бригад. Буде страшна плутанина, крім того, ті балканці його загідять. Ні, про це не може бути й мови.

- Тоді розмістимо їх на плацу в Малому таборі. Там вони не перешкоджатимуть.

- А там досить місця?

- Так. Усіх наших людей треба буде позапихати в бараки. Досі частина лежала надворі.

- Чому? Бараки настільки переповнені?

- Як подивитися. Людей можна напхати, як сардини. І один на одного.

- На одну ніч це мусить спрацювати.

- Спрацює. Ніхто з Малого табору не зацікавлений потрапити на етап. - Вебер реготнув. - Боятися цього, як холери.

По обличчю Нойбауера майнула усмішка. Йому подобалося, що його в'язні воліли залишитися в таборі.

- Треба виставити вартових, - сказав він. - Інакше нові розчиняться в бараках і ми матимемо непотрібну колотнечу.

Вебер похитав головою.

- Ті, хто в бараках, самі за цим пильнуватимуть. Вони бояться, що вранці ми відішлемо з етапом частину з них, аби збігалася кількість.

- Добре. Призначте когось із наших людей, вдосталь капо і табірної поліції вартовими. І зачиніть бараки в Малому таборі. Задля охорони етапу ми не можемо ризикувати і вмикати прожектори.

Здавалося, що в сутінках з'явилася згряя великих змучених птахів, які вже не могли летіти. Вони хиталися і шпорталися, а коли один падав, інші йшли далі просто по ньому, майже не помічаючи цього, аж поки наступні його не піднімали.

- Зачинити двері бараків! - командував шарфюрер СС, який блокував Малий табір. - Усім залишатися всередині! Хто вийде, застрелять на місці!

Натовп загнали на площу між бараками. Люди розтеклися в усі боки, хтось падав з ніг, інші сідали коло них, у неспокійній масі з'явився острівець, він збільшувався, і незабаром уже лежали всі. На них, мов дощ із попелу, упав вечір.

Вони лежали і спали, але голоси їхні не вмовкали - пурхали пронизливими криками з потойбіччя крізь сні, нажахане забуття й постійне прокидання, а часом зливалися в єдиний протяжний монотонний плач, який то стихувався, то ставав гучнішим і хвилями бився об стіни бараків, наче море злигоднів до бортів безпечного ковчега затишку й захищеності.

У бараках це чули всю ніч. Ті звуки лоскотали нерви, і вже за перші кілька годин люди дичіли. Починали кричати, у відповідь знадвору посилювався лемент натовпу, а це провокувало ще гучніші крики всередині. Здійнявся моторошний, середньовічний перегук голосінь, поки по стінах бараків не загупали приклади, а з вулиці не долинули постріли й глухі удари дрючків, які місили тіла, і лункіші - якщо вони вціляли у голови.

Згодом стало спокійніше. Крикунів у бараках поскручували товариші, а натовп ззовні зморив радше сон від виснаження, ніж втихомирили побої дрючками. Їх в'язні майже не відчували. Час до часу з уст таки зривалися окремі зойки, вони стали слабші, але так і не стихли повністю.

Ветерани довго прислухалися. Прислухалися і тремтіли зі страху, боялися, що їх може чекати така сама доля. Зовнішньо вони майже не відрізнялися від людей з етапу - але, незважаючи на це, у польських бараках для приречених, серед смороду і смерті, у страшній тисняві, лежачи один на одному під вишкрябаними на стіні передсмертними ієрогліфами, мордуючись через неможливість піти у вбиральню, почувалися так затишно, наче це був отчий дім і прихисток перед безкраїм, чужим боєм зовні. І це здавалося ще жахливішим, ніж багато пережитого в минулому.

Вранці їх розбудило багато тихих чужих голосів. Було ще темно. Голосіння припинилося, натомість зашкребли по стінах бараків. Звук був такий, наче ззовні стіни намагаються прогризти сотні щурів. Шкребли потайки і не надто голосно, а тоді обережно застукали в двері, стіни й забубоніли, майже улесливо і благально, чужими мовами, надломленими з розпачу голосами: просили впустити. Благали ковчег порятувати їх від всевітнього потопу. Поводилися тихо, майже смиренно, вже не кричали, лише просилися, гладили дерев'яні стіни, лежали перед бараками, і шкребли нігтями, і просили м'якими, темними голосами в ранкових сутінках.

- Що вони говорять? - спитав Бухер.

- Просять нас, заради їхніх матерів, впустити їх, заради їхніх... - Агасфер не договорив. Він плакав.

- Ми не можемо цього зробити, - відказав Бергер.

- Так, я знаю...

За годину прийшов наказ рушати. Надворі лунали команди. У відповідь здійнялося голосіння. І нові команди, люто й голосно.

- Бухере, ти щось бачиш? - спитав Бергер.

Вони сиділи перед маленьким віконцем на найвищій лежанці.

- Так. Вони не хочуть, не виконують наказу.

- Встати! - чулося з вулиці. - Шикуйсь! Усі на перекличку!

Євреї не вставали. Лежали на землі й повними жаху очима дивилися на вартових чи прикривали голови руками.

- Встати! - верещав Гандке. - Рухом! Встати, ви, свині смердючі! Може, вас збадьорити? Геть звідси!

«Підбадьорювання» не допомагало. П'ять сотень створінь, зведених до такого стану, коли заледве можна називатися людиною, лише через інші, ніж у їхніх катів, звичаї під час служби Божої, більше не реагували на крики, прокльони і побої. Вони лежали, намагалися обійняти землю, вчепитися в неї. Жалюгідна, загіджена земля концтабору була для них жаданою - раєм і порятунком. Вони знали, куди їх відправляють. Під час етапування, поки були в русі, тупо йому підкорялися. А тепер, після зупинки і хоч якогось відпочинку, так само тупо відмовлялися зрушити з місця. Наглядачі не знали, що робити. Їм наказали не забивати людей до смерті, а це було важко. Цей наказ не мав жодних інших підстав, окрім бюрократичних: позаяк етап не переводили в табір, він мав відбутися у якомога повнішому складі.

З'явилося більше есесівців. 509 з вікна 20-го барака побачив, як у своїх напуцованих, елегантних чоботах наближався Вебер. Він зупинився на вході у Малий табір і віддав наказ. СС приготувалися й дали залп просто над людьми, що розпростерлися на плацу. Вебер із широко розставленими ногами й руками на поясі стояв поруч з воротами. Він сподівався, що після пострілів євреї позриваються на ноги.

Вони цього не зробили. Жодні погрози на них уже не діяли. Лежали й не хотіли нікуди йти. Навіть якби стріляли поміж них, вони, мабуть, і тоді не поворухилися б.

Веберове обличчя побагровіло.

- Підніміть їх! - кричав він. - Товчіть, поки не встануть на ноги!

Наглядачі кинулися в масу. Били кийками і кулаками, копали в животи й геніталії, зривали людей на ноги за волосся і бороди, але ті знову падали, наче були без кісток.

Бухер дивився на вулицю.

- Поглянь на це, - шепотів Бергер, - б'ють не лише есесівці, не лише зелені і злочинці. Там є інші кольори. Серед них і наші! Таких в'язнів, як ми, зробили капо і поліцаями. Вони б'ють так само, як їхні наставники. - Він тер свої запалені очі так, немов хотів витиснути їх з голови.

Поруч з бараком стояв старий сивобородий чоловік. Із рота в нього текла кров і поволі зафарбовувала бороду в червоне.

- Відійдіть від вікна, - сказав Агасфер. - Якщо вони побачать, заберуть і вас.

- Нас не видно.

Вікно було сліпе і брудне, ззовні неможливо було побачити, що відбувається всередині, у темному приміщенні. А от з барака видно було вдосталь.

- Вам не треба дивитися, - сказав Агасфер. - Це гріх, гріх таке робити без примусу.

- Це не гріх, - відказав Бухер. - Ми робимо це, щоб не забути, ніколи не забути.

- Хіба ви не надивилися на таке тут, у таборі?

Бухер не відповів. Він далі втупився у вікно. Лють на плацу згасала. Наглядачам довелося б кожного зокрема волочити геть. Для цього знадобилася б тисяча людей. Раз по раз їм вдавалося зібрати десять-двадцять євреїв, але не більше. Щойно ставало більше, вони проривалися крізь вартових і знову кидалися на велику, темну, тремтливу купу.

- Там сам Нойбауер, - сказав Бергер.

Він надійшов і розмовляв з Вебером.

- Вони не хочуть забиратися звідси, - почав Вебер не так байдуже, як завжди. - Ми можемо їх позабавити, та вони не зрушаться.

Нойбауер пахкав сигарою, сморід на плацу був неймовірний.

- Огидна ситуація! І чого їх взагалі сюди прислали? Їх же можна було ліквідувати відразу, просто на місці, замість того щоб відсилати через усю країну в газові камери. Хотів би я знати, який у цьому сенс?

Вебер стенив плечима.

- Сенс у тому, що навіть найбридкіший єврей має тіло. П'ятсот трупів. Убивати легко, значно важче ліквідувати тіла. А цих там було дві тисячі.

- Маячня! Майже всі табори мають крематорії, точно як ми.

- Це так. Але, як для нашого часу, крематорії працюють надто повільно. Особливо якщо табори треба ліквідувати швидко.

Нойбауер сплюнув листочок тютюну.

- Я однаково не розумію, чому людей відсилають на такі відстані.

- Знову ж таки через тіла. Нашій верхівці не подобається перспектива, що знайдуть надто багато трупів. І лише крематорії ліквідувають їх так, що потім неможливо встановити точної кількості, - але, на жаль, і це заповільно, як на актуальну потребу. Наразі немає ще ефективних методів швидкої ліквідації великих об'ємів. Масові поховання можна потім довго відкривати і вигадувати страшні байки. Так,

як це було в Польщі й Росії.

- І чого всю ту наволоч просто під час відступу... - Нойбауер негайно виправився. - Я маю на увазі - під час стратегічного скорочення лінії, не можна було залишити там, де вона була? Вони ж уже ні до чого не застосовні. От би передати їх американцям чи росіянам, хай би тішились.

- Тут знову б виникла тема з тілами, - терпляче відказав Вебер. - Кажуть, що американська армія має з собою купу журналістів і фотографів. Почали б робити знімки і стверджували б, що люди голодували.

Нойбауер вийняв сигару з рота і строго глянув на Вебера. Йому було невтямки, чи лагерфюрер знову з нього кепкує. Ніколи не міг цього зрозуміти, скільки б не пробував. Вебер мав своє звичне обличчя.

- Що це має означати? - спитав Нойбауер. - Що ви маєте на увазі? Звичайно, вони голодують.

- Ці страшні баєчки вигадує демократична преса. Міністерство пропаганди про це попереджає щодня.

Нойбауер досі дивився на Вебера. «Власне, я його взагалі не знаю, - міркував собі. - Він завжди робив те, що я хотів, але про нього мені нічого не відомо. Не здивуюся, якщо він раптом розсміється мені в обличчя. Мені, а може, навіть і самому фюрерові. Найманець без світогляду. Ймовірно, в нього нема нічого святого, навіть партія його не хвилює, вона йому просто вигідна».

- Знаєте, Вебере..., - почав він і одразу перервався.

Ламати комедію не було сенсу. На мить на нього знову накотився страх.

- Звичайно, люди голодували, - сказав він. - Але це не наша вина. Нас до цього примусив противник з його блокадою. Хіба ні?

Вебер підвів голову. Він не вірив своїм вухам. Нойбауер дивився на нього з дивною зацікавленістю.

- Звичайно, - спокійно відповів Вебер. - Противник зі своєю блокадою.

Нойбауер кивнув, страх вивітрився. Він поглянув на плац для переключки.

- Відверто кажучи, - майже довірливо почав він, - між таборами таки є величезна різниця. Наші люди виглядають значно краще, ніж оті там, навіть у Малому таборі. Як гадаєте?

- Так, - приголомшено відказав Вебер.

- У порівнянні це видно. Ми, з певністю, один з найгуманніших таборів у всьому Рейху. - Нойбауер відчував приємне полегшення. - Звісно, люди помирають. Навіть багато. У такі часи цього не уникнеш. Але ми людяні. Хто більше не може, в нас не мусить працювати. А де для зрадників і ворогів батьківщини ще таке є?

- Майже ніде.

- От і я про це. Голод? Це не наша вина! Я вам кажу, Вебере... - Раптом Нойбауерові майнула думка. - Слушайте, я знаю, як ми спекаємося цих людей. Знаєте як? Виманимо на їжу!

Вебер усміхнувся. Старий таки не лише витає у світі власних ілюзій.

- Блискуча ідея, - погодився він. - Якщо не діють дрючки, харчі діють завжди. Але в нас немає додаткових порцій.

- Добре, тоді нашим в'язням доведеться відмовитися від свого пайка. Так би

мовити, виявити товариськість. Дамо їм менше на обід. – Нойбауер розправив плечі. – Вони розуміють німецьку?

– Хіба декілька.

– Тут є перекладач?

Вебер запитав у вартових. Вони привели трьох.

– Перекладіть своїм людям те, що казатиме пан оберштурмбаннфюрер! – гаркнув Вебер.

Троє людей стояли впритул один до одного. Нойбауер зробив крок вперед.

– Люди! – почав він. – Ви хибно поінформовані. Вас мають перевести у табір відпочинку.

– Перекладайте!

Вебер штовхнув одного з трьох. Вони видавали якісь незрозумілі звуки. Ніхто на плацу не ворухнувся. Нойбауер повторив свої слова.

– Зараз ви йдете на кухню, – додав він, – їсти і пити каву!

Перекладачі кричали. Ніхто не ворухнувся. У таке давно не вірили. Кожен бачив, як за подібних обставин люди пропадали. Харчі і баня – небезпечні обіцянки.

Нойбауер роздратовано командував:

– Кухня! Марш на кухню! Їсти! Кава! Роздаватимуть їжу і каву! Зупа!

Вартові з кийками кинулися в натовп.

– Зупа! Ви що, не чуєте? Їсти! Зупа! – кожне слово супроводжувалось ударами.

– Припиніть! – нервово крикнув Нойбауер. – Хто наказав вам їх гамселити? Прокляття!

Наглядачі повідскакували назад.

– Геть звідси! – гаркнув Нойбауер.

Люди з дрючками вмить стали звичайними в'язнями. Вони нишком пробралися на край плацу і сховалися один за одним.

– Пороблять із них калік, і вони висітимуть у нас на шиї, – обурювався Нойбауер.

Вебер кивнув.

– Під час розвантажування на вокзалі на нас повісили кілька вантажівок трупів, передали на спалення.

– А де ж вони?

– Складені в крематорії. У нас обмаль вугілля. Запаси потрібні для наших власних людей.

– Прокляття! Як же нам їх позбутися?

– Люди в паніці. Не розуміють, що їм кажуть. Може, справа піде, якщо вони почують запах?

– Запах?

– Запах їжі. Запах чи вигляд їжі, може, цим їх вдасться виманити.

- Маєте на увазі – притягти сюди казан?

- Точно. Обіцянки на них не діють. Треба, щоб вони самі побачили.

Нойбауер кивнув.

- Це реально, ми ж нещодавно саме отримали кілька казанів, які можна перевозити. Накажіть, хай візьмуть один. Чи навіть два, один з кавою. Харчі вже готові?

- Ще ні. Але один казан, думаю, набрати можна, зі вчора щось мало лишитися.

Казани привезли і поставили на вулиці, десь за двісті метрів перед тлумом на плацу.

- Завезіть один у Малий табір і зніміть покришку, – командував Вебер. – Якщо вони рушать до нього, потрохи везіть його назад, сюди.

- Нам треба змусити їх рухатися, – сказав він Нойбауерові. – Щойно вони підуть з плацу для переклички, зігнати їх, куди треба, буде не проблема. Це завжди так. Хочуть залишатися там, де спали, бо там з ними нічого не сталося. Для них це своєрідна безпека. Усього решти вони бояться. Але щойно почнуть рухатися, підуть і далі. Поки що везіть сюди лише каву, – скомандував він. – І не забирайте казан, розливайте каву! Роздайте її прямо там.

Казан з кавою завезли просто в натовп. Один із капо набрав черпак рідини і вилив найближчому чоловікові на голову. Це був старий із сивою закривавленою бородою. Тепер борода зафарбувалась у коричневий. Третя переміна.

Старий підвів голову і заходився злизувати краплі. Його вузлуваті руки шурали по голові. Капо підніс йому до рота черпак із рештками.

- Пий! Кава!

Старий відкрив рот. Раптом його шия запрацювала. Руки зімкнулися довкола черпака, він ковтав і ковтав, він став лише ковтками і сьорбанням, його обличчя сіпалося, він тремтів і ковтав.

Це бачив його сусід. Другий, третій. Вони піднімалися, підставляли роти й руки, штовхалися, намагалися видерти черпак, висли на ньому, купа рук і голів.

- Ей! Прокляття!

Капо не міг відібрати черпак. Він смикав і товк ногами, обережно позираючи назад, туди, де стояв Нойбауер. Інші тим часом позводилися на ноги і посхилялися над гарячим казаном. Вони попускали голови низько над рідиною й намагалися черпати її руками.

- Кава! Кава!

Капо відчув, що черпак відпустили.

- Припиніть! – кричав він. – Підходьте по черзі!

Це не допомагало. Натовп неможливо було стримати. Люди нічого не чули. Запах так званої кави, чогось теплого і питного, змусив їх сліпо накинутися на казан. Вебер мав рацію: там, де вже не реагував мозок, панував шлунок.

- А тепер повільно перетягайте казан, – скомандував він.

Це не вдавалося, казан обступили зусібч. Обличчя одного з наглядців витяглося від здивування, і він поволі впав. Натовп збив його з ніг. Він замахав кінцівками, наче плавець, і ковзнув на землю.

- Зробіть клин! - командував Вебер.

Вартові й табірна поліція вишикувались.

- Уперед! - крикнув Вебер. - На казан! Витягніть його!

Вартові відштовхували людей і проривалися в натовп, урешті їм вдалося створити довкола возика кордон і зрушити його з місця. Казан уже майже спорожнів. Плече до плеча вони виштовхували його геть. Натовп ішов услід. Руки намагалися пролізти під руками, дістатися над плечима. Раптом хтось зі зголоднілого натовпу побачив ще один казан, який стояв обабіч, і, похитуючись, гротескно кинувся на нього. Інші за ним. Але Вебер це передбачив - казан був оточений кремезними людьми і відразу почав рухатися в потрібному напрямку. Натовп теж. Коло казана з кавою залишилося кілька людей, руками вони визбирували рештки кави. Коло тридцяти осіб лежали на землі, у них не було сил підвестися.

- Тягніть їх сюди, - командував Вебер, - і перекрийте вулицю, щоб вони не повернулися.

Плац був весь загиджений людським брудом, але тут минула ніч спокою. А це було багато. Вебер мав досвід. Він знав: щойно відступить напад голодного безумства, натовп, мов хвиля, намагатиметься повернутися назад.

Відсталих гнали вперед вартові. Вони ж тягли трупи. Мертвих було лише семеро. На етапі залишилися останні п'ятсот найвитриваліших.

На виході з Малого табору кільком людям удалося втекти. Вартові, обтяжені німецькими і трупами, не могли за ними вгнатися. Троє найсильніших побігли назад, вони дісталися бараків і смикали за двері. У 22-му бараці ті відчинилися, і втікачі залізли всередину.

- Стій! - закричав Вебер, коли вартові спробували їх наздогнати. - Всі сюди! Тих трьох заберемо потім. Стежте за цими! Решта вертається.

Натовп рухався дорогою вниз. Казан з їжею спорожнів, і, коли спробували сформувати групи для відправки, в'язні повернули назад. Але це вже були не ті люди, що досі. Раніше вони становили монолітний блок за межею розпачу, і це додавало їм тупої сили. А тепер голод, харчі й рух відкинули їх назад у відчай - у них знову тріпотів страх, вони наче здичіли й ослабли, це більше не була маса, а купа окремих людей, кожен із рештками власного життя, і це робило їх легкою здобиччю. До того ж вони більше не були стиснуті на малій площі, більше не трималися разом. І більше не були силою. Люди знову відчували голод і біль, вони почали коритися.

Частину з них відрізали вище, частину перехопили дорогою назад, решту затримав Вебер зі своїми людьми. Били лише по тілах, голів не чіпали. Поволі групи формувалися. Заціпенілі, вони стояли по четверо в ряд, трималися один за одного, аби не впасти. Між міцніших чіпляли одного при смерті. Здалеку, коли не знали, що тут відбувалося, можна було подумати, що це весела захмеліла ватага. Раптом дехто почав співати. Вони втупилися очима перед себе, позадирали голови і, підтримуючи інших, затягли пісню. Їх було небагато, спів був уривчастий. Вони перетинали великий плац для переклички, минали вишикувані робочі команди і виходили у ворота.

- Що вони співають? - спитав Вернер.

- Пісню для покійних.

Троє втікачів причаїлися у 22-му бараці. Вони проштовхнулися так далеко, як лише змогли. Двоє частково залізли під нари. Голови були сховані, а ноги стирчали й тремтіли. Тремтіння пробігало тілами, зупинялося на мить і починалося знову.

Третій, із блідим, мов полотно, обличчям, витріщався на мешканців барака.

- Сховати... людина... людина... - Він повторював і повторював це і тикав собі пальцем у груди. Це були єдині слова німецькою, які він знав.

Вебер розчахнув двері.

- Де вони?

Він стояв при вході разом із двома вартовими.

- Я кого питаю? Де вони?

Ніхто не відповів.

- Староста секції! - крикнув Вебер.

Бергер вийшов вперед.

- Барак номер 22, секція... - почав рапортувати він.

- Заткайся! Де вони?

У Бергера не було виходу. Він знав, що втікачів знайдуть за кілька хвилин. А ще він знав, що барак у жодному разі не можна обшукувати. Тут ховалися два політичні в'язні з робочого табору.

Він підняв руку, аби показати в кут, але один із наглядачів, який дивився повз нього, його випередив.

- Он вони! Під ліжком!

- Витягніть їх!

У переповненому приміщенні здійнялася веремія. Наглядачі тягли втікачів із-під нар за ноги, мов жаб. Ті хапалися за ліжка і повисали в повітрі. Вебер наступав їм на пальці, вони тріщали. Руки відпустилися. Обоє втікачів висмикнули. Вони не кричали. Їх тягли по брудній підлозі, а вони тихо й дуже високо стогнали. Третій, із білим обличчям, устав сам і пішов за ними. Його очі були мов великі чорні діри. Він ішов і дивився на в'язнів, а ті відводили погляди.

Вебер стояв перед входом, широко розставивши ноги.

- Свині, хто з вас відчинив двері?

Ніхто не зголошувався.

- Усім вийти!

Вони вийшли з барака. Надворі вже чекав Гандке.

- Староста блоку! - гарчав Вебер. - Був наказ зачинити двері! Хто відчинив?

- Двері старі, пане штурмфюрере, втікачі зірвали замок.

- Дурниці! Як би вони таке зробили? - Вебер схилювався над замком. Той висів у згнилому дереві. - негайно поставити новий замок! Це мало бути зроблено давно! Чому замок досі був у такому стані?

- Двері ніколи не зачиняють, пане штурмфюрере. У бараках немає параші.

- Байдуже. Подбайте про це.

Вебер розвернувся і пішов дорогою вгору, за втікачами, які вже не опиралися.

Гандке дивився на в'язнів. Вони думали, що їх чекає один із його нападів люті. Але нічого не сталося.

- Барани, - почав він, - щоб повичищали звідси весь бруд.

А тоді обернувся до Бергера:

- Бачу, ви б не дуже хотіли, аби барак докладно обшукували, га?

Бергер не відповів. Він незворушно дивився на Гандке. Той коротко реготнув.

- За дурня мене маєте? Я знаю більше, ніж ти думаєш. І я ще вас дістану! Всіх! Усіх вас, зарозумілих політичних ідіотів, второпав? - погрозово мовив він і пішов за Вебером.

Бергер обернувся. За ним стояв Гольдштайн.

- Що він хотів цим сказати?

Бергер знизав плечима.

- Хай там що, треба негайно повідомити Левінські. І переховати його людей. Можливо, у 20-му блоці. 509 знатиме, що там і як.

Низько над табором висів густий ранковий туман. Вартові вежі й палісади годі було розпізнати. Якийсь час здавалося, що концентраційного табору більше немає, що туман оманливою свободою розчинив паркан – треба просто піти далі, аби переконатися: нічого цього не існує.

Тоді почулися сирени, а незабаром і перші вибухи. Вони м'яко з'являлися з невідомості й не мали ані напрямку, ані походження. Це могло бути в повітрі, за горизонтом чи в місті. Вибухи лунали довкола, мов громи багатьох далеких гроз, а біло-сіра ватяна безкінечність приховувала їхню загрозливість.

Потомлені мешканці 22-го барака куняли на ліжках і в проходах. Вони мало спали і страждали від голоду; попереднього вечора довелося вдовольнитися лише рідкою зупою. На бомбардування майже не зважали. Воно було вже їм відоме, тож стало частиною їхнього існування. Але до того, що виття раптом посилиться і закінчиться нечуванним вибухом, ніхто готовим не був.

Барак захитався, як від землетрусу. До гучного шуму від стрясування додався дзенькіт розбитих шибок.

– Вони бомбардують нас! Бомбардують нас! – кричав хтось. – Випустіть мене! Випустіть звідси!

Зчинилася паніка. Люди падали з ліжок. Хтось намагався злізти додолу, зачіпався за сусідів знизу і плутався в купі кінцівок. Сипалися удари безсилим рук, напівживі черепи шкірили зуби, а перелякані, глибоко запалі очі тупо дивилися перед себе.

У цьому було щось потойбічне, наче все відбувалося в абсолютній тиші; шум бомб і зенітних гармат був настільки сильний, що цілком перебивав лемент усередині барака. Відкриті роти кричали, але звуку не було, ніби вони оніміли від страху.

Земля здригнулася від другого вибуху. Паніка посилилася, сполохані люди рятувалися втечею. Ті, хто ще міг ходити, продиралися в проходах крізь натовп; інші відсторонено лежали і витріщалися на своїх товаришів, на їхні беззвучні жести, наче були глядачами пантоміми, яка їх самих уже не стосувалася.

– Зачиніть двері! – крикнув Бергер.

Було надто пізно. Вони розчахнулися – і перша купа скелетів висипала в туман. За нею інші. Ветерани сиділи у своєму кутку і мусили докладати зусиль, аби і їх не винесло назовні.

– Залишайтеся тут! – кричав Бергер. – Вартові стрілятимуть!

Втеча тривала.

– Лягай! – кричав Левінські.

Попри погрози Гандке він ночував у 22-му бараці. Цей варіант йому видавався таки безпечнішим, у переддень у робочому таборі чотири в'язні із прізвищами на літери Г і К потрапили спецкоманді Штайнбренера, Бройера і Німанна й опинилися в крематорії. Ціле щастя, що пошуки були бюрократизовані. Літери Л Левінські вирішив не чекати.

– Лягай на землю! – кричав він. – Стрілятимуть!

– Геть звідси! Хто хоче залишатися в пастці?!

Серед шуму і лементу надворі вже лунали постріли.

– Он! Починається! Всі на землю! Лягай! Кулемети небезпечніші за бомби!

Левінські помилився. Після третього вибуху кулеметні черги припинилися. Вартові поспіхом утікали з веж. Левінські виповз із дверей.

- Небезпека минула! - кричав він Бергерові просто у вухо. - Есесівці зникли!
- Залишаємося всередині?
- Ні, це нас не врятує, тут нас може засипати, ще згоримо до лиха.
- Виходьмо! - кричав Майергоф. - Якщо розбомбить колючий дріт, ми зможемо втекти!
- Заткни пельку, ідіоте! У цьому костюмчику вони тебе зловлять і пристрелять.
- Ну ж бо, всі надвір.

Вони проштовхувались у двері.

- Триматися купи! - кричав Левінські. Він ухопив Майергофа за барки. - Впореш дурницю, я своїми руками тобі шию переламаю, чуєш мене? Ідіот клятий, думаєш, нам треба зараз ризикувати? - Він тряс його за куртку. - Зрозумів? Чи скрутити твою шию зараз?
- Дай йому спокій, - втрутився Бергер. - Він нічого не зробить. Він заслабкий, і я за ним пильную.

Вони лягли поруч із баракком, достатньо близько, аби в клубах туману бачити темні стіни. Здавалося, ті димляться від невидимого вогню. Отак вони й лежали, притиснуті до землі величезними гуркотливими лапами, і чекали наступного вибуху.

Але його не було, шуміла лише зенітка. Незабаром бомби стихли і з боку міста. Натомість чіткіше долинав тріск кулеметів.

- Стріляють тут, у таборі, - сказав Зульбахер.
- Це СС. - Лебенталь підвів голову. - Раптом вони поцілили в казарми і Вебер з Нойбауером мертві?
- Це була б надто велика удача, - втрутився Розен. - Такого не буває. У тумані вони не могли стріляти прицільно. Може, поцілили в кілька бараків.
- Де Левінські? - спитав Лебенталь.

Бергер роззирнувся.

- Я не знаю. Кілька хвилин тому ще був тут. Майергофе, ти не знаєш?
- Ні. І не хочу знати.
- Мабуть, пішов на розвідку.

Вони прислухалися. Напруга зростала. Знову чулися окремі постріли.

- Може, там хтось утік, - припустив Бергер, - і вони полюють за ним.
- Сподіваємось, що ні.

Кожен знав, що на плацу для переклички опиниться весь табір і стоятиме там доти, доки втікачів не знайдуть мертвими чи живими. Це означатиме десятки трупів і ретельні перевірки бараків. Тому Левінські й кричав на Майергофа.

- А чого б їм зараз утікати? - мовив Агасфер.
- А чого ні? - спитав Майергоф. - Кожен день...

- Заспокойся, - перебив Бергер. - Ти повстав із мертвих і через це не при собі. Думаєш, ти Самсон? Та ти й п'ятисот метрів не зможеш пройти.

- А якщо Левінські сам втік? Причин у нього досить. Більше, ніж у будь-кого.

- Маячня! Він не втече.

Зенітка змовкла. У тиші було чутно команди і біг.

- Може, нам варто зникнути в бараці? - спитав Лебенталь.

- Точно, - Бергер встав. - Усі з секції С - назад у приміщення! Гольдштайне, пильнуй, щоб ваші люди сховалися якомога глибше. Кожної миті може надійти Гандке.

- У СС вони точно не поцілили, - мовив Лебенталь.

- Та банда вічно виходить сухою з води. А от кілька сотень із нас могло порозривати на кавалки.

- А якщо це вже американці наближаються, - сказав хтось у тумані, - і то була їхня артилерія?!

На якусь мить усі затихли.

- Помовч, - урешті роздратовано сказав Лебенталь. - Не вречи.

- Нумо, хто може повзти, усі всередину. Точно буде перекличка.

Вони повернулися в барак. Знову зчинилася мало не паніка. Багатьох узяв страх, що інші, прудкіші, займуть їхні старі місця, особливо ж боялися ті, хто мав місце на лежанках. Вони кричали захриплими, знесиленими голосами, падали і проривалися вперед. Барак досі був переповнений, місця вистачало заледве для третини. Частина, попри усі заклики, залишилася лежати надворі, хвилювання їх надто виснажило, і сил повзти назад більше не було. У паніці вони опинилися на вулиці разом з іншими, а тепер так і залишилися там. Ветерани дотягли кількох з них до барака; у тумані вони не побачили, що двоє мертві. Стікали кров'ю - їх убило пострілами.

- Обережно! - У білому мареві почулися певніші, ніж у мусульман, кроки.

Кроки наближалися і зупинилися перед баракком. Зазирнув Левінські.

- Бергер, - прошепотів він, - де 509?

- У двадцятому бараці. А що таке?

- Вийди-но.

Бергер пішов до дверей.

- 509 більше не треба боятися, - швидко випалив Левінські. - Гандке мертвий.

- Мертвий? Через бомбу?

- Ні. Мертвий.

- Що сталося? Есесівці поцілили в нього в тумані?

- Ми поцілили в нього. Цього досить, га? Головне - він труп. Гандке був небезпечний. Туман зіграв нам на руку. - Левінські вмовк. - Ти побачиш його в крематорії.

- Якщо вистрелили з малої відстані, будуть сліди пороху й опіки.

- Це були не постріли. У тумані і колотнечі порішили ще двох бонз. Двох найгірших. Один з нашого барака, він доніс на двох людей.

Пролунав відбій тривоги. Немов роздертий вибухами, туман розсіювався. У ньому засяяла небесна блакить, а тоді засріблилася, і сонце наповнило його білим блиском. Наче темні ешафоти, почали з'являтися вартові вежі.

Хтось наближався.

- Обережно, - прошепотів Бергер. - Левінські, зайти всередину і сховайся.

Вони зачинили за собою двері.

- Іде хтось один, - прислухався Левінські. - Це не страшно. Вони вже тиждень не з'являються по одному. Бояться.

Двері обережно прочинилися.

- Левінські тут? - спитав чийсь голос.

- Чого тобі?

- Ходи скоро, я приніс.

Левінські зник у тумані.

Бергер роззирнувся.

- Де Лебенталь?

- Пішов у двадцятий. Хоче повідомити 509.

Повернувся Левінські.

- Чув, що там сталося? - спитав Бергер.

- Так. Ходімо на двір.

- Що таке?

Левінські вдоволено сміявся. На вологому від туману обличчі було добре видно зуби, очі й широкий ніс.

- Завалилася частина казарми СС, - повідомив він, - є загиблі й поранені. Скільки - точно не знаю. В бараці 1 - втрати. Пошкоджено зброярню і склад. - Він сторожко дивився в туман. - Треба дещо заховати. Можливо, лише до вечора. Ми дещо дістали. Але до приходу СС часу в наших людей було обмаль.

- Давай сюди, - мовив Бергер.

Вони стали якомога ближче, Левінські передав Бергеру важкий згорток.

- Зі зброярні, - прошепотів він. - Сховай у твоєму куті. Я маю другий. Сховаємо його в дірі під ліжком 509. Хто там тепер спить?

- Агасфер, Карел і Лебенталь.

- Добре, - сопів Левінські. - Вони спрацювали швидко. Щойно бомба розвалила стіну. Есесівців не було. А коли повернулися, наші люди вже давно зникли. Ми захопили не лише це, а більше. Решту сховають у тифозному відділі. Розподілений ризик, розумієш? Вернерівський принцип.

- А СС не помітить, що чогось бракує?

- Можливо. Тому ми й не залишаємо нічого в робочому таборі. Ми взяли небагато, і

там усе догори дригом стоїть. Може, вони й не помітять нічого. Ми спробували підпалити зброярню.

- Ви до біса добре попрацювали, - сказав Бергер.

Левінські кивнув.

- Щасливий день. Ходи, сховаймо непомітно. Тут ніхто нічого не підозрює. Розвіднюється. Більше захопити не вдалося, бо СС повернулися швидко. Думали, понищило загороди, стріляли в усе, що траплялося на шляху. Боялися спроби втечі. Тепер наче заспокоїлися трохи. Виявили, що колючий дріт не постраждав. Нам неймовірно пощастило, бо робочі бригади через загрозу втечі в тумані не вийшли в місто на роботи. Так до справи змогли взятися наші найкращі люди. Можливо, незабаром буде перекличка. Ходімо, покажеш мені, де можна залишити здобич.

За годину вийшло сонце. Небо стало м'яке і блакитне, а туман повністю зник. Молоді й вологі, мов після душі, поля з рядками дерев мерехтіли свіжою зеленню. Після обіду 22-й барак почув, що під час і після бомбардування застрелили двадцять сім в'язнів; дванадцятьох убило в 1-му бараці, двадцять вісім поранено осколками. Загинули десятеро есесівців, серед них Біркгойзер із гестапо. Гандке і двоє з барака Левінські були мертві. Прийшов 509.

- А що з тим папером, який ти дав Гандке на швейцарські франки? - спитав Бергер. - Якщо його тепер знайдуть серед речей Гандке? Раптом він потрапить до рук гестапо? Ми про це не подумали!

- Подумали, - відказав 509 і витяг з кишені аркуш паперу. - Левінські про це потурбувався. Він забрав собі речі Гандке. Щойно Гандке порішили, його мотлох украв для Левінські надійний капо.

- Чудово. Розірви його! Левінські сьогодні молодець! - Бергер перевів подих. - Сподіваюся, тепер у нас буде хоч трохи спокою.

- Можливо, залежно від того, хто буде новим старостою блоку.

Над табором раптом з'явилася зграя ластівок. Довго, великими спіралями вони кружляли у височині, а тоді знизилися і з пересвистом пролетіли над польськими бараками. Їхні блакитні блискучі крила майже торкалися дахів.

- Я вперше бачу птахів у таборі, - сказав Агасфер.

- Шукають місця для гнізд, - пояснив Бухер.

- Тут? - здивувався Лебенталь.

- Церковних веж у них більше немає.

Дим над містом трохи розвіявся.

- Справді, - приєднався Зульбахер, - остання вежа впала.

- Тут! - Лебенталь дивився, як птахи з пронизливими криками літали довкола барака, і похитував головою. - І для цього вони вертаються з Африки! Щоб опинитися тут!

- Поки місто горить, іншої можливості в них немає.

Вони поглянули в долину.

- Ну й вигляд! - прошепотів Розен.

- Мабуть, так горять і багато інших міст, - мовив Агасфер. - Більших і важливіших. Уявляю, як вони виглядають.

- Бідна Німеччина, - відіззався голос поруч.

- Що?

- Бідна Німеччина.

- Люди добрі! - обурився Лебенталь. - Ви це чули?

Потепліло. Ввечері барак довідався, що зачепило і крематорій. Упала частина огорожі, шибениця перекосилася, але димар і далі курився на повну силу.

Небо затягнуло. Парило. Малому таборі не видали вечері. Бараки затихли. Хто міг, лежав надворі. Здавалося, що важке повітря мало стати поживою. Хмари збиралися до купи і темніли, скидалися на мішки, з яких могла випасти їжа. З патрулювання повернувся змучений Лебенталь. Він повідомив, що в робочому таборі ввечерю отримали лише чотири бараки. Решта ні, можливо, пошкоджено відділ продовольства. Бараки не контролювали, напевно, СС досі не помітили нестачі зброї.

Ставало дедалі тепліше. Місто було залите дивним сірчанним світлом. Сонце давно зайшло, а хмари досі висіли, повні жовтого мерехтіння, яке не хотіло зникати.

- Буде гроза, - мовив Бергер. Блідий, він лежав поруч із 509.

- Сподіваюся.

Бергер поглянув на нього. Очі наповнилися вологою. Він дуже повільно відвернув голову - і раптом з його рота потекла кров. Вона текла так просто й природно, що 509 не одразу це збагнув, але врешті спитав:

- Що сталося, Бергере? Бергере?!

Бергер весь скулився і лежав тихо.

- Нічого, - відказав він.

- Це кровотеча?

- Ні.

- А що ж?

- Шлунок.

- Шлунок?

Бергер кивнув і сплюнув кров, яка зібралася в роті.

- Це нічого, - прошепотів він.

- Та як нічого?! Що тепер робити? Навчи нас.

- Нічого не треба робити. Полежати, просто полежати в спокої.

- Може, занести тебе всередину? Звільнимо для тебе ліжко, зженемо кількох.

- Просто дай я полежу.

509 раптом огорнула розпука. Він бачив так багато смертей і так часто сам був при смерті, думав було, що нічий кінець його аж так не зачепить. Але зараз його

накрило, мов уперше. Здавалося, він втрачає свого останнього та єдиного друга. Миттю зневірився. Мокре від поту обличчя Бергера всміхалося, але 509 бачив його вже скам'янілим на краю гробовоза.

- У когось має бути щось з'їсти! Треба дістати ліки! Лебенталь!

- Не треба їжі, - прошепотів Бергер. Він підняв руку і розплющив очі. - Повір, я скажу, що мені потрібно. І коли. Зараз не треба нічого. Повір мені. Це просто шлунок. - Він знову заплющив очі.

Після відбою з барака прийшов Левінські. Він присів коло 509.

- Слухай, а чому ти не в партії? - спитав він.

509 дивився на Бергера, той рівно дихав.

- Нащо тобі це саме зараз? - спитав він у відповідь.

- Просто шкода, я б хотів, аби ти був одним із нас.

509 знав, що має на увазі Левінські. Комуністи в підпільному керівництві табору творили особливо завзяту, закриту, енергійну групу. Вони хоч і співпрацювали з іншими, але ніколи цілковито їм не довіряли, мали особливі цілі і підтримували передовсім своїх.

- Ти нам можеш придатися, - сказав Левінські. - Ким ти був? Я маю на увазі - за фахом?

- Редактором, - відповів 509 і сам здивувався, як дивно це звучало.

- О, редактори нам би особливо придалися.

509 не відповів. Він знав, що дискутувати з комуністом так само без сенсу, як і з наці.

- Ти не чув часом, хто в нас буде за старосту блоку? - спитав він згодом.

- Чув. Можливо, навіть хтось із наших. Але точно політичний. У нас теж новий, один із нас.

- Тоді ти повернешся?

- За день чи два. Староста блоку тут ні до чого.

- Ще щось чув?

Левінські уважно поглянув на 509, а тоді підсунувся ближче.

- Десь за два тижні ми сподіваємося на передачу табору.

- Що?

- Так. За два тижні.

- Ти маєш на увазі звільнення?

- Звільнення і перехід під наш контроль. Ми маємо перейняти табір, коли забереться СС.

- Хто ми?

Левінські знову на мить завагався і врешті відповів:

- Майбутнє керівництво табору. Хтось мусить усім керувати, і ми над цим працюємо, інакше виникне хаос. Ми маємо одразу втрутитися. Безперервно

постачання табору – це найголовніше. Продовольство, постачання й управління – тисячі людей не можуть просто отак миттєво розбігтися...

- Тутешні точно ні, тут не всі ходити можуть.

- Отож, лікарі, медикаменти, транспортування, довіз продуктів, реквізування по селах...

- І як ви збираєтеся все це робити?

- Нам допоможуть, точно. Але ми маємо це організувати. Англійці чи американці, які нас звільнять, – бойові частини, вони не пристосовані до того, аби негайно перейняти правління концентраційним табором. Ми маємо це робити самі, з їхньою допомогою, звичайно.

509 бачив масивну круглу голову Левінські на тлі захмареного неба.

- Дивно, наскільки очевидно нам здається допомога ворогів, га?

- Я поспав, і зі мною знову все добре, – мовив Бергер. – Це був лише шлунок, нічого серйозного.

- Ти хворий, і це не шлунок, – відказав 509. – Я ніколи не чув, щоб через шлунок ротом ішла кров.

Бергерові очі були широко розплющені.

- У мене був дивний сон, детальний і реалістичний. Я оперував. Яскраве світло...

Він дивився в ніч.

- Ефраїме, Левінські думає, що за два тижні ми будемо вільні, – обережно мовив 509. – Тепер вони постійно слухають новини.

Бергер не ворухився, наче й не чув нічого.

- Я оперував, – сказав він, – уже було почав робити розріз. Резекція шлунка. Приготувався і не знав, що далі. Я все забув. З мене тік піт. Переді мною лежав пацієнт, відкритий, непритомний, – а я не знав, що далі. Я забув хід операції. Це було жахливо.

- Не думай про то. Це був просто поганий сон. Знав би ти, які сни мені снилися! І які нам ще снитимуться сни, коли ми звідси виберемось! – 509 раптом чітко відчув запах яєчні зі шпондером і намагався про неї не думати. – Це не завжди будуть приємні сни, – сказав він, – у цьому можеш бути певен.

- Десять років. – Бергер дивився у небо. – Порожніх десять років. Нема! Зникли! Не працював. Досі я про це ніколи не думав. Я міг багато позабувати. Не знаю, як робити ту операцію. Не можу точно пригадати. На початках я ночами відтворював у голові операції, аби бути в темі. А згодом перестав це робити. Можливо, я забув, як оперувати...

- Воно просто затерлося, а цілком ти не забув. Це як із мовами чи їздою на ровері.

- Можна розівчитися. Руки. Точність. Можна втратити певність. Або відстати. За десять років багато чого сталося. Нові відкриття. Я нічого про це не знаю. Я лише постарів, постарів і втомився.

- Дивно, – сказав 509, – я щойно теж думав про свій колишній фах. Левінські запитував. Він думає, що за два тижні ми виберемось. Можеш таке уявити?

Бергер незворушно похитав головою.

- І де той час? – сказав він. – Була ж безкінечність, а тепер ти кажеш – два тижні. І

раптом людина питає себе, куди поділися десять років?

У долині горіло місто. Вже споночило, але душно було й досі. Земля парувала. Небо прошивали блискавки. На горизонті тліли два інші вогні – далекі розбомблені міста.

– Ефраїме, може, поки що вдовольнимося тим, що ми взагалі можемо думати про те, про що думаємо?

– Так, ти правий.

– Ми знову мислимо, як люди. Думаємо про те, що буде після табору. А коли ми могли про таке думати? Все решта з'явиться саме собою.

Бергер кивнув.

– Навіть якщо після виходу мені все життя доведеться церувати панчохи! Попри це...

Небо розчახнула блискавка, і поволі здалеку долинув грім.

– Хочеш усередину? – спитав 509. – Можеш потрохи встати чи повзти?

Гроза почалася об одинадцятій. Блискавки висвітлили небо – і на кілька секунд зринув блідий місячний ландшафт зруйнованого міста з кратерами і руїнами.

Бергер міцно спав. 509 сидів у дверях 22-го барака. Відколи Левінські вбив Гандке, барак знову був доступний для нього. Під курткою він тримав револьвер і набої. Боявся, що через сильний дощ у дірі під його ліжком вони замокнуть і вийдуть з ладу.

Але цієї ночі дощ ледве сіявся. Гроза висіла в повітрі, ділилася, довший час їх було кілька, і вони, мов мечами, кидалися блискавками від горизонту до горизонту. «Два тижні», – думав 509 і дивився, як займається і згасає ландшафт по той бік колючого дроту. Він здавався схожим на інший світ, який останнім часом непомітно наближався, повільно виростав із нічійної землі безнадії, а тепер причаївся і лежав упритул до паркана, пах дощем і полями, пожежами й руйнуваннями, а ще ростом, лісами і зеленню. 509 відчував, як крізь нього проходять блискавки та освітлюють його, а разом і втрачене минуле, бліде, далеке, незрозуміле й недосяжне. Він мерз теплої ночі. Такої певності, яку продемонстрував Бергеру, він не мав. Міг пригадувати, і це було багато, це його хвилювало, але чи було цього достатньо після всіх років у таборі, він не знав. Між «колись» і «зараз» сталося забагато смертей. Він лише знав, що жити означало вирватися з табору, але відразу після того все стане непевним, величезним і хитким, а побачити, що буде після того, він не міг. Левінські міг, але він мислив як член партії. Партія його прийме, і він стане партійцем, цього йому вистачало. А що могло б бути після того, думав 509, що його кликало, що, окрім примітивного бажання жити? Помста? Самою лише помстою багато не досягнеш. Помста – це частина іншого, темного боку, вона потрібна, але що ж після неї? Він відчув кілька теплих крапель дощу на обличчі, мов сльози, які впали нізвідки. Хто ще мав сльози? Вони вигоріли, висохли. З німим роздиранням зменшувалося те, чого, здавалося, мало вже й не бути. Виявлялося – досі є що втрачати. Термометр давно показував найнижчу поділку замерзання відчуттів, а ще більший холод було видно лише по тому, що іноді майже безболісно відвалювався відморожений шмат тіла – палець, стопа.

Блискало частіше, довгий гуркіт грому пронизував тишу, у тремтливому світлі на пагорбі навпроти стояв далекий білий будиночок із садом. «Бухер», – думав 509.

У Бухера ще не все втрачено. Він молодий, і з ним Рут. Хтось, хто вийде разом з ним. Але чи це втримається? Та хто б про це думав? Кому потрібні гарантії? І хто міг їх дати?

509 відхилився назад. «Про що я думаю? – застановився він. – Певно, підчепив від Бергера. Ми просто стомлені». Він повільно дихав і думав, що крізь сморід плачу і

бараків знову чує запах весни й цвітіння. Це приходило щороку з ластівками і квітами, незважаючи на війну, смерть, сум і надії. Просто приходило. І цього досить.

Він причинив двері і поповз у свій куток. Блискало всю ніч, крізь розбиті шибки падало примарне світло, і барак скидався на корабель, що беззвучно ковзає підземним потоком, у ньому трупи, які досі дихають завдяки темній магії, – а серед них кілька, які не здалися.

- Бруно, - спокійно повела Сельма Нойбауер, - не будь паяцом. Думай, поки інші не почали думати. Це наш шанс. Продай усе, що вдасться. Ділянки, сад, наш будинок - все, з вигодою чи ні, байдуже, продавай усе.

- А гроші? Що робити з грішми? - Нойбауер невдоволено похитав головою. - Якщо твої побоювання справдяться, яка тоді буде користь з грошей? Ти забула про інфляцію після Першої світової? Трильйон за марку. Матеріальні цінності тоді були єдиним, що мало сенс!

- Матеріальні цінності! Так, але лише ті, які можна запхати в кишеню.

Сельма Нойбауер підвелася й пішла до шафи. Відчинила її, відсунула вбік кілька речей і витягла скриньку. В ній були золоті портсигари, пудрениці, діамантові кліпси, дві рубінові брошки і кілька каблучок.

- Ось, - сказала вона, - я купила це за останні роки, так, аби ти не знав. За свої гроші і за те, що вдалося заощадити. Акції ж свої продала. Зараз вони вже нічого не варті. Фабрики лежать у руїнах. Але оце точно чогось варте. І все можна взяти з собою. Я б хотіла, аби ми мали лише коштовності!

- Взяти з собою! Взяти з собою! Ти так говориш, наче ми злочинці і маємо втікати.

Сельма складала речі на місце, рукавом сукні вона до блиску натирала портсигар.

- З нами може статися те, що сталося з іншими, коли ви прийшли до влади. Гадаєш - ні?

Нойбауер зірвався на ноги.

- Тебе послухати... - безпомічно і люто випалив він, - повіситися можна. Інші чоловіки мають жінок, які їх розуміють, які їх підтримують, коли ті вертаються зі служби, які їх звеселяють, але ти! Саме лише каркання і розпачливі верески! Цілими днями! І ночами! Навіть тоді від тебе нема спокою! Без перерви - продавати і скиглити!

Сельма не слухала, вона сховала скриньку і поклала на місце речі в шафі.

- Діаманти, - сказала вона, - якісні, чисті діаманти. Неоправлені. Лише найкращі камені. Карат, два, три, до шести чи семи каратів, якщо такі вдасться знайти. Ось що нам треба. Краще, ніж твої бланки, сади, ділянки й будинки. Адвокат тебе надував. Він отримав подвійні відсотки, я впевнена. Діаманти можна сховати. Можна вшити їх в одяг. Навіть проковтнути. Ділянки - ні.

Нойбауер витріщився на неї.

- Що я чую! Вчора ти в істеричі через кілька бомб, а нині говориш, мов єврей, готовий за гроші перерізати горлянку.

Вона зміряла його зневажливим поглядом. Поглянула на чоботи, уніформу, вуса.

- Євреї не перерізають горлянок. Вони дбають про свої родини. Краще за багатьох германських надлюдей. Євреї знають, що робити у важкі часи.

- Так? І що ж вони знали? Якби вони щось знали, то не залишилися б тут і ми б майже всіх не переловили.

- Вони не думали, що ви зробите з ними все те, що ви зробили. - Сельма Нойбауер змастила скроні одеколоном. - І не забувай, гроші в Німеччині були заблоковані з 1931 року, відколи в Дармштадтського і Національного банків виникли проблеми. Саме тому багатьом не вдалося поїхати. А тоді ви їх повилавливали. Добре. Точно так само ти зараз хочеш залишитися тут. І точно так само вони повилавливають вас.

Нойбауер швидко роззирнувся.

- Обережно, трясця його матері! Де служниця? Якщо тебе хтось почує, нам кінець. Народний суд не знає пощади! Вистачить одного доносу.

- У служниці вихідний. І чого з вами не можна зробити те саме, що ви зробили з іншими?

- Хто? Євреї? - Нойбауер засміявся, він пригадав Блянка й уявив, як той тортує Вебера. - Їм головне, аби вони мали спокій.

- Не євреї. А американці з англійцями.

Нойбауер знову засміявся.

- Ні, ці ще менше! Це ж їх взагалі не стосується! Внутрішньополітичними справами, такими як наш табір, вони зовсім не цікавляться! Їх цікавить виключно зовнішньополітична, військова справа. Ти що, цього не розумієш?

- Ні.

- Вони демократи. Якщо вони переможуть, а це ще під питанням, то поводитимуться з нами коректно. По-військовому. Коректно. Тоді ми будемо для них тими, хто програв з честю. А більше вони нічого не зроблять. Такий світогляд! З росіянами справа була б інакшою. Але вони на Сході.

- Сам побачиш, варто лише зостатися тут.

- Саме так, я сам побачу. І я остаюся. Може, скажеш мені, куди б ми могли податися, якби вирішили забиратися звідси?

- Ми мали ще перед роками поїхати в Швейцарію з діамантами...

- Мали! - Нойбауер так вдарив по столі, що захиталася пляшка пива. - Мали! Мали! Знову те саме! Як? Перелетіти кордон у вкраденому літаку? Ти несеш казна-що.

- До чого тут крадений літак? Можна було кілька разів з'їздити туди на відпочинок. Взяти з собою гроші і коштовності. Дві, три, чотири подорожі. І щоразу залишати там привезене. Я знаю людей, які так і зробили...

Нойбауер пішов до дверей. Прочинив і зачинив їх знову. А тоді повернувся.

- Ти знаєш, що ти зараз говориш? Знаєш, що це означає? Державна зрада! Якби хоч слово вийшло за межі цієї кімнати, тебе б одразу розстріляли.

Сельма поглянула на нього. Її очі блищали.

- Ну, так у чому справа? Маєш нагоду показати, який ти герой. Ще й небезпечної жінки позбудешся. Тобі, мабуть, цього і треба...

Нойбауер не витримав її погляду. Він відвернувся і взявся ходити кімнатою. Він не знав, чи чула вона щось про вдову, яка навідувала його час до часу.

- Сельмо, - промовив він врешті зміненим голосом. - Навіщо це? Ми маємо триматися купи! Давай мислити тверезо. Тепер нам не залишається нічого іншого, як протриматися. Я не можу втікати. Я маю виконувати накази. Та й куди мені втікати? До росіян? Ні. Сховатися в неокупованій Німеччині? Тоді мене швидко знайде гестапо, а ти знаєш, що це означає! Перейти на інший бік, до американців з англійцями? Теж ні. Тому краще чекати на них тут, інакше це виглядатиме, наче я маю нечисте сумління. Я обдумав усі варіанти. Повір мені. Ми мусимо протриматися, іншого виходу нема.

- Так.

Нойбауер з несподіванки підвів погляд.

- Справді? Ти нарешті зрозуміла? Почула мої докази? Я тебе переконав?

- Так.

Він обережно подивився на Сельму: не вірив у таку легку перемогу. Але вона раптом здалася. Здавалося, її щоки запали. «Переконав, - думала вона. - Докази! Вірять у те, що довели, - так, наче життя тримається на доказах. З ними нічого не вдієш. Глиняні божки. Вірять лише собі». Вона довго розглядала свого чоловіка. І дивилася на нього з дивною сумішшю співчуття, зневаги і краплею ніжності. Нойбауерові стало не по собі.

- Сельмо... - почав він.

Вона його перебила:

- Бруно, ще одне, останнє... прошу тебе... зроби це...

- Що? - недовіжливо спитав він.

- Перепиши будинок і ділянки на Фрею. Лише це, більш нічого.

- Чому?

- Не назавжди. Тимчасово. Якщо все буде добре, повернеш їх собі. Донці ти можеш довіряти.

- Так... так... але яке це справить враження! Адвокат...

- Наплюй на враження! Коли ви прийшли до влади, Фрея була дитиною. Їй нема чого закинути!

- Що це означає? Гадаєш, мені є що закинути?

Сельма мовчала і знову дивилася на Нойбауера дивним поглядом.

- Ми солдати, - сказав він, - ми виконуємо накази. А наказ є наказ, це кожен знає, - він виструнчився, - фюрер наказує, ми виконуємо. Всю відповідальність за свої накази бере на себе фюрер. Він постійно на цьому наголошував. Для патріота цього досить. Чи ні?

- Так, - смиренно відповіла Сельма. - Але піди до адвоката і перепиши наше майно на Фрею.

- Добре, як хочеш. Я з ним поговорю. - Нойбауер і не думав такого робити. Його дружина зі страху впала в істерику. Він поплескав її по спині. - Я все поладжув. Досі я чудово давав собі раду.

Він повагом вийшов. Сельма Нойбауер підійшла до вікна. Бачила, як він сідає в авто. «Докази! Накази! - думала вона. - Сподіваються відкараскатись цим від усього». Добре, коли все добре. Хіба й вона так не робила? Вона поглянула на свою обручку. Носить її вже двадцять чотири роки, її двічі довелося збільшувати. Тоді, коли обручка в неї з'явилася, вона була іншою людиною. В той час був і один єврей, який хотів з нею одружитися. Маленький порядний чоловік, він шепелявив і ніколи не кричав. Його звали Йозеф Бомфельдер. У 1928-му він поїхав в Америку. Розумний чоловік. Вчасно. Вона ще раз чула про нього від однієї знайомої, він написав, що ведеться йому дуже добре. Вона механічно крутила обручку. «Америка, - думала вона. - Там не буває інфляції. Вони надто багаті».

509 прислухався. Голос він знав. Тихенько сидів за горою трупів і підслуховував.

Знав, що цієї ночі Левінські хотів привести когось із робочого табору і його мали сховати на кілька днів, але, дотримуючись старого правила, що знатися мають лише зв'язкові, Левінські не сказав, про кого мова.

Чоловік говорив тихо, але дуже чітко.

- Нам потрібен кожен, хто за нас, - казав він. - Коли впаде націонал-соціалізм, на початках не буде жодної монолітної партії, аби перейняти політичне правління. За дванадцять років їх усіх роздрібною або знищили. Рештки пішли в підпілля. Скільки з того залишилося, ми не знаємо. Для побудови нової організації потрібні будуть рішучі люди. В хаосі поразки чинною залишиться одна-єдина партія - націонал-соціалістична. Мені йдеться не про перебіжчиків, які приєднуються до будь-якої партії, мені йдеться про ядро. Вони організовано заляжуть на дно, аби виринути у влучний момент. Ось проти цього ми і маємо боротися. А для цього нам потрібні люди.

«Це Вернер, - думав 509, - це мусить бути він; але ж я знаю, що він мертвий». Місяць сховався за хмарами, крізь похмуру ніч йому нічого не було видно.

- Маса за парканом деморалізована, - говорив чоловік. - До цього доклалися дванадцять років терору, бойкот, доноси і страх, а тепер іще й програна війна. Терором з підпілля і саботажем нацисти їх можуть тримати в страху ще роками. За них, обдурених і заляканих, доведеться поборотися. За іронією долі антинацистський рух найкраще зберігся саме в таборах. Нас позакривали разом, а на свободі групи порозганяли. Контактувати їм було дуже важко, а в таборі - легко. За парканом кожен був сам за себе, а тут ми підтримували один одного; результат, якого нацисти не передбачили. - Чоловік засміявся. Це був короткий, безрадісний сміх.

- Якщо не брати до уваги вбитих, - відказав Бергер. - І померлих.

- Якщо не брати до уваги, звичайно. Але ми зберегли досить людей. Кожен з них вартий сотні інших.

«Це мусить бути Вернер, - думав 509; тепер він міг розгледіти в темноті нечіткі обриси голови аскета. - Він знову аналізує, організовує. Виголошує промови... Так і залишився фанатиком і теоретиком своєї партії».

- Табори мають стати комірками відбудови, - говорив тихий ясний голос. - Наразі тут найважливіші три пункти. Перший: пасивний, а в надзвичайному випадку активний опір СС, поки вони в таборі. Другий: запобігання паніці й ексцесам під час переходу табору під наш контроль. Ми маємо стати прикладом дисципліни і не дати бажанню помсти керувати нами. Про це згодом подбають суди...

Чоловік замовчав. 509 підвівся і наближався до групи. Вона складалася з Левінські, Гольдштайна, Бергера і незнайомця.

- Вернер... - озвався 509.

Чоловік вдивлявся в темряву.

- Ти хто?

Він встав і підійшов ближче.

- Я думав, ти мертвий, - сказав 509.

Вернер дивився просто йому в обличчя.

- Коллер, - назвався 509.

- Коллер! Ти ще живий? Я теж думав, що ти давно труп.

- Офіційно так і є.

- Він 509, - втрутився Левінські.

- Отже, ти 509! Це полегшує справу. Офіційно я теж мертвий.

Крізь темряву вони дивилися один на одного. Ситуація була не нова. Іноді в таборі знаходилися ті, кого вважали мертвими. Але 509 і Вернер знали ще з дотабірних часів. Вони були друзями, але згодом перестали спілкуватися через різні політичні погляди.

- Ти залишишся тут? - спитав 509.

- Так, на кілька днів.

- СС саме прочісує останню літеру алфавіту, - втрутився Левінські. - Вони схопили Фогеля, він попався в руки комусь, хто його знав, якомусь клятому унтершарфюрерові.

- Я вас не обтяжуватиму, - пояснив Вернер. - Я сам діставатиму собі харчі.

- Звісно, - з ледь помітною іронією зауважив 509, - іншого я від тебе й не чекав.

- Уранці Мюнцер дістане хліб. Лебенталь зможе його забрати. Хліба має бути більше, ніж на мене одного. Вистачить і для вашої групи.

- Я знаю, - відповів 509. - Я знаю, Вернере, ти нічого не береш просто так. Ти залишишся в 22-му? Ми можемо розмістити тебе і в 20-му.

- Я можу перебути в 22-му. Ти теж можеш зостатися. Гандке більше немає.

Ніхто з присутніх не відчув, що відбувається наче словесна дуель. «Як це подитячому, - думав 509. - Вічність тому ми були політичними противниками, і досі жоден з нас не хоче бути перед іншим у боргу. Я відчуваю дурнувате задоволення від того, що Вернер шукає в нас прихистку, а він нагадує мені, що, якби не його група, мене б, мабуть, порішив Гандке».

- Я чув, що ти говорив перед тим. Це правда. Що ми можемо зробити?

Вони ще сиділи надворі. Вернер, Левінські й Гольдштайн спали в бараці. Лебенталь збудить їх за дві години, і вони поміняються. Стало душно. Але Бергер був у теплій гусарській аттілі, 509 наполог.

- Хто такий той новенький? - спитав Бухер. - Якийсь бонза?

- Був ним перед приходом нацистів. Не найбільшим. Середнячок. Сам собі бонза. Тямущий. Комуніст. Фанатик без особистого життя і почуття гумору. Тепер він один з керівників табірної підпілля.

- Звідки ти його знаєш?

509 замислився.

- До 1933-го я був редактором газети. Ми часто дискутували. Я критикував його партію. Його і нацистів. Ми були проти обох.

- А за що ви були?

- За те, що зараз звучатиме досить помпезно і смішно. За людяність. Толерантність і право кожного на власну думку. Дивно, так?

- Ні, - відповів Агасфер і закашлявся. - А хіба є ще щось?

- Помста! - зненацька втрутився Майергоф. - Ще є помста! Помста за те, що тут

діється! Помста за кожного померлого! Помста за все скоєне. Око за око, зуб за зуб!

Усі заскочено підвели очі. Обличчя Майергофа перекошило. Він стиснув кулаки і щоразу, коли вимовляв слово «помста», вдаряв кулаком об землю.

- Що з тобою? - спитав Зульбахер.

- А з вами що? - поцікавився Майергоф у відповідь.

- Він здурів, - втрутився Лебенталь. - Видужав і став мешугге. Шість років був заляканим паскудним німчиком, не зважувався навіть писк відкрити, а тоді дивом врятувався від крематорію, і з нього зробився Самсон Майергоф.

- Я не хочу помсти, - прошепотів Розен. - Мені аби вибратись звідси!

- Що? А есесівці хай вийдуть сухими з води? Ніби нічого й не було?

- Мені байдуже! Я просто хочу геть звідси! - Розен розпачливо стис докупи руки і зашепотів так завзято, наче від цього шепоту щось залежало: - Мені не треба нічого іншого, я просто хочу вийти звідси! Просто вибратись звідси!

Майергоф витріщився на нього.

- Ти знаєш, хто ти? Ти...

- Майергофе, заспокойся! - Бергер сів. - Ми не хочемо знати, хто ми. Ми всі не ті, ким були, і не ті, ким хочемо бути. Те, ким ми насправді є, стане зрозуміло згодом. Хто зараз це знає? Зараз ми можемо лише чекати, сподіватися і ще хіба молитися. - Він загорнувся в гусарську куртку і знову ліг.

- Помста, - задумано сказав Агасфер незабаром. - Тут буде потрібно багато помсти. Помста викличе нову помсту... що це дасть?

На горизонті блиснула заграва.

- Що це було? - спитав Бухер.

У відповідь почувся тихий гуркіт.

- Це не бомбардування, - припустив Зульбахер. - Знову гроза. Погода саме для грози - тепло.

- Якщо піде дощ, збудимо тих з робочого табору, - сказав Лебенталь. - Хай тоді лежать на вулиці, вони міцніші за нас. - Він обернувся до 509. - І твій друг-бонза теж.

Знову блиснуло.

- Хтось із тих усередині чув, чи планують вивозити людей? - спитав Зульбахер.

- Лише чутки. Остання - що мають забрати тисячу осіб.

- О, Боже! - Розенове обличчя блідо мерехтіло в темряві. - Вони візьмуть нас. Найслабших, аби нас здихатися.

Він поглянув на 509. Усі думали про останній етап.

- Це лише чутка, - сказав 509. - Їх коло вбиральні останнім часом придумують вдосталь. Поки нема наказу, зберігаймо спокій. А тоді побачимо, що Вернер, Левінські й люди з канцелярії зможуть для нас зробити. Чи ми тут щось придумаємо.

Розен тремтів.

- Як вони повисмикували тих нещасних з-під ліжок... за ноги...

Лебенталь кинув на нього повний зневаги погляд.

- Ти що, нічого іншого в своєму житті не бачив?

- Так...

- Колись я був на великій бойні, - втрутився Агасфер. - Я відповідав за кошерний забій. У Чикаго. Іноді тварини знали, що їх чекає. Чули запах крові. Тоді вони бігли так, як ті з останнього етапу. Будь-куди. Без мети. Розбігалися по кутах. І їх так само витягали за ноги...

- Ти був у Чикаго? - спитав Лебенталь.

- Так...

- В Америці? І ти повернувся?

- Це було двадцять п'ять років тому.

- Ти повернувся. - Лебенталь витріщався на Агасфера. - Ви колись щось таке чули?

- Ностальгія. За Польщею.

- Знаєш що... - Лебенталь не договорив. Для нього це було занадто.

На ранок трохи випогодилося, починався сірий імлистий день. Блискавки припинилися, але за лісами досі чувся глухий далекий гуркіт.

- Дивна гроза, - помітив Бухер. - Зазвичай, коли гроза відступає, спалахи ще видно, а от грому не чути. А тут усе навпаки.

- Може, вона повертається, - припустив Розен.

- Чого б вона мала повертатися?

- У нас вдома грози іноді днями кружляють між гір.

- Ми не оточені горами. Там лише один хребет, та й він невисокий.

- Не маєш чим зайнятися? - поцікавився Лебенталь.

- Лео, - спокійно повів Бухер, - краще пошукай нам щось пожувати. Хай навіть шмат старої взуттєвої шкіри.

- Будуть ще розпорядження? - спитав Лебенталь після паузи здивування.

- Ні.

- Добре. Тоді пильнуй за тим, що несеш! І сам шукай собі жерти, ти, жовтодзьобий! Світ не знав, яке нахабство!

Лебенталь хотів було сплюнути, але в роті пересохло і від напруги вилетіла вставна щелепа. Він зловив її в повітрі останньої миті і прилаштував на місце.

- Щодня задля вас ризикую своєю шкурою, а що від вас чути? - з пркирістю мовив він. - Закиди й накази! Не вистачало ще, аби Карел вказував, що мені робити.

Надійшов 509.

- Що тут у вас?

- Спитай у нього. - Лебенталь показав на Бухера. - Розкомандувався. Я не здивуюся, якщо він хоче стати старостою блоку.

509 поглянув на Бухера. «Він змінився, - подумав 509, - а я й не помітив».

- То що сталося? - спитав він.

- Нічого. Ми просто говорили про грозу.

- Чого ви вчепилися тої грози?

- Та нічого. Просто дивно, що гримить досі. Хоч нема ні блискавок, ні хмар. Лише ота сірість згори, але це ж не грозові хмари.

- Проблеми! Гримить, а не блискає! Гоїм нахес! - скрипів Лебенталь зі свого місця. - Мешугге!

509 поглянув на небо. Воно було сіре і, здавалося, безхмарне. Він прислухався.

- Справді гри... - обірвав на півслові, змінив позу і тепер уже прислухався усім тілом.

- Ще один! - сказав Лебенталь. - Нині всі подуріли?

- Тихо! - різко відрубав 509.

- Отже, і ти туди...

- Прокляття, тихо! Тихо будь, Лео!

Лебенталь замовк, помітив, що йшлося вже не про грозу. Він спостерігав за 509, який напружено вслухався в далекий гуркіт. Усі припинили.

- Чуєте, - повільно і дуже тихо сказав 509, - наче боявся, що, як говоритиме голосніше, все розвіється.

- Це не гроза. Це...

Він вслухався далі.

- Що?

Бухер стояв поруч, вони презиралися і слухали.

Гуркіт посилювався, а тоді грози стих.

- Це не гроза, - сказав 509. - Це... - Він почекав ще хвилю, а тоді роззирнувся і заговорив так тихо, як лише міг: - Це артилерійський вогонь.

- Що?

- Артилерійський вогонь. Не грім.

Усі мовчки витріщилися один на одного.

- Та що з вами? - спитав Гольдштайн.

Ніхто не відповів.

- Ну, ви що, позаклякали?

Бухер обернувся.

- 509 каже, що чує артилерійський вогонь. Фронт уже недалеко.

- Що? - Гольдштайн підійшов ближче. - Справді? Чи то все вигадки?

- Хто з таким жартуватиме?

- Я маю на увазі: ви не помиляєтесь? - уточнив Гольдштайн.

- Ні, - відказав 509.

- Ти на тім розумієшся?

- Так.

- Господи! - Розенове обличчя перекинулося, і він раптом почав схлипувати.

509 слухав далі.

- Якщо зміниться напрям вітру, ми чути мемо краще.

- Як ти гадаєш, наскільки вони далеко? - спитав Бухер.

- Точно не знаю. П'ятдесят кілометрів. Може, шістдесят. Приблизно так.

- П'ятдесят кілометрів. Це недалеко.

- Ні, недалеко.

- У них мають бути танки. Для них це не відстань. Якщо прорвуться... як думаєш,

скільки їм треба днів... може, навіть один... – Бухер затнувся.

– Один день? – повторив Лебенталь. – Що ти говориш? Один день?

– Якщо прорвуться. Вчора ми ще нічого не чули. А сьогодні вже чути. Завтра вони можуть наблизитися. Післязавтра... чи ще через день...

– Мовчи! Не кажи такого! Не зводь людей з розуму! – розкричався раптом Лебенталь.

– Лео, це можливо, – мовив 509.

– Ні! – Лебенталь затулив лице руками.

– 509, що ти маєш на увазі? – спитав Бухер з блідим і схвильованим обличчям. – Післязавтра чи коли? Скільки ще днів?

– Дні! – крикнув Лебенталь, опустивши руки. – Як, як таке можливо, щоб залишалися дні? – бубонів він. – Роки, вічність, а тепер ви говорите про дні, дні! Не брешіть! – Він підійшов ближче. – Не брешіть, – шепотів він. – Прошу вас, не брешіть.

– Хто б про таке брехав?

509 обернувся. За ним стояв усміхнений Гольдштайн.

– Я теж це чую, – мовив він, його очі дедалі збільшувались і ставали чорнішими. Він усміхався і ворушив руками й ногами так, наче хотів танцювати, а тоді раптом припинив сміятися і впав долілиць.

– Знепритомнів, – сказав Лебенталь. – Розціпни його куртку. Я принесу води. У стічному жолобі мала б іще бути.

Бухер, Зулбахер, Розен і 509 обернули Гольдштайна.

– Привести Бергера? – спитав Бухер. – Він може встати?

– Чекай. – 509 низько схилився над Гольдштайном. Розціпнув куртку і пояс на штанах. Коли випростався, Бергер був уже поруч, його привів Бухер. – Треба було лишатися в ліжку, – сказав 509.

Бергер став на коліна поруч із Гольдштайном і послухав його. Це тривало недовго.

– Мертвий, – оголосив він, – вочевидь, серцевий напад. Цього можна було чекати, вони зовсім вгробили йому серце.

– Головне, він встиг це почути, – втрутився Бухер. – Він це чув.

– Що?

509 поклав руку на тонкі Бергерові плечі.

– Ефраїме, – м'яко почав він, – думаю, це сталося.

– Що?

Бергер підвів погляд. 509 раптом відчув, що йому важко говорити.

– Вони... – почав він, затнувся і показав рукою на горизонт. – Ефраїме, вони наближаються, їх уже чути.

Він поглянув на колючий дрот і кулеметні вежі, які плили в молочній імлі.

– Вони тут, Ефраїме...

Опівдні вітер змінився і гуркіт стало чути ще ліпше. Це був наче далекий електричний контакт, який з'єднував тисячі сердець. Бараки непокоїлися. На роботи в місто відправили лише кілька бригад. До всіх віконців притискалися обличчя. У дверях щоразу з'являлися нові й нові худі постаті, вони витягували шиї і прислухалися.

- Наблизилися?

- Так, здається, чути виразніше.

У взуттєвому відділі всі працювали мовчки. Капо пильнували, аби не було балачок, - їх лякала присутність наглядачів-есесівців. Ножі відділяли шкіру, обрізали потріскані частини, у багатьох руках вони відчувалися інакше, ніж завжди. Наче були не інструментом, а зброєю. В'язні крадькома кидали погляди на капо, есесівців, револьвери й легкий кулемет, якого ще вчора тут не було.

Але попри всю пильність наглядачів кожен у відділенні точно знав події дня. Більшість давно навчилася говорити, не ворухачи губами, і майже щоразу, коли обрізки шкіри зсипали докупи з повних кошиків, носії знадвору ширили звістку: ще чути. Гуркіт не припиняється.

Бригади вийшли на роботи за межі табору під подвійною охороною. Вони обійшли місто, а тоді із заходу прямували до старої частини, на Ринок. Вартові дуже нервували. Верещали і командували без причини; в'язні марширували струнками колонами. Досі вони прибирали лише в нових районах міста, а зараз уперше входили в історичний центр і помічали, наскільки він зруйнований. Бачили випалений квартал середньовічних дерев'яних будинків. З нього майже нічого не залишилось. Вони бачили це і марширували повз, а мешканці, які там zostалися, зупинялися чи відверталися від них. Маршируючи вулицями, в'язні більше не відчували себе арештантами. Дивовижним чином вони перемогли у битві, не беручи в ній участі, а роки ув'язнення вже були не роками безборонної поразки, а роками боротьби. І вони взяли гору. Вони вижили.

Бригади підходили до площі Ринок. Ратуша лежала в руїнах. Для розбирання завалів їм видали лопати й гаки. Вони працювали. Смерділо паленим, але в цьому смороді чувся інший, гнилувато-солодкавий сопух, який стискав шлунок, який вони знали краще за усі інші, - трупне розкладання. У ці теплі квітневі дні місто смерділо трупами, трупами, що гнили під його руїнами.

За дві години вони знайшли під завалами першого покійника. Спочатку побачили його чоботи. Це був гауптшарфюрер СС.

- Ситуація змінилася, - прошепотів Мюнцер, - нарешті змінилася! Тепер ми викопуємо їхні трупи. Їхні трупи!

Він працював з новою силою.

- Обережніше! - гаркнув вартовий, що наближався. - Там лежить людина, ти що, не бачиш?

Вони розбирали завал, з'явилися плечі, а за ними й голова. В'язні підняли тіло і понесли вбік.

- Далі! - Знервований есесівець витріщався на покійника. - Обережніше!

Один за одним вони відкопали ще трьох і поклали їх поруч із першим. Вони носили їх за ноги в чоботах і за руки в уніформах. Для них це було незвідане відчуття, досі отак за руки й ноги, понівечених і брудних, вони виносили лише своїх товаришів: із бункерів, із катівень, при смерті чи мертвих, а останнім часом багатьох цивільних. Тепер, уперше, переносили своїх ворогів. Вони працювали далі, і нікому не доводилося їх підганяти. Аби знайти більше трупів, вони працювали так, що їх

заливав піт. Із несподіваною силою відтягали балки і кавалки арматури, сповнені ненависті, завзято шукали трупи, ніби це було золото.

Ще за годину вони знайшли Дітца. У нього була зламана шия. Голова була так щільно притиснута до грудей, наче він намагався сам собі перекусити глотку. Спершу вони його не чіпали, а повністю очистили тіло з-під уламків. Обидві переламані руки лежали так, наче мали зайвий суглоб.

- Є Бог на світі, - прошепотів чоловік поруч із Мюнцером, не дивлячись ні на кого. - Таки є Бог на світі! Є Бог.

- Стули пельку! - крикнув йому есесівець. - Що ти там белькотів? Я бачив, як ти говорив.

Чоловік зіп'явся на ноги, перечепився і впав на Дітца.

- Я сказав, що для обергрупенфюрера треба б зробити ноші, - відказав він із незворушним обличчям. - Ми ж не можемо нести його отак, як усіх інших.

- Що ти маєш тут до говорення? Поки що тут наказуємо ми! Зрозумів? Зрозумів, питаю?!

- Так точно.

«Поки що», - почув Левінські. - «Наказуємо поки що!» Отже, вони це знають», - подумав він і підняв заступ.

Есесівець дивився на Дітца і мимоволі стояв струнко. Це порятувало в'язня, який знову повірив у Бога. Есесівець привів старшого колони, той теж виструнчився.

- Ноші наразі не знайшли, - сказав есесівець. Відповідь новонаверненого його вразила. Офіцера СС такого високого рангу і справді не можна тягти за руки й ноги.

Старший колони роззирнувся. Повіддаль, під завалами, він помітив двері.

- Викопайте їх, доведеться скористатися ними. - Він салютував Дітцові. - Обережно покладіть пана обергрупенфюрера на оті двері.

Мюнцер, Левінські і ще двоє принесли їх. Це були різьблені двері роботи XVI століття із зображенням сцени, як маленького Мойсея знайшли в кошику. Вони були тріснуті й обвуглені. В'язні підхопили Дітца за плечі й ноги і підняли. Руки бовталися, голова завалилася назад.

- Обережно, пси вошиві! - верещав старший колони.

Покійник лежав на широких дверях. Із-під його правої руки визирав усміхнений Мойсей в очеретяному кошику. Мюнцер помітив це. «Вони забули зняти двері з ратуші, - подумав він. - Мойсей. Єврей. Усе вже колись було. Фараон. Утиски. Червоне море. Порятунк».

- Восьмеро, взяли!

Дванадцяттеро людей підскочили так прудко, як ніколи досі. Старший колони озирнувся. Навпроти була поруйнована церква Марії. Він на хвилю замислився, але одразу відмовився від цієї думки. У католицьку церкву Дітца не понесеш. Він би радо зателефонував за вказівками, але лінії зв'язку були пошкоджені. Йому доводилося робити те, чого він найбільше не любив і боявся, - діяти самостійно. Мюнцер щось сказав. Старший колони це помітив.

- Що? Що ти сказав? Крок уперед, пес вошивий!

Виглядало, що «пес вошивий» був його улюблений вислів. Мюнцер зробив крок вперед і виструнчився.

- Я сказав, чи це не буде неповагою, що обергрупенфюрера нестимуть в'язні?

Він шанобливо дивився на старшого колони.

- Що?! - крикнув той. - Що, пес вошивий?! Як тебе це обходить? А хто б, по-твоєму, мав його нести? Ми маємо...

Він змовк. Здавалося, зауваження Мюнцера мало сенс. Властиво, покійника мали нести есесівці, але за той час в'язні могли втекти.

- Чого стоїте мов укопані? - кричав він. - Уперед! - Раптом йому майнула думка, куди можна занести Дітца. - В госпіталь!

Що з трупом мають робити в госпіталі, не розумів ніхто. Йому просто здалося, що це відповідне, нейтральне місце.

- Вперед... - Старший колони крокував попереду. Це видавалося йому важливим.

Раптом на виході з площі Ринок з'явився автомобіль. Низький «мерседес компресор». Машина повільно наближалася, шукаючи дорогу між завалами. Її блискуча елегантність виглядала серед руїн майже непристойно. Старший колони виструнчився. «Мерседес компресор» - офіційний автомобіль великих бонз. На задньому сидінні розташувалися два офіцери СС високого рангу, ще один сидів поруч із водієм. До машини були прикріплені численні валізи, кілька менших лежали просто в салоні. Офіцери сиділи із сердито відсутніми обличчями. Водієві доводилося повільно просуватися купами того, що колись було будинками. Вони впритул наблизилися до в'язнів, які на дверях несли Дітца. Офіцери туди не дивилися.

- Давай! - озвався передній до водія. - Швидше!

В'язні зупинилися. Левінські тримав двері за задній правий кут. Він бачив розтрощену голову Дітца й усміхнену - різьбленого маленького Мойсея, бачив «мерседес», валізи й офіцерів-втікачів і глибоко дихав. Машина повільно сунула повз.

- Лайно! - вилаявся раптом один з есесівців, здоровань із боксерським носом. - Лайно! Лайно смердюче!

Він говорив не про в'язнів. Левінські прислухався. На якийсь час далекий гуркіт зник у торохкотінні мерседесового двигуна; а тоді знову загуло, приглушено й невідворотно. Підземні барабани смертельного маршу.

- Вперед! - спантеличено командував старший колони. - Вперед! Пішли!

Поволі наближався вечір. Табором ширилися чутки. Вони літали бараками і щогодинно змінювались. Раз казали, що есесівці зникли, тоді з'являвся хтось і повідомляв, що навпаки - отримали підкріплення. То американські танки були вже поруч із містом, а тоді неслася чутка, що це німецькі частини, які боронитимуть місто.

О третій з'явився новий староста блоку. Цього разу червоний, а не зелений.

- Не наш, - розчаровано мовив Вернер.

- Чого це? - спитав 509. - Він один із нас. Політичний, а не кримінальник. Чи що ти маєш на увазі під «наш»?

- Ти ж це знаєш, навіщо запитуєш?

Вони сиділи в бараці. Вернер хотів дочекатися відбою і повернутися в робочий табір. 509 принишк, аби побачити, який їм дістався староста. Поруч із ними в передсмертній агонії хрипів чолов'яга з брудним сивим волоссям, він помирав від запалення легенів.

- Наш - це той, хто належить до табірнього підпілля, - пояснив повчальним тоном Вернер і засміявся. - Ти ж це хотів знати, га?

- Ні, - відказав 509. - Я не це хотів знати. І ти не це мав на увазі.

- Наразі я маю на увазі це.

- Так, наразі. Доки потрібна ця ситуативна, вимушена спілка. А потім?

- Потім, - мовив здивований таким невіглаством Вернер, - потім має бути партія, яка перейме владу. Монолітна партія, а не жменька збитих до купи людей.

- Отже, твоя партія. Комуністична.

- Ну, а яка ж іще?

- Будь-яка інша, - сказав 509. - Яка завгодно, аби лише не чергова тоталітарна.

Вернер коротко засміявся.

- Ну ти й паяц! Жодної іншої. Саме тоталітарна. Ти бачиш ті знаки на стіні? Усі проміжні партії розмолоті в порошок. Комунізм досі сильний. Війна скінчиться. Росія окупувала велику частину Німеччини. Це, поза сумнівом, найбільша сила в Європі. Час коаліції минув. Ця була остання. Союзники допомогли комунізму, а себе, дурні, послабили. Мир у світі залежатиме від...

- Я знаю, - перебив 509, - знаю цю пісеньку. Скажи краще, що станеться з тими, хто проти вас, якщо ви переможете і прийдете до влади? Чи з тими, хто не за вас?

Вернер помовчав якийсь час, а тоді сказав:

- Тут є багато різних варіантів.

- Я знаю які. І ти знаєш. Вбивати, катувати, запихати в концтабори - ти і це маєш на увазі?

- Серед іншого. Залежить від того, що буде необхідним.

- Справжній прогрес. За це вартувало відсидіти тут!

- Так, це прогрес, - незворушно пояснив Вернер, - це прогрес у цілі. Прогрес у методах. Ми нічого не робимо з жорстокості. Лише з необхідності.

- Цього я наслухався. Таке мені казав Вебер, коли запихав під мої нігті сірники, а потім підпалював. Це було потрібно для здобуття інформації.

Дихання сивоволосого чоловіка перейшло у переривчастий передсмертний хрип, знайомий кожному в таборі. Часом хрип припинявся, тоді в тиші чувся тихий гуркіт на горизонті. Це була наче літанія - останні передсмертні подихи і далека відповідь. Вернер поглянув на 509. Він знав, що Вебер тижнями катував його, аби довідатися імена й адреси. Вернерову адресу також. 509 протримався і нічого не сказав. А Вернера згодом виказав якийсь слабкий партієць.

- Коллере, чому ти не хочеш приєднатися до нас? - спитав він. - Ти б нам придався.

- Те саме запитував у мене Левінські. А ми з тобою дискутували про це ще двадцять років тому.

Вернер всміхався доброю замирювальною усмішкою.

- Так, дискутували. Часто. Але я знову тебе запитую. Час індивідуалізму минув. Залишатися наодинці більше не вдасться. Майбутнє за нами, а не за корумпованим центром.

509 поглянув на голову аскета.

- Коли оце скінчиться, - повільно сказав він, - скільки пройде часу, поки ти станеш мені таким самим ворогом, як ті, що зараз стоять на вартових вежах?

- Небагато. Тут у нас була вимушена спілка проти нацистів. Коли війна закінчиться, вона відпаде.

509 кивнув.

- А ще мені цікаво, скільки б минуло часу, доки ти б не кинув мене за ґрати, якби був при владі.

- Небагато. Ти досі небезпечний. Але тебе б не катували.

509 зітнув плечима.

- Ми посадимо тебе, і ти працюватимеш, або тебе розстріляють.

- Це втішно. Отак я собі й уявляв ваше золоте століття.

- Іронія твоя дешева. Ти сам знаєш, що примус необхідний. Примус - це захист на початковій стадії. Згодом у ньому не буде потреби.

- Буде, - заперечив 509. - Його потребують усі тиранії. І з кожним роком дедалі більше, а не менше. Це їхня доля. І завжди їхній кінець. Тут ти можеш у цьому переконатися.

- Ні. Розв'язана нацистами війна стала їхньою фундаментальною помилкою, бо вони до неї не доросли.

- Це була не помилка. Це була необхідність. Вони не мали вибору. Якби їм довелося роззброюватись і втримувати мир, вони б стали банкрутами. З вами станеться те саме.

- Ми свої війни виграватимемо. І вестимемо їх інакше. Зсередини.

- Так, ізсередини і всередину. Тоді вам є сенс зберегти табори, ви їх незабаром заповните.

- Так, ми це можемо, - цілком серйозно сказав Вернер, а тоді повторив: - То чому ти не йдеш до нас?

- Саме тому й не йду. Якщо ти виберешся звідси і прийдеш до влади, ти накажеш мене ліквідувати. Я тебе - ні. Ось це і є причина.

Сивоволосий чоловік хрипів тепер з великими інтервалами. Надійшов Зульбахер.

- Вони кажуть, що завтра вранці табір має бомбардувати німецька авіація. Хочуть усе знищити.

- Чергова вигадка з-під вбиральні, - резюмував Вернер. - Я б хотів, щоби вже стемніло, мені треба туди.

Бухер дивився в бік білого будинку на пагорбі за парканом. Він стояв між деревами в косих променях сонця і здавався неушкодженим. Дерева в саду світло мерехтіли, наче їх вкрив перший біло-рожевий вишневий цвіт.

- Ти врешті в це віриш? - спитав він. - Ти чуєш їхні гармати, вони наближаються щогодини. Ми виберемося звідси.

Він знову поглянув на білий будинок. Мав забобон, що, поки дім неушкоджений,

усе буде добре. Вони з Рут житимуть і будуть врятовані.

- Так. - Рут сиділа поруч із колючим дротом. - А куди нам іти, якщо ми вийдемо? - спитала вона.

- Геть звідси. Якнайдалі від цього місця.

- Куди?

- Будь-куди. Можливо, мій батько ще живий.

Бухер у це не вірив, але й точно не знав, що батько помер. 509 знав, та не сказав йому.

- З моїх не вижив ніхто, - сказала Рут. - Я була при тому, як їх забирали в газові камери.

- Можливо, їх просто відправили на етап. Або залишили жити деінде. Тебе ж залишили жити.

- Так, - відказала Рут. - Мене залишили жити.

- У Мюнстері в нас був невеличкий будиночок. Його в нас відібрали. Якщо він іще стоїть і нам його повернуть, ми б оселилися там.

Рут Голлянд не відповідала. Бухер подивився на неї й побачив, що вона плаче. Він майже ніколи не бачив її в сльозах і подумав, що це через покійних родичів. Але смерть у таборі була настільки буденною, що йому здавалося недоречним через такий довгий час виказувати сильний жаль.

- Ми не сміємо думати про минуле, Рут, - сказав він нетерпляче. - Інакше як ми тоді зможемо знову жити?

- Я не думаю про минуле.

- Чого ж ти тоді плачеш?

Рут Голлянд втерла сльози кулаками.

- Хочеш знати, чому мене не втруїли газом? - спитала вона.

Бухер мав неясне відчуття, що зараз прозвучить те, чого йому краще не знати.

- Ти не мусиш мені говорити, - сказав він, - але якщо хочеш, скажи, це не має значення.

- Та ні, це має значення. Мені було сімнадцять. Тоді я не була така потворна, як зараз. Тому мене лишили жити.

- Так, - сказав Бухер, але не розумів, про що йдеться.

Вона поглянула на нього. Він уперше побачив, що в неї дуже прозорі сірі очі. Раніше він цього не помічав.

- Ти не розумієш, що це означає? - спитала вона.

- Ні.

- Мене лишили жити, бо потрібні були жінки. Молоді... для солдатів. Для українців, які воювали на боці німців також. Ну, тепер розумієш?

Приголомшений Бухер сидів мовчки. Рут спостерігала за ним.

- Вони робили це з тобою? - спитав він урешті, не дивлячись на неї.

- Так. Вони це робили. - Вона вже не плакала.

- Не може бути.

- Може.

- Я не це маю на увазі, я кажу, що ти цього не хотіла.

Вона всміхнулася короткою гіркою усмішкою.

- Це нічого не змінює.

Тепер Бухер дивився на неї. Здавалося, на її обличчі не було жодних емоцій, але саме це і робило його такою маскою болю, що він раптом відчув, а не лише почув, що вона говорила правду. Він відчував це так, ніби розривався його шлунок, але водночас він не хотів цього визнати, поки що не хотів. Цієї миті він хотів лише одного: аби обличчя перед ним змінилося.

- Цього не було, - сказав він. - Ти цього не хотіла. Тебе при цьому не було. Ти цього не робила.

Її погляд повернувся з пустки.

- Це було. І я не зможу забути.

- Ніхто з нас не знає, що він може забути, а що ні. Ми всі мусимо багато чого забути. Інакше ми цілком можемо залишатися тут і вмерти.

Бухер повторив частину того, що минулого вечора говорив 509. Коли це було? Минули роки. Він кілька разів ковтнув.

- Ти живеш, - напружено мовив він.

- Так, я живу. Я рухаюся, говорю слова, їм хліб, який ти мені жбурляєш, - але інше також живе. Живе! Живе!

Вона притисла руки до скронь і відвернула голову. «Дивиться на мене, - думав Бухер, - вона знову дивиться на мене. Вона вже говорить не лише в небо і не лише до будинку на пагорбі».

- Ти живеш, - повторив він, - для мене цього досить.

Вона опустила руки.

- Ти дитина, - невтішно мовила вона, - дитина! Та що ти знаєш?

- Я не дитина. Хто тут був - не дитина. Навіть Карел, якому одинадцять.

Вона похитала головою.

- Я не про це. Зараз ти віриш у те, що говориш. Але це ненадовго. Те інше повернеться. До тебе і до мене. Спогади, пізніше, коли...

«Чому вона мені це сказала? - думав Бухер. - Не треба було, я б не знав, і цього б не було».

- Я не знаю, про що ти, - мовив він. - Але, думаю, для нас діють інші правила, що відрізняються від звичайних. Тут, у таборі, є люди, які вбивали, бо це було необхідно, - він думав про Левінські, - і ці люди не вважають себе вбивцями, так само як солдат на фронті не вважає себе вбивцею. І вони не вбивці. Отак подібно і з нами. Те, що з нами сталося, не можна міряти нормальними мірками.

- Коли ми виберемось, ти думатимеш інакше... - Вона поглянула на нього.

Раптом він зрозумів, чому вона останні тижні була така безрадісна. Вона боялася,

боялася звільнення.

- Рут, - сказав він і відчув, як у голові зробилося гаряче, - це минулося, забудь. Тебе змусили до того, що було тобі огидне. І що з того залишилось? Нічого. Ти цього не робила. Зроблене лише те, що людина сама хотіла. У тебе не залишилося нічого, крім відрази.

- Мене рвало, - сказала тихо, - після того мене майже завжди рвало. І врешті вони відіслали мене геть. - Вона досі дивилася на нього. - Ось що ти маєш - сиве волосся, рот, у якому бракує багатьох зубів, і шльондру.

На цьому слові він здригнувся і довго мовчав.

- Вони принижували нас усіх, - сказав він врешті. - Не лише тебе. Всіх нас. Усіх, хто тут, усіх, хто сидить в інших таборах. У тобі - твоє жіноче; у всіх нас - нашу гордість, навіть більше, ніж просто гордість, принизили людину в нас. Вони топтали по цьому ногами, вони це обплювали, вони принижували нас так, що невідомо, як ми це пережили. Останнім часом я часто про це думав. І говорив про це з 509. Вони стільки всього робили... і зі мною...

- Що?

- Я не хочу про це говорити. 509 казав, що цього не було, якщо не визнавати це внутрішньо. Спершу я цього не розумів. Але тепер я знаю, що він має на увазі. Я не боягуз, а ти не шльондра. Все, що з нами робили, нічого не означає, доки ми так себе не почуваємо.

- Я себе так почуваю.

- Але не будеш, коли ми вийдемо.

- Тоді ще більше.

- Ні. Якби так було, далі б могли жити лише деякі з нас. Нас принижували, але ми не принижені. Принижені інші, ті, хто це робив.

- Хто це каже?

- Бергер.

- Ти маєш добрих вчителів.

- Так... і я багато чого навчився.

Рут схилила голову набік. Її обличчя було втомлене. На ньому ще був біль, але вже не судомний.

- Так багато років, - сказала вона, - і настануть будні...

Бухер бачив, що над пагорбом, на якому стояв білий будинок, тяглися сині тіні від хмар. На якусь мить він здивувався, що будинок іще там. Йому здавалося, що в нього мала влучити якась беззвучна бомба. Але будинок стояв на місці.

- Може, почекаємо, поки вийдемо і спробуємо, перш ніж втрачати надію? - спитав він.

Вона дивилася на свої худі руки і думала про свою сивину і про випалі зуби, а тоді подумала про те, що Бухер роками не бачив жодної жінки за межами табору. Вона була молодша за нього, але почувалася набагато старшою, пережите лежало на ній свинцем. Не вірила в те, чого він чекав з такою впевненістю, але і в ній була остання надія, за яку вона хапалася.

- Ти маєш рацію, Йозефе, - мовила вона. - Ми почекаємо.

Вона верталася у свій барак. Брудна спідниця біла по тонких ногах. Він дивився їй услід і раптом відчув, як закипає лютя. Він знав, що безпорадний і нічого не може зробити. Має це подолати, сам усвідомити і зрозуміти все те, що сказав Рут. Поволі підвівся й пішов до барака. Світле небо для нього раптом стало нестерпним.

Приголомшений Нойбауер дивився на лист. Іще раз перечитав останній абзац. «Тому я йду. Якщо хочеш, щоби тебе зловили, – твоя справа. Я хочу бути вільною. Фрею беру з собою. Приєднуйся. Сельма».

Адресою значилося якесь село в Баварії.

Нойбауер роззирнувся. Він не міг цього збагнути, це не могло бути правдою. Вони мають повернутися будь-якої миті. Залишити його зараз – це неможливо! Він важко сів в одне із французьких крісел. Воно затріщало. Підвівся, копнув крісло і впав на софу. Клята мішура! І навіщо йому той непотріб, якщо можна було купити порядні німецькі меблі, як в інших людей? Придбав це задля неї. Вона про таке читала і думала, що це щось цінне й елегантне. Що його то обходило? Його, простого чесного послідовника фюрера? Він хотів було вдруге копнути делікатне крісло, але опанував себе. Навіщо? Можливо, колись барахло можна буде продати. Але хто купуватиме мистецтво, коли чути гармати? Він знову встав і пішов квартирою. Відчинив у спальні шафу. Якщо до цього ще мав примарну надію, то вона зникла, щойно він туди зазирнув. Усе цінне і хутра Сельма забрала. Він відкинув білизну – скриньки з коштовностями не було. Повільно зачинив дверцята і якийсь час стояв поруч із туалетним столиком. Бездумно брав до рук флакони з богемського кришталю, відкривав їх і нюхав, не чуючи запаху. Це були подарунки з часів славетних днів у Чехословаччині – вона їх не взяла. Мабуть, надто крихкі.

Раптом зробив кілька швидких кроків до стінної шафи, відчинив її і заходився шукати ключ. У цьому не було потреби. Таємна скринька була відчинена й порожня. Вона забрала всі цінні папери. Навіть його золотий портсигар зі свастикою, інкрустованою діамантами, – подарунок індустрії, ще з часів, як він був на технічній службі. Треба було там і залишитися, доїв би їх і далі. Тепер очевидно, що ідея з табором була помилкою. Звісно, на початках це можна було використовувати як добрий засіб тиску, але тепер усе висіло на його шиї. Хоча він був одним із найлюдяніших комендантів. Меллерн не був Дахау, Оранієнбургом чи Бухенвальдом, не кажучи вже про табори смерті.

Він прислухався. Одне з вікон було відчинене, і муслінова фіранка віялася, мов привид на вітрі. Клятий гуркіт на горизонті! Виводить людину із себе. Він знову відчинив вікно і шарпнув фіранку. Та зачепилася за кут і подерлася. Вилаявся, затраснув вікно і пішов на кухню. Служниця сиділа при столі і, щойно він зайшов, зірвалася на ноги. Він бурмотів щось і навіть не глянув на неї. Звісно, та стерва все знала. Він сам собі витягнув із холодильника пляшку пива. А разом і півпляшки ялівцевої горілки і поніс обидві у вітальню. Але відразу повернувся, бо забув склянки. Служниця стояла коло вікна і прислухалася. Вона обернулася, наче її заскочили за чимось забороненим.

– Зробити щось поїсти?

– Ні.

Він знову вийшов. Ялівцева горілка була міцна й запашна, пиво – холодне. «Втекти! – думав він. – Як євреї. Гірше! Євреї цього не робили. Вони трималися разом». Він часто це бачив. «Пошила мене в дурні й покинула напризволяще. Ось вона, вдячність!» Він би міг більше отримати від життя, якби не був вірним батьком сімейства. Вірним – ну, можна сказати, майже вірним. Але, властиво, таки вірним, якщо подумати, скільки всього він міг мати. Тих кілька разів! Вдова – вона майже не рахується. Була одна руда, кілька років тому, прийшла, аби врятувати свого чоловіка з табору, – що вона зі страху виробляла! А чоловік давно вже був мертвий. Вона про це, звісно, не знала. Чудовий видався вечір. Правда, потім, коли вона отримала попіл чоловіка в коробці з-під сигар, повелася по-ідіотськи. Сама вина, що її закрили. Оберштурмбаннфюрер не міг дозволити плювати в себе. Він налив другий порядний келішок ялівцевої горілки. І чого він про це думає? А, через Сельму. Що б він міг мати. Так, кількома нагодами він не скористався. А інші чого

тільки не вчиняли! От хоча б той клишоногий Біндінг із гестапо! Щодня якась нова! Він відсунув пляшку. Будинок здавався таким порожнім, наче Сельма забрала всі меблі. Фрею забрала. І чого в нього не було сина? Не через нього, точно ні! Ех, прокляття! Він роззірнувся. Що йому тут робити? Спробувати знайти їх? У тому селі? Вона в дорозі. Хтозна-скільки ще їхатиме туди.

Він витріщився на свої блискучі чоботи. Блискуча честь – спалюжена зрадою. Він натужно звівся на ноги і рушив порожнім будинком на вихід.

На дворі стояв «мерседес».

- У табір, Альфреде.

Машина повільно повзла містом.

- Стій! – раптом скомандував Нойбауер. – В банк, Альфреде.

Він випростався настільки, наскільки міг, і вийшов. Ніхто не мав нічого помітити! Так його зганьбити! За останній час вона зняла половину грошей. А коли він спитав, чому його не повідомили, працівник банку стенив плечима і завів балачку про спільний рахунок. Виявляється, вони навіть думали, що роблять йому послугу. Зняття великих сум офіційно не надто схвалюють.

- Альфреде, до мого саду!

Їхали вони довго. А тоді побачили сад, який мирно ніжився в променях ранкового сонця. Фруктові дерева вже подекуди цвіли, з'являлися нарциси, фіалки і різнобарвні крокуси. Свіжа зелена трава була всяяна ними, немов кольоровими писанками. Ці не зраджують – вони з'явилися вчасно і були на місці, як і належить. Природа надійна, вона не знає втечі.

Він пішов у хлів. Кролики за сіткою щось жували. В їхніх ясних червоних очах не було думок про банкноти. Нойбауер просунув палець крізь сітку і почував м'яке хутро білих ангорських кролів. Із хутра він хотів зробити шаль для Сельми. Він, добродушний дурень, якого всі обманюють!

Сперся на клітку і дивився крізь відчинені двері. У мирному затишку стайні його обурення змінилося тяжким нападом жалю до самого себе.

Цьому сприяло все: ясне небо, завітчана гілка, яка гойдалася на вітрі перед входом, м'які писочки тварин у сутінках.

Раптом він знову почув гуркіт. Нерівномірний, але сильніший, ніж досі. Непереборно вдирався в його особисте горе, глухе, підземне гупання. Гупало й гупало, і те гупання повернуло страх. Глибший. Тепер він був сам і більше не міг ввести себе в оману, намагаючись переконати інших, а разом і себе. Тепер він відчував його всюди: бухав із шлунка в горлянку, а звідти опускався назад у шлунок і кишки. «Я не зробив нічого протиправного, – непереконаливо думав він. – Я лише виконував свій обов'язок. Я маю свідків. Багатьох. Блянк мій свідок, нещодавно, замість того аби кинути його в табір, я дав йому сигару. Хтось інший просто забрав би у нього його діловий центр і не заплатив ні пфеніґа. Блянк сам це визнав, він зможе свідчити, я вчинив порядно, він посвідчить під присягою. Під присягою він не свідчитиме», – подумала його інша, холодна сторона, і він озирнувся, наче це сказав хтось за ним. Там стояли помальовані на зелено граблі й лопати, сапки з надійними дерев'яними держакми. «От би стати селянином, власником саду, якоїсь кнайпи, просто порожнім місцем стати. Клята гілка в цвіту, їй легко, вона просто цвіте і не несе жодної відповідальності. А куди подітися оберштурмбаннфюреру? З одного боку підходять росіяни, з іншого – англійці з американцями, куди йому подітися? Сельмі добре говорити. Втекти від американців означає бігти ближче до росіян, а що вони вироблятимуть, можна собі уявити. Вони не дурно тяглися сюди з Москви й Сталінграда крізь усю їхню спустошену країну».

Нойбауер втер піт з очей. Він зробив кілька кроків, коліна не слухалися. Треба добряче помізкувати. Він навпомацки вийшов з хліва. Повітря було свіже. Дихав глибоко, але здавалося, що разом із повітрям вдихав нерівномірний гуркіт на горизонті. Він завібрував у легенях, і Нойбауер знову ослаб. Дуже легко і без відрижки він блював під дерево, довкола якого росли нарциси.

- Пиво, - сказав він. - Пиво й горілка. Не пішли.

Поглянув на вхід у сад. Альфред бачити його не міг. Він іще трохи постояв, а тоді відчув, як на вітрі обсихає піт. Рушив повільно до машини.

- Альфреде, в бордель!

- Куди, пане оберштурмбаннфюрере?

- В бордель! - люто крикнув Нойбауер. - Ти що, не розумієш німецької?

- Бордель зачинили. Тепер там лазарет.

- Тоді їдь у табір. - Він сів у машину.

У табір, а куди йому ще було їхати?

- Вебере, як вам ситуація?

Вебер незворушно поглянув на нього.

- Прекрасно.

- Прекрасно? Справді? - Нойбауер порпався у пошуках сигар, а тоді згадав, що Вебер їх не курить. - На жаль, цигарок я тут не маю. Десь була пачка і зникла. Біс його знає, куди я її запхав.

Він незадоволено поглянув на забите деревом вікно, скло розбилося під час бомбардування, а нове неможливо було дістати. Він не знав, що цигарки його вкрали під час тієї колотнечі і вони обхідними шляхами, через рудоволосого писаря й Левінські два дні забезпечували хлібом ветеранів з 22-го барака. На щастя, його таємні записи не пропали, всі його людяні розпорядження, які Вебер та інші потім хибно розуміли. Він спостерігав за Вебером збоку. Керівник табору здавався цілком спокійним, хоча на совісті мав купу всього. От хоча б ці останні повішання...

Раптом Нойбауерові знову стало гаряче. Він мав прикриття, навіть подвійне. Але попри це...

- Вебере, що б ви зробили, - сердечно повів він, - якщо на певний час, із військових причин, ви розумієте... ну отже, якщо на зовсім короткий період, десь на... побачимо, скажімо, якщо ворог окупує країну, що, - похапцем додав він, - як часто доводила історія, абсолютно не мусить означати поразку?

Вебер слухав його з тінню посмішки на обличчі.

- Для такого, як я, робота завжди знайдеться, - по-діловому промовив він. - Ми з'явимося знову, хай навіть і під іншими назвами. Наприклад, як комуністи. Якийсь час націонал-соціалістів більше не буде. Всі стануть демократами. Це не проблема. Я, можливо, десь-колись опинюся в поліції. Може, з фальшивими документами. І робота піде знову.

Нойбауер криво посміхнувся. Веберова рішучість повернула йому і власну впевненість.

- Непогана ідея. А я? Як ви гадаєте, ким стану я?

- Цього я не знаю. У вас є сім'я, оберштурмбаннфюрере. З нею важче щось змінювати, важче залягати на дно.

- Звичайно, важче. - Гарний Нойбауерів настроїв знову зник. - Знаєте, Вебере, я хочу пройтися табором. Давно я цього не робив.

Коли він з'явився у відділі дезінфекції, Малий табір знав, що попереду. Більшість зброї Вернер і Левінські перенесли назад у робочий табір; револьвер залишився тільки в 509. Він домігся цього і сховав його під своїм ліжком.

За чверть години з госпіталю через вбиральню прилетіла дивна звістка: перевірка некарального характеру; бараки не обшукують, навпаки, Нойбауер налаштований майже доброзичливо.

Новий староста блоку нервувався. Верещав і командував.

- Та не кричи ти так, - сказав Бергер. - Від крику краще не буде.

- Що?

- Те, що чуєш!

- Я кричу, коли хочу! Всім шикуйсь! Вийти надвір! - Староста блоку бігав уздовж барака.

Люди, які могли ходити, почали збиратися.

- Це не всі! Там є ще!

- Мертвим теж шикуватись?

- Заткни пельку! Вийти! Лежачим вийти!

- Слухай, про перевірку нічого не чути. Про це не було наказу. Не треба наперед шикувати барак.

Староста блоку пітнів.

- Я роблю, що хочу. Я староста блоку. Де той, що вічно сидить разом з вами? З тобою і тобою. - Він показав на Бергера і Бухера.

Староста прочинив двері в барак, аби поглянути, хто залишився. Саме цьому Бергер і хотів перешкодити. 509 сховався, він не смів іще раз потрапляти Веберові на очі.

- Його тут немає. - Бергер став у дверях.

- Що? Ану, геть з дороги!

- Його тут немає, - повторив Бергер і не зрушив з місця, - немає, і край.

Староста блоку витріщився на нього. Бухер і Зульбахер стали поруч із Бергером.

- Що це має означати? - спитав староста.

- Його тут немає, - повторив Бергер. - Хочеш знати, як помер Гандке?

- Ви що, подуріли?

Надійшли Розен і Агасфер.

- Ви розумієте, що я вам усім можу кості переламати? - спитав староста блоку.

- Слухай! - сказав Агасфер і тикнув свій кощавий вказівний палець у бік горизонту. - Вже ближче.

- Він помер не через бомбардування, - сказав Бухер.

- Не ми проломювали Гандке череп. Це були не ми, - сказав Зульбахер. - Ти ніколи не чув про табірну фему?

Староста блоку зробив крок назад. Він добре знав, що ставалося зі зрадниками і донощиками.

- Ви її частина? - спитав він з недовірою.

- Схаменися, - сказав Бергер, - і не зводь з розуму себе й нас. Кому б тепер хотілося потрапити у список тих, з ким треба звести порахунки?

- А хто про це говорить? - Староста блоку почав жестикулювати. - Мені ж ніхто нічого не казав, звідки я можу знати ваші ігри? То що відбувається? Досі на мене міг покластися кожен.

- Ну от і добре.

- Больте йде, - сказав Бухер.

- Добре, добре. - Староста блоку підтягнув штани. - Я пильную. Можете на мене розраховувати. Я один із вас.

«Прокляття, - думав Нойбауер, - чого бомби не впали сюди? Тоді б усе вирішилось якнайкраще. Вічно стається не те, що треба».

- Це табір полегшеного режиму? - спитав він.

- Це табір полегшеного режиму, - повторив Вебер.

- Ну... - Нойбауер підвів плечі. - Врешті, ми не змушуємо їх працювати.

- Ні, не змушуємо. - Вебера це розважило. Думка про те, аби змушувати цих привидів до роботи, - справжній абсурд.

- Блокада, - мовив Нойбауер. - Не наша вина... вороги... - Він обернувся до Вебера. - Тут смердить, як у мавпячій клітці. Невже не можна нічого з цим зробити?

- Дизентерія, - відказав Вебер. - Власне, це місце відпочинку хворих.

- Точно, хворих! - Нойбауер миттю підхопив тему. - Хворі, дизентерія, тому й смердить так, у госпіталі було б так само. - Він нерішуче роззирнувся. - Може б, вони якось помилися?

- Ризик зараження надто великий. Тому цю частину табору ми тримали досить ізольовано. Душові на іншому боці.

На слові «зараження» Нойбауер мимоволі зробив крок назад.

- А білизни в нас досить, аби видати цим смердюхам? Стару тоді треба буде спалити, так?

- Не обов'язково. Її можна дезінфікувати. Але на складі білизни повно. Ми отримали великі поставки з Бельзену.

- Добре, - полегшено мовив Нойбауер. - Отже, видати свіжу білизну і вдосталь цілих кітелів і штанів, чи який там у нас є одяг. Роздати хлорне вапно і дезінфектори. Тоді все матиме цілком інший вигляд. Запишіть.

Перший староста табору, грубий в'язень, запопадливо нотував.

- Дотримуватися якомога більшої чистоти, - диктував Нойбауер.

- Дотримуватися якомога більшої чистоти, - повторив староста табору.

Вебер стримався, аби не реготнути. Нойбауер звернувся до в'язнів:

- У вас є все, що вам належиться?

Правильну відповідь за дванадцять років вони засвоїли.

- Так точно, пане оберштурмбаннфюрере.

- Добре, продовжуйте.

Нойбауер ще раз роззирнувся. Старі бараки стояли чорні, мов труни. Він шукав рішення, і раптом йому майнула думка.

- Накажіть висадити тут якусь зелень, - сказав він, - зараз для цього саме час. Кілька кущів з північного боку і смугу квітів з південного. Одразу стане веселіше. У нашому садовому господарстві є щось таке, га?

- Буде зроблено, пане оберштурмбаннфюрере.

- Ну от і добре! Одразу й починайте. Можемо зробити те саме і коло бараків у робочому таборі. - Нойбауер захопився своєю ідеєю. Власник саду у ньому взяв гору. - Навіть одна смуга фіалок... ні, примули кращі, жовте все ж яскравіше...

Двоє людей повільно зсунулися на землю. Ніхто навіть не ворухнувся, аби їм допомогти.

- Примули... у нас у садівництві достатньо примул?

- Буде зроблено, пане оберштурмбаннфюрере. - Грубий староста табору стояв струнко. - Примул вдосталь, вони саме цвітуть.

- Добре. Зробіть це. І накажіть табірному оркестру грати час до часу трохи нижче дорогою, щоб і ці тут щось чули.

Нойбауер пішов назад, решта - за ним. Він знову трохи заспокоївся. В'язні не скаржилися. За стільки років без критики він звик вважати фактами те, у що йому хотілося вірити. Тому він і зараз сподівався, що в'язні бачать його так, як він цього хоче. А хотів він, аби вони бачили чоловіка, який у складних обставинах робить для них усе, що в його силах. Про те, що вони були людьми, він давно забув.

- Що? - з недовірою в голосі спитав Бергер. - Взагалі не буде вечері?

- Ні, не буде нічого.

- Навіть зупи?

- Ні зупи, ні хліба. Категоричний наказ Вебера.

- А інші? Робочий табір?

- Теж нічого, вечері не буде в цілого табору.

Бергер озирнувся.

- Хтось це розуміє? Одяг ми отримали, а їжу - ні?

- Ми ще й примули отримали. - 509 показав на дві жалюгідні плями по обидва боки від дверей. Кілька рослин уже прив'яли, в обід їх повстромлювали сюди в'язні із садового господарства.

- Може, вони їстівні.

- Навіть не намагайся. Якщо вони зникнуть, нам тиждень не даватимуть їжі.

- І чого воно так? - спитав Бергер. - Після Нойбауерової показухи я думав, що в зупі навіть картопля буде.

Надійшов Лебенталь.

- Це Вебер, а не Нойбауер. Вебер на нього лютий. Думає, що той хоче забезпечити собі тил. І він таки хоче. Тому всюди, де може, Вебер іде проти нього. Інформація з канцелярії. Левінські, Вернер та інші звідти кажуть те саме. А страждати через це нам.

- Буде багато мертвих.

Вони дивилися в червоне небо.

- У канцелярії Вебер казав, щоб ніхто не мав ілюзій, він триматиме нас на короткому повідку. - Лебенталь витяг вставні зуби, мимохідь оглянув їх і запхав назад.

З барака долинув тонкий крик. Новина поширилася. Скелети, похитуючись, виходили з дверей і перевіряли казани для їжі - чи пахнуть вони харчами і чи інші їх не надурили. Казани стояли сухі й порожні. Голосіння посилювалося. Люди просто падали долі й гамселили занечищену землю кощавими кулаками. Проте більшість пленталася геть, деякі нерухомо лежали з відкритими ротами і великими очима. Із дверей чулися тихі голоси тих, хто вже не міг встати. Це був не гучний крик, а лише слабкий хорал розпуки, монотонне завивання за межею відчаю, у ньому вже не було ні слів, ні благань, ні прокльонів. Це були останні крихти життя, які дзижчали, скрекотали, свистіли і скрипіли, наче бараки були великими ящиками із приреченими комахами.

О сьомій вечора загравав табірний оркестр. Музиканти стояли близько до Малого табору, і чутність була чудовою. Вказівку Нойбауера виконали негайно. Першим твором, за традицією, виявився улюблений вальс коменданта «Троянди з півдня».

- Живімося надією, якщо нема нічого іншого, - сказав 509. - Нумо жертви всю надію, яка лише є. Поглинаймо артилерійський вогонь! Ми маємо протриматися. І ми протримаємось!

Маленька група сиділа гуртом поруч із бараком. Ніч була прохолодна й туманна. Але вони не надто мерзли. Вже за першу годину в бараці було двадцять вісім померлих; ветерани зняли з них придатний одяг і повдягали його на себе, аби не застудитися. У барак вони не хотіли. Там сопіла, стогнала і плямкала смерть. Вони три дні були без хліба, а сьогодні ще й без зупи. На всіх ліжках боролися, здавалися і вмирили. Не хотіли в барак. Не хотіли серед того спати. Смерть була заразною, і їм здавалося, що уві сні вони перед нею безборонні. Отак, убрані в одяг покійників, вони сиділи надворі і дивлялися в горизонт, звідки мала з'явитися свобода.

- Ще лише цю одну ніч, - сказав 509. - Лише цю одну ніч! Повірте мені. Нойбауер довідається і вранці відмінить розпорядження. Вони вже не заодно. Це початок кінця. Ми так довго протрималися. Ще лише цю одну ніч!

Ніхто не відповів. Вони сиділи, щільно збиті до купи, як звірі взимку. Не лише давали один одному тепло - так вони підсилювали свою жагу до життя, свою витривалість. Це було важливіше за тепло.

- Нумо, поговорімо про щось, - озвався Бергер. - Але про щось, що не має стосунку до всього цього. - Він обернувся до Зульбахера, який сидів поруч. - Що ти плануєш робити, коли вийдеш звідси?

- Я? - Зульбахер зволикав із відповіддю. - Краще не говорити про таке передчасно. Це приносить нещастя.

- Зараз це вже не приносить нещастя, - палко заперечив 509. - Ми не говорили про таке всі ці роки, бо ці розмови нас би спустошили. Але тепер ми мусимо про це говорити. В таку ніч! Зараз саме час! Живімося усіма надіями, які лише в нас є. То що ти плануєш робити, коли виберешся звідси, Зульбахере?

- Я не знаю, де моя дружина. Була в Дюссельдорфі. Дюссельдорф зруйнований.

- Якщо в Дюссельдорфі, то вона в безпеці. Дюссельдорф окупований англійцями. По радіо це давно визнали.

- Або вона мертва, - сказав Зульбахер.

- Із цим доводиться рахуватися. Що ми взагалі знаємо про тих, хто по той бік паркана?

- А вони про нас? - додав Бухер.

509 поглянув на нього. Він досі не сказав про смерть його батька і не розповів, як той помер. Це могло почекати до звільнення, тоді Бухерові буде легше це пережити. Він молодий і єдиний, у кого є хтось, із ким він вийде на волю. Він іще встигне про це дізнатися.

- І як то воно все буде, коли ми вийдемо? - мовив Майергоф. - Я шість років у таборі.

- А я дванадцять, - сказав Бергер.

- Так довго? Ти був політичний?

- Ні. З 28-го по 32-й рік я просто лікував одного нациста, який потім став групенфюрером. До того ж лікував навіть не я, він прийшов до мене на прийом, але пацієнтом був у мого друга - профільного лікаря. Наці прийшов до мене, бо жив зі мною в одному домі.

- І тому він запроторив тебе в табір?

- Так. У нього був сифіліс.

- А що з профільним лікарем?

- Його він наказав розстріляти. А мене для певності запхав сюди, хоча я вдав, що нічого не знаю, ніби думаю, що йдеться про якесь запалення після останньої війни.

- А що ти робитимеш, коли вийдеш і виявиться, що він іще живий?

Бергер замислився.

- Я не знаю.

- Я б забив його до смерті, - сказав Майергоф.

- І за це знову опинитися в буцегарні, га? - мовив Лебенталь. - За вбивство. Відсидіти ще десять чи двадцять років.

- А ти, Лео, що робитимеш, коли вийдеш? - спитав 509.

- Я відкрию магазин пальт. Добрий магазин-ательє.

- Пальта? Влітку? Це ж буде літо, Лео!

- Бувають літні плащі. В асортимент можна додати костюми. А, і дощовики, звичайно.

- Лео, - втрутився 509, - а чому б тобі й далі не займатися продуктами харчування? Попит на них буде кращий, ніж на пальта, і тут ти був у цій галузі просто неймовірний.

- Гадаєш? - Лебенталь був помітно улещений.

- Я переконаний!

- Можливо, ти й правий. Я подумаю над цим. Наприклад, американські продукти. Їх купуватимуть охоче. Пам'ятаєте американське сало після останньої війни? Воно було товсте, біле й ніжне, мов марципан, із рожевими...

- Лео, припини, ти що, здурів?

- Ні. Просто раптом спало на думку. Чи вони й цього разу його присилатимуть? Принаймні для нас?

- Лео, заспокойся!

- Бергеру, а ти що робитимеш? - спитав Розен.

Бергер втер запалені очі.

- Я піду в учні до якогось аптекаря. Спробую робити щось таке. Оперувати... такими руками? Після такої перерви? - Він стис кулаки під курткою, яку накинув собі на плечі. - Нереально. Я стану аптекарем. А ти?

- Моя дружина розлучилася зі мною через те, що я єврей. Більше я про неї не чув.

- Але ж ти не збираєшся її шукати? - спитав Майергоф.

Розен відповів не відразу.

- Можливо, вона зробила це під тиском. А що їй лишалося? Я сам їй так радив.

- А може, вона за той час зробилася така паскудна, - сказав Лебенталь, - що ти навіть зрадієш, що спекався її.

- Ми теж не помолодшали.

- Ні. Дев'ять років. - Зульбахер кашляв. - Як воно буде, коли після стількох років знову побачиш когось?

- Тішся, що є хтось, із ким можеш знову побачитися.
- Після стількох років, - повторив Зульбахер. - Хто ще тоді знатиметься?

Серед човгання мусульман вони почули чийсь твердий крок.

- Увага, - прошепотів Бергер. - 509, обережно.
- Це Левінські, - озвався Бухер. Він умів упізнавати людей за ходою.

Підійшов Левінські.

- Що поробляєте? Хавки нині не було. В нас є зв'язковий на кухні. Він зміг вкрасти хліб і картоплю. Готували лише для бонз, то й поживитися не було як. Ось трохи хліба і кілька сирих морквин. Мало, але нам теж нічого не видали.

- Бергеру, - сказав 509, - роздай це.

Кожному дісталось півокрайця хліба й одна морквина.

- Їжте повільно, жуйте, поки не розчиниться.

Спершу Бергер дав моркву, і аж тоді, за кілька хвилин, хліб.

- Через те що жерти доводиться потайки, відчуваєш себе мов злочинець, - мовив Розен.

- Ну то не роби цього, - лаконічно відповів Левінські. - Патякало.

Левінські мав рацію, і Розен це знав. Він хотів було пояснити, що це лише нині, цієї дивної ночі, коли вони говорили про майбутнє, аби забути про голод, йому спало таке на думку і що з майбутнім це й пов'язано, але він передумав. Надто складно і не важливо.

- Вони хочуть переметнутися, - затамувавши подих, прохрипів Левінські. - Зелені теж. Хочуть брати участь. Ми не заперечуємо. Капо, старости блоків і приміщень. Потім відсортуємо. А, і ще два есесівці й лікар із госпіталю.

- Він падло, - втрутився Бухер.

- Ми знаємо, але він нам потрібен. Через нього ми довідуємось новини. Сьогодні ввечері прийшов наказ на вивіз людей.

- Що? - спитали одночасно Бергер і 509.

- Етап. Вивезти мають дві тисячі осіб.

- Хочуть зачистити табір?

- Наразі хочуть дві тисячі людей.

- Етап. Цього ми й боялися, - сказав Бергер.

- Будьте спокійні, рудоволосий писар стежить за ситуацією, якщо складатимуть список, ви туди не потрапите. Тепер наші люди всюди. Окрім того, кажуть, Нойбауер вагається. Він ще не передав наказу на виконання.

- Та нащо їм той список? - сказав Розен. - Наловлять людей так, як робили в нас, коли по-іншому не могли їх дістати. А списки складуть собі потім.

- Поки що не хвилюйтеся. Ще не час. Ситуація може змінитися щогодини.

- Він каже «не хвилюйтеся». - Розен тремтів.

- У гіршому разі ми переправимо вас у госпіталь. Тепер лікар на все прикриває очі. В нас там уже купа людей, які були в небезпеці.

- Не казали, на етап братимуть жінок? - спитав Бухер.

- Ні. Але вони цього не робитимуть. Жінок тут надто мало.

Левінські підвівся.

- Ходи зі мною, - звернувся він до Бергера. - Я, власне, по тебе й прийшов.

- Куди?

- У лазарет. Сховаємо тебе там на кілька днів. У нас є приміщення поруч із відділом висипного тифу, туди не зважається наблизитись жоден наці. Про все вже домовлено.

- А чого? - спитав 509.

- Робітники крематорію. Завтра їх ліквідують. Такі чутки. Ніхто з наших не знає, чи вони і його туди зараховують. Я думаю, що так. - Він повернувся до Бергера. - Там, внизу, ти забагато бачив. Тому про всяк випадок ходи зі мною. Перевдягнись. Свої речі залиш тут, якому мертвому, сам візьми його лахи.

- Йди, - сказав 509.

- А староста блоку? Ви з ним полагодите?

- Так, - несподівано озвався Агасфер. - Він мовчатиме. Ми про це подбаємо.

- Добре. Рудоволосий писар поінформований. Драйер у крематорії сам за себе трясеться зі страху. Він тебе серед трупів не шукатиме. - Левінські гучно вдихнув носом. - Та й забагато тих трупів. Шпортаєшся за них по всій дорозі сюди. Поки всіх сплять, точно мине днів чотири-п'ять. А там уже й нові будуть. Довкола такий хаос, що вже ніхто нічого точно не знає. Важливо, щоб тебе не могли знайти. - По його обличчю майнула крива посмішка. - У такі часи головне - бути подалі від лінії вогню.

- Гарзд, - сказав 509, - шукаймо покійника без татуювань.

Світла бракувало. Мерехтлива червона заграва на горизонті не допомагала. Їм доводилося низько схилитися над руками мертвих, аби виявити, чи на них витатуювані номери. Знайшли тіло, яке приблизно відповідало розмірам Бергера, і зняли з нього одяг.

- Ефраїме, давай!

Вони сиділи на іншому від вартових боці барака.

- Швидко перевдягнись тут, - шепотів Левінські, - що менше людей про це знатиме, то ліпше. Давай сюди свою куртку і штани!

Бергер перебрався. На глі неба він скидався на привида арлекіна. Під час несподіваної роздачі речей йому дісталися жіночі панталони, які сягали до половини литок. Окрім того, на ньому була сорочка без рукавів і з глибоким вирізом.

- Завтра вранці оголосить його мертвим.

- Гарзд. Блокфюрер-есесівець Бергера не знає. А зі старостою блоку ми справу поладимо.

По обличчю Левінські майнула усмішка.

- Ви молодці! Ходімо, Бергері.
 - Отже, таки етап! - Розен дивився услід Бергерів.
 - Зульбахер мав рацію. Нам не варто було говорити про майбутнє. Це приносить нещастя.
 - Маячня! Нам дали харчів. Бергер врятувався. Нема певності, що Нойбауер передасть наказ на виконання. Що ти хочеш зі своїм нещастям? Хочеш гарантій на роки?
 - Бергер повернеться? - спитав хтось за 509.
 - Він врятований, - гірко промовив Розен. - Він на етап не потрапить.
 - Стули пельку! - гостро відказав 509 і обернувся. За ним стояв Карел. - Звісно, Кареле, він повернеться. А чого ти не в бараці?
- Карел знизав плечима.
- Я думав, у вас є трохи шкіри пожувати.
 - Тут є дещо краще, - мовив Агасфер. Він дав малому свій хліб і морквину. Зберіг їх для нього.
- Карел почав дуже повільно їсти. За якусь мить помітив погляди інших, підвівся і пішов геть. А коли повернувся, вже не жував.
- Десять хвилин, - сказав Лебенталь і поглянув на свій нікелевий годинник. - Добрий результат, Кареле. Я б так не зміг. У мене б то потривало десять секунд.
 - Лео, а можна обміняти годинник на їжу? - спитав 509.
 - Цієї ночі на їжу нічого не обміняєш. Навіть золото.
 - Можна їсти печінку, - втрутився Карел.
 - Що?
 - Печінку. Свіжу печінку. Якщо вирізати печінку одразу, її можна їсти.
 - Де вирізати?
 - З мертвого.
 - Кареле, звідки ти таке взяв?
 - Від Бляцека.
 - Від якого такого Бляцека?
 - Від Бляцека з табору в Брні. Він казав, це краще, ніж самому померти. Мертві і так мертві, і їх однаково сплять. Він багато чого мене навчив. Наприклад, як прикидатися трупом або як треба бігати, коли стріляють тобі вслід: зигзагами, нерівномірно, присідати. А ще, як зберегти місце для дихання в масовому похованні і як вночі звідти вибратися. Бляцек знав багато.
 - Кареле, ти теж знаєш достатньо.
 - Звичайно, інакше мене б уже тут не було.
 - То правда. Але подумаймо про щось інше, - сказав 509.
 - Нам ще треба вдягти на мертвого Бергерів одяг.

Це було просто, тіло ще не заціпеніло. Вони поклали на нього кілька інших трупів, а тоді знову повсідалися. Агасфер бубонів упівголоса.

- Старий, цієї ночі тобі доведеться багато молитися, - похмуро сказав Бухер.

Агасфер підвів погляд і якусь мить прислухався до далекого гуркоту.

- Коли вони забили першого єврея і над вбивцями не відбувся суд, вони порушили закон життя, - повільно сказав він. - Вони сміялися. Казали: що таке кілька євреїв порівняно з великою Німеччиною? Життя є життя. Навіть найнужденніше.

Агасфер знову забубонів, решта мовчали. Позимніло. Вони щільніше збилися до купи.

Шарфюрер Бройер прокинувся. Він заспано увімкнув лампу поруч із ліжком. Водночас на письмовому столі засвітилися два зелені вогні. Це були дві маленькі електричні жарівки, вправно припасовані в очниці черепа. Коли Бройер іще раз клацнув вимикачем, згасли всі інші лампи, у темряві сяяв лише череп. Це був цікавий ефект, Бройер його придумав сам і дуже любив.

На столі стояла тарілка з крихтами пляцка і порожня філіжанка кави. Поруч лежало кілька книжок - пригодницькі романи Карла Мая. Літературні знання Бройера обмежувалися цим і соромітьким самвидавом про любовні пригоди якоїсь танцівниці. Він позіхнув і випростався. У роті був поганий присмак. Якийсь час прислухався. У камерах бункера було тихо. Скиглити ніхто не наважувався, Бройер навчив бранців дисципліни.

Він витяг пляшку коньяку, взяв зі столу келих для вина, налив і випив. І знову прислухався. Здавалося, він чує гуркіт навіть крізь зачинене вікно. Знову наповнив келих і випив. А тоді встав і поглянув на годинник: пів на третю. Просто на піжаму взув чоботи. Вони йому були потрібні: ними чудово копати в живіт. Без чобіт копняки неефективні. Бути в піжамі практично, адже в бункері так спекотно. Вугілля у Бройера вистачало. У крематорії вже відчували його брак, але Бройер завбачливо запасся ним для своїх цілей.

Він повільно йшов коридором. У дверях усіх камер були віконця, крізь які можна зазирати всередину. Бройер їх не потребував. Він знав свій звіринець і пишався його назвою. Час до часу Бройер називав його цирком, тоді з батогом у руках він здавався собі дресирувальником.

Обходив камери, як пошановувач вина обходить свій погріб. І так, як пошановувач вина обирає найстаріше, Бройер вирішив взятися сьогодні за свого найдавнішого гостя. Це був Люббе із сьомої камери.

Він відчинив двері. У маленькому приміщенні стояла нестерпна задуха. Там була дуже велика батарея, яка працювала на повну потужність. До труб ланцюгами за руки і ноги був прив'язаний чоловік. Непритомний, він висів низько над підлогою. Бройер дивився на нього якийсь час, а тоді приніс із коридору лійку з водою і полив чоловіка, як засохлу рослину. Вода шипіла на гарячих трубах і миттю випаровувалась. Люббе не ворухився. Бройер зняв ланцюги, попечені руки впали. Решта з лійки вилілася на долівку. Утворилася калюжа. Бройер вийшов, аби ще раз наповнити лійку. В коридорі він зупинився. Двома камерами далі хтось стогнав. Він відставив лійку, відчинив камеру і зайшов усередину. Чулося його бубоніння, а тоді глухі звуки, схожі на копняки, за ними грюкіт, дзенькіт, поштовхи, тяганина і раптово пронизливі крики, які повільно перейшли в хрип. Іще кілька глухих ударів - і Бройер повернувся назад. Його правий чобіт був мокрий. Він іще раз наповнив лійку і рушив до сьомої камери.

- Ти подивися! - зрадів він. - Прокинувся!

Люббе лежав на землі обличчям вниз. Обома руками він намагався зібрати з

підлоги воду. Хотів її вилізати. Рухався незграбно, як напівдохла черепаха. Раптом він побачив повну лійку. З тихим стогоном весь наче здибився, кидався на всі боки і намагався вихопити її. Бройер наступив йому на руки. Люbbe не міг звільнитися з-під чобіт і, наскільки міг, витягнув шию до лійки, губи його тремтіли, голова тряслася, він натужно хрипів. Бройер розглядав його очима фахівця і бачив, що Люbbe вже майже кінець.

- На, хлебчи, - гаркнув він, - жлуктай свою передсмертну трапезу.

Він реготнув зі свого жарту і забрав чоботи з рук. Люbbe так пожадливо накинувся на лійку, що вона мало не перекинулася. Він не вірив своєму щастю.

- Дудли повільно, - сказав Бергер, - час у нас є.

Люbbe пив і пив. Він пройшов шостий рівень Бройерової виховної програми: кількадедне харчування лише оселедцями і соленою водою, плюс висіння на ланцюгах, прип'ятим до батареї, включеної на повну потужність.

- Досить! - урешті гаркнув Бройер і висмикнув лійку. - Вставай і йди за мною.

Люbbe заледве звівся на ноги. Сперся до стіни і виблював воду.

- Бачиш, - сказав Бройер. - Я тобі говорив, пий повільно. Марш!

Він штовхав Люbbe коридором поперед себе, до своєї кімнати. Люbbe гримнув усередину.

- Вставай, - мовив Бройер. - Сідай на стілець, рухом.

Люbbe видряпався на стілець. Він похитнувся і сперся на спинку в очікуванні чергових тортур. Іншого він уже не сподівався. Бройер задумливо поглянув на нього.

- Люbbe, ти мій найстаріший гість. Шість місяців, так?

Привид перед ним хитнувся.

- Так? - повторив Бройер.

Привид кивнув.

- Гарний час, - сказав Бройер. - Довгий. Пережите нас пов'язує. Ти вже в моєму серці. Дивно, але відчуття справді схоже. Я не маю проти тебе нічого особистого, і ти це знаєш... Ти це знаєш, - повторив він. - Чи ні?

Привид знову кивнув, він чекав на тортури.

- Боротьба йде проти вас усіх. А на індивідууми мені начхати. - Бройер поважно кивнув і налив собі коньяку. - Начхати. Шкода, я сподівався, що ти витримаєш. Нам залишилося тільки підвішування за ноги й одна довільна вправа, а тоді ти б закінчив програму і вийшов, ти це знаєш?

Привид вкотре кивнув. Точно він не знав, але Бройер і справді часом випускав в'язнів після того, як вони витримували всі катування, якщо зверху не надходило чіткого наказу про смерть. Тут у нього була своєрідна бюрократія: хто все витримував, мав шанс. Це було пов'язано з мимовільним захватом витривалістю супротивника. Деякі нацисти думали саме так і тому вважали себе спортсменами і джентльменами.

- Шкода, - сказав Бройер. - Власне, я б радо тебе відпустив. Ти мав відвагу. Шкода, що я все ж мушу тебе порішити. Знаєш чому?

Люbbe не відповів. Бройер запалив цигарку і відчинив вікно.

- Тому. - Він на мить прислухався. - Ти чуєш це? - Він бачив, що очі Люббе стежать за ним, не розуміючи, у чому річ. - Артилерія, - пояснив він. - Ворожа артилерія. Вони наближаються. Ось тому! Тому, мій друже, цієї ночі тобі кінець.

Він зачинив вікно.

- Не пощастило, чи не так? - Він криво посміхнувся. - Буквально за кілька днів до того, як вони зможуть вас визволити. Справжнє невезіння, га?

Він насолоджувався своєю ідеєю. Цей прийом додавав вечору вишуканості. Трохи душевних мук на прощання.

- Справді, просто неймовірно не пощастило, га?

- Ні, - прошепотів Люббе.

- Що?

- Ні.

- Тебе що, так життя втомило?

Люббе похитав головою. Бройер заскочено дивився на нього. Він відчував, що перед ним уже сидить не та руїна, що хвилину тому. Раптом Люббе став виглядати так, ніби мав день перепочинку.

- Бо тепер вони вас дістануть, - прошепотів він розідраними губами.

- Маячня! Маячня!

Бройер на мить осатанів. Він зрозумів, що зробив помилку. Замість того щоб помучити Люббе, він зробив йому послугу. Хто б міг подумати, що хлопці настільки байдуже життя?

- Не май ілюзій! Я тебе надував. Ми не програємо! Ми просто зачищаємо табір! Зміщення фронту, от і вся справа!

Це звучало непереконаливо, і Бройер сам про це знав. Він зробив ковток. «Плювати», - подумав він, випив іще раз, а тоді сказав:

- Думай, що хочеш. Тобі таки не пощастило. Я мушу з тобою покінчити.

Він відчув, як діє алкоголь.

- Прикро. І тобі, і мені. Гарне було життя. Добре, для тебе не надто, якщо бути справедливим.

Попри слабкість Люббе спостерігав за ним.

- Що мені в тобі подобається, - вів далі Бройер, - це те, що ти не здався. Але я мушу тебе порішити, аби ти нічого не розповів. Саме тебе, найдавнішого гостя. Передовсім тебе. До інших теж дійде черга, - підбадьорливо додав він. - Не залишати свідків. Старе гасло націонал-соціалістів.

Він витягнув молоток із шухляди столу.

- З тобою я хочу закінчити швидко.

Він поклав молоток поруч зі собою. Цієї ж миті Люббе, похитуючись, кинувся вперед і попеченими руками спробував вихопити молоток. Бройер легко відштовхнув його вбік кулаком. Люббе впав.

- Ти подивися, - добродушно сказав Бройер. - Таки спробував! І добре зробив. Чого ж не спробувати? Сиди вже на землі, мені так зручніше до тебе підступитися. - Він

приклав руку до вуха. – Що? Що ти кажеш?

– Вони вас усіх... усіх точно так само...

– Які дурниці, Люббе. Тобі б цього хотілося. Але ці такого не роблять. Надто делікатні. Окрім того, ще до їхньої появи мене тут не буде. А ніхто з вас не заговорить. – Він зробив ще один ковток і раптом спитав: – Цигарку хочеш?

Люббе поглянув на нього і сказав:

– Так.

Бройер устроїв йому цигарку в закривавлені губи.

– Ось! – Він підпалив цигарку Люббе, а тоді тим самим сірником прикурив і свою.

Вони курили мовчки. Люббе знав, що йому кінець. Він прислухався до вікна. Бройер допив келих до дна, відклав цигарку і взявся за молоток.

– Ну, пора.

– Будь ти проклятий! – прошепотів Люббе. Цигарка не випала йому з рота, вона прилипла до скривавленої верхньої губи.

Бройер ударив кілька разів тупим боком молотка. Гострого він не застосував на знак поваги до Люббе. Той повільно обм'як під ударами. Якийсь час Бройер просидів, занурений у роздуми. А тоді пригадав, що сказав йому Люббе. Він відчув себе обдуреним. Люббе його обдурив. Він мав скиглити. Але Люббе ніколи не скиглив, навіть якби Бройер вирішив убивати його повільно. Він стогнав, але це не рахується, це було лише тіло. Стогін скидався на голосні вдихи, не більше. Бройер знову почув гуркіт за вікном. Цієї ночі хтось таки мусить хоч раз заскиглити, інакше всьому кінець. Ось у чому річ, тепер він зрозумів. Не могло все закінчитися на Люббе, інакше вийшло б, що Люббе перемиг. Він натужно встав і пішов у четверту камеру. Йому пощастило. Нажаханий голос незабаром почав голосити, бламати, кричати, скиглити, здавалося, це тривало вічність, а потім голос ставав дедалі тихішим, доки врешті не змовк навіки.

Бройер задоволено повернувся у свою кімнату.

– Бачиш! Ви таки ще у нашій владі, – заговорив він до тіла Люббе і копнув його ногою. Копняк був несильний, але щось в обличчі Люббе ворухнулося.

Бройер схилився, йому здалося, що Люббе показав йому сірого язика. А тоді він побачив, що цигарка догоріла в роті покойника аж до губ і копняк збив невеличку колону з попелу. Бройер відчув раптову втому, витягати труп з кімнати йому не хотілося, і він ногами запхав його під ліжку. До ранку мав час. На підлозі залишився темний слід. Бройер заспано всміхнувся. «А малим я навіть на кров не міг дивитися, – подумав він, – дивина та й годі!»

Тіла лежали купами. На їхньому волоссі, віях і руках висіли срібні краплі дощу. Труповоз за ними більше не приїздив. Гуркіт на горизонті стих. В'язні до півночі бачили спалахи і чули канонаду, а тоді все припинилося.

Зійшло сонце, небо було блакитне, а вітер лагідний і теплий. На дорогах за містом не видно було нікого, навіть біженців. Чорним вигорілим містом блискучою змією звивалася річка, наче живилася його занепадом. Військ не було.

Уночі годину лив м'який дощ, після нього залишилося кілька калюж. 509 сидів поруч із однією й випадково побачив відображення свого обличчя.

Схилився нижче над пласкою прозорою поверхнею. Він не міг пригадати, коли востаннє дивився у дзеркало, це мало бути багато років тому. В таборі дзеркал ніколи не бачив, а обличчя, яке тепер дивилося на нього, не знав.

За волосся правила біло-сіра щетина. Перед табором мав густу каштанову шевелюру. Він знав, що колір змінився, бо під час стрижки бачив, як на землю падають жмутки, але здавалося, що те обрізане волосся на землі не мало до нього жодного стосунку. Рис обличчя не впізнавав, навіть очі були мов чужі. Мерехтіння у двох дірках над зіпсутими зубами і завеликими ніздрями – лише це відрізняло його від трупів.

«Це я?» – думав 509. Він знову поглянув на себе. Мав би здогадуватись, що виглядає, як і всі, але ніколи над цим не задумувався. Інших він бачив рік за роком і помітив, як вони змінилися, але, позаяк бачив їх щодня, йому це не так впадало в око. На власне обличчя дивився вперше за тривалий час і був прикро вражений. Не тому, що волосся посивіло і росло нерівномірно, не тому, що обличчя виглядало як насміх над тим масивним м'ясистим лицем зі спогадів. Його вразило те, що бачив перед собою старого чоловіка.

Якусь мить він сидів дуже тихо. Стільки думав останнім часом, але ніколи про те, що вже старий. Дванадцять років – це було не так багато. Дванадцять років у неволі – значно більше. А дванадцять років у концтаборі – хто міг знати, на скільки це перетвориться згодом? Чи зберіг він ще досить сили? Чи звалиться, щойно вийде, наче трухляве дерево, яке у штиль має міцний вигляд, а в бурю ламається, мов тріска? Бо табірне життя і було штилем – великим, жахливим, самотнім, пекельним, але, попри все, штилем. Із-за паркана сюди не міг продертися жоден звук, жоден порух. А що станеться, коли колючий дріт упаде?

509 ще раз поглянув у гладінь калюжі. «Це мої очі, – думав він і схилився, аби докладніше їх роздивитися. Від його дихання вода пішла колами, і зображення розмилося. – Це мої легені, – подумав він, – вони ще качають повітря. – Він запхав руки в калюжу і розбризкав кілька крапель води. – А це мої руки, які можуть зруйнувати відображення...»

«Зруйнувати, – думав він. – А вибудувати? Ненавидіти. Чи можу я ще інакше? Самої лише ненависті недостатньо. Для життя потрібно більше, ніж ненависть».

Він підвівся і побачив, що йде Бухер. «Він це має, – подумав 509. – Він молодий».

– 509, – мовив Бухер. – Ти бачив це? Крематорій більше не працює.

– Справді!

– Залога мертва. Здається, нову вони ще не призначили. Цікаво, чому? Хіба...

Вони поглянули один на одного.

– Хіба що в цьому вже нема потреби? Хіба що вони...

Бухер затнувся.

- Відступають? - договорив 509. - Можливо. Сьогодні вранці трупи вже не забирали.

Надійшли Розен і Зульбахер.

- Канонади більше не чути, - сказав Розен. - Що ж відбувається? Може, вони прорвалися?

- Або їх відкинули. Це значить, що есесівці планують боронити табір.

- Гасла з-під параші. Щоп'ять хвилин говорять щось нове. Якщо вони справді не хочуть здавати табір, нас бомбардуватимуть.

509 підвів погляд. «Я б хотів, щоби знову була ніч, - подумав він. - У темряві легше сховатися. Хто знає, що ще може статися? День триває багато годин, а смерті потрібні лише секунди. За години, які сонце безжально проводить на горизонті, можна заховати багато трупів».

- Там літак! - крикнув Зульбахер. Він схвильовано показував у небо.

За якусь мить усі вже бачили маленьку цятку.

- Це, мабуть, німецький! - прошепотів Розен. - Інакше була б тривога.

Вони роззиралися в пошуках сховку. Ширилися чутки, що німецьким літакам віддано наказ в останні миті стерти табір з лица землі.

- Літак один! Один-однісінький!

Вони залишилися на місці. На бомбардування мали б надіслати більше, ніж один літак.

- Це може бути американський розвідник, - припустив Лебенталь, який раптом з'явився поруч. - Через них сигналу тривоги вже не дають.

- Звідки ти знаєш?

Лебенталь не відповідав. Усі витріщалися на цятку, яка швидко збільшувалася.

- Це не німецький! - вигукнув Зульбахер.

Тепер літак було чітко видно. Він різко знижувався над табором. 509 мав відчуття, немов чиясь рука з-під землі вириває його нутрощі. Здавалося, він стоїть голий на платформі без шансу на втечу, принесений у жертву темному божеству смерті, яке нападає з неба. Він помітив, що інші лежать на землі, і не розумів, що сам стоїть. Цієї миті пролунали постріли. Літак вийшов із піке, розвернувся й облетів табір. Постріли лунали з табору. Кулемети стріляли з-за казарм. Літак спустився ще нижче. Усі дивилися вгору. І раптом літак зарухав крилами. Так, ніби махав ними. Спершу в'язні подумали, що в нього поцілили, але літак зробив іще одне коло, а крила рухалися так іще двічі, вниз та вгору, мов крила птаха. Тоді він почав набирати висоту і віддалятися. Йому вслід лунали постріли. Тепер уже стріляли і з веж. Але майже одразу кулемети стихли і чути було лише гул двигуна.

- Це був сигнал, - сказав Бухер.

- Виглядало, що він махнув крилами, ніби рукою.

- Це був сигнал для нас. Точно сигнал. Що ж інакше?

- Він хотів показати, що знає, що ми тут! Це було для нас. Це не могло бути ніщо інше. 509, ти як гадаєш?

- Мені теж так здається.

Це був чи не перший знак іззовні, який вони отримали з того часу, як опинилися в таборі. Жахливу самотність усіх цих років, здавалося, було прорвано. Вони бачили, що для світу вони не мертві. Про них думали. Їм помахав невідомий рятівник – перший видимий привіт свободи. Вони більше не самі. Вони більше не бруд землі. Попри небезпеку надіслали літак, аби запевнити їх, що про них знають і за ними повернуться. Для людей, які їх не знали, вони знову були людьми, людьми, а не огидними запльованими хробаками, нечистотами.

«Що зі мною, – думав 509, – сльози? Я? Старий чоловік?»

Нойбауер розглядав костюм. Сельма повісила його на найвидніше місце в шафі. Він зрозумів натяк. Цивільне. Не носив його з 33 року. Костюм кольору солі з перцем. Сміховинно. Він зняв його з вішака. Оглянув. А тоді зняв уніформу, пішов до спальні, зачинив двері на ключ і приміряв піджак. Той був затісний. Заціпнути піджак Нойбауер не зміг, навіть коли втягнув живіт. Він підійшов до дзеркала. Вигляд мав безглуздий. Набрив кілограмів п'ятнадцять. Воно й не дивно, до 33-го потрібно було жорстко економити.

Дивовижно, як без уніформи обличчя втрачало рішучість! Постаць ставала бресклою і розм'яклою. Таким було й відчуття. Поглянув на штани. Вони були ще тіснішими, ніж піджак. Не було сенсу навіть пробувати. Та й нащо це все? Він передасть табір як годиться. До нього поставляться по-військовому коректно. Для цього є традиції, правила, військові звичаї. Він і сам був солдатом. Майже солдатом. Носив уніформу. Офіцером високого рангу. Можна буде порозумітися.

Нойбауер виструнчився. Його інтернують. Це цілком імовірно. Але лише на короткий час. Можливо, в якийсь замок десь в околицях. Із рівними за рангом. Він роздумував, як передати табір. Звичайно, по-військовому. «Стримано салютую, без гітлерівського привіту. Ні, краще не буду. Краще просто по-військовому. Руку під козирок».

Він зробив кілька кроків і відсалютував. Не як підлеглий, не надто формально. Він повторив ще раз. Отримати правильне поєднання коректності й елегантною гідності було не так просто. Рука злітала надто високо. Клятий гітлерівський привіт. Власне, для дорослої людини дурнуватий спосіб вітатися. Викидати руку вгору пасувало Вандерфогелям, але не офіцерам. Дивно, що це так довго робили! Він знову повторив військовий привіт. Повільніше! Не так швидко. Він подивився на себе в дзеркало шафи, відступив кілька кроків, а тоді рушив до дзеркала.

- Пане генерале, цим я передаю...

Приблизно так. Раніше ще й передавали шпагу. Як Наполеон III при Седані. Він пам'ятав це зі школи. Шпаги в нього не було. Револьвер? Виключено! З іншого боку, залишити зброю він не зможе. Таки бракувало військовій виправки. Зняти портупелю з револьвером перед тим? Він знову почав тренувати кроки. Не підходити надто близько. Зупинитися за кілька метрів.

- Пане генерале...

А може, пане товаришу? Ні, не у випадку з генералом. Строге привітання і потиск руки, не трясти. Коротко й коректно. Врешті, пошана ворога до ворога. Офіцера до офіцера. Товаришами, власне, є усі, навіть якщо з ворожих таборів. Поразка після відважної боротьби. Пошана чесно переможеному.

Він відчув, як у ньому прокидається колишній поштовий службовець. Це був наче історичний момент. «Пане генерале». Гідно. І потиск руки. Можливо, короткий спільний обід, як розповідають про суперників лицарів. Як Роммель із полоненими англійцями. «Шкода, що я не говорю англійською. Але серед в'язнів табору досить перекладачів».

Як швидко зникаєш до старого способу привітання, по-військовому! Зрештою, я

ніколи не був фанатичним нацистом. Радше чесним службовцем, вірним службовцем своєї батьківщини. Вебер і подібні, Дітц із його клікою – оце нацисти.

Нойбауер взяв сигару. Ромео та Джульєтта. Краще їх викурити. Чотири-п'ять можна залишити в коробці. Чи навіть запропонувати противнику. Добра сигара може багато.

Він зробив кілька затажок. Якщо противник захоче побачити табір? Гаразд. Якщо їм щось не сподобається – він лише виконував наказ, часто зі скривавленим серцем. Солдати таке розуміють... Але... йому раптом дещо спало на думку. Їжа, вдосталь доброї їжі! Ось воно! За тим найбільше дивилися. Треба негайно дати розпорядження, щоб збільшили раціон. Тим він зможе засвідчити: щойно припинилися накази, він зробив для в'язнів усе, що міг. Навіть сам скаже це особисто обом старшим по табору. Вони самі в'язні. Вони підтвердять.

Штайнбрєннер стояв перед Вебером. Його обличчя світилося завзяттям.

- Двох ув'язнених застрєлено при спробі втечі, – відрепортував він. – Обох пострілом у голову.

Вебер повільно підвівся і недбало сів на кут свого столу.

- З якої відстані?

- Одного з тридцяти, іншого з сорока метрів.

- Справді?

Штайнбрєннер почервонів. Обох в'язнів він застрєлив із відстані кількох метрів. Із відстані, достатньої для того, аби довкола вхідних ран не було слідів пороху.

- І це була спроба втечі? – спитав Вебер.

- Так точно.

Обоє знали, що про спробу втечі не йшлося. Це була просто назва улюбленої гри есєсівців. Брали шапку в'язня, кидали позад себе і наказували принести. Коли ув'язнений минав есєсівця, йому стрєляли в спину за спробу втечі. А той, хто стрєляв, зазвичай отримував кілька днів відпустки.

- Хочеш у відпустку? – спитав Вебер.

- Ні.

- Чого?

- Бо це виглядало б, ніби я ухиляюся.

Вебер підвів брови і почав повільно махати вільною ногою. Відблиск сонця на чоботі, який гойдався, як маятник, блукав голими стїнами, наче світлий самотній метелик.

- Отже, ти не боїшся?

- Ні, – Штайнбрєннер рїшуче поглянув на Вебера.

- Це добре. Нам потрібні надійні люди. Особливо зараз.

Вебер уже довший час стежив за ним. Він йому подобався. Молодий, має ще той фанатизм, яким колись славилася організація СС.

- Особливо зараз, – повторив Вебер. – Зараз нам треба СС у СС. Розумієш?

- Так точно. Принаймні я так думаю.

Штайнбреннер знову почервонів. Вебер для нього був зразком. Він сліпо захоплювався ним. Як хлопчик вождем індіанців. Чув про його відвагу під час боїв у рейхстагу в 33-му; він знав, що в 29-му той брав участь у вбивстві п'ятьох робітників-комуністів і відсидів за це чотири місяці у в'язниці – робітників уночі витягли з ліжок і забили до смерті на очах у їхніх родичів. Він також чув розповіді про брутальність Вебера на допитах у гестапо і про його безжальність до ворогів держави. Все, чого він бажав, – це стати таким, як його ідеал. Він виріс на вченні партії. Коли націонал-соціалізм прийшов до влади, йому було сім, і він став його досконалим продуктом.

- У СС потрапило надто багато людей без докладної перевірки, – сказав Вебер. – Тепер починається відбір. Зараз буде видно, що таке клас. Давні лінівні часи минулися. Ти це знаєш?

- Так точно. – Штайнбреннер стояв струнко.

- Із десятків надійних людей у нас уже є. Відбирали з лупою. – Вебер випробовував Штайнбреннера поглядом. – Приходь сюди сьогодні ввечері на півдев'ятої, а там побачимо.

Штайнбреннер захоплено обернувся і вийшов. Вебер встав і обійшов довкола столу. «На одного більше, – подумав він. – Цього вистачить, аби останньої миті зіпсувати старому гру». Він усміхнувся. Давно помітив, що Нойбауер хоче прикинутись свіжовимитим ангелом і все звалити на нього. На останнє йому було начхати, за ним було досить гріхів, але свіжовимитих ангелів Вебер не любив.

День повільно тягнувся. У таборі есесівці майже не показувалися. Вони не знали, що у в'язнів є зброя, але були обережними з іншої причини. Навіть із у стократ більшою кількістю револьверів у відкритій битві проти кулеметів в'язні не мали б жодного шансу. Кількість в'язнів – ось чого есесівці раптом почали боятися.

О третій із гучномовців пролунали прізвиська двадцяти в'язнів, за десять хвилин їм треба було зібратися коло воріт. Це могло означати будь-що: допит, лист, смерть. Керівництво табірної підпілля сховало негайно всіх двадцятьох, сімох – у Малому таборі. З гучномовця повторили наказ. Усі в'язні зі списку були політичними. Ніхто не підкорився. Це був перший раз, коли табір відкрито відмовився виконувати наказ. Незадовго після того на плац для переключки мали вийти всі в'язні. Таємне керівництво поширило заклик залишатися в бараках. На плацу ув'язнених було легше перестріляти. Вебер хотів використати кулемети, але наразі ще не зважувався відкрито піти проти Нойбауера. Керівництво підпілля довідалося через канцелярію, що наказ віддав не Нойбауер, а Вебер. Гучномовці повідомили, що, доки табір не вишикується на плацу і не видасть двадцятьох політичних в'язнів, ніхто не отримає їжі.

О четвертій по обіді прийшов наказ від Нойбауера. Старости табору мали негайно з'явитися в нього. Вони виконали наказ. У гнітючій напрузі табір чекав, чи ті повернуться.

За півгодини вони повернулися. Нойбауер показав їм наказ про етап. Це вже був другий. Протягом години дві тисячі осіб мали зібратися і покинути табір. Нойбауер погодився відкласти етап до наступного ранку. Підпільне керівництво негайно зібралось в госпіталі. Найперше їм вдалося переконати лікаря-есесівця, який переметнувся до них, пообіцяти, що він використає свій вплив на Нойбауера, аби той переніс етапування і наказ з'явитися двадцятьом політичним в'язням та скасував переключку. Тоді би втрачало сенс і розпорядження не видавати їжі. Лікар одразу й пішов. Підпілля вирішило наступного ранку в жодному разі не надавати людей для етапу. Якщо СС спробує зігнати ті дві тисячі – саботувати. В'язнів закличуть ховатися в бараках і на вулицях. Табірні сили порядку, які склалися з в'язнів, погодилися допомогти. Можна було припустити, що есесівці, крім десятка людей, не захочуть відзначитися надто великим службовим

завзяттям. Про це повідомив шарфюрер СС Бідер, якого вважали надійним. Останнім прийшло рішення двохсот чеських в'язнів. Вони виявили готовність піти першими на етап, якщо його таки збиратимуть, аби врятувати двісті інших в'язнів, які його не витримують.

Вернер сидів у лікарняному кітелі поруч із відділом висипного тифу.

- Одного дня досить, - бубонів він. - Кожна година працює на нас. Гоффманн іще в Нойбауера?

- Так.

- Якщо він нічого не доб'ється, доведеться рятуватися самим.

- Силою? - спитав Левінські.

- Не відкрито силою. Наполовину. Але аж завтра. Завтра ми будемо вдвічі сильніші, ніж сьогодні. - Вернер поглянув з вікна, а тоді знову взявся за свої таблиці. - Так, іще раз. Ми маємо хліба на чотири дні, коли щодня видавати по порції. Борошно, пенцак, макарони...

- Гарзд, пане докторе. Я візьму це на себе. До завтра.

Нойбауер дивився вслід керівникові шпиталю і тихенько насвистував. «І ти також, - подумав він. - Про мене! Що більше, то ліпше. Зможемо свідчити на користь один одного». Він обережно поклав наказ про етап у свою особливу теку. А тоді на маленькій дорожній друкарській машинці надрукував розпорядження про перенесення етапу і доклав його туди. Він відчинив сейф, сховав теку і зачинив його. Наказ був щасливим випадком. Він іще раз витяг теку і знову відкрив друкарську машинку. Сів і повільно набрав новий меморандум - відміну Веберового розпорядження не видавати їжі. А натомість власний наказ про ситну вечерю для табору. Маленькі, але значущі нюанси.

У казармі СС панував пригнічений настрій. Обершарфюрер Каммлер невдоволено міркував, чи має він право на пенсію і чи вона виплачуватиметься; він провалив студентство і не навчився нічого, чим міг би заробляти на життя. Есесівець Фльорштедт, колишній учень різника, роздумував над тим, чи мертві всі ті люди, які побували у нього в руках між 1933 і 1945 роками. Він сподівався, що так. Щодо двадцяти був упевнений. Їх він особисто забив до смерті батогами, ніжками від столів і шкіряними нагайками. А от щодо десяти інших певності не було. Комерційний службовець, шарфюрер Больте, радо довідався б у якогось юриста, чи закінчився термін позовної давності щодо його розтрат, які він вчинив у своїй цивільній професії. Німанн, той, хто відправляв людей на той світ, роблячи їм ін'єкції, мав у місті друга-гомосексуаліста, який пообіцяв дістати йому подробиці документи, але не довіряв йому і запланував притримати для нього останній укол. Есесівець Дуда вирішив дістатися до Іспанії, а звідти й до Аргентини, він сподівався, що в такі часи завжди потрібні люди, які нічого не бояться. Бройер вбивав у бункері католицького вікарія Веркмайстера, повільно і з паузами душив його. Шарфюрер Зоммер, дуже низькорослий чоловік, якому особливо подобалося змушувати несамовито кричати високих в'язнів, тужив, мов дівчина, краса якої в'яне, за золотими днями юності. Півдюжини інших есесівців сподівалися, що в'язні добре про них відгукнуться; дехто ще вірив у перемогу Німеччини; інші були готові перейти до комуністів; деякі вже були переконані, що ніколи й не були справжніми нацистами; багато хто не думав взагалі ні про що, бо ніколи цьому не вчився. Але майже всі мали переконання, що завжди лише виконували накази, а тому були вільні від будь-якої персональної та людської відповідальності.

- Більше години, - сказав Бухер.

Він дивився на порожні кулеметні вежі. Вартові закінчили чергування, а зміна не прийшла. Таке ставалося вже й раніше, та на короткий час і лише в Малому таборі. А зараз вартових не було видно ніде.

День був настільки насичений, що, здавалося, тривав п'ятдесят годин, а пролетів лише за три. Всі були цілковито виснажені і ледве могли говорити. Спершу вони й не звернули уваги, що кулеметні вежі zostалися порожні. А тоді це помітив Бухер. Він побачив і те, що вартових не було у Великому таборі.

- Може, вони вже відступили?

- Ні, Лебенталь чув, що вони ще тут.

Чекали далі, вартові не з'являлися. Принесли харчі, чергові повідомили, що есесівці ще в таборі, але виглядає так, що вони готуються відступати.

Роздавали їжу, зчинилася безсила бійка. Виголоднілі скелети довелося відтіснити назад.

- Тут досить для всіх! - крикнув 509. - Більше, ніж завжди! Набагато більше! Кожному дістанеться.

Врешті все заспокоїлось. Ті, хто сильніший, утворили довкола казана ланцюг, і 509 почав роздавати. Бергер іще ховався у шпиталі.

- Ви лише подивіться! Там навіть картопля! - сказав Агасфер. - І сухожилля. Справжнє чудо!

Зупа була значно гущіша, ніж завжди, і її було майже вдвічі більше. А ще подвійні порції хліба. Це й далі було мізерним, але для Малого табору це було щось незбагненне!

- Старий сам був при тому, - розповів Бухер. - За весь час, що я тут, іще такого не бачив.

- Хоче забезпечити собі алібі.

Лебенталь кивнув.

- Вони думають, що ми дурніші, ніж ми є.

- Навіть ні... - 509 поставив поруч із собою порожню миску. - Вони не завдають собі труда про нас думати. Гадають, що ми такі, як їм хочеться, і все. Так у них всюди. Вони все знають краще. Тому вони й війну програли. Адже краще від усіх знали про Росію, Англію, Америку.

Лебенталь відригнув.

- Який чудовий звук, - благоговійно промовив він. - Боже мій, коли я востаннє так робив!

Вони були схвильовані й потомлені. Говорили і майже не чули того, що кажуть. Лежали на невидимому острові. А довкола вмирили мусульмани. Вмирили попри наваристу зупу. Вони повільно рухали своїми павучими членами і хрипіли, щось шепотіли або засинали вічним сном.

Бухер повільно і якомога рівніше йшов через плац до подвійного паркана з колючого дроту, який відділяв жіночі бараки від Малого табору. Підійшов так близько, що сперся на нього.

- Рут.

Вона стояла з іншого боку. Багряне призахідне сонце зафарбувало її обличчя і надало йому здоровішого вигляду, наче вона вже знову ситно їла.

- Ми стоїмо, - почав Бухер, - відкрито стоїмо і нічим не переймаємось.

Вона кивнула, по її обличчю майнула слабка усмішка.

- Так. Уперше.

- Наче це паркан у саду. Ми можемо на нього спертися і балакати. Без страху. Немов коло якогось паркана навесні.

Але зовсім страху вони не позбулися. Щомиті оглядалися або кидали погляд на порожні вартові вежі. Страх сидів у них надто глибоко всередині. Вони це знали. А також знали, що мають його перебороти. Вони посміхалися одне до одного, і кожен намагався витримати довше, ніж інший, аби не кинути швидкий погляд навсібіч.

Інші повторювали за ними. Хто міг, спинався на ноги і ходив довкола. Дехто наближався до колючого дроту ближче, ніж було дозволено, настільки близько, що, якби вартові були тут, вони б уже стріляли. З цього мали особливе задоволення. Це здавалося дитячим, але було чим завгодно, але не дитячим. Вони обережно ступали своїми довгими худими ногами; дехто хитався і мусив за щось триматися; голови підіймалися, очі на спустошених обличчях більше не тупилися в землю - вони знову бачили. В головах ворухнулося щось майже забуте, болісне, дражливе і ще майже безіменне. Отак вони ходили по плацу, повз купи трупів, повз купи збайдужілих товаришів, які вмирили або вже лише рухалися і могли думати тільки про їжу, - примарний променад скелетів, у яких, попри все, ще не згасла іскра життя.

Вечірнє небо догоріло. Сині тіні заповнили долину і полізли на пагорби. Вартові досі не повернулися. Насувалася ніч. Больте не з'явився на вечірню перекличку. Левінські приніс новини. У казармах рух, американців чекають із дня на день. Етап завтра вже не збиратимуть. Нойбауер поїхав у місто. Левінські широко всміхався.

- Уже недовго! Я мушу повертатися!

З собою він узяв трьох із тих, хто ховався в Малому таборі.

Ніч була дуже тиха, велика і зоряна.

Шум зчинився над ранок. Спершу 509 почув крик, який крізь тишу долинав здалеку. Це не був крик людей під тортурами, це був вереск п'яної ватаги. Тріскотіли постріли. 509 намацав під сорочкою револьвер. Він намагався зрозуміти, чи стріляють лише есесівці, чи Вернерові люди вже відповідають. А тоді загавкав легкий кулемет.

Він заповз за купу трупів і спостерігав за входом у Малий табір. Було ще темно, а недалечко від купи лежало стільки тіл, що він міг легко лягти поруч і не впадати в око.

Вигуки і стрілянина тривали кілька хвилин. А тоді раптом посилюлися й наблизилися. 509 щільніше втисся у землю за трупами. Він бачив червоні спалахи кулемета. Повсюди чувся безладний ляскіт від потрапляння куль. Півдюжини есесівців спускалися центральною доріжкою і стріляли по бараках навколо. Час до часу неприцільні кулі м'яко хляпали в купи трупів. 509 розпластався на землі, повністю прикритий. Із усіх боків, мов перелякані птахи, піднімалися в'язні. Вони безцільно сновигали туди-сюди, їхні руки тріпотіли, мов крила.

- Лягай! - кричав 509. - Лягай! Прикидайтеся мертвими! Лежіть тихо!

Деякі послухалися і попадали долі. Інші посунули до бараків і юрмилися під дверима. Більшість зосталася лежати на місцях.

Ватага есесівців рушила повз вбиральню на Малий табір. Ворота рвучко прочинилися. У темряві 509 бачив силуети, а у спалахах револьверів - перекошені обличчя.

- Сюди! - кричав хтось. - Сюди, до дерев'яних бараків! Підігріємо їх! Точно ж померзли! Сюди!

- Давай! Біжи сюди! Штайнбреннере, сюди! Несіть сюди каністри! - 509 упізнав голос Вебера.

- Тут і під дверима стоять! - крикнув Штайнбреннер.

Легкий кулемет плював у темну купу біля дверей. Вона повільно зсунулася на землю.

- Чудово! А тепер уперед!

509 почув плюскіт, наче виливали воду. Він бачив темні ємності, з них високо на стіни бараків розхлюпувалася рідина. А тоді почув запах бензину.

Елітний загін Вебера влаштував прощальну вечірку. Опівночі надійшов наказ про відступ, і більшість підрозділів незабаром покинула табір, але Вебер і його кліка мали ще досить шнапсу і швидко понапивалися. Вони не хотіли просто так відступити і ще раз пронеслися табором, мов спустошливий вихор. Вебер звелів прихопити бензин. Задумали попрощатися таким вогнем, який тут іще довго не зможуть забути.

Бараки з каменю їм довелося залишити в спокої, натомість старі польські дерев'яні бараки дали їм усе, що вони шукали.

- Починаймо! Феєрверк! - кричав Штайнбреннер.

Запалахотів сірник, а тоді загорілася ціла коробка. Чоловік жбурнув її на землю. Інший кинув іще однією в каністру, що стояла поруч із баракком. Вона згасла. Але від світлого полум'я першого сірника по землі до барака побігла тонка блакитна смужка, поповзла вгору по стіні, розкрилася віялом і перетворилася на тремтливу блакитну пляму. На перший погляд вона не видавалася загрозливою, радше скидалася на тонкий, мов павутина, холодний електричний розряд, який мав би

швидко згаснути. А тоді почало тріскати і в блакитному віянні на дах полинули жовті тріпотливі зернята вогню – барак огортало полум'я.

Двері трохи прочинилися.

- Вали всіх, хто висунеться! – командував Вебер.

Під пахвою він тримав кулемет і гатив з нього. Постать у дверях впала назад. «Бухер, – подумав 509. – Агасфер. Вони сплять просто під дверима». Підскочив якийсь есесівець, відіпхнув набік тіла, що лежали при вході, затраснув двері і відскочив назад.

- Тепер можна починати! Полювання на зайців!

Снопи вогню вже здіймалися угору. Крізь горлання есесівців чутно було крики в'язнів. Прочинилися двері наступної секції. Люди висипали назовні. Роти зяяли чорними дірами. Тріскотіли постріли. Прорватися не вдалося нікому. Вони посмикувалися перед входом, мов купа павуків.

Спершу 509 закам'яніло лежав. Тепер він обережно випрямився, на тлі вогню чітко бачив силуети есесівців. Бачив Вебера, який стояв із широко розставленими ногами. «Повільно, – думав він, а всередині все тремтіло. – Повільно, по порядку». Витягнув револьвер із-під сорочки. А тоді коротку тишу між горланням есесівців і свистом пострілів роздерли крики в'язнів. Це був високий, нелюдський крик. 509, не роздумуючи, прицілився у спину Вебера і натис на гачок.

Серед інших пострілів свого не почув. І не побачив, як падає Вебер. Раптом йому спало на думку, що рука не відчула віддачі від зброї. Йому наче молотом вдарило в серце. Револьвер не спрацював.

Він не помітив, що прокусив собі губи. Безсилля огорнуло його, мов ніч, він кусав і кусав, аби не втопитися в чорному тумані. Відсирів, мабуть, несправний, сльози, сіль, лють, останній дотик – і тоді раптом порятунок, рука швидко ковзнула гладенькою поверхнею, маленький важіль зрушився, і струмені, струмені сліз – револьвер був на запобіжнику.

Йому пощастило. Ніхто з есесівців не обернувся. Вони не очікували небезпеки з його боку. Стояли і кричали, тримали двері під щільним вогнем. 509 підніс зброю до очей. У мерехтливому світлі він бачив, що запобіжник знято. Його руки досі тремтіли. Притулився до купи трупів, для більшої певності спер руки і прицілився. Вебер стояв на відстані десяти кроків від нього. 509 кілька разів повільно вдихнув, а тоді затримав дихання, якомога сильніше напружив руки і повільно зігнув палець.

Постріл загубився в інших звуках. Але віддачу 509 відчув дуже сильну. Він вистрілив ще раз. Вебер похитнувся вперед, озирнувся впівоберта, наче був несамовито здивований, і впав на коліна. 509 стріляв. Він знову прицілився, цього разу в есесівця з кулеметом під пахвою. Тиснув і тиснув на гачок, хоча набой давно закінчились. Інший не впав. 509 постояв секунду з револьвером у безсилій руці. Він думав, що його негайно пристрелять. Але в тому торохкотінні ніхто його не помітив. Він ковзнув на землю за купу трупів.

Цієї миті один із есесівців побачив Вебера.

- Агов! – крикнув він. – Штурмфюрере!

Вебер стояв трохи збоку й позаду, і вони не одразу помітили, що сталося.

- Штурмфюрере! Що таке?

- Він поранений!

- Хто це зробив? Хто з вас?

- Штурмфюрере!

Їм не спадало на думку, що у Вебера міг поцілити хтось інший, а не лише вони випадково.

- Прокляття! Який ідіот...

Знову затаракотіли постріли. Вони долинали з робочого табору, видно було спалахи.

- Американці! - крикнув один з есесівців. - Ушиваймося звідси!

Штайнбреннер стріляв у напрямку вбиральні.

- Вшиваймося! Праворуч! Через плац! - кричав хтось. - Швидше! Поки вони нас не відрізали!

- А штурмфюрер?!

- Ми не можемо тягти його з собою!

Спалахи з боку вбиральні наближались.

- Швидше! Швидше!

Есесівці бігли довкола огорнутих пожежею бараків і стріляли. 509 підвівся і, похитуючись, рушив до барака, дорогою він упав, але дістався дверей, прочинив їх і крикнув:

- Виходь! Виходь! Вони забралися!

- Але вони ще стріляють...

- Це наші! Виходь! Виходь!

Він дістався наступних дверей і почав смикати за руки й ноги.

- Виходь! Виходь! Їх немає!

Люди виривалися із дверей, шпорталися за лежачих. 509 поспішав далі, двері А вже горіли, він не міг доступитися. Він кричав і кричав, чув постріли, шум, йому на плечі з даху полетів кавалок дерева у вогні, він впав, спробував підвестися, відчув сильний удар і прийшов до тями, коли сидів на землі. Він хотів піднятися, але не міг. Десь здалеку долинали крики, він бачив, наче це було дуже далеко, людей, раптом багатьох, але вже не есесівців, в'язнів, які несли інших, перечіплялися за нього, - він відповз геть. Більше нічого не міг зробити, раптом відчув смертельну втому, хотів забратися з дороги. У другого він не вцілів. Може, і у Вебера не влучив як слід. Усе було намарно. Він не впорався. Повз далі. Он там купа трупів. Йому туди. Він нічого не вартий. Бухер мертвий. Агасфер мертвий. Треба було передати справу Бухерові. Віддати йому револьвер. Так було б краще. Яка з нього тепер користь?

Він натужно сперся на купу. Щось боліло. Приклав руку до грудей і підняв її вище. Вона була в крові. Він бачив це, але не переймався. Більше не був собою. Тепер він просто відчував жар і чув крики. А тоді вони почали віддалятися.

Коли отямився, барак ще горів. Смерділо паленим деревом, обвугленим м'ясом і гниттям. Жар від вогню нагрів трупи. Вони пролежали не один день і почали текти й смердіти. Жахливі крики стихли. Нескінченна процесія виносила попечених і обгорілих врятованих. 509 звідкись почув голос Бухера. Отже, він не помер. Таки не все було намарно. Він роззирнувся і згодом помітив, як поруч із ним щось ворушиться. Минуло ще трохи часу, доки він зрозумів, що це. Ворушився Вебер.

Він лежав на животі. Йому вдалося заповзти за купу трупів до того, як прийшов Вернер зі своїми людьми. Вони його не помітили. Одну ногу він підтягнув догори, а руки розкинув. Із рота текла кров. Він ще був живий.

509 спробував підняти руку. Хотів покликати когось, та був для цього надто слабкий. Горлянка пересохла. Він видобув лише хрип. Барак, охоплений полум'ям, тріскотів голосніше. Вебер побачив порух руки. Простежив за нею і зустрівся очима з 509. Вони дивилися один на одного.

509 не знав, чи впізнав його Вебер. А ще не знав, що кажуть очі навпроти нього. Він просто раптом відчув, що його очі мають витримати довше, ніж ті, що перед ним. Він мав пережити Вебера. Зненацька це дивним чином стало найважливішим – наче значущість усього, у що він за своє життя вірив, за що боровся і страждав, залежала від того, чи тлітиме в ньому життя довше, ніж у тому, хто був перед ним. Це була наче дуель, ордалія. Якщо він зараз витримає, то переможе і все те важливе, задля чого ризикував життям. Останнє зусилля. Востаннє все було в його руках, і він мав перемогти.

Дихав м'яко й обережно, щоразу лише до межі болю. Помітив, що з рота Вебера струменить кров, і спробував, чи немає й у нього кровотечі з рота. Він відчув щось, але, коли придивився до руки, побачив, що крові мало, і йому спало на думку, що це кровлять його покусані губи.

Веберові очі стежили за його рукою. А тоді вони знову вп'ялися один в одного поглядом.

509 намагався думати: хотів ще раз з'ясувати, у чому була причина їхнього поєдинку. Це мало підтримати його в силах. Стомлений мозок розумів, що йшлося про найпростіше в людині, без чого світ було б знищено. А саме воно могло знищити інше, абсолютне зло, антихриста, смертний гріх проти духа. «Слова, – думав він. – Вони кажуть так мало. І навіть зараз?» Він мав витримати. Воно мало померти раніше за нього. І все тут.

Дивно, що ніхто їх не бачив. Те, що не бачили його, він розумів. Тут лежало так багато трупів. Але інший! Він був у тіні від купи тіл, мабуть, тому. Уніформа чорна, від чобіт не відбивається світло. Поблизу не так багато людей. Вони стояли повіддаць і дивилися на бараки. Подекуди стіни позападалися. Там догорали роки злигоднів і смерті, згорали імена й написи.

Затріщало. Догори злетіло полум'я. З дощем іскор завалився дах барака. 509 бачив, як вогняні уламки здіймаються в повітря. Здавалося, вони летять дуже повільно. Один із них повагом низився над купою трупів, вдарився в чийсь ногу, перекрутився і впав на Вебера. Опинився у нього на шиї. Веберові очі зарухалися. Комір уніформи димівся. 509 міг дотягтися і відсунути голівешку. Принаймні він думав, що може це зробити, не знав точно, чи ушкоджені його легені і чи не почнеться кровотеча з рота. Та він не тому цього не зробив. Не була причиною і помста; тепер йшлося про щось значно більше. Та й хіба це була би помста?

Веберові руки ворушилися. Голова смикалася. Дерево горіло на шиї. Уніформа замиготіла маленькими вогниками. Веберова голова знову сіпнулася, і дерево ковзнуло вперед. Волосся зайнялося. Поліно зашипіло, вогонь лизав вуха і голову. 509 чітко бачив, як Веберові очі сильніше вилізли з очниць. Рот безмовно рухався, з нього поштовхами хлюпала кров. Барак догорав, тріск дерева і гул вогню поглинали всі звуки.

Тепер голова була лиса й чорна. 509 свердлов її поглядом. Дерево поволі догорало. Кров уже не текла. Все десь зникло. Не залишилося нічого, окрім цих очей. Світ наче зменшився до них.

509 не знав, минули години чи хвилини, але руки Вебера наче раптом непомітно витягнулись. А тоді очі змінилися і перестали бути очима. Тепер це був каламутний студень. 509 ще трохи посидів, а тоді обережно сперся на руку, подався вперед,

аби підсунутися ближче. Перш ніж припинити боротьбу, треба було переконатися. Твердість він тепер відчував лише в голові; його вже невагоме тіло мало водночас вагу всієї землі і було майже неконтрольоване. Він не міг підтягтися вперед.

Повільно схилювався, підняв палець і штрикнув ним Вебера в очі. Вони не реагували. Вебер був мертвий. 509 хотів було сісти, але не міг уже й цього. Нахил спровокував те, чого він чекав раніше. Глибоко зсередини, наче йшло із землі, щось піднялося в ньому і хлюпнуло назовні. Кров текла легко й безболісно. Стікала на голову Вебера. Здавалося, вона текла не лише з рота, а з усього тіла верталася в землю, з якої була м'яким фонтаном. Стримати її 509 не намагався. Руки його ослабли. У тумані побачив величезного Агасфера перед бараком. «Отже, він таки не...» – подумав, а тоді земля, на яку спирався, перетворилася на трясовину – і він провалився.

Його знайшли аж за годину. Щойно минуло найбільше хвилювання, почали шукати. Врешті Бухерові спало на думку ще раз підійти подивитися до барака, там він знайшов його за купою трупів.

Надійшли Левінські та Вернер.

- 509 мертвий, – сказав Бухер. – Застрелений. Вебер теж. Лежать там разом.

- Застрелений? Він був надворі?

- Так. У той час він був надворі.

- Револьвер при ньому був?

- Так.

- Вебер теж мертвий? Значить, 509 застрелив його, – припустив Левінські.

Вони підняли його і поклали на землю. А тоді обернули Вебера.

- Так, – сказав Вернер. – Скидається на те. В нього два постріли у спину.

Він роззирнувся і побачив револьвер.

- Он він – порожній, 509 його застосував.

- Треба його перенести, – сказав Бухер.

- Куди? Всюди купа трупів. Понад сімдесят згоріло. Більше ста поранених. Поки з'явиться місце, хай лежить тут. – Вернер кинув на Бухера відсутній погляд. – Ти розумієшся на автомобілях?

- Ні.

- Нам треба... – Вернер зупинився. – Що я говорю? Ви ж із Малого табору. Там потрібні люди для вантажівок. Левінські, ходи!

- Так. Страшенно його шкода.

- Так...

Вони пішли геть. Левінські ще раз роззирнувся, а тоді пішов за Вернером. Бухер зостався. Був сірий ранок. Рештки барака догорали. Згоріло сімдесят людей. «Без 509 їх було б більше», – подумав він.

Він довго стояв. Тепло від барака було наче штучне літо. Віяло на нього, він відчув його і знову забув. 509 мертвий. Здавалося, померло не сімдесят, а кілька сотень людей.

Старости швидко перейняли табір. В обід запрацювала кухня. Ув'язнені зі зброєю вартували на входах на випадок, якби есесівці повернулися. Із представників усіх бараків створили комітет, і він взявся до справ. Сформували команду, аби якомога швидше реквізувати в околицях їжу.

- Я вас заміню, - звернувся хтось до Бергера.

Бергер підвів погляд. Він так стомився, що нічого не розумів.

- Укол, - сказав він і підставив руку, - інакше я впаду. Я вже погано бачу...

- Я поспав, - відповів інший. - Я вас заміню.

- У нас майже не залишилось анестетиків. Вони нам потрібні. Люди з міста ще не повернулися? Ми відсилали їх у шпиталі.

Професор Свобода з Брна, в'язень із чеського відділу, бачив, що відбувається, бачив, що смертельно втомлений автомат продовжує працювати.

- Вам треба піти поспати, - голосніше сказав він.

Бергерові запалені очі зблиснули.

- Так, так, - відказав він і знову схилився над попеченим тілом.

Свобода взяв його за руку.

- Спати! Я вас заміню! Вам треба спати!

- Спати?

- Так, спати!

- Гаразд, гаразд. Барак... - Бергер на мить отямився. - Барак згорів.

- Ідіть на склад одягу. Там для нас приготували кілька ліжок. Ідіть і поспіть там. За кілька годин я вас розбуджу.

- Годин? Якщо я не залишуся на ногах, я не прокинуся. Мені треба... мій барак... я мушу...

- Ходіть! - енергійно мовив Свобода. - Ви зробили достатньо.

Він махнув помічникові.

- Заведіть його на склад. Там є кілька ліжок для лікарів.

Він узяв Бергера за руку і розвернув його.

- 509... - крізь сон промовив Бергер.

- Добре, добре, - відказав Свобода, який нічого не зрозумів, - звісно, 509. Усе гаразд.

Бергер дав зняти із себе білий халат і пішов за помічником. Повітря надворі накопало на нього, мов важка хвиля. Він захитався і зупинився. Його досі обдавало водою.

- Господи, я оперував, - сказав він і втупився в помічника.

- Звичайно, - відказав той. - А що ж було робити?

- Я оперував, - повторив Бергер.

- Звісно, оперував. Спершу перев'язував і змащував олією чи чим там іще, а тоді

раптом взявся за ніж. Поміж тим тобі зробили два уколи і чотири горнятка какао. Ти їм дуже придався. Пацієнтів же маса!

- Какао?

- Так. Для тебе в них було все. Какао, масло і Бог знає, що ще!

- Оперував, справді оперував, - шепотів Бергер.

- Ще й як! Ніколи б не повірив, якби сам не бачив. Із твоєю вагою! Але зараз тобі треба на кілька годин на матрац. Тобі дадуть справжнє ліжко. Якогось шарфюрера! Ходи.

- Я думав...

- Що?

- Я думав, що вже не зможу...

Бергер розглядав свої руки, а тоді обернувся й опустив їх.

- Так... - сказав він. - Спати...

День був сірий. Хвилювання наростало. Бараки гули, наче вулики. Це був дивний час непевності, несвобідної свободи, переповненої надіями, плітками і концентрованим, темним страхом. Есесівці могли повернутися чи прислати загони «Гітлер'югенд». І хоча зброю зі складу роздали, кілька невеликих бойових підрозділів могли організувати таборів тяжкий бій, а трохи артилерії покришило б його на друзки.

Мертвих розташували в крематорії. Іншої можливості не було: довелося поскладати їх на купу, як дрова, шпиталь був переповнений.

Близько пополудні помітили літак. Він виповз із-за низьких хмар за містом. В'язнів охопило хвилювання.

- На плац! Усі, хто може ходити, на плац!

Із хмар з'явилися ще два літаки. Вони описали коло і приєдналися до першого. Ревли двигунів. Тисячі облич вдивлялися в небо.

Літаки швидко наближались. Старости привели на плац частину людей із робочого табору і вишикували їх у два довгі ряди, утворивши хрест. Левінські приніс із казарми простирадла, і на кожному кінці хреста ними махали четверо в'язнів.

Тепер літаки вже літали над табором. Облітали його і дедалі більше знижувались.

- Он! Дивіться! - крикнув хтось. - Крила! Знову!

В'язні махали простирадлами. Махали руками. Кричали крізь шум двигунів. Люди знімали куртки і махали ними. Літаки описали ще одне коло дуже низько над землею, знову привіталися крилами, а тоді зникли. Натовп почав розходитися. Люди щоразу підводили погляди в небо.

- Сало, - сказав хтось. - Після війни 1914 року з-за океану були посилки із салом...

А тоді внизу вулиці вони раптом побачили низький і небезпечний перший американський танк.

Сад заливало сріблясте світло. Пахли фіалки. Деревя коло південної стіни були мов у хмарах білих і рожевих метеликів.

Альфред ішов першим, за ним – троє. Рухалися тихо. Альфред показав на хлів. Американці беззвучно розділилися. Альфред штовхнув двері.

- Нойбауере, – гукнув він, – виходьте!

У відповідь із теплої темноти долинуло рохкання.

- Що? Хто там?

- Виходьте.

- Що? Альфреде... це Альфред?

- Так.

Нойбауер знову рохкнув.

- Прокляття! Ну я і спав! Снилось щось. – Він прокашлявся. – Дурня якась приверзлася. Ти мені казав виходити?

Один із солдатів беззвучно підійшов до Альфреда. Засвітився кишеньковий ліхтар.

- Руки вгору! Виходьте!

Блідий промінь висвітив похідне ліжко, на ньому сидів напіввбраний Нойбауер. Запухлими очима він витріщався на сліпуче світло і кліпав.

- Що? – здивовано спитав він. – Що це таке? Хто ви?

- Руки вгору! – гаркнув американець. – Ваше прізвище Нойбауер?

Нойбауер злегка підняв руки і кивнув.

- Комендант концентраційного табору Меллерн?

Нойбауер знову кивнув.

- Виходьте.

Нойбауер побачив спрямоване на нього темне дуло автомата. Він підвівся і так рвучко підняв руки, що пальці вперлися в низьку стелю хліва.

- Я не вбраний.

- Виходь!

Сірий і заспаний Нойбауер нерішуче підійшов, він був у сорочці, штанах і чоботах. Один із солдатів швидко його обшукав, інший перевіряв хлів.

Нойбауер поглянув на Альфреда.

- Ти їх сюди привів?

- Так.

- Юда!

- Нойбауере, ви не Христос, – повільно відказав Альфред, – а я не наці.

Американець, який перевіряв хлів, вийшов і похитав головою.

- Уперед, - скомандував той, хто говорив німецькою. Це був капрал.

- Можна я вдягну кітель? - спитав Нойбауер. - Він висить у хліві, за кліткою з кролями.

Капрал на мить завагався, а тоді пішов у хлів і вийшов із цивільним піджаком.

- Не цей, будь ласка, - озвався Нойбауер. - Я солдат. Піджак від уніформи, будь ласка.

- Ви не солдат.

Нойбауер кліпнув.

- Це моя партійна уніформа.

Капрал повернувся у хлів і приніс кітель. Обшукав і віддав його Нойбауерові. Той надягнув кітель, заціпнувся, виструнчився і відрекомендувався:

- Оберштурмбаннфюрер Нойбауер. До ваших послуг.

- Добре, добре, вперед.

Вони йшли через сад. Нойбауер помітив, що криво заціпнув кітель, він перестебнув гудзики як слід. Останньої миті все пішло криво. Вебер, зрадник, тим підпалом хотів підкласти йому свиню. Він діяв на власну руку, це легко довести. Ввечері Нойбауера в таборі не було, він довідався про підпал телефоном. Але це однаково з біса прикра історія, і така невчасна. А тепер іще й Альфред, другий зрадник. Він просто не з'явився. Останньої миті, коли Нойбауер вирішив утекти, залишився без машини. Підрозділи вже відступили, в ліси він бігти не міг, то й вирішив сховатися в саду. Думав, там вони його не шукатимуть. Він іще й гітлерівські вусики швидко зголив. Ну й паскуда цей Альфред!

- Сідайте сюди, - сказав капрал і показав на місце.

Нойбауер видряпався на сидіння машини. «Це, мабуть, те, що вони називають джип, - подумав він. - Люди не непривітні. Радше коректні. Один, певно, американець німецького походження. Кажуть, за кордоном є якесь німецьке братство, спілка чи щось таке».

- Ви добре говорите німецькою, - обережно почав він.

- Звичайно, - холодно відказав капрал. - Я з Франкфурта.

- О... - тільки й зміг видати Нойбауер. Здавалося, день видався таки справді дуже паскудний. Іще й кроликів покрали. Коли він прийшов у хлів, двері були відчинені. Це був поганий знак. Мабуть, уже шкварчать на вогні в якогось дикуна.

Ворота табору були широко розчахнені. Нашвидкуруч зроблені прапори висіли перед бараками. З великого гучномовця лунали оголошення. Одна із вантажівок повернулася з бідонами молока. На вулицях було повно в'язнів.

Машина з Нойбауером зупинилася перед комендатурою. Там стояв американський полковник із кількома офіцерами і роздавав вказівки. Нойбауер вийшов із машини, обсмикнув кітель і підійшов.

- Оберштурмбаннфюрер Нойбауер. До ваших послуг, - привітався він по-військовому, без гітлерівського салюту.

Полковник подивився на капрала, капрал переклав.

- *Is this the son of a bitch?* - спитав полковник.

- Yes, Sir.

- Put him to work over there. Shoot him, if he makes a false move.

Нойбауер напружено слухав.

- Уперед, - скомандував капрал. - До роботи. Переноситимеш трупи.

Нойбауер досі сподівався на щось інше.

- Я офіцер, - лопотів він, - у ранзі полковника.

- Тим гірше.

- У мене є свідки! Я повадився гуманно! Спитайте в людей!

- Думаю, нам знадобляться кілька охоронців, щоб люди не розірвали вас на шматки, - відказав капрал. - Я був би не проти. Ну, вперед!

Нойбауер ще раз кинув погляд на полковника. Той уже не звертав на нього уваги. Він розвернувся. Двоє йшли поруч, один - за ним.

За кілька кроків його впізнали. Троє американців розправили плечі. Вони очікували нападу і взяли Нойбауера в кільце. Той пітнів, тупо дивився вперед і йшов так, наче хотів водночас пришвидшитись і сповільнитись.

Але нічого не сталося. В'язні стояли і дивилися на Нойбауера. Вони не кидалися на нього, зробили коридор. Ніхто не підійшов. Ніхто не сказав ні слова. Ніхто не кричав. Ніхто не кинув у нього камінь. Жоден дрючок його не вдарив. Вони просто дивилися. Зробили коридор і дивилися на нього, дивилися протягом усього довгого шляху до Малого табору. Спершу Нойбауер зітхнув із полегшенням, а тоді ще сильніше почав пітніти. Бубонів щось і, не підводячи погляду, відчував на собі їхні очі. Відчував їх, мов незліченну кількість вічок у величезних дверях в'язниці, - наче він вже був за ґратами і за ним холодно спостерігала маса очей. Йому ставало дедалі гарячіше. Пришвидшив крок. Погляди ставали пронизливіші. Він відчував їх на своїй шкірі. Це були п'явки, і вони смоктали з нього кров. Він здригнувся, але стрясти їх не міг. Пробіралися під його шкіру. Висіли на його жилах.

- Я маю... - бубонів він. - Обов'язок... я нічого... я був... завжди... що ж вони хочуть?
...

Коли вони дійшли до місця, де стояв 22-й барак, він був мокрий. Там працювали шість есесівців, яких вдалося зловити, і кілька капо. Поруч стояли американські солдати з кулеметами Томпсона.

Нойбауер раптом зупинився. На землі перед собою він побачив кілька чорних скелетів.

- Що... це таке?...

- Не грайте вар'ята, - люто відказав капрал. - Це барак, який ви підпалили. Всередині має бути ще принаймні тридцять тіл. Уперед. Шукати кістки!

- Я... я не давав таких наказів.

- Звісно, ні.

- Мене тут не було... я про це нічого не знаю. Це зробили інші, на власний розсуд...

- Звичайно. Завжди інші. А ті, хто помер тут за всі ці роки? До цього ви теж не причетні?

- Це був наказ. Обов'язок...

Капрал звернувся до чоловіка, який стояв поруч:

- Близькими роками це будуть дві найуживаніші фрази: «Я виконував наказ» і «Я нічого про це не знав».

Нойбауер не слухав його.

- Я завжди намагався робити все можливе...

- Це, - гiрко мовив капрал, - буде третя фраза! Вперед! - крикнув він раптом. - До роботи! Виносьте трупи! Думаєте, легко стримуватись, аби не зробити з вас відбивну?

Нойбауер схилювався і почав невпевнено порпатися в уламках.

Їх привозили на візках, приносили на грубих ношах, притягали на собі товариші, вони приходили, спираючись один на одного, їх розміщували в коридорах есесівських казарм, знімали завошивлене лахміття, яке правило їм за одяг, і спалювали його, а тоді вели в душові СС.

Багато хто не розумів, що з ними хочуть робити, вони тупо сиділи чи лежали в проходах. А коли з відчинених дверей повалила пара, частина з них пожвавилась і з хрипом поповзла назад.

- Митися! Митися! - вигукували товариші. - Вас викупають!

Це не діяло. Скелети чiплялися один за одного, скавуліли і, наче краби, сунулися до виходу. Це були ті, для яких слова «митися» і «пара» означали лише газові камери. Їм показували мило й рушники, але це не допомагало. Таке вони теж бачили. Відомий прийом, аби заманити в'язнів у газові камери, - люди помирали з милом і рушником у руках. Заспокоїлися, лише коли повз них пронесли першу партію помитих сусідів і ті словами й порухами голови підтвердили, що це таки гаряча вода і купіль, а не газ.

Пара клубами здіймалася біля кахлевих стін. Вода була наче теплі руки. В'язні лежали в ній, худі кінцівки з широкими суглобами піднімалися і хлюпали. Зашкарублі нечистоти розм'якали. Мило ковзало по виголодженій шкірі й розчиняло бруд, тепло діставалося глибше, ніж просто до костей. Тепла вода - вони вже забули, що це таке. Лежали і відчували її, для багатьох це була перша ознака свободи і порятунку.

Бухер сидів поруч із Лебенталем і Бергером. Їх сповнювало тепло. Це було тваринне щастя. Щастя відродження, життя, народжене з тепла, яке розтопило замерзлу кров і відродило знеможені клітини. Щастя відчувалося по-рослинному. Вода, мов сонце, своєю ласкою і теплом пестила і пробуджувала до життя, здавалося, вже засохлий пагін. Із кірками бруду зі шкіри відпадали шматки бруду з душі. Вони почувалися в безпеці. В безпеці у найпростішому - в теплі. Немов печерні люди коло першого вогню.

Їм дали рушники. Вони витиралися насухо і здивовано розглядали свою шкіру. Бліда і поплямована з голоду, вона видавалася їм сніжно-білою. Зі складу видали чисті речі. Вони торкалися і розглядали їх, перш ніж надягнути. А тоді їх повели в інше приміщення. Миття їх оживило і водночас дуже втомило. Ішли заспані й готові вірити в інші дива.

Приміщення з ліжками їх не здивувало. Вони поглянули на ряди і хотіли було йти далі.

- Сюди, - сказав американець, який їх вів.

Вони витріщилися на нього.

- Для нас?

- Так. Спати.

- На скількох?

Лебенталь вказав на ліжку, а тоді на себе й Бухера і спитав:

- Два? - А тоді ще й на Бергера і показав на пальцях: - Чи три?

Американець усміхнувся. Він м'яко підштовхнув Лебенталья до першого ліжка, тоді Бухера до другого, Бергера на наступне і на сусіднє Зульбахера.

- Отак, - сказав він. - Кожному по ліжку!

- Із ковдрою!

- Я здаюся, - оголосив Лебенталь. - Тут і подушки є!

Вони дістали труну. Легкий чорний ящик нормального розміру, але для 509 він був заширокий. Можна було легко покласти когось поруч. Уперше за довгий час він мав так багато місця лише для себе.

Могилу йому викопали там, де раніше був 22-й барак. Вони вирішили, що це відповідне для нього місце. Коли його принесли, був вечір, у похмурому небі висів тоненький місяць. Люди з робочого табору допомогли опустити труну. В них була невелика лопата, кожен набирив і кидав вниз трохи землі. Агасфер підійшов надто близько і зсунувся на труну, вони його витягли. Інші, сильніші в'язні, допомагали їм закопати могилу.

Вони йшли назад. Розен ніс лопату, аби її повернути. Саме минали 20-й барак. Двое есесівців виносили із дверей тіло. Розен зупинився перед ними. Вони хотіли його обійти. Попереду був Німанн, любитель смертельних ін'єкцій. Американці зловили його за містом і повернули в табір. Він був тим шарфюрером, від якого Розена врятував 509. Розен відступив трохи, підняв лопату і вдарив нею Німаннові в обличчя. Він підняв її вдруге, але надійшов один з американських вартових і м'яко забрав лопату з його тремтячих рук.

- *Come, come - we'll take care of that later.*

Розена трусило. Німанн не надто постраждав, на обличчі залишилося садно. Бергер узяв Розена за руку.

- Ходи. Для цього ти заслабкий.

Розен розридався. Зульбахер узяв його другу руку.

- Вони його засудять, Розене, за все...

- Убити! Їх треба вбивати! Інакше нічого не допоможе! Інакше вони з'являтимуться знову!

Вони потягли його геть, американець віддав Бухерові лопату, і вони пішли далі.

- Дивно, - сказав згодом Лебенталь. - А ти завжди був тим, хто не прагнув помсти...

- Лео, дай йому спокій.

- Я його й не чіпаю.

В'язні щодня йшли з табору. Здорових іноземних невільників, які могли ходити,

відправляли групами. Частина поляків вирішили залишитися, вони не хотіли в російську зону. Майже всі з Малого табору були ослабкі, їх треба було відгодувати. Багато хто не знав, куди йти. Родичів розсіяло по світі, або вони були мертві, їхнє майно розграбоване, а рідні місця спустошені. Вони були вільні, та не могли з цього скористатися. Вони залишалися в таборі. Грошей не було. Вони допомагали чистити бараки. Отримали нічліг і харчі, чекали і збиралися в групи.

Вони були тими, хто знав: їх ніде й ніхто не чекає. Але були й інші, які ще в це не вірили. Вони йшли на пошуки. Щодня спускалися з гори за продовольчими картками, із посвідченням цивільного управління і військової адміністрації табору в руках і кількома непевними відомостями в серці.

Багато що пішло не так. Перспектива звільнення була настільки примарною і неймовірною, що більшість далі й не планувала. Та ось зненацька прийшло звільнення, а за ним виявився не райський сад із дивами, зустрічами, об'єднаннями родин і чарівним поверненням років у час без злигоднів – звільнення прийшло, а за ним самотність, сумні спогади, розгубленість, а попереду – пустеля і крихта надії. Вони сходили з гори, і всім, на що вони сподівалися, були кілька імен і місць, кілька людей з інших таборів і слабке «можливо». Сподівалися знайти когось одного, може, двох – знайти всіх не зважувався майже ніхто.

– Краще піти, як буде сила, – сказав Зульбахер. – Нічого не зміниться, а що довше залишатимемось, то буде важче. Не встигнемо озирнутися, як опинимося в новому таборі – для людей, які не знають, куди їм подітися.

– Гадаєш, ти це витримаєш?

– Я набрав чотири з половиною кілограми.

– Цього не досить.

– Я не буду перевтомлюватись.

– А куди ти плануєш? – спитав Лебенталь.

– У Дюссельдорф, шукати дружину...

– Як ти збираєшся туди потрапити? Потяги туди ходять?

Зульбахер знизав плечима.

– Я не знаю. Але тут є ще двоє, вони теж хочуть у ті околиці. У Золінген і Дуйсбург. Ми можемо триматися разом.

– Твої старі знайомі?

– Ні. Але це вже щось, не доведеться діставатися самотою.

– Так, то правда.

Він потряс іншим руки.

– Харчі маєш? – спитав Лебенталь.

– На два дні. Зголосимося дорогою в американські адміністрації. Яюсь дамо собі раду.

Він і ще двоє, які прямували в Золінген і Дуйсбург, рушили в долину. Зульбахер обернувся і помахав, а тоді зник, не озираючись.

– Він має рацію, – мовив Лебенталь. – Я теж іду. Цього вечора зупинюся в місті. Маю поговорити з деким, хто планує стати моїм партнером. Хочемо розпочати

справу. У нього є капітал, у мене – досвід.

- Добре, Лео.

Лебенталь витяг з кишені пачку американських цигарок і передав її по колу.

- Це буде велика справа, – сказав він. – Американські цигарки. Як після останньої війни. Треба не пропустити момент.

Він розглядав барвисту пачку.

- Краще за будь-які гроші, я вам кажу.

Бергер всміхнувся.

- Лео, – мовив він, – ти в порядку.

Лебенталь недовірливо глянув на нього.

- Я ніколи й не казав, що я ідеаліст.

- Не ображайся. Я ж без задньої думки. Завдяки тобі ми стільки разів протрималися на плаву.

Лебенталь байдуже всміхнувся.

- Робиш, що можеш. Завжди корисно мати поміж себе практичну ділову людину. Якщо я можу щось для вас зробити... Бухере, ти що плануєш? Залишишся тут?

- Ні. Чекаю, поки Рут зміцніє.

- Добре. – Лебенталь вийняв з кишені американську авторучку і щось записав. – Ось, моя адреса в місті. Про всяк випадок...

- Звідки в тебе авторучка? – спитав Бергер.

- Виміняв. Американці шаленіють за сувенірами з табору.

- Що?

- Вони збирають сувеніри. Все без розбору. Пістолети, кинджали, відзнаки, батоги, прапори – це добрий гешефт. Я зробив ґрунтовні запаси, треба ж дбати про справу.

- Лео, – сказав Бергер. – Як добре, що ти є.

Лебенталь беземоційно кивнув.

- Ти наразі залишишся?

- Так. Поки побуду тут.

- Тоді ми з тобою бачитимемося час до часу. Я ночуватиму в місті, а їсти приходитиму сюди.

- Я так і думав.

- Звісно. Цигарок маєш вдосталь?

- Ні.

- Ось. – Лебенталь витяг з кишені дві запаковані пачки і дав по одній Бергерові й Бухерові.

- Що в тебе ще є? – спитав Бухер.

- Консерви. - Лебенталь поглянув на свій годинник. - Мені час іти...

Він витяг з-під свого ліжка новий американський дощовик і надягнув його. Ніхто вже нічого не казав. Вони б не здивувалися, якби виявилося, що надворі його чекає машина.

- Не згубіть адреси, - сказав він Бухерові. - Було би прикро, якби ми більше не побачилися.

- Ми йдемо разом, - повідомив Агасфер. - Карел і я.

Вони стояли перед Бергером.

- Залиштеся ще на кілька тижнів, - сказав він. - Ви ще не досить зміцніли.

- Ми хочемо геть звідси.

- Знаєте, куди підете?

- Ні.

- То чого ж ви йдете?

Агасфер зробив невизначний жест.

- Тут ми набулися.

Він був одягнений у старомодний сіро-чорний плащ із довгим, аж до ліктів, коміром, як у візника. Його для Агасфера пристарав Лебенталь, він уже взявся до справ. Плащ належав гімназійному професорові, який загинув під час останнього бомбардування. Одяг Карела був скомбінований із різних видів американської уніформи.

- Карелові треба йти, - сказав Агасфер.

Надійшов Бухер, він роздивлявся Карелів костюм.

- Що то на тобі таке?

- Його всиновили американці. Той полк, що перший пробився сюди. Вони прислали за ним джип, частину дороги я поїду з ним.

- Тебе теж усиновили?

- Ні. Я просто під'їду трохи.

- А тоді?

- Тоді? - Агасфер дивився в долину, його плащ лопотів на вітрі. - Є стільки таборів, де я мав знайомих...

Бергер поглянув на нього. «Добре його вбрав Лебенталь, - подумав він, - має вигляд палігрима. Ходитиме від табору до табору. Від могили до могили. Хоча якому в'язневі дістався такий люксус, як могила? Що ж він тоді збирається шукати?»

- Ти знаєш, - повів Агасфер. - Буває ж, що когось зустрінеш просто на вулиці, зовсім несподівано.

- Так, старий.

Вони дивилися, як віддаляються дві постаті.

- Дивно, що ми отак розходимося, - сказав Бухер.

- Ти теж скоро підеш?
- Так. Але ми не повинні просто так загубитися.
- Повинні, - відказав Бергер. - Повинні.
- Після всього пережитого тут ми мали б колись зустрітися.
- Ні.

Бухер підвів погляд.

- Ні, - повторив Бергер. - Ми не маємо забути. Але нам не треба робити з цього культ. Інакше ми назавжди залишимося в тіні цих проклятих веж.

Малий табір спорожнів. Його вичистили, а мешканців розмістили у робочому таборі та казармах СС. Використали потоки води, купу мила і засобів дезінфекції, але запах смерті, бруду й злигоднів досі висів над ним. У паркані з колючого дроту всюди поробили проходи.

- Думаєш, ти не стомишся? - спитав Бухер у Рут.

- Ні.

- Тоді ходімо. Який нині день?

- Четвер.

- Четвер. Добре, що дні знову мають назви. Тут у них були лише номери. Сім у тижні. Всі однакові.

Вони отримали документи в адміністрації табору.

- Куди підемо? - спитала Рут.

- Туди. - Бухер показав на пагорб з білим будинком. - Спершу підемо туди і поглянемо на нього зблизька. Він приніс нам щастя.

- А тоді?

- Тоді? Можемо повернутися сюди. Тут є їжа.

- Не повертаймося. Ніколи.

Бухер заскочено поглянув на Рут.

- Добре. Чекай. Я принесу наші речі.

Речей було небагато, але вони мали хліб на кілька днів і дві бляшанки згущеного молока.

- Ми справді йдемо? - спитала вона.

Він бачив напруження на її обличчі.

- Так, Рут, - відповів.

Вони попрощалися з Бергером і пішли до хвіртки, вирізаної в паркані з колючого дроту. Вони, хоч і не відходили далеко, вже кілька разів були за межами табору, та, стоячи по інший бік паркана, щоразу однаково хвилювалися. Невидимо присутніми ще здавалися електричний струм і кулемети, точно націлені на цю голу доріжку. Щойно зробили перший крок за паркан, їхні серця затріпотіли. А тоді вони ступили в безмежний світ.

Повільно йшли поруч. День був м'який і похмурий. Їм роками доводилося повзати,

бігати і пробиратися, тепер вони спокійно йшли, а катастрофи не ставалося. Ніхто не стріляв їм у спину. Ніхто не кричав. Ніхто їх не бив.

- Це незбагненно, - мовив Бухер. - Щоразу це відчуття.

- Так. Навіть наче лячно.

- Не дивися назад. Ти хотіла озирнутися?

- Так. Це звичка. Немов хтось сидить у голові і намагається її обернути.

- Спробуймо це забути. Доки можемо.

- Добре.

Вони йшли далі, переходили дорогу. Перед ними розкинулася зелена лука з розсипом жовтих примул. Вони часто їх бачили з табору. Бухер на мить згадав нещасні засохлі Нойбауерові примули коло 22-го барака. Він прогнав думку геть.

- Ходи, підемо навпрошки.

- А можна?

- Думаю, нам багато чого можна. І ми вирішили більше не боятися.

Вони відчували траву під ногами і на взутті. Дивувало й це, звичною була тверда долівка плаців для перекличок.

- Ходімо ліворуч, - запропонував Бухер.

Вони рушили ліворуч. Їм трапився кущ ліщини, вони пішли довкола нього, розгортали гілки, торкалися листків і бруньок. Новим було й це відчуття.

- Тепер ходи праворуч, - мовив Бухер.

Вони пішли праворуч. Це виглядало по-дитячому, але дарувало їм глибоке задоволення. Могли робити що завгодно. Ніхто не наказував. Ніхто не кричав і не стріляв. Вони були вільні.

- Це як сон, - сказав Бухер. - Лише страшно, що прокинешся, а довкола знову бараки й мерзота.

- Тут і повітря інше. - Рут дихала глибоко. - Повітря живе, а не мертво.

Бухер уважно дивився на неї. Її обличчя вкрив легкий рум'янець, очі блищали.

- Так, повітря живе, пахуче. Воно не смердить.

Вони стояли поруч із тополями.

- Можемо посидіти тут, - мовив він, - ніхто нас не зганятиме. Якщо схочемо, можемо навіть танцювати.

Вони всілися й розглядали жуків і метеликів. У таборі бачили лише шурів і мух з блакитним полиском. Слухали дзюркіт струмка під тополями. Чистого і швидкого. У таборі води завжди бракувало, а тут вона текла просто так. Доведеться наново звикати до багатьох речей.

Вони спускалися. Не поспішали, часто зупинялися. Врешті опинилися в улоговині, а, коли озирнулися, табору вже не було. Вони довго сиділи мовчки. Не було ні табору, ні поруйнованого міста. Вони бачили лише луку, а над нею м'яке небо. Відчували прохолодний вітер на обличчі, і, здавалося, він віє крізь чорні павутини минулого, ніжними руками відкидає їх геть. «Мабуть, так воно і має починатися, - думав Бухер. - Із самісінького початку. А не з гіркоти, спогадів і ненависті. З

найпростішого. З відчуття себе живим. Живим не всупереч, як у таборі. Просто живим». Він відчував, що це не втеча. Він знав, чого від нього хотів 509: щоб він став одним із тих, хто витримає, не зламається, аби свідчити і боротися. Але він раптом відчув, що відповідальність, яку йому передали мертві, лише тоді не стане нестерпним тягарем, коли буде ще й це ясне, сильне відчуття життя і він зможе його зберегти. Воно триматиме його й надаватиме подвійної сили: не забути і не пропасти під тягарем спогадів – так, як говорив на прощання Берґер.

– Рут, – мовив він згодом, – якщо починати від самого початку, як ото ми з тобою, то попереду має чекати багато щастя.

Сад цвів, але коли вони наблизились до білого будинку, то побачили, що позаду нього впала бомба. Вона зруйнувала всю задню частину, вцілів лише фасад. Були навіть різьблені двері. Вони прочинили їх, але опинилися на купі руїн.

– Це ніколи не був будинок. Весь цей час...

– Добре, що ми не знали, що він зруйнований.

Вони роззиралися. Обоє вірили: доки стоїть дім, вистоять і вони. Вірили в ілюзію. В руїну з фасадом. У цьому була іронія і водночас дивна потіха. Вона їм допомогла, а це, врешті, було головне.

Загиблих вони не знайшли. Мабуть, коли влучила бомба, будинок уже був порожній. Збоку, під руїнами виявились вузькі перехняблені двері, а за ними кухня.

Маленьке приміщення було лише напівзруйноване. Піч уціліла, на ній навіть стояли пательні та баняки. Трубу було легко закріпити і вивести у вікно.

– Можна розпалити, – сказав Бухер. – Надворі досить дерева.

Він порпався серед уламків.

– Тут під низом є матраци, за кілька годин можна їх видобути. Починаймо.

– Це не наш дім.

– Він нічий. На кілька днів можемо залишитися. Для початку.

Увечері на кухні було два матраци. А ще вони знайшли запорошені ковдри і цілісінький стілець. У шухляді столу виявили кілька виделок, ложок і ножів. У печі потріскував вогонь. Дим по трубі виходив назовні крізь вікно. Бухер порпався в завалах.

Рут знайшла уламок дзеркала і потай сховала його до кишені. Тепер вона стояла коло вікна і дивилася в дзеркало. Чула вигуки Бухера і відповідала, але не зводила очей із того, що бачила. Сиве волосся, запалі очі, згірклий рот із великими просвітами на місці зубів. Дивилася довго й безжально. А тоді вкинула дзеркало у вогонь. Прийшов Бухер. Він знайшов подушку. Небо тим часом зробилося яблучно-зелене, а вечір дуже тихий. Вони дивилися крізь розбите вікно і раптом усвідомили, що самі. Вони вже майже забули, як це. Поруч завжди був табір із його тлумами людей, переповнені бараки, навіть вбиральні переповнені. Добре було мати товаришів, але неможливість побути на самоті часто пригнічувала. Це був наче каток, який розчавив індивідуальне Я і перетворив його на масове.

– Рут, як дивно раптом бути самим.

– Так, наче ми останні люди.

– Не останні. Перші.

Один із матраців вони поклали так, аби могли дивитися крізь відчинені двері. Відкрили кілька консервів і їли, а тоді сіли поруч у дверях. По обидва боки руїн мерехтіло останнє світло.

Примечания

1

Згляньтеся, згляньтеся, прошу вас! *(Итал.)*

2

Вам нездужається? *(Англ.)*

3

Ви надто багато випили коктейлів. Маріо, любий, допоможи пані вийти. Яка прикрість! *(Англ.)*

4

Але, синьоро, ви дійсно недужа. Дозвольте, я відправлю вас до лікарні? *(Англ.)*

5

Робіть ставки (*фр.*).

6

Але сучий син! *(Англ.)*

7

Rückert F. «Aus der Jugendzeit, aus der Jugendzeit».

8

Eichendorff v. J. «Sehnsucht».

9

Розмовна англійська (*англ.*).

10

Марнота марнот (*лат.*).

11

Вершки суспільства (*фр.*).

12

Мафусаїл – біблійний герой, пращур Ноя, жив сімсот вісімдесят два роки.

Й.В.Гете «Міньйона» *(переклад М.Рильського)*.

14

Що за думки (*фр.*).

15

У профіль (*φρ*).

16

Крепдешинова сукня (фр.).

17

«Німеччина, Німеччина понад усе!»

18

Па-де-де.

19

Комжа - елемент літургійного одягу.

20

Мешугге – божевільний (*ідиш*).

21

«Я прощаю тебе» *(лат.)*.

«Вірую в Єдиного Бога...» *(лат.)*.

«Вірую, бо абсурдно...» *(лат.)*.

24

Вотан – верховний бог германської та скандинавської міфології, бог мудрості і війни.

25

Г'оїм нахес – незрозуміле, безглузде задоволення іновірців (*ідиш*).

Wandervögel - німецькі культурно-освітні та туристично-молодіжні групи і клуби, що вперше з'явилися в 1896-му й існують дотепер.

27

Це і є той сучий син?

28

Так, сеп.

29

Зажени його до роботи. Пристрель, якщо зробити зайвий рух.

30

Йдемо, йдемо, – ми подбаємо про це згодом.